नं॰ २६ / घ

महाभाष्य प्रदीपः ६ अध्याय)
१८६ पत्राणि सं॰ १८२६
व्याकरण

भा० कै० ६
१

श्रीगणेशाय नमः ॥ एकाचो द्वे प्रथमस्य एकाच इति किमयमिति निर्देशस्य समानत्वात् भिन्नार्थत्वाच्च एकवचननिर्देशाच्च द्वयोर्युगपदाश्रयितुमशक्यत्वाद्धलादिःशेष
इत्यादेर्वद् बहुव्रीहिलिंगस्य दर्शनाद्दीर्घ इणः कितीति तत्पुरुषलिंगोपलंभात्स्वरस्य उरवधारणत्वादेकश्रुत्या सूत्रपाठात्स्वरान्निश्चयाभावात्प्रश्नः बहुव्रीहितत्पुरुषयो
र्विग्रहप्रदर्शनं विरुद्धार्थप्रतिपादनार्थं नहि संज्ञाभेदमात्राद्दोषः किंतु विरुद्धार्थप्रतिपादनात् किंचात इति द्वयोर्विशेषं पृच्छति सिद्धं पपाचेति प्रथमत्वाभावेप्यपदेशि
वद्भावाद्वक्ष्यमाणाद्योगविभागाद्वा बहुव्रीहिपक्षे पचेर्द्विर्वचनं सिध्यति न तु तत्पुरुषपक्षे बहुव्रीहिनिर्देश इति बहुव्रीहेर्निर्देश उच्चारणां बहुव्रीहिणाचार्यस्य निर्देशः

श्रीगणेशाय नमः ॥ एकाचो द्वे प्रथमस्य एकाच इति किमयं बहुव्रीहिः एकोऽच् यस्मिन्स एकाच् एकाच इति आहोस्वित्तत्पुरुषोऽयं समानाधिकरणः
एकोऽच् एकाच इति किंचातः यदि बहुव्रीहिः सिद्धं पपाच पपाठ इयाय आरेति न सिध्यति अथ तत्पुरुषः समानाधिकरणः सिद्धमियाय आरेति पपाच पाठे
ति न सिध्यति अत उत्तरं पठति एकाचो द्वे प्रथमस्येति बहुव्रीहिनिर्देशः एकाचो द्वे प्रथमस्येति बहुव्रीहिनिर्देशोऽयं एकवर्णेषु च कथं एकवर्णेष्वपदेशिव
द्वचनात् अपदेशिवदेकस्मिन्कार्यं भवतीति वक्तव्यं एवमेकवर्णेषु द्विर्वचनं भविष्यति एकाचो द्वे भवत इत्युच्यते तच्च न ज्ञायते कस्य एकाचो द्वे भवत इति ॥०॥

प्रतिपादनमित्यर्थः आप्तिन्यायाश्रयेण बहुव्रीहिराश्रीयते वक्ष्यमाणाद्यपदेशिवद्भावात्तत्पुरुषफलस्य बहुव्रीहिणाकृतत्वादत एव प्रयोजनाभावान्नतंत्राद्वसेकशेषा
णामन्यतमाश्रयणं लिंगमप्यनेकं बहुव्रीहेरस्ति हलादिशेषः शर्पूर्वाः खयः लिट्यभ्यासस्योभयेषामिति अच्मात्रस्य द्विर्वचनेऽभ्यासस्य हलभावाच्छेषसंप्रसारणाद्ययोगा
त् एकवर्णेषु चेति मुख्य एकाज्व्यपदेशो येषामस्ति ते व्यपदेशिनः पचादयस्तेषां यथा द्विर्वचनं प्रतिपद्यंते तथैकवर्णा अपि कस्यैकाच इति विधिं मत्वा विशेषानुपादाना ण्म०
॥ पृच्छति ॥०॥ ॥५॥ ॥७॥ ॥७॥ १

वक्ष्यतीति नायं विधिः किन्तर्ह्यधिकार इत्यस्यातं त्र्यादस्यो नरवाक्ये ष्यर्थे विशेषस्यावस्थापनं धातोरेकाच इति वैयधिकरण्येन संबंधोभिमतो धातोरवयवस्यैकाचो द्वे भवत इत्यर्थः इतर
स्तु सामानाधिकरण्येन संबंधं मत्वाह यदि धातोरिति नैषेति सर्वानुग्रहाय वैयधिकरण्यमाश्रीयते तस्मिन्ननेकविषयत्वाल्लक्षणस्य प्रथमग्रहणाच्च सामानाधिकरण्ये हि व्यवच्छे
द्याभावात् प्रथमग्रहणमनर्थकं स्यात् यत्रैव प्रथमश्चेति प्राथम्यस्य द्वितीयाद्यपेक्षत्वात् अवचनादिति वचनरहितं यल्लोकविज्ञानं वचनेनानिवृद्धं लोकव्यवहारात्मकं तस्मा
त्सिद्धमित्यर्थः तथाहि लोके शिलापुत्रकस्य शरीरमिति बहिर्वस्तुभेदे सत्यपि भेदस्य व्यवहारोवस्थाभेदाश्रयो दृश्यते शिलापुत्रः विक्रीयमाणत्वाद्यनेकावस्थायुक्तो यो दृष्ट
स्तस्येदं शरीरमिति परिदृश्यमानावस्थाभेदेन निर्दिश्यते एकमेव हि स्तम्भ तदेवेदमिति प्रत्यभिज्ञानादेकत्वमस्य जद्यप्यवस्थाभेदान्नानारूपमवभाति तथाहं स्वात्मानमात्मने

वक्ष्यतीति लिटि धातोरनभ्यासस्येति तेन धातोरेकाच इति विज्ञायते यदि धातोरेकाच इति सिद्धं पपाच पपाठ जजागार पुपुत्रीयिषतीति न सिध्यति नैषैकाच समा
नाधिकरणा षष्ठी धातोरेकाच इति किं तर्हि अवयवयोगे षष्ठी धातोर्य एकाजवयव इति अवयवयोगे षष्ठी चेत् सिद्धं जजागार पुपुत्रीयिषतीति पपाच पपा
ठेति न सिध्यति एषोपि व्यपदेशिवद्भावेन धातोरेकाजवयवो भवति। एकाचो द्वे प्रथमस्येत्युच्यते तेन यत्रैव प्रथमश्चाप्रथमश्चास्ति तत्र द्विर्वचनं स्यात् जजागार पुपु
त्रीयिषतीति पपाच पपाठेत्यत्र न स्यात् प्रथमत्वे चाप्रथमत्वे च किं व्यपदेशिवद्वचनात् सिद्धमिति एवं सति हि व्यपदेशिवद्भावो वक्तव्यः न वक्तव्यः उक्तं वा किमुक्तं तत्र
॰ व्यपदेशिवद्वचनमेकाचो द्वे प्रथमार्थं षत्वे चादेशसंप्रत्ययार्थं नैष दोषः अवचनाल्लोकविज्ञानात्सिद्धमिति सेव॥ ०॥ ॥

सेकस्यापि बुद्ध्यवस्थाभेदाश्रयः कर्तृकर्मकरणभावः इत्याये तत्रापि प्रयोगभेदादेतिद्वितोयं ति आयन् जिगमिषतीत्याद्यनंतरूपस्याण एकोयमिकारो ऽजिति व्यपदिश्यते अथ
वान्वयव्यतिरेकाभ्यां परिकल्पितार्थत्वाच्छब्दार्थसमुदायस्याविवक्षितार्थ एको वर्णोऽजिति व्यपदिश्यते एवं पचेरनंतप्रयोगविषयस्य प्रयुज्यमानं लिडादिपरं रूपमवयव इति व्यपदि
श्यते प्रथमव्यपदेशोपि प्रयोगभेदादेवेति प्रथमगर्भेणाह नेत्यादि लोकव्यवहार एकस्मिन्नपि दृश्यते असतोपि द्वितीयादीन् बुद्ध्या परिकल्प्य व्यवहारान्मुख्यप्रथमसाधर्म्याद्वा प्रसि
द्धत्वाच्चैवं विधस्य व्यवहारस्य नास्ति गौणत्वं सत्यपि वा गौणत्वे लिट्यभ्यासस्योभयेषां दीर्घ इणः किती त्यादेर्ज्ञापकाद्भवति शास्त्रीयकार्यप्रवृत्तिः ॥ ॥ ॥

योगविभागो वेति तेन प्राथम्यार्थो व्यपदेशिवद्भावो नाश्रयितव्यः तत्र हि योगविभागसामर्थ्यो ज्ञि टि धातोरनभ्यासस्येत्याद्यावेकाच इति प्रथमस्येति च वाक्यभेदेन संबध्यते एकवाक्यतायां तस्यैव शेषस्य प्रसंगात् तस्मादेतस्माद् उद्दात्त वाक्यात्त्र क्रियावाक्यानि लक्ष्यसंस्कारकाणि उपपन्नवंते धातोरवयवस्यैकाचो लिटि द्वे भवत इत्येकं वाक्यं धातोः प्र

योगविभागो वा एकाज्मात्रस्य द्विर्वचनार्थं अथवा योगविभागः करिष्यते एकाचो द्वे भवतः किमर्थो योगविभागः एकाज्मात्रस्य द्विर्वचना र्थं एकाज्मात्रस्य द्विर्वचनं यथा स्यात् इयाय पपाच ततः प्रथमस्य प्रथमस्यैकाचो द्वे भवतः इदमिदानीं किमर्थं नियमार्थं यत्र प्रथमश्चाप्र थमश्चास्ति तत्र प्रथमस्यैवैकाचो द्विर्वचनं यथा स्यात् अन्यस्य माभूत् जजागार उपुत्रीयिषतीति एकाचोवयवैकाचत्वादवयवानां द्विर्वच नप्रसंगात् एकाचोवयवैकाचत्वादवयवानां द्विर्वचनं प्राप्नोति॥ ॥ ॥श्री॥ ॥०॥

थमस्यैकाच इति नियमार्थं द्वितीयं अजादेर्धातोर्द्वितीयस्यैकाच इति तृतीयम् एकाच इति अवयवा अप्येकाचः समुदायोपि व्यपदेशिवद्भावाद्धातोरवयवश्च ततो विशे षानुपादानात्सर्वेषां द्विर्वचनप्रसंगः॥ ॥ ॥श्री॥ ॥श्री॥ ॥श्री॥ ॥०॥

=भेदेति·शास्त्रे हि व्यपदेशिवद्भावयोजनाय शब्दार्थे समुदायमात्रे अभिन्नत्वेऽप्येकदेशः शब्द इति सुगादनायेति भावः।२=

निज् शब्दोपीति यथा येनैव हस्तेन बाहुर्हेस्त ग्रानुच्यते तेनैव देवदत्तोप्येवमिकारेण सर्व एकाज्व्यपदेशभाजइति भावः इकारोपीति व्यपदेशिवद्भावादिति भावः अर्थवता व्यपदेशिवद्भावइत्स नाश्रित्येकारोपीत्युक्तं न त्वेतद्वचनमपितु न्यायः अर्थवतो भेदकत्स्यन संभवादनर्थकोपि यदि भेदेनाश्रयितुं शक्यते तेत तत्त्रापि भवत्येव व्यपदेशिवद्भावः शक्यते चेकारोप्यनेकसमुदायांतर्भावान्नानारूपइवोपलभ्यमानेन रूपेणोकाजितिव्यपदेष्टुं ननु अर्थवत्वात्समुदायस्यैव द्विर्वचनं भविष्यति नावयवानामनर्थकानां नैतदस्ति यत्र विशिष्टं स्वरूपमुपादीयते तत्रार्थवद्ग्रहणपरिभाषोपतिष्ठते यथा शेइत्सत्र अन्यथार्थवद्धातुरित्सत्रार्थवद्ग्रहणमनर्थकं स्यात् अधातुरप्रत्यय इति प्युदासाश्रयणात् तत्सदृशशब्दग्रहणदर्थवत्परिभाषोपस्थानादनर्थकस्य ग्रहणप्रसंगाद्धातोरवयवस्यैकाच इति अवयवत्वेनाश्रयणाच्चानर्थकस्यापि अंगीकारान्नास्तीहे

इकारोप्येकाच्

नेनिजतीत्यत्र निज् शब्दोप्येकाच् इज् शब्दोप्येकाचं निश्शब्दोपि तत्र निज् शब्दस्य द्विर्वचने रूपं सिद्धं दोषाश्च न संति इज् शब्दस्य द्विर्वचने रूपं न सिध्यति दोषा अपि न संति इकारस्य द्विर्वचने रूपं न सिध्यति दोषाश्च संति निश्शब्दस्य द्विर्वचने रूपं सिद्धं दोषास्तु भवंति तत्र को दोषः तत्र जुसभाववचनं तत्र जुसभावो वक्तव्यः अनेनिजुः पर्यवेविषुः अभ्यस्तात् झेर्जुस् भावो भवतीति जुस्भावो न प्राप्नोति जकारेण व्यवधानात्॥ ॥ श्री

[redacted] =युगपदनुष्ठानासंभवात् विपर्यायप्रसंगरूपाह एकस्येति·२३

न सरिभाषोपस्थानं अत्र च पर्यायेण सर्वेषां द्विर्वचनप्रसंगश्चोद्यते न तु युगपत् न ह्येकोवयवो युगपदनेकस्यावयविनोऽवयवत्वेन शक्योऽपेक्षितुं अवयवस्य गुणत्वात्परार्थत्वादेकं प्रतिगुणभावादपरं प्रतिगुणभावायोगात्पर्यायेणापेक्षाया अविरोधात्सर्वप्रसंग उच्यते एकस्यैकाचो द्विर्वचने कृते एकाच्व्यपदेशहेतोरचोपि द्विरुक्तत्वात्स्मिन्नेव प्रयोगेऽपरस्यैकाचो द्विर्वचनाप्रसंगः प्रवृत्तत्वाल्लक्षणस्य तस्मात्प्रयोगांतरे पर्यायेण सर्वेषां द्विर्वचनप्रसंगः इज् शब्दस्येति इकारस्य लघूपधगुणे सत्यभ्यासस्य सवर्णइतीकारस्य यदि·नियेजेतिरूपं स्यात् इकारस्यापि द्विर्वचने एतदेव रूपं दोषा अपि न संतीति रूपसिद्धेरन्यस्य जुस्भावाद्यसिद्धिदोषस्याप्रसंगात्॥ ॥ ॥

=एकोवयवः इकारादिः अनेकेति·निज् इज् निशादेः।२४=

स्वर इति स्वरविधौ व्यंजनस्याविद्यमानत्वात्स्वरसिद्धिरिति चेत् तन्न हल्स्वरप्राप्तौ व्यंजनमविद्यमानवदिति सेवव्यवस्थापनात् यत्सरि वेविषतीति यङ्लुक्प्रयोगे निपातैर्यद्य
दि हन्तेति निघातप्रतिषेधार्थं शास्त्रहानिस्स्येति एकस्मिन्नेकाच्यवयवे द्विरुच्यमाने पूर्वोक्तेन न्यायेनान्येषां तस्मिन्नेव प्रयोगे द्विर्वचनाभावान्नेदिषयं शास्त्रं स्पष्टं स्यात् सिद्धं त्विति
समुदाये द्विरुच्यमानेऽवयवानामपि तत्रांतर्भावाद्द्विर्वचनसंबंधान्न कस्मिंश्चिच्छास्त्रहीनमिसर्थः नन्विति शास्त्रेणसाक्षात् समुदाय एवानुगृहीतः स्यात् न त्वव

यवा इति प्रश्नः नहीयत इति यद्यपि समुदाये द्विरुच्यमाने साक्षादवयवेषु शास्त्रं न प्रवृत्तं तथापि शास्त्रीयफलसंपत्त्या हानिरुच्यते अवयवे तु द्विरुच्यमाने तस्मिन् प्र
योगेऽवयवांतराणां समुदायस्य च शास्त्रीयफलसंबंधाभावाद्धीनमेव शास्त्रं स्यात् अनच्कस्येति एकस्य वाऽनेकस्य वा हल एव द्विर्वचनप्रसंगः॥ ॥

स्वारश्च स्वरश्च न सिद्ध्यति नेनिजति यत्सरि वेविषतीति अभ्यस्तानामादिरुदात्तो भवती त्यजादौ लसार्वधातुक इत्येष स्वरो न प्राप्नोति अज्ञावश्च अज्ञाव
श्च न सिद्ध्यति नेनिजति परि वेविषतीति अदभ्यस्तादिसज्ञावो न प्राप्नोति नुम्प्रतिषेधश्च नुम्प्रतिषेधश्च न सिद्ध्यति नेनिजत् परिवेविषत् नाभ्य
स्ताच्छतुरिति नुम्प्रतिषेधो न प्राप्नोति जकारेण व्यवधानात् शास्त्रहानिश्च शास्त्रहानिश्च भवति समुदाये काचः शास्त्रं हीयते सिद्धं तु तत्समु
दायैकाच्त्वात् शास्त्राहानेः सिद्धमेतत्कथं तत्समुदायैकाच्त्वात् किमिदं तत्समुदायैकाच्त्वादिति तस्य समुदायस्तत्समुदायः एकाज्भावए
काच्त्वं तत्समुदायस्यैकाच्त्वं तत्समुदायैकाच्त्वं तत्समुदायैकाच्त्वादिति तत्समुदायैकाचो द्विर्वचनं भविष्यति कुत एतत् शास्त्राहानेः एवं हि शा
स्त्रमहीनं भवति ननु समुदायैकाचो द्विर्वचने क्रियमाणे अवयवैकाचः शास्त्रं हीयते न हीयते किंकारणं अवयवात्मकत्वात्समुदायस्य अवय
वात्मकः समुदायः अभ्यंतरो हि समुदायेऽवयवः तद्यथा वृक्षः प्रचलन्सहावयवैः प्रचलतीति तत्र बहुव्रीहिनिर्देशे अनच्कस्य द्विर्वचनमन्यपदार्थत्वात्०॥

=समुदाये एकाचः तद्विषयं शास्त्रं
=एकस्मिन्नेकाचि निहतं अन्ये [illegible]काः
=स्वप्रवृत्ता हीयेते सर्पः ।३ = तस्येति ज्ञा
=तादेकवचनं तेषां समुदायस्य सर्पः ।४ =

=नसंबन्धोमनोऽर्थबहुव्रीहेरन्दिविषयाइतिभावः ।२=

तद्यथेति चित्रगुशब्दस्यान्यपदार्थ एव वाच्यो न तु वर्तिपदार्थ इति न तस्य कार्येण संबन्धः सिद्धस्त्विति तस्यान्यपदार्थस्य गुणो विशेषणं तस्य संविज्ञानं सह वर्तिपदार्थो गुणो वाच्य
स्यान्यस्य पदार्थस्य संविज्ञानं संनिहितविशेषणस्यान्यपदार्थस्य विशिष्टसंबन्धाश्रयेणाकेनचिद्बहुव्रीहिणाभिधानादित्यर्थः शुक्लवाससमिति अससपि स्वस्वामिभावे वा
सः संयोगाश्रयो बहुव्रीहिरिति शुक्लवासः संयुक्तपुरुषानयने पृथगचोदितान्यपि वासांसि सामर्थ्यादानयनेन संबध्यन्ते इह तु यः शुक्लवासा दृष्टस्तमानयेति

तस्य२ =संयोगसमवायान्यतरसंबन्धेनसमवेतस्य१= =आनयनाद्यन्वयित्वेनज्ञानविसर्पः ।२= =वासःसंविज्ञानमिशुतरांबोध्यः ।२=

तत्र बहुव्रीहिनिर्देशे अनच्कस्य द्विर्वचनं प्राप्नोति आह तु आदुः किंकारणं अन्यपदार्थत्वाद्बहुव्रीहेः अन्यपदार्थेन बहुव्रीहिर्वर्तते तेन यद
न्यस्य च तत्र स्याद्द्विर्वचनं स्यात् तद्यथा चित्रगुरानीयतामित्युक्ते यस्य ता गावः सन्ति स आनीयते न गावः सिद्धं तु तद्गुणसंविज्ञानात्पाणिनेर्यथा लो
के सिद्धमेतत्कथं तद्गुणसंविज्ञानाद्भगवतः पाणिनेराचार्यस्य यथा लोके तद्यथा लोके शुक्लवाससमानय लोहितोष्णीषाः प्रचरन्तीति इति तद्गुण आनी
यते तद्गुणाश्च प्रचरन्ति एवमिहापि ॥८॥ ॥७॥ अस्ति ॥

दर्शनक्रियायां वाससामुपलक्षणत्वेनोपात्तानि तथा च तानि युक्तान्येव दर्शनक्रियात्वानयनोपलक्षणत्वेन निर्दिष्टेतिनावश्यं तत्र शुक्लानां वाससां संविज्ञानं
चित्रगुशब्दस्तु स्वस्वामिभावविशिष्टमन्यपदार्थमाहेति नास्त्यानयने वर्तिपदार्थसंनिधा इह तु एकोऽच् यस्य स एकाजिति विशिष्टावयवोपलक्षितस्यावयवि
नोऽन्यपदार्थत्वादवयवपरित्यागे नावयविनोऽभावात्तस्य कार्यं विधीयमानं तत्रान्तर्भावात्संनिहितोऽवयव उपलक्षणभावेनाप्युपादीयमानः प्रतिपद्यते ॥ ० ॥

भा०कै० ६
४

अथ्ययस्येति सोपस्कारत्वात् सूत्राणां तन्निबंधनानित्यस्य संस्कारकाणि वाक्यांतराण्युपलभ्यंते तत्रादेः इत्येतत्संख्ये[illegible]येवर्तते तच्च संख्येयं शब्दानामन्वाख्येयत्वेन प्रस्तुतत्
त्वाच्छब्दरूपं वा स्यात् तत्संबंधिवोच्चारणं तत्र यदा शब्दरूपं संख्येयं तदैकाचइति स्थानेयोगाषष्ठी षष्ठीस्थानेयोगेति परिभाषोपस्थानात्तदा स्थाने द्विर्वचनमित्येष पक्षो भव
ति यथास्तेर्भूरिति यदा तूच्चारणं संख्येयं तदा तस्य क्रियारूपत्वात् क्रियायाः शब्दस्य च स्थान्यादेशभावायोगादेकाच इति कर्मलक्षणा षष्ठी विज्ञाने उच्चारणशब्दाध्या
हारेण शेषलक्षणा वा यथा मातुः स्मरतीति द्विः प्रयोगो द्विर्वचनमित्येष पक्षो भवति तत्र गुणदोषपरीक्षार्थो विचारः क्रियते आटटइति प्रागिद्विर्वचनं भवति द्वि

अथ यस्य द्विर्वचनमारभ्यते किं तस्य स्थाने भवति आहोस्विद् द्विः प्रयोगइति कश्चात्र विशेषः स्थाने द्विर्वचने णिलोपवचनं समुदायादेशत्वात्
स्थाने द्विर्वचने णिलोपो वक्तव्यः आटिटत् आशिशत् किं कारणं समुदायादेशत्वात् समुदायस्य समुदायआदेशः तत्र संप्रमुग्धत्वात् प्रकृति
प्रत्ययसमुदायस्य न श्रेणिर्भवतीति णेरनिटीति णिलोपो न प्राप्नोति॥ ॥ ॥श्री॥ ॥

र्वचनं पणपवायावैकादेशाल्लोपोपधालोपणिलोपकिकिनोरुत्वेभ्यः इति अथ वाकृतेपि णिलोपे द्विर्वचने चौतिरूपस्थानिवद्भावात्कृताकृतप्रसंगित्वान्नित्यत्वाद्द्वि
र्वचनं तच्चैकस्य शब्दांतरं समुदायरूपमादेशस्तत्र णेरभावादिकारलोपाप्रसंगः न च स्थानिवद्भावास्ति ग्रहणेना[illegible]देशस्य ग्रहणं न ह्ययं णेरादेशः किं तर्हि समुदायस्य शि
ब्दस्य यत्र च द्वौ स्थानित्वेन शब्देन निर्दिष्टौ यथैकः पूर्वपरयोरिति तत्रान्यतरेणादेशस्य व्यपदेशो भवति खट्वर्श्य इति इह तु समुदाये णिरंतर्भूतत्वात् देशो न संबध्यते न तु सा राम०
र्वक्षादिस्स विषयोयं स्थानिवद्भावस्य॥ ॥ ॥श्री॥ ॥ ४

= एवं चाच्कृतवर्णादेशत्वादुपसंख्यानवती भावः। २ =

अनित्यं द्विर्वचनमिति द्विर्वचनेऽचीति कार्यस्थानिवद्भावं मन्यते अशोः सन्यनिटः इत्यादिसन्यङोरित्यत्र व्याख्यास्यते नेमतुरित्येणैन इति न त्वे धातुरादेशादिर्भवति ततो द्विः
प्रयोगेप्यादेशादित्वं न व्यावर्तते [redacted] स्थाने द्विर्वचने तु शङ्कां तत्वादादेशादित्वाभावः आदेशादित्वपरे शस्य चात्रात्वा

=ननु समुदायादेशस्य आदेशान्तरत्वादादेशादित्वाभावे पि स्थानिवद्भावात्सादेश आह: आदेशादीति यथाप्राप्ते

इदमिह संप्रधार्यं द्विर्वचनं क्रियतां णिलोप इति किमत्र कर्त्तव्यं परत्वाण्णिलोपः नित्यं द्विर्वचनं कृतेपि णिलोपे प्राप्नोत्यकृतेपि द्विर्वचनमप्यनित्यं
अन्यस्य कृते लोपे प्राप्नोत्यन्यस्याकृते शब्दान्तरस्य प्राप्नुवन्विधिरनित्यो भवति नित्यमेव द्विर्वचनं कथं रूपस्थानिवत्वात् यच्चास्य मत्वं. तस्य द्विर्वचने
चोद्यं तदिहापि योज्यं किं पुनस्तत् सन्यङोः तस्येति चेद् अशोः सन्यनिटः दीर्घकुत्वसंप्रसारणापत्वमधिकस्य द्विर्वचनात् अपरथ्यो श्चाप्यभ्यस्तविधिप्रति
षेधः सन्दशब्ये च समुदाये समुदायादेशत्वात् स्यलाश्रये चाव्यपदेश आमिश्रत्वादिति अस्मिन्नर्हि द्विःप्रयोगो द्विर्वचनं द्विःप्रयोग इति चेत् सकारषका
रादेः शादेरिति प्रतिषेधः प्राप्नोति स्थाने पुनर्द्विर्वचने सति समुदायस्य समुदाय आदेशः तत्र संप्रमुग्धत्वाल्लक्षितिमत्यस्य नष्टः स आदेशादिर्भवति
द्विःप्रयोगे चापि द्विर्वचने सति न दोषः च स्थाने तत्र लिङ्ग्रहणसप्रयोजनं लिटीय आदेशादिस्तदादेर्नेति इडुच्चनं चय इ. लोपे इड्भावश्चयड्.

शादेरेव वचनं लिटि द्विःप्रयोग इति चेत् सकारषकारादेरेत्वं लिटि वक्त (९ लोपे वक्तव्यः॥ ॥श्री॥ ॐ ॥
व्यं नेमतुः नेमुः सेहे सेहाते सेहिरे अनादे २४ देश

=प्रकृतिः पूर्वभागोऽन्त्यः तिङन्तकार्यादेशरूपः प्रत्ययः उत्तरभागः न प्रत्यत्रान्तिमे लिटीत्यं कृतः॥ २=

अयत्वात्स्थानिवत्वाभावः लिटीति नेमतुस्त्वयोरनैमित्तिकत्वाच्छिणिनिमित्तत्वाभावः॥ ॥श्री॥ ॥श्री॥ ॥श्री॥ ॥

भा० कै० ६
५

वेमिरिति तेति । वेमिघ शब्दान्तत्वस्य छ्वोपयत्नोपयोः कृतयोरिट्प्रतिषेधः प्राप्नोति पूर्वस्मादपि विधौ स्थानिवद्भाव इत्यनाशङ्क्य चोद्यप्रतिसमाधाने एकाचोंगादिति उपदेशग्रहणो नानुदात्त एव विशेष्यते न त्वेकाज्जिति भावः आवृत्तिसंख्या चैतद्यजंगने काच नन्वेकैकमिति एकमेव द्विरुच्यते इत्येकस्मा धः प्रत्ययविधिः सोऽपरस्मादपीति दे

वेमिरित्ता वेमिरि इतुं एकाच उपदेशेनुदात्तादित्ती ट्प्रतिषेधः प्राप्नोति स्थाने पुनर्द्विर्वचने सति समुदायस्य समुदाय आदेशः तत्र संप्रमुग्धत्वात्प्रकृतिप्रत्ययस्य न ष्टः सम्भवतिय एकाजुपदेशेनुदात्तः द्वि प्रयोगे चापि द्विर्वचने न दोषः एकाज्ग्रहणेनांगं विशेषयिष्यामः एकाचोंगादिति नन्वेकैकमत्रांगं समुदाये यावाक्यपरिसमाप्तिस्तयांगसंज्ञा भविष्यति कुत एतत् शास्त्राहानेः एवं हि शास्त्रमहीनं भवति इउदीर्घप्रतिषेधश्च इटो दीर्घत्वस्य च प्रतिषेधो वक्तव्यः जरीगृहिता जरीगृहि तुं ग्रहोलिटि दीर्घ इति दीर्घत्वं प्राप्नोति स्थाने पुनर्द्विर्वचने सति समुदायस्य समुदाय आदेशः तत्र संप्रमुग्धत्वात्प्रकृतिप्रत्ययस्य न ष्टो ग्रहिः प्रयोगे चापि द्विर्वचनेन दोषः ग्रहिणांगं विशेषयिष्यामः ग्रहेरंगादिति नन्वेकैकमप्यत्रांगं समुदाये यावाक्यपरिसमाप्तिस्तयांगसंज्ञा भविष्यति कुत एतत् शास्त्राहानेः एवं शास्त्रमहीनं भवति पूर्वादिविधिप्रतिषेधश्च पूर्वादित्वलक्षणाविधेः प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥ श्री

= नत्वृद्विंश्वेयोगेजरीगृहिर्ग्रहि हिरेवएकदेशविकृतन्यायेनचांगत्वमपीति शेषः कृदवस्य एवेत्यत आह· विशेषणेति· अंगस्य विभक्तिविपरिणामेन विशेषणसामर्थ्यादित्यर्थः ॥ २ =

त्संगे भवत स्तत्र परंपदे काजंगं तदाश्रय इट्प्रतिषेधः प्राप्नोतीत्यर्थः आवृत्तिसंख्याश्रया चैकैकमिति वीप्सा समुदाय इति एकैकांगसंज्ञा समुदायस्य ननु पृथगवयवयोः समुदायस्य प्राधान्यात्प्रधाने कार्यसंप्रत्ययात्समुदायव्यवहारो प्राप्त इति संख्याश्रयः जरीगृहितेति जरीगृह्य पाठात् च ग्रहिणांगमिति अत्र तच्चोज्जरीगृहि संगं न तु ग्रहिः विशे ए०म०
षणसामर्थ्याद्धि यथा श्रुत रूपांगी करणां ॥ ॥ ॥ श्री ॥ ॥ ५

सिषेचेति सिचेर्लिङ् विहित इति तिङ्. तं पदमिति तदादेरेव पदत्वात्तदादि सकार इति षत्वप्रतिषेधप्रसंगः प्रकृतिप्रत्ययस्येति प्रत्यययोस्तानं प्रकृतिविज्ञानस्ये
त्यर्थः तावेवेति परिहारान्तरं उच्चारणक्रियाया एव द्वित्वं न तूच्चार्यमाणस्य शब्दस्य ततश्चैकस्मादेव प्रत्ययविधिः ननु द्वाभ्यामित्येकैवांगसंज्ञा चेति नास्ति दो
षः आदिग्रहणं चेति प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स विहितस्तदादेस्तदंतस्य ग्रहणं भवतीत्यत्र समुदायपदत्वमिति सिषेच शब्दस्य पद[redacted]

=उच्चारणक्रियाद्वयविशिष्टेसर्वः।२=

सिषेच सुष्वाप सात्पदाद्योरिति षत्वप्रतिषेधः प्राप्नोति स्थानेपुनर्द्विर्वचने सति न दोषः समुदायस्य समुदाय आदेशः तत्र संप्रमुग्धत्वा
त्प्रकृतिप्रत्ययस्य नष्टः सपदादिर्भवति द्विः प्रयोगे चापि द्विर्वचने न दोषः सुप्तिङ्भ्यां परं विशेषयिष्यामः सुप्तिङं तं परं यस्मात्सुप्तिङ् विधिः
तदादि सुवं तं तिङं. तं च ननु चैकैकस्मादप्यत्र सुप्तिङ् विधिः समुदायेयावाक्यपरिसमाप्तिः तया पदसंज्ञा भविष्यति कुत एतत् शास्त्रहा
नेः एवं हि शास्त्रमहीनं भवति तावेव सुप्तिङौ यो ततः परौ सैव च प्रकृतिराद्या आदिग्रहणं च कृतं समुदायपदत्वमेतेन अजादेः द्वितीयस्ये

१ त्यवचनमजादेरिति कर्मधारयात्पंचमी॥ ॥ श्री

संज्ञा न तु सेचशब्दस्य तद्व्यवस्य नन्वेवं वेभिदितेतिस एवैकाज्धातुरितीट्प्रतिषेधः प्राप्नोति नैष दोषः उच्चारणभेदाद्विरोधि संज्ञाप्रादुर्भावात्पूर्वे संख्याकृतव्यपदेशनि
वृत्तेर्नात् तथा च गिरिरोत्सादौ सावेकाच इति विभक्तेरुदात्तत्वं न भवति तदत्रा वृत्तिभेदाद्रूपद्वयमाश्रित्य समुदायेवाक्यपरिसमाप्तिरिति परिहार उक्तः रूपभेदानंगीकर
णेन तु [redacted] तावेव सुप्तिङाविति द्वितीयपरिहारः॥ अजादेर्द्वि॥ ॥श्री॥ ॥श्री॥ ॥श्री॥ ॥श्री॥ ०

भा०कै०६ द्वितीयस्येति शक्यमवक्तुमिति अजादेरिति बहुव्रीहिपक्षे सामर्थ्यादसमर्थ्यमार्थे प्रारंभे विज्ञायमाने तृतीयानामप्येकाचो द्विर्वचनप्रसंगात् द्वितीयस्येति वक्तव्यं कर्मधारय
६ पक्षे त्वजादेरिति पंचमीनिर्देशात् तस्मादित्युत्तरस्येति परिभाषोपस्थानादनंतरस्यैव कार्यलाभाद्व्यवहितस्येति नार्थो द्वितीय ग्रहणेन तत्र व्याख्यानात्तु पदार्थप्रधान
त्वादंतरंगत्वाच्च कर्मधारय एवाश्रयितव्य इति भावः प्राप्तत्वादिति यद्यपि तत्सामेव प्राप्तो निवृत्तिः कृत्यतेन तत्सत्संतथापि विशिष्टप्राप्तिरिहहेतुत्वेन विवक्षिता प्राप्तेर्वि

= विपर्यकांतरप्राप्यविशिष्टेत्यर्थः। यथा कारणेः परदेशास्येकेनाक्रांतत्वात् द्वितीयस्य परत्वयोगादित्यर्थः।

द्वितीयस्येति शक्यमवक्तुं कथं अजादेरिति नैषा बहुव्रीहेः षष्ठी अच् आदिर्यस्य सोयमजादिः अजादेरिति किं तर्हि कर्मधारयात् पंचमी अच्
आदिः अजादिः अजादेः परस्येति तत्रांतरेण द्वितीयग्रहणं द्वितीयस्यैव भविष्यति तत्र द्वितीयद्विर्वचने प्रथमनिवृत्तिः प्राप्तत्वात् द्वितीयद्वि
र्वचने प्रथमस्य निवृत्तिर्वक्तव्या अटिटिषति अशिशिषतीति किं कारणं प्राप्तत्वात् प्राप्नोत्येकाचो द्वे प्रथमस्येति ननु च द्वितीयद्विर्वचनं प्रथ
मद्विर्वचनं वा धिष्यते कथमन्यस्योच्यमानमन्यस्य बाधकं स्यात् असति खल्वपि संभवे बाधनं भवति अस्ति च संभवो यदुभयं स्यात्॥ ॥

घातकाभावादित्यर्थः ननु चेति येन नाप्राप्तिन्यायात् कथमन्यस्येति विरोधाद्धि बाध्यबाधकभावं मन्यते यथा कारणैः इह च विरोधाभावः अविरोधे हि समुच्चयो दृश्यते य राम०
थाकृत्तसप्रत्ययसंज्ञानां तासमुच्चय इति चेदिहाप्यस्त्वेव फलभेदश्च केन प्रथमस्य द्विर्वचनविधानात् अजादेर्द्वितीयस्येत्यनेन तु द्वितीयस्य॥ ॥ श्री ६
॥श्री॥ ×भिन्नफलत्वात्संज्ञा ॥श्री॥ ॥श्री॥ ॥श्री॥ ॥

नवेति अनेनासंभवः प्रदर्श्यते यस्य द्वितीयस्यैकाचो द्विर्वचनं विधेयं तस्य प्रथमद्विर्वचने कृते द्वितीयत्वात् द्वितीयद्विर्वचनं न प्राप्नोतीत्यर्थः ननु यदि नियोगतः प्राक् प्र
थमद्विर्वचनं स्यात्तदायं विरोधः स्यात् यदा तु पूर्वं द्वितीयद्विर्वचनं तदा विरोधाभावात्स्यादेव प्रथमद्विर्वचनं नैतदस्ति नित्यत्वात्प्राथम्यात् क्रमव्यतिक्रमे त्वभावात् पूर्वं प्रथम
द्विर्वचनं तत्र कृते द्वितीयत्वात् द्वितीयद्विर्वचनाप्रसंग इत्यनवकाशत्वात् द्वितीयद्विर्वचने न प्रथमद्विर्वचनं बाध्यते तद्यथेत्युदाहृ द्वयोः पुरस्तान्मध्ये वा तृतीय उपजाय
ते तदायं दृष्टान्तो यदा तु परत उपजायते तदा द्वितीयो द्वितीय एव भवति नहि किंचिदस्ति द्वितीयत्व[तत्सामा] निर्देशात् विशेषानुपादानात् सामर्थ्याद्दत्र विशेषः आश्रीयत इति मत्वाह
अनारंभसममिति अटिस इति [स्थिते] प्रथमद्विर्वचनं अट् अट् हलादिः शेष इति टकारस्य निवृत्तिः द्वितीयद्विर्वचनमट् अट् ततो हलादिः शेषः तत्र द्वयोस्त्रयाणां वा ऽकाराणां प

नवा प्रथमविज्ञाने हि द्वितीयाप्राप्तिर्द्वितीयत्वात् नवा वक्तव्यं किं कारणं प्रथमविज्ञाने हि सति द्वितीयस्याप्राप्तिः स्यात् किं कारणं अद्वितीयत्वात् नहीदानीं
प्रथमद्विर्वचने कृते द्वितीयो भवति कस्तर्हि तृतीयः तद्यथा द्वयोरासीनयोस्तृतीय उपजायमाने न द्वितीयो द्वितीयो भवति कस्तर्हि तृतीयः नहि किंचिदुच्यते अकृ
ते द्विर्वचने यो द्वितीयस्तस्य भवितव्यमिति किं तर्हि कृते द्विर्वचने यो द्वितीयस्तस्य द्विर्वचनं भविष्यति अनारंभसममेवं स्यात्॥ ॥ ॥

रूपे विशेषाभावात् द्वितीयद्विर्वचनमनर्थकं स्यादित्यर्थः हलादिशेषो द्वितीयद्विर्वचनमित्ययं क्रमः कथं लभ्यते विपरीतक्रमः कस्मान्न भवति उच्यते नित्यत्वात्पूर्वं हला
दिःशेषो भवति द्वितीयद्विर्वचनं शब्दान्तरप्राप्त्या अनित्यं तद्द्विः कृते हलादिः शेषे टः प्राप्नोति अकृते तु टट् शब्दस्यान्तरंगत्वादतो गुण इति पररूपं सम्पद्यत इतीत्वस्य बाधकं मन्यते
इत्वं हि सनमभ्यासं चापेक्षत इति बहिरंगं प्रागभ्यासविकारेभ्योंगाधिकार इति पक्षे इत्वमांगं न भवतीति वाणो ह्यांगं बलं न विद्यस्यापि नास्ति यस्य पित्वेत्वस्यांगत्वेनानाश्रयत्वाद्धांगबाणेयो
रत्र परिभाषानुपस्थानमिति भावः तस्मात्सामर्थ्याद्दत्राकृते प्रथमद्विर्वचने यो द्वितीयस्तस्य द्विर्वचनेन भाव्यं॥ ॥ ॥ ॥ ः

चनं द्वितीयद्विर्व-

भा०कौ०६ सच प्रथमद्विर्वचने कृते द्वितीयो न भवतीति सामर्थ्यात्प्रथमद्विर्वचनेन वाध्यते कृतेपि प्रथमद्विर्वचने यो द्वितीयस्तस्य द्विर्वचनं नानर्थकमिति मत्वाह नानारंभसममिति इत्वमिति

७ आसन्नमपि समाप्तेरंगाधिकारादंगमित्वं सामान्येन च वार्णादांगं बलवदित्याश्रीयते न समानाश्रयांगवार्णविषयमेवेति इत्वमेव प्रवर्तते न परूपं तत्र कृते द्वितीयद्विर्वचनं प्राप्नो

सम्प्रसारणासवर्णे इतीयङादेशश्च तत्र नित्यत्वाद्द्वितीयद्विर्वचनमियङादेशाद्धि नित्यः कृते द्वितीयद्विर्वचने नित्यत्वादित्वे चासवर्णे इति वचनादियङोऽप्रसंगात् ननु परस्य

कृतेपीत्वे तस्य स्थानिवद्भावात्पूर्वस्येयङ् प्राप्नोति नैष दोषः सवर्णे न भवतीति प्रसज्यप्रतिषेध आश्रीयते सवर्णे चयो विधिः स सवर्णस्य विधिर्भवतीति सवर्णविधौ

=वस्तुतस्त्वभ्यासस्यासवर्णे इति निर्देशारंभसामर्थ्यादेतद्विषये स्थानिवद्भावो न प्रवर्तते १=

अटेः प्रथमस्य द्विर्वचनं स्यात् हलादिः शेषः द्वितीयस्य द्विर्वचनं हलादिः शेषः त्रयाणामकाराणां पररूपत्वे अटिटिषतीत्येवं रूपं स्यात् नानारंभसा

मं अटेः प्रथमस्य द्विर्वचनं हलादिः शेषः इत्वं द्वितीयस्य द्विर्वचनं हलादिः शेषः इत्वं द्वयोरिकारयोः सवर्णदीर्घत्वं अभ्यासस्यासवर्णे इतीयङादेशः

१ इयटिषतीत्येतद्रूपं यथा स्यात् ओणेश्चोवोणिषतीति॥ ॥ ॥श्री॥ ॥

=इदं न पश्यंतस्तत्र भाष्यासंवादिः पूर्वत्रासिद्धेन स्थानिवदिति सामिसवर्णग्रहणमसमासव्याख्यानात् १ = मन्यन्त इति · वार्णादांगमिति च समानाश्रयविषयमिति निमन्यन्त इति भावः १ = भाष्य इति · समानाश्रयत्वेनैतस्मिन्निति तु निर्मूलमिति भावः २ =

स्थानिवत्त्वप्रतिषेधादियङोऽप्रसंगात् द्वयोरिकारयोरिति॥ अथ परस्येयङादेशः कस्मान्न भवति अंतरंगत्वात्पूर्वमेकादेशं मन्यते एकादेशस्य त्वभ्यासह्रस्वत्वं विशेषाभावान्नो

क्तं इयटिषतीति अस्यामपि प्रक्रियायां नास्ति द्वितीयद्विर्वचने विशेषः अकृतेपि तस्मिन्नेतद्रूपभावात् प्रथमद्विर्वचने कृते हलादिः शेषः इत्वं इयटिषतीति कार्यप्रवर्तनाद्दत एवान्ये संग्र

थ इत्वं परस्येयङादेशो द्वयोरिकारयोः सवर्णदीर्घेनाईयटिषतीत्येतद्रूपं यथा स्यादिति युक्त एवायं ग्रंथो वार्णादांगं बलवदिति परस्येयङा भाव्यं न त्वेकादेशो न तस्मिन्

कृते एकादेशस्तस्य त्वं तद्भावात् ह्रस्वत्वं न भवति नाभ्यासादीनां ह्रस्वत्वमित्यादिवद्भावप्रतिषेधात् ओणेश्चेति अत्रापि उवोणिषतीति पाठेन भाव्यं उवोणिषतीत्येतस्या एम० ७

१ कृते द्वितीयद्विर्वचने सिद्धत्वात्॥ ॥श्री॥ ॥

नानिष्टार्थेति द्वितीयस्येति व्यक्तिराश्रीयते न जातिः पाचाकृते द्विर्वचने द्वितीयव्यक्तिः साकृतेतस्मिन् द्वितीयान भवतीति विशेषात् द्वितीयद्विर्वचनेन प्रथमं द्विर्वचनं वाध्यते
यथा वेति भवतु द्वितीयस्येति जाति निर्देशस्तथापि सामान्यविहितस्य विशेषविहितमसत्यपि विरोधे वाधकं भवति यथा द्वीपमित्यादाववादेः परस्येत्यादेर्विधीयमानमपीत्वमं

=व्यक्तिरिति-व्यक्तिविशेषइत्यर्थः। नजातिरिति-व्यक्तिसामान्यमित्यर्थः।१८=

नानिष्टार्थाशास्त्रप्रवृत्तिर्भवितुमर्हति यथा वादिविकारेऽलोन्त्यविकाराभावः यथा वा आदिविधावलोन्त्यविधिर्न भवति एवं द्वितीयद्विर्वचनेप्रथमद्विर्व
चनं [redacted] न भविष्यति विषमउपन्यासः नाप्राप्ते लोन्त्यविधाने आदिविधिरारभ्यते स तस्य बाधको भविष्यति इदमप्येवं जातीयकं नाप्राप्ते प्रथम
द्विर्वचने [redacted] द्वितीयद्विर्वचनमारभ्यते तद्बाधकं भविष्यति यदप्युच्यते असत्यपि त्वविसंभवे बाधनं भवति अस्ति च संभवो यदुभयं स्यात् नैतद
स्ति असत्यपि संभवे बाधनं भवति तद्यथा दधि ब्राह्मणेभ्यो दीयतां तक्रं कौण्डिन्यायेति सत्यपि दधिदानस्य संभवे तक्रदानं निवर्तकं भवति एवमिहापि
सत्यपि संभवे प्रथमद्विर्वचनस्य द्वितीयद्विर्वचनं बाधिष्यते तत्र पूर्वस्याचो निरन्तरौ व्यंजनस्यानिरन्तरं द्विर्वचनं यथा अरिरिषतीति॥

=अयंभावः। विरोधेबाध्यबाधकभावोनहि किन्तुः समानफलकत्वेऽपि। तथा चालोन्त्यस्यादेः परस्यस्थानयोर्द्वित्वाभेदेनसंस्कारजातविशेषाभावेपिषष्ठीसंस्कारमात्रेणोभयोः समानफलकत्वं। दधिब्राह्मणेभ्योदीयतां तक्रं कौण्डिन्यायेत्यत्रौदनसंस्कारमात्रेण दधितक्रयोर्बाध्यबाधकता

शेधाभावे पिधानुसंस्कार

त्यस्य न भवत्येवमिहापि द्वितीयद्विर्वचनं विधीयमानं प्रथमस्य न भवति ननु चापवादेनैकदेशस्यादेः परस्येत्यादिमलमनुसंहृतेति कुतो लोन्त्यस्य प्रसंगः इह तु प्रथमस्य द्विती
यस्येति च षष्ठीद्वयसंभवादुभयोः प्रसंगः नैतदस्ति अपवादेनैकापि षष्ठीवचनद्वयप्रामाण्यादर्थं तावदुपसंह्रियेत अपवादाद्यं तयोरीत्वं भवतीति एकस्माद्वियहणकवाक्या
(२ दन्त्र्यूपसंस्कारकमनेकं प्रक्रियावाक्यमुपप्लवते॥ ॥ ॥श्री॥ ॥

भा० कै० ६ यथैवाचो निवृत्तिरिति यथाभूतस्य प्रथमैकाचो द्विर्वचनं प्राप्तं तथाभूतस्य द्वितीयद्विर्वचनेन बाधः । सव्यंजनस्य चप्राप्तमिति व्यंजनानामपि द्विर्वचनबाधप्रसंग इत्यर्थः अ
८ भ्यासनात्पूर्वस्येति अप्राप्तनुमानं बाधोन हि प्रमाणेन प्राप्तं बाधितुं शक्यते प्रमाणत्वाविशेषात् तस्मादजादिधातुद्वितीयद्विर्वचनविषये प्रथमद्विर्वचनं न विहितं न प्रति
षिद्धं न दभायीवच्च व्यंजनानि भवंतीति द्वितीयैकाजंतर्भावान्नानिर्दिष्टत्वं तत्र इत्यर्थः न्यायसिद्धेऽर्थे लिंगदर्शनमाह न्द्राः इति प्रतिषेधाच्चेति न्द्रा प्रयुते आरदयस्ते षां द्विर्व

=न प्रतिषिद्धमिति शब्दतः प्रतिषेधो हि तथायां =एकाच इत्यत्र कुतो हि इति भावः।३=अप्राप्तीति द्वितीयैकाच्त्व तजादिधातनि मिर्दिष्टविषयमेकाचो इतीति भावः।२=
=किंतु न विशंकतेति भावः।८=

यथैवाचो निवृत्तिरेवं व्यंजनस्यापि प्राप्नोति तत्र पूर्वस्याचो निवृत्तौ व्यंजनस्यानिवृत्तिरभ्यासनात्पूर्वस्य तत्र पूर्वस्याचो निवृत्तौ व्यंजनस्यानिवृ
त्तिः सिद्धा कुतः अभ्यासनात्पूर्वस्य नेह वयं पूर्वस्य प्रतिषेधं शिष्मः किं तर्हि द्वितीयस्य द्विर्वचनमारभामहे व्यंजनानि पुनर्नदभायीव
त् तद्यथा नराणां स्त्रियो रंगगता यो यः पृच्छति कस्य यूयमिति तं तं तव तवेत्याहुः एवं व्यंजनान्यपि यस्य यस्याचः कार्यमुच्यते तं तं भजंते न्द्राः इति प्र
तिषेधाच्च यरव्यंजनं न्द्राः संयोगादय इति प्रतिषेधं शास्ति तत् ज्ञापयत्याचार्यः पूर्वनिवृत्तौ व्यंजनस्यानिवृत्तिरिति तत्र द्वितीयाभावे प्रथमाद्विर्वचनं
प्रतिषिद्धत्वात् तत्र द्वितीयस्यैकाचो भावे प्रथमस्य द्विर्वचनं न प्राप्नोति आटतुः आटुः किं कारणं प्रतिषिद्धत्वात् अजादेर्द्वितीयस्येति प्रतिषेधात्॥

चनप्रतिषेधादन्यानि द्वितीयेनाचा सहद्विरुच्यं तेन तत्र द्वितीयाभाव इति इहाजादेरिसजादेः सामान्यनिर्देशात्तत्र द्वितीयद्विर्वचनमारभ्यमाणं प्रथमद्विर्वचनस्य बाधकमि
ति यस्यामप्यजादित्र्यक्तौ द्वितीयाभावात् द्वितीयद्विर्वचनाभावस्तस्यामपि प्रथमद्विर्वचनाप्रसंगः अरिरिषतीत्यादावजाद्यात्मनो विधीयमाने द्वितीयद्विर्वचनमारतुरित्या राम०
दावपि प्रथमद्विर्वचनं बाधेतेत्यर्थः अप्राप्तेरेवात्र प्रतिषेधफलेन विवक्षिता॥ ॥ ॥ ॥ ८

सति तस्मिन्निति अजादेरिति व्यक्तिनिर्देशो न त्वाकृतिनिर्देशः अतो नायमपवादोऽजादिमात्रनिबंधनः द्वितीयस्यैकाचः संभवमभिसमीक्ष्य प्रवर्त्तते यत्रेदानीं द्वितीयो नास्ति तत्रानु
पजातनिमित्तोऽपवाद एव न प्रवर्त्तत इति प्रथमैकाचो द्विर्वचनमुत्सर्गः प्रवर्त्तत एव तेन यस्यामेवाजादिव्यक्तौ द्वितीयद्विर्वचनं प्रवर्त्तते तस्यामेव प्रथमद्विर्वचनं बाध्यते नान्यस्या

नैष दोषः सति तस्मिन् प्रतिषेधः सति द्वितीयद्विर्वचने प्रथमस्य प्रतिषेधः सति तस्मिन् प्रतिषेध इति चेद्धलादिःशेषे दोषः सति तस्मिन् प्रतिषेध इति चेद्धलादिःशेषे
दोषो भवति हलादिःशेषे सत्याद्ये हल्यनाद्यस्यालोपः स्यात् इहैव स्यात् पपाचेति इह न स्यात् आटतुः आटुरिति लोकवद्धलादिःशेषे लोकवद्धलादिःशेषेपि दु
तद्यथा लोके ईश्वर आज्ञापयति ग्रामाद्ग्रामान्मनुष्या आनीयंतां प्रागंगंग्रामेभ्यो ब्राह्मणा आनीयंतामिति येषु तत्र ग्रामेषु ब्राह्मणा न संति न
तर्हीदानीं ततोऽन्यस्यानयनं भवति यथा तत्र क्वचिदपि ब्राह्मणस्य सत्ता सर्वत्र अब्राह्मणस्य निवृत्तिका भवति एवमिहापि क्वचिदपि हलाद्यः सत्सु सर्वस्या
नाद्यस्य हलो निवर्त्तको भवति क्वचिदन्यत्र लोप इति चेद्द्विर्वचनं क्वचिदन्यत्र लोप इति चेत् द्विर्वचनमप्येवं प्राप्नोति क्वचिदपि द्वितीयः सत्सु सर्वस्य प्रथमे निवर्त्त
कः स्यात् [redacted]

मिसर्थः जात्युपलक्षिता व्यक्तिः प्राधान्येनाश्रीयते न तु जातिः तेन सर्वस्यामेवाजादिव्यक्तौ द्वितीयवत्सामिदं शास्त्रं प्रवर्त्तते व्यक्तिपदार्थाश्रयणे दोषमाह सति तस्मिन्निति लो
कवदिति तत्राकृतिः पदार्थ आश्रीयत इति प्रागंगमिति यथा ग्रामाकृतेराश्रयणात् क्वचिदपि ग्रामे वर्त्तमानो ब्राह्मणो मनुष्यांतरानयनं निवर्त्तयति तथाभ्यासजातेरा
श्रयणात् क्वचिदप्यभ्यासे वर्त्तमानो हलादिः सर्वत्रानादेर्हलो निवृत्तिं करोतीत्यर्थः ॥ ॥ ०

तस्मादस्त्विति इह व्यक्तिपक्ष आश्रीयते हलादिः शेषे तु जातिपक्षो व्यक्तिपक्षेपि वा प्रतिविधास्यते हलन्भ्यासो भवति ततत आदिः शेष इति नन्द्राः किमर्थमिति पूर्वे स्याचो
व्यंजनानीति पूर्वपक्षो नदमायविद्व्यंजनानीत्युत्तरः पक्षः पूर्वोभ्यासः कस्य पूर्व इति अवध्यवधिमत्त्वं षष्ठे द्विर्योगलक्षणा पंचमी भवति यथा ग्रामात्पूर्वः इ हलवयवा
=नहल्यत्रताडणाभ्यासो भवतीति सामान्येनाभ्यासहलां निवृत्तिः आदिःशेषइत्यनेनतादेःशेषःक्रियते·२=

तस्मादस्तु सतितस्मिन्प्रतिषेधइत्येव ननु चोक्तं सति तस्मिन्प्रतिषेध इति चेत् हलादिः शेषे दोष इति॥ प्रतिविधास्यते हलादिः शेषे नन्द्राः किम
र्थमिदमुच्यते न्द्रादेर्द्विर्वचनप्रसंगस्तत्र न्द्राणां प्रतिषेधः न्द्रादेरेकाचो द्विर्वचनं प्राप्नोति तत्र न्द्राणां संयोगादीनां प्रतिषेध उच्यते ईर्ष्यतेस्तृ
तीयस्य द्वे भवतः ईर्ष्यतेस्तृतीयस्य द्वे भवत इति वक्तव्यं केचित्तावत् एकाचः ईर्ष्यिषिषति अपर आह व्यंजनस्येति ईर्ष्यियिषति कंड्वादीनां च तृ
तीयस्य द्वे भवत इति वक्तव्यं कंडूयियिषति असूयियिषति वा नामधातूनां तृतीयस्य द्वे भवत इति वक्तव्यं अश्वीयियिषति अशिश्वी
यिषति अपर आह यथेष्टं वा यथेष्टं वा नामधातूनामिति पुपुत्री यिषति पुतित्रीयिषति पुत्रीयियिषति पूर्वोभ्यासः पूर्वोभ्यास इत्युच्यते
कस्य पूर्वोभ्यासः संज्ञो भवति द्वे इति वर्तते द्वयोरिति वक्तव्यं सत्यं हि तथा निर्देशः कर्तव्यः न कर्तव्यः अर्थाद्विभक्तिविपरिणामो भविष्यति
तद्यथा उच्चानि देवदत्तस्य गृहाणि आमंत्रयस्वैनं देवदत्तमिति गम्यते देवदत्तस्य गावो अश्वा हिरण्यं आढ्यो वैधवेयः देवदत्त इति गम्यते पुरस्तात्
षष्ठीनिर्दिष्टः सदर्थात्प्रथमानिर्दिष्टा द्वितीया निर्दिष्टं च भवति एवमिहापि पुरस्तात्प्रथमानिर्दिष्टः सदर्थात् षष्ठीनिर्दिष्टो भविष्यति॥ ॥

वयविसंबंधो विवक्षितः कस्य पूर्वोवयव इति पंचम्यभावो यथापूर्वकायस्येति विभक्तिविपरिणाम इति पूर्वविभक्तित्यागेन सामर्थ्याद्विभक्त्यंतरस्योह इत्यर्थः प्रम०
॥ श्री॥ ॥१॥ ॥१॥ ॥१॥ ॥ १

उभे सहग्रहणमिति सहभूतयोः परस्परापेक्षयोरेकाभ्यस्तसंज्ञा यथा स्यादित्येवमर्थं सहेति वक्तव्यं आद्युदात्तत्वइति यस्यानुदात्तत्वे क्रियमाणे उदात्तस्वरितविधान
मर्थेकमापद्यते सवर्ज्य इति व्याख्याने प्रधानवाचिन्येकशब्दे योगपद्यप्रसंगः एकवर्जमिति संख्यावचनेन विरोधाद्यौगपद्यासंभवात्पर्यायप्रसंगः उभेग्रहणमि

=अयमिदित्वसार्वधातुकेपरतोऽभ्यस्तानामादिरित्यस्य विधानादित्भावः॥२= =प्रधानं उदात्तस्वरितोद्देश्यं वर्जयित्वा शिष्टमनुदात्तमिति तदर्थः॥१= =नन्वनुदात्तं पदमेकवर्जमितिवचनात्कथं द्वयोरुदात्तत्वमत आह॰ यस्मेति॰२= =३॰ [illegible]

उभेऽभ्यस्तं अभ्यस्तसंज्ञायां सहग्रहणं उभेऽभ्यस्तं सहेति वक्तव्यं किं प्रयोजनं आद्युदात्तत्वे पृथगप्रसंगार्थं आद्युदात्तत्वं सहभूतयोर्यथा स्यात्
एकैकस्य मा भूदिति यस्मिन्नेवाभ्यस्तकार्ये दोषस्तदेवं पठितं अनुदात्तं पदमेकवर्जमिति नास्ति यौगपद्येन संभवः पर्यायस्तर्हि प्रसज्येत [redacted]
[redacted] पर्यायश्च पूर्वस्य तावत् परेण रूपेण व्यवहितत्वान्न भविष्यति परस्य तर्हि स्यात् तत्राचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति न परस्य भवतीति यदयं भिमेस्यादीनां
पित्ति प्रत्यये पूर्वमुदात्तं भवतीत्याह एवं व्यवधानान्न पूर्वस्य ज्ञापकान्न परस्य उच्यते चेदमभ्यस्तानामादिरुदात्तो भवतीति तत्र स एव दोषः पर्यायः
प्रसज्येत तस्मात्सहग्रहणं कर्तव्यं न कर्तव्यं उभेग्रहणं क्रियते तत्सहार्थं विज्ञास्यते अस्त्वन्यदुभेग्रहणे प्रयोजनं किं उभेग्रहणं संज्ञिनिर्दे
शार्थं अन्तरेणाप्युभेग्रहणं प्रकृतः संज्ञिनिर्देशः कथं द्वे इति वर्तते इदं तर्हि प्रयोजनं यत्रोभे शब्दरूपे श्रूयेते तत्राभ्यस्तसंज्ञा यथा स्यात् इह
मा भूत॥ ॥ ॥

=अविद्यमानोदात्तेऽलसार्वधातुके परेऽभ्यस्तानामादिरुदात्तः इत्यर्थकेनानुदात्तेवस्तेनैव सिद्धेरिति भावः। एवमेकैकस्याभ्यासपर्याये तद्दूषितं न समर्थयितुमाह॰ एवमित्यादि॰ [illegible]

ति सहभागोपसर्जनं नद्धित्वमुभशब्दस्यार्थ इति भावः द्वे इत्यनुवृत्ता द्वित्वस्याभ्यस्तसंज्ञायां लब्धायामुभेग्रहणं सहभूतयोरेकाभ्यस्तसंज्ञार्थं॥ श्री

=उक्तार्थमानमाह॰ द्वे इतीति॰१= ॥श्री॥ ॥श्री॥ ॥ ॥

भा०कौ०६ ईर्त्सतीति कृते द्विर्वचने ऽकृत एवाभ्यासलोपे ऽन्तरंगत्वादुभयोः प्रत्येकं प्रवृत्ताभ्यस्तसंज्ञा कृते भ्यासलोपे परस्य ननिवर्त्तेत उभे ग्रहणेन तु निरस्य तदिति भावः ऋध
१० आपश्च ससन्नीर्वतर्द्धेतो उभावपक्षे द्विर्वचनात्परत्वात्प्रतिपदविधेर्बलवत्त्वाद्यापृत्तपृ धामीदितीत्वं रपरत्वं च नन्द्राः संयोगादय इति रेफस्य द्विर्वचनप्रतिषेधः पूर्वं
वासिद्धीयमद्विर्वचन इति वचनात् धकारस्य चर्त्वे तकारे कृते त्स इत्यस्य द्विर्वचनमन्येत्वाहुः अभ्यासलोपसंनियोगेनेत्वमुच्यमानं प्रतीक्षत इति प्रागेव द्विर्वचनं त
च यद्यप्यर्वं वासिद्धीयमद्विर्वचन इत्येतदुभौ साभ्यासस्येति सूत्रारंभादनित्यत्वान्नाश्रीयतेन राधस इत्यस्य तदाश्रयणे तु त्स इत्यस्य ततः ईत्वाभ्यासलोपौ ईर्त्स
इतिस्थिते लटः स्ति अट्भावश्चप्राप्नोति शप्च कृताकृतप्रसंगित्वान्नित्यत्वाच्छ आड्वा वस्तु शपि कृते तेन व्यवधानान्न प्राप्नोतीत्यनित्यः ततो लोन्त इत्यन्तादेशश्चमा
न द्विर्वच०२
ईर्त्सतिर्ईप्सतीति ईर्त्सन्ईप्सन् ऐर्त्सन् किं च स्यात् अड्वानुम्प्रतिषेधो जुसभाव इत्येते विधयः प्रसज्येरन् अड्वा तावन्न दोषः सप्तमे
=उभयत आश्रयणेऽन्तादिवत्प्रति= योगविभागः करिष्यते इदमस्त्यसदभ्यस्तादिति ततत्रात्मनेपदेषु आत्मनेपदेषु चाड्वति अन्तत इत्युभयोः शेषः यदप्युच्यतेनुम्प्रति
=षेधात्वविधेरन्यनिवर्त्तनसमर्थत्वे= षेध इति एकादेशे कृतेऽव्यपवर्गाभावान्न भविष्यति इदमिह संप्रधार्यं नुम्प्रतिषेधः क्रियतां एकादेश इति किमत्र कर्त्तव्यं परत्वान्नुम्प्रतिषेधः
नित्य एकादेशः कृते ऽपि नुम्प्रतिषेधे प्राप्नोत्यकृतेपि एकादेशो ह्यनित्यः अन्यस्य कृते नुम्प्रतिषेधे प्राप्नोति॥ ॥ ॥
=शब्देति एकादेशस्त्वपरं तत्र विशिष्टं पूर्वम कारं गुणसंज्ञकमुत्तरं चापेक्षत इति भावः॥१=
=यद्यपीत्यादिः॥१= =तथापि द्वितीयः॥२=
प्नोति शपय एकादेशश्च तत्रवर्णाश्रयत्वादंतरंगत्वादेकादेशस्ततो ऽड्वा वः प्राप्नोति अथवा शपः प्रागेव परत्वादम्भावः प्राप्नोति सोपि हि नित्यः शपय एकादे
शे कृते तदड्वा तस्य प्रसंगात् ईर्त्सन्निति शतरि कृते शप् च प्राप्नोति एकादेशश्च तत्र वर्णाश्रयत्वादंतरंगत्वादेकादेशे कृते धातुसार्वधातुकयोर्व्यपवर्गाभावाच्छपो प्राप्निः
तत्र सार्वधातुकमात्रापेक्षत्वाच्छवेवांतरंगत्वात्पूर्वं भवति तत्र शब्द परविप्रतिषेधात्परयोरकारयोः पूर्वमेकादेशः ततः पूर्वैरोति प्रक्रियाश्रयः सिद्धांतो भविष्यति राम०
पूर्वयोरकारयोरेकादेशे कृते नुम्प्रतिषेधप्रसंगश्चोद्यते ऐर्त्सन्निति ईर्त्सलङ् झिशप् अकारयोः पररूपएकादेशे कृते तस्मात्तदड्वाड्जुस प्राप्नोति॥ ॥ ॥ १०
=पूर्वपक्षसिद्धांतयोराशयं दर्शयति तत्र ति अयं भावः ईर्त्स अन्त इति स्थिते एकादेशद्वयं प्राप्नोति नुम्प्रतिषेधश्च तत्र प्रथमैकादेशोऽन्तरंगो ... बाधितात्प्रतिषेधः स्यात् न तत्साधनं तरंगः अंगांतर्गतानि नित्यत्वस्य प्रतिषेधे पितुल्यत्वात् तस्मा ...=
=परविप्रतिषेधात्परएकादेशः तदानुम्प्रतिषेधः प्राप्नोति तदंतरंगत्वात्प्रथमैकादेशेन बाध्यते नास्मिंस्तु व्यपवर्गाभावान्न भवतीति भाष्यकारस्तु कृते विप्रत्यये कादेशे नुम्प्रसंगप्रतिषेधात्तस्यापि सर्वनाम स्थानापेक्षत्वाद्बहिरंगत्वादंतरंगो हि तीकादेशे कृते व्यपवर्गाभावान्न भवतीति सदृशेति दर्शयति॥२=
सति

=वस्तुतोपसर्गविहितत्वस्यैवाव्ययदइतिसिद्धंततः इत्येवध्वनयन्नेकादेशस्यादिसत्वमुक्त्वाप्युपसंहारेनिमित्ताचांतरंगतादर्शितापयत्यादिसर्गिः॥१॥

अन्यस्याकृतइतिमितेः पूर्वेमकृत्वानुमिकृतेशद्वांतरत्वंनिमित्तत्वान्नितिअंतादेशोकृतेएकादेशेचव्यपवर्गोभावाद्भुत्सोऽप्रसंगः पूर्वेहीति। उत्सर्गाणांविषयांतरस्यापिसंभवा

=ननुनुम्प्रतिषेधेकृतेःकृतेचद्वयोरकारयोरेवपररूपमितिकथमनित्यत्वमताआह॥ नितइति॥ तथाकृतेनवयवस्याकारस्यपररूपनिमित्तत्वंकृतेतुयद्वागमादिनाव्येनव्यावयवस्येतिभावः॥१॥ एकादेशमितिः॥नकारअकारयोरितिसर्वः॥४॥

अन्यस्याकृतेशद्वांतरस्यचप्राप्नुवन्विधिरनित्योभवति अंतरंगत्वाद्ध्येकादेशः काअंतरंगताचर्णाश्रितत्वैकादेशः विधिविषयेतुप्रतिषेधः विधिश्चनुमः सर्वेनामस्था नेप्राकृतुसर्वेनामस्थानोत्पत्तेरेकादेशस्तत्रनित्यत्वाचांतरंगत्वाच्चैकादेशः एकादेशोकृतेव्यपवर्गाभावान्नुमप्रतिषेधोनभविष्यतियदप्युच्यतेजुसभावइति एकादेशोकृते व्यपवर्गाभावान्नभविष्यति एकादेशइत्युच्यते केनचाचैकादेशः अंतिना नांतिभावःप्राप्नोतिकिंकारणंजुसभावेनबाध्यते नाचजुसभावःप्राप्नोतिकिंकारणंशापा व्यवहितत्वात् एकादेशोकृतेनास्तिव्यवधानं [redacted] किंपुनःकारणंनिमित्तवानंतिरेकादेशंतावत्प्रतीक्षते नपुनस्तावदेव निमित्तमस्तीतितिभावेनभवितव्यं इहापितर्हितावदेवनिमित्तमस्तीतिभावःस्यात् अनेनिजुः पयेवेविष्टुः अस्तिअंतिभावेकृतेस्थानिवद्भावात् द्विग्रहणेनग्रहणाज्जुस भावोभविष्यति अथवायद्यपिनिमित्तवानंतिरयंतस्यजुसभावोपवादविषयेउत्सर्गोभिनिविशतेपूर्वंह्यपवादाअभिनिविशंतेपश्चादुत्सर्गाःप्रकल्प्यवापवादविषय मुत्सर्गःप्रवर्ततेतेनतावदत्रनकदाचिदप्यंतिभावोभवति अपवादंजुसभावंप्रतीक्षते नखल्वपिकश्चिदप्यत्तानांअभ्यानंतर्यसर्वेऽविकारेणोव्यवधानं तेनानेनावश्यंवि कारेणनाशःप्रतीक्ष्यःकश्चिल्लुकाकश्चित्श्लुनाकश्चिदेकादेशेनसयथैवश्लुलुकोप्रतीक्षतेतथैकादेशमपि एवंतर्हीदमिहव्यपदेशपंसत् आचार्योनव्यपदिशतिकिंस्था निवद्भावंस्थानिवद्भावात्मवधानं व्यवधानान्नभविष्यति पूर्वविधौस्थानिवद्भावः नचायंपूर्वस्यविधिःपूर्वस्मादपिविधिःपूर्वविधिः तदेतदसतिप्रयोजनेउभेग्रहणं सहार्थंविज्ञास्यते कथंचैकैकस्याप्यत्तसंज्ञाप्राप्नोति प्रत्येकंवाक्यपरिसमाप्तिर्दृष्टेतितद्यथाप्रत्येकंवृद्धिगुणसंज्ञेभवतः ननुचायमप्यस्तिदृष्टांतःसमुदायेवाक्यपरि

=उभेग्रहणमपितक॥ नतर्यमितिनिवृत्तुवृत्ययस्यतिकथंवेति॥१॥

त अपवादविवर्जितेविषयेप्रवर्तनप्राप्तत्वात्प्रकल्प्यवेतिपथानसंप्रसारणेसंप्रसारणमितिवचनात्परस्ययणःपूर्वसंप्रसारणंप्रवर्ततेपूर्वस्यतुतन्निमित्तप्रतिषेधःयदितुपरस्य यणःपूर्वेनप्रवर्ततेतदापूर्वस्यापिप्रतिषेधोनस्यात्॥ ॥ ॥ ॥

जक्षित्यादयः जक्षितिराद्दियैषांतेजक्षित्यादयइत्याश्रित्याह जक्षित्यादिष्विति वेव्यतइति अभ्यस्तानामादिरिसुदात्तत्वंभवति अन्यथाधातुस्वरेङित्वा
त्सार्वधातुकानुदात्तत्वस्वरितयोर्यणइतिस्वरितत्वंप्रसज्येत आङःशास्विति वेवीङो नंतरमयंकैश्चित्पठ्यते इतिभावः भूयिष्ठानीति बहुतराणीत्यर्थः षसिवशी

लेयणादेशेचकृतेउदात्त

=एतेनतदर्थकंउभेयकरणमपिनकर्त्तव्यमितिसूचितंन्यायसाम्यात्=

तद्यथा गर्गाः शतंदंड्यंतामिति अर्थिनश्चराजानोहिरण्येनभवंति नचप्रत्येकंदंडयंति सत्येतस्मिन्दृष्टांतेतत्रयदिप्रत्येकमित्युच्यते इहा
पिसहग्रहणंकर्त्तव्यं अथतत्रांतरेणप्रत्येकमितिवचनंप्रत्येकंगुणवृद्धिसंज्ञेभवतः इहापिनार्थःसहग्रहणेन जक्षित्यादयःषट् जक्षित्यादिषु
सप्तग्रहणंवेवीङर्थं जक्षित्यादिषुसप्तग्रहणंकर्त्तव्यं सप्तजक्षित्यादयोभ्यस्तसंज्ञकाभवंतिइतिवक्तव्यं किंप्रयोजनंवेवीङर्थं वेवीतेरभ्यस्त
संज्ञायथास्यात्वेव्यते अभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वंभवति अपरिगणनंवागणांतत्वात् नवार्थःपरिगणनेन अस्त्वागणांतमभ्यस्तसं
ज्ञा इहापितर्हिप्राप्नोति आङःशासु अस्त अभ्यस्तकार्याणिकस्मान्नभवंति भूयिष्ठानिपरस्मैपदेषु आत्मनेपदीचायं स्वरस्तर्हिप्राप्नोति य
च्चाप्यस्यात्मनेष्वभ्यस्तकार्यंस्वरः तत्राप्यस्यानुदात्तेतःपरंलसार्वधातुकमनुदात्तंभवतीति अनुदात्तत्वेकृतेनास्तिविशेषःधातुस्वरेणोदात्त
त्वेसत्यभ्यस्तस्वरेणवा षसिवशीछांदसौ दृष्टानुविधिश्छंदसिभवति चर्करीतमभ्यस्तमेव हुङ्स्तर्हिप्राप्नोति अस्त अभ्यस्तकार्याणिकस्मा

पदेर

॥ न्नभवंति भूयिष्ठानिपरस्मैपदेषु आत्मनेपदीचायंस्वरस्तर्हिप्राप्नोति॥ ॥

=एतेनजयादित्वेनाभ्युपगमेदीधीङादयःप्रयोगाःप्रसुक्ताः=

इति षसशास्तिस्वप्नेइतियेनपठंतिकेवलंषसस्वप्नेवप्राकांताविति तन्मतेनैतदुक्तं अन्येत्वाहुः शासशितपानिर्देशःकृतोर्थभेदाज्जद्धिःपठितः अन्येतुषसस्व रा०म०
प्नइतिनपठंति वशेर्भाषायांवार्त्तिककारमतेनप्रयोगंसाधुःचर्करीतमिति यङ्लुगंतस्यपूर्वाचार्यसंज्ञा॥ ॥श्री॥ ॥२॥ ॥ ११

=अयंमैत्रेयादिसंमतःपाठः।षसस्वसीत्यन्येषांपाठः=

अन्हि ङोरिति यदि नुङोऽभ्यस्तसंज्ञा स्यात् नुङ्घाते नुवत इत्यादौ नुतेऽभ्यस्तस्वरे लसार्वधातुकस्य भवितव्यमेव निघाते नेति प्रतिषेधोऽनर्थकः स्यात् तस्मात्प्रतिषेधसामर्थ्या
त्प्रत्ययस्वर एव भवति नाभ्यस्तस्वरः नन्वसति प्रयोजने ज्ञापकं भवति च प्रतिषेधस्य प्रयोजनं नुते नुवइत्यादावनुदात्तत्वं मा भूत् प्रत्ययस्वर एव यथा स्यात् अत्र ह्यभ्यस्तानामा

कर्तव्यं २

अन्हि ङोरिति प्रतिषेधविधानसामर्थ्यात्स्वरो न भविष्यति अथवा सप्तैवेमे धातवः पठ्यन्ते जक्ष अभ्यस्तसंज्ञो भवति इ साद्यश्चषट् जाक्षित्यादयः षडिति
तुजादीनां तुजादिषु छन्दसः प्रत्ययग्रहणं तुजादिषु छन्दसः प्रत्ययग्रहणं छन्दसि तुजादीनां दीर्घो भवतीति वक्तव्यं प्रत्ययग्रहणं च कर्तव्यं असिंश्चासिंश्च प्रत्यय
इति वक्तव्यं इह मा भूत् तुतोज शवलान् हरीन् अनारम्भो वाऽपरिगणितत्वात् अनारम्भो वा छन्दसि दीर्घत्वस्याप्यः कुतः अपरिगणितत्वात् नहि छन्दसि दीर्घस्य
परिगणनं कर्तुं शक्यं किं कारणं अन्येषां च दर्शनात् येषामपि दीर्घत्वं नारभ्यते तेषामपि छन्दसि दीर्घत्वं दृश्यते तद्यथा पूरुषो नारक इति अनेकान्तत्वाच्च ये
षां चाप्यारभ्यते तेषामप्यनेकान्तः यस्मिन्नेव च प्रत्यये दीर्घत्वं दृश्यते तस्मिन्नेव च न दृश्यते मामहान उक्थपात्रं ममहान इति॥ ॥ ॥

दिदिति न प्रवर्तते अजादौ तस्य विधानात् तत्रासति प्रतिषेधे अनुदात्ते चेत्याद्युदात्तं पदं स्यात् सति तु प्रतिषेधे नोदात्तं भवतीति ज्ञापकत्वं नोपपद्यते एवं तर्ह्यभ्यस्तानामादिरि
त्यत्रान्हि ङोरित्यनुवृत्त्या प्रतिषेधवचनसामर्थ्यादित्यर्थोऽभिप्रेतः अथवेति नायं श्तिपा निर्देशः किं तर्हि जक्षितिश्त्यकारमिसाद्यस्तत्र इति शब्दे न जक्षितिः परामृश्यते आदि
शब्दश्च समीपवाची तेन तत्समीपाः षडभ्यस्तसंज्ञा इति सप्तानामेवाभ्यस्तसंज्ञासूत्रेण संगृहीतेत्यर्थः॥ ॥ ॥

लिटि धातोः अभ्यासप्रतिषेधानर्थक्यमिति जुगुप्सिषते लोलूपिषत इत्यादौ सकृत्प्रसारलक्षणस्य चरितार्थत्वात्पुनः प्रवसभावादुत्तरार्थो ऽप्यभ्यासप्रतिषेधो
नकर्तव्यः चङी सेतदर्थं स्यात् कर्त्तव्योपदासन्यपङ्. नात्मिचिकृते चङ्. भवति अजुगुप्सदलोलूपदिति तत्रद्विचनं मा भूदिति चिंत्यमेतत् सम्प्रङ किमियं षष्ठीति वि

=ईहांचक्रइति आर्मनोनधातुरितिरितिभावः। १=विश्वविवेश्य इति सुवालिङ्‌इत्येविधंदस्युनयथेति सार्वधातुकत्वात्तुवः अभावः भुभ्व तत्रविकरणंतसमुदायोलिङ्‌परोन तुभ्व इति मतीयप्रपंचेकाचोद्वित्वमितिभावः। २=नत्वेनसणस्येतिन्यायासपातेस्यादभ्यासस्य=
=द्वित्वाभावेएव अनभ्यासस्येति किमर्थमिति: २

लिटि धातोः धातोरिति किमर्थं ईहांचक्रे नैतदस्ति लिटीत्युच्यते नचात्र लिटं पश्यामः प्रसयलक्षणेन नलुमतात स्मिन्निति प्रसयलक्ष
णाप्रतिषेधः इदं तर्हि ससवांसोविभृणविरे लिङ्‌द्विर्वचने जागर्त्तेतिव रूपं योजागार तमृचः कामयंते योजागार तमृचः कामयंते अनभ्या
=यदुनाद्वित्वलक्षणमभेरण=
=प्रात्मभ्यासद्वित्वधर्मेति:३=
सस्येति किं कस्मो नोनाव ह्रष भोयदीदं नोनूयते नोनाव अभ्यासप्रतिषेधानर्थक्यं च छंदसि वावचनात् अभ्यासप्रतिषेधोनर्थकः किंका
रणं छंदसि वावचनात् अवश्यं छंदसि वा द्वे भवत इति वक्तव्यं किं प्रयोजनं प्रयोजनमादित्सान्याचिषाम हे पियाचिषाम हइति प्राप्नदेवतानो
हातिप्रियाणि ददातिप्रियाणि मघवादातुमघवाददातु सनस्तनोवीरवद्धातु वीरवद्दधातु यावतेदानीं छंदसि वा द्वे भवत इत्युच्यते धा
तुग्रहणेनापिनार्थः कस्मान्न भवति ससवांसोविभृणविर इति छंदसि वावचनात् तदेतद्धातुग्रहणं सान्यासिकं तिष्ठतु तावत् सम्प्र
=तदेतदिति धातुग्रहणाभावे लिपीसादिम=
=थमेकाचइत्यविशेषणंस्यात्तयाच्यपा=
=वेसाद्यवदस्यान्नतुजजागारसादेतस=
=लिङ्‌परत्वाभावादितिभावः।३=
ङः किमियं षष्ठी आहोस्वित्सप्तमी कुतः संदेहः समानो निर्देशः किंचातः यदि षष्ठी सम्प्रङः तस्य द्विर्वचनेन भवितव्यं अथ स[redacted]
१ मीसम्प्रङेपरतः पूर्वस्य द्विर्वचनेन भवितव्यं ॥ ॥ ॥ ॥

=विभक्तिविचारस्यप्रकृतानुपयोगमाह नदर्थइति १=

भक्तिविचारद्वारेण तदर्थो विचार्यते किं चात इति अर्थभेदप्रश्नः सम्प्रङः तस्येति प्रसयग्रहणे यस्मात्स विहितस्तदादेस्तदंतस्येति षष्ठीपक्षेतदं तविधिः सप्त
मीपक्षे तु तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्येति परिभाषोपस्थानाद्धातोरिसधिकाराच्च पूर्वस्य धातोः कार्यभाक्त्वं ॥ गप्त्री ॥ ॥

=द्विर्वचननिमित्तमिति॰ सन्यङोरित्यस्य षष्ठी तासन्यङं तस्याद्विलयादिमात्रेणानस्यानिमित्तं कार्यं = द्विर्वचने चीत्यनेन ॥ ४ = न लायोगादिति भावः ॥ २ = यद्यपीति॰ यदित्तुरूपस्यानिवत्वाभावेनश्यात्स्यादेवेटो द्विर्वचनमिति तस्य कार्यित्वेन निमित्तत्वं तस्यादिति भावः ॥ १ =

तस्यास्य कार्यमनुभवतो

कस्मात्त्रविशेष इति लक्ष्यगतविशेषप्रश्नः हंतेश्चेति गमहनेत्युपधालोपस्य स्थानिवद्भावाद्धन एव द्विर्वचनप्रसंगः यस्मा प्रीति सति तस्मिन्कार्यभावादस्येव निमित्तत्वमिति भावः यद्यपि रूपस्थानिवद्भावादीटो न भवति द्विर्वचनं तथापि प्राप्तिमात्राश्रयेणाद्विर्वचननिमित्तत्वमीकारस्योच्यते अनुदात्तविशेषणां चेदिति यदात्त्र्भयविशेषणं तदा न दोषः उपदेश एकाच्त्वात्त

=तत्राय भाविता मात्रेणनिमित्तत्वमिति भावः ॥ २ = यद्यपीति॰ एवं चेकारस्य द्वित्वनिमित्तत्वाभोवात्स्यानिवत्वं दुर्लभमिति भावः ॥ ३ =

=सनङनस्यस्य पङ ईडिनिषेधेदं॰ २ = भाविमात्रेति॰ यदिस्थानिवत्वं न स्यात्स्यादेवेटो द्विर्वचननिमित्तत्वमनिकमात्रिमात्राश्रयेण तथः ॥ ३

कस्मात्त्रविशेषः सन्यङोः परत इति चेत्तइटो द्विर्वचनं प्रादित्वात् सन्यङोः परत इति चेत् इटो द्विर्वचनं कर्तव्यं अटिटिषति अशिशिषति किं पुनः कारणं न सिध्यति प्रादित्वात् इट् परादिः हंतेश्चेटो द्विर्वचनं कर्तव्यं जेघ्नीयते ननु च यस्यापि सन्यङं॰ तस्य द्विर्वचनं तस्यापि स्थानिवद्भावप्रसंगः ईटि स्थानिवद्भावादीटो द्विर्वचनं न प्राप्नोति॰ नैष दोषः॥ द्विर्वचननिमित्ते स्थानिवदित्युच्यते न चासौ द्विर्वचननिमित्तं यस्मिन्नपि द्विर्वचनं यस्यापि द्विर्वचनं सर्वोऽसौ द्विर्वचननिमित्तं तस्मादीटो द्विर्वचनं तस्मादुभाभ्यामेव ईटो द्विर्वचनं कर्तव्यं यस्योभयोर्दोषो न तमेकस्योद्घोषो भवति एकाच उपदेशेऽनुदात्तादित्युपदेशवचनमनुदात्तविशेषणं चेत्सनइट्प्रतिषेधः एकाच उपदेशेऽनुदात्तादित्युपदेशवचनमनुदात्तविशेषणं चेत्सनइट्प्रतिषेधो वक्तव्यः बिभित्सति चिच्छित्सति द्विर्वचने कृते उपदेशेऽनुदात्तादेकाचः श्रूयमाणादितीट्प्रतिषेधो न प्राप्नोति अस्तु तर्हि सन्यङं॰ तस्य सन्यङं॰ तस्येति चेदभ्यासः सन्यनिटः सन्यङं॰ तस्येति चेदभ्यासः सन्यनिटो द्विर्वचनं वक्तव्यं इपक्ष्यमाणं भगुभिः सजोषाय स्यापि सन्यङोः परतो द्विर्वचनं तेनाप्यत्रावश्यप्रमिइ भावेयत्नः कर्तव्यः अप्रोर्हिं प्रतिपरमिद्विधीयते त्सिपूङ्रंज्वशांसनीति ॥ ॥

[redacted]

न्नं तस्यापि द्विःप्रयोगे द्विर्वचने दोष एवं स्थाने द्विर्वचने प्रकृतिप्रत्ययसंप्रमुग्धत्वादिटः प्राप्तिरेव नास्तीति दोषः इपक्ष्यमाण इति अभ्योतेः सनत्सिपूङ्रंज्वशांसनीति प्राप्त इट् छांदसत्वान्न भवति द्विर्वचनं हलादिः शेषः सन्यत इत्तीत्वं भ्यासस्य सवर्णां इतीयङ्॰ पलकलपलानिपूर्ववत्सन इत्यात्मनेपदं शानच् अचिक्षमाण इति नु षष्ठी पक्षे प्राप्नोति ॥ ॥

=षष्ठीपक्षे विद्यावस्येद्यारुः सन्यनं तस्यापीति॰ ३ =

तेनैवेति यथाछांदसत्वात् रिणन भवत्येवं द्वितीयद्विर्वचनमपि तदभावात्प्रथमद्विर्वचनं वर्णलोप इति यियक्षमाणा इति प्राप्ते यकारस्य लोपः उपेयप्राप्त्यर्थत्वादु पायानां धातूनां चानेकार्थत्वान्न नियम आदरणभावः दीर्घकुत्वेति यस्माद्द्विर्वचनादाधिक्यमुपजायते तस्माद्दीर्घत्वादीनि न सिध्यंति समुदायादेशत्वात्संप्रमु

तेनैव द्वितीयद्विर्वचनमपि न भविष्यति॰१

अथवा नैतद्दृशोरूपं यजेरेष छांदसो वर्णलोपः तद्यथा तुभ्येदमग्ने तुभ्यमिदमग्न इति प्राप्ते आम्वानां चरं नाम्वानां चरमिति प्राप्ते आव्याधिनी रुगणाः सुगणा इति प्राप्ते इष्कर्तारमध्वरस्य निष्कर्तारमध्वरस्येति प्राप्ते शिवा उद्रस्य भेषजी शिवा रुद्रस्य भेषजीति प्राप्ते अथ पर्थे वि गम्यते कः पुनरश्नोत्यर्थः अश्नोतिर्व्याप्तिकर्मा एवं तर्हि यजिरप्यश्नोत्यर्थे वर्त्तते कथं पुनरन्यो नामान्यस्यार्थे वर्त्तते बह्वर्था अपि धातवो भवंति तद्यथा वपिः प्रकिरणे दृष्टः छेदने चापि वर्त्तते केशान्वपति ईडिः स्तुतिचोदनायाच्ञासु दृष्टः ईरणे चापि वर्त्तते अग्निर्वा इतो वृष्टिमीट्टे मरुतोमुतश्च्यावयंति करोतिरयमभूतप्रादुर्भावे दृष्टः निर्मलीकरणे चापि वर्त्तते पृष्ठं कुरु पादौ कुरु उन्मृदानेति गम्यते निक्षेपणे चापि दृश्यते कटे कुरु घटे कुरु अश्मानमितः कुरु स्थापयेति गम्यते एवं तर्हि दीर्घकुत्वसंप्रसारणषत्वमधिकस्य द्विर्वचनात् दीर्घत्वं द्विर्वचनाधिकस्य न सिध्यति चिचीषति तुष्टूषति समुदायस्य समुदाय आदेशः तत्र संप्रमुग्धत्वात्प्रकृतिप्रत्ययस्य न ष्टः सन् भवति

१ नत्राजंतानां सनीति दीर्घत्वं न प्राप्नोति॥ ॥ ॥ ॥

ग्धत्वात् यदा तु सन्यङोः परतो द्विर्वचनं तदा प्रत्ययसंमोहाभावाद्दीर्घत्वादीनि सिध्यंति द्विर्वचने नष्टाद्वांतरेण आदेशो नाधिकत्वाद्दीर्घाद्यप्रसिद्धिः स्थाने द्विर्वचने चायं दोषो न तु द्विः प्रयोगे तत्र प्रकृतिप्रत्ययसंमोहाभावात् सर्वे सर्वपदादेशा इत्याश्रयेण संप्रमोहः प्रागेव दीर्घत्वं भविष्यति [redacted] ॥

भावः।

ततोद्विर्वचनमिति मत्वाह। इदमिहेति। नित्यं द्विर्वचनमिति = प्राकृतिपक्षे शब्दान्तरप्राप्त्यभावात् = अनित्यमिति व्यक्तिपक्ष इति। जुहूषतीति ह्वातुमिच्छतीति सन् अत्राकृते द्विर्वचने ऽ

इदमिह संप्रधार्यं दीर्घत्वं क्रियतां द्विर्वचनमिति किमत्र कर्तव्यं परत्वाद्दीर्घत्वं नित्यं द्विर्वचनं कृतेपि दीर्घत्वे प्राप्नोति अकृतेपि प्राप्नोति दीर्घत्वमपि नित्यं कृतेपि द्विर्वचने प्राप्नोत्यकृतेपि प्राप्नोति अनित्यं दीर्घत्वं न हि कृते द्विर्वचने प्राप्नोति किं कारणं समुदायस्य समुदायआदेशः तत्र संप्रमुग्धत्वात्प्रकृतिप्रत्ययस्याजन्तता नास्तीति दीर्घत्वं न प्राप्नोति द्विर्वचनमप्यनित्यं अन्यस्य कृते दीर्घत्वे प्राप्नोत्यन्यस्याकृते शब्दान्तरस्य च प्राप्नुवन्विधिरनित्यो भवति उभयोरनित्ययोः परत्वाद्दीर्घत्वं यत्र हि नाकृते द्विर्वचने दीर्घत्वं तन्न सिध्यति जुहूषति कुत्वं द्विर्वचनाधिकस्य न सिध्यति जिघांसति जंघन्यते किं कारणं समुदायस्य समुदायआदेशस्तत्र संप्रमुग्धत्वात्प्रकृतिप्रत्ययस्य न हो हन्तेरिति भवति तत्राभ्यासाङ्गे हेर्हकारस्येति कुत्वं न प्राप्नोति संप्रसारणं च द्विर्वचनाधिकस्य न सिध्यति जुहूषति जोहूयते समुदायस्य समुदायआदेशस्तत्र संप्रमुग्धत्वात्प्रकृतिप्रत्ययस्य न ह्वो हूयतिर्भवति तत्र ह्वः अभ्यस्तस्येति संप्रसारणं न प्राप्नोति नैष दोषः वक्ष्यति ह्येतत् ह्वः अभ्यस्तनिमित्तस्येति यावता चेदानीं ह्वः अभ्यस्तनिमित्तस्योच्यते सोऽप्यदोषो भवति यदुक्तं यत्र हि नाकृते द्विर्वचने दीर्घत्वं तन्न सिध्यतीति षत्वं च द्विर्वचनाधिकस्य न सिध्यति पिपक्षति पिपक्षति समुदायस्य समुदायआदेशस्तत्र संप्रमुग्धत्वात्प्रकृतिप्रत्ययस्य न षः सन् भवति तत्रेण्कुभ्यामुत्तरस्य प्रत्ययसकारस्येति षत्वं न प्राप्नोति इदमिह संप्रधार्यं द्विर्वचनं क्रियतां षत्वमिति किमत्र कर्तव्यं परत्वात्षत्वं॥ ॥ ॥

भ्यस्तत्वाभावात्संप्रसारणाभावाद्दीर्घाप्रसंगः इति पूर्वं द्विर्वचनं ततः संप्रसारणं ततो हलः इति दीर्घो [illegible] सत्वात् अभ्यनगमां सनीति दीर्घत्वं॥ ॥ श्री ॥श्री

= ननु द्विते संप्रसारणे हलः इति दीर्घ ते न सिद्ध्यति आङ्परत्वादिति । वस्तुतो हलः इति दीर्घत्वमपि न प्रकृतिप्रत्ययसंमोहात् संप्रसारणं गमां गमत्वाभावात् संप्रसारणं तु सामर्थ्यात् भविष्यतीति बोध्यं । १ =

क्षीरोदके इति व्यक्तिविशेषविवक्षायां जातिपरत्वाभावादेकवद्भावो न कृतः सप्तम्येकवचनं वा प्रत्ययसकारसहितस्य प्रथमस्यैकाचो द्विर्वचनादामिश्रत्वं सन्दीति

पूर्वत्रासिद्धे षत्वं सिद्धासिद्धयोश्च नास्ति संप्रधारणा आरभ्यो ह्यारभ्यस्त विधिप्रतिषेधः आरभ्यो ह्यारभ्यस्ताश्रयो विधिः प्राप्नोति स प्रतिषेध्यः ई
प्सतिईर्त्सति [redacted] ईप्सन् ईर्त्सन् सेप्सन् ऐर्त्सन् किंचस्मात् अद्भावो नुम्प्रतिषेधो जुस्भाव इत्येते विधयः प्रसज्येरन् नैष दोषः उक्तमत्र प =उक्तमत्र सप्तमः २=
रिहारः सकृदाश्रये च समुदायस्य समुदायादेशत्वात् सत्त्वाश्रये चाव्यपदेशः आमिश्रत्वात् सकृदाश्रये च कार्ये समुदायस्य समुदायादेशत्वा
त् सत्त्वाश्रये चाव्यपदेशः किं कारणं आमिश्रत्वात् आमिश्रीभूतमिवेदं भवति तद्यथा क्षीरोदके संपृक्ते आमिश्रत्वान्न ज्ञायते कियत्क्षीरं
कियदुदकमिति कस्मिन्वाऽवकाशे क्षीरं कस्मिन्नवकाश उदकमिति एवमिहाप्या [redacted] मिश्रत्वान्न ज्ञायते का प्रकृतिः कः प्रत्ययः क
स्मिन्नवकाशे प्रकृतिः कस्मिन्नवकाशे प्रत्यय इति तत्र को दोषः सङ्लीति कुत्वादीनि न सिध्यन्ति इदमिह संप्रधार्यं द्विर्वचनं क्रियतां कुत्वादीनीति
किमत्र कर्तव्यं परत्वात्कुत्वादीनि पूर्वत्रासिद्धे कुत्वादीनि सिद्धासिद्धयोश्च नास्ति संप्रधारणा एवं तर्हि पूर्वत्रासिद्धीयमद्विर्वचन इति वक्ष्यति तच्चावश्यं वक्तव्यं
=अत्र घत्वादिकुत्वं कुपकालि= विभाषिताः प्रयोजयन्ति द्रोग्धा द्रोग्धा द्रोढा द्रोढा यावता चेदानीं पूर्वत्रासिद्धीयमद्विर्वचन इ [redacted] सुच्यते सोऽप्यदोषो भवति यदुक्तं षत्वं न सिध्यतीति
=सर्वीप्सयो निर्दिष्ठं समनीरसि= इहस्थाने द्विर्वचने णिलोपः परिहृतः सन्यङोः परतो द्विर्वचने इटो द्विर्वचनं वक्तव्यं सन्यङ् तस्य द्विर्वचने हंतेः कुत्वमपरिहृतं तत्र सन्यङ् तस्य द्विर्वचने घ्निः प्रयो
=द्विः अन्यथा द्रोग्धा द्रोढा स्यान्नि= गश्चैवेषपक्षो निर्दोषः तत्रेदमपरिहृतं सनइट्प्रतिषेध इति एतस्यापि सप्तमे परिहारं वक्ष्यति उभयविशेषणत्वात्सिद्धमिति कथं जेघ्नीयते व्वस्पत्तोतत्र
=इत्यसंगइतिभावः १३८

सनः सकारादारभ्य प्रमह्हि ओऊकारेण प्रत्याहारः विभाषिता इति विषय इत्यर्थः ॥ ॥श्री॥ ॥छ॥ ॥ "यङ्प्रकरणे हन्तेर्हिंसायां घ्नीति ॥० ॥

दाश्वान् न प्रहृमर्षणा इति चौरादिकस्याध पाक्षे तिविभाषितता चुःक्ष सो साह्वानिति रूपं चक्रमिति घञर्थे क विधानमिति कः यपुरिति योऽह्वे चेत्स त्वह्वे चेतिन वक्तव्यं भवतीति मा

=भ्यादिस्त्वात्मनेभदी· दिवादिरपितस्पर्धः।१८

दाश्वांसो दाशुषः सुतं· साह्वानिति किं निपात्यते·१

दाश्वान्साह्वान् दाश्वानिति किं निपात्यते [redacted] दाशेर्वसौ द्विले ट्प्रतिषेधौ दाशेर्वसौ द्विलेट्प्रतिषेधौ निपात्येते सहेर्दीर्घत्वं च किं च द्विलेट्प्रतिषेधौ च साह्वान्वलाहः मीढ्वानिति किं निपात्यते मिहेर्ढत्वं च यच्चएवं योः द्विलेट्प्रतिषेधौ दीर्घत्वं च मीढुस्तोकाय तनयाय मृड उपयथेयमिन्द्र मीढुः मद्यर्थो वे गम्यते कः पुनर्मद्यर्थः महिरोन कर्मा अतः किं इत्वमपि निपात्यं मद्यर्थ इति चेत् मिहे स्तदर्थत्वात्सिद्धं मद्यर्थ इति चेत् मिहिरपि मद्यर्थे वर्त्तते कथं पुनरन्यो नामा न्यस्यार्थे वर्त्तते कथं मिहिर्मद्यर्थे वर्त्तते बहूर्थाऽपि धातवो भवन्तीति अस्ति पुनरन्यत्रापि क्वचित् मिहिर्मद्यर्थे वर्त्तते अस्तीत्याह मिहेर्मेघः मेघस्तु कस्मा

त्रि५ द्वुपस्थोदकहातीति द्विर्वचनप्रकरणे कृञादीनां के द्विर्वचनप्रकरणे कृञादीनां क उपसंख्यानं कर्तव्यं चक्रं चिक्लिदं चक्रसमिति कादिष्विति वक्तव्यं इहापि ये

थासात् बभ्रुः यपुः इति चरिचलिपतिवदीनामच्याकाभ्यासस्य चरिचलिपतिवदीनाम चि द्वे भवत इति वक्तव्यं अङ्काभ्यासस्य घनाघनः पाटयतेर्णिलुक्च दी

र्घश्चाभ्यासस्योक्त पाटयतेर्णिलुग्वक्तव्यः अचि द्वे भवत इति वक्तव्यं दीर्घश्चाभ्यासस्य उक्त पाग्मः पाट् पटः द्विर्वचनं यणयवायावादेशाल्लोपोपधालोपणिलो

पकिकिनोहत्वेभ्यः [redacted] यण अयवायावादेश अल्लोपोपधा[redacted]लोपणिलोपकिकिनोहत्वेभ्यो द्विर्वचनं

भवति विप्रतिषेधेन द्विर्वचनस्यावकाशः पिबिमेदतुः पिभिदुः यणादेशस्यावकाशः दध्यत्र मध्वत्र इहोभयं प्राप्नोति॥ ॥ ॥

४चराचरः। चलाचलः। पतापतः। वदावदः। हं तेर्घ

वः चराचर इति अभ्यासस्यानचीति वचनाद्धलादिशेषाभावः॥ ॥ ॥श्री॥ ॥श्री॥ ॥श्री॥ ॥

=अचलोपोभ्यासस्यसत्रनाथ्येइदंपठितं·१८

भा०कै०६ सोषुप्यत इति स्वपि स्यमि व्येञां यङीति संप्रसारणं जल्प इति भावेल्लकारः अशितीति पर्युदासपक्षे विप्रतिषेधः प्रसज्यप्रतिषेधेत्वनैमित्तिकत्वादाल्वमंतरंगं एवं सत्व[redacted]
१५

चक्रतुः चक्रुरिति अयवायावादेशानामवकाशः चयनं चायकः लवनं लावकः द्विर्वचनस्यास एव इहोभयं प्राप्नोति चिचाय चिचयिथ लुलाव लु
लविथ आल्लोपस्यावकाशः गोदः द्विर्वचनस्यास एव इहोभयं प्राप्नोति ययतुः ययुः तस्थतुः तस्थुः उपधालोपस्यावकाशः घ्नन्ति घ्नं मधुपिन्न घ्नं घ्नंत
द्विर्वचनस्यास एव इहोभयं प्राप्नोति जग्मतुः जग्मुः जघ्नतुः जघ्नुः णिलोपस्यावकाशः कारणा हारणा द्विर्वचनस्यास एव इहोभयं प्राप्नोति आटिटत् उ
लस्यावकाशः निपूर्त्तः पिंडः द्विर्वचनस्यास एव इहोभयं प्राप्नोति मित्रावरुणौ ततुरिः दूरे ह्य ध्वा जगुरिति द्विर्वचनं भवति पूर्वविप्रतिषेधेन सत र्हि
पूर्वविप्रतिषेधो वक्तव्यो न वक्तव्यः इष्टवाची परशब्दः विप्रतिषेधे परं यदिष्टं तद्भवतीति द्विर्वचनात्संप्रसारणत्वधात्वादिविकारी त्वेत्वोत्वगुणवृद्धिविधयः द्वि
र्वचनात्संप्रसारणात्वधात्वादिविकारी ते त्वोत्वगुणवृद्धिविधयो भवंति विप्रतिषेधेन द्विर्वचनस्यावकाशः विभिदतुः बिभिदुः संप्रसारणस्यावकाशः इष्टं सु
प्तं इहोभयं प्राप्नोति ईजतुरीजुरिति नैतदस्ति [redacted] अस्त्वत्र द्विर्वचनं द्विर्वचने कृते परस्य रूपस्य किं तीति भविष्यति पूर्वस्य लिट्यभ्यासस्योभयेषामिति इदं
तर्हि सोषुप्यते इदं चाप्युदाहरणं ईजतुरीजुः ननु चोक्तमस्त्वत्र द्विर्वचनं द्विर्वचने कृते परस्य रूपस्य किंतीति भविष्यति पूर्वस्य लिट्यभ्यासस्योभयेषामिति
न सिध्यति न संप्रसारणे संप्रसारणमिति प्रतिषेधः प्राप्नोति अकारेणाव्यवहितत्वान्न भविष्यति एकादेशे कृते नास्ति व्यवधानं एकादेशः पूर्वविधौ स्थानिव
द्भवतीति स्थानिवद्भावाद्व्यवधानमेव एवं तर्हि समानांगग्रहणं तत्र चोदयिष्यति आल्लस्यावकाशो ग्लाता म्लाता द्विर्वचनस्यास एव इहोभयं प्राप्नोति॥ जग्लैम ॥०॥ रामः
नैत्वेऽपि॥ श्री ॥ॐ॥ ॥ॐ॥ (१ ग्लेधात्वादिविकाराणामवकाशः नमति सिंचति द्विर्वचनस्यास एव इहोभयं प्राप्नोति ननाम सिषे १५

=तयोरंतरंगत्वमनैमित्तिकत्वादिति विप्रतिषेधायोगः इत्यर्थः। १= नसंप्रसारणे संप्रसारणमित्यत्र तत्त्वार्थमिनिर्दिष्टंगादिकल्पपरिभाषा प्रमितिस्तत्रेति वक्ष्यते। २=

चेक्रीयत इति यङि ऋीङ् न इति ऋीङादेशः उवोर्णोति ऊर्मं न इति प्रतिषेधादिजादेरिति साम्न भवति नैकमुदाहरणमिति ऊन्मयाभ्यासस्यान्नैरिति ब्रूयात् ऊर्णोणोत्यादौ तु छांदसत्वा
द्घाम्नुदृश्यते तत इयङादिप्रकरणोत्तन्त्वादीनां छंदसि बहुलमित्युवङ् भविष्यतिय थासुव[illegible]ल्लौकिक इति भावः एवमपीति यदि पूर्वं द्विर्वचनं क्रियते पश्चाद्गुणवृद्धी इत्यर्थः ॥ ॥

ईत्वस्यावकाशः मात्रीयते पित्रीयति द्विर्वचनस्यावकाशः स एव इहोभयं प्राप्नोति चेक्रीयते जेह्रीयते ईत्वस्यावकाशः पीयते गीयते द्विर्वचनस्य स एव इहोभयं प्राप्नोति पेपीयते जेगीयते इत्लोलयोरवकाशः आस्तीर्णं निपूर्त्तः द्विर्वचनस्य स एव इहोभयं प्राप्नोति आतेस्तीर्यते निपोपूर्यते गुणवृद्ध्योरवकाशः चेता गौः द्विर्वचनस्य स एव इहोभयं प्राप्नोति चिचाय चिचयिथ लुलाव लुलविथ नैतदस्ति प्रयोजनं अस्त्वत्र द्विर्वचनं द्विर्वचने कृते परत्वात् गुणवृद्धी भविष्यतः इदं तर्हि प्रयोजनं इयाय इययिथ ननु चाप्यत्रास्ति द्विर्वचनं द्विर्वचने कृते परत्वात् गुणवृद्धी भविष्यतः न सिध्यति अंतरंगत्वात् सवर्णदीर्घत्वं प्राप्नोति वर्णादांगं बलीय इति गुणवृद्धी भविष्यतः किं वक्तव्यमेतत् न हि कथमनुच्यमानं गंस्यते आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति वर्णादांगं बलीयो भवतीति यदयमभ्यासस्य सवर्णाग्रहणं करोति कथं कृत्वा ज्ञापकं न इयंतरेण गुणवृद्धी असवर्णे परतः अभ्यासो भवति नैतदस्ति ज्ञापकं असवर्णार्थमेतत्स्यात् इयतः इयथः ऊर्णोण उवोणिथ यत्तर्हि दीर्घ ऋणः क्ङितीति दीर्घत्वं शास्ति एतस्याप्येतिवचने प्रयोजनं सवर्णदीर्घबाधनार्थमेतत्स्यात् सपथैव तर्हि सवर्णदीर्घत्वं बाधते एवं यणादेशमपि बाधेत एवं तर्हि यणादेशे योगविभागः करिष्यते इदमस्ति इणो यण् भवति ततः एरनेकाचः एष्वानेकाचः इणो यण् भवति ततोऽसंयोगपूर्वस्य एरनेकाच इत्येव असवर्णाग्रहणमेव तर्हि ज्ञापकं ननु चोक्तमसवर्णार्थमेतत्स्यात् नैकमुदाहरणं असवर्णग्रहणं प्रयोजयति एवमपि इष्टानि वङ्भावादि यङ् न प्राप्नोति अथ सति पिविप्रतिषेधे यावता इष्टानि वङ्भावः कथमिवैतत्सिध्यति कस्मादेवात्र न [illegible] भवति यो नादिष्टाच्चः पूर्वः तस्य विधिं प्रति स्थानिवद्भावः आदिष्टाच्चपोऽचः पूर्व इति षष्ठा॰ प्रथमे पादे प्रथमाह्निकं ॥ ॥ ॥

=इयायेत्यादौ परविप्रतिषेधाद्दीर्घत्वे आदिष्टादचः एकारात्सर्वस्मैकारस्य=

इत्युपाध्यायजयटपुत्रकैयटकृते महाभाष्यप्रदीपे षष्ठस्याध्यायस्य प्रथमे पादे प्रथमाह्निकम् ॥ ॥श्री॥ ॥श्री॥ ॥श्री॥ ॥

योनतुना दिष्टाद्धेः प्रागिकारात्पूर्वं स्येति भावः ।१=

=अंतरंगत्वात्सवर्णदीर्घत्वेनैवे=
=पूर्व्व-ज्ञापितेत्पूर्वरूपं सिद्धं एव=
=इस्यातत्स्यार्थवे-४

सवर्णदत्स्य ५

=सवर्णदीर्घबाधनार्थे यणो वा=
=पितत्वादिति भावः ।६=

=स्थानिवद्भाव इति भावः ।७

=पुत्रशब्दांतेन कुलशब्देन समासे संप्रसारण [redacted] स्यष्टत्वादाह पुत्रस्येति। यद्यपीति। अत्रकारुत्तरौ दिति भावः। १ = वर्णग्रहणेऽइति। यस्मिन्विधिस्तदादावल्ग्रहणस्येति भावः। २ = अवयवावयविवाचकपदसन्निधाने अवयवावयवि [redacted] संबंधबोधकविभक्त्यभावेपि तयोस्तेन पत्नीत्यादि निबोधना

भा०कौ०६ ष्यङः संप्रसारणं कारीषगंध्यापुत्रकुलमिति पुत्रस्य कुलं पुत्रकुलं कारीषगंध्यायाः पुत्रकुलं कारीषगंध्यापुत्रकुलं यद्यप्यत्र तदादिविधिर्नास्ति तथापि पुत्रपतिशब्दांतं त
१६ दन्ताश्रयसंप्रसारणप्रसंगश्चोद्यते। यदा तु कारीषगंधी पुत्रस्य कुलमिति विग्रहस्तदा कारीषगंधीपुत्रकुलमिति भवत्येव। वर्णग्रहणादिति। वर्णग्रहणे तदादिविधिविज्ञानादिह
वर्णग्रहणात्सिद्धमित्यर्थः। नच तदादिविध्यभावेपि तदादौ पुत्रपत्यन्तं तदाश्रयसंप्रसारणप्रसंगो यस्मात्तत्पुरुषइत्यनेनाधारः ष्यङः। तस्य पुत्रपत्योस्तत्पुरुषः उपात्तः त
त्पुरुषावयवत्वं पुत्रपत्योः ख्यापयति। यथा वृक्षे शाखेति वृक्षशाखायाः प्रत्यासत्त्यावयवी प्रतीयते यथा च वृक्षात्पर्णं पततीत्यपादानत्वेनाप्युपात्तो वृक्षः पर्णस्यावयवि

ष्यङः संप्रसारणं ष्यङः संप्रसारणे पुत्रपत्योस्तदादावपि प्रसंगः ष्यङः संप्रसारणे पुत्रपत्योस्तदादावपि प्रसंगो भवति पुत्रपत्यादौ संप्रसारणं प्रा
प्नोति। कारीषगंध्यापुत्रकुलं कारीषगंध्यापतिकुलं वर्णग्रहणात्सिद्धं। वर्णग्रहणे एतद्भवति यस्मिन्विधिस्तदादाविति। न चेदं वर्णग्रहणं वर्णग्र
हणमिति चेत्तदंतप्रतिषेधः वर्णग्रहणमिति चेत्तदंतस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः। पुत्रपत्यंते संप्रसारणं प्राप्नोति। कारीषगंध्यापरमपुत्रः कारीषगंध्यापरम
पतिः कौमुदगंध्यापरमपुत्रः कौमुदगंध्यापरमपतिः। किं कारणं। यत्र हि तदादिविधिर्नास्ति तदंतविधिना तत्र भवितव्यं॥ ॥ ॥

त्वेन प्रत्यासत्त्या गम्यते। यत्तु कारकसूत्रे भाष्य उक्तं न ज्ञायते कं कस्य वा कुररस्येति। तच्छब्दव्यापाराभिप्रायेण। इह च पुत्रपत्यादौ तत्पुरुषे यौ पुत्रपती तौ ष्यङः तावयव
स्य तत्पुरुषस्यावयवौ न भवत इति संप्रसारणाभावः। तदंतप्रतिषेध इति। तदंतविध्यपवादस्तदादिविधिरिति तदभावे तदंतविधिना भाव्यं। तत्पुरुषेण संनिधापितमुत्तरपदं ए०म०
पुत्रपतिभ्यां विशेष्यत इत्यस्ति तदंतविधिप्रसंगः॥ ॥ ॥श्री॥ ॥श्री ॥श्री॥ ॥७॥ १६

=कारीषगंध्यापुत्रकुलमिति तत्पुरुषस्यावयवौ न भवतोऽवयवावयविसमुदायावयवत्वाभावादिति भावः। अथवा स्वावयवीभूतपुत्रपतिपरः ष्यङं तावयवकतत्पुरुषस्यांतरंगत्वात् मामकाक्षिकस्यैव ग्रहणेनायं ३८

सिद्धं त्विति। तत्पुरुषे नियतसंनिधाने पूर्वपदोत्तरपदे विशेषणविशेष्यभावे च कामचाराद् उत्तरपदेन पुत्रपती विशेष्येते तत्रोत्तरपदान्तयोः पुत्रपत्योरसंभवाद् उत्तरपदे एव पुत्र

अतिकारीषगन्ध्यपुत्रः ॥ ४ ॥ x यातेपरमकारीषगन्धीपुत्रः परमकारीषगन्धीपतिरिति न सिध्यति प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स तदादेस्तदन्तस्य ग्रहणं न च सत्स्त्री प्र

सिद्धं तूत्तरपदवचनात्। सिद्धमेतत्। कथम्। उत्तरपदवचनात्। पुत्रपत्योः पुत्र उत्तरपदयोरिति वक्तव्यम्। तत्र हि वक्तव्यं न वक्तव्यम्। पूर्वपदमुत्तरपदमिति संबन्धिशब्दावेतौ। सति पूर्वपदे उत्तरपदं भवति। सति चोत्तरपदे पूर्वपदमिति। न चात्र पुत्रपती उत्तरपदे। इहापि तर्हि न प्राप्नोति कारीषगन्धीपुत्रः कारीषगन्धीपतिरिति। किं कारणम्। पूर्वपदमित्युच्यते। न ह्यत्र षष्ठ्यन्तं पूर्वपदमस्ति। ष्यङः तमेतत्पूर्वपदं कथम्। प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स तदादेर्ग्रहणं भवतीति। यदि प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स तदादेर्ग्रहणं भवतीत्युच्यते। अतिक्रान्तः कारीषगन्ध्यामतिकारीषगन्ध्यः। तस्य पुत्रः अतिकारीषगन्ध्यपतिरित्यत्रापि प्राप्नोति। स्त्रीप्रत्ययेनानुपसर्जनेन। योऽनुपसर्जनं स्त्रीप्रत्ययो भवत्येषा तत्र परिभाषा प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स तदादेर्ग्रहणं भवतीति। ष्यङः तेयावन्तो यणस्तेषां सर्वेषां संप्रसारणं प्राप्नोति। वाराहीपुत्रः तार्णकर्णीपुत्रः। तत्राप्रत्ययस्थस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः। यथा गृहीतस्यादेशवचनादप्रत्ययस्थे सिद्धम्। निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्तीत्येवमप्रत्ययस्थस्य न भविष्यति। अनन्त्यविकारेऽन्त्यसदेशस्य वा। अथवा अनन्त्यविकारेऽन्त्यसदेशस्य कार्यं भवतीत्येषा परिभाषा कर्तव्या। किं पुनरत्र विशेषः। एषा वा परिभाषा क्रियेत। अप्रत्ययस्थस्य वा प्रतिषेध उच्येत। अवश्यमेषा परिभाषा कर्तव्या। बहून्येतस्याः परिभाषायाः प्रयोजनानि। कानि। प्रयोजनं नसंप्रसारणे संप्रसारणम्। न संप्रसारणे संप्रसारणमित्येतन्न वक्तव्यं भवति। कथं व्यवेविद्ध इति। अनन्त्यविकारेऽन्त्यसदेशस्य कार्यं भवतीति न दोषो भवति नैतदस्ति प्रयोजनम्। क्रियते न्यास एव। सान्तमहतो दीर्घत्वे प्रयोजनम्। पयांसि यशांसि ॥ ॥ ॥

पती गृह्येते। पुत्रपतिभ्यां तूत्तरपदं न विशेष्यत इति तदन्तविध्यभावः ष्यङन्तमिति। प्रत्ययग्रहणपरिभाषया तदन्तस्य कार्यित्वात् ॥ ॥ श्री ॥ ७ ॥ ॥

हंसशिंरासीति। अनुस्वारस्यापि दुलादक्का एकारस्य दीर्घप्रसंगः हंतेरिति। वृत्रवरिहनीतिलक्षणसंज्ञावादंतिगच्छतीत्यर्थः॥ ॥ श्री ॥ श्री॥

इत्यस्यापिप्राप्नोति॥ अनंतरविकारेः स्यस्त्देशस्यकार्यंभवतीतिनदोषोभवति। एतदपिनास्तिप्रयोजनं। नोपधायाइतितत्र वर्त्तते। एवमप्यनां
सि मनांसी स्यत्रापिप्राप्नोति। सांतसंयोगेन उपधांविशेषयिष्यामः॥ सांतसंयोगस्य नोपधाया इति। एवमपि हंसशिरांसि ध्वंसशिरांसि अत्रापिप्रा
प्नोति। हम्मतेर्हंसः कः पुनराह। हम्मतेर्हंसः इति। किंतर्हि हंतेर्हंसः हंसध्यानमिति। एवंतर्हि सर्वनामस्थान इति वर्त्तते। सर्वनामस्थानपर
तया सांतसंयोगं विशेषयिष्यामः। सांतसंयोगे नोपधां। सर्वनामस्थानपरस्य सांतसंयोगस्य नोपधाया इति। अन्कारांतस्याप्येषप्रयोज
नं। तक्षणानक्षाइति। तइत्यत्रापिप्राप्नोति। अनंतरविकारेः स्यस्त्देशस्यकार्यंभवतीतिनदोषोभवति। एतदपिनास्तिप्रयोजनं। अनाकारं विशे
षयिष्यामः। अनोयोकार इति। एवमपि अनसा अनसे इत्यत्रापिप्राप्नोति। अनकारेणांगं विशेषयिष्यामः। अना अकारं। अन्कारांतस्यांगस्या
नोयोकार इति। एवमप्यनस्तक्षाणानस्तक्षणे इत्यत्रापिप्राप्नोति। एवंतर्हि कार्यकालं संज्ञापरिभाषं यत्र कार्यं तत्रोपस्थितं द्रष्टव्यं। भसेति
तत्रोपस्थितं भवति। यच्चिभमिति। तत्र यजादिपरतयान्कारं विशेषयिष्यामः अना अकारं। यजादिपरस्य नोयोकार इति। मृजेर्वृद्धिवि
धौ प्रयोजनं। न्यमार्ट्। अत्रापि वृद्धिःप्राप्नोति। अनंतरविकारेः स्यस्त्देशस्येतिनदोषोभवति। एतदपिनास्तिप्रयोजनं॥ श्री ॥

यथापरिभाषितमिति। परिभाषितानतिक्रमेणेत्यर्थः। अविभरिति। डुभृञ्‌ लङ्‌। तिप्‌ शपो श्लुः। श्लौ इति द्विर्वचनं। भञामित्तीत्वं। सेतेति। धात्वंतस्य सदेशस्यैव सत्वन

यथापरिभाषितमिकोगुणवृद्धी इति इक एव वृद्धिर्भविष्यति। एवं पिमिमार्जिषतीत्यत्र प्राप्नोति। अस्तु अभ्यासनिर्हृसेन ह्रस्वो भविष्यति। वसोः संप्र
सारणे। वसोः संप्रसारणे च प्रयोजनं। विदुषः पश्य। विद्वकारस्यापि प्राप्नोति। अनंत्यविकारे त्यसदेशस्येति न दोषो भवति। एतदपि नास्ति प्रयोज
नं। निर्दिश्यमानस्यादेशा भवंतीति न भविष्यति युवादीनां च संप्रसारणे प्रयोजनं। यूनः पश्य। यूना। यूने। यकारस्यापि प्राप्नोति। अनंत्यविकारे त्यस
देशस्येति न दोषो भवति। एतदपि नास्ति प्रयोजनं। न संप्रसारणे संप्रसारणमिति न भविष्यति। उकारेण व्यवहितत्वान्न प्राप्नोति। एकादेशे कृते नास्ति
व्यवधानं। एकादेशः पूर्वविधौ स्थानिवद्भवतीति स्थानिवद्भावात्‌ व्यवधानमेव। एवं तर्हि समानांगग्रहणं तत्र चोदयिष्यति। वोरुपधाग्रहणं न कर्त्तव्यं
भवति वोरुपधाया दीर्घ इक इति। इह कस्मान्न भवति अबिभर्भवान्‌। अनंत्यविकारे त्यसदेशस्येति न दोषो भवति। एतदपि नास्ति प्रयोजनं क्रियते न्या
स एव। आदिः सदादिविधिसंयोगादिलोपकुत्वभष्भावषत्वणत्वेष्विति प्रसंगः। आदिविधौ वत्तिप्रसंगो भवति। धात्वादेः षः सः णो नः। इहैव स्यात्‌।
नेता। सोता। इह न स्यात्‌। नमति सिंचतीति। आदि। सदादिविधिः। इहैव स्यात्‌ सः। स्यदस्य इत्यत्र न स्यात्‌। सदादिविधिः॥ ॥ ॥

नसंप्रसारणेसंप्रसारणमितित्रसमानांगग्रहणस्यचोदयिष्यमाणत्वात्तत्सामर्थ्यान्निर्दिष्टंवाविकल्पविभागोपदिष्टेतितत्र ४

त्वप्रसंगः स्यद् इत्यत्रेति। तदोः सः सावनंत्ययोरिति सत्वं तकारस्यांत्यसदेशत्वाभावान्न प्राप्नोति॥ ॥श्री॥ ॥श्री॥ ॥श्री॥

भा॰ कै॰ ६
१८

मङ्क्ष्वमिति। पंचानां त्वसदेशत्वाभावात्संयोगादिलोपप्रसंगः। माषवापाणामिति विभक्तिस्थस्य नकारस्य पदांतस्य सदेशत्वाभावात् णत्वाप्रसंगः। उदात्तनिर्देशादिति। य

=पदांतेति। परस्येत्यधिकारासत्वावयवयोः संयोगाद्योः स्कोरिति प्रवृत्तिरित्यर्थ इति भावः। एवं णत्वं तात्पदाधिकारप्रयुक्तमेव बोध्यम्॥=

मंक्ष्व॰

× ह्रस्वं हेवस्यात्। ले॰ जा॰ लेढ्व्यमित्यत्र नस्यात्। ढत्व॰ भष्भाव॰ इहैवस्यात्। अधुक्षि॰ अधुक्षातामित्यत्र नस्यात्। भष्भाव॰ ×

संयोगादिलोप इहैव स्यात्। मंक्ष्वमित्यत्र न स्यात्। संयोगादिलोपः। कुत्वं इहैव स्यात्। पङ्क्ष्व पङ्क्ष्वमित्यत्र न स्यात्। कुत्वं इहैव स्यात्। द्र
ष्टा। द्रष्टव्यमित्यत्र न स्यात्। णत्वं। इहैव स्यात्। माषवापेण। माषवापाणामित्यत्र न स्यात्। एते दोषाः समा भूयांसो वा। तस्मान्नार्थोऽनया
परिभाषया। न हि दोषाः सन्तीति परिभाषा न वक्तव्या लक्षणं वा न प्रणेयं। न हि भिक्षुकाः सन्तीति स्थाल्यो नाधिश्रीयन्ते। न च मृगाः सन्ती
ति यवा नोप्यन्ते। दोषाः खल्वपि साकल्येन परिगणिताः। प्रयोजनानामुदाहरणमात्रं। कुत एतत्। न हि दोषाणां लक्षणमस्ति। तस्मा
द्यान्येतस्याः परिभाषायाः प्रयोजनानि तदर्थमेषा परिभाषा कर्त्तव्या। प्रतिविधेयं दोषेषु। इदं प्रतिविधीयते। उदात्तनिर्देशात्सिद्धं।
यत्रैषा परिभाषेष्यते तत्रोदात्तनिर्देशः कर्त्तव्यः। ततो वक्तव्यं। अपनं त्वविकारे सस्वरे शस्य कार्यं भवत्युदात्तनिर्देश इति। स तर्ह्युदात्त
निर्देशः कर्त्तव्यः। यत्रैवान्तस्सदेशश्च युगपत्सम्भवस्थितौ तत्रैषा परिभाषा भवति। दोषेषु चान्यत्रान्तः ससदेशः अन्यत्रानन्तः ससदेशः प्रयो
जनेषु पुनः तत्रैवान्तस्सदेशश्चानन्तस्सदेशश्च। तथाजातीयकानि खल्वप्याचार्येण प्रयोजनानि पठितानि। यान्युभयवन्ति भवन्ति॥

नकर्त्तव्यः२ श्चानंतससदेश२

यासवरिति नाधिकारः। एवमुदाहृतेनैषा परिभाषेत्यर्थः। न कर्त्तव्य इति सर्वत्रापि परिभाषोपलक्षणे दोषाभावात्। यत्रैवेति। विधिनिषेधयोरेकविषयत्वाश्रयणात्। रामं॰
१८

इदमेकमिति। अविभक्तिरत्र ज्ञापकं तस्य सदेशस्येकोः संभवादनेनतस्य सदेशस्येकः प्राप्नोरीर्घ उपधाग्रहणेन निवर्त्यते। बंधु। कारीषगंध्यामातास्येति बहुव्रीहौ कृते स्यादेवं वचनान्मातृशब्द

मातृक२

इदमेकं यथादेशास्तथा वौ रूपधाग्रहणमिति। अविभक्तिर्वा न। तच्चापि क्रियते न्यासस्य एवं ष्यङः संप्रसारणम्। बंधुनि। मातजमातृकमातृषु ष्यङः प्रसायों

विभाषया। मातच्। कारीषगंध्यामातास्य कारीषगंधीमातः कारीषगंध्यामातः। मातच्। मातृकः। कारीषगंधीमातृकः कारीषगंध्यमातृकः। मातृ। का

रीषगंधीमाता। कारीषगंध्यामाता। ग्रहिज्यावयि। वयिग्रहणं किमर्थं। न वेञ् यजादिषु पठ्यते। वेञ् वयिरादेशः क्रियते तत्र यजादीनां क्तिति त्ये

व सिद्धं। तत्रैतत् स्यात् डिः दर्थोऽयमारंभ इति। तच्च न लिट्यय मादेशः। लिट्कि देव। अत उत्तरं पठति। वयिग्रहणं वेञः प्रतिषेधात्। वयिग्रहणं क्रि

यते वेञः प्रतिषेधात् वेञो लिटि प्रतिषेधं वक्ष्यति। सः वयेर्माभूत्। यथैव हि वेञ् ग्रहणाद्विधिः प्राप्नोत्येवं प्रतिषेधोऽपि प्राप्नोति। नवा पकारप्रति

षेधो ज्ञापकोऽप्रतिषेधस्य। नवा एष दोषः किं कारणं। परं यं त्वि द्वयोर्वा इति वयेः यकारस्य संप्रसारणस्य प्रतिषेधं शास्ति तज्ज्ञापयत्याचार्यो न वेञ =

ग्रहणे वयेः संप्रसारणप्रतिषेधो भवतीति। नैतदस्ति ज्ञापकं पित्यभ्यासार्थमेतत् स्यात्। वयेः पित्सु वचने षभ्यासस्य पकारस्य संप्रसारणं माभूत् इति। न =

नु वेञ् ग्रहणादेव वयेः पित्सु पिवचने षभ्यासयकारस्य संप्रसारणप्रतिषेधः सिद्धः न सिध्यति। किं कारणं क्तिति तत्रानुवर्तते। एवमपि वयेः पि

=... १८ त्सु वचने षभ्यासस्य यकारस्य संप्रसारणं न प्राप्नोति॥ किं कारणं॥ ॥ ॥

स्यमातजादेशः चकारः स्वरार्थस्तेन पूर्वपदमकृतिस्वरत्वं बाधित्वा तोदात्तत्वं भवति मातृमातृकशब्दयो स्त्रभेदेनोपादानान्न घ तमन्ते ति समासांताभावः॥ ॥ ॥

भा०कै०६ ग्रहिज्या॥ विकृतिग्रहणमिति। कश्चिद्ब्रूयाद्वेञ इति सूत्रं मा कारि वयिग्रहणेन वेञो ग्रहणाल्लिटि संप्रसारणप्रतिषेधो भविष्यतीत्याशंक्योक्तं विकृतिग्रहणमिति। यद्य
१५ पि वयो यकारस्य प्रतिषेध उक्तो नैवेञो यकारोऽस्तीति यापि पुष्कलं परिहारं वक्तुमेतन्नाश्रितं। अथवा लिटि वय इति योगविभागः करिष्यते। तत्र वयिग्रहणेन वे
ञोग्रहणात्तत्संप्रसारणप्रतिषेधो भविष्यति। ततो य इति द्वितीयो योगो नियमार्थो यस्य यकारस्यान्यस्यास्ति तस्य वयेर्यकारस्यैव निषेधो भवतीत्याशंक्योक्तं वि

हलादिःशेषेण बाध्यते। नात्र हलादिःशेषः प्राप्नोति। किं कारणं। वक्ष्यति ह्येतत्। अभ्याससंप्रसारणं हलादिशेषाद्विप्रतिषेधेनेति।
स एष वयेर्यकारस्य संप्रसारणप्रतिषेधः पित्यभ्यासार्थो न ज्ञापकार्थो भवति। पित्यभ्यासार्थमिति चेन्नाविशिष्टत्वात्। पित्यभ्या
सार्थमिति चेत्। तन्न। किं कारणं। अविशिष्टत्वात्। अविशेषेण प्रतिषेधः निर्दिष्टं तत्र कितीति। आतश्चाविशेषेण। वेञोऽपि हि पित्सु व
चनेऽभ्यासस्य संप्रसारणं नेष्यते। ववौ ववियेति। विकृतिग्रहणं खल्वपि प्रतिषेधे क्रियते। न च विकृतिः प्रकृतिं गृह्णाति। लिट्यभ्या
सस्योभयेषां। ग्रहिवश्चतिपृच्छतिभृज्जतीनामविशेषः॥ ॥ ॥

कृतिग्रहणमिति। प्रकृत्या विकृतिर्गृह्यते स्थानिवद्भावान्न तु विकृत्या प्रकृतिर्भिन्नरूपत्वादिति भावः। तदेवं वयिग्रहणं प्रत्याख्यातं। लिट्यभ्या। ग्रहीति। असति सूत्रे यद्रूपं त राम०
देवसतीत्यभिप्रायेणोक्तं। भाष्यकारस्तु रेफस्य संप्रसारणे सत्यसति वा विशेषो नास्तीति मत्वा वार्त्तिककारेणेतदुक्तं॥ ॥श्री॥ ॥७॥ १९

तच्चायुक्तमिति मन्यमान आह। यदुच्यत इति। इदं तर्हीति। उभयेषां ग्रहणात्पुनः संप्रसारणस्य विधिर्भवन्निवर्ध्यं तरस्य बाधको भवति॥ ॥श्री॥ ॥श्री॥

यदुच्यते। वष्टेरविशेष इति तत्र यद्यत्र रेफस्य संप्रसारणं न स्यात् वकारस्य प्रसज्येत रेफस्य पुनः संप्रसारणे सति उरदत्वस्य स्थानिवद्भावान्न संप्रसारणे सं
प्रसारणमिति प्रतिषेधः सिद्धो भवति। तस्माद्युक्तमेतत् ग्रहेरविशेषः इच्छति भ्रज्जतेरविशेष इति। अथोभयेषां ग्रहणं किमर्थं। उभयेषामभ्या
सस्य संप्रसारणं यथा स्यात्। वचिस्वपियजादीनां ग्रहादीनां च नैतदस्ति प्रयोजनं। प्रकृतं उभयेषां ग्रहणमनुवर्त्तते। यद्यनुवर्त्तते ग्रहिज्यावयि
व व्यधिवष्टिविचतिवृश्चतिपृच्छतिभृज्जतीनां ङिति चेति यजादीनां ङिति स्यपि प्राप्नोति। नैष दोषः। संबंधमनुवर्त्तिष्यते। वचिस्वपियजादीनां किति
ग्रहादीनां ङिति। वचिस्वपियजादीनां किति। ततो लिट्यभ्यासस्योभयेषां। किति ङितीति निवृत्तं। अथवा मण्डूकगतयोधिकाराः यथा मण्डूका उत्प्लु
त्योत्प्लुत्य गच्छंति तद्वदधिकाराः। अथवा एकयोगः करिष्यते। वचिस्वपियजादीनां किति ग्रहादीनां ङिति चेति लिट्यभ्यासस्येति। न चैकयो ततो
गेनुवृत्तिर्भवतीति। अथवोभयं निवृत्तं। तदपेक्षिष्यामहे। इदं तर्हि उभयेषां ग्रहणस्य प्रयोजनं। उभयेषामभ्यासस्य संप्रसारणमेव यथा स्यात्।
यदन्यत्प्राप्नोति तन्मा भूदिति। किं चान्यत्प्राप्नोति हलादिशेषः। अभ्यासस्य संप्रसारणं हलादिशेषाद्विप्रतिषेधेनेति वक्ष्यति। स पूर्वविप्रति
षेधो न पठितव्यो भवति। अभ्याससंप्रसारणं हलादिशेषाद्विप्रतिषेधेन॥ ॥श्री॥ ॥श्री॥ ॥०॥

॥०॥ ॥०॥ ॥०॥ ॥०॥ ॥०॥ ॥

आकारलोपश्चेति। सति चाकारलोपे तस्य स्थानिवद्भावादुवङ्। नस्यात्तत्र श्वयणादेशं प्रसज्येत। यणादेशश्चेति एरनेकाच इत्यनेन॥ ॥श्री॥ ॥१॥

=विप्रतिषेधे हलादिशेषसंप्रसारणयोरभ्याससंस्कारकत्वेन समानफलकत्वात्संप्रसारणेन हलादिशेषबाधः प्राप्तो ऽभ्यासविकारेष्वपवादो बाधको भवति ... =शुशुवतुरिति। श्विनेऽनेकाच्त्वादिकारस्य यणादिरिति भावः। नत्वकारस्य कोमपिति तस्य परत्वात्पूर्वत्वेन बाधात्। =

अभ्यासस्य संप्रसारणं भवति हलादिशेषाद्विप्रतिषेधेन। अभ्याससंप्रसारणस्यावकाशः॥ इयाज उवाप। हलादिशेषस्यावकाशः। बिभिदतुः। बिभिदुः। इहोभयं प्राप्नोति। विव्याध विव्यधिथ। अभ्याससंप्रसारणं भवति पूर्वविप्रतिषेधेन। सत्र हि पूर्वविप्रतिषेधो वक्तव्यः। न वा संप्रसारणाश्रयबलीयस्त्वादन्यत्रापि। न वा वक्तव्यः। किं कारणं। संप्रसारणाश्रयस्य बलीयस्त्वादन्यत्रापि। संप्रसारणं संप्रसारणाश्रयं च बलीयो भवतीति वक्तव्यं। अन्यत्रापि नावश्यमिहैव वक्तव्यं। किं प्रयोजनं। प्रयोजनं रमाल्लोपेयङ्यणः। रम्। भृशः। भृष्टवान्। संप्रसारणं च प्राप्नोति रमभावश्च। परत्वाद्रमभावः स्यात्। संप्रसारणं बलीयो भवतीति वक्तव्यं। संप्रसारणं यथा स्यात्। आल्लोप। जुहुवतुः जुहुवुः। संप्रसारणं च प्राप्नोत्याकारलोपश्च। परत्वादाकारलोपः स्यात् संप्रसारणं बलीयो भवतीति वक्तव्यं संप्रसारणं यथा स्यात्। संप्रसारणे कृते पूर्वत्वं च प्राप्नोत्याकारलोपश्च। परत्वादाल्लोपः स्यात्। संप्रसारणं चाश्रयं बलीयो भवतीति वक्तव्यं पूर्वत्वं यथा स्यात्। इयङ्। शुशुवतुः। शुशुवुः। संप्रसारणं च प्राप्नोतीयङादेशश्च। परत्वादियङादेशः स्यात्। संप्रसारणं बलीयो भवतीति वक्तव्यं। संप्रसारणं यथा स्यात्। नैतानि संति प्रयोजनानि। यत्तावदुच्यते रमिति। इदमिह संप्रधार्यं रम्भावः क्रियतां संप्रसारणमिति। किमत्र कर्तव्यं परत्वाद्रम्भावः। नित्यं संप्रसारणं कृतेऽपि रम्भावे प्राप्नोत्यकृतेऽपि रम्भावोऽपि नित्यः कृतेऽपि संप्रसारणे प्राप्नोत्यकृतेऽपि। कथं। योऽसावृकारे रेफस्तस्य चोपधायाश्च प्राप्नोति। अनित्यो रम्भावः। न हि कृते संप्रसारणे प्राप्नोति। किं कारणं। न हि वर्णैकदेशा वर्णग्रहणेन गृह्यन्ते॥ ॥श्री॥ ॥१॥

उपदेश इति। तेनोपदेशे योरेफस्तस्य रमभावः। उरृत् चा इति। उरृद्विचतीति मिथुनेऽसिः पूर्ववच्चुसर्वं मित्सति प्रत्ययः। स्यापेः। ङि॰ तीति वर्त्तत इति। ङितीत्येतन्नुचानुवृष्टत्वाद्दस्वरि तत्वाद्वानानुवर्त्तिष्यत इति भावः। तच्चङि॰ ग्रहणं लिट्यभ्यासस्योभयेषामित्यत्र नुवर्त्तते। लिटो ङि॰ तोसंभवादिहैवलनुवर्त्तते। न चान्य इति। यङ्॰ तावदनेकाच्त्वात्स्यापेर्नोस्ति।

=उपसर्गविशिष्टोधातुर्मिथुनं स्वरवर्जमनुनीव सर्वं॥=

यदन्युच्यते

अथापि गृह्यंते एवमप्यनिस्यः उपदेश इति वर्त्तते तच्चावश्यमुपदेशग्रहणमनुवर्त्त्यं। बरीभज्यत इत्येवमर्थं आज्ञोपेयङ्ग्रहण इति। नित्यं संप्रसारणं। अंतरंगं पूर्वत्वं। तदेतदनन्यार्थं संप्रसारणं तदाश्रयं च बलीयो भवतीति वक्तव्यं। पूर्वविप्रतिषेधो वक्तव्यः। उभयं न वक्तव्यं। उक्तमुभयेषांग्रहणस्य प्रयोजनं। उभयेषामभ्यासस्य संप्रसारणमेव यथा स्यात्। यदन्यत्प्राप्नोति तन्माभूदिति। व्यचेः कुटादित्वमनसि ञ्णिति संप्रसारणार्थं। व्यचेः कुटादित्वमनसि वक्तव्यं। किं प्रयोजनं॥ अञ्णिति संप्रसारणार्थं। अञ्णिति संप्रसारणं यथा स्यात्। उद्विचिता। उद्विचितुं। उद्विचितव्यं। अनसीति किमर्थं। उरुव्यचाः कंटकाः। स्वापेश्चङि॰। चङ्॰ ग्रहणं शक्यमकर्त्तुं। कथं। ङि॰ तीति वर्त्तते। न चान्यः स्वापेर्ङि॰ दस्ति अन्यदतश्चङः। न वशः। वशेर्यङि॰ प्रतिषेधः। वशेर्यङि॰ प्रतिषेधो वक्तव्यः संप्रसारणस्य। वावश्यते। किमाभूत्। उष्टः उशंतीति। सतर्हि तथा प्रतिषेधो वक्तव्यः। न वक्तव्यः। यङीति

वर्त्तते। एवं तर्ह्यन्वाचष्टे यङीति वर्त्तत इति॥ ॥ ॥श्री॥ ॥

अपित्सार्वधातुकं तु विकरणैर्व्यवहितम इङादयः स्वापेर्न विहिताः। न वशः। वशेर्यङीति। यथा स्वापेश्चङीत्यत्र ङि॰ ग्रहणानुवृत्त्या चङीति प्रसारव्यातं। न थेहापि ङि॰ ग्रहणानुवृत्त्या ङि॰ न्मात्रे प्रतिषेध इत्याशंकानिवारणाय वार्त्तिककारो यङ्॰ ग्रहणानुवृत्तिमन्वाचष्टे॥ ॥श्री॥ ॥श्री॥ ॥७॥

=वद्ग्रहणमिति॰ स्त्रमते स्थितमेव चद्ग्रहणं भाष्यकृता प्रसाध्यानंद इति॰ क्ष्वृहणानुवृत्तिशंकानिरासा मानाख्यां न मनर्थकमिसर्थः॥ १९ = ननु एवं तस्य पाकानुकूलव्यापारार्थत्वेऽपि पाके॥ इन्नेः कथं तत्र निपातनं यथा कथंचित्साकद्वृत्तिताश्रमेण तु एवं तास्मादपि निपातनापत्तिरत आह॰ श्राश्रित्यर्थिति॰ २=

नैतद्व्याख्येयमिति। स्वापेश्वद्रीसत्रचुं ड्-ग्रहणं कृतमेव। ततश्च दि-तीत्यस्यानधिकाराद्घटे-वसंबध्यते॰ नंतरत्वात्। शृतं पाके॥ श्राश्रप्योरिति। श्रा पाक इत्यत्राद्दौ पच्यते श्रे पाक इति भूवादौ। घटादिषु तु मितार्थ श्रा पाक इति पठ्यते श्राति श्वकर्मके कर्त्तृविषयस्य पचेरर्थे पच्यमान कर्तृकव्यापारे वर्त्तते। ततः पक्तृव्यापारे णिजुत्पद्यते। ततश्च पचतीतियोर्थः स एव श्रपयतीतिगम्यते। तत्रपरा श्रातेः क्त उत्पद्यते तदा ऽकर्मकत्वात्कर्त्तरि भवति श्रयेस्तु कर्मणि। शृतं क्षीरं स्वयमेव शृतं क्षीरं देवदत्तेन। श्रयेः शृतमन्यत्र हेतोरिति। हेतुश

नैतद्व्याख्येयमधिकाराद्नुवर्त्तेत इति। एष एव न्यायः पदुताधिकाराद्नुवर्त्तेरन्निति। शृतं पाके। किं निपात्यते॥ श्राश्रप्योः शृभावः श्राश्रप्योः शृभावो निपात्यते। क्षीरहविषोरिति वक्तव्यं। शृतं क्षीरं। शृतं हविः। क्वमाभूत। श्राणा यवागूः श्रपिता यवागूरिति। श्रपेः शृतमन्यत्र हेतोः श्रयेः शृतमन्यत्र हेतोरिति वक्तव्यं। इह माभूत। श्रपितं क्षीरं देवदत्तेन यज्ञदत्तेनेति। प्यायः पी। आङ्-पूर्वादंधूधसोः आङ्-पूर्वादंधूधसोरिति वक्तव्यं। श्रापीनोंधुः आपीनमूधः। किं प्रयोजनं नियमार्थं आङ्-पूर्वादंधूधसोरेव। क्वमाभूत आप्यानः स्वंद्रमा इति। उभयतो नियमश्चायं द्रष्टव्यः। आङ्-पूर्वादेवांधूधसोः। अंधूधसोरेवाङ्-पूर्वादिति। क्वमाभूत। प्रप्यानोंधुः प्रप्यानमूधः॥ ॥ ॥

हेतुनप्रयोजकस्य हेतोर्व्यापारः प्रेषणादिलक्षण उपचारादुच्यते तेन पक्तुर्यः प्रयोजकस्तदीये व्यापारे पचिप्रकृतिणिजन्तात् श्रपयतेरूपमन्नस्य णिचोभिधेये क्षीरहविषोरपि शृतमितिन भवति किं तु श्रपितमिति। तत्र श्राश्रप्योरिति वचनाद्घपक्तृलक्षणप्रयोजकव्यापाराङ्गीकरणादन्यत्र हेतोरित्यनेन पाचयितृलक्षणप्रयोजकव्यापारनिषेधः सामर्थ्यादवसीयते। एतच्च पाकग्रहणाल्लभ्यते। द्विविधो हि पाको विक्लित्तिलक्षणो विक्लेदनालक्षणश्च पाचयितृव्यापारे तु णिचि कृते पाचनालक्षणोऽर्थः प्राधान्येनाभिधीयते न तु पाकलक्षण इति निपातनाभावः॥ ॥

प्यायः पी। आङ् पूर्वाच्चेति। आङ उत्तरयणे न नियमद्वयविधानात् केवलस्य सर्वत्र पीभावः। आङ् पूर्वादेवाप्यूधसोरित्यनेन नियमेन तुल्यजातीयत्वादुपसर्गान्तरं निवार्यते न तु केवलः प्यायतिः। विभाषा श्वेः। लिट्यङोश्च। किं त्वा किल भेदेन द्वैविध्यादुभयत्र विभाषेयं। तत्र संप्रसारणपक्षे कृते संप्रसारणस्य द्विर्वचनान्नास्ति विकल्पः। संप्रसारणाभावपक्षे त्वभ्यासस्योभयेषामिति संप्रसारणं प्राप्नोतीति मत्वाह श्वेर्लिटीति यश्चेति। किंल्लक्षणं नित्यं संप्रसारणं परत्वादियं विभाषा बाधते यथा तथाभ्यासलक्षणमपीति भावः। अन्येयजादय इति। के

आङ् पूर्वात् श्वेः नियमो दृश्यः भवति हि पीनं पुरस्तं पीनाः। पीवद्यः स्फल्क्षणापीनमुखी कन्येति। विभाषा श्वेः। श्वेर्लिटि अभ्यासलक्षणप्रतिषेधः। श्वेर्लिटि अभ्यासलक्षणं संप्रसारणं नित्यं प्राप्नोति तत्प्रतिषेधो वक्तव्यः। शिश्वियतुः। शिश्वियुः। किमुच्यते अभ्यासलक्षणस्येति न पुनः किंल्लक्षणस्यापि। किंल्लक्षणमपि हि नित्यं तत्र प्राप्नोति। किंल्लक्षणं श्वयतिलक्षणं बाधिष्यते। यथैव तर्हि किंल्लक्षणं श्वयतिलक्षणं बाधते एवमभ्यासलक्षणमपि बाधेत। न ब्रूमोऽपवादत्वात् श्वयतिलक्षणं किंल्लक्षणं बाधिष्यत इति। किं तर्हि परत्वात्। श्वयतिलक्षणस्यावकाशः। पितिवचनानि। शुशाव। शुशविथ। शिश्वाय। शिश्वयिथ। किंल्लक्षणस्यावकाशः। अन्ये किंतः। ऊनः। ऊनवान्। इहोभयं प्राप्नोति। शिश्वियतुः। शिश्वियुरिति। श्वयतिलक्षणं भवति विप्रतिषेधेन। अभ्यासलक्षणमपि तर्हि श्वयतिलक्षणं भविष्यति विप्रतिषेधेन। अभ्यासलक्षणस्यावकाशः। अन्ये यजादयः। इयाज। उवाय। श्वयतिलक्षणस्यावकाशः। शु-

शिश्वियतुः २ शुवतुः। शुशुवुः। श्वयतेरभ्यासस्योभयं प्राप्नोति। शिश्वियुः। श्वयतिलक्षणं भविष्यति विप्रतिषेधेन। स युक्तो विप्रतिषेधः। न हि श्वयतेरभ्यासस्यान्ये यजादयो ऽवकाशः। श्वयतेर्यजादिषु यः पाठः सोऽनवकाशः। तस्मान्नकाशत्वाद् युक्तो विप्रतिषेधः॥ न नै २ ॥ ॥ ४पर धातु रूपं ४२ ॥

षुचिद्व्ययवे षुक्तं तं शास्त्रं समुदाये प्रवृत्तं भवति। न हि श्वयतेरिति। यजादीनामिति श्ववस्थावाच्यादिशब्दोपादानात् यथापाठं सर्वेषां चोदितत्वात् कार्येणमौ व्यां सर्वे कार्यो येष्वगण-

पाठ इति किंति संप्रसारणं यजादिषु श्वयतिपाठस्यावकाश इत्यपि न शक्यते वक्तुं॥ ॥श्री॥ ॥श्री॥ ॥श्री॥

=श्वन इसाये-=

=भाष्यमिति। प्यायोऽसौ पीनो ऽपि द्वयवे चास्तितार्थ्ये पिप्रति पदपठिते श्वय स्यासे। चतितार्थे लिङ्घभ्यासेति विभाषापवादः स्यादिति भावः। =

=श्वनइस्याये यजादिषु श्वयतेः पाठश्चरितार्थः स्यादत आह। सर्वेति। लिङ्घपरश्वयस्याभ्यासविषयकलक्षणानुपलब्धम चरितार्थमिति तात्पर्यं। =

भा०कै०६ ह्वः सं। ह्वः संप्रसारणे योगविभाग इति। इहैकमनेकं वा कार्यं विधातुं कालविच्छेदाभावेन निर्देश एकयोगः। तत्रैकस्मिन् योगे प्रवृत्तमानेऽभ्यस्तस्येति योगविभागः कर्तव्यः। ह्वो
२२ ऽभ्यस्तस्येत्युच्यत इत्यभिहिते एवं तर्हि ह्वयतेरभ्यस्तस्येत्यादि कमर्थं भेदाभावात् पुनरुक्तमित्याह ह्वः। तत्र पौनरुक्त्यं परिहरन्ति। जिह्वायत्कीयिषतीत्यादौ संप्रसारणं माप्रवर्तिष्टेति
ह्वयतेरर्थाव्यतिरेको रूपाव्यतिरेको वा अपि त्वभ्यस्तत्वपूर्वोऽग्रथो र्थव्यतिरेकाश्रयउत्तरस्तु रूपव्यतिरेकाश्रयः। इह ह्वयतेरर्थाय त्ननव्यतिरिच्यते यथा जुहाव जुहुवुः विधेयेति।

तस्मात्सुष्ठूच्यते भेदे लिङ्घ्यभ्यासलक्षणप्रतिषेध इति। ह्वः संप्रसारणम् अभ्यस्तस्य च। ह्वः संप्रसारणे योगविभागः कर्तव्यः। ह्वः संप्रसारणं भवति
णौ च संश्चङोः। ततोऽभ्यस्तस्य च संप्रसारणं भवतीति। किमर्थो योगविभागः णौ च संश्चङ्विषयार्थः। णौ च संश्चङ्विषये ह्वः संप्रसारणं
यथा स्यात्। जुहावयिषति। अजूहवत्। किं पुनः कारणं न सिध्यति। ह्वोऽभ्यस्तस्येत्युच्यते। न चैतत् ह्वोऽभ्यस्तं। किं तर्हि ह्वायतेः। ह्वः एतद
भ्यस्तं। कथं। एकाचो द्वे प्रथमस्येति। एवं तर्हि ह्वयतेरभ्यस्तस्येत्युच्यते। न चात्र ह्वयतिरभ्यस्तः। किं तर्हि ह्वापयतिः। ह्वयतिरेवात्राभ्यस्तः कथं। ए
काचो द्वे प्रथमस्येति। एवमपि। अभ्यस्तनिमित्तेऽनभ्यस्तसंप्रसारणार्थं। अभ्यस्तनिमित्त इति वक्तव्यं। किं प्रयोजनं। [redacted] ॥श्री॥ [redacted] ॥

तत्र संप्रसारणेन भाव्यं न त्वर्थव्यतिरेके। ह्वापयतौ च णप्रत्ययस्य प्राधान्याद्व्यतिरिक्तार्थो ह्वयतिरिति पूर्वपक्षः। न चैतदिति। अव्यतिरिक्तार्थस्येति भावः। अव्यतिरिक्तार्थत्वाच्छ्रीयमा
णे जुहूषतीत्यत्र न प्राप्नोति। प्रत्ययार्थस्येच्छायाः प्राधान्यात् प्रकृत्यर्थस्य गुणभावादिति मत्वाह। ह्वः एतदिति। लिचितर्हि युक्तिकृते रूपस्य [redacted] तिरेकत्वात्संप्रसारणप्राप्तिरिति मत्वा राम०
ह। एवं तर्हि ह्वयतेरिति। युगागमस्य तद्भक्ततया नास्ति रूपव्यतिरेक इत्याह। ह्वयतिरिति। प्रकारान्तरेण संश्चङ्परे णावप्राप्तिमाह। एवमपीति॥ ॥श्री॥ ॥ २२

अनभ्यस्तस्येति। अकृतद्विर्वचनस्येत्यर्थः। यत्व्यवहितत्वादिति। अवर्णोहकाराभ्यां पूर्वोपरयोर्व्यवहितत्वान्निमित्तसंप्रसारणप्रतिषेधो न भविष्यतीत्यर्थः। तद्यथेति। ननु दृष्टान्तेषु विरुद्धपदसामानाधिकरण्यात् गौणार्थत्वं प्रतीयते। इह तु मुख्यार्थसंभवे कथं गौणस्य ग्रहणं लक्ष्यसंस्कारार्थत्वात् लक्षणस्य तत्सिद्धये गौणस्याप्यर्थस्याङ्गीकरणाददोषः। अथवेति। यौगिकत्वान्निमित्ते अभ्यस्तशब्दस्य गौणार्थत्वाभावः। ह्वयतिरेवाभ्यस्तशब्देनोच्यते नतु सनादिः प्रत्यय इति षष्ठीनिर्दिष्टेन चोदनीयः। अभ्यस्तमस्मिन्नस्तीत्यधिकार

=तस्येव [illegible] यत्वात्= =कार्येहेतु=

अनभ्यस्तस्य संप्रसारणार्थे अनभ्यस्तस्य संप्रसारणं यथा स्यात्। जुहूषति। जोहूयते। अभ्यस्तसंप्रसारणे ह्यभ्यासप्रसारणप्राप्तिः। अभ्यस्तसंप्रसारणे हि अभ्यासप्रसारणस्याप्राप्तिः स्यात्। न संप्रसारणे संप्रसारणमिति प्रतिषेधः प्रसज्येत। ननु चाव्यवहितत्वान्न भविष्यति। समानाङ्गे प्रसारणप्रतिषेधात् प्रतिषेधः। समानाङ्गे प्रसारणप्रतिषेधात् प्रतिषेधः प्राप्नोति। समानाङ्गग्रहणं तत्र चोदयिष्यति। कृदन्तप्रतिषेधार्थं वा। २
अभ्यस्तनिमित्त इति वक्तव्यं। किं प्रयोजनं। ह्वायकमिच्छति ह्वायकीयति। ह्वायकीयतेः सनि जिह्वायकीयिषति। सतर्हि निमित्तशब्द उपादेयः। नह्यन्तरेण निमित्तशब्दं निमित्तार्थोवगम्यते। अन्तरेणापि निमित्तशब्दं निमित्तार्थोऽवगम्यते। तद्यथा। दधित्रपुसं प्रत्यक्षो ज्वरः ज्वरनिमित्तमिति गम्यते। नड्वलोदकं पादरोगः। रोगनिमित्तमिति गम्यते। आयुर्घृतं। आयुषो निमित्तमिति गम्यते। अथवा अकारो मत्वर्थीयः। अभ्यस्तमस्मिन्नस्ति सोयमभ्यस्तः। अभ्यस्तस्येति। अथवा अभ्यस्तस्येति नैषा ह्वयतिसमानाधिकरणषष्ठी कात र्हि संबंधषष्ठी। अभ्यस्तस्य यो ह्वयतिः किं चाभ्य

स्तत्वेन ह्वयतिरेव निर्दिष्टः प्रत्ययाभिधाने वा सप्तम्याः स्थाने षष्ठी कृता। अधिकरणे वा षष्ठी। अभ्यस्तस्य सनादेः प्रकृतिर्यो ह्वयतिस्तस्येत्यर्थः। अभ्यस्तस्य यो ह्वयतिरिति। एवं चोभयप्रसङ्गे परत्वात्संप्रसारणे कृते द्विर्वचनमित्यदोषः। जिह्वायकीयिषतीत्यत्र तु न भवत्यभ्यस्ते न प्रत्ययविशेषणपक्षे पादभ्यस्तनिमित्ते प्रत्यये अनन्तरस्य ह्वयतेः संप्रसारणाभावादत एव चङ्परे णौन

॥ प्राप्नोतीति योगविभागं कर्तव्यः॥ ॥श्री॥ ॥श्री॥ ॥

भा०कै०६
२३

अपस्प। कस्मांचिच्छारतायामपस्पधेथामित्येकं पदमाद्युदात्तं पठ्यते पदद्वयं चान्यस्मांतत्र द्वितीयमाद्युदात्तं तदुभयमप्यनेन संगृह्यते एकश्रुत्यास्वरस्वेनाम्नापाभूत। तत्रैक पद्येतिङ्ङतिङः इति निघातः प्राप्नोयदृत्तान्नित्यमिति प्रतिषिद्धः ततो हस्वरेण आद्युदात्तं पदं भवति। यदा द्वे पदे तदा निपाते यद्यहीति निघाते प्रतिषिद्धे तास्यनुदात्तेदितिल सार्वधा तुकानुदात्तत्वे धातुस्वरेण स्पधेथामिति पदमाद्युदात्तं तिङि चोदात्तवती त्यपशब्दस्य निघातः। सोमववृत्व इति सोमस्येववद्भुत्वेभ्राभाव इति नियमाश्रयणात् सोमाद न्यत्रै

=स्पष्टत्वाकारस्य·२= =सर्वस्वरसाधारणेन·१=

द्वोम्यस्तस्य प्रकृतिरितियोगविभागस्तुकर्त्तव्य एव। नात्र द्वयतिरभ्यस्तप्रकृतिः किं तर्हि ह्वापयतिः। अपस्पधेथां। अपस्पधेथामिति किं नि पात्यते। स्पर्द्धेर्लङ्यात्मनेपदानां मध्यमपुरुषस्य द्विवचने आथामि द्विर्वचनं संप्रसारणं अकारलोपश्च निपात्यते। इंद्रश्च विष्णोपदस्पधेथां। अस्पर्द्धेथामिति भाषायां। अपर आह। अपपूर्वात्स्पर्द्धेर्लङ्यात्मनेपदानां मध्यमपुरुषस्य द्विवचने आथामि संप्रसारणमकारलोपश्च निपात्यते। इंद्रश्च विष्णोपदस्पधेथां। अपास्पर्द्धेथामिति भाषायां। आनाश्रितमिति किं निपात्यते। श्रीणातेः क्ते भ्राभाव श्रिभावो निपात्यते। क्व पुनः भ्राभावः। सोमे भ्राभावः अन्यत्र श्रिभावः। न तर्हीदानीमिदं भवति श्रितः सोम इति बहुवचने भ्राभावः। नन्न हीदानीमिदं भवति। श्रितानोयहा इति सोमवद्भुत्वे भ्राभावः अन्यत्र श्रिभावः॥ ॥ ॥

=यस्मानोक्तोत्तनेसाधो·१= =अभ्भावोत्रपवेछांदसः।२=

कत्वेपि भ्राभावः क्वचिद्दृश्यते। [redacted] ॥श्री॥ ॥श्री॥ ॥श्री॥ ॥ एम०
२३

ननु चेदानीमेतयापरिभाषयेहापि शक्यमुपस्थातुं। नेत्याह। नहि वचिस्वपियजादीनां ग्रहादीनां च द्वंसोयणस्ति। एवं तर्ह्येनं सविकारेंऽ
समस्तदेशस्येति। द्वंसमस्तदेशो यणस्तत्कार्यं भविष्यति। नैतस्याः परिभाषायाः प्रयोजनानि। एवं तर्ह्याचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति न सर्वस्य यणः
संप्रसारणं भवतीति यदयं प्यायः पीभावं शास्ति। कथं कृत्वा ज्ञापकं पीभाव एतत्प्रयोजनं। आपीनमूधः एतद्रूपं यथा स्यादिति। य आपीनोंधुः २
दि चात्र सर्वस्य यणः संप्रसारणं स्यात्पीभाववचनमनर्थकं स्यात् संप्रसारणे कृते संप्रसारणपरपूर्वत्वे द्वयोरिकारयोरेकादेशे सिद्धं
रूपं स्यात्। आपीनोंधुः आपीनमूध इति। पश्यति त्वाचार्यः न सर्वस्य यणः संप्रसारणं भवतीति। ततः प्यायः पीभावं शास्ति। नैतद
स्ति ज्ञापकं। सिद्धे हि विधिरारभ्यमाणो ज्ञापको भवति। न च प्यायः संप्रसारणे न सिध्यति। संप्रसारणे हि सत्यंत्यस्य प्रसज्येत। एवमपि ज्ञापकमे
व। कथं प्याय इति नैषा स्थानषष्ठी का तर्हि विशेषणषष्ठी प्यायो यो यणिति। तदेतत् ज्ञापयत्याचार्यः। न सर्वस्य यणः संप्रसारणं भवतीति।
यदयं प्यायः पीभावं शास्ति। एवमप्यनैकांतिकमेतत्। एतावत् ज्ञाप्यते न सर्वस्य यणः संप्रसारणं भवतीति। तत्र कुत एतत् परस्य भविष्य
ति न पूर्वस्येति। उच्यमानेप्येतस्मिन् सूत्रे कुत एतत् परस्य भविष्यति न पूर्वस्येति। एकयोगलक्षणं खल्वपि संप्रसारणं। तद्यदि तावत्

×न संप्रसारणे संप्रसारणं· किमर्थमिदमुच्यते· वचिस्वपियजादीनां ग्रहादीनां च संप्रसारणमुक्तं तत्र यावंतो यणः सर्वेषां प्राप्नोति· इष्यते च परस्य यथा स्यात् ×
×पूर्वस्य तु चान्तरेण यत्नं न सिध्यतीति न संप्रसारणे संप्रसारणं एवमर्थमिदमुच्यते· किमन्येप्येवंविषया भवंति· अतो दीर्घो यञि सुपि चेति· घटाभ्यां· अकारमात्रस्य दीर्घत्वं ×
×कस्मान्न भवति· अस्त्यत्र विशेषः। इयमत्र परिभाषोपतिष्ठते अलोंत्यस्य· ×१

भा०वै०६
२५

परमभिनिर्वृत्तं पूर्वमप्यभिनिर्वृत्तमेव। प्रसक्तस्य चानभिनिर्वृत्तस्य प्रतिषेधेन निवृत्तिः शक्या कर्तुं नाभिनिर्वृत्तस्य। यो हि भुक्तवन्तं ब्रूयान्मा भुंक्था
इति किं तेन कृतं स्यात्। अथापि पूर्वमनभिनिर्वृत्तं परमप्यनभिनिर्वृत्तमेव। तत्र निमित्तसंश्रयो नुपपन्नः न संप्रसारणे संप्रसारणमिति। नैष
दोषः। यत्तावदुच्यते उच्यमानेऽप्येतस्मिन्कुत एतत्परस्य भविष्यति न पूर्वस्येति। इङ्गितेन चेष्टितेन निमिषितेन महता वा सूत्रप्रबंधे
न आचार्याणामभिप्रायो गम्यते। एतदेव ज्ञापयति परस्य भविष्यति न पूर्वस्येति यदयं न संप्रसारणे संप्रसारणमिति प्रतिषेधं शास्ति। यद
प्युच्यते॥ एकयोगलक्षणं खल्वपि संप्रसारणं तद्यदि तावत्परमभिनिर्वृत्तं पूर्वमप्यभिनिर्वृत्तमेव। प्रसक्तस्य चानभिनिर्वृत्तस्य प्रतिषेधे
न निवृत्तिः शक्या कर्तुमिति। अस्तूभयोरनिर्वृत्तिः। न वयं पूर्वस्य प्रतिषेधं शिष्मः॥ ॥ ॥श्री॥ ॥श्री॥

=संप्रसारणम्।१=

॥श्री॥ ॥श्री॥ ॥श्री॥ ॥श्री॥ ॥श्री॥

=एवं सति दोषो [illegible] रेफत्वे पित्त्वाग्रहणाद्यानभिज्ञं प्रसंगस्य [illegible] अकारान्तरे [illegible] इत्यादिना।३=

॥श्री॥ ॥श्री॥ ॥श्री॥ ॥श्री॥ ॥श्री॥

एम०
२४

न संप्रसारणे। किं तर्हीति। संप्रसारणनिमित्तं पूर्वत्वं संप्रसारणशब्देनोपचारात् उच्यते। हलादिशेषापवाद इति। उत्सर्गसदेशस्याप्यपवादो भवतीति परत्वादेव संप्रसारणं भवतीति न पूर्वे

किं तर्हि संप्रसारणाश्रयं यत् प्राप्नोति तस्य प्रतिषेधं। ततः पूर्वत्वप्रतिषेधे यणादेशेन सिद्धं। यदप्युच्यते। अथापि पूर्वमभिनिर्वृत्तं परमप्यन
भिनिर्वृत्तमेव तत्र निमित्तं संप्रयोगानुपपन्न इति। तादर्थ्यात्ताच्छब्द्यं भविष्यति। तद्यथा इन्द्रार्था स्थूणा इन्द्र इति एवमिहापि संप्रसारणार्थं सं
=यणः१= प्रसारणं। तत्र यत् संप्रसारणार्थं संप्रसारणं। तस्मिन् प्रतिषेधो भविष्यति। अथ संप्रसारणमिति वर्तमाने पुनः प्रसारणग्रहणं किमर्थं। प्रसा
रणप्रकरणे पुनः प्रसारणग्रहणमतोऽन्यत्र प्रसारणप्रतिषेधार्थं। प्रसारणमिति वर्तमाने पुनः प्रसारणग्रहणं एतत्प्रयोजनं विशिष्टमपि यत् सं
प्रसारणं तस्यापि प्रतिषेधो यथा स्यात्। व्यथो लिटि। विव्यथे। नैतदस्ति प्रयोजनं। हलादिशेषापवादोऽत्र संप्रसारणं। इदं तर्हि श्वयुवमघो
नामतद्धिते। यूना यूने। उच्यमानेऽप्येतस्मिन्न सिध्यति। किं कारणं। उकारेणाव्यवधानात्। एकादेशे कृते नास्ति व्यवधानं। एकादेशः पूर्वविधौ स्था
निवद्भवतीति स्थानिवद्भावाद्व्यवधानमेव। एवं तर्हि समानाङ्गग्रहणं च समानाङ्गग्रहणं च कर्तव्यं। न संप्रसारणे संप्रसारणं समानाङ्ग इति वक्त
व्यं। तत्रोपोषुषिदोषः। तत्रोपोषुषिदोषो भवति॥ ॥श्री॥ ॥

=नन्वेकादेशे कृते संप्रसारणपरत्वाभावात् कथं प्रतिषेधोऽत आह परं प्रतीति।१= =एवं तर्हीति। एवं च तत्सामर्थ्यान्निर्दिष्टयोरेव विकल्पपरिभाषोपस्थितिरिति भावः।२=

स्यादेकादेशे कृते इति। परं प्रत्यादिवद्भावात्॥ ॥ ॥श्री॥ ॥श्री॥ ॥श्री॥ ॥श्री॥ ॥७॥

उपोषुषे ति।उपपूर्वाद्वसेर्भाषायां सदवश्रुव इति क्वसादेशविधानाद्भूतसामान्ये लिडनुमीयते तस्य क्वसुर्वेचि स्वपी ति संप्रसारणं द्विर्वचनमकः सवर्णे दीर्घः।वस्वेकाजा
द्घसामिती ट्शासि वसीति षत्वं तृतीयैकवचने वसोः संप्रसारणमिति संप्रसारणं [redacted] वलादि इडभावः।अत्र समानांगग्रहणाद्वचिस्वपीत्यस्य संप्रसारणस्य निषेध

तामावादि

उपोषुषा।उपोषुषे।उपोषुषि।नवायस्यांगस्य प्रसारणप्राप्तिस्तस्मिन् प्राप्ति प्रतिषेधात्।नवाएषदोषः।किं कारणं।यस्यांगस्य प्रसारण
प्राप्तिस्तस्मिन् द्वितीयायाप्राप्तिः सा प्रतिषिध्यते।अत्र च वृत्तिः क्वसावंगं।क्वस्वंतं पुनर्विभक्तौ।अथ वा यस्यांगस्य प्रसारणप्राप्तिरित्यने
न किं क्रियते।यावद्ब्रूयात्तस्य क्वसानभिनिर्वृत्तस्य प्रतिषेधेन निवृत्तिः शक्याकर्तुमिति।अत्र च यदा वसेः न तदा क्वसोः अभिनिर्वृ परान्वकासोः
त्ते तदा वसेर्भवति।अथ वा यस्यांगस्य प्रसारणप्राप्तिरित्यनेन किं क्रियते यावत् ब्रूयादसिद्धं बहिरंगमंतरंगा इति।असिद्धत्वाद्बहिरंगल
क्षणस्य वसुसंप्रसारणस्यांतरंगलक्षणः प्रतिषेधो न भविष्यति।ऋचित्रेरुत्तरपदादिलोपः छंदसि।ऋचि त्रेः संप्रसारणं कर्तव्यं।उत्तरप
दादिलोपः छंदसि वक्तव्यः।तचं सूक्तं।तचं साम।छंदसीति किं।त्र्यचानि।रयेर्मतौ बहुलं।रयेर्मतौ संप्रसारणं बहुलं वक्तव्यं।आरेवा
नेतुनो विशः।न च भवति रयिमान् पुष्टिवर्द्धनः।कक्ष्यायाः संज्ञायां।कक्ष्यायाः संज्ञायां मतौ संप्रसारणं कर्तव्यं।कक्षीवं तंय औशिजः।कएवः
= एकनिमित्तकांतरंगसंप्रसारणाभावस्य चरितार्थः।३ ((कक्षीवान्।संज्ञायामिति किं।मर्थो।कक्ष्यावान् हस्ती॥ ॥श्री॥ ॥ ॥
प्रसंगः तचमिति।तिस्र ऋचो स्मिन्निति समासः।ऋक्पूरब्धूरिति समासांतः।कक्ष्याया इति।आसंदीवद्रष्ठीवदित्यत्र कक्षीवच्छब्दस्य निपातनान्नवार्तिकं नारब्धव्यम्॥ ॥

वश्चास्यान्यतरस्यां। अन्यतरस्यां किति वेञ इति सूत्रं कर्त्तव्यं। न ह्यलिटीत्यनुवर्त्तनात् किति लिटि वेञः संप्रसारणविकल्पे सति अकिति लिटि ल्यपि चेति चकारेणालिटोऽनुकर्षणात् संप्रसारणनिषेधात्तवैष्टसिद्धिरिति भाष्यार्थः॥ ॥ इत्युपाध्यायजय्यटपुत्रकैय्यटकृते भाष्यप्रदीपे षष्ठस्याध्यायस्य प्रथमे पादे द्वितीयमाह्निकम्॥ ॥ छ॥ आदेच उपदेशेऽशि

= वश्चास्यान्यतरस्यां किति। वेञः। ल्यपि च इति सूत्रक्रमः। १२ = किलासरत्वादिति भावः। १२ द्विर्वचने ची निस्पानि वलादुकार... सवर्णदीर्घत्वं। १२

वश्चास्यान्यतरस्यां वश्चास्य ग्रहणं शक्यमकर्तुं। अन्यतरस्यां किति वेञः न संप्रसारणं भवतीत्येव सिद्धं। कथं प्रसारणोक्ते उवङादेशे च द्विर्वचने नास्ति वर्णा
दीर्घत्वे तेन सिद्धं ववतुः ववुः ऊवतुः ऊवुः वयेरपि नित्यं यकारस्य प्रतिषेधः संप्रसारणस्य ऊयतुः ऊयुः। नैश वक्तव्यं चेहसाध्यं। तच्चैवं सति सिद्धं भव
ति। यद्येवं ववौ व वि थेति न सिध्यति ल्यपि चेत्यनेन न चकारेणालिड् अनुकृष्यते। न स्मिन्नित्ये संप्रसारणप्रतिषेधे प्राप्ते किति विभाषा आरभ्यते
॥ ॥ ०॥ इति श्रीमत्पतंजलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये षष्ठस्याध्यायस्य प्रथमे पादे द्वितीयमाह्निकम्॥ ॥ आदेच उपदेशेऽशिति। क
थमिदं विज्ञायते। एज्य उपदेश इति आहोस्विदेजंतं यदुपदेश इति। किं चातः। यदि विज्ञायते एज्य उपदेश इति ह्वेञो कृता औ किता अत्रापि प्राप्नोति। अ
थ विज्ञायते एजंतं यदुपदेश इति न दोषो भवति। ननु चैजंतं यदुपदेश इत्यपि विज्ञायमाने अत्रापि प्राप्नोति॥ ॥ श्री॥ ॥

= ननु समुदायावयवयोरुपदिश्यमानत्वे ... इति विशेषणत्वाज्ञानेन ...

ति। कथमिदमिति। यदोपदेशशब्देन करणसाधनेन शास्त्रमुच्यते तदा विशेष्यस्यानुपादानादेव नास्तीत्यवं तद्विधिरित्ययं पक्षो भवति एज्य उपदेश इति। यदा तु कर्मसा
धन उपदेशशब्दः उपदिश्यमानार्थवाची षष्ठ्यर्थे च सप्तमी तदा उपदेशस्य विशेषणात्तदंतविधौ सत्ययं पक्षो भवति एजंतं यदुपदेश इति। समुदायस्य हि प्र
१४ तिः प्राधान्येनोपदिश्यते धातुसंज्ञाप्रयोगांतरीयकत्वेन त्ववयवः॥ ॥ श्री॥ ॥

एतदपीति। उपदेशो ह्ययमौ कारो भवति नांतरीयकत्वाद्व्ययवानमुपदेशादित्सुकत्वात्। अर्थवत्ते। यं शाद्वो ऽर्थे त्रांस्त स्यार्थो पादान परित्यागाभ्यां व्यपदेशिवद्भावो भवति बुद्ध्या नानात्वकल्पना घटेयायेती। एकाज्व्यपदेशः। लोके पि स्थूलशिरा इति शिरोमात्रस्य समुदायस्यार्थक्रियाकरणाद्विवक्षया व्यपदेशो भवति। नन्वर्थके

एतदपि हि व्यपदेशिवद्भावेनैजंतं भवत्युपदेशे। अर्थवता व्यपदेशिवद्भावः। ननु चैज्य उपदेश इत्यपि विज्ञायमानेन दोषो भवति। अशिंती त्युच्यते। न चात्राशितं पश्यामः। ननु च ककार एवात्राशित। नैकारे भवितव्यं। किं कारणं। न ह्यवयुक्तमन्यसदृशाधिकरणे तथाह्यर्थगतिः। न ह्यायुक्तमिवयुक्तं चान्यस्मिंस्तत्सदृशे कार्यं विज्ञायते तथाह्यर्थौ गम्यते लोके। अब्राह्मणमानयेत्युक्ते ब्राह्मणसदृशमानयंति ना सौ लोष्टमानीय कृती भवति। एवमिहापि शितिप्रतिषेधादन्यस्मिन्न शिति शित्सदृशे कार्यं विज्ञास्यते। किं चान्यदशिच्छित्सदृशं प्रत्ययः। इदं तर्हि सैस्थानीयं। वेन्नवानीयं। शोनिशानीयं। परत्वादायादयः प्राप्नुवंति। ननु चैजंतं य उपदेश इत्यपि विज्ञायमाने परत्वादायादयः प्राप्नुवंति। संतु आयादिषु कृतेषु स्थानिवद्भावादेज्ग्रहणेन ग्रहणात् पुनरात्वं भविष्यति। ननु चैज्य उपदेश इत्यपि विज्ञायमाने परत्वादायादिषु कृतेषु स्थानिवद्भावादेज्ग्रहणेन ग्रहणादात्वं भविष्यति। अपनल्विधौ स्थानिवद्भावः॥ ॥ श्री॥ ॥

छिन्नेदेवदत्तशिरसि स्थूलशिरा अयं देवदत्त इति व्यपदेशः प्रवर्तते। आद्यंतवदेकस्मिन्नित्यतिदेशोन प्रवर्त्तते ऽसहायत्वाभावादैकारस्य। इदं तर्ही ति। एज्य उपदेश इत्स एम०
स्मिन्पक्षे दोषो ऽद्भावनम्। परत्वादिति। पर्युदासपक्षे समानाश्रयत्वादात्वस्यापादीनां चानिमित्तत्वाच्चैतेषां विप्रतिषेधोपपत्तिः॥ ॥ श्री॥ ॥ २६

=तदंतविधिपक्षे तदस्य नाल्गीसादोषाभावादिति भावः। १=

=तस्येडभ्यत्रीरणेनाथावकुमर्याकत्वादिति भावः। अस्मात्तः कालोपलक्षितकालोपलक्षितग्रहणं कुसतितेपिका ₹= तस्मात्मिति। एवं शायादिषु कृते च सुपदेशे एजन्तमेवैतदुद्धमिति स्यादनित्यत्वोपयोगेऽत्रैनेति भावः। २=
= एहनिवकुंथकं ननु काकोऽ आतः कालोपलक्षितत्वमपि त्वसितितेकोकात्तत्र तदभावाद्‌ ३=

आत्विधिश्चायमिति। नन्वेजन्तं यदुपदेश इत्यत्रापि पक्षे आत्वमात्विधिरेव गुणभूतात्वाश्रयस्याप्यात्विधित्वेनाश्रयणात् तथा च पक्षे तस्याद्विर्भावः। नैतदस्ति। एजन्तस्यात्वं भवतीत्येवं विज्ञायमाने स्यादात्वमात्विधिर्यदा त्वेवं व्याख्यायते उपदेशे पदे एजन्तं तदन्तस्यात्वं भवतीति तदा त्वस्यात्विधित्वाभावः। एज्वुपदेशे तस्यात्वमित्यत्र तु पक्षे एचः स्थानित्वेनोपादानादात्वस्यात्विधित्वाद्यादिषु कृते सुस्थानिवत्वाभावाद्दशाप्तिः। नन्वादादिषु कृतेष्वल्लोपस्य स्थानित्वे कृते यद्यपि स्थानीयमित्यादि सिध्यति तथापि जग्लतुरित्यादि न सिध्यति। यकारस्यात्वे कृते पूर्वेण ग्लहे कादेः श्यः प्राप्नोतीत्यल्लोपश्च। तत्र यद्यपि वर्णाश्रयत्वादादेशो न रंगस्तथापि वर्णग्रहणं गं वलत्वदित्याकारलोपः प्राप्नोति। यथा ओ आ दूः प्रदूस्यादौ। नत्रा
श | को

=आगूर्वाहस्पतेरातश्चोपसर्गे इति के संप्रसारणे यथेकादेशः स्यात्तदा आतो लोपेन स्यात् दिलुवडिः रूपासिद्धिः प्रमाणं मितो

आत्विधिश्चायं। एवं तर्हि एजन्तं यदुपदेश इत्यपि विज्ञायमाने हूतः हूतवानित्यत्रापि प्राप्नोति। भवत्येवात्रात्वं। श्रवणं कस्मान्न भवति पूर्वत्वमस्य भवति। न सिध्यति। इदमिह संप्रधार्यमात्वं क्रियतां पूर्वत्वमिति। किमत्र कर्तव्यं। परत्वात्पूर्वत्वं। एवं तर्हीदमिह संप्रधार्यं आत्वं क्रियतां संप्रसारणमिति। किमत्र कर्तव्यं। परत्वादात्वं। नित्यं संप्रसारणं। कृते प्यात्वे प्राप्नोत्यकृतेऽपि। आत्वमपि नित्यं। कृतेऽपि संप्रसारणे प्राप्नोत्यकृतेऽपि आत्वं नित्यमात्वं। न हि कृते संप्रसारणे प्राप्नोति। किं कारणं। अन्तरंगं पूर्वत्वं। तेन बाध्यते यस्य च लक्षणान्तरेण निमित्तं विहन्यते न तदनित्यं। न च संप्रसारणमेवात्वस्य निमित्तं विहन्तिं। अथ वा शब्दपलक्षणान्तरं पूर्वत्वं प्रतीक्ष्यं। उभयोर्नित्ययोः परत्वादात्वे कृते संप्रसारणं। संप्रसारणे संप्रसारणपूर्वत्वं। कार्यकृतत्वात्पुनरात्वं न भविष्यति॥ ०

=परंत्वेसपिहर्ष्याक्तमनुसंधेयं २= =संप्रसारणपूर्वत्वमदीर्घेषु ~=

कारलोपस्य स्थानिवद्भावादिसिद्धवदत्राभादित्यसिद्धत्वाच्च पूर्वस्याकारलोपो न प्राप्नोति। एवं तर्हि वर्णग्रहणं गं वलवदिस नाश्रित्येदमुक्तं। अत एवात्र परिहारेऽसमाश्वासाद्दर्शितमिति ज्ञापकाद्यायादयः आत्वं न बाधन्त इति सिद्धान्तो भविष्यति। हूत इति। हूतः संप्रसारणादिषु कृते पूपदेश एजन्तत्वादुत्तरकालमसत्त्वप्येजन्तत्वे ल्लोपस्येति वचनाद्रकारस्यात्वप्रसंगः। भवत्येवेति। प्रागेव संप्रसारणादिति भावः। इतरस्तु पश्चादात्वमनेनोक्तमिति मत्वाह। श्रवणमिति॥ ॥ श्री॥ ॥श्री॥ ॥

अथापीति। यदियमस्तु क्ष्णां तरेसोतिना ष्यायन इति भावः। उपदेशग्रहणमिति। उपदेशग्रहणात्संप्रसारणादिपुक्ते ने ष्यात्वप्रसंगान्न कर्त्तव्यं। अप्रकृते चत
स्मिन्न्ने जंतस्यात्वं भवतीति सूत्रार्थाश्रयणात्वस्याल्विधित्वात्स्थानिवत्वाभावात्संप्रसारणादिपुक्तेष्व प्रसंगः। आत्स्यपि बाधेरन्निति। ततश्च ग्लायतीत्यादौ नांसि
द्धत्वादशितीति प्रतिषेधो नर्थकः स्यात्तस्मात्पूर्वविप्रतिषेधेनात्वं भवतीति ज्ञायते। नन्वशितीत्यस्यान्यत्र यो जनमस्ति घ्नतिस्पतीत्यादौ हलादावात्वं माभूत्। नै

×धोज्ञापको नायादय आर्द्धधातुके इति। आत्वएच्युपसंख्यानं। आत्व एच्युपसंख्यानं कर्त्तव्यं। जग्ले मम्ले। अशिती किमशिते ×६

अथापि कथं चिदात्वमनिसंस्यात्। एवमपि न दोषः। उपदेशग्रहणं न करिष्यते। यदि न क्रियते चेतास्तोतेस्यत्रापि प्राप्नोति। नैष दोषः। आचार्यप्र
वृत्तिर्ज्ञापयति। न परनिमित्तकस्यात्वं भवतीति। यदयं क्रीङ् जीनां णौ वात्वं शास्ति। नैतदस्ति ज्ञापकं। नियमार्थमेतत्स्यात् क्रीङ् जीनां णावेवे
ति। यत्तर्हि मीनातिमिनोतिदीङां ल्यपि चेत्यत्र नैनां ग्रहणमनुवर्त्तयति। इहतर्हि ग्लैस्नानीयं वेन्यानीयं। शो। निशानीयं। परत्वादायादयः प्रा
प्नुवंति। अत्राप्याचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति नायादय आर्द्धधातुकेइति। यदयमशितीति प्रतिषेधं शास्ति। यदि हि बाधेरन्नात्स्यपि बाधेरन्न त
त्राशित्करणमनर्थकं स्यात्। अथवा पुनरस्त्वेज्य उपदेश इति। ननु चोक्तं [redacted] ग्लै। ग्लानीयं। वेन्यानीयं। शो। निशानीयं। परत्वादाया
दयः प्राप्नुवंति। अत्रापि शिष्यति पैधः प्राप्नोति। नैष दोषः। नैवं विज्ञायते शकारइत् यस्य सोयं शित् न शित् अशित् । अशितीति। कथं तर्हि श
कारइत् तच्छित् न शित् अशित् अशितीति। यद्येवं स्तनंधय इत्यत्रापि प्राप्नोति॥ ॥श्री॥ ॥श्री॥

तदस्ति। आतः अपनीत्याकारलोपविधानात्वं [redacted] स्य निन भवतीति ज्ञायते। घाकारइदिति। तन्नेता शकारेण प्रत्ययस्यापि पाघ्रस्मिन्विधिस्तदा एम०
दाव ल्ग्रहहणइति पी। भाषो प्रत्याख्यानात्शित्त्वबालनिषेधादेशपात्वं भवत्येव। यद्येवं स्तनंधय इति। विकरणे तद्रूपे विशेषाभावात्प्रयोजनाभावान्न भवतीति मन्यते॥ ॥ २७

=यद्यप्यप्रत्ययं शादिः। शिदस्ति तथाप्येजंतान्नियतः प्रत्ययस्यैव संभवइतिभावः। २=

=एजंतानां मीनात्यादीनामात्वमि=
=त्येवमनेनैवाप्येतत्सिद्धं यदयं सूत्र=
=दर्यज्ञापकमितिभावः। ३=

= ननेकारेणविग्रहएवकिमित्यत्वमाविर्नो घनेज्ञायतीत्यादावविलकारे उपितात्वमोषरतमाहः आवस्यापामेवेति ३ = नित्यत्वेति आत्वंतुनेपुक्तेतुनित्यत्वात् अपःभासा नित्यं प्रकृतिमत्यपोमेपाश्रयत्वाद्बहिरंगं ४ =

अत्रापि शवितिः आत्वनिवृत्तिरेवुशयः प्रयोजनं। किंपुनरिति। तत्र पर्युदासे एकवाक्यत्वं उत्तरपदार्थेन नञः संबंधात्समर्थे [redacted] समासः। उत्तरपदार्थे सदृशं वस्त्वंतरं समासार्थः प्रसज्यप्रतिषेधे तु [redacted] विधिनिषेधलक्षणार्थद्वयविधानाद्वाक्यभेदो नञः क्रियया संबंधादसमर्थसमासः। सचाकर्त्तरिचकारकइति कारकग्रहणेननज्ञापितः। ग्लायंतीति। लोवस्थायामेवात्क्ङितेपुनिवार्दिष्वात्वंनप्रवर्त्ततेस्मै प्रभृतीनामेजंतानामुपदेशसामर्थ्याद्दर्शितंतीतिवचनसामर्थ्याद्वा। पाघ्राध्माधेट्दृशः इत्येषां शितीतिवचनस्यावकाशइति चेत् नैकमुदाहरणमशिद्गुहणं प्रयोजयति। अन्यथा शइतिब्रूयात्। अथवानित्यत्वात्प्रागंतरंगत्वात् प्रवृत्तिर्वा स्यात् भवति। तेषु क्ङितेषु नित्य

अत्रापि शपि शिद्ग्रहणे वृत्तिः किं पुनरयं पर्युदासः पदन्यच्छितइति। आहोस्वित्प्रसज्यायं प्रतिषेधः शितिनेति। कस्मात्रविशेषः अशितिसेकारेशे प्रतिषेध आदित्वात्। अशितिसेकारेशे प्रतिषेधो वक्तव्यः ग्लायं तिः म्लायंति। किंकारणं। आदित्वात्। शिदशितोरेकादेशः शितआदिवत्स्यात् अस्त्यन्यच्छित इतिकृत्वा आत्वंप्राप्नोति। प्रत्ययविधिश्च न सिध्यति। सुग्लः। आकारांतलक्षणप्रत्ययविधिर्नप्राप्नोति। अनिष्टप्रत्यये वृच्छिते आत्वं। अनिष्टस्य प्रत्ययस्य श्रवणं प्रसज्येत। अभ्यासरूपं च। अभ्यासरूपं च न सिध्यति। जग्ले। मम्ले। इवर्णाभ्यासता प्राप्नोति। अयवायाप्रतिषेधश्च। अयवायावा च प्रतिषेधो वक्तव्यः। ग्लै ग्लानीयं। म्लै म्लानीयं। शोनिशानीयं। वेञ्। वानीयं। परत्वादयादयः प्राप्नुवंति। अस्तु तर्हि प्रसज्यप्रतिषेधः शितिनेति शितिप्रतिषेधे श्लुलुकोरुपसंख्यानं रीध्वं पिपीतेत्याद्यं। शितिप्रतिषेधे श्लुलुकोरुपसंख्यानं कर्त्तव्यं। रिवोनोदृशिंम स्त्रेरीध्वमिति॥ ॥ ०

लाक्षब्रुवतिः ततोकारयोः पररूपएकादेशे कृते तस्य परं प्रत्यादिवद्भावादात्वप्रसंगः। जग्ले इति। एशिपरतआत्वं तस्यद्विर्वचने चीतिमस्ला निवद्भावान्ग्लै शब्दस्य द्विर्वचने ह्रस्वत्वे चाभ्यासइवर्णो नतास्यात्। रीध्वमिति। रैशब्द इत्यस्माल्लोटोध्वसये नात्मनेपदं ध्वंशपो बहुलंछंदसीति श्लुस्तत्र प्रसज्यप्रतिषेध आत्वंनप्राप्नोति शावाश्रयप्रतिषेधप्रसंगात्। पर्युदासेतु ध्वमाश्रयमात्वं भवति श्लौद्विर्वचनं। ईहल्यघोरितीत्वं। शिशीतइति। श्यतेर्लोट्यात्मनेपदे श्यः श्वतस्य श्लुः। तस्य द्विर्वचनमभ्यासस्य बहुलंछंदसीतीत्वं॥ ई
हल्यघोरितीत्वं॥ त्राध्वमिति। त्रैङ् लोट् ध्वंशपोबहुलंछंदसीतिलुक्॥ ॥श्री॥ ॥

क्षपत्यर्थे इति। वृषभः शृंगे तीक्ष्णी करोति रक्षसे रक्षोऽर्थं वि निक्षे विनिपातनायेत्यर्थः। त्राध्वमिति। लोड्यर्थे व्यत्ययेन लुङ्। ध्वं धि चेति सलोपः। बहुलं छन्दस्यमाङ्योगेऽपी
ति अडभावः। परस्यमिति। आत्वभाविन एजन्ताद्दाकारान्तनिमित्तकः। प्रत्ययो ज्ञाप्यते सर्वो ह्वावामश्चेत्यस्य पुनः। प्रत्याख्यायत इति। द्विर्वचनेऽचीत्यपं योगः पूर्ववि

त्राध्वं नो देवा निजुरो वृकस्य। शिशीते शृंगे रक्षसे विनिक्षे। नैष दोषः। इहतावद्विवो नो वृष्टिं मरुतो ररीध्वमिति। नैतद्दैङ्‌इत्यस्य रूपं। कस्य तर्हि
रातेर्दानकर्मणः। शिशीते शृंगे इति। नैतत् क्षपते रूपं। कस्य तर्हि शीङः। क्षपत्यर्थो वै गम्यते। कः पुनः क्षपतेरर्थः। क्षपतिर्निशाने वर्त्तते। शीङपि
क्षपत्यर्थे वर्त्तते। कथं पुनरन्यो नामान्यस्यार्थे वर्त्तते। बह्वर्था अपि धातवो भवन्ति। तद्यथा। वपिः प्रकिरणे दृष्टः छेदने चापि वर्त्तते। केशान्वप
तीति। ईडिस्तुतिचोदनायाच्ञास्वदृष्टः प्रेरणे चापि वर्तते॥ अग्निर्वा इतो वृष्टिमीट्टे मरुतो मुतश्च्यावयन्ति। करोतिरभूतप्रादुर्भावे दृष्टो निर्म
लीकरणे चापि वर्त्तते। पृष्ठं कुरु पादौ कुरु उन्मृदानेति गम्यते। निक्षेपणे चापि वर्त्तते। घटे कुरु कटे कुरु। अश्मानमितः कुरु स्थापयेति गम्यते। स
र्वेषामेष परिहारो शिशीत्युच्यते। न चात्र शितं पश्यामः। प्रत्ययलक्षणेन। न लुमताऽतस्मिन्निति प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधः। त्राध्वमिति। लुङो व्यत्ययेन
भविष्यति। अथ वा पुनरस्तु पर्युदासः। ननु चोक्तम श्नित्येकादेशे प्रतिषेध आदिवत्त्वादिति। नैष दोषः। एकादेशः पूर्वविधौ स्थानिवद्भवतीति स्था
निवद्भावाद्व्यवधानं। यदपि प्रत्ययविधिरिति। आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति। भवत्येजन्तेभ्य आकारान्तलक्षणः प्रत्ययविधिरिति॥ परस्यं ह्वावा
मश्चेत्यस्य णं कबाधनार्थं शास्ति। यदप्यभ्यासरूपमिति। प्रत्याख्यायते सयोगः। अथापि क्रियते। एवमपि न दोषः कथं। लिटीत्यनुवर्त्तते॥ ०॥

प्रतिषेधाश्रयेण प्रत्याख्यायते। तत्प्रत्याख्यानात्स्थानिवत्त्वाभावः॥ ॥श्री॥ ॥श्री॥ ॥श्री॥ ॥

=पाद्मभेदेन संबंधः। अधिसात्वं लिङ्गुनकारादा बिनिः १=

द्विलकार इति। लिटि वयो य इत्यत्र द्विलकारकोनिर्द्दिष्टस्तत्र च द्वितीयस्य लकारस्य प्रयोजनाभावादिहार्थत्वं विज्ञायते। लोवस्थायामेव लिड्ग्रहणं न तु जाताविति सूत्रानिवृत्ताभावाज्जुस्त्व इत्यादि सिध्यति। प्रातिपदिकप्रतिषेध इति। उणादीनां व्युत्पत्तिपक्षे गमेर्डोस्तानुदिभ्यां डौ इत्यादावुपदेशे भवत्ययमेच् एजन्तो वा ऽर्थवत्त्वाद्यपदे शिवज्ञावादिति भावः। अमिहद्धिबाधनार्थमिति। गां पश्येत्यत्र गोतो णिदित्वेऽद्दृद्धिप्रसंगात्। गाः पश्येत्यत्राशितीत्यात्वाप्रसंगः। उद्देशस्त्वेति। उणादयो व्युत्पन्नानि प्रातिपदिकानीति भावः।

णिदिति

द्विलकारकग्रहणायं निर्द्देशः। लिटि लकाराद्दाविति। एवं च कृत्वा सोऽप्यदोषो भवति। यदुक्तमात्वे एशुसंपर्याख्यानमिति। यदप्युक्तं उपयवायायां प्रतिषेधस्त्वेति। शिति षेधोऽत्तापको नापादपात्वं वाधंत इति। प्रातिपदिकप्रतिषेधः। प्रातिपदिकानां प्रतिषेधो वक्तव्यः। गोभ्यां गोभिः। नौभ्यां नौभिः। सततिर्हि वक्तव्यः। न वक्तव्यः। आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति। न प्रातिपदिकानामात्वं भवतीति। यदयं रायो हलीत्यात्वं शास्ति। नैतदस्ति ज्ञापकं। नियमार्थमेतत्स्यात्। रायो हल्येवेति। यत्तर्हि औतोम्शसोरित्यात्वं शास्ति। एतस्याप्यस्ति वचने प्रयोजनं। अमिवृद्धिबाधनार्थमेतत्स्यात्। शसि प्रतिषेधार्थं च। तस्मात्प्रातिपदिकानां प्रतिषेधो वक्तव्यः। धात्वधिकारात्प्रातिपदिकस्याप्राप्तिः। धात्वधिकारात्प्रातिपदिकस्यात्वं न भविष्यति। धातोरिति वर्त्तते। क्व प्रकृतं। लिटि धातोरनभ्यासस्येति। अथवापि निवृत्तं। एवमप्यदोषः उपदेश इत्युच्यते। उद्देशश्च प्रातिपदिकानां नोपदेशः॥ ॥ ॥श्री॥

नवक्तव्यः। २

एतच्चातः कुकमिकंसेत्यत्र कंसशब्दस्याभेदेनोपादानाद्दिह्यते। उणादयो बहुलमित्यस्य सूत्रस्योदाहरणप्रदर्शनायोणादिपाठ इत्युणादीनामुपदेशाभावः। ननु गवादिभ्योयदित्यत्र गवादिगणे गो हविस् अष्टकेति गोशब्दस्यास्त्युपदेशः। तथा नौवयोधर्मेत्यत्र नौशब्दस्य। नैष दोषः। अर्थवदिति प्रातिपदिकसंज्ञाविधानाद्व्युत्साधिमानः मत्यपिविधानायपराणां गवादयउपात्ताः येषां तु स्वरूपसानायापूर्वं मुच्चारणं तेषामेवोपदेशव्यवहारः॥ ॥श्री॥ ॥श्री॥ ॥०॥

=अयंभावः। राजकुले देवदत्तं साधयतीसतो विषयी भवंतं तथा करोतीसर्वप्रतीते [redacted] इतियावारो विषयीकरणरूपो णिच्छानाभिधीयते इति न तत्र निषेधः। सेधयति तापसं तपः इत्यत्र तु शास्तुस्तापसस्य योव्यापारः तत्र प्रयोजकत्वं तपस्यारोप्य प्रसंग इति भेदः।४=
इसा

माण्कै०६ २९ कीड्.जी नां गौ। आत्वेणा विति। विभाषा स्त्री पतेरिति विकल्पे प्राप्ते नित्यार्थं वचनं। संमाननेतु विकल्प एव भवति। अस्येत्यादुः प्रलंभन शालीनीकरण ग्रहणमात्म ने पदविषयोपलक्षणार्थमिति संमानने पि नित्यमात्वं भवति। सिध्यते। परलोकः प्रयोजनमस्येति पारलौकिकं प्रयोजनमितिठन्। अनुशतिकादीनां चेत्युभयपदवृद्धिः। धात्वर्थोपाधिश्चापंनचेत्सिध्यतिरदृष्ट फलेर्थेवर्त्तते तदात स्यात्वं भवति। सिध्यतेरज्ञानार्थस्येति। सांव्यापेक्षः इमाद्यो सिध्यतिर्ज्ञानार्थः प्रयुज्यते। सांकाशे पज्ञायत इत्यर्थावगमात्। इह तु ज्ञायमानकर्तृकार्थवृत्तिः सिध्यतिरिति प्रतिषेधो न भवति राजकुले देवदत्तं साधयतीति। ज्ञानव्यापारवृत्तेरत्वालंनिषिध्यते। तत्रैव ज्ञान

×आत्वेणौलीयतेरूपसंख्यानंकर्तव्यं।×१

कीड्.जी। आत्वे णौलीयते रूपसंख्यानं [redacted] प्रलंभनशालीनीकरणयोः किं प्रयोजनं प्रलंभने चार्थे शालीनीकरणे च नित्यमात्वं यथा स्यात्। प्रलंभने तावत्। जटाभिरालापयते। श्मश्रुभिरालापयते। शालीनीकरणे। श्येनो वर्तिकामुल्लापयते। रथी रथिनमपलापयते। सिध्यतेरपारलौकिके। सिध्यतेरज्ञानार्थस्य सिध्यतेरज्ञानार्थस्येति वक्तव्यं। इतरथा ह्यनिष्टप्रसंगः। अपारलौकिक इत्युच्यमाने ऽनिष्टं प्रसज्येत। अन्नं साधयति ब्राह्मणेभ्यो दास्यामीति। अस्ति पुनरयं सिध्यतिः क्वचिज्ज्ञानार्थे वर्तते। अस्तीत्याह। तपस्तापसं सेधयति ज्ञानमस्य प्रकाशयतीत्यर्थः स्वान्येवैनं कर्माणि सेधयंति [redacted] ज्ञानमस्य प्रकाशयंतीत्यर्थः॥ ॥ ॥श्री॥ ॥

=राजकुले देवदत्तं साधयतीत्यत्र प्रकारान्तरेणोपपत्तिमाह। ज्ञानेति।१=

समुदायत्वात्सिध्यति तापसः आविर्भूतज्ञानलक्षणप्रकाशो भवतीत्यर्थः तपस्सेधयतीति। ज्ञानपूर्विकायां तु संपत्तौ यो वर्तते तेन तत्र ज्ञानस्य गुणभावात्प्रतिषेधाभावो राजकुले देवदत्तं साधयतीति। अन्नं साधयतीति। नत्र ब्राह्मणेभ्यो दास्यामीति वाक्यात्पारलौकिकत्वं गम्यते न तु पदात्तथात्वर्थस्तन्निष्पत्तिमात्रं। अन्नं निष्पादयतीत्यर्थावगमादिति प्रतिषेधो न भविष्यति। नैतदस्ति। तपस्तापसं सेधयतीत्यत्रापि पदान्तरसंनिधानात्सिध्यर्थस्य पारलौकिकत्वं प्रतीयत इति सर्वत्र वाक्यगम्यत्वात्पारलौकिकत्वस्य प्रतिषेधप्रसंगः। वार्तिककारेणाहत्वार्थ एव व्याख्यात इत्याहुः। अन्नं साधयतीत्यत्र दृष्टमेवान्नलक्षणं फलं सिध्यस्य प्रयोजनमिति प्रतिषेधो न भवति हेयोपादेयत्वप्रत्यक्षीकारलक्षणं तु ज्ञानं पारलौकिकमिति तत्रैव प्रतिषेधः प्रवर्तते॥ ॥ ॥ एम० २९

=अपारलौकि[illegible]ध्यानेनादृष्टफलेन प्रवर्तत इत्याहुः।२=

मुत्वेन आकारान्तानां दो वेवेति काम्यसनुपपन्नमत आह आत इति

मीनातिः उपदेशवचनमित्याद्युच्चारणे नुत्पन्नएव प्रत्यय आत्वं कर्त्तव्यमित्यर्थः। भाष्यकारस्त्वेनमेवार्थमन्यथा व्याचष्टे। उपदेशिवद्भावो वक्तव्य इति। उपदेशिन आकारान्ताया वा
मभृत य आकारान्ता निमित्तप्रत्ययप्रकृतित्वं यथा प्रतिपद्यन्ते तथा मीनात्यादयोपीत्यर्थः। का इति॥ औतश्चोपसर्गे इति कः॥ आतोनुपसर्गे इति कः। कौ चाङ्‌च काः। आतश्चोपसर्गे इत्य ङ्-ञ

मीनातिः॥ मीनात्यादीनामात्वे उपदेशवचनं प्रत्ययविध्यर्थं। मीनात्यादीनामात्वउपदेशिवद्भावो वक्तव्यः॥ उपदेशावस्थायामात्वं भवतीति वक्तव्यं। किं प्रयोजनं। प्रत्य
यविध्यर्थं। उपदेशावस्थायामात्वे कृते इष्टः प्रत्ययविधिर्यथा स्यात्। के पुनः प्रत्ययाः उपदेशिवद्भावं प्रयोजयन्ति। णः। कास्तावत्प्रयोजयन्ति। किं कारणं।
एच इत्युच्यते। न चके षेजन्ति॥ ण ह्यनुविधयस्तर्हि प्रयोजयन्ति णः। अवदायः। आत इति णः सिद्धो भवति॥ घञ्। अवदायो वर्त्तते। आत इति घञ्‌ सिद्धो भव
ति। किं च मोः आत इति घञुच्यते। न खल्वप्यात इत्युच्यते। आतस्तु विज्ञायते। कथं। अविशेषेण घञुत्सर्गः। तस्य इव [redacted] वर्णान्ता उवर्णान्ताच्चाजपाव
वा पंदो। तत्रोपदेशावस्थायामात्वे कृते अपवादस्य निमित्तं नास्तीति कृत्वा उत्सर्गेण घञ् सिद्धो भवति। एवं च कृत्वा न च आत इत्युच्यते। आतस्तु विज्ञायते। यु
च्। ईषद्‌वदानं। स्ववदानं। आत इति युच् सिद्धो भवति॥ इदं विप्रतिषिद्धं। एच उपदेश इति॥ यद्येचः। नोपदेशो। अथोपदेशे नैच् एच श्चोपदेशे चेति विप्रति
षिद्धं। नैतद्विप्रतिषिद्धं। आहायमेच उपदेश इति। यद्येचो नोपदेशो अथोपदेशे [redacted] नैचः॥ ॥

निर्दिष्टः न च केषिति। शंक्‌ध्यादित्वात्सारूप्यमन्यथा कास्विति स्यात्। कुमिचेति गुणप्रतिषेधात्तत्रैजभावः। आतस्तु विज्ञायत इति। सामर्थ्यात्तथा हि। मीनात्यादीना
मुपदेश एवात्वे कृते इवर्णान्तलक्षणोजपवादो न प्रवर्त्तेत इति घञेव स्यात्॥ इदं विप्रतिषिद्धमिति॥ न हि मीनात्यादीनामुपदेशे एजस्ति। प्रत्ययनिमित्तत्वादेचः॥ ॥

भा०कै०६ तेवयंविषयमिति॥ स तु विषयः प्रत्ययो यस्मिन् प्रत्यये चाभाव्यं तस्मिन्ननुत्पन्न एवात्वं। अन्ये तु वर्णमेव विषयमाहुः। यस्य वर्णस्यैचाभाव्यं तस्यात्वं। केचित्तु जेर्विष
३० यइत्याहुः। एचि भावित्वेन तु प्राप्ते आत्वं भवतीत्यर्थः। न चान्यार्थमिति॥ तस्यैव तदर्थस्यैवोत्तरत्रानुवर्तनादिति भावः। तत्रैतत्स्यात् अन्यदेव शब्दरूपं वाक्यान्तरे त्वनुमी
यत इत्याशंक्याह। न खल्वपीति। अन्यार्थमपीति। स्वरितत्वप्रतिज्ञानाच्छब्दस्वरूपमात्रमुत्तरत्रानुवर्तते तस्य पदार्थस्योपयोगस्तदर्थमेवावतिष्ठते॥ शब्दस्त्विति। स्वरितत्व
प्रतिज्ञानात्स्वदृष्टं शब्दान्तरं वाक्यार्थानुगुणार्थमनुमीयते सादृश्यानुमानादेवेदमिति। तत्त्वाध्यवसायो भिन्नेष्वपि शब्दरूपेषु भवति तच्चोपदेशाश्रये न प्रत्ययो विधीयते

नैवायं विषयं विज्ञास्यामः। एज्विषय इति। तत्र हि उपदेशग्रहणं कर्तव्यं न कर्तव्यं। प्रकृतमनुवर्तते। क्व प्रकृतं। आदेच उपदेशेऽशितीति। तद्वै प्रकृतिविशेष
णं। विषयविशेषणं न चेहार्थः। न चान्यार्थं प्रकृतमन्यार्थं भवति। न खल्वप्यन्यत्प्रकृतमनुवर्तनादन्यद्भवति। न हि गोधा सर्पन्ती सर्पणादहिर्भवति। यत्ताव
दुच्यते न चान्यार्थं प्रकृतमन्यार्थं भवतीति। अन्यार्थमपि प्रकृतमन्यार्थं भव[redacted]ति। तद्यथा। शाल्यर्थं कुल्याः प्रणी
यन्ते। ताभ्यश्च पानीयं पीयते। उपस्पृश्यते च। शालयश्च भाव्यन्ते। यदप्युच्यते न खल्वप्यन्यत्प्रकृतमनुवर्तनादन्यद्भवतीति न हि गोधा सर्पन्ती सर्पणादहिर्भ
वतीति। भवेद् द्रव्येष्वेतदेवं स्यात्। शब्दस्तु खलु येन येनाभिसंबध्यते तस्य तस्य विशेषको भवति तद्यथा। गौः शुक्लः अश्वः शुक्ल इति गमनं निमिमीलियां
खलचोः प्रतिषेधो वक्तव्यः। ईषन्नियमः सुनियमः। निमयो वर्तते निमयः। मी। ईषत्प्रमयः सुप्रमयः। प्रमयो वर्तते प्रमयः। ली। ईषद्विलयः सुविलयः
विलयो वर्तते विलयः। विभाषा लीयतेः। किमिदं लीयतेरिति। [redacted]। लिनातिलीयत्योर्यकारनिर्देशः॥

उपदिश्यते तस्मिन्नेजिति उपदेशः विषयसप्तमी चेयं नत्वियं परसप्तमी। तेनानुत्पन्न एव प्रत्यये आत्वमिवर्णो वोपदेशः अथवोपदेशनमुपदेशः। तत्प्रतिपादनं तत्र पूर्वसूत्रउ
पदेशग्रहणं प्रकृतस्याभिसंबन्धात्तद्विशेषणमिह तु विषयविशेषणमिति न कश्चिद्दोषः। खलचोरिति। पचाद्यच्च एरच्च सामान्यग्रहणं। विभाषा। यकारनिर्देश इति। श्यना निर्दे एम०
शे लिनातेर्ग्रहणं न स्यादिति सामान्यग्रहणार्थं यकारनिर्देशः आशीर्यकि क्ङिति परः शित्करणसामर्थ्याद्भावे कर्मे वाचित्वेऽपि प्रवर्तते यथा श्ववादयोः कर्तरि वाचित्वेऽपीति भावः॥ ०॥ ३०
य

बिभेतेर्हेतुभये। हेतुभय इति किमर्थमिति। इह णाविति वर्त्तते प्रयोजकव्यापारे च णिज्विधीयते इति सर्वत्र हेतुसंबंधिभयसद्भावात् व्यावर्त्याभावादनर्थकं हेतुभयग्रहणमिति
मत्वा प्रश्नः॥ हेतुरेव भयमिति॥ अपादानसाधनो भयशब्दो न तु भावसाधनः। समानाधिकरणपदः समासो न षष्ठीसमासः। तेन पदात्साक्षात्प्रयोजको भयस्यापादानं तद्धेत
दात्वं यदा तु कुंचिकादीनि भयस्यापादानं तदा त्वाभावः। एतच्च हेतुभयग्रहणसामर्थ्यादाश्रीयते। भावसाधनत्वे षष्ठीसमासे चैतदनर्थकं स्यात्। यद्यपि भावसाधनपक्षे पि

बिभेतेर्हेतुभये। हेतुभय इति किमर्थं कुंचिकयैनं भाययति। हेतुभय इत्युच्यमानेप्यत्र मा प्राप्तो॥ हेतुभयं इति नैवं विज्ञायते हेतोर्भयं हेतुभयं
हेतुभय इति किं तर्हि हेतुरेव भयं हेतुभय इति॥ यदि सर एव हेतुः भयं भवतीति। स्रजिदृशोः अमिसङ्ग्रहणं। अमिसङ्ग्रहणं कर्त्तव्यं। किमि
दं सङि. ति प्रत्याहारग्रहणं। क सन्निविष्टानां प्रत्याहारः। सनः प्रभृति आ महिङो ङकारात्। किं प्रयोजनं। क्विप्प्रतिषेधार्थं। क्विबंतस्य मा भूत्।
रज्जुसृड्भ्यां। रज्जुसृड्भिः। देवदृग्भ्यां॥ देवदृग्भ्यां। देवदृग्भिः। उक्तं वा किमुक्तं धातोः स्वरूपग्रहणे तत्प्रत्यये विज्ञानात्सिद्धमिति। शीर्षंश्छंदसि। शीर्षन्
हेतुभयं एछंदसि प्रकृत्यंतरं। शीर्षंश्छंदसि प्रकृत्यंतरे न्दृष्टं किं प्रयोजनं॥ ॥ ॥

पंचमीसमासाश्रयणेनायमेवार्थो लभ्यते तथा षष्ठीसमासनिराकरणपरत्वाद्भाष्यस्य हेतोरपादानत्वमवश्यमाश्रयितव्यमित्यत्र तात्पर्यात् पंचमीसमासो न निवार्यते। स्रजि
दृशोः अकितीति यदि प्रयुंदासोपि भसज्ञप्रतिषेधो न लभ्यते किं तु निषेधो न तिसर्वथा रज्जुसृड्भ्यामित्यादौ प्राप्नोतीति मत्वाह। अमिसङ्ग्रहणमिति। शीर्षं॥०॥

आदेशप्रतिषेधार्थमिति। यद्यपि शिरस इति स्थानी साक्षान्न निर्दिष्टस्तथापि समानार्थत्वादादेशो नास्ति क्षिप्येत यथा शिवादिषु विश्रवणशब्देन विश्रवश्शब्द इति स्थानिनोऽप्र
संतनम् प्रयोगः स्यादिति स्थान्यादेशभावपरिहारेण प्रकृत्यन्तरत्वमाश्रयणीयमित्यर्थः। यद्यपि पूर्वसूत्रात् रम्यान्तरस्यां यहरणानुवृत्त्या इष्टसिद्धिर्भवति तथाप्युत्तरार्थं दन्तु इति राशं
ब्दोनेति तत्परिसाणेन प्रकृत्यन्तरपक्षो निर्दिष्ट आश्रितः। ये च। वाकेशे षिति। तत्र शिरस्यशब्दस्य केशविषयत्वाच्छिरस्यशब्दे केशार्थावगमात्केशशब्देन प्रयो

आदेशप्रतिषेधार्थो। आदेशो मा विज्ञायि। प्रकृत्यन्तरं यथा विज्ञायेत। किं च स्यात्। असकारान्तस्य छन्दसि श्रवणं न स्यात्। शिरो मे शीर्यते मुखे। इदं ते शिरो मे
भिनत्तीति। तद्यथा अथर्वणः शिरः। ये च तद्धिते। ये च तद्धिते शिरस आदेशार्थं। ये च तद्धिते इत्यत्र शिरसो ग्रहणं कर्तव्यं। किं प्रयोजनं। आदेशार्थं। आदेशो
यथा विज्ञायेत प्रकृत्यन्तरं मा विज्ञायि। किं च स्यात्। यकारादौ तद्धिते सकारान्तस्य श्रवणं प्रसज्येत। शीर्षण्यो हि मुखो भवति। शीर्षण्यः स्वरः। वाकेशेषु।
वा केशेषु शिरसः शीर्षन्भावो वक्तव्यः। शीर्षण्याः केशाः शिरस्याः। [redacted] अचि शीर्षः। अचि परतः शिरसः शीर्षभावो वक्तव्यः॥ हास्तिशीर्षिः॥
॥ पैलुशीर्षिः छन्दसि च। शिरसः शीर्षभावो वक्तव्यः। हे शीर्षं॥ ॥
कव्यः। शीर्षण्यशब्दस्य सामान्यवाचीति तत्प्रयोगे विशेषावगमाय केशशब्दः प्रयुज्यत इत्यसाऽः॥ अचि शीर्ष इति॥ वार्त्तिकं दृष्ट्वा सूत्रेषु कैश्चिन्न्यक्षिप्तं। हास्तिशीर्षिरि
ति॥ वाह्लादिषु शिरश्शब्दस्य पाठात् केवलस्यापसेनायोगात् अत इञिति विधिः। छन्दसि चेति। अपत्यद्धिते यञादौ यथा स्यादिति वचनं। पद्येवमजादौ छन्दसि शिरश्शब्दप्र ॥ ॥
योगो न प्राप्नोति शीर्षादेशो बाधनात्तत्तिदर्शने सर्वे विधयश्छन्दसि विकल्प्यन्त इति दोषाभावः॥

येचितद्धितइति॥ यकारादावजादौचतद्धितेशीर्षन्नभवतिंतत्रेत्रिपमयेशीर्षन्भावेकृतेटिलोपेचष्यङादेशः। कौरिष्यतइसर्थः॥पद्दन्नो॥सर्वैर्विधयश्छंदसिविकल्प्यंतइतिपा
दादयोपिछंदसिप्रयुज्यंते। दोषणीयाचतइति॥ औरिदोश्शब्दस्यदोषन्नादेशः॥ यत्नस्तुक्षुद्रेष्विति। यत्नसीमनयो॥ क्षुद्रशब्दउत्तरपदं। नसमिति॥ नासिकायांभ[redacted]

इहहास्मिशीर्ष्णोपेत्तुशीर्ष्येति शिरसोयहणेनग्रहणात्शीर्षन्भावः प्राप्नोति॥ अस्त्वन्तस्तद्धितइतिटिलोपोभविष्यति। नसिध्यति। येचाभावकर्म
णोरितिप्रकृतिभावः प्रसज्येत। यदितुनयेःचितद्धितइत्युच्येतंकिंकृतंभवति। इत्रिशीर्षन्भावेकृतेटिलोपेनसिद्धं॥ नैवंशक्यं। इह हिस्थूल
शिरःइदंस्थौलशीर्षमिति॥ अन्नणीतिप्रकृतिभावः प्रसज्येत। तस्मान्नैवंशक्यं। नचेदेवंशिरसोयहणेनग्रहणात्शीर्षन्भावः प्राप्नोति।
पाक्षिकएषदोषःकतरस्मिन्पक्षे। ष्यङि-धौ हैतंभवति। अणिञोर्वादेशः ष्यङ्-अणिञ्प्रोपरइतिं तद्यदातावदणिञोरादेशः। तदै
षदोषः। यदातणिञ्प्रंपरः। नतदादोषोभवति। अणिञ्प्रंप्रव्यवहितत्वात्। पद्दन्नो शस्प्रभृतिष्वित्युच्यते॥ अशस्प्रभृतिष्वपिदृश्यते।
शलादोषणीककुद्दोषणीयाचतेमहादेवः। पदादिषुमांसस्तन्नामुपसंख्यानं। पदादिषुमांसस्तन्नामुपसंख्यानंकर्तव्यं। यन्नीक्षणंमांसपच
न्या। मांसपचन्या इति प्राप्ते। एतस्मन्तेएतन्नासुमन्तमितिप्राप्ते। स्त्र। नतेदिवोनरष्टि। आत्माअधिस्त्रषुंअधिसानुष्विति प्राप्ते॥ नसुनासिकायाय
वंभनो नासिकायैहितमितिवाशरीरावयवाद्यत्। नस्यमिति। अप्रपादानेचाहीयरुहोरितितसिः। नःक्षुद्रइति। नासिकयाक्षुद्रइतिसुप्सुपेतिसमासः॥ ॥ श्री॥

नास क्षुद्रे शुचय नस क्षुद्रे तु पर तो ना सि

शीर्षस्य भागो वक्रः कः। नसं नसः। क्षुद्र नः क्षुद्रं॥

भा०कै०६ अवर्णो नगरयोरिति। यतः एतद्विशेषणं। परिमुखादिषु पाठ इति॥ तत्र व्ये कृते सिद्धं नासिक्यमिति। ननु यति [redacted] तिस्वरितमिति स्वरितत्वं भवति॥ एषु न्ययोस्त्वाद्युदात्तत्वांतोदात्त
३२ त्वे भवत इति स्वरभेदप्रसंगः॥ राजन्यसांकाश्यकांपिल्यनासिक्यदार्वाघाटानामादिर्वांतो वेति प्रतिपदं स्वरविधानादाद्युदात्तत्वांतोदात्तत्वाभ्यां पर्यायेणाभाव्यमिति नास्ति स्वरभेदः। य
त्तु पर्यायेऽपि सस्वनासिक्यमित्यत्र यतो ह्यातदर्थ इत्युत्तरपदांतोदात्तत्वं प्रसज्येत। अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरेणत्वाद्युदात्तत्वमिष्यत इति। प्रत्याख्यानमेव युक्तम्। धात्वा। उप

अवर्णो नगरयोरिति वक्तव्यं। इह माभूत्। नासिक्यो वर्णो नासिक्यं नगरं। तत्र हि वक्तव्यं न वक्तव्यं। इहतावन्नासिक्यो वर्ण इति। परिमुखादिषु
पाठः करिष्यते। नासिक्यं नगरमिति सांकाश्यादिषु पाठः करिष्यते। धात्वादेः षः सः। धात्वग्रहणं किमर्थं। इह माभूत्। षोडन्। षण्डः। षडिकः।
अपादिग्रहणं किमर्थमिह माभूत्। पेष्टा पेष्टुं। नैतदस्ति प्रयोजनं। अस्त्वत्र सत्वे सत्वे कृते इणउत्तरस्यादेशसकारस्येति षत्वं भविष्यति।
इदं तर्हि लविता लवितुं॥ इदं चाप्युदाहरणं। पेष्टा। पेष्टुं। ननु चोक्तं अस्त्वत्र सत्वं सत्वे कृते इणादेशसकारस्येति षत्वं भवतीति। नैव शक्यं। इह
हि पेक्ष्यतीति षत्वस्यासिद्धत्वात् षढोः कः सीति कत्वं न स्यात्॥ ॥

देशग्रहणानुवृत्त्या प्रातिपदिकानां सत्वं न भविष्यतीति मत्वाह। धात्वग्रहणं किमर्थमिति। इतः पूर्वं सूत्रेषु विच्छिन्नउपदेशाधिकार इत्याह। षोडन्निति षड्दंता अस्ये
ति बहुव्रीहिः॥ वयसि दंतस्य दत्रिति दत्रादेशः। षषउत्वं दतृदशधास्वत्तरपदादेष्टुत्वं चेति उत्वष्टुत्वे। षण्ड शब्दो व्युत्पन्नं प्रातिपदिकं। षडिक इति। अनुकंपितः षडंगुलिरिति व
कचो मनुष्यनाम्नष्ठज्वेति ठच्। ठाजादावूर्ध्वं मिति। अंगुलिशब्दस्य लोपः। ठस्येक इतिइकादेशः। यस्येति चेत्यकारलोपः। लवितेति। षकारोपदेशस्तत्र प्रतिलषतीत्यादौ शेषे राम०
॥ विभाषा कखादावषांत उपदेश इति णोर्णत्वप्रतिषेधार्थः स्यात्॥ ॥ ३२

षोडीपतीति। षोडं नमाचष्ट इति णिचि टिलोपे पचाद्यचि कृते षोडमिच्छत्यात्मन इति क्यच्। क्यचि चेतीत्वं। उद्देश इति। लक्षणेन प्रतिपादनं सुब्धातूनां न तु साक्षादुच्चारणमित्य
र्थः। द्वितीयो वर्णः ष्ठकार इति। तत्र षत्वस्य सत्वे कृते ष्टुत्वं क्रियते। लुप्तनिर्दिष्ट इति। लोपो व्योर्वलीति लक्षणेन लुप्तः। ततः उपदेशे धात्वादि त्वाभावात् सत्वाभावः। तत्र यद्यपि ष्ठिवु

सादेशे सुब्धातुष्ठिवुष्वष्कतीनां प्रतिषेधः। सादेशे सुब्धातुष्ठिवुष्वष्कतीनां सत्वप्रतिषेधो वक्तव्यः। सुब्धातु। षोडीपति। षंडीपति। ष्ठिवु। ष्ठीवति। ष्वष्क। ष्व
ष्कते। सुब्धातूनां तावन्न वक्तव्यः। उपदेश इति वर्तते। उद्देशश्च प्रातिपदिकानां नोपदेशः। यद्येवं नार्थो धातुग्रहणेन। कस्मान्न भवति। षोडन्। षंडः। षडिक
इति। उपदेश इति वर्तते उद्देशश्च प्रातिपदिकानां नोपदेशः। ष्ठिवेरपि। द्वितीयो वर्णः ठकारः। यदि ठकारः ते ष्ठीव्यत इति न सिध्यति। एवं तर्हि थकारः। यदि थकारः दु
ष्टुप्रतिटेष्ठीव्यत इति न सिध्यति। एवं तर्हि द्वाविमौ ष्ठिवू। एकस्य द्वितीयो वर्णः ठकारः अपरस्य थकारः यस्य थकारस्तस्य सत्वं प्राप्नोति। एवं तर्हि द्वाविमौ द्विष
कारकौ। ष्ठिवुष्वष्कती। किं कृतं भवति। पूर्वस्य षकारस्य सत्वे कृते परेण सन्निपाते ष्टुत्वं भविष्यति। नैवं शक्यम्। इह हि ष्ठीवलिट् ष्ठीवति। मधुलिट् ष्वष्कते। ष्टुत्व
स्यासिद्धत्वात् ढः। सिध्यति मधुलिट् प्रसज्येत। एवं तर्हि थकारादी ष्ठिवुष्वष्कती। किं थकारेण न श्रूयते। लुप्तनिर्दिष्टो थकारः। अथ किमर्थं षकारमुपदिश्य तस्य सकारादा
देशः क्रियते। न सकार एवोपदिश्येत। लघ्वर्थमित्याह। कथमविशेषेण यं षकारमुपश्य सकारमादेशमुत्सालघुनोपायेन षत्वं निर्वर्तयति। आदेशप्रत्यय
योरिति। इतरथा हि येषां षत्वमिष्यते तेषां तत्र ग्रहणं कर्तव्यं स्यात्। के पुनः षोपदेशाः धातवः पठितव्याः। अथ कोऽत्र भवतः पुरुषकारः पद्यं तेरेण पाठं किंचि ॥ ६ ॥

=अत्रैकाचारस्यापि बोध्यः यद्दृष्ट=
=करणेनासन्न्यत इति भावात्=

च्छक्यते वक्तुं न उच्यतां। उच्यतेऽनेनापि पाठं किं चिच्छक्यते कर्तुं। कथं अजन्तदन्त्यपराः सादयः षोपदेशाः स्मिङ् स्विदि स्वदि स्वञ्जि स्वपश्च। सृपि सृजि स्तृ स्त्या सेकृस कि

द्वितीयो वर्णस्य कारस्तदा पूर्वत्रासिद्धीयमद्विर्वचन इति कृते ष्टुत्वस्यापि द्विर्वचने शर्परे विसर्गः खय इति शरो लोपे कृते त्वे पूर्वत्रासिद्धत्वं निवृत्तौ ते ष्ठीव्यत इति भवति। के पुनरिति पा
ठं प्रश्नः संभवात्प्रश्नः। अजन्तदन्त्यपरा इति। सग्रहणेन वकारेण गृह्यत इति आशंकास्यादिति स्विदस्वदयो भेदेन निर्दिष्टाः॥ सामृत ॥ श्री॥ ॥ श्री॥ ॥

=आर्धके ति नगृह्यत इति सिद्धांते पि स्वदादीनामनुपदेशे संदेहः स्यात् उपदेशे कृते नेषां भेदेनोपादानाद् सग्रहणे वकारो न गृह्यत इत्यसि स्वदादि ति सिद्धान्तो सा कुरः। १=

लोपो व्योः। कंडूयतेः प्रत्यय इति। ननु च कंड्वादिभ्यो यगित्यत्र नैतेभ्यः क्विप्प्रदृश्यत इत्युक्तं तत्कथमप्रत्ययः। एवं तर्हि कंडूमिच्छतीति क्यजन्तात्क्विप्क्रियते। द्विविधा हि कंड्वा
दयस्तत्र धातुभ्यो यग्विधानात्प्रातिपदिकेभ्यः क्यजुत्पादयोः भवंत्येव। तत्र क्यजंतात्कंडूयशब्दात्क्विपि कृते वेरपृक्तस्येति लोपे अतो लोपे च वलः परस्याभावाद्यलो
पो न प्राप्नोतीति वचनं। न चात्र वलादिमिति। यद्यपि विशेष्यासन्निधानान्नहारि विधेरभावः। तथापि संभवमात्रेणोत्तरदुक्तं। संभवति हि कूतमिस्सादौ वलादिप्रत्ययः
ननुच्चार्यमिति। अतो लोपस्य चात्र लोपविधिं प्रति स्थानिवत्त्वनिषेधः। अपि च कंडूपशब्दस्य धातुत्वाद्यलोपे कृते परिशिष्टस्य धातुसंज्ञा सद्भावादतो लोपस्य स्थानिवद्भावा

णोनः। अथ किमर्थं णकारमुपदिश्य नकारादेशः क्रियते। न नकार एवोपदिश्येत। लघ्वर्थमित्याह। अपि विशेषेणायं णकारमुपदिश्य नकारमादे
शमुक्तान्तस्य लघुनोपायेन णत्वं निर्वर्त्यते। उपसर्गादसमासेऽपि णोपदेशस्येति। इतरथा हि ये णांतत्रणत्वमिष्यते ते षांतत्र ग्रहणं कर्त्तव्यं स्यात्।
के पुनर्णोपदेशा धातवः। पठितव्याः। कोऽत्रभवतः पुरुषकारो यद्यंतरेण पाठं क्रियते। वक्तुं तदुच्यतां अंतरेणापि पाठं चिह्नं क्रियते वक्तुं। कथं। ए
वैनादयो णोपदेशाः नृति नंदि नर्दि नक्कि नाटि नाथ नाध न्द्व ज्रं। लोपो व्योर्लोपे ब्रावुपसंख्यानं। व्योर्लोपे ब्रावुपसंख्यानं कर्त्तव्यं। इहापि य
थास्यात्। कंडूयतेरप्रत्ययः कंडूरिति। किं पुनः कारणं न सिध्यति। वली त्युच्यते। न चात्र वलादिं पश्यामः। ननुच्चार्यं क्विबेव वलादिः। क्विब्लोपेव लो
पभावान्न प्राप्नोति। एवं तर्हि इदमिह संप्रधार्यं। क्विब्लोपः क्रियतां यलोप इति। किमत्र कर्त्तव्यं॥ ॥श्री॥ ॥श्री॥ ॥

ऊवङ् कस्मान्न भवति। उच्यते। अतो लोपस्य स्थानिवद्भावादेव कंडूशब्दस्य धातुत्वाभावादुवङोऽप्रसंगः। तस्य हि स्थानिवत्त्वे सर्वस्य धातुत्वं नास्ति। यणादेशस्तत्र लोपस्य
स्थानिवद्भावान्नाप्नोति। भवतु तस्य क्विबाश्रयदुःखकारिष्यते। अपि च कर्त्तव्येनास्ति स्थानिवद्भावः। अपरिशिष्टादचः स्वर्षेत्वाद्युकारस्य। अत एव कंडौ कंडुवु इत्याहो उवङि कर्त्तव्ये नास्य
ल्लोपस्य स्थानिवद्भावः। यणानुकंडूशब्दात्प्रातिपदिकाद्विभक्तिस्तदा चाव उभवति। कंडौ कंडुव इति॥ ॥श्री॥ ॥श्री॥ ॥

परत्वादिति॥ नन्वहलते ऽतो ऽल्लोपे यल्लोपस्याप्रसंगः। तत्राह्लोपादंतरंगत्वात्पूर्वं विल्लोपे न भाव्यमिति यल्लोपक्लिब्लोपयोर्विप्रतिषेधाभावः। एवं तर्ह्योर्दिं धातुकः इति विषयसप्त
म्याश्रयणात्पूर्वमतो ल्लोपः पश्चात्क्लिबिति भवति विप्रतिषेधः। यदि वेति॥ यथा ऽतरणे ऽत्रिस्त्रेमागमः। ननु यस्य प्रत्ययत्वं निमित्तं वर्णस्त प्रत्ययविशेषणत्वेनोपादीयते तद्वत्
प्रत्ययलक्षणेन यथेमागमो हलादौ पितिसार्वधातुके विधीयमानः। यल्लोपस्त वर्णनिमित्तो न प्रत्ययनिमित्त इति कथं प्रत्ययलक्षणेन साद्दिसाशंक्य परिहारांतरमा

परत्वात्क्लिब्लोपः नित्यत्वाच्च। नित्यः खल्वपि क्लिब्लोपः। हलते ऽपि यल्लोपे प्राप्नोत्यहलते ऽपि। नित्यत्वात्परत्वाच्च क्लिब्लोपे कृते वल्लाद्यभावाद्य
ल्लोपो न प्राप्नोति॥ एवं तर्हि प्रत्ययलक्षणेन भविष्यति॥ वर्णाश्रये नास्ति प्रत्ययलक्षणं॥ यदि वा कानि चिद्वर्णाश्रयाण्यपि वर्णाश्रयाणि प्रत्य
यलक्षणेन भवंति तथेदमपि भविष्यति॥ अथवा एवं वक्ष्यामि। ल्लोपो व्योर्वलि। ततः वेः। यंतपोस्य व्योर्लोपो भवति। ततो ऽ पृक्तस्य। अ
पृक्तस्य च लोपो भवति॥ वेरिति वा वल्लोपाप्रसिद्धिः। हभाववचनात्। वलोपस्याप्रसिद्धिः। आत्नेमाणां जीरदानुरिति। क्लिंकारणं॥ उ हभाह
ववचनात्। च्छ्वोः शूडनुनासिके चेति ऊठ् प्राप्नोति॥ अतिप्रसंगो ब्रश्चादिषु भ्रस्जादिषु चातिप्रसंगो भवति। इहापि प्राप्नोति। ब्रश्चनः। भ्रीहयः॥

ह॥ अथ वेति॥ वेर पृक्तस्येत्ययं योगो विभज्यते। वेरित्येको योगस्तत्र व्योरिति वर्तते। वेरिति च प्रत्ययग्रहणपरिभाषया तदंतस्य ग्रहणं तस्यैव व्योरिति विशेषणं तेन वका र
पकारांतस्य विप्रत्ययांतस्य ल्लोंल्लस्य लोपो भवति। प्रत्ययलक्षणेन च विप्रत्ययांतत्वं॥ जीरदानुरिति॥ ननु नात्रोट् प्राप्नोति॥ एवं तर्हि तुल्यप्रतिविधानत्वात् पक्षिपं वल्लोपा
वकाशप्रदर्शनेन वात्नेमाणामित्यत्र वल्लोपाप्रसिद्धिः प्रदर्श्यते॥ ॥ ॥ ॥

अंतरंगे लोप इति॥ तत्र श्वाहलं तयोरेव संप्रसारणहलादिशेषयोर्वल्लोपः प्राप्त उपदेशसामर्थ्यान्न भवति। अनारंभो वेति॥ वाग्रहणं समाधानं वा स्त्रेमाणामित्यत्राश्रयणीयं। छांद
सत्वाद्गुणन भवती सुष्ठु भवति॥ वल्लोपश्चात्र प्रसारख्यायते नयल्लोपः गौधेरः पचेरन् त्रिस्यादौ नत्सो प्रयोगात्। वेरपृक्तस्य भवति चेत् किंचिदिति। यत्स्त्वे क्रियते वक्तनदाचार्यो श्चोदयंतीति

[illegible] उपदेशसामर्थ्यादिस्पर्धः [illegible]

उपदेशसामर्थ्यात् सिद्धं। उपदेशसामर्थ्याद्दुःश्वादिषु लोपो न भविष्यति॥ उपदेशसामर्थ्यात् सिद्धमिति चेत् संप्रसारणहलादिशेषेषु सामर्थ्यं। उपदेशसामर्थ्या
त्सिद्धमिति चेत् अस्त्यन्य उपदेशवचने प्रयोजनं संप्रसारणहलादिशेषेषु वकारस्य श्रवणं। यथा स्यात्। हृकुराणः। वृकुणवान्। वृश्चति। विवृश्चिषतीति। न
वा बहिरंगलक्षणत्वात्। न वा एतत्प्रयोजनमस्ति। किं कारणं बहिरंगलक्षणत्वात्। बहिरंगाः संप्रसारणहलादिशेषाः। अंतरंगे लोपः। असिद्धं
बहिरंगमंतरंगे॥ अनारंभो वा। अनारंभो वा पुनर्वल्लोपस्य न्याय्यः। कथमास्त्रेमाणं जीरदानुरिति। आस्त्रेमाणं जीरदानुरिति वर्णलोपात्। आस्त्रेमाणं जी
रदानुरिति छांदसाद्वर्णलोपात् सिद्धं। यथा संस्फानो गयस्फानः। तद्यथा। संस्फायनः। संस्फानः। गयस्फायनः। गयस्फानः इति। वेरपृक्तस्य। दर्विजागृ
व्योः प्रतिषेधः। दर्विजागृव्योः प्रतिषेधो वक्तव्यः। दर्विः। जागृविः। किमुच्यते दर्विजागृव्योः प्रतिषेधो वक्तव्य इति। यदा पृक्तस्ये त्युच्यते। भवति वै किंचि
दाचार्याः क्रियमाणमपि चोदयंति। तद्यथा कर्तव्यं दर्विजागृव्योः प्रतिषेधो वा वक्तव्यः। वेलोपे दर्विजागृव्योरप्रतिषेधो नुनासिकपरत्वात्॥ वेलोपे
दर्विजागृव्योरप्रतिषेधः। अनर्थकः प्रतिषेधोऽप्रतिषेधः लोपः कस्मान्न भवति॥ ॥

दर्थस्यासान्यथासिद्धत्वप्रतिपादनाय। तत्र भवति वै किंचिदिस्येकं वा कं किं तदित्साह्वाचार्याः क्रियमाणमपि चोदयंतीति। अथवा चोदनक्रिया भवति क्रियायाः कर्त्री भवतीत्ये
कमेववाक्यं॥ अप्रतिषेध इति॥ अपृक्तस्येति नवक्तव्यमित्यर्थः॥ ॥श्री॥ ॥श्री॥ ॥

अनुनासिकपरत्वादिति॥ परशब्दोऽविशिष्टदेशावयववाची। यस्य विशब्दस्य पर इकारोऽनुनासिकोऽस्तएवेत्संज्ञकः स एवानुबन्धो लोपविधानाय न त्वननुनासिकपर इ-
त्यर्थः। इतरः पंचमप्रये बऊ श्रीहिं मत्वा चोदयति। यदीति॥ विनो नकारस्य लुप्तत्वादनुनासिकपरत्वाभावान्मा भूल्लोपो घृतस्पृगित्यादावेवनुनप्राप्नोतिक्विनो नका-
रस्य लुप्तत्वात्। नैवं विज्ञायत इति। एवं हि विज्ञायमाने प्रियदर्विं मन्य इत्यादौ स्यादिषेचविषये न स्यात्॥ प्रियदर्वीति। अत्रारोगो प्रगृह्य स्यानना सिक इस अनुनासिकं

अनुनासिकपरत्वात्। अनुनासिकपरस्य विशब्दस्य ग्रहणं न चात्रानुनासिकपरो विशब्दः श्रुतुपरश्चात्र विशब्दः। यद्यनुनासिकपरस्य विशब्दस्य ग्रहणमिष्यु-
च्यते। घृतस्पृक् दत्तस्पृक् इत्यत्र न प्राप्नोति॥ न ह्येतस्माद्विशब्दादनुनासिकं परं पश्यामः॥ अनुनासिकपरत्वादिति नैवं विज्ञायते। अनुनासिकः परोऽस्मा-
त्सोऽयमनुनासिकपरः। अनुनासिकपरत्वादिति। कथं तर्हि अनुनासिकः परोऽस्मिन्सोऽयमनुनासिकः। अनुनासिकपरत्वादिति। एवमपि प्रियदर्विं अ-
त्र प्राप्नोति। अस्ति ह्यत्रानुनासिकः। एवमपि धात्वं तस्य प्रतिषेधः। धात्वं तस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः। इविदिविधिविंधात्वं तस्य चार्थग्रहणात्। अर्थवतो
विशब्दस्य ग्रहणं न धात्वं तोऽर्थवान्। वस्यवानुनासिकत्वात्सिद्धं॥ अथवा वकारस्यैवेदमनुनासिकस्य ग्रहणं। सन्ति हि यणः सानुनासिका निरनुनासिका-
श्च॥ हलङ्याब्भ्यो॥ यदि पुनरयमेकल्लोपः संयोगान्तलोपो विज्ञायेत। किं कृतं भवति। द्विहल्लेकग्रहणं तिसो श्चयग्रहणं [redacted] नेकग्रहणं भवति॥
(' हलन्ताद् एकल्लोपः [redacted] संयोगान्तलोपश्चेन्न लोपाभावः॥ ॥

प्रियादर्विर्यस्य स तत्प्रियदर्वि। असिद्ध इति॥ पूर्वत्रासिद्धमिति वचनात् अप्रथे वृत इति॥ क्विबादयः कर्त्तरि क्विबिति प्रतिज्ञापितेनार्थेनार्थवंतः। वस्येति॥ अनुनासिकवकार-
स्येदमनुकरणं वेरिति॥ हलङ्या॥ ॥ द्विहलेकग्रहणमिति॥ आपो दीर्घात्सोरिलेव। वक्तव्यमित्यर्थः॥ ॥ ॥

भा०कै०६ राजेति॥ नलोपे कृते क्षसंयोगान्तलोपस्यासिद्धत्वान्नकारान्तं पदं न भवति किं तर्हि सकारान्तं॥ पदान्तत्वादिषु सर्वनामस्थाने परे चेति अपचि सर्वनामस्थाने पूर्वं पदमिति व्याख्या

३५ नं तदा सावपि परतः पदसंज्ञायां सत्यां नलोपः। सिध्यति कृते लोपे तु नलोपे संयोगान्तलोपाभावात् नलोपो न प्राप्नोतीत्युभयथा दोषप्रसंगः॥ पूर्वत्रेति। ननु चात्र नकारलोपस्य बहुना प्राप्नो

ति। सुलोपस्यासिद्धत्वात्। नैष दोषः। पूर्वत्र परस्यासिद्धत्वमुच्यते। न तत्र संयोगान्तलोपे संयोगान्तलोपस्यासिद्धत्वात्। उक्तं तु नलोपः। नस्य तस्यासिद्धत्वान्नलोपाभावः॥ आद्यु

राजा तक्षा संयोगान्तस्य लोपस्यासिद्धत्वात् नलोपो न प्राप्नोति॥ यथा पचन्निति॥ तद्यथा पचन् यान्ति अत्र संयोगान्तलोपस्यासिद्धत्वान्नलोपो न भवति।

नैष दोषः। आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति सिद्धः संयोगान्तलोपे नलोप इति। यदयं नदिः संबुद्धौ रे इति संबुद्धौ प्रतिषेधं शास्ति॥ इहापि तर्हि प्राप्नोति॥ पचन् यज

न्। तुल्यजातीयस्य ज्ञापकं भवति कश्च तुल्यजातीयः यः संबुद्धौ वनेतरः। वस्वादिषु दत्वं संयोगादिलोपवल्लोपत्वात्। वस्वादेषु दत्वं वन सिध्यति॥ उ

खास्रत्। पर्णध्वत्। किं कारणं। संयोगादिलोपबलीयस्त्वात्। संयोगान्तलोपात् संयोगादिलोपो बलीयानिति। यथा कूटतडिति। तद्यथा कूटतट् काष्ठत

ट्। अत्र संयोगान्तलोपात् संयोगादिलोपो बलीयान् भवति॥ ननु च दत्वे कृते न भविष्यति॥ असिद्धं दत्वं तस्यासिद्धत्वात् प्राप्नोति॥ सिद्धकाण्डे पठितं वस्वादि

षु दत्वं ससो दीर्घत्व इति॥ तत्र सो दीर्घग्रहणं न करिष्यते। वस्वादिषु दत्वं सिद्धमिसेव॥ एवमपि अपदीतत्वात् प्राप्नोति॥ अथ सावपि पदं भवति राजा तक्षा न

॥ लोपे कृते विभक्तेः श्रवणं प्राप्नोति॥ सैषोभयतः स्पाशा रज्जुर्भवति॥ ॥ ॥

न्यासे वा रूपे सिद्धे दृष्टान्तउपान्त्यः। यः संबुद्धावनेतरदिति। पचन्निति अत्र नकारस्सकारेण व्यवहितः। उखास्रदिति उखाश्रासस्य इति। स्थिते संयोगान्तलोपमपवाद्य त्वा। ध्वेत्वा

संयोगादिलोपः प्राप्नोति॥ परोऽपि विप्रतिषेधपवादो वचनप्रामाण्यात् उत्सर्गे कृते अपवादेन सिद्धो भवति। संयोगादिलोपे कृते संयोगाभावात् संयोगान्तलोपाभावः। ततो विभक्तेः सकारः।

स्ससनेरव यत्वो न भवतीति दत्वं न प्राप्नोति कृष्टं तु इति। काष्ठं तक्षतीति क्विप्। संयोगादिलोपे कृते षस्य जश्त्वं डकारः। दत्वे कृते इति॥ सावपि पदमिति दत्वभावः॥ उभयतस्पाशेति। रामं०

॥ स्पशा वाधनस्पर्शनयोरिति भौवादिकस्पशा स्पशाय हरणसंश्लेषणयोरिति चौरादिकस्य वा ३५

तत्रस्येति॥ रेफात्स्वरस्य नकारस्येत्यर्थः। नकारोपीति॥ रात्रस्येति द्वितकारको निर्देशः। यथालक्षणमिति। लोके प्रयुक्तानामिदमन्वाख्यानमिति। अप्रयुक्ते लक्षणानामप्रवृत्ति
लक्षणं लक्षणमित्यर्थः। तत्रास्य प्रयोगाभावान्न दोषो न प्रयोजनमित्युक्तं भवति॥ अभिनोऽत्रेति॥ भिदेर्लङि. सिपि स्नमि संयोगान्तलोपः। स च परत्वाद्रुत्वस्यासिद्ध इति॥

रात्रेर्लोपो नियमवचनात्॥ रात्रेर्लोपो वक्तव्यः। अविभर्भवान्। अजागर्भवान्॥ किं पुनः कारणं न सिद्ध्यति। नियमवचनात्। रात्रस्येत्येतस्मान्नियमा
न्न प्राप्नोति॥ नैष दोषः। रात्रस्येत्यत्र तकारोऽपि निर्दिश्यते। यद्येवं कीर्त्यतेर्मस्ययः। कीरीति प्राप्नोति कीर्त इति चेष्यते। यथालक्षणमप्रयुक्ते॥ रोरुत्वं
वरोस्त्वोत्वं वक्तव्यम्। अभिनोऽत्र। छिनोऽत्र। संयोगान्तलोपस्यासिद्धत्वादतः। अतीत्युत्वं न प्राप्नोति। न वा संयोगान्तलोपस्योत्वे सिद्धत्वात्। न वा वक्तव्यं
किं कारणं संयोगान्तलोपस्योत्वे सिद्धत्वात्। संयोगान्तलोप उत्वे सिद्धः तद्यथा॥ हरिवो मेदिनमिति। तद्यथा हरिवो मेदिनं त्वा इत्यत्र संयोगान्तलोप
उत्वे सिद्धो भवति॥ स एव तर्हि दोषः। सैषो भयतः पाशेति। तस्माद् शक्योऽहल्त्व एकलोपः संयोगान्तलोपो विज्ञातुं। न चेद्विज्ञायते द्विहल एकग्रहणं ति
स्पोऽन्यग्रहणं कर्तव्यमेव॥ एङ् ह्रस्वात्संबुद्धेः॥ संबुद्धिलोपे उत्तरादिभ्यः प्रतिषेधः। संबुद्धिलोपे उत्तरादिभ्यः प्रतिषेधो वक्तव्यः। हे कतरत्। हे कतमत्
किमुच्यते कतरादिभ्यः। प्रतिषेधो वक्तव्य इति यदा अएकसेत्यनुवर्त्तते एकाधिकारस्य निवृत्तत्वात्। निवृत्तोऽयं एकाधिकारः॥ ॥

दश्वेति रुत्वं उत्वे तु संयोगान्तलोपस्यासिद्धत्वाद्व्यवधानादुत्वं न प्राप्नोति। उत्वे सिद्ध इति संयोगान्तलोपो रोरुत्वे सिद्धो वक्तव्य इत्यस्य वशप्रवक्तव्यमित्यर्थः। एङ्। हे कतरादिति॥ कतर
द् इति। इतिस्थिते संबुद्धिलोपप्रसङ्गो ति अड्डावप्रसङ्गः। तत्र शङ्क्यते अन्तरङ्गत्वात् संबुद्धिलोपः नित्यः अड्डावस्तु कृते संबुद्धिलोपे न प्राप्नोति। स नित्यः। उभयोरनित्ययोः परत्वादड्डावे
कृते पुनः प्रसङ्गविज्ञानात्संबुद्धिलोपप्रसङ्गः॥ ॥ ॥

अकारलोप इति॥ अकारलोपस्य परनिमित्तत्वाद्दीर्घवद्भावप्रतिषेधाद्ध्रस्वानिवृत्त्याभावः॥ एवमपीति॥ एकदेशविकृतस्यानन्यत्वादिति भावः। न चात्राम इति। मकारस्य

किं उत्तरादिभ्यः प्रतिषेधं वक्ष्यामीत्यतोऽष्टकाधिकारो निवर्त्तते। नेत्याह। तच्चामर्थे। स चावश्यमष्टकाधिकारो निवर्त्त्यः। किमर्थं। अमर्थः। अमो लोपो यथा स्यात्। हे कुंड हे पीठ। निवृत्तेऽपि वै अष्टकाधिकारे अमो लोपो न प्राप्नोति। किं कारणं। न हि लोपः सर्वापहारी। मा भूत् सर्वस्य लोपः अल्लोपस्य विधयो भवंतीत्यंतस्य लोपे कृते द्वयोरकारयोः पररूपे सिद्धं स्यात् हे पीठेति। यद्येतल्लभ्येत कृतं स्यात्। तत्तु न लभ्यं। किं कारणं। अत्र हि तस्मादित्युत्तरस्यादेः परस्येति अकारस्य लोपः प्राप्नोति॥ अकारलोपे च सति मकारेऽतो दीर्घो यञि सुपि चेति दीर्घत्वे हे कुंडां हे पीठामित्येतद्रूपं प्रसज्येत। एवं तर्हि हलो लोपः संबुद्धिलोपः। तद्धल्ग्रहणं कर्त्तव्यं। न कर्त्तव्यं। प्रकृतमनुवर्त्तते। क्व प्रकृतं। हल्ङ्याब्भ्यो दीर्घात्सुतिस्यपृक्तं हलिति। तद्वै प्रथमानिर्दिष्टं षष्ठीनिर्दिष्टेन चेहार्थः। नैष दोषः। एङ्ह्रस्वादिति एषा पंचमी हलिति प्रथमायाः षष्ठीं प्रकल्पयिष्यति। तस्मादित्युत्तरस्येति॥ एवमपि प्रथमयोः पूर्वसवर्णदीर्घत्वे कृते हे कुंडा हे पीठा इत्येतद्रूपं प्रसज्येत। अपि पूर्वत्वमत्र वाचकं भविष्यति। अमीत्युच्यते। न चात्रामं पश्यामः। एकदेशविकृतमनन्यवद्भवतीति॥ अथवा रदमिह संप्रधार्यं संबुद्धिलोपः क्रियतां एकादेश इति किमत्र कर्त्तव्यं परत्वादेकादेशः। एवमप्येकादेशे कृते अपवर्गाभावात्संबुद्धिलोपो न प्राप्नोति॥ अंतादिवद्भावेनापवर्गो भविष्यति। उभयत आश्रये नांतादिवत्। नोभयत आश्रयः करिष्यते। कथं। नैवं विज्ञायते ह्रस्वादुत्तरस्याः संबुद्धेर्लोपो भवतीति॥

लुप्तत्वात्॥ अपवेति॥ सत्यामेव हल्ग्रहणानुवृत्तावयं विचारः। अपवर्गो माभूदिति। ह्रस्वात्संबुद्धेरित्युच्यमाने कृते त्वेकादेशे नास्ति ह्रस्वसंबुद्ध्योः पौर्वापर्यमित्यर्थः॥ ०॥

ह्रस्वादुत्तरस्येति॥ पूर्वं प्रसंगे त्वड्डावाह्रस्वान्तमेतद्भवति। संबुद्ध्याक्षिप्तं हि प्रकृतिरूपमेङ्ह्रस्वेन विशेष्यत इति तदन्तविधिः। उक्तं चेति। व्यपदेशमात्रेण परिहारापेक्षो वाशब्दः। अनु
नासिकोपधत्वादिति॥ आदेशस्याकारेणानुनासिक इत्संज्ञकोऽलुप्त इति दकारो विशिष्यते॥ स च मेदाभावात्संबुद्ध्यवयवो न भवतीति न लुप्यत इति भावः। साधीय इति। व्यपदेशिव
द्भावाद्यथा हे वृक्षेत्यादाविति भावः। उच्चारणादेवेति॥ उक्तिलते सर्वनाम्नो नेत्युत्सकादित्वे स्वमोर्लुक् क्रियते॥ एवमपीति॥ अकाराद्ध्रस्वात्परत्वाद्दकारस्येति भावः। विहितविशेषण

कथं तर्हि ह्रस्वादुत्तरस्य हल्लोपो भवतीति॥ स चेत्संबुद्धेरिति। उत्तरादिभ्यः सर्वनाम्नः प्रतिषेधो वक्तव्यः न वक्तव्यः। उक्तं वा। किमुक्तं। सिद्धमनुनासि
कोपधत्वादिति॥ एवमपि दलोपः साधीयः। प्राप्नोति॥ उच्चारणार्थः। अथवा उक्तं उत्तरार्थमित्यवक्ष्यामि। डित्करणार्था। अथवा दित्करणं छन्दः
करिष्यते। स तर्हि दकारः कर्तव्यः क्रियते न्यास एव। द्विदकारकोऽनिर्देशः॥ अदड्डतरादिभ्य इति॥ एवमपि लोपः प्राप्नोति। विहितविशेषणं ह्र
स्वग्रहणं। यस्माद्ध्रस्वात्संबुद्धिर्विहितेति॥ अपृक्तसंबुद्धिलोपाभ्यां लुक्॥ अपृक्तसंबुद्धिलोपाभ्यां लुग्भवति विप्रतिषेधेन। अपृक्तलोपस्या
वकाशः। गोमान्। यवमान्। लुकोऽवकाशः त्रपु जतु। इहोभयं प्राप्नोति॥ तद्ब्राह्मणकुलं। यद्ब्राह्मणकुलं। संबुद्धिलोपस्यावकाशः। अग्ने वा
यो। लुकः स एव। इहोभयं प्राप्नोति॥ ॥ ॥

प्तिति॥ प्रतिपादितत्वात्तदन्तविधेर्ह्रस्वान्तात्परस्य संबुद्धिसंबंधिनो हल्लोपो भवतीति सूत्रार्थः॥ ततश्च सामर्थ्यात्प्रकृतिरूपावयवस्य ह्रस्वग्रहणं न तु यस्मात्। यस्माद्ध्रस्वात्संबुद्धिर्वि
हिता तस्मादेव परस्य हल्लोपो लोप इष्यते। तेन कतरदित्यत्र दित्लोपे प्रकृते प्रकृतेर्ह्रस्वान्तत्वाभावाद्दकारलोपो मा भावः॥ ॥ ॥

भा० कै० ६ हेत्वभावादिति॥ लुकि कृते प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधात्स्वं वृद्धिगुणाभावः। इको चिविभक्तावित्यत्र लुग्ग्रहणस्य प्रयोजनं वक्ष्यते इह किंचित्प्रियायेति। ततो गुणे न भाव्यं न वक्तव्य इति॥
३७ न व्याख्यातव्यः कस्मादित्याह। न चेति। अन्तरङ्गानपि विधीन्बाधमानो लुग्बलवानित्यतुल्यबलत्वेन लोपेन सह द्वौ नार्हतीति विप्रतिषेधो नोपन्यसनीयः। ननु

हेत्वपाहेऽत्र। लुग्भवतीति विप्रतिषेधेन। सन्निहितं विप्रतिषेधो वक्तव्यः। न वक्तव्यः। न वा लोपलुकोर्लुग्वधारणाद्यथा नडुह्यत इति॥ नञ्चार्थोऽपि प्र
तिषेधे नञ्किंकारणं। लोपलुको लुग्वाधारणात्। लोपलुकोर्हि लुग्वधार्यते। लुस्तोऽपयाणयवाया वेकादेशेऽप्योयथा न डुह्यत इति॥ नद्यया। अ
नड्वानिवाच इति अनडुह्यत इस्मत्र लोपलुकोर्लुग्वधार्यते॥ शेः छन्दसि॥ अयं योगः शक्योऽवक्तुं। कथमप्नेत्रीनेवा जिनात्रीषधस्था। नानापिण्डा
नामिति। पूर्वसवर्णेनाप्येतत्सिद्धं। न सिध्यति॥ नुमाप्यवहितत्वात्पूर्वसवर्णो न प्राप्नोति। छन्दसि नपुंसकस्य पुंवद्भावो वक्तव्यः। मधोर्गृह्णाति। मधोस्तृ
प्ता इवासते इत्येवमर्थं। तत्र पुंवद्भावेन नुमो निवृत्तिः। नुमि निवृत्ते पूर्वसवर्णेन सिद्धं। भवेत्सिद्धं। अप्नेत्रीनेवा जिनात्रीषधस्था। इदं न सिध्यति। नानापिं
डानामिति॥ इदमपि सिद्धं। कथं सामर्मिकपूर्वसवर्णे कृते पुनः षाष्ठिको भविष्यति॥ एवमपि ज्वसिगुणः प्राप्नोति। वृद्धसमेततत्। जसादिषु छन्दोवा वचनं प्रा
ङ्णौ चङ्युपधायाः। ह्रस्वस्य। लुकि पूर्वान्ते नपुंसकोपसर्जनेन ह्रस्वत्वं द्विगुस्वरश्च। लुकि पूर्वान्ते नपुंसकोपसर्जनेन ह्रस्वत्वं द्विगुस्वरश्च न सिध्यतीति॥०॥

ह्यत इति। सुलोपे सति प्रत्ययलक्षणे ननु मा नौसा तां लुकि प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधान्न भवतः॥ शेश्छन्दसि॥ नमोऽनुहन्त्रिरिति। अप्रहन्त्रिरेव निहन्त्रिः॥ नानापिंडानामि
ति॥ तद् इति। स्थिते नादिचीति पूर्वसवर्णदीर्घप्रतिषेधाद्गुणः प्राप्नोति। सामर्मिक इति॥ सुपां सुलुगिती कारस्याकारे कृते षाष्ठिकः पूर्वसवर्णदीर्घः क्रियते। जसि गुण इति राम०
।अप्नेत्रीनेत्यत्रेति भावः। ह्रस्वस्य। पूर्वान्तकरणेऽपेक्षा पूर्वकारित्वमदर्शनापात्र विचारः॥ ॥ ३७

ग्रामणिपुत्र इति॥ अत्र तुगन्तरंगो ह्रस्वो बहिरंगः पूर्वत्र तुग्बहिरंगः स्वरह्रस्वावन्तरंगौ॥ परीतदिति॥ तनोतेः क्विपि क्वौ वुगमादीनामित्यनुनासिकलोपः॥ तत्र तुरि परादौ क्रियमा

आराशस्त्रिच्छत्रं धानाशष्कुलिच्छत्रं॥ निष्कौशाम्बिच्छत्रं निर्वाराणसिछत्रं॥ द्विगुसस्वरः॥ पंचारत्निच्छत्रं। दशारत्निच्छत्रं॥ तुक्किलतेः न जन्तत्वादेते विधयो न प्राप्नुवन्ति॥ न चात्र बहिरंगलक्षणत्वात्। नवाप्रूषदोषः। किंकारणं बहिरंगलक्षणत्वात्। बहिरंगलक्षणस्तु क्...न्तरंगा एते विषयः असिद्धं बहिरंगमन्तरंगे। इह तर्हि ग्रामणिपुत्रः सेनानिपुत्रः ह्रस्वत्वे कृते तुक् प्राप्नोति॥ ग्रामणिपुत्रादिषु वा प्राप्तिः॥ ग्रामणिपुत्रादिषु वा प्राप्तिः किंकारणं। बहिरंगलक्षणत्वादेव। अथवा परादिः करिष्यते। परादौ संयोगादेरित्यतिप्रसंगः॥ परादौ संयोगादेरित्यतिप्रसंगो भवति॥ अपच्छायात्। वान्स्य संयोगादेरित्येवं प्रसज्येत। विलोपवचनं च। वेरपृक्तलोपो वक्तव्यः। अग्निचित् सोमसुत्। अपृक्तस्येति वेर्लोपो न प्राप्नोति। नैष दोषः। अपृक्तग्रहणं न करिष्यते॥ यदि न क्रियते दर्विः जागृविः अत्रापि प्राप्नोति॥ अनुनासिकपरस्य विशब्दस्य ग्रहणं अपृक्तपरस्यात्र विशब्दः। एवमपि सतुक्कस्य लोपः प्राप्नोति॥ इट्प्रतिषेधश्च॥ इट्प्रतिषेधश्च वक्तव्यः॥ परीतत् सतुक्कस्य बलादिलक्षण इट् प्रसज्येत। एवं तर्हि अभक्तः करिष्यते। अभक्ते स्वरः। यद्यभक्तस्तर्हि स्वरभेदो भवति। दधिच्छादयति। मधुच्छादयति। तिङ्ङतिङः इति निघातो न प्राप्नोति॥ ननु च तुगेवातिङ्। न तुक् परस्य निघातः प्राप्नोति किंकारणं नञिवयुक्तमन्यसदृशाधिकरणे तथा ह्यर्थगतिः॥ नञ्युक्ते इवयुक्ते वा अन्यस्मिंस्तत्सदृशे कार्यं विज्ञायते। तथा ह्यर्थो गम्यते॥ तद्यथा अब्राह्मणमानयेत्युक्ते ब्राह्मणसदृशमेवानयति॥ नासौ लोष्टमानीय कृती भवति॥ एवमिहाप्य

ण। इट्प्रसंगः नहि तत्तीति दीर्घः॥ ० ॥ ॥श्री॥ ॥श्री॥ ०॥ (॥तिङि तिङ्प्रतिषेधादन्यस्मिंस्तिङ् सदृशे कार्यं विज्ञायते॥ ० ॥

संहितायां॥ परो यः संनिकर्षो वर्णानां वर्णान्तरेण कालेनाव्यवधानं सा संहिता। नादाविरामो वा। नादशब्देन वर्णाभिव्यक्तिहेतवो नादा उच्यन्ते। तैर्नैकवर्णाभिव्यक्तिहेतुनादानन्तरमेव पदान्तान्तरं वर्णान्तराभिव्यक्त्यर्थमुच्चार्यते तदा संहिता सा च। निरन्तरवर्णद्वयविषया तत एवाग्निविंदत्रेत्यादाविकारककारयोस्तवर्गीयेन विच्छेदात्संहिताभावायणोप्रसंगान्निर्दिश्यग्रहणमानन्तर्यार्थं नकृन्तेत्यमित्यादौ। त्रिप्रकारमिति। आद्याद्वयोर्भेदात्तद्भेदानन्त्यान्न समित्यादौ। व्यापकमिति। यथा दध्नि सर्पिः तिलेषु तैलमिति। औपश्लेषिकमिति॥ यथा कटे शेते। मधुरायां वसतीति॥ सर्वावयवव्याप्त्यभावात्कटादेर्व्यापकत्वाभावः। वैषयिकमिति। यथा खे शकुनयः॥ गुरौ वसतीति॥ अन्यदन्तउपश्लेषादिति॥

संहितायां॥ अयं योगः शाकल्योऽवक्तुं कथं। अधिकरणं नाम त्रिप्रकारं व्यापकमौपश्लेषिकं वैषयिकमिति॥ शब्दस्य च शब्देन कोऽन्योऽभिसंबंधो भवितुमर्हतीति॥ अन्यत्रदउपश्लेषात्। इकोयणचि अचिउपश्लिष्टस्येति तत्रान्तरेण संहिताग्रहणं संहितायामेव भविष्यति॥ ॥

ननु च अप्रार्द्वधातुकइत्यादौ विषयसप्तमीपक्षस्याश्रितत्वात्सकर्षमिह संबंधान्तराभावः। उच्यते। यदा सामान्यस्य प्राधान्यमाश्रीयते तदा तेन पौर्वापर्याभावाद्विषयभाव आश्रीयते। विशेषस्य तु प्राधान्य आश्रीयमाणे तेन पौर्वापर्यसंभवादुपश्लेषाश्रयणं। तत्र कोऽपगणवीत्यादौ विशेषः प्राधान्येनाश्रीयते न तु सामान्यमिति न कश्चिद्दोषः। उपश्लेषेवाश्रिते निर्दिश्यग्रहणमपि न कर्त्तव्यं। व्यवहितयोरुपश्लेषाभावात्। उपश्लेषनिमित्तकार्यप्रसंगात्संहिताधिकारे वप्रसारव्यातो संहितासंज्ञाप्रयोजना राम०
भावात्प्रत्याख्यातेव॥ ॥श्री॥ ॥०॥ ३८

आङ् । आङ्माङोरिति । कर्मप्रवचनीयग्रहणमुपलक्षणार्थं तेनेषदर्थस्यापि आङो ग्रहणं । ईषच्छाया आच्छायेति । वाक्यस्मरणयोस्त्वाकारस्येह ग्रहणमाबादिकं स्तोभवति । आच्छा
या । आच्छायेति । इको यण् । इग्ग्रहणमिति । वक्ष्यमाणोऽभिप्रायः । जश्त्वमत्रेति । परत्वादिति भावः । उभयोरप्यनित्यत्वादस्ति विप्रतिषेधः । तत्र शङ्कते प्राप्नोति यणो नित्यत्वे
जश्त्वस्यानुक्तेऽयणप्राप्ना । जश्त्वमिति ॥ पूर्वत्रासिद्धमिति जश्त्वस्यासिद्धत्वात्सिद्धयोर्विप्रतिषेधाभावाद्यणादेशमेवात्रेति प्राप्तेः द्विर्न प्राप्तं । पश्चे । यश्चेति । पदान्तस्य जश्त्व पि

आङ् । आङ्पर्यक्रियार्थेमाङ्माङोः सानुबन्धकयोर्निर्देशः । आङ्माङोः सानुबन्धकयोर्निर्देशो गतिकर्मप्रवचनीयप्रतिषेधसंप्रत्ययार्थः । आङ्माङोः सानुबन्धक
योर्निर्देशः क्रियते । आङो गतिकर्मप्रवचनीयसंप्रत्ययार्थं माङः प्रतिषेधसंप्रत्ययार्थः । इह माभूत् । आच्छाया प्रमाच्छेदः । दीर्घात् । दीर्घात्पदान्ता
द्वा विभ्रजनादीनां छेदसि । दीर्घात्पदान्ताद्वेत्यत्र विभ्रजनादीनां छेदस्युपसंख्यानं कर्तव्यं । विभ्रजनस्य छत्रं । विभ्रजनस्य च्छत्रं । न छायाकुरवोपरोन
च्छायाकुरवोपरो । इको यण् । इग्ग्रहणं किमर्थं । इह माभूत् । अग्निचिदत्र सोमसुदत्र । नैतदस्ति प्रयोजनं । जश्त्वमत्र बाधकं भविष्यति । जश्त्वं न सिद्धं यणमत्र प्र
प्य । असिद्धमत्र जश्त्वं तस्मात्सिद्धत्वाद्यणादेशः प्राप्नोति ॥ पश्चात्पदान्तो हलवश्च पूर्वः पश्चात्पदान्तो हलच्च पूर्वः तस्य प्राप्नोति पचन्तीति ॥ एवं तर्हि दीर्घस्य यणादे
शं वक्ष्यामि तद्दीर्घग्रहणं कर्तव्यं न कर्तव्यं । प्रकृतमनुवर्तते ॥ क्व प्रकृतं दीर्घात्पदान्ताद्वेति तद्वै पंचमीनिर्दिष्टं षष्ठीनिर्दिष्टेन चेहार्थः ॥ अचीत्येषा सप्तमी दीर्घादिति
पंचम्याः षष्ठीं प्रकल्पयिष्यति तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्येति । भवेत्सिद्धं कुमार्यत्र ब्रह्मबन्ध्वर्थमिति ॥ इदं तु न सिद्ध्यति । दध्यत्र मध्वत्रेति । ह्रस्व इति प्रकृतं ह्रस्वय

स्या घानादपदान्तहलोऽपि पर्यन्दे वेत्यर्थः ॥ अचीत्येषेति । अप्रकृतत्वात्सप्तमी दीर्घादिति पंचम्याः पूर्वत्र पौर्वापर्यकल्पनेऽकृतार्थायाः षष्ठ्याः प्रकल्पिका इति भावः । पूर्वत्र तु छे इति
सप्तम्याश्छेवेत्यत्र कृतार्थाया अपि दीर्घादिति पंचम्याः शाच्छोरसाद्दैत्यादेशोऽकाराद्यन्त्यषष्ठीं न प्रकल्पिता ॥ ॥ श्री ॥ ॥

भा०कौ०६ ह्रस्वादपीति॥ छे चेत्यस्य तु अपदान्तो ह्रस्वो ऽवकाशः इच्छति गच्छतीति॥ संबन्धमिति। यद्येवं छे चेत्यत्रापि दोषः पिति कृतीति संबन्धस्य ह्रस्वस्य छेन संबन्धाभावप्रसंगात्। नैष दोषः।

३९ छे चेति समुच्चयस्य चशब्देन द्योतनात् छे चापि पिति कृति च ह्रस्वस्य तुग्भवति। तदेवं ह्रस्वदीर्घयोर्योगविधानात् ह्रस्व तस्य प्लुतेति भावस्यैष लाभार्थे इग्ग्रहणेन ह्रस्व। व्याकृत्य-

र्थेनाचपनमिति। वस्तौ पदार्थे प्रतिव्यक्ति लक्षणेन प्रवर्त्तितव्यमिति सेवोपि यणादेशोऽयादेश प्रसक्त पर्यायेण प्रवर्त्तेरन् अपायादयोत्रेति। इक्ष्वेपि पदार्थे उत्सर्गोऽपवादश्च भा-

वः। संदिग्धत्वात् श्रयोऽस्त्वेव। सन्नव क्रो व्यवहृति। इग्ग्रहणमन्तरेणापि इकोपि सिद्धे पुनरिग्ग्रहणं शाकल्ययणादेशयोरेकविषयत्वाद्विकल्पितयोर्व्यवस्थितविभाषार्थं वि-

यदि तदनुवर्त्तेत दीर्घात्पदान्ताद्वा ह्रस्वस्येति ह्रस्वादपि पदान्तात् विकल्पेन प्राप्नोति। संबन्धग्रहणात् संबन्धमनुवर्त्तिष्यते। ह्रस्वस्य पिति कृति तुक् संहितायां। ह्रस्व-

स्य पिति कृति तुक्। छे च ह्रस्वस्य पिति कृति तुक्। आङ्माङोश्च। ह्रस्वस्य पिति। कृति तुक्। दीर्घात्पदान्ताद्वा ह्रस्वस्य पिति कृति। तुक्। इको यणचि। ह्रस्वस्येति वर्त्तते

पिति कृति तुगिति निवृत्तं। इह तर्हि प्राप्नोति॥ चयनं चायकः लवनं लावकः। अपादयोऽत्र बाधका भविष्यन्ति। इह तर्हि प्राप्नोति॥ खट्वेन्द्रः। मालेन्द्रः। खट्वैल-

का मालैलका। गुणवृद्धी बाधिके गुणवृद्धी अत्र बाधिके भविष्यतः। इदं तर्हि प्रयोजनं। इकः अचि यणेव यथा स्यात्। पदन्यत्प्राप्नोति तन्मा भूदिति। किं

चान्यत्प्राप्नोति। शाकल्यं। सिन्नित्यसमासयोः शाकल्यप्रतिषेधं चोदयिष्यति। स न वक्तव्यो भवति। यणादेशः ह्रस्व तत्पूर्वस्य यणादेशः प्लुतपूर्वस्य चेति व-

क्तव्यं। अग्ना३ इन्द्रं। अग्ना३ यिन्द्रं। पटा३ उदकं। पटा३ वुदकं। अग्ना३ आशा। अग्ना३ याशा। पटा३ उ आशा। पटा३ वाशा॥०॥ ॥

ज्ञायते तेन सिन्नित्यसमासयोर्यणादेश एवास्त्विति भयं। अग्नायिन्द्रमिति। अग्ने३ इन्द्र इति स्थिते। एचोऽप्रगृह्यस्येति पूर्वस्यार्धस्य मात्राया आकार आदेशः स च प्लुतः। उत्तर-

स्य ईस्य मात्राया उदात्तत्वमाकारस्येदुतो श्रुत्युपपद्भवति। प्लुतविकाराविति। प्लुतसंहितौ चेकाराविति तदर्थः। यद्यपि स्वतो सिद्धत्वमिदुतोरस्ति। तथापि प्लुतसि- राम०

ध्यात पोः सिद्धत्वं प्रतिपादयितुं प्लुतासिद्ध्यात तयोरसिद्धत्वमुच्यते। वार्त्तिकारम्भेत्वाश्रयादिदुतोः सिद्धत्वं॥०॥ ॥ ॥ ३९

स्वरसंधिष्विति॥ संधिः संहिता तत्कार्येषु सिद्धिरित्यर्थः। यदयमिति। ननु च प्रकृतिभावस्य वक्तव्यत्वे प्लुतस्याश्रयणात् सिद्धत्वं स्यादिति कथं ज्ञापकं। नैष दोषः अने-
ककल्पनासंभवेपीष्टसिद्ध्यर्थं प्रियमेवकल्पनाश्रीयते। स्वरसंधिकार्येषु सिद्धं प्लुतप्रकरणमितीदुतोरपि सिद्धत्वं भवति। दीर्घेति। अग्नापिन्द्रमित्यादौ अकः स-
वर्णे दीर्घ इति दीर्घः प्राप्नोति। अग्नाप्रशेत्यादौ लिङ्कोः सवर्णे शाकल्यस्य ह्रस्वश्चेति प्रकृतिभावः। भो पिंड्रमिति। भोशब्दस्य वर्णव्यत्ययेन छांदसः प्लु-

किं पुनः कारणं न सिद्ध्यति॥ अप्सिद्धः प्लुतः प्लुतविकारो वेभौ॥ सिद्धः प्लुतः स्वरसंधिषु। कथं ज्ञायते॥ यदयं प्लुतप्रगृह्या अचीति प्लुतस्य प्रकृ-
तिभावं शास्ति तत्ज्ञापयत्याचार्यः सिद्धः प्लुतः स्वरसंधिष्विति। कथं कृत्वा ज्ञापकं। सतो हि कार्यिणः कार्येण भवितव्यं। इदं तर्हि प्रयोजनं। दीर्घशाकल्यप्रतिषे-
धार्थं। दीर्घत्वं शाकल्यत्वं वा मा भूदिति। एतदपि नास्ति प्रयोजनं। आरभ्यते प्लुतपूर्वस्य यणादेशः। तयोर्य्वावचि संहितायामिति। तदेव दीर्घशाकल्यप्रतिषेधा-
र्थं भविष्यतितन्न वक्तव्यं भवति। ननु च तस्मिन्नप्युच्यमाने इदं न वक्तव्यं भवति। अपवादत्वादिदं वक्तव्यं। यो प्लुतपूर्वो विदुताव प्लुतविकारौ तदर्थं। भो इ
इन्द्रं। भो इपिंड्रं। भो इ इदं। भो इपिहेति। यदि तर्हि स्यानिबंधनमस्ति इदमेव वक्तव्यं तन्न वक्तव्यं। तदप्यवश्यं स्वरार्थं वक्तव्यं। अनेन हि सत्युदात्तस्वरित-
योर्यणः इत्येषः स्वरः प्रसज्येत। तेन पुनः सत्यसिद्धत्वान्न भविष्यति। यदि तर्हि तस्य निबंधनमस्ति तदेव वक्तव्यं इदं न्न वक्तव्यं। ननु चोक्तमिदमप्यवश्यं व-
क्तव्यं यो — तत्पूर्वो विदुताव प्लुतविकारौ तदर्थं। भो इपिंड्रं भो इपिहेति छांदसमेतत्॥ ॥ ॥

तः। इकारो निपातः तस्य निपात एकाजनाङिति प्रगृह्यसंज्ञा प्लुतप्रगृह्या अचीति प्रकृतिभावे प्राप्ते यणविधानं। अनेन हीति। स्वरे कर्तव्ये अस्य यणः सिद्धत्वात्तयोर्घ्वा-
विति न नेन तु यणादेशः उदात्तस्वरितयोर्यण इति स्वरेः सिद्ध इति ततः परस्यानुदात्तस्य स्वरितत्वाभावः॥ ॥ ॥

भा० कै० ६ दृष्टानुविधिरिति ॥ सर्वे विधयश्छन्दसि विकल्प्यन्त इति प्रकृतिभावस्सवर्णदीर्घत्वाभावे यणमविष्यतीत्यर्थः । एषोऽपीति । छान्दसस्येदमनुकरणं साम्नो नामधेयत्वेन प्रसिद्ध
४० मित्यर्थः । गीतिरहितं स्वरूपमात्रमनुक्रियत इति । अनुकरणे गीत्यभावः । सामर्थ्ययोगादिति । शास्त्रसामर्थ्यात् तत्रार्थस्य बस्याप्रतान्न किं वित्पदमात्रमपी ह्यनर्थकमि

दृष्टानुविधिश्छन्दसि भवति । यत्र हि न छान्दसो मोऽपि हे इति साम गायन्ति । एषोऽपि छन्दसि दृष्टस्यानुप्रयोगः क्रियते । जश्त्वेन सिद्धं यणमत्र पश्य पश्वा प्रदान्तो
हलचश्च पूर्वः । दीर्घस्य यण् ह्रस्व इति प्रकृत्त्वं संबन्धस्तु गुणवृद्धिवाच्यं । निसेवयः शाकलमाकूसमासे तदर्थमेतद्गवां स्त्रकारं सामर्थ्ययोगान्न हि
किंचिदस्मिन्प्रपश्यामि शास्त्रे पदनर्थकं स्यात् । वीतोपि । चान्तो देशेऽस्यानिर्निर्देशः । वान्तादेशस्यानिर्निर्देशः । कर्तव्यः ओकारयोरिति वक्तव्यं एकारैका
रयोर्माभूदिति । स तर्हि वक्तव्यो न वक्तव्यः । वान्तग्रहणं न करिष्यते ॥ एचोऽपि प्रसये पादयो भवन्तीत्येवास्तु यदि वान्तग्रहणं न क्रियते चेयं जेयमित्यत्रा
पि प्राप्नोति । क्षय्यजय्यौ शक्यार्थ इत्येतन्नियमार्थं भविष्यति । क्षिज्योरेव चेति ॥ तयोस्तर्हि शक्यार्थादन्यत्रापि प्राप्नोति ॥ क्षेपं पापं जेयो वृषल इति ॥ उभय
तो नियमो विज्ञास्यते । क्षिज्योरेव वृस्तयोश्च शक्यार्थ एवेति । इहापि तर्हि नियमान्न प्राप्नोति । लव्यं पव्यं ऽवश्यलाव्यं पव्यं । ऽवश्यपाला व्यं । ऽववश्यपाव्यं ।
तुल्यजातीयस्य नियमः । कश्च तुल्यजातीयः । यथाजातीयकः क्षिज्योरेचा । कथं जातीयकः क्षिज्योरेच् । एकारः । एवमपि रायमिच्छति रैयतीत्यत्रापि प्रा
प्नोति । रायिः छान्दसः । दृष्टानुविधिश्छन्दसि भवति । गोर्यूतौ छन्दसि । गोर्यूतौ छन्दस्युपसंख्यानं कर्तव्यं । आ नो मित्रावरुणा घृतैर्गव्यूतिमुक्षतं । गोपूरिमिसेववा
न्यत्रा । अध्वपरिमाणे च । गोर्यूता उपसंख्यानं कर्तव्यं । गव्यूतिमध्वानं गतः ॥ गोरिति किमर्थेवान्यत्रा । चान्तोनितिर्नित्रे एवकारः किमर्थः । नियमार्थः । नैतदस्ति प्रयोजनं । सिद्धे विधिरा
रभ्यमाणो । तरेणैवकारेण नियमार्थो भविष्यति । इष्टतोऽवधारणार्थस्तर्हि । यथैवं विज्ञायेत । ध्यातोस्तन्निमित्तस्यैव मैवं विज्ञायि धान्तोरेव तन्निमित्तस्येति । किं च स्यात् । अधातो
सर्थः । वान्तो । वान्तादेश इति । पूर्वं त्रस्या । निविशेषत्वमो यथासंख्यासंबन्धात् । इह तु निमित्ताभावान्नत्वाभावः ॥ उभयतो नियम इति ॥ योगविभागाश्रयणादिति भावः ॥ रायिः छान्दस राम०
इति । एतद्भाष्यवशात् भाषायां रैशब्दो साधुरिति लक्ष्यते ॥ अथ वाक्यच परः एवं रायिः छान्दस इति व्याख्यायते ॥०॥ ॥ ॥ ४०

क्रय.

तदिह सनेनेति। प्रकृत्यर्थस्य प्राधान्यात् प्रशंसेपि तदर्थग्रहणम् प्रयुक्तं। तथाहि यदि स एवार्थस्तदर्थ इति तत्पुरुष आश्रीयते तदावश्यमेव स्वस्मिन्नर्थे क्रय्यशब्दो वर्त्तेत इति नार्थस्त
दर्थग्रहणेन। अथ सोऽर्थो यस्यासौ तदर्थः शब्दः तदा शब्दस्य बहुत्वसंभवात् तदर्थग्रहणमनर्थकमिति निमित्तापेक्षेति। स एवेति। प्रधानस्य प्रशंसासंभवे गुणभूतस्य प्रकृत्यर्थस्य वि
निमयलक्षणस्य प्रशंसार्थस्तस्मै क्रयाय यदा प्रयोगः वादिना वाञ्छापितं तत्र क्रय्यशब्दो निपात्यते। क्रेयमिति। मूल्येनोपादातव्यमित्यर्थः। न चास्ति क्रय्यमिति। आपणे क्रयायप्र

×मर्शेनप्रयुक्तः प्रत्ययार्थपरा×३

क्रय.

तदिह सनेन किं प्रतिनिर्दिश्यते स एव क्रीणात्यर्थः। इह मा भूत्। क्रेयं नो धान्यं [redacted] न चास्ति क्रय्यमिति। भय्या। भय्यादिप्रकरणे हृदय्या उपसंख्या
नं। भय्यादिप्रकरणे हृदय्या उपसंख्यानं कर्त्तव्यं। हृदय्या आपः। अवशस्य च। अवादेशो भवतीति वक्तव्यं। शरस्य च हृदस्य च वान्तादेशो वक्तव्यः आपः।
शरव्या वैतेजनं। शरव्यस्य पञ्चानभिधातुकः स्यात्। शरुत्वजादासिद्धं। शरुहन्ताद्वा पुनः सिद्धमेतत्। कं जतिश [redacted] रुरित्यपि शरुश्च
द प्रकृतिर्निर्दिश्यते। शरुहस्त इति च लोके शरहस्तमुपाचरंति॥ ॥इति श्रीमद्भगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये षष्ठाध्यायस्य प्र
थमे पादे तृतीयमाह्निकं॥ ॥श्री॥ ॥श्री॥×व्यः॥५२३

=विक्रेयेनानमतानेकप्याद्रव्यग्रहणं पूर्वं धान्यादिदानं· अत्रबोधएवविशेषोनफले·१८

प्रमाणीकृतं धान्यं नास्तीत्यर्थः। केचित्तु क्रय्यशब्दं क्रीणाति विक्रेये वर्त्तेत इति व्याचक्षते तेनापणे विक्रयार्थं यद्द्रव्यं न्यस्तं तत्क्रय्यमित्यर्थः। भय्या हृदय्या इति। हृदे भवाः भवे छन्दसीति
यत्प्रत्ययः। अकारस्यापादेशः। शरव्यस्येति शरशब्दस्य प्रति परतो ऽकारस्यावादेशः। शरुत्वजादिरिति। शरुशब्दः प्रत्ययान्तो निहीनो णादिकस्तस्माद्घञि कृते ओर्गुण इति गुणे वान्तोऽपि प्र
त्यय इति वान्तादेशे च सिद्धः शरव्य इति॥ ॥इति महामहोपाध्यायजैय्यटपुत्रकैयटकृते भाष्यप्रदीपे षष्ठाध्यायस्य प्रथमे पादे तृतीयमाह्निकम्॥ ॥ ॥

भा० कै० ६ एकः पूर्वपरयोः। एकवचनमिति। आद्गुण इत्यादावेकस्यादेशस्य सूत्रउपादानात् संख्याया अविवक्षितत्वाच्छ्रोपात्त संख्यात्यागे कारणाभावात् गुणभेदे प्रधानस्याभेदात् स्था-
४१ निभेदेप्येकस्यैवादेशस्य प्रवृत्तिः स्यादिति प्रश्नः। पृथगादेशप्रतिषेधार्थमिति आदेशस्य विधेयत्वात्प्राधान्यात्प्रधाने चाग्रहे समाश्रितइत्यादौ संख्याया अविवक्षितत्वात्स्था

=अत्र संस्कार्यत्वादूरस्य प्राधान्यं गुणादेरपि विधेयस्य साधुत्वेन संस्कार्यत्वात्प्राधान्यमिति भावः। १=

एकः पूर्वपरयोः एकवचनं क्रिमर्थं। एकवचनं पृथगादेशप्रतिषेधार्थं। एकवचनं क्रियते एक आदेशो यथा स्यात् पृथगादेशो मा भूदिति। न वा द्रव्यवत्कर्म
चोदनायां द्वयोरेकस्याभिनिर्वृत्तेः। नवा एतत्प्रयोजनं किं कारणं। द्रव्यवत्कर्मचोदनायां द्वयोरेकस्याभिनिर्वृत्तेः एक आदेशो भविष्यति। तद्यथा द्रव्येषु क
र्मचोदनायां द्वयोरेकस्याभिनिर्वृत्तिर्भवति। अनयोः पुत्रयोः कटं कुरु अनयोर्मृत्पिण्डयोर्घटं कुरु इति न चोच्यते एकमिति एकं चासौ क [redacted]रोति। किं पुनः कारणं द्रव्येषु कर्मचोदनायां द्वयोरेकस्याभिनिर्वृत्तिर्भवति। न चैकवाक्यभावात्। एकवाक्यभावात् द्वयोरेकस्या
भिनिर्वृत्तिर्भवति। आतश्चैकवाक्यभावात्। व्याकरणेऽपि तस्यान्यत्र द्वयोः स्थानिनोरेक आदेशो भवति। ज्वरत्वरस्रिव्यविमवामुपधायाश्च। भ्रस्जो रोप
धयोरमन्यतरस्यामिति। यत्तावदुच्यते एकवाक्यभावादिति तन्न अपर्यायकरणाद्धालोके द्वयोरेकस्याभिनिर्वृत्तिर्भवति। अपर्यायो वास्यैकेन भवति
कमेत्र प्रकरणं वा नत्रमवति। इदमेवकर्तव्यमिति। आतश्चापर्यायप्रकरणाद्वा व्याकरणेऽपि हि अन्यत्र द्वयोः स्थानिनोर्द्वावादेशौ भवतः। रहाभ्यां निष्ठातो
नः पूर्वस्य च दः उभौ सुम्भावस्येति। कथं यत्तदुक्तं व्याकरणेऽपि हि अन्यत्र द्वयोः स्थानिनोरेक आदेशो भवति। ज्वरत्वरस्रिव्यविमवामुपधायाश्च भ्र
स्जो रोपधयोरमन्यतरस्यामिति। इहतावज्ज्वरत्वरस्रिव्यविमवामुपधायाश्चेतिस्तां द्वौ ऊठौ नास्ति दोषः॥ ॥श्री॥ ॥

निभेदाद्द्वावादेशौ स्यातामिति सेकग्रहणं कृतं। न वेति। कर्मचोदनाकर्मणः कारकस्य क्रियमाणत्वेनयाचोदनातस्यामित्यर्थः। एकवाक्यभावादिति। यथोपात्तविशिष्टकारकान्वितक्रि एम०
यैव संबध्यमाना वाक्यार्थ इत्यर्थः॥ ॥श्री॥ =कर्मशब्दस्य कारकपरत्वादिति भावः।२ ॥श्री॥ ॥श्री॥ ॥ ४१

=येनरूपेण संख्यादेशियो न वाक्रियायां साक्षात्यमान तं कारकसंबंधादवगतं तत्परित्यागे न क्रियासाधनत्वं कारकस्य पर्यवसानाभावादिति भावः।३= =एकसंख्याकं यद्रूपं कारकमुपात्तं तत्संख्याकेन तद्रूपेण तेनान्विता क्रियैव वाक्यार्थ इति भावः।४=

आगमोरमि ति। तेन नासोद्वयोः स्थाने विधीयत इत्यनेकोनम विष्यती त्यर्थः। उभौ ग्रहणसामर्थ्यात् इति मा ि ि ि पुती त्यादौ अनितेरित्यनेनोपसर्गादनंतरस्य नकारस्य णत्वे सि
द्धे साभ्यासस्येत्येतावतैव द्वयोर्नकारयोर्णत्वं सिद्धमपि तु उभौ ग्रहणमादेशनिर्देशार्थं विज्ञायते साभ्यासस्यानितेरुभौ णकारौ भवत इति तदेवमेकग्रहणं प्रत्याख्यातं। आदुण

= तद्धरमागमवद्ग्रहणं तस्मादि द्वयनिवर्तकमेकमेव स्यादुभौ ग्रहणं तु उभयोरादेशत्वमिति भावः। १ =

सवर्णे दीर्घत्वेन सिद्धं। इह मत्स्योरपथयोरमन्यन्नरस्यामिति वक्ष्यति। तेन तन्मत्स्योरपथयोर्लोपः आगमोरम्विधीयत इति यदुच्यते तन्नयोर्मकारणादिति त
न्त्रेकिं कारणं एकवाक्यमावादेवलोके द्वयोरेकस्याभिनिर्देशोभवति। आतश्चैकवाक्यभावात्। अंग हिमवान्नयाम्यं पांशुलपादमप्रक्र रणात्समागतं ब्रवीतु
अनयोः पूलयोः कटंकुरु अनयोर्मत्स्यिड्योर्घटंकुर्विति। एकमेवासौ करिष्यति। कथं यदुक्तं व्याकरणोऽपि द्यन्यत्र द्वयोः स्थानिनो द्वावादेशौ भवतः। र
दाभ्यां निष्ठातोनः पूर्वस्य च द इत्युभौ साभ्यासस्येति। इह तावद्रदाभ्यां निष्ठातोनः पूर्वस्य च द इति द्वे वाक्ये। कथं। योगविभागः करिष्यते। रदाभ्यां निष्ठातोनः
ततः पूर्वस्य च द इति। इहापि उभौ साभ्यासस्येति उभौ ग्रहणसामर्थ्यात् द्वावादेशौ भविष्यतः। तत्रावयवे शास्त्रार्थसंप्रत्ययो यथा लोके। तत्रावयवेशा
स्त्रार्थसंप्रत्ययः प्राप्नोति यथा लोके। तद्यथा लोके वसंते ब्राह्मणोऽग्नीनादधीतेति सकृदाधाय कृतः शास्त्रार्थ इति कृत्वा पुनः प्रवृत्तिर्न भवति। गर्भाष्ट
मे ब्राह्मणमुपनयीतेति सकृदुपनीय कृतः शास्त्रार्थ इति कृत्वा पुनः प्रवृत्तिर्न भवति। तथाग्निहोत्रं यं गम्याभिरद्भिरश्वाभिरुपस्पृशेदिति सकृदुपस्पृश्य कृ
तः शास्त्रार्थ इति कृत्वा पुनः प्रवृत्तिर्न भवति। एवमिहापि खट्वेद्वे कृतः शास्त्रार्थ इति कृत्वा मालेंद्रादिषु न स्यात्॥ ॥श्री॥ ॥

इत्सादौ संख्यायाः शब्दोपात्ताया विवक्षणात्। यत्र तु संख्या न विवक्ष्यते तत्र लक्ष्यसिद्धिरविवक्षितत्वे हेतुः। तत्रावयव इति। यत्नि समुदायापेक्षया एकाय्यक्तिरवयव स्तत्रैव शास्त्री
यं कार्यं प्राप्नोति तावत्तेव शास्त्रार्थस्यानुष्ठानान्न तु सर्वासु व्यक्तिष्वित्यर्थः॥ ॥श्री॥ ॥ श्री॥ ॥

= तस्यापत्यमित्यादौ। २ =

सिद्धं लिति। साधुमिमो षितव्यमिति धर्मनियमो नेनक्रियते इत्यर्थे प्रतिपादनाय प्रयुज्यमानेषु सर्वेष्वेव शब्देषु इदं शास्त्रमन्वाख्यानाय प्रवर्त्तते न तु कस्मांश्चिदेव शब्दव्य
क्ताविम्यर्थः। अनवयवेनेति। साकल्येनेत्यर्थः। तथा पूर्वव याइति। नकेवलं निषेधः सर्वविषयो नुष्ठीयते यावद्विधिरपि यथासंभवमिति दर्शयितुमुपन्यासः। अग्न्याधा

सिद्धं तु धर्मोपदेशे॰ नवयव विज्ञानाद्यथा लौकिकवैदिकेषु सिद्धमेतत्कथं धर्मोपदेशनमिदं शास्त्रं धर्मोपदेशने चास्मिन् शास्त्रे अनवयवेन शा
स्त्रार्थः संप्रतीयते यथा लौकिकवैदिकेषु चकृतांतेषु। लोके तावद्ब्राह्मणो न हंतव्यः सुरा न पेयेति। ब्राह्मणमात्रं न हन्यते सुरामात्रं च न पीयते। यदि
चावयवेन शास्त्रार्थसंप्रत्ययः स्यात् एकं च ब्राह्मणमहत्वा एकां च सुराम पीत्वा अन्यत्र कामचारः स्यात्। तथा पूर्वं वया ब्राह्मणः प्रसुत्कोय इति पूर्ववयो
मात्रं प्रसुत्कीयते यदि चावयवेन शास्त्रार्थसंप्रत्ययः स्यात् एकं पूर्ववयसं प्रसुत्क्या यान्यत्र कामचारः स्यात्। तथा वेदे खल्वपि वसंते ब्राह्मणोऽग्निष्टोमा
दिभिः क्रतुभिर्यजेतेति। अग्न्याधाननिमित्तं वसंते वसंते इज्यते यदि चावयवेन शास्त्रार्थसंप्रत्ययः स्यात् सकृदिष्ट्वा पुनर्द्वितीयायां न प्रवर्त्तेत। उभयथेह
लोके दृश्यते। अवयवेनापि शास्त्रार्थसंप्रत्ययोऽवयवेनापि। कथं पुनरिदमुभयं लभ्यं। लभ्यमित्याह। कथं। इह तावद्वसंते ब्राह्मणोऽग्नीनादधीते
ति अग्न्याधानं यज्ञमुखप्रतिपत्त्यर्थं। सकृदाधाय कृतः शास्त्रार्थः प्रतिपन्नं यज्ञमुखमिति कृत्वा पुनः प्रवृत्तिर्न भवति। अतोऽत्रावयवेन शास्त्रार्थः संप्र
तीयते। तथा गर्भाष्टमे ब्राह्मणमुपनयेत इत्युपनयनं संस्कारार्थं सकृच्चासावुपनीतः संस्कृतो भवति अतोऽत्राप्यवयवेन शास्त्रार्थः संप्रतीयते। तथा
त्रिर्हृदयंगमाभिरद्भिराचामेदभिरूपस्पृशेदिति उपस्पर्शनं शौचार्थं सकृच्चासावुपस्पृश्य शुचिर्भवति॥ अतोऽत्राप्यवयवेन शास्त्रार्थः संप्रतीयते॰ इहेहा॰
न निमित्तमिति। अग्न्याधानं निमित्तमस्येति बहुव्रीहिः। सत्यग्न्याधानेऽग्निष्टोमादिष्वधिकारात्। यज्ञमुखमिति। यज्ञद्वारं यज्ञोपाय इत्यर्थः॥ ॥श्री॥

=यजनक्रियाविरोध्यर्थं= ११ ॥श्री॥ ॥श्री॥ ॥श्री॥ ॥

=संस्कृताग्निसंपादनार्थत्वादाधानस्य संपन्नेष्वग्निषु प्रयोजनाभावात्पुनः करणमिति भावः।१=

ब्राह्मणवध इति। एकस्मिन्नपि ब्राह्मणे प्रतीयते। ऊर्ध्वं प्राणा इति। अर्थवादोऽयं प्रत्युत्थानप्रशंसापरः। वसन्त इति। अग्निभूयस्त्वमिति काम्यानि कर्माणि पुनः पुनरधिकारिभिरनुष्ठीयन्ते

ते यस्य पुनः कामिता नास्ति नासौ पुनरनुतिष्ठति नैमित्तिकान्यपि कर्माणि यदा यदा निमित्तावगमः तदा तदावश्यमनुष्ठेयानि। नित्यानां तु नित्यत्वादेवाविच्छेदः। अथ पूर्वे इति। आङुण

×हते निषेधातिक्रमात्सर्वब्राह्मणविषयो हननिषेधः×२ स्वाफलभूयः२

ब्राह्मणवधे सुरापाने च महान् दोष उक्तः स ब्राह्मणवधमात्रे सुरापानमात्रे च प्रसक्तः अतो वानवयवेन शास्त्रार्थः संप्रतीयते। तथा पूर्वे वयसि ब्राह्मणः प्र

त्युत्थेय इति पूर्वे वयसः अप्रत्युत्थाने दोष उक्तः। प्रत्युत्थाने च गुणः। कथं। ऊर्ध्वं प्राणा ह्युत्क्रामन्ति यूनः स्थविर आयति प्रत्युत्थानाभिवादाभ्यां पुनस्तान्

प्रतिपद्यत इति च पूर्वे वयोमात्रे प्रसक्तः अतो वाप्यनवयवेन शास्त्रार्थः संप्रतीयते। तथा वसन्ते ब्राह्मणोऽग्निष्टोमादिभिः क्रतुभिर्यजेतेति इज्यायाः

किंचित्प्रयोजनमुक्तं। किं। स्वर्गे लोके अप्सरस एनं जाया भूत्वोपशेरते तच्च द्वितीयस्यां तृतीयस्यां चेज्यायाः फलं भवितुमर्हति [redacted] अतो

वाप्यनवयवेन शास्त्रार्थः संप्रतीयते। तथा शब्दस्यापि ज्ञाने प्रयोगे [redacted] प्रयोजनमुक्तं किं। एकः शब्दः सम्यग्ज्ञातः शास्त्रान्वितः सुप्रयुक्तः स्वर्गे लोके

कामधुग्भवतीति यद्येकः शब्दः शास्त्रान्वितः सुप्रयुक्तः स्वर्गे लोके कामधुग्भवति किमर्थं द्वितीयस्तृतीयश्च प्रयुज्यते न वै कामानां तृप्तिरस्ति। अथ पूर्वे प

रग्रहणं परस्यादेशप्रतिषेधार्थं पूर्वग्रहणं क्रियते परस्यादेशप्रतिषेधार्थं परस्यादेशो मा भूत्। आङुण इति। कथं च प्राप्नोति। पंचमीनिर्दिष्टाद्धि परस्या

×किमर्थं पूर्वपरग्रहणं×१ पर १देशः प्राप्नोति तद्यथा द्व्यन्तरुपसर्गेभ्योऽप ईदिति। [redacted] ॥श्री॥ ॥

इत्यादावादित्यादिकाः पंचमी अचीत्यादेः षष्ठीं प्रकल्पयिष्यति अचीत्यादिकास्सप्तम्यादित्यादेरिति मत्वा प्रश्नः पूर्वपरग्रहणमिति। परस्यैवादेशो मा भूत्पूर्वपरयोर्यथा स्यादि

१स्यार्थः॥ ॥श्री॥ ॥श्री॥ ॥श्री॥

=आदिति पंचम्या प्रकृतार्थया पूर्वप्रकृतार्थाया अचीति सप्तम्या एव षष्ठी प्रकल्पनादिति भावः।१=

षष्ठीनिर्दिष्टार्थं त्विति। निर्देशो निर्दिष्टं तु शब्दस्वरूपं तात्पर्यार्थः। अनिष्टनिवृत्तिरिष्टसिद्धिश्च प्रयोजनमित्यर्थः। यदुक्तमिति। तस्मादित्युत्तरस्येत्यत्र सप्तमी पञ्चम्योश्चेति। स्थानेयु
क्तं ईदास इत्यादौ। न चोभयोः प्रकल्पनं विरुद्धं यतो विरोधान्न भवेत्। सूत्रद्वये प्रमाणत्वात् द्वे भवेतां प्रक्लृप्तिके षष्ठ्याविभक्ती ते नात्र ज्ञापनार्थत्वमाश्रितं। अन्तादि। किम
=ज्ञापकेन चोभयोः प्रकल्पने निरस्ते परत्वादनवकाशत्वाद्वाऽयं पक्षस्येत्यर्थः।१=

षष्ठीनिर्दिष्टार्थे तु पूर्वपरग्रहणं क्रियते। षष्ठीनिर्देशो यथा प्रकल्प्येत। अनिर्दिष्टे हि षष्ठ्यर्थे प्रसिद्धिः। अक्रियमाणे हि पूर्वपरग्रहणे षष्ठ्यर्थस्या
प्रसिद्धिः स्यात्। कस्य स्थाने योगस्य। नैष दोषः। आदित्येषा पञ्चमी अचीति सप्तम्याः षष्ठीं प्रकल्पयिष्यति। तस्मादित्युत्तरस्येति। तथा अचीति
षा सप्तमी आदिति पञ्चम्याः षष्ठीं प्रकल्पयिष्यति। तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्येति। एवं तर्हि सिद्धे सति यत्पूर्वपरग्रहणं करोति तज्ज्ञापयत्या
चार्यः न उभे युगपत्प्रक्लृप्तिके भवत इति। किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनं। यदुक्तं सप्तमीपञ्चम्योश्च भावादुभयत्र षष्ठीप्रक्लृप्तिस्तत्रोभयका
र्यप्रसङ्ग इति स न दोषो भवति। अन्तादिवच्च॥ किमर्थमिदमुच्यते। अन्तादिवद्वचनमामिश्रस्यादेशवचनात्। अन्तादिवद्वचनं क्रियते।
आमिश्रस्यादेशवचनात्। आमिश्रस्यायमादेश उच्यते स नैव पूर्वग्रहणेन गृह्यते नापि परग्रहणेन। तद्यथा॥ ॥ ॥

र्थमिति। स्थानिवद्भावेन कार्यातिदेशं सिद्धिं मत्वा प्रश्नः। आमिश्रस्येति। समुदायस्येत्यर्थः। पूर्वपरसमुदायो ह्येकादेशस्य स्थानी न प्रत्येकं पूर्वपराविति तदाश्रयं कार्यं स्थानिवद्भा
(१वात्प्राप्तमनेनातिदिश्यते॥ ॥श्री॥ ॥श्री॥ ॥

भा॰ १

क्षीरोदके इति। नियतव्यक्तिविवक्षायां जातिप्राधान्याभावादेकवद्भावः॥ यदि तर्हि समुदायः स्थानी नावयवः तत्कथमुक्तं योर्द्वयोः स्थाने भवतीत्यभिमते सावन्यतरतोऽप्यपदेशमि

ति एव दृश्यते। स्यादेरपरत्वं भवतीति। समुदायिव्यतिरिक्तसमुदायाभावात्तु वस्तुस्थित्याश्रयेणान्यतरतोऽप्यपदेशाविरोधः। स्थानिवद्भावे तु स्थानी साक्षान्निर्दिष्ट आश्रीयते। न

न्वादेशग्रहणादानुमानिकस्याप्यादेशस्य स्थानिवद्भावात् स्थान्यप्यानुमानिक आश्रीयते। यथा दृतमेरुः पचन्ति अत्र हि कारे णकारान्तः स्थान्यनुमीयते उकारेण प्युकारान्त

आदेशः तस्य स्थानिवद्भावात् इं. तं पदमिति पदसंज्ञा भवति। एवमेकादेशस्यानुमीयमानस्थानित्वपूर्वपरापवाश्रयं कार्यं सिद्धमिति किमनेनातिदेशेन। एवं तर्ह्यनल्वि

तवां १

क्षीरोदके संप्रयुक्त आमिश्रत्वान्नैव क्षीरग्रहणेन गृह्यते नापुदकग्रहणेन दृश्यते च ग्रहणं स्यादिति तेन यत्नं न सिध्यतीति वक्तव्यं अन्तादिवद्

वचनं एवमर्थमिदमुच्यते अस्ति प्रयोजनमेतत्किं तर्हीति। तत्र यस्यान्तादिवन्निर्देशः। तत्र यस्यान्तादिवद्भावः इष्यते तेन निर्देशः कर्तव्यः। अस्यान्तव

द्भवतीति अस्यादिवद्भवतीति वक्तव्यं। सिद्धं तु पूर्वपराधिकारात्। सिद्धमेतत् कथं पूर्वपराधिकारात् पूर्वपरयोरिति वर्तते पूर्वस्य कार्यं प्रत्यन्तवद्भवति परस्य

कार्यं प्रत्यादिवद्भवति। अथ यत्रोभयमाश्रीयते किं तत्र पूर्वस्यान्तवद्भवति आहोस्वित् परस्यादिवद्भवति॥ ॥श्री॥ ॥

=एकादेशे कृते एकाजुत्तरपदत्वाभावात् लक्ष्मित्सु ७ = क्वचिदिति। क्षीरपे लोत्यादौ। नन्वत्र हि क्वचन एकादेशे पूर्वः पांतस्त्वं तत्वादेकादेशस्यैकाजुत्तरपदत्वात् सत्वं भवति। पपयी दंपाक्रत पूर्व

धौ स्थानिवद्भाव उक्तोऽल्विध्यर्थमिदं तथा क्षीरपेणेत्यादौ एकाजुत्तरपदे ण इति णत्वमल्विधिरप्यंतवद्भावाद्भवति। यत्विहवार्निकमंतादिवचनमामिश्रस्यादेशवचनादितित्तद्दे

शग्रहणप्रयोजनापरामर्शेना तत्रपसेति। अन्तादिशब्दयोरवयववि‍शेषवाचित्वाद्[यवा]वयवविभागाक्षेपे प्यवयवविशेषप्रतिपादनाय तन्निर्देशः कर्तव्य इसमर्थः। पूर्वस्येति। क्वचि

दादेशविधानात्प्राग्योः पूर्वपरौ नैगत्त्येते यथा वृक्षम् ओदनः श्वाविसत्रसुपमौ काऽपरं प्रसादिवद्भावादेकादेशस्य सुबंतं पदमिति पदसंज्ञा भवति। क्वचिनुक्तएकादेशे योः पूर्वपरौ

१ नैगत्त्येते॥ ॥श्री॥ ॥श्री॥ ॥श्री॥

[illegible]वमविशिष्यतीत्यभिप्रायः॥१॥

भा० कै० ६ उभयत इति। यथा एते लिङ्गीति ह्रस्वत्वमुपसर्गान्तरस्य विधीयमानमनीयात् परीयादित्यादौ न भवति। तथा छं तादि शब्दावयवविशेषवाचिनोः तत्र यदि पूर्वं प्रत्यवयव
४४ बुद्ध्या एकादेशः पाश्रीयते तदा तस्यैव परं प्रतिकथमादिवद्भावः स्यादेवं परं प्रत्यादिवत्त्वे पूर्वं प्रत्यन्तवद्भावो न स्यादेकस्योभयापेक्षया पारतंत्र्यविरोधादिति भावः। द्वादशा
न्यिक इति। द्वादशान्यानि कर्माणि त्र्यच्छयने प्रवर्त्तन्ते स्येति तद्धितार्थ इति समासः। एकादेशस्यान्तवत्वाद्वृद्धचूर्वपरं भवतीति ठञ्मि ध्वनि। उत्तरपदविशेषः श

उभयत आश्रयेनां तादिवत् किं वक्तव्यमेतत् न हि कथमनुच्यमानं गम्यते। लौकिको यं दृष्टान्तः। तद्यथा लोके द्वयोः स्तुत्यबलयोरेकः प्रेष्यो
भवति स तयोः पर्याये ण कार्यं करोति पदान्तु तमुभौ युगपत्प्रेषयतः नानादिक्षु च कार्ये भवतः तत्र यद्यसावविरोधार्थी भवति उभयोर्न करोति।
किं पुनः कारणमुभयोर्न करोतीति यौगपद्यासंभवात्। नास्ति यौगपद्येन संभवः। अथ यान्तवत्त्वेका निप्रयोजनानि। अन्तवत्त्वे प्रयोजनं वृद्धचूर्वपदाद्
ञ्विधाने [redacted] द्वादशान्यिकः पूर्वपदोत्तरपदयोरेकादेशः पूर्वस्यान्तवद्भवति। यथा शक्ये तकृते बहुचूर्वपदात्र भवतीति कृते हि स्यात्। यत्रैक
न्ते प्येकादेशे बहुचूर्वपदं भवति। त्रयोदशान्यिकः। अत्र ये कादेशः पूर्वविधौ। प्रत्ययैकादेशः पूर्वविधौ प्रयोजनं। मधु पिबन्ति। शिदशितो रेकादेशः
शितो तवद्भवति। यथा शक्येत कृते शितो निपिवादेशः कृते हि स्यात्। यत्रैकादेशो न भवति। पिबन्ति॥ ॥श्री॥ ॥

द्वेननाश्रितइत्युभयाश्रयावो अतिदेशाभावः॥ कृतहीति। वचनाद्भूतपूर्वगतिराश्रयिष्यत इति मन्यते। यत्रेति। सांप्रतिकसद्भावे भूतपूर्वगत्याश्रयणस्यायुक्तत्वात्। पिबन्ती राम०
ति। पाभ्रघ्रेति इति स्थिते अन्तरङ्गत्वाच्चैकादेशे कृते पिबादेशो न प्राप्नोति शितं प्रत्यन्तवद्भावाद्भवति। वार्णादाङ्गं बलीय इत्यनाश्रित्येदमुक्तं॥ ॥श्री॥ ॥ ४४
॥श्री॥ ॥श्री॥ ॥श्री॥ ॥श्री॥ ॥

वैभक्तस्येति। विभक्तौ भवो वैभक्तः। अमी इति। अदसस्त्यदाद्यत्वं अतो गुणे इति पररूपे जसः शी आद्गुणः। अदे इति स्थिते ईत्वमत्वे। अमू इति। अदौ इति स्थिते ऊत्वमत्वे। कृतं हीति।
अदस इति पंचम्या आश्रयिष्यते न षष्ठी आनंतर्यं संबंधे वा षष्ठी विज्ञास्यत इति भावः। अमीभिरिति। पूर्वोक्तार्थाश्रयणे अजन्तस्यानामीत्वोत्वे इत्यवयवावयविसंबंधेष्याश्रीयते।

वैभक्तस्यणत्वे प्रयोजनं। क्षीरपेण सुरापेण। उत्तरपदविभक्त्योरेकादेश उत्तरपदस्यांतवद्भवति। यथाशक्येत कर्तुं एकाजुत्तरपदे णो भवतीति। कृतं हि स्यात्
यत्त्वैकादेशो न भवति। क्षीरपाणां सुरापाणां। अदस ईत्वोत्वे प्रयोजनं। अमी अत्र अमी आसते अमू अत्र अमू आसाते। अदस्विभक्त्योरेकादेशोऽदसोंत
वद्भवति। यथा शक्येत कर्तुं अदसोसेर्दादु दो मः एत ईद्बहुवचन इति। कृतं हि स्यात् यत्त्वैकादेशो न भवति। अमीः अमूभ्यां। स्वरितत्वे प्रयोजनं। कार्यां हार्यां। मिः
तिरिति तोरेकादेशस्तितोऽन्तवद्भवति। यथा शक्येत कर्तुं तित्स्वरितमिति कृतं हि स्यात् यत्त्वैकादेशो न भवति कार्यो हार्यः। स्वरितत्वे विप्रतिषेधात्। स्वरितत्वं क्रि
यतामेकादेश इति। किमत्र कर्त्तव्यं। परत्वात् स्वरितत्वं भविष्यति विप्रतिषेधेन। नैष युक्तो विप्रतिषेधः। नित्य एकादेशः कृते ऽपि स्वरितत्वे प्राप्नोत्यकृतेऽपि। अनि
त्य एकादेशः। अन्यथा स्वरस्य कृते स्वरितत्वे प्राप्नोति अन्यथा स्वरस्याकृते स्वरितत्वे प्राप्नोति। स्वरभिन्नस्य च प्राप्नुवन् विधिरनित्यो भवति। अंतरंगस्तर्ह्ये
कादेशः। कांतरंगता। वर्णावाश्रित्यैकादेशः पदस्य स्वरितत्वं। स्वरितत्वमप्यंतरंगं। कथं। उक्तमेतत् परिग्रहणं परिमाणार्थमिति। उभयोरंतरंगयोः परत्वात्स्व
रितत्वं स्वरितत्वे कृते आंतर्यतः स्वरितानुदात्तयोरेकादेशः स्वरितो भविष्यति॥ ॥श्री॥ ॥श्री॥ ॥

कार्यमिति।
कार्ये आ इति विभज्यान्वाख्याने विचारः। यदानुस्वार्थमभिधायेति क्रम आश्रीयते तदा लब्धसंस्कारात् स्वरितान्तात्कार्यशब्दादुत्पन्नो प्रयोजनाभावः। नित्य एकादेश इति। स्वरित
त्वं तु कृते एकादेशे नैमित्तान्न प्राप्नोतीत्यनित्यं। आंतर्यत इति॥ स्वरितेनुदात्तस्य सद्भावात्॥ ॥श्री॥ ॥श्री॥ ॥

=एयतोःकारस्यैकादेशे नापहारान्ततः अस्य पक्ष्यां शाबात्.९=

लिंगविशिष्टेति । ति स्वरितमित्यत्र इति प्रत्ययग्रहणमिति वचनात् प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स विहित इति तदंतस्य ग्रहणात्तस्य च प्रातिपदिकत्वात् प्रातिपदिकग्रहणे लिंगविशिष्टस्यापि ग्रहणमिति परिभाषोपस्थानात् । न चेयं स्वरूपविधावेव परिभाषोपतिष्ठत इति वाच्यं प्रातिपदिकादित्यत्र प्रतिपादितं । गुडोदकमिति । उभयाश्रयत्वादत्र निषेधो न भवति । एकदेशविकृतस्यानन्यत्वादुदकशब्दस्याप्युदकशब्दग्रहणेन ग्रहणात् पूर्वपदं प्रत्ययांतवत्त्वमेवोपयुज्यते । एतत्प्रयोजननिराकरणायाह । पूर्वपदांतोदात्तत्वमिति । ननु वर्णाश्रयत्वादे

=अन्यथा हस्तिनी द्वयसमित्यादौ प्रमाणे द्वयसजिति प्रत्ययो भाष्योक्तो न स्यात् । स्वरूपविधौ तेषां विधानात् । २= निषेध इति । अंतादिवत्त्वस्य । २=

पद२

लिंगविशिष्टग्रहणाद्वा । अथ वा प्रातिपदिकग्रहणे लिंगविशिष्टस्यापि ग्रहणं भवतीत्येवमत्र स्वरितत्वं भविष्यति । पूर्वपदांतोदात्तत्वं च प्रयोजनं । गुडोदकं । मथितोदकं । पूर्वपदोत्तरपदयोरेकादेशः पूर्वस्यांतवद्भवति । यथा शक्येत कर्तुमुदके केवले पूर्वपदस्यांतोदात्तो भवतीति । कुत एतत् स्यात् । यत्रैकादेशो नास्ति । उदश्विदुदकं । पूर्वपदांतोदात्तत्वं च विप्रतिषेधात् । पूर्वपदांतोदात्तत्वं क्रियतामेकादेश इति किमत्र कर्तव्यं । परत्वात्पूर्वपदांतोदात्तत्वं । पूर्वपदांतोदात्तस्यावकाशः । उदश्विदुदकं एकादेशस्यावकाशः । दंडाग्रं क्षुपाग्रं । इहोभयं प्राप्नोति । मथितोदकं गुडोदकं । पूर्वपदांतोदात्तत्वं भवति विप्रतिषेधेन । स चावश्यं विप्रतिषेध आश्रयितव्यः । एकादेशो हि स्वरिता प्रसिद्धिः । एकादेशे हि स्वरितस्याप्रसिद्धिः स्यात् । यो हि मन्यते ऽस्त्वत्रैकादेशः । एकादेशकृते पूर्वपदांतोदात्तत्वं भविष्यतीति । स्वरितत्वं तस्य न सिध्यति स्वरितो वानुदात्ते पदादाविति । गुडोदकं मथितोदकं । कृदंतप्रकृतिस्वरत्वं च प्रयोजनं । प्राटिता ॥ ॥

कादेशांतरंगः पूर्वपदोत्तरपदाश्रयत्वात्स्वरो बहिरंग इत्यसमुक्तोयं विप्रतिषेधः । नेदमपूर्वं चोद्यते । एकादेशमसंगत्वंतरंगावलीयस्त्वादिति वृत्त्यपमानत्वात् नेंद्रस्य परस्येति ज्ञापकाश्रयेण च परिहरिष्यते । स्वरितत्वं तस्य न सिध्यतीति । एकादेशस्योदात्तत्वमेव पूर्वपदांतोदात्तत्वे न स्यात् । पूर्वं तु पूर्वपदांतोदात्तत्वे सति अनुदात्तं पदमेकवर्जमित्युदकशब्दोनुदात्त इत्येकादे
(१ शः पक्षे स्वरितो भवति ॥ ॥श्री॥ ॥श्री॥ ॥

प्राशितेति। तच्चान्तनितुतादौ चनितिकृत्सतावितिपूर्वपदप्रकृतिस्वरो भवति। नहीदानीमिति। एकादेशे नव्यवधानात्। नचैकदेशविकृतस्यानन्यत्वेनोत्तरपदं भविष्यति। एका
देशस्यनुपूर्वं प्रत्यंतवद्भावेन स्वरः सेत्स्यतीतियुक्तं कल्पयितुं। प्राशनमित्यादौ दोषप्रसंग्गात्। तथा ह्यशन शब्दोऽलितस्वरेणाद्युदात्तस्तेनैकादेशस्य पूर्वं प्रत्यंत वत्वे प्रशस्यानस्वेउदा

=तयोर्भेदस्यतिरोधानात्=१=

प्राशिताक्कृत्सोरेकादेशोंऽतवद्भवितिय याशक्येत कर्त्तुं गतिकारकोपपदात्कृदंतमुत्तरपदं प्रकृतिस्वरं भवतीति। कृतर्हि स्यात्। यत्रनैकादेशः प्रकारकः। प्र
करणं। कृदंतप्रकृतिस्वरत्वं विप्रतिषेधात्। कृदंतप्रकृतिस्वरत्वं क्रियतामेकादेश इतिकिमत्र कर्त्तव्यं कृदंतप्रकृतिस्वरत्वं भवति विप्रतिषेधेन। कृदंतप्रकृति
स्वरस्यावकाशः प्रकारकः प्रकरणं। एकादेशस्यावकाशः। दंडाग्रं क्षुपाग्रं। इहोभयं प्राप्नोति प्रादिता प्राशिता कृदंतप्रकृतिस्वरत्वं भवति विप्रतिषेधेन। सच्चा
वश्यं विप्रतिषेधआश्रयितव्यः। एकादेशे ह्यप्रसिद्धिरुत्तरपदस्यापरत्वात्। योहि मन्यते अस्त्वत्रैकादेशेकृते कृदंतप्रकृतिस्वरत्वं भविष्यतीति। कृदंतप्रकृतिस्व
रत्वं तस्य न सिध्यति किंकारणं उत्तरपदस्यापरत्वात्। नहीदानीमेकादेशेकृते उत्तरपदं परं भवति। ननु चांतादिवद्भावेन परं। उभयत आश्रये नांतादिवत्।
[redacted] उत्तरपदवृद्धिश्चैकादेशात्। उत्तरपदवृद्धिश्चैकादेशाद्भवति विप्रतिषेधेन। उत्तरपदवृद्धेरवकाशः। पूर्वत्रैगर्तकः। एकादेशस्या
वकाशः दंडाग्रं क्षुपाग्रं। इहोभयं प्राप्नोति पूर्वैषुकामशमः अपरेषुकामशमः। उत्तरपदवृद्धिर्भवति विप्रतिषेधेन। एकादेशप्रसंगस्त्वंतरंगवलीयस्त्वा
त्। एकादेशस्तुप्राप्नोति किंकारणं अंतरंगवलीयस्त्वात्। अंतरंगं वलीयो भवति। तत्र कोदोषः॥ ॥श्री॥ ॥श्री॥५॥

=इषुकामशमी शब्दस्य प्राग्ग्रामवाचिता प्राचांग्रामनगराणामिसस्याएववृद्धेः प्रोक्तत्वात्त्रिगर्त्तशब्दस्यचनगरवाचित्वेनग्रामवाचिताभावादितिभावः॥२=

त्तमावीनास्तीति कथमुत्तरपदस्यस्वरः स्यात्। तस्मात्पूर्वस्वरःकर्त्तव्यः। पश्चादेकादेशः। पूर्वत्रैगर्तकइति। पूर्वेषुत्रिगर्त्तेषुभवइतितद्धितार्थेसमासः। सुसर्वार्द्धदिक्छब्देभ्यो
जनपदस्येतितदंतविधिना अवृद्धादपीतिवुञ्प्रत्ययः। दिशोऽमद्राणामित्युत्तरपदवृद्धिः। ननु प्राचांग्रामनगराणामित्यस्यावृद्धेरवकाशो दर्शनीयः। एवंतर्हि प्रकरणं
१ अयेणोकृदंतं त्वदाहरणां पूर्वेकादेशमजिक इति॥ ॥श्री॥ ॥

=ननुतथापि परादिवद्भावेन आद्यन्तशब्दस्योत्तरपदत्वं [redacted] मूइतिकृदंतस्यचैवंगतित्वमितिगते कृदंतस्य स्वरः सिध्यति। नैव इत्ति। एकदेशविकृतन्यायेजातिव्यंजकयोवर्णवर्णदर्शनस्यबीजभावादृतिसंज्ञायाश्चपरिच्छिन्नपरिमाणप्रत्यादिविशिष्टविषमत्वेन किंचिन्नू=
=तेनगतित्वस्यार्थ्यंजनाद्वित्वाश्रयात्। एतेनाभीयादित्यादावुभयतआश्र×करेशविकृतन्यायेन×यगेनांतादित्वैनोक्तमिति चिंत्यं। एकदेशविकृतन्यायाश्रयणाडुभयतआश्रयणाभावादितिशंकाप्रत्युक्ता।२=

[redacted]

तत्रवृद्धिविधानमिति। एकादेशस्सो मया श्रयणं कृतो दिवद्भावाभावात वृद्धेरप्रसंगात्। अग्घाहत इति। वाक्यसंस्कारपक्षाश्रयणापेता स्युदाहरणानि॥ ॥श्री॥ ॥७॥

=ननैकादेशस्य परादिवद्भावेनोत्तरपदत्वं ततर्द्धं अगम्यत्वेन वोपदिश्य तस्मादेव नपूर्वपदत्वमिति इष्टेः प्रसंगस्तदवस्थो भाष्यमाण ज्ञापकानुपपत्तिरिति चेन्न उत्तरपदपरत्वस्यानिकद्वेस्तत्पूर्वेणाभावेनाप्राप्तेस्ताद्रूप्यानतिदेशात्

तत्रवृद्धिविधानं। तत्र वृद्धिर्विधेया। नैषदोषः। आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति पूर्वपदोत्तरपदयोस्तावत्कार्यं भवति। नैकादेश इति। यदयं नेन्द्रस्य परस्य प्रतिषेधं शास्ति।

कथं कृत्वा ज्ञापकं। इन्द्रे द्वावचौ तत्रैको यस्येति लोपेन ह्रियते। परएकादेशेन। अनवकं इन्द्रः संपन्नः। तत्र कोवृद्धेः प्रसंगः। पश्यति त्वाचार्यः पूर्वपदोत्तरपदयोस्ता

वत्कार्यं भवति। नैकादेश इति ततो नेन्द्रस्य परस्येति प्रतिषेधं शास्ति। अथ यादिवत्त्वे कानि प्रयोजनानि। आदिवत्त्वे प्रयोजनं प्रगृह्य संज्ञायां। आदिवत्त्वे प्रयोजनं

भवति ४ प्रगृह्यसंज्ञायां। अग्नी इति वायू इति। द्विवचनाद्विवचनयोरेकादेशो द्विवचनस्यादिवद्भवति। यथा शक्येत कर्त्तुमीदूदेद्द्विवचनं प्रगृह्यमिति। कृत हि स्यात्य

त्रैकादेशो न भवति त्रपुणी इति जतुनी इति सुप्तिङ्कुविधिषु प्रयोजनं। सुप्। वृक्षेति प्लक्षेति स्थिति सुब्सुपोरेकादेशः सुप् आदिवद्भवति यथाश

क्येत कर्त्तुं सुबन्तं पदमिति। कृत हि स्यात्। यत्रैकादेशो न। वृक्षस्तिष्ठति। सुप्। तिङ्। पचेयज इति तिङ्तिङोरेकादेशस्तिङ् [redacted] आदिवद्भवति। यथाश

क्येत कर्त्तुं तिङन्तं पदमिति। कृत हि स्यात् यत्रैकादेशो न पचति यजति। आप् खट्वा। आवनायोरेकादेश आप् आदिवद्भवति। यथा शक्येत कर्त्तुं आबन्तात्सोर्लोपो

भवतीति। कृत हि स्यात्। यत्रैकादेशो न। कुंचा। उष्णिहा। देवविशा। आङ्। यहरोपरविधौ प्रयोजनं। अद्याहते करा हते। आङ्नाङोरेकादेश आङ् आ

दिवद्भवति। यथाशक्येत कर्त्तुमाङोयमहनः स्यात्मनेपदं भवतीति। कृत हि स्यात्। यत्रैकादेशोन। आहते। आट्स्वरवृद्धिविधौ प्रयोजनं। अद्येहिष्टकदैहि

ष्ट। आटः अद्यशब्दस्य चैकादेश आट् आदिवद्भवति। यथाशक्येत कर्त्तुं आट्स्वरवृद्धि [redacted] भवतीति। कृत हि स्यात्। यत्रैकादेशो न। ऐक्षिष्ट। कृदंतप्रातिपदिकत्वे च प्रयोजनं॥ ॥श्री॥ ॥

ऐहिष्ट

धारयइतिधारयतीतिधारयः। अनुपर्णो छिपेतिशः कर्नेरिशप। उपेयाजेति। उपइयाजइतिस्थिते आडुणास्तस्यपरंप्रत्यादिवद्भावाद्धस्वत्वप्रसंगः। गोस्त्र्यत इति। अणग्रहणानुवृत्तिमुभयत्र आश्रयेनांतादिवदिस्येतच्चानपेक्ष्येसमुकं। अंवार्थेति। अंबार्थनद्योर्ह्रस्वइति ह्रस्वत्वेकृते एकारदेशेचतसांतवद्भावात्पुनर्ह्रस्वप्रसंगः। निष्कौशांबीरमिति। नपुंसकह्रस

=आकृतेसमेसमेनह्रस्वत्वंस्यात्तत्वेकणाइसत्वो। णित्यनुवर्तते उपसर्गह्रस्वकृते रित्यत्र॥१॥=

धारयः। पारयः। कृदकृतोरेकादेशःकृद्ग्रहणे नगृह्यतेयथाशक्तोनकर्तुं कृदंतंप्रातिपदिकमिति। कृतर्हिसातत्यतत्रैकादेशो नाकार्येहार्ये। न अभ्यासादीनां ह्रस्वत्वे। अभ्यासादीनांह्रस्वत्वेनांतादिवद्भवतीतिवक्तव्यं। केपुनरभ्यासादयः। अभ्यासोहां बार्थनदीनपुंसकोपसर्जननह्रस्वत्वानि। अभ्यासह्रस्वत्वे। उपेयाज। उपेयाय। उपोवाप। उ हे ह्रस्वत्वं उपोह्यते। गोह्यते। अंबार्थनदीनपुंसकोपसर्जनह्रस्वत्वानि। अंबा। अक्का। कुमारीदं। किशोरीदं। आग्राशास्त्रीदं। धानाशष्कुलीदं। निष्कौशांबीदं निर्वाराणसीदं। अभ्यासोहां बार्थनदीनपुंसकोपसर्जनग्रहणे नग्रहणाद्ध्रस्वत्वेप्राप्नोति। नवाऽवहिरंगमंतरंगे। वर्णाश्रयविधौ च। वर्णाश्रयविधौचनांतादिवद्भवतीतिवक्तव्यं। किंप्रयोजनं। खट्वाभिर्जुहाव अस्या अभ्व इति। इह खट्वाभिःमालाभिः अतोभिसऐसभवतीत्यैसभावःप्राप्नोति। नैषदोषः। तपरकरणसामर्थ्यान्नभविष्यति॥ अस्त्वन्यत्तपरकरणेप्रयोजनं। किं। कीलालपाभिः। शुभंयाभिः। जुहाव। आत औणलइत्यौत्वंप्राप्नोति। अस्या अभ्व इति एङः पदांतादतीतिपूर्वत्वंप्राप्नोति॥ ×बहिरंगलक्षणत्वात्‌ नवाएतद्वक्तव्यं। किंकारणं। बहिरंगलक्षणत्वात्‌

त्वात्सरत्वाउपसर्जनह्रस्वः। जुहावेति। ह्वयतेर्लिटितिपिणल्यभ्यस्तस्यचेतिसंप्रसारणं। संप्रसारणाच्चेतिपूर्वैकादेशः। तस्याकारंप्रत्यादिवद्भावास्मल्लत्वौत्वप्रसंगः। अस्या अभ्व इति। इदमश्चतुर्थ्येकवचनं। त्यदाद्यत्वंटाप्सर्वनाम्नःस्याड्ढ्रस्वश्चेतिस्याट्ह्रस्वश्च। वृद्धिरेकादेशः हलिलोपश्च। ऊ पस्यलोपः। एचोयवायाव इत्येकारस्यायादेशः। लोपःशाकल्यस्येतियलोपः॥ ॥ ॥

नवेति। कार्यमात्रमनेनातिदिश्यते ननु रूपं विशिष्टवर्णरूपाश्रयाश्चैते विषयो नातिदिश्यन्ते तु कस्य सिद्धवचनेन चास्यार्थस्य लिंगं प्रदिदिहिवर्णः अयो विधिरनेनातिदिश्येत
नदाधीत्यप्रेत्येत्यादौ एकादेशस्य ह्रस्वप्रसादिवद्भावात्तुकः सिद्धत्वात्तुकस्य सिद्धत्वेन ब्रूयात्। षत्वतुगौ उत्सर्गे ति। उत्सर्गः स्थानी सामान्येनोत्सृष्टत्वात्। नान्यस्ये

= शीरयेत्यादौ लेकारविशिष्ट एकारूपदत्वं तदस्येव अप्राप्तत्वेन वर्णाश्रयणादिशिष्टवर्णरूपाश्रयत्वाभावात् कार्यमात्रमिति सौ चावयवस्य चाकांतादिरादृश्यमानाक्षितसत्रप्रायनिमित्तकार्यमात्रमिति पदः। तदेवं वर्णाश्रये वे विधातिकं प्रसक्त्या

नवाता। द्रूप्पातिदेशात्। नवा वक्तव्यं किं कारणं अनादूप्पातिदेशात् न हि तादूप्यमतिदिश्यते रूपाश्रया वै एते विधयः। अनादूप्पान्नमविष्य
ति। षत्वतुकोरसिद्धः। किमर्थमिदमुच्यते। षत्वतुकोरसिद्धवचनमादेशलक्षणप्रतिषेधार्थमुत्सर्गलक्षणभावार्थं च। षत्वतुकोरसिद्धत्वमुच्य
ते आदेशलक्षणप्रतिषेधार्थं उत्सर्गलक्षणभावार्थं च आदेशलक्षणप्रतिषेधार्थं तावत् कोसिचत्। सोसिचत्। एकादेशे कृते इणः इति षत्वं प्रा
प्नोति। असिद्धत्वान्न भवति। उत्सर्गलक्षणभावार्थं च। अधीत्य प्रेत्य। एकादेशे कृते ह्रस्वस्येति तुक् न प्राप्नोति। असिद्धत्वाद्भवति। अस्ति प्रयोजन
मेतत्। किं तर्हीति। तत्रोत्सर्गलक्षणप्रसिद्धिः। उत्सर्गाभावात्। तत्रोत्सर्गलक्षणस्य कार्यस्याप्रसिद्धिः। अधीत्य प्रेत्य किं कारणं उत्सर्गाभा
वात्॥ ह्रस्वस्येत्युच्यमानेन चात्र ह्रस्वं पश्यामः। ननु चात्राप्यसिद्धवचनात्सिद्धं। असिद्धवचनात्सिद्धमिति चेन्नान्यस्यासिद्धवचनादन्यस्य भावाद्भा
वो भवति। न हि देवदत्तस्य हंतरि हते देवदत्तस्य भावो भवति। तस्मात्स्थानिवद्वचनमसिद्धत्वं च तस्मात्स्था [redacted]
निवद्भावो वक्तव्यः असिद्धत्वं च। अधीत्य प्रेत्येति स्थानिवद्भावः। कोसिचत् सोसिचदित्यत्रासिद्धत्वं। स्थानिवद्वचनानर्थकं शास्त्रासिद्ध
त्वात्। स्थानिवद्वचनमनर्थकं किं कारणं शास्त्रासिद्धत्वात्। नानेन कार्यस्यासिद्धत्वं क्रियते किं तर्हि शास्त्रासिद्धत्वमनेन क्रियते॥ ॥

ति। कार्यासिद्धत्वाश्रयेणेदमुच्यते। आदेशे न स्थानिनो निवृत्तत्वात् सत्यप्यादेशस्यासिद्धत्वे स्थानिनः प्रत्यापत्त्यभावात्। असिद्धत्वं चेति। षत्वे सिद्धत्वं स्थानिवद्भा
वेन स्वाश्रयस्यानिवृत्तेनात्वत्वप्रसंगः॥ ॥श्री॥ ॥श्री॥ ॥श्री॥ ॥

=अंतादिवत्त्वं चेति एतेनैतदप्युचितं पूर्वपदयोर्दित्त्वमनुवर्तमाने पूर्वपरयोर्यदेकादेशः स आद्यन्तवद्भवति इत्यर्थे जश्त्वं तावदसिद्धम् उत्तरत्र सामर्थ्यात् पूर्वपरयोः पदयोर्यावदेकादेशौ सिद्धवद् इति पर्यवसानात् पदस्येति विपर्ययमितिः=

एकादेशशास्त्रमिति। ततश्च पूर्वं तुक्शास्त्रं प्रवर्तते पश्चादेकादेशशास्त्रमित्युक्तं भवति। शकहूष्विति। शकानां हूयन्तीति क्विप्। संप्रसारणं पूर्वैकादेशः हल इति दीर्घत्वं। तत्रैकादेश स्यासिद्धत्वादिणुत्तरस्य विधीयमानं षत्वं न स्यात्। वृक्षेऽछत्र मिति। एकादेशस्यासिद्धत्वान्नित्यो ह्रस्वाश्रयस्तुक् स नादीर्घात्पदान्ताद्वेति विकल्पेन लिप्यते। पदान्त पदाद्योरिति। ननु तुल्येवाचनिकत्वेको विशेषो येन संप्रसारणं ईड्सु सिद्ध इति प्रसारख्यायते पदान्त पदाद्योरिति तु क्रियते उच्यते [redacted] लाघवात्सदसे सेव वक्तव्यं छन्दिता द्वियहूणां च पूर्व

एकादेशशास्त्रं तुक्शास्त्रे सिद्धं भवतीति। संप्रसारणाड्डीसु सिद्धः संप्रसारणाड्डीसु सिद्धः एकादेश इति वक्तव्यं। शकहूषु परिवीषु संप्रसारणाड्डि। वृक्षे छत्रं। वृक्षेच्छत्रं प्लक्षे छत्रं प्लक्षेच्छत्रं। ङि। ३८। अपचे छत्रं। अपचेच्छत्रं। अपजे छत्रं अपजेच्छत्रं। संप्रसारणाड्डी सु सिद्धः पदान्त पदाद्योरेकादेशस्या सिद्धवचनात्। संप्रसारणाड्डी सु सिद्ध एकादेशः कुतः पदान्त पदाद्योरेकादेशस्यासिद्धवचनात्। पदान्तपदाद्योरेकादेशोऽसिद्धो भवतीत्युच्यते। न चैषु पदान्त पदाद्योरेकादेशः यदि पदान्तपदाद्योरेकादेशो सिद्धः सुसस्यास्त्रोषधीस्वधि सुपिप्पलाश्रोषधीस्वधि अत्र षत्वं प्राप्नोति। न विधिं प्रतिपदान्त पदाद्योरेकादेशोऽसिद्धः। षत्वं प्रत्येकादेशमात्रमसिद्धं शकहूषु परिवीषु अत्र षत्वं न प्राप्नोति। अस्तु तर्ह्यविशेषेण। कथं सुसस्याश्रोषधीस्वधि

×षत्वं प्रत्येकादेशमात्रमसिद्धं यदि×

(सुपिप्पलाओषधीस्वधि ने षुरोषुः॥ ॥श्री॥ ॥७॥

सूत्रादनुवर्तते। तेन पदान्तपदाद्योरेकादेशोऽसिद्धो भवतीत्यर्थो लभ्यते। ओषधीस्वधीति। ओषधिशब्दाद्द्वितीयावहुवचनं। ओषधेश्च विभक्तावप्रथमायामिति दीर्घः। ततः पूर्वसवर्णदीर्घो रुत्व विसर्जनीयौ। कः करत्करतीति [redacted] विसर्जनीयस्य सकारो विधीयते इणः षः सधिकारादिणउत्तरस्य षकारः। तत्रैकादेशस्य पदान्तपदाद्योरिति वचनादसिद्धत्वाभावात्सत्वप्रसंगः। अपसिद्ध तत्रैकादेशस्य षत्वाप्रसंगात्सकारः सिध्यति॥ ॥श्री॥ =अयं संयः षकारनिमित्तप्रतिपादनाय॥७॥

=इणउत्तरत्वाभावात् ९=

भा०कै०६ भ्रातुष्पुत्रग्रहणमिति। ऋतो विद्यायोनिसंबंधेभ्य इत्यलुक्। ऋत उदित्युकार एकादेशो रपरत्वं शास्त्रस्येति सलोपो रेफस्य विसर्जनीयः। तत्रैकादेशस्यासिद्धत्वादि दुदुपधस्य
४८ चाप्रत्ययस्येति षत्वे सिद्धे कस्कादिषु षत्वार्थं भ्रातुष्पुत्रग्रहणं ज्ञापयति नैकादेशात्परस्य विसर्जनीयस्य षत्वं भवतीति वेत्र इति। ऋकारस्य संप्रसारणं प्रथमैकवचनेन ततः सा
वपि पदमिति पदसंज्ञायां सत्यामुकारः पदादिः आकारः पदान्त इति। तयोरेकादेशस्यासिद्धत्वाद्दूरांतत्वाभावान्नत्वं न प्राप्नोतीत्यर्थः। यथालक्षणमिति। मा भून्नुगाग
म इत्यर्थः। अथवेति। पूर्वपरयोरित्यनुवर्तते ऽत्रंतादिग्रहणं च तत्र यथासंख्यसंबंधात्पूर्वस्य पदस्यांतस्य परस्यादेरेकादेशोऽसिद्ध इत्यर्थः संपद्यते। आकार ऋकार ञपदा
परस्य

भ्रातुष्पुत्रग्रहणं ज्ञापकमेकादेशनिमित्तात्षत्वप्रतिषेधस्य। यदयं कस्कादिषु भ्रातुष्पुत्रग्रहणं करोति तज्ज्ञापयत्याचार्यो नैकादेशनिमित्तात्रस्य ष
त्वं भवतीति यद्येवं तज्ज्ञापयते शकहूषु परिवीषु च षत्वं न प्राप्नोति तुल्यजातीयस्य ज्ञापकं किं च तुल्यजातीयं यः कुघोः। यद्येवं वेभोऽभ्यस्य ये
परतः ऊरिति प्राप्नोति उदिति चेष्यते। यथालक्षणमप्रयुक्ते। अथवा नैवं विज्ञायते पूर्वस्य पदादेः परस्य च पदांतस्येति कथं तर्हि परस्य च पदा
देः पूर्वस्य च पदांतस्येति। आद्गुणः। गुणग्रहणं किमर्थं न आदेको भवतीत्युच्यते आदेकस्त्वे गुणः केन। आदेकस्त्वे गुणः केनेदानीं भविष्यति।
खट्वेंद्रो मालेंद्रः। खट्वोदकं मालोदकं। स्थानेंतरतमो हि सः। स्थाने प्राप्यमाणानामंतरतम आदेशो भवति॥ ॥ ॥

=एङः पदांतादतीति कौ सिचादिरिति पदद्वयमाश्रयते। षत्वविधौ तु तथा नाश्रीयते इणः परस्य षत्वविधानात्॥ =

दिने भवतिनाप्युकारः पदांत इत्यसिद्धत्वाभावान्नुम्भवत्येवेत्यर्थः। किमर्थं षत्वतुकोरेकादेशस्यासिद्धत्वमुच्यते यावता हि पराश्रयत्वाद्बहिरंगत्वादेवैकादेशस्यासिद्धत्वं सिद्धं। ए
वं तर्हि ज्ञापनार्थमेतत् ज्ञापयत्यनयोरानंतर्ये बहिरंगस्यापि नासिद्धत्वं भवति। तेनाक्षद्यूरित्यत्रोठो सिद्धत्वाभावाद्गुणादेश उपपन्नो भवति॥ आद्गुणः। गुणग्रहणमिति। वृ एम०
द्धिमाणान्निवृत्तये यमादा गुण एव भविष्यतीति प्रश्नः। स्थानेंतरतमो हि स इति। पूर्वपरयोः कंठतालव्ययोरंतरतमः कंठ्यतालव्य एकारः। कंठोष्ठ्ययोस्तु कंठोष्ठ्य ओकारः॥०॥ ४८

ऐऔतावपीति। ऐकारस्यापि केचन तालव्यत्वादौकारस्य कण्ठोष्ठ्यत्वाच्चेति भावः। ऐऔतौ नैचीति। ऐऔतोरनेन सिद्धयोर्वृद्धिरेचीति नियमार्थं भविष्यति। एच्येव वृद्धिर्भवतीति। उभयतो नि
यमस्त्वयाख्यायते वृद्धिरेवैचीति। नोभयान्तर इति। अकारस्तु विधीयमान एव परो भवतीति स्थानान्तर उभयान्तरः। प्लुतश्चेति। प्लुतविधाने सति यस्मिन्विषये प्लुतो विहितस्तस्मि

=नन्वेवमवृद्धिरिति नियमादृदूरच्यप्रसक्तावपि एच्येदौतौ स्यातामत आह। उभयत इति ९

ऐऔतावपि तर्हि प्राप्नुतः। ऐऔतौ नैचितावुक्तौ। ऐऔतौ न भविष्यतः। किं कारणं। एचि ऐऔतावुच्येते। इह तर्हि खट्वर्श्यः मालर्श्यः ऋकारे नोभयान्तरः। उभयोर्यान्त
रतमस्तेन भवितव्यं। न च ऋकार उभयोरन्तरतमः। आकारस्तर्हि प्राप्नोति। आकारेण सन्निधानेन सः। आकारेण [redacted] भविष्यति किं कारणं। ऋति धातो आकार उच्यते तन्नियमार्थं भविष्यति। ऋकारादौ धातावेव नान्यत्रेति। प्लुतस्तर्हि प्राप्नोति। प्लुतश्च विषये स्म
तः। विषये प्लुत इत्युच्यते। यदा च स विषयो भवितव्यमेव तदा प्लुतेन। आन्तर्यतस्त्रिचतुर्मात्राः इदं तर्हि प्रयोजनं। आन्तर्यतः त्रिचतुर्मात्राणां स्थानिनां त्रिमात्र
चतुर्मात्रा आदेशा मा भूवन्निति। खट्वा इन्द्रः खट्वेन्द्रः। खट्वा उदकं खट्वोदकं। खट्वा ईषा खट्वेषा। खट्वा ऊढा खट्वोढा। खट्वा एलका खट्वैलका। खट्वा ओदनः खट्वौद
नः। खट्वा ऐतिकायनः खट्वैतिकायनः। खट्वा औपगवः खट्वौपगवः। अथ क्रियमाणेऽपि गुणग्रहणे कस्मादेवात्र त्रिमात्रचतुर्मात्राणां स्थानिनां त्रिमात्र
चतुर्मात्रा आदेशा न भवन्ति। तपरत्वान्नते स्मृताः। तपरे गुणवृद्धी ननु च तः परो यस्मात्सोऽयं तपरः। नेत्याह। तादपि परस्तपरः। यदि परस्तपरः ऋदोरप् इहैव
स्यात् यवः लवः पवः इत्यत्र न स्यात्। नैष तकारः। कस्तर्हि दकारः। किं दकारे प्रयोजनं। अथ किं तकारे। असन्देहार्थस्तकारः यद्यसन्देहार्थस्तकारः दकारोऽपि। अथ
मुखसुखार्थस्तकारः दकारोऽपि। ॥ ॥श्री॥ ॥

=पक्ष इति। ... यत्र पुनरीदृशाद्धानादिरुत्पद्यते तत्र विधिरिति ...

न्न प्रयत्नेनैव भाव्यं। अस्मिन्कर्तव्य आष्टमिकस्यासिद्धत्वादिति पक्षे। नु वा रप्रसङ्गात् प्लुतो न भविष्यतीत्यर्थः। त्रिचतुर्मात्रा इति। प्लुता प्लुतप्रसङ्गे प्लुतश्च विषये स्मृत इति न्यायो न
ते प्लुतप्रसङ्गे इति त्रिमात्रप्रसङ्ग उच्यते। तपरत्वान्नते स्मृता इति। सती हि गुणग्रहणे गुणसंज्ञाविधौ तपरकरणात् त्रिमात्रचतुर्मात्राणां गुणसंज्ञाया अभावादप्रसङ्ग इत्यर्थः॥ ०॥

=नन्वनेनैव न्यायेन त्रिमात्रा ... प्लुताप्लुतेति ... त्रिमा

वृक्षइंद्र इति स्थिते आद्गुण इ सकारे कारयोर्गुणः प्राप्नोति इकारयोः सवर्णदीर्घत्वं च तत्र शब्दपरविप्रतिषेधाद्दीर्घत्वप्रसंगे गुण उच्यते। न वेति। एकपदाश्रयत्वाद्गुणोत्रांतरंगः। एसे। एसेधसोरेङि पररूपमिति प्राप्ते उप्याद्गुणो च वृद्धिविधानं। किमिदमिति। एतिरेवात्र विचार्यते। एवं स्वात्मने पदित्वाद्रूपग्रहणाभावः साहचर्याच्चद्ध योर्मि ईशः। यद्येती तितिङ तानुकरणं

वृक्षइंद्रइति

गुणोङि प्रीतमुपसंख्यानं कर्त्तव्यं। वृक्षइंद्रः प्लक्षइंद्रः॥ शीपइंद्रं तइंद्रं इद्रा अपचइंद्रं अपजइंद्रं किं प्रयोजनं। दीर्घत्ववाधनार्थं सवर्णदीर्घत्वं माभूदिति। न वा वहिरंगलक्षणत्वात्। न वा कर्त्तव्यं किं कारणं वहिरंगलक्षत्वात्। वहिरंगलक्षणं सवर्णदीर्घत्वं अंतरंगो गुणः असिद्धं वहिरंगमंतरंगे। आदेकपदे गुणः केन स्थानेंतरतमो हि सः। ऐचौ तौ नैचितावुक्तावक्ता ऐचो भयांतरः। आकारेण तिधातोरूपः प्लुतस्य विषये स्मृतः। अंतर्यात्रिचतुर्मात्रास्तेरपेत्वात्न्नते स्मृताः। एसेध किमिदमेसेध सो रूपग्रहणमाहो स्विद्धातुग्रहणं किं चातः यदि रूपग्रहणं सिद्धमुपैति उपैषि प्रेमीति न सिध्यति। अथ धातुग्रहणं सिद्धमेतद्भवति। किं तर्हीति। इणी कारोद्देशे प्रतिषेधः इणि इकारादौ वृद्धेः प्रतिषेधो वक्तव्यः। उपेतः। प्रेतरइति। योगविभागात्सिद्धं। योगविभागः करिष्यते। वृद्धिरेचि ततः एसेधसोः एसेधसोश्च एचि वृद्धिर्भवति। ततउठि उठि च वृद्धिर्भवतीति। एवमपि आ इतः एतः प्रेतइ सत्रापि प्राप्नोति। [redacted] आदिः पररूपमत्र वाधकं भविष्यति। न भविष्यति। नाप्राप्ते पररूपे इयं वृद्धिरारभ्यते। सा यथैव एङि पररूपं वाधते एवमादि पररूपं बाधेत न बाधते किं कारणं। येन नाप्राप्ते तस्य बाधनं भवति। न चाप्राप्ते एङि पररूपे इयं वृद्धिरारभ्यते। आदि पररूपे पुनः प्राप्ते चाप्राप्ते च॥ ॥श्री॥ ॥७॥

भावा०

ततो रूपग्रहणं अथ एकशिपा वितिश्तिपानिर्देशः ततो धातुग्रहणमिति संशयात्प्रश्नः। योगविभागादिति एकस्मिन्योगे चीस सो ठासंवंधार्यविभागस्य कर्त्तुमशक्यत्वाद्योगविभागसंश्रयः। सा यथैवेति। बाधकमात्रापेक्षायां सर्वस्य बाधाप्रसंग इति भावः। येन नाप्राप्त इति। कार्यविशेषचिंतायां सर्वविषयव्यापि बाधस्यान्याप्यत्वात्॥ ॥ ॥

=येनेत्यस्यायमर्थः विच्छिन्नेन कार्येणोत्सर्गात्=

=येनेत्यस्यायमर्थः प्राप्ते नेत्याद्यर्थे उत्सर्गात्=

अथ वेति। अनंतरे वा छंदसि ज्ञाते तद्व्याधयावचनस्य चरितार्थत्वात् उत्तरेण सह समुच्चयं परत्वात् उत्तरं भवतीत्यर्थः॥ अक्षादिति। अक्षानूहते वश्यमित्यावश्यके णिनिः सोऽधनं कृतेति स
मासः॥ प्रादिति। प्रेष्यशब्दे स्त्रीप्यशब्दे भवति। प्रोढा शब्दे आदुढाक्षोढा। प्र ओढा इति स्थिते ओमाङोश्चेति पररूपं भवति। स्वैरीति। स्वेनात्मनार्ते गच्छत्यवश्यमिति णिनिः इति नेति

=इत्ते देव एष्यश्च ईषे स्त्री वई प्यश्च १=

=आवश्यके घोसेन्निरूपपदे णिनि रिलुप्पदसमासाभावात् ... =

अथ वा पुरस्तादपवादा अनंतरान्विधीन्बाधंते इति इयं वृद्धिरेङि पररूपं बाधिष्यते नाडि पररूपं। अक्षादूहिन्यां अक्षादूहिन्यां वृद्धिर्वक्तव्या। अक्षौहि
णी॥ प्रादूहोढोढ्येषैष्येषु। प्रादूह ऊढ ऊढि एष एष्य इत्येतेषु वृद्धिर्वक्तव्या। प्रौहः प्रोढः प्रौढिः प्रैषः प्रैष्यः॥ स्वादीरेरिणोः॥ स्वात् ईर ईरिन् इत्येतयोर्वृद्धिर्वक्त
व्या। स्वैरं। स्वैरी॥ ईरिन्ग्रहणं शक्यमकर्तुं। कथं स्वैरी। इति नैतन्मत्वर्थीयेन सिद्धं। स्वैरोऽस्यास्तीति स्वैरी॥ ऋते च तृतीयासमासे वृद्धिर्वक्तव्या। सुखार्तः। दुः
खार्तः॥ ऋत इति किं। सुखेतो दुःखेतः। तृतीयाग्रहणं किं। परमर्तः। समास इति किं। सुखेनर्तः॥ प्रवत्सतरकंबलवसनानां च ऋणे॥ प्रवत्सतरकंबलव
वृद्धि३ सनानां च ऋणे वृद्धिर्वक्तव्या। प्रार्णं। वत्सतरार्णं। वसनार्णं। ऋणदशाभ्यां च। ऋणदशाभ्यां च वृद्धिर्वक्तव्या। ऋणार्णं। दशार्णं। आरः किमर्थमु
कारः॥ वृद्धेरनुकर्षणार्थः। नेतदस्ति प्रयोजनं। प्रकृता वृद्धिरनुवर्तिष्यते। इदं तर्हि उपारोऽचिद्वृद्धिरेव यथा स्यात् पररूपं मा भूदिति
। किं चान्यत्। आ ओ इति पररूपं उस्योमाङोश्चात्पररूपप्रतिषेधं चोदयिष्यति स न वक्तव्यो भवति॥ ॥श्री॥ ॥

णिनिस्त्वनभिधानान्न भविष्यति स्वैरीति प्रयोगाभावादिति भावः॥ दशार्णो देशो नदी विशेषस्य देशविशेषस्य च संज्ञा। उपसर्गोप्र षु ममिमिति प्रगता ऋषभा अस्मादि
ति बहुव्रीहिः। उणादीनामव्युत्पत्तिपक्षे धातु ऋषभशब्दे नास्ति॥ ॥श्री॥ ॥श्री॥ ॥श्री॥ ०

=ऋषेरभ किति युत्पादनात् १=

भा०कै०६ उपसर्गादृति। उपसर्गेणौव धातोराक्षेपाद्धातुग्रहणं न कर्त्तव्यं। यत्रोपसर्गत्वेन संभवति तत्रोपसर्गग्रहणेनआरयोर्लभ्यन्ते। यथा नास्ति काया न सम्भावविधौ न तु संभवत्युपसर्गत्वे।
५० प्रछेकः इति। प्रगताः ऋच्छकाः अस्मादिति बहुव्रीहिः परत्वादिति। सति धातुग्रहणे योगविभागेन पुनर्विधीयत इति शाकलं व्याख्यते। अग्ने छत्रमिति। अग्नि स् छत्रं इति स्थिते एङः

उपसर्गात् धाताविति किमर्थं इह मा भूत्। प्रर्षभं वनं। उपसर्गाद्वृद्धिविधौ धातुग्रहणे उक्ते किमुक्तं गात्युपसर्गसंज्ञाः क्रियायोगे यत्क्रियायुक्ताः प्रादयस्तं प्रतीतिवचनमिति क्रियमाणेऽपि धातुग्रहणे प्रछेकः इति प्राप्नोति। यत्क्रियायुक्ताः प्रादयस्तं प्रतीतिवचनान्न भवति। इदं तर्हि प्रयोजनं। उपसर्गादृति धातोर्वृद्धिरेव यथा स्यात्। यरस्मत्प्राप्नोति तन्मा भूदिति किं चान्यत्प्राप्नोति ह्रस्वत्वं ऋः सक इति। ऋति ह्रस्वात् उपसर्गाद्वृद्धिः एवं विप्रतिषेधेनेति चोदयिष्यति तन्न वक्तव्यो भवति। छे तु कः संबुद्धिगुणाः [redacted] छे तु भवती से स्मात्संबुद्धिगुणो भवति विप्रतिषेधेन। छे तु भवती सस्यावकाशः। अग्ने वायो इहोभयं प्राप्नोति। अग्ने छत्रं। अग्नेच्छत्रं। वायो छत्रं। वायोच्छत्रं। संबुद्धिगुणो भवति विप्रतिषेधेन। सतर्हि विप्रतिषेधो वक्तव्यः न वा बहिरंगलक्षणत्वात्। न वा वक्तव्यः। किं कारणं बहिरंगलक्षणत्वात्। बहिरंगलक्षणस्तुक्। अन्तरंगलक्षणः संबुद्धिगुणः असिद्धं बहिरंगमन्तरंगे। अन्तरेणापि विप्रतिषेधमन्तरेणापि चैतां परिभाषां सिद्धं। कथं। इदमिह संप्रधार्यं संबुद्धिलोपः क्रियतां गुण इति किमत्र कर्त्तव्यं परत्वात् गुणः नित्यः संबुद्धिलोपः कृते पि गुणे प्राप्नोति अकृतेऽपि गुणे। अपि नित्यः कृते पि संबुद्धिलोपे प्राप्नोति अकृतेपि [redacted]। अनित्यो गुणः न हि कृते संबुद्धिलोपे प्राप्नोति तावत् सेवछे नानंतर्यं तत्र तुक् भवितव्यं॥ ॥श्री॥ ॥

ह्रस्वात्संबुद्धेरिति स्तुलोपे कृते यदि पूर्वं क्रस्यात् ह्रस्वांतत्वाभावात् गुणेन स्यात् पूर्वं तु गुणे ह्रस्वाभावात् न स्यादिति विप्रतिषेधोपन्यासः। बहिरंगलक्षणस्तुगिति द्विपदाश्रयत्वात् आचार्यदेशीयः पंडितंमन्यत्वादाह। अंतरेणापीति। आचार्य आह। अनित्यो गुण इति॥ ॥श्री॥ ॥७॥ ाम०
५०

तस्मादिति। एवौंकार्थं निगमयति। शकृद्धिति। कुयतेः क्विपि संप्रसारणे पूर्वैकादेशे च कृते ह्रस्वस्य पिति कृति तुक् प्राप्नोति हल इति दीर्घत्वं च प्रकार्येति। तुकि सति तेन व्यवधानात् मिलोपाप्रसंगः। अपचच्छतुरिति। छोर्दने आत्वं अतुस् आतो लोप इटि चेत्याल्लोपः तस्य स्थानिवत्वाद्विर्वचनं छाछ् इति स्थिते। यदि दीर्घादिति पूर्वं तुक्

तस्मात्तत्र च्छ्यते। छे तुकः संवुद्धिगुणः न वा वृद्धि रंगलक्षणत्वादिति संप्रसारणादीर्घत्वणलोपाभ्यासगुणादयश्च तुको भवंति विप्रतिषेधेन। संप्र
सारणादीर्घत्वस्यावकाशः। हूतः जीनः संवीतः शूनः। तुकोऽवकाशोऽग्निचित् सोमसुत्। इहोभयं प्राप्नोति परिवीषु शकृद्धु। णिलोपस्याव
रल-रा२ काशः। कारणा तुकः स एव। इहोभयं प्राप्नोति। प्रकार्यगतः प्रहाय्यगतः। अल्लोपस्यावकाशः। प्रचिकीर्षिता। प्रजिहीर्षिता। तुकः स एव। इ
होभयं प्राप्नोति। प्रचिकीर्ष्यगतः। प्रजिहीर्ष्यगतः। अभ्यासगुणादयश्च तुको भवंति विप्रतिषेधेन। के पुनरभ्यासगुणादयः॥ ह्रस्वत्वात्वलगु
तस्थुः५ णाः। ह्रस्वत्वस्यावकाशः। ययतुः। ययुः। तस्थतुः। तुकः स एव। इहोभयं प्राप्नोति। अपचच्छतुः। अपचच्छुः। अत्वस्यावकाशः। चक्रतुः। चक्रुः।
तुकः स एव। इहोभयं प्राप्नोति। अपचच्छतुः। अपचच्छुः। इत्वस्यावकाशः। पिपक्षति विपक्षति। तुकः स एव। इहोभयं प्राप्नोति। चिच्छाद
यिषति। चिच्छर्दयिषति। गुणस्यावकाशः लोलूयते वेभिद्यते। तुकः स एव। इहोभयं प्राप्नोति। चेच्छिद्यते। चोच्छूयते। यणादेशादाङ्गुणः। य
णादेशाद्गुणो भवति विप्रतिषेधेन। यणादेशस्यावकाशः। दध्यत्र। मध्वत्र। आङ्गुणस्यावकाशः। खट्वेंद्रः। खट्वोदकं इहोभयं प्राप्नोति। वृक्षोत्र।
प्लक्षोत्र। इ उ ऋ गुणवृद्धिविधयश्च यणादेशाद्भवंति विप्रतिषेधेन। इऋो रवकाशः। आस्तीर्णं निपूर्तः। पिपुरुः। यणादेशस्यावकाशः। चक्रतुः चक्रुः। इहोभयं

स्यात् तदा जंतेत्वाभावाद्गुस्रो नस्यात्। अपचच्छदतुरिति। उच्छदि दीप्तिदेवनयोरिति सम्प्रसिद्धिर्वचने कृते यदि पूर्वं तुक् स्यात् तत्र ऋकारांतत्वाभावाद् उरदित्वं न स्यात्। चिच्छर्दयि
षति। छर्द वमने चुरादिः। वृक्षोत्रेति। वृक्षस् अत्र इति स्थिते। ससजुषोरुः अतो रोरित्युत्वे तत उकारस्याकाराश्रयो यण प्राप्नोति। पूर्वैस्सह गुणश्च॥

=हलादिःशेषस्तु न अभ्याससंज्ञाप्रवृत्तिकाले साक्षात् स्वनिमित्तत्वाभावात् लिडितानामेव तत्र तेन तिस्रेतः अतश्च तुगलघत्वितु विधानं ज्ञापकमिति तात्पर्यं२=
=अन्त्वेर पत्वेरेफनिवृत्तसर्गं=

ननु रिति। आद्गुणमेति क्ङिति नोरन्यतरः। लिङ्वृद्धावा दृष्टे वचनं गबहुलंछंदसीसुत्वं परत्वं च। दाक्षीति। दक्षस्यापत्यं स्त्री अत इञ्। इतो मनुष्यजातेरिति ङीष्। सवर्णे दीर्घत्वं वाधित्वा यस्येति लोपो भवति। दाक्षायण इति। दाक्षेर पत्यं युवा यञिञोश्चेति फक्। फस्यायनादेशः। तत इकारस्य पराच प्राप्नोति लोपश्च। गांगेय इति। शुभ्रादिभ्यश्चेति ढक्। ढस्य एयादेशः। वृद्धिरेचीति वृद्धिर्लोपेन वाध्यते। गांग इति। शिवाद्यण। सवर्णे दीर्घत्वं लोपेन वाध्यते। अष्यर्थमिति। अर्थ इति पूर्वे पदप्रकृतिस्वरेण धातुस्वरे सति यणादेशो च उदात्तस्वरितयोर्यण इति स्वरितत्वं भवति। श्रीवेति। ईवेरिगुपधलक्षणः कः श्रीशी शायस्येति बहुव्रीहिः बहुव्रीहौ प्रकृत्येति पूर्वे पदप्रकृतिस्वरेण धातुस्वरः। तत एका

=विमलोपश्च दितार्थीतासीलोतादविमन्त्वात्...वतीति पूर्वं यथायथः। अथापीकाग्रं...पत्ताधनचिलार्थो [illegible] कांगेततएवबाधकाद (शासयणादेश) सुनव्यंथायम्यः। नचाकाग्रं...चावितार्थमद्गीयकाग्रं...पत्ताधनमेवकुतोनदर्शितमितिवाच्यं पश्च

हृद्रेरच्यध्वाजगुरीः मित्रावरुणौ ततुरिः किरतिगिरति। गुणवृद्ध्योरवकाशः। चेता गौः। यणादेशस्य स एव। इहोभयं प्राप्नोति। चयनं चायकः। लवनं लाव
कः। भलोपधातुप्रातिपदिकप्रत्ययसमासांतोदात्तोदात्तनिवृत्तिस्वरा एकादेशाच्च भवंति विप्रतिषेधेन। भलोपस्यावकाशः गार्ग्यः। वात्स्यः। एकादेश
यणादेशयोरवकाशः। दधीदं मधूदकं। दध्यत्र मध्वत्र। इहोभयं प्राप्नोति। दाक्षी दाक्षायणः। प्लाक्षी प्लाक्षायणः। अत्र विभलोप एकादेशाद्भवति विप्र
तिषेधेन। अचि भलोपस्यावकाशः। दाक्षी दाक्षायणः। एकादेशस्यावकाशः। इंद्राग्नं क्षुपाग्नं। इहोभयं प्राप्नोति। गांगेयो गांगः। धातुस्वरस्यावका
शः पचति। पठति। एकादेशयणादेशयोः स एव। इहोभयं प्राप्नोति। अष्यर्थं। श्रीईशा श्रीषा। प्रातिपदिकस्वरस्यावकाशः। आप्रः। एकादेशयणादे
शयोः स एव। इहोभयं प्राप्नोति॥ अग्न्युदकं॥ ॥ ॥

शा०लो०१८

=एवंचाशियमस्यास्यावाधकत्वादुरकविशेषणतात्... =अस्मिन्पक्षे श्रीषेतिवत्तीयानिर्देशः।१८=
पा०१८=

देशः स च स्वरितो वानुदात्ते पदादाविति स्वरितउदात्तो वा। अथवाग्निरयमिछतीति क्विप्। कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेणाधात्वंतोदात्तत्वे सत्यंतोदात्तादुत्तरपदादिति विभक्तेरुदात्त
त्वं वा भवति। अग्न्युदकमिति। अग्निसहितमुदकमग्न्युदकं। समानाधिकरणाधिकारे कृततीयापूर्वपदउत्तरपदलोपश्चेति समासः। उदके केवल इति पूर्वपदं तोदात्तत्वं। ए
वं तु व्याख्यायमाने प्रातिपदिकस्वरो न प्रदर्शितो भवति। तस्मादग्निहृदकं अग्निसुष्मत्वाद्वा हव्यवाद्युस्मिन्निति बहुव्रीहिः कर्त्तव्यः। ततो बहुव्रीहौ प्रकृत्येति पूर्वपदप्रकृति
स्वरेण प्रातिपदिकस्वरे सति यणादेशे चोदात्तस्वरितयोरिति स्वरितत्वं भवति एवं यत्ति सति न सिध्यते॥ ॥ ॥ राम०
५१

[illegible]

हृक्षार्थमिति। अर्थे इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरे सत्येकादेशो स्वरितो वानुदात्ते पदादाविति सिध्यति। पूर्ववल्लेकादेशेन सिध्येत्। चिकीर्षार्थमिति। उदात्तस्वरितयोर्यण इति अ

कारस्य स्वरितत्वं। औपगवार्थमिति। स्वरितो वानुदात्ते पदादाविति वा स्वरितत्वं। राजवेदी हृत इति। राज्ञो वेदीति षष्ठीसमासः। ई हृत इत्यस्य तिङ्। तिङ इति निघातः।

चिक्षियिवेति। क्षिक्षये लिट् क्वादिनियमादिट्। सवर्णदीर्घे प्राप्ते इयङ्। येन नाप्राप्ति न्यायेन यणो पवादावियङुवङौ सवर्णदीर्घस्य तु परत्वाद्बाधकौ। साधु

हृक्षार्थे। प्रसय पस्वरस्यावकाशः। चिकीर्षुः औपगवः। एकादेशयणादेशयोः स एव। इहोभयं प्राप्नोति। चिकीर्षर्थे। औपगवार्थे समासान्तोदात्तस्यावका

शः। राजपुरुषः। ब्राह्मणकंबलः। एकादेशयणादेशयोः स एव। इहोभयं प्राप्नोति राजवेद्यर्थे राजवेदी हृते। उदात्तनिवृत्तिस्वरस्यावकाशः। नदी कुमारी।

एकादेशयणादेशयोः स एव। इहोभयं प्राप्नोति। कुमार्यर्थे। कुमारी हृते। अल्लोपाल्लोपावार्धधातुके एकादेशाद्बलवतो विप्रतिषेधेन। अल्लोपस्यावकाशः।

चिहीर्षिता जिहीर्षिता। एकादेशस्यावकाशः पचेति। पठेति। इहोभयं प्राप्नोति। चिकीर्षको जिहीर्षकः। आल्लोपस्यावकाशः पपिः सोमं ददिर्गाः। एकादे

शस्यावकाशः। यांति। वांति। इहोभयं प्राप्नोति। ययतुः। ययुः। इयङुवङ् गुणवृद्धिटिल्किन्नित्पूर्वपरविकारश्च एकादेशपरणादेशाभ्यां भवतिविप्रतिषेधे

न। इयङुवङोरवकाशः। श्रियौ श्रियः। भ्रुवौ भ्रुवः। एकादेशयणादेशयोः स एव। इहोभयं प्राप्नोति। चिक्षियिव। चिक्षियिम। लुलुवुः। पुपुवुः। गुणस्या

वकाशः। चेता गोः। एकादेशयणादेशयोः स एव। इहोभयं प्राप्नोति। साधुचापी सुचायी। नञ्ग्राभावुकोः च्यपुः शयिता शयितुं टितोः वकाशः बुस्मां सप्ता

" नां पंचानां। एकादेशयणादेशयोः स एव। इहोभयं प्राप्नोति॥ ॥ ॥

चिनोतीति साधुचायी साधुकारिणि चेति णिनिः। सुचिनोतीति क्विप् लं सुचायी सुप्यजातौ विति णिनिः। सुपीति वर्त्तमाने [redacted] सुब्रह्मणस्तुम्भाद्ये यथास्यादिति

भाष्ये सुत्तं। अनम्रोनग्नो भवतीति नग्नं भावुकः। आघस्तु भगे सत्तु वर्त्तमाने कर्त्तरि भुवः खिष्णुच् खुकञ्वाविति खुकञ् प्रत्ययः। तत्र सवर्णदीर्घत्वे प्राप्ते वृद्धिः॥

ह्लसाणामिति। नुडागममात्रमनपेक्षित्वल्लक्षणाभेदमाश्रित्य विप्रतिषेधोपन्यासः। नहि सललक्षणास्यनुटः पंचानामित्यादिरवकाशः। क्वचिदग्नीनामिति पाठः। तत्रायंभावः। अपि च विषयव्याप्तिनो यणएवापवादो नुटी दीर्घस्य तु परत्वाद्बाधकः। दायकइति। येननाप्राप्तिन्यायेन नुडागमं स्वापादुणं बाधते। परत्वे न तु सवर्णदीर्घत्वमितिमत्वा विप्रति षेधोपन्यासः। अस्थीनीति। येननाप्राप्तिन्यायेन नुमागमो यणादेशं बाधते परत्वे न तु सवर्णदीर्घत्वं। अतिसखीनीतिवद्धवीहि। वीप्समिति। अत्र यणप्राप्नः प्रेप

=अधिकेति-इकारोकारऋकाराणामामित्यप्रा.अकारस्यतुदीर्घः।एवमुत्तरत्रपदस्यसानुणाम=क्वचिदिति-टिटवकाराग्रदर्शनेवज्ञामित्यपपनीयन्नीनांवायूनामितिपाठइत्यर्थः।नतेवंयणएदीर्घयोरपवादत्वादेवनुड्बाधकोनतुपरत्वादतआह-तत्रायमिति-३=

ह्लसाणां। प्लसाणां [redacted]। क्वितोवकाशः। साधुदायी सुष्ठुदायी। एकादेशयणादेशयोः सएव। इहोभयं प्राप्नोति। दायकोधायकः मितोवका शः। त्रपुणीजतुनी। एकादेश [redacted] यणादेशयोः सएव। इहोभयंप्राप्नोति। अस्थीनिदधीनि। अतिसखीनिब्राह्मणकुलानि। पूर्वपदविकाराणामव काशः। होतापोतारौ। एकादेशयणादेशयोः सएव। इहोभयं प्राप्नोति। नेष्टोद्गातारौ। आग्ने इं। उत्तरपदविकाराच्चेतिवक्तव्यं। उत्तरपदविकाराणामव काशः समीपंदुरीपं। एकादेशयणादेशयोस्सएव। इहोभयंप्राप्नोति नीपंवीपंप्रेपंपरेपं। औतोम्शसोः। औतत्तिदि। प्रतिषेधः। औतस्तिदि। प्रति षेधोवक्तव्यः। अचिनवं। असुनवं। सतर्हिप्रतिषेधोवक्तव्योनवक्तव्यः गोग्रहणंकरिष्यते। आगोतइतिवक्तव्यं। गोग्रहणेघोरुपसंख्यानं। गोग्रह णेघोरुपसंख्यानंकर्त्तव्यं॥ द्यांगच्छ॥ ॥ ॥ श्री ॥ ॥

मिति सवर्णदीर्घत्वंचेत्तेनबाध्यतेईत्वमनवर्णान्तादितिवक्तव्यमित्येकीयमतत्वान्नाश्रीयते। औतो। औत स्तिदीति। साहचर्यस्यव्यवस्थाहेतुत्वमनाश्रित्योच्यतेऽस्तुप एव हि शसोऽत्र संभवो वीत्यधिकारात्तद्धितस्याग्रहणात्। अचिनवमिति। लङ्-मिप्। अम् भावः। विकरणस्य गुणेकृते आत्वप्रसंगः। न्यासांतराश्रयणेऽव्याप्तिरितिदर्श ॥यन्नाह गोग्रहणइति। अतिव्याप्तिरपत्रेतिदर्शयति॥ ॥ ॥

समासाच्चेति। एकयोगे चेति। यस्य स्वरितत्वं प्रतिज्ञायते तदेवानुवर्त्तते नान्यदिति भावः। घोश्चेति। ओतो णिदिति सूत्रं पठितव्यं। गोतः इत्योकारांतोपलक्षणार्थं वा व्या

समासाच्च प्रतिषेधो वक्तव्यः। चित्रगुं पश्य शबलगुं पश्य। ननु च ओतः इत्युच्यमानेऽपि समासात्प्रतिषेधो वक्तव्यः। न वक्तव्यः। ह्रस्वेकृते न भविष्यति। इह
मिह संप्रधार्यं आत्वं क्रियतां ह्रस्वत्वमिति किमत्र कर्त्तव्यं परत्वादात्वं। न वा बहिरंगलक्षणत्वात्। न वाव क्तव्यः किं कारणं बहिरंगलक्षणत्वात्। ब
हिरंगलक्षणमात्वं अंतरंगं ह्रस्वत्वं असिद्धं बहिरंगमंतरंगे न नु च आगोतः इत्युच्यमानेऽपि समासात्प्रतिषेधो न वक्तव्यः कथं ह्रस्वे कृते न भविष्य
ति। स्थानिवद्भावात् प्राप्नोति। ननु चौतः इत्युच्यमानेऽपि स्थानिवद्भावात्प्राप्नोति। नैसा दः अनल्विधौ स्थानिवद्भावः। आगोतः इत्युच्यमानेऽपि न
दोषः। प्रतिषिध्यते त्र स्थानिवद्भावः। गोपूर्वणित्वात्स्वरेषु स्थानिवन्न भवतीति। स एव तर्हि दोषो गोग्रहणे घोः उपसंख्यानमिति सूत्रं च भिद्यते य
था न्यासमेदास्तु न नु चोक्तं ओतः इति ङिः प्रतिषेध इति। सुब्धिकारात्सिद्धं सुपीति प्रकृतं वर्त्तते क्व प्रकृतं वा सुप्यापिशलेरिति। यद्यनुवर्त्तते इहापि
विभाषा प्राप्नोति। सुपग्रहणमनुवर्त्तते वाग्रहणं निवृत्तं कथं पुनरेकयोगनिर्दिष्टयोरेकदेशोऽनुवर्त्तते एकदेशो न। एकयोगे चैकदेशानुवृत्तिरन्यत्रा
पि नावश्यमिहैव। एकयोगनिर्दिष्टानामप्येकदेशानुवृत्तिर्भवति। अन्यत्रापि नावश्यमिहैवंका न्यत्र। अलुगधिकारः प्रागानङः। उत्तरपदाधि
कारः प्रागंगाधिकारात् एवमपि अम्सुपसंख्यानं कर्त्तव्यं निवृत्तिबलीयस्त्वात्। अम्सुपसंख्यानं कर्त्तव्यं गां पश्य किं पुनः कारणं न सिद्ध्यति वृद्धिर्बलीय [redacted]
[redacted] स्त्वात् परत्वाद्वृद्धिः प्राप्नोति। न वानवकाशत्वात्। न वा वक्तव्यं। किं कारणं अ
नवकाशत्वात्। अनवकाशमात्वं वृद्धिं बाधिष्यते मावकाशाः। द्यां गच्छ। घोश्च सर्वे नामस्थाने वृद्धिर्विधेया। किं प्रयोजनं। यथा वृद्धेति दर्शनात्। यथा वृद्धौ शेष

काशमात्वं कोवः

खेयां वर्णनिर्देशो हि तपरत्वं प्रसिद्धं। ॥ ॥ ॥ ॥ ॥श्री॥ ॥श्री॥ ॥

एङि। तुन्वोरिति। सप्तमीनिर्देशात् तदादिविधिः। तु इत्यावत्। त्वावत्। तु वानीति। वाते लोडुत्तमैकवचने वानीति रूपं। एक एवेति। अर्थभेदाभावादेको निपातः। एवेचानियो
इति। नियोगोऽवश्यंभावोऽवधारणं। तस्मादन्यत्रार्थे पररूपं भवति। यथा क्वेव भोक्ष्यसे। अनवक्लृप्तावेव शब्दः। यदा त्ववधारणे वर्तते तेन तदा वृद्धिः। शाकंध्वादिति। शकंधुरु

एङि पररूपं। पररूपप्रकरणे तन्वोर्वेति निपात उपसंख्यानं कर्त्तव्यं। तु वै त्वै तु वै न्वै। वकारादाविति किमर्थं त्वावत्। त्वावत्। निपात इति किमर्थं तु
वानि तुवानि। न वा निपातैकत्वात्। न वा कर्त्तव्यं किंकारणं निपातैकत्वात्। एक एवायं निपातः। त्वै न्वै। एवे चानियोगे पररूपं वक्तव्यं। इहेव। अद्येव।
अनियोग इति किमर्थं इहैव भव मा स्म गाः। अत्रैव लभिहवयं सुशेवाः। शकंध्वादिषु च। शकंध्वादिषु पररूपं वक्तव्यं। शक अंधुः। शकंधुः। कुल
अटा। कुलटा। सीमन् अंतः। सीमंतः। केशेष्विति वक्तव्यं। यो हि सीम्नोऽन्तः सीमान्तस्स भवति। ओत्वोष्ठयोः समासे वा पररूपं वक्तव्यं। स्थूलोतुः।
स्थूलौतुः। बिंबोष्ठी बिंबौष्ठी॥ एवमन्त्रादिषु छंदसि। पररूपं वक्तव्यं। अपां त्वेमन्त्सादयाम्यपां त्वोद्मन्त्सादयामि। ओमाङोश्च। किमर्थश्चकारः एङि
स नु कृष्यते किं प्रयोजनं इह माभूत्। अद्य आ ऋश्यात्। अद्यार्श्यात्। नैतदस्ति प्रयोजनं। अद्यर्श्यादित्येव भवितव्यं। एवं हि सौनागाः पठंति। चोनर्थ
कोनधिकारादेङः। उस्योमाङ्क्ष्वाटः प्रतिषेधः। उसि पररूपे ओमाङोश्चाटः प्रतिषेधो वक्तव्यः। औस्त्रीयत्। औढीयत्। औंकारीयत्। स तर्हि प्रतिषेधो
वक्तव्यो न वक्तव्यः। उक्तमाटश्चेत्यत्र चकारस्य प्रयोजनं। आटोऽचि वृद्धिरेव स्यात् यथा स्यात् प्रोतितन्माभूदिति॥ ॥ ॥

पभा१

रूपाणां कुलटेति। अट ति इस्य टाप् चाद्यच्। पश्चात् कुलेन संबंधः। अन्यथा कर्मण्यणित्यण् प्रसंगः। ओत्वोष्ठयोरिति। ओतुर्बिडालः। ओष्ठः। अद्य ऋश्यादिति प्रतिपद
विधेर्बलवत्त्वात् सत्यपि सवर्णे दीर्घो बाध्यते। औढीयदिति। वहेराङ्पूर्वे क्तप्रत्यये ओढमिति रूपं ततः क्यच्लङि रूपमेतत्॥ ॥ ॥

उरण् अर्थवद्ग्रहणमिति। अणुदित्सवर्णस्य चाप्रत्यय इति सूत्रे उक्तं ननु प्रत्यये भाष्यकृता अनर्थकं नैषेति। ननु नप्रयोजनानुवृत्तिप्रमाणमिति कथमनाश्रयणमुपपद्यते। अनित्यत्वादस्याः परिभाषा
याः तच्चानित्यत्वमपदान्तस्य जितितं स्तत्योर्भेदेनोपादाने नावोदेशात् निर्हृसर्थेन ज्ञापितं। नित्यत्वे ह्यानर्थकस्यार्थवदेशग्रहणामसंगात्तन्निवृत्तेः सिद्धत्वात् भिं घुरिति। आ
नागमकानां सागमका आदेशा इति न्यायाद्यद्यपि सुडादेः प्रत्ययस्यार्थवत्त्वेन तु तदेकदेशस्य। यदा त्वर्थवतो ग्रामस्तत्कुलीभूतस्तद्ग्रहणे न गृह्यते इति न्यायस्तदार्थवत्त्व
मेवोसः। एवं तर्हीति। उरणाशः स्थाने वसेः स्फायितंचीति रकि संप्रसारणं तु साध्यते। शासिवसीति षत्वं न रपरे इति प्रतिषेधान्न भवति। एवमन्येष्विति लाक्षणिकं रूपं॥

उरपर। अपदान्तादिति किमर्थं का उस्रा कोस्रा। अपदान्तादिति प्रत्ययमकृत्वा तु कस्मान्न भवति का उस्रा कोस्रा। अर्थवद्ग्रहणेनानर्थकस्येति नैषा परिभाषाश
क्या विज्ञातुं। इह हि दोषः स्यात् भिं घा उत्सभिं घुः एवं तर्हि लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैवेत्येवं न भविष्यति उत्तरार्थेन तर्ह्यपदान्तग्रहणं कर्तव्यं। अ
तो गुणे पदान्ता द्घ्या स्यादिति। इह माभूत्। दण्डाग्रं स्तुपाग्रमिति। अथ क्रियमाणे तु। इतावनेकाजग्रहणं अदर्थं इतावनेकाज्ग्रहणं कर्तव्यं। किं प्रयोजनं
श्रदर्थं। इह माभूत् श्रदिति। [redacted] नाम्रेडितस्यान्त्यस्य तु। नित्यमाम्रेडिते डाचि पररूपं कर्तव्यं। पट
पटा इति। अकारान्तानुकरणाद्वा। अथवा अकारान्तमेतदनुकरणं भवेत्सिद्धं पदा अकारान्तं पदान्तरं खलु च्छा च्छेद्यं तत्तदा न सिध्यति। विचित्रास्तद्धितवृ
त्तयः। नातस्तद्धित उत्पद्यते। अकः। सवर्णे दीर्घत्वे ऋति ऋ वा भवतीति वक्तव्यं। होतृकारो होत्रकारः। ऌति ऌ वा भवतीति वक्तव्यं। होतॢकारः। हो
तृकारः॥ ॥ इति श्रीमद्भगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये षष्ठाध्यायस्य प्रथमे पादे चतुर्थमाह्निकम्॥ ॥ ॥

नाम्रेडि। नित्यमाम्रेडिते डाचीति वार्त्तिकदर्शनात् सूत्रे केचित् प्रक्षिप्तं। विचित्रा इति। प्रयोगमूलत्वाद्स्य शास्त्रस्य प्रयोगाभावे प्रवृत्तिरिति भावः। अकः। ऋत्येति ऋॢ
इत्येतयोः सवर्णत्वाद्द्विवर्णाभ्यामकारः ल्कारःप्यामसावर्ण्यादग्रहणेनाग्रहणादुक्तनीयमात्रत्वाद्ध्रुकालत्वाभावाद्दीर्घसंज्ञाया अभावादुच्चनं॥ ॥ इत्युपाध्या
यजय्यटपुत्रकैय्यटकृते भाष्यप्रदीपे षष्ठस्याध्यायस्य प्रथमे पादे चतुर्थमाह्निकम्॥ ॥ ॥ ॥

=सवर्णयोरपठितात्म्यां तुल्यास्यप्रयत्ने तु के पदे नयोः [illegible]

भा०कै०६ प्रथमयोः पूर्वसवर्णः। प्रथमशब्दः सन्निवेशविशेषापेक्षोऽभिधेयेवर्तते। तत्र विशेषानवधारणात् पृच्छति। कयोरिति। ननु धातुनिपातादीनामपि प्राथम्यसंभवाद्विशेष
५४ विषयः प्रश्नो नोपपद्यते। नैष दोषः। दीर्घाज्जसि चेति लिंगाद्वालादीनामग्रहणात् क्रमेणोः प्रत्यययोर्वाग्रहणे यत्नः प्रतिषेधउपपद्यते ननु धात्वादीनामप्य[redacted]तमग्रह
त णात् ननु सामान्यग्रहणेपि प्रतिषेधोपपत्तौ लिंगत्वानुपपत्तिः। नैतदस्ति प्रथमयोरिति कस्यचिदेव विशेषस्य ग्रहणं ननु यौगपद्येन सर्वेषां विशेषाणां सर्वे विशेषविषयस्य
सन्निवेशापेक्षस्य प्राथम्यस्य युगपद्बुध्यापेक्षितुमशक्यत्वात् प्रतिनियतविशेषालंबित्वात् प्राथम्यज्ञानस्य। तत्र प्रसिद्ध्याश्रयेण विभक्तिग्रहणमाशंकितं प्रातिप
दिकार्थे स्वादौ विभक्तिग्रहणस्य प्रसिद्धत्वात्। अंतरंगत्वात्तु प्रत्ययग्रहणमाशंकितं। प्रत्ययस्य हि प्रथमत्वमंतरंगं त्रिकस्य तु बहिरंगं। तत्र प्रथमसाहचर्यात्प्रा
थम्यारोपणात् द्वितीयस्यापि प्रथमशब्देनाभिधानं। यथा द्वेचोः पुंसि चेति गोमयादीनाम द्वेचे शब्देन। तथा चबहुवचनं कृतं। अन्ये त्वाहुः। द्वितीयस्य तु प्र

=युगपद्बुध्यारोहासंभवात् ३= तत्र सन्निवेशस्थिततत्तत्पदार्थालंबनतादि सर्वः २= तत्र सन्निवेशस्थितसर्वापेक्षयाप्रथमत्वात् २=

प्रथमयोः पूर्वसवर्णः। प्रथमयोरित्युच्यते। कयोरिदं प्रथमयोर्ग्रहणं। किं विभक्त्योराहोस्वित् प्रत्यययोः। विभक्त्योरित्याह। कथं ज्ञायते। अची
ति वर्तते। न चाजादी प्रथमौ प्रत्ययौ स्तः। ननु चैवं विज्ञायते। अजादी यौ प्रथमौ। अजादीनां वा यौ प्रथमाविति॥ ॥ ॥

×संबंधोपपत्तिः। प्रत्यययोस्तु ग्रहणे सुप्सु स्यान्नजादित्वाहोजसोश्चायमाप्रथमात्प्रत्यययोरजादी इति ×४ =नचविशेष्यतेकथंतदादिविधिरितिवाच्यं दीर्घाज्जसिचेति लिंगात्प्रत्यययोर्बुद्धिसन्निधापिततादृशी सत्त्वनहि ये

थमापेक्षया द्वितीयत्वेनान्यथा। ततः प्रथमद्वितीययोरनपेक्षितपरस्परयोरपि परापेक्षं प्राथम्यं मुख्यमेव। तत्र प्रथमयोरिति स्त्रीलिंगनिर्देशे विभक्तिग्रहणम् पुंलिं
गनिर्देशे तु प्रत्ययग्रहणं समानश्च निर्देश इति संदेहः। न चाजादी इति। प्रथमयोरिति विशेष्यं न हि शेषणमचीति तेनाजाद्योः प्रथमयोरिह ग्रहणं न च सुपि शसोर्जासि भवतीति तेनासाविह
प्रथमशब्देनगृह्यते। विभक्त्योस्त्वजादित्वं संभवतीति तयोरेव ग्रहणं। यद्यपि प्रथमे त्रिके सुप्यावृत्त्या जादित्वासंभवस्तथाप्यवयवांतरद्वारकस्त्रिकस्याजादित्वव्यपदेश इति अजा
द्योः प्रथमयोरिति संबंधायोगः। अजादी यौ प्रथमाविति। अजादी [redacted] विशेष्यो न हि शेषणं प्रथमयोरिति। तेनायमर्थो भवसजादी यौ प्रत्ययौ अन्या
पेक्षया लब्धप्रथमव्यपदेशौ तयोः परतः पूर्वसवर्णदीर्घ इत्येवं सौजसोरेव ग्रहणं आप्नोतीति विभक्तिग्रहणस्याजग्रहणं न लिंगं॥ अजादीनां वेति। अचीति वर्तते निर्धारण
सप्तमी चेह आश्रीयते। जातौ चैकवचनं। तुल्यजातीयस्य च निर्धारणं भवतीति अजादीनां [redacted] प्रथमौ यावजादी अन्याजादिप्रत्ययापेक्षया लब्धप्रथ एम०
५४

अथवेतिवाक्यप्यापिशलेरित्य नः सुपीतिवर्ज्जनेनेनत्र दीर्घो ज्ञापितइतिप्रतिषेधाल्लिङ्गान्तुपः परिग्रहे सिद्धे सुब्ग्रहणानुवृत्त्या सुपां प्रसिद्धो योऽयं मेसपरिगृह्यते। सुपो वि
भक्तिश्चेसत्रैत्रीणीत्यनुवृत्त्या त्रिकस्य विभक्तित्वप्रसिद्धः सुब्धर्म इति विभक्तेर्ग्रहणं संपत्स्यते। अथ किमर्थमिति। स्वङ्गां कुमारीमित्यादौ लक्षणयोः फलाभेदं
दर्शयितुमप्यमः। इतरेतरवृक्षमग्निमित्यादौ फलभेदं मत्वाह। न सिध्यतीति। यत्पूर्वस्मिन्नित्रि अकः सवर्णे दीर्घ इत्यनेन दीर्घग्रहणं नानुवर्त्तते इत्यर्थः। एवमपीति। अग्नी इ
त्यादिसिध्यर्थं सवर्णग्रहणमिति। ननु वृक्षमग्निं कुमारीं कुमारीः पश्य वधूरित्यादि च सिध्यति। कुतो व्यवस्थेति। वृक्षमग्निं वायुमित्यादौ ह्रस्वएवाग्नीवायूवृक्षा

दीर्घि सवर्णं कर्त्तव्यं· सवर्णग्रहणं

यत्र हि तस्माच्छसो नः पुंसीत्यनुक्रान्तं पूर्वसवर्णं प्रति निर्दिशति तज्ज्ञापयत्याचार्यः विभक्त्योर्ग्रहणमिति। अथवा सुपीति वर्ज्जनेन। अथ किमर्थं पू
र्वसवर्णदीर्घः अपि पूर्वत्वं चोच्यते न प्रथमयोः पूर्वसवर्ण इत्येव सिद्धं। न सिध्यति प्रथमयोः पूर्वसवर्ण इत्युच्यमानेऽप्यपि दीर्घः प्राप्नोति वृक्षं ह्रस्वं नैष
दोषः। यत्पूर्वस्मिन्योगे दीर्घग्रहणं तदुत्तरत्र निवृत्तं। एवमपि इदमिहपूर्वसवर्णं क्रियते तेनाप्यपि पूर्वसवर्णः प्रसज्येत। वृक्षं ह्रस्वं। द्विमात्रः प्राप्नो
ति। नैष दोषः। सवर्णग्रहणं न करिष्यते। यदि सवर्णग्रहणं न क्रियते। कुतो व्यवस्था। आन्तर्यतः यद्येवमग्नी वायू त्रिमात्रः प्राप्नोति वृक्षं ह्रस्वं द्विमा
त्रः प्राप्नोति। तस्मात्सवर्णग्रहणं कर्त्तव्यं तस्मिंश्च क्रियमाणे दीर्घग्रहणमनुवर्त्यं। तस्मिन्ननुवर्त्तमाने अमि पूर्व इत्यपि वक्तव्यं। अथ किमर्थं पृथगुच्य
ते [redacted] ने है वो च्छेत प्रथमयोः पूर्वसवर्णः अमि चेति। यदि प्रथमयोः पूर्वसवर्णो दीर्घो भवति अमि चेत्युच्यते तेनाप्यपि दीर्घः प्रसज्येत व

इत्यादौ दीर्घ एवेति व्यवस्था न सिध्यति। तथा हि यदि पूर्वो व्यक्तिरभिप्रेयते तदा अग्नी इत्यादावपि ह्रस्वप्रसंगः। अथ पूर्वाकृतिराश्रीयते तदाग्नि [redacted]
मित्यादावपि दीर्घप्रसंग इति भावः। आन्तर्यत इति। पूर्वाकृतिराश्रीयते प्लुतस्य विषयेऽस्यत इति प्लुतो न भविष्यति दीर्घश्च भविष्यती
ति मन्यते। त्रिमात्रः प्राप्नोतीति। प्लुता प्लुतप्रसंगे प्लुतस्य विषयेऽस्यत इत्युच्यते इह तु प्लुतस्यैव प्रसंग इति भावः। तस्मादिति। यस्मात्पूर्वाकृतिपक्षे पूर्वव्यक्तिपक्षे
९ च दोषः तस्मादित्यर्थः। अमि चेति। पुनः पूर्वग्रहणं न कर्त्तव्यं भवतीति भावः॥ ॥ ॥

भा॰कै॰ ६ दीर्घग्रहणमपि तिं। अमि चेत्सवर्णे इति भाष्यकारः। एवमपीति। ततश्च कुमारीमित्यादौ त्रिमात्रप्रसंगः। पूर्वेस्मिन्योग इति। पूर्वे व्यक्त्याश्रयेन ग्रामी इत्यादौ पूर्वे व्यक्तिर्नैदीर्घैति विप्रतिषिद्धं
५५ स्यात्। पूर्वो दीर्घ इत्यात्मत्वस्याश्रयेत्तत्र एवदोषः प्रथमयोः पूर्वे इत्यत्रानुवृत्त्या पूर्वो हृतिराश्रयिष्यते। अमि चेत्सवर्णे तु दीर्घग्रहणं निवसाव्यक्तिरितिदुर्लभमेतत्। तस्मा
दुभयमिति। अयउभयत्रिन्नप्रयत्नेन प्रथमयोः पूर्वसवर्णे इत्यत्र सवर्णाग्रहणं किमर्थं कृतं यावता दीर्घानुवृत्त्या पूर्वो हृतिराश्रयिष्यते। नैतदस्ति। व्यक्तिपक्ष
स्यापि संभवाद् ग्रामी इत्यादौ विरोधाशंका स्यात्। वृक्षौ इति। अत्राकुणः प्राप्तः ततो दीर्घः। ततः परत्वात् पूर्वसवर्णदीर्घः ततः पररूपप्रसंगः। आद्गुण इति। तत्र कृत्वा

=व्यक्तिर्नदीर्घेत्येवं रूपाविरोधाशंका॰ १ = आकृत्यर्थकस्यपूर्वग्रहणस्यैवाभिप्रायेणात्यानुवृत्तेर्नात इत्या कुमारीमित्यादौ पूर्वजातीयत्रिमात्र एव स्यादित्यर्थः॥ ३ =

दीर्घग्रहणं निवर्तयिष्यते। एवमपि पूर्वसवर्णः प्रसज्येत। सवर्णाग्रहणं न करिष्यते। यदि सवर्णग्रहणं न क्रियते। पूर्वेस्मिन्योगे विप्रतिषिद्धं। यदि
ख २ पूर्वो न दीर्घः। अथ दीर्घो न पूर्वः। पूर्वो दीर्घश्चेति विप्रतिषिद्धं। तस्मादुभयमारब्धव्यं। पृथक् वक्तव्यं। प्रथमयोरिति योगविभागः सवर्णदीर्घार्थः प्र
थमयोरिति योगविभागः कर्तव्यः। प्रथमयोरकः सवर्णे दीर्घो भवति ततः पूर्वसवर्णः। पूर्वसवर्णदीर्घो भवत्यकः प्रथमयोरिति। किमर्थो योग
विभागः सवर्णदीर्घार्थः सवर्णदीर्घत्वं यथा स्यात्। वृक्षाः प्लक्षाः। वृक्षान्। प्लक्षान्। एकयोगे हि जश्शसोः पररूपं प्रसज्येत वृक्षाः प्लक्षाः। वृक्षा =
न्। प्लक्षान्। ननु च पूर्वसवर्णदीर्घत्वं पररूपं बाधिष्यते नोत्सहते बाधितुं। किं कारणं। आद्गुणयणादेशयोर्वाद्धावृद्धिसवर्णदीर्घपूर्वसवर्णादे
शांनेषां पररूपं स्वरसंधिषु। आद्गुणयणादेशावुत्सर्गौ। तयोरपवादा वृद्धिसवर्णदीर्घपूर्वसवर्णादेशाः। तेषां सर्वेषां पररूपमपवादः। त =
त्सर्वबाधकं सर्वबाधकत्वात् प्राप्नोति। अथ क्रियमाणेपि योगविभागे यावता पररूपमपवादः कस्मादेव न बाधते। योगविभागेऽन्यशास्त्रनिवृत्त

इयोर्द्वितीयकक्ष्याप्राप्ताः पररूपं तु तृतीयकक्ष्याप्राप्तमिति भावः। अथ क्रियमाणेपीति। यथा वृक्षा इत्यादौ योगविभागे न पररूपं पचंतीत्यादौ सावकाशं बाध्यते तथा
गिं वायुमित्यादौ सावकाशममि पूर्वत्वं वृक्षमित्यादौ बाध्येत। अथापि पूर्वत्वं न बाध्यते पररूपमेव बाध्यत इत्युच्यते तदा सविभागस्य कारणं वाच्यमिति भावः। अथ रामं॰
वाऽयमभिप्रायो यदि पररूपं सवर्णदीर्घस्येव पूर्वसवर्णस्यापि बाधकं ततो योगविभागेपि क्रियमाणे बाधकं स्यादिति॥ ॥ ॥ ५५

योगविभाग इति। चतुर्थे रक्षा प्राप्तत्वाद्योगविभागः पररूपस्य बाधक इत्यर्थः। नत्वस्येति। तस्माच्छसो नः पुंसीत्यत्र तच्छब्देनानंतरस्य पूर्वसवर्णे इत्यनेन विहितस्य परामर्शात् गिरीन् वायून् इत्यादावेव [illegible] नत्वं स्यात्। ननु वृक्षानित्यादौ प्रथमयोरिति योगविभागेन दीर्घे विधीयमान इत्यर्थः। एतच्च भेदेन लक्षणयोरपेक्षामाश्रित्य चोदितं। यत्रोच्यते अनंतरस्य विधिर्वा भवति प्रतिषेधो वेति यदा तु सूत्रद्वयसमुदायमेकरूपा बुद्ध्यापेक्ष्य तस्मादिति परामर्शः क्रियते तदा नास्ति दोषः यत्रोच्यते उभयं

योगविभागोऽन्यशास्त्रनिवृत्त्यर्थो विज्ञायते योगविभागोऽन्यशास्त्रनिवृत्त्यर्थश्चेदन्यातिप्रसंगः। योगविभागोऽन्यशास्त्रनिवृत्त्यर्थश्चेत् अन्यातिप्र
संगो भवति। वृक्षं प्लक्षं। यथैव हि योगविभागः पररूपं बाधते एवममिपूर्वत्वमपि बाधेत। नकाराभावश्च तस्मादित्यनंतरनिर्देशात्। नत्वस्य चाभा
वः। वृक्षान् प्लक्षान्। किं कारणं तस्मादित्यनंतरनिर्देशात्। तस्मादित्यनेनानंतरो योगः प्रतिनिर्दिश्यते। प्रथमयोः पूर्वसवर्णः। तस्माच्छसो नः पुंसि
किं पुनः कारणं तस्मादित्यनंतरो योगो निर्दिश्यते इह मा भूत्। एतान् गाश्चतुरो वली वर्दान् पश्येति। अस्तु तर्ह्येकयोग एव। ननु चोक्तमेकयोगे हि जश्शा
सोः पररूपप्रसंग इति। नैष दोषः। इजग्रहणं तु ज्ञापकं पररूपाभावस्य। यदयं नादिचीतीजग्रहणं करोति तज्ज्ञापयत्याचार्यो न जश्शसोः पररूपं भवतीति
। कथं कृत्वा ज्ञापकं। इजग्रहणस्यैतत्प्रयोजनं। इह मा भूत्। वृक्षाः प्लक्षाः वृक्षान् प्लक्षान्। यदि च जश्शसोः पररूपं स्यात् इजग्रहणमनर्थकं
स्यात्। पश्यति त्वाचार्यो न जश्शसोः पररूपं भवतीति ततः इजग्रहणं करोति। नैतदस्ति ज्ञापकं। उत्तरार्थमेतत्स्याद्दीर्घाज्जसि चेति। यद्युत्तरार्थमेतत्
९ त्स्यात्तत्रैवायमिजग्रहणं कुर्वीत॥ ॥ ॥

निरनंतरपेक्षिष्यामह इति। एतान्गा इति। औतोम्शसोरित्याकार एकादेशः। इजग्रहणं त्विति। दिजश्शसोः पररूपं स्यात्तदानादिसेव ब्रूयादित्येव पूर्वसव
र्णदीर्घप्रसंगात् अपि पूर्ववत्त्वाच्च प्रतिषेधस्येति भावः। उत्तरार्थमिति। कुमार्यौ वध्वौ इत्यादौ पूर्वसवर्णदीर्घप्रतिषेधार्थमित्यर्थः। यद्युत्तरार्थमिति। एवं स
ति पृथग्विभक्त्यनुच्चारणाच्च कारकरणाच्च दीर्घाज्जसि चेति लाघवं भवति॥ ॥ ॥ ॥

भा०कै० ६ इहापीति। सर्वत्रैव लाघवं प्रसन्नादाविहापि क्रियमाणस्य इग्ग्रहणस्योत्तरार्थेन यापि प्रयोजनवत्त्वात् ज्ञापकत्वाभाव इत्यर्थः। दीर्घो ज्झसीति। दीर्घादिज्झसोरित्यस्माद् अपि
५६ लघुतरोऽयं सूत्रन्यास इति भावः। तस्मादिग्ग्रहणं नोत्तरार्थमेव क्रियते किं त्विहार्थमपीति ज्ञापकमेवेत्यर्थः। अमि प उक्तमिति। प्रथमयोरिति योगविभागेन दीर्घे

=किंचिल्लाघवं प्रतिकिंचिन्नादरः प्रकृष्टेनुगाघवेतदनादरो नोचितः। यद्वक्ष्यति लघुतर इति॰२=

इहापि क्रियमाणं यद्युत्तरार्थं न ज्ञापकं भवति। एवं तर्हि यद्युत्तरार्थमेतत्स्यात् नैवायमिग्ग्रहणं कुर्वीत नापि जस्ग्रहणं कुर्वीत एतावदयं
ब्रूयात्। दीर्घो ज्झसि पूर्वसवर्णो भवतीति तन्नियमार्थं भविष्यति। दीर्घात् शस्येव नान्यत्रेति सोऽयमेवं लघीयसा न्यासेन सिद्धे यदिग्ग्रहणं करो
ति तत् ज्ञापयत्याचार्यः न जसि शसोः पररूपं भवतीति। अथवा पुनरस्तु योगविभागः ननु चोक्तं योगविभागेऽन्यशास्त्रनिवृत्त्यर्थश्चे
दम्पूर्तिप्रसंग इति। नैष दोषः। अम्यपि योगविभागः करिष्यते। अमि यउक्तं तन्न भवतीति। ततः पूर्वः। पूर्वश्च भवत्यमीति। यद्यप्युच्यते न
काभावश्च तस्मादिसनंतरनिर्देशादिति। कः पुनरर्हेति तस्मादित्यनेनानंतरं योगं प्रतिनिर्देष्टुं। एवं किल प्रतिनिर्दिश्येत तस्मात्सर्वेसवर्णो दी
र्घादिति तच्च न। एवं प्रतिनिर्दिश्यते। तस्मादकोदीर्घादिति॥ अथवा तस्मात्प्रथमयोर्दीर्घादिति। अथवा पुनरस्तु अम्येकयोगः। ननु चोक्तं यो
गविभागेऽन्यशास्त्रनिवृत्त्यर्थश्चेदम्पूर्तिप्रसंग इति। नैष दोषः। मध्येऽपवादाः पूर्वान्विधीन्बाधंत इत्येवमपं योगविभागः पररूपं बाधिष्यते
न अमि पूर्वत्वं न बाधिष्यते॥ ॥ ॥ ॥

त्वमित्यर्थः। तस्मादकोदीर्घादिति। एकया बुद्ध्या अकृत्स्ना निकृष्टिस्त्री विहितो दीर्घः परामृश्यत इत्यर्थः। अकः सवर्णे दीर्घ इत्यनेन विहितस्य दीर्घस्यानर्थकः परा राम०
मर्श इति मत्वाह। अथवेति। प्रथमयोरित्येवं यो विहितो दीर्घः परामृश्यत इति सूत्रद्वयविषयेन तत् सिद्ध्यति। मध्येऽपवादा इति। न्यायस्थायं ननु वचनं यद्वक्ष्यति [redacted] ५६

यद्येतदस्तीति। नहि वचनस्यासत्यां संभावनायां न्यायस्तु क्वचित्कश्चिदाश्रीयत इति युज्यते वक्तुं। यद्येतदस्तीति। यदा वा ध्यानि लक्षणानि मेदेनापेक्ष्यंते तदा क्रमव्यति
क्रमे हेतुभावात् पूर्वविज्ञातवाध्यविषयत्वाभावान्मध्येपवादा इति पुरस्तादपवादा इति चाश्रीयते। यदा तु लक्षणसमुदायो बाध्यत्वेनापेक्ष्यते तदा तस्यैकत्वान्नास्त्येवैतन्म
ध्येपवादा इति पुरस्तादपवादा इति चा॰ अथवा सप्तम इति। इ॰ क्षा॰ जस इति स्थिते पूर्वसवर्णदीर्घविधानात्परत्वाभावाज्जसः सवर्णदीर्घः। शसि तु प्रथमयोः पूर्वसवर्ण

यद्येतदस्ति मध्येऽपवादाः पुरस्तादपवादा इति नार्थ एकेनापि योगविभागेन पुरस्तादपवादाऽनंतरान्विधीन्बाधंत इत्येवं पररूपमकः सवर्णदी
र्घत्वं बाधिष्यते। प्रथमयोः पूर्वसवर्णदीर्घत्वं [redacted] न बाधिष्यते। अथवा सप्तमे योगविभागः करिष्यते। इदमस्ति। अतो
दीर्घो यञि सुपि चेति। ततो वक्ष्यामि बहुवचने। बहुवचने चाऽतो दीर्घो [redacted] भवतीति ततो ह्रस्वेत्। ए
कारश्च भवति बहुवचने झल्यीति। इहापि तर्हि प्राप्नोति वृक्षाणां प्लक्षाणां। तत्र को दोषः। दीर्घत्वे कृते ह्रस्वाश्रयो नुट् न प्राप्नोति। इदमिह संप्रधार्यं दीर्घ
त्वं क्रियतां नुडिति। किमत्र कर्तव्यं। परत्वाद्दीर्घत्वं। नित्यं खल्वपि दीर्घत्वं कृते पि नुट् प्राप्नोत्यकृते पि नित्यत्वात्परत्वाच्च दीर्घत्वे कृते ह्रस्वाश्रयो नुट् न
प्राप्नोति। एवं तर्ह्योत्तरंगादृत्वमिहापि प्रकृतमनुवर्तते। कथं प्रकृतं अपाञ्जसेरसुक्तेन कृते पि दीर्घत्वे नुट् भविष्यति। इहापि तर्हि प्राप्नोति। कीलालपा
मुपंयां। आतो लोप इत्यवाधको भविष्यति। इदमिह संप्रधार्यं। लोपः क्रियतां नुडिति किमत्र कर्तव्यं परत्वान्नुट्। एवं तर्हि ह्रस्वनद्यापो नुडिस्यत्रातो धा
तोरित्यातो लोपः संबंधमनुवर्तिष्यते। इहापि तर्हि प्राप्नोति॥ कीलालपानां ब्राह्मणकुलानां। नपुंसकस्यत्येस्यानुवर्तिष्यते। तस्मात्॥ ॥

इति। एवं तर्हीति। ऽकारेण चाणत्वादाकारो गृह्यते। कीलालपानामिति। ह्रस्वो नपुंसक इति ह्रस्वत्वे बहुवचन इति दीर्घत्वे कृते ऽतो धातोरित्यधिकारात्लोपप्रसंगः। न
पुंसकस्यनेति। ह्रस्वनद्यापो नुडिस्यत्र सूत्रे स्वमोर्नपुंसकादित्यतो नपुंसकग्रहणं नेतराऽछंदसीत्यतो नेति चानुवर्तते। आतो धातोर्लोप इति च ततो नपुंसकस्यातो धातो
र्लोपाभावेनुटेव भविष्यतीत्यर्थः॥ तस्मात्॥

=एवं वा बहुवचनं न कार्यमिति लाघवं नचैवमाकारांतानुसन्नकारादेशाभिन्नगदौः। तेषामननिधानात्। आगमस्य योगविभागेन प्रत्यांतरेकथातत्र सत्यानत्रलोपकाल्पनाचान्यपक्षांतरेहितत्रनुङमेतं वर्णदीर्घेणसामिसाध्यकल्पं समितमितिभावः॥=

भा० कै० ६ किमिदमिति। पुंसीति किं। शास्त्रे विशेषणं पुंवद्भावे यः शब्दः स तत्र इति। अथ प्रकृतेः पुंशब्दाद्यः शास्त्रीति प्रत्ययः। भ्रुकुंसाद्यपेक्षेति। स्त्रीनदेशसंबंधात् स्त्रीप्रतिमासंभ्रुकुंसाद्यर्थस्य
५७ मन्यते। षण्ढानिति। षंढशब्दे न प्रसवासमर्थस्य नपुंसकस्याभिधानं। चंचाइति। चंचेव चंचा इवेप्रतिकृतौ संज्ञायामिति कन्। लुम्मनुष्ये इति लुप्। चंचाशब्देन पुंसोऽभिधा
नान्नत्वप्रसंगः। स्थूरानिति। स्थूराया अपत्यानि गर्गादिभ्यो यञ् यञञोश्चेति लुक्। लुक्तद्धितलुकीति टापो लुक्। ततः स्थूराशब्दस्य स्त्रीलिंगत्वान्नत्वप्रसंगः। कुंडि
नानिति। कुंडिन्या अपत्यानि गर्गादिभ्यो यञ्। आगस्त्यकौंडिन्ययोरगस्तिकुंडिनजिति यञो लुक्। कुंडिनीशब्दस्य कुंडिनजादेशः स च स्त्रीलिंगादेशत्वात् स्त्रीशब्दः।

नि०

=यत्किंचिदन्तवक्तव्येदमर्थः।१८= वस्तुतः स्त्रीत्वाभावे प्यारोपितस्त्रीत्वाश्रयेण अदोषो भावनंदस्थाः स्तने सादि०४=

किमिदं नत्वं पुंसां बहुत्वे भवति आहोस्वित्पुंशब्दाद्बहुषु। कश्चात्र विशेषः। नत्वं पुंसां बहुत्वे चेत्पुंशब्दादिष्यते त्रियां। तन्न सिध्यति। भ्रुकुंसा
न्यपेक्षेति। नपुंसके नत्वं वक्तव्यं न सिध्यति। षंढान्यपेक्षेति। स्त्रीशब्दाच्च प्रसज्यते। स्त्रीशब्दाच्च प्राप्नोति। चंचाः पश्यैव भ्रिकाः प
श्य खरकुटीः पश्य। अस्तु तर्हि पुंशब्दाद्बहुषु। पुंशब्दादिति चेदिष्टं स्थूरापत्ये न सिध्यति। स्थूरा न्यपेक्षेति। कुंडिन्या अररकाया अपत्ये च न
सिध्यति। कुंडिनान्यपेक्ष अररकान्यपेक्ष पुंस्प्राधान्यात्सिध्यति। पुंस्प्राधान्या एते शब्दाः। ततो नत्वं भविष्यति। पुंस्प्राधान्येन एव सत्युर्ये दोषाः
पूर्वं चोदिताः भ्रुकुंसान्पश्य षंढान्पश्य चंचाः पश्यैव भ्रिकाः पश्य खरकुटीः पश्येति। तस्माद्यस्मिन्पक्षे अस्त्वीयांसो दोषाः ॥

अररकायाः पूर्वं च चारिदि। तस्माद्यस्मिन्निति। अर्थपक्षं परित्यज्याश्रयिष्यति। द्वयोरपि तु पक्षयोर्दोषाभावः। तथा हि पुंवाची शब्दः पुंशब्द उच्यते ततो भ्रुकुंसादयः श
ब्दाः समाचक्षाणाः पुंशब्दा उच्यंत इति नानयोः पक्षयोः फलभेदः। षंढपंडकशब्दाभ्यामपि पुंस्त्वानुगत एव नपुंसकरूपोऽर्थ उच्यते। यथा नपुंसको भवतीति नपुंस
कशब्देन स्त्री सूत्रे हि न वैयाकरणैः शक्यते किं मा भूदात्मिसादिना [redacted] विशिष्टमेव लिंगलक्षणं भाष्यकारेणाश्रितं स्थूरादयोऽपि प्रसयत्नकृत पुंसिवच्चेमानाः

पुमां०२ लिंग०१ १ पुंशब्दा एव भवंति ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ रा० प० ५७

=अर्थपक्षानिति। शास्त्रीयार्थपक्षमित्यर्थः। उभयोरपीति। शास्त्रीयलिंगग्रहणपक्षे पुंसां बहुत्वे पुंशब्दाद्बहुष्विति द्वयोः पक्षयोरित्यर्थः। तथा चायमत्राभिप्रायः। तस्मादिति। लौकिकलिंगग्रहणपक्षद्वयस्याविशेषप्रसक्तावस्य यस्मिन्पक्षे इति। शास्त्रीयलिंगग्रहणपक्षे अल्पीयांस

वध्रिकादिषु युक्तवदिति। लुपि युक्तवद्व्यक्तिवचने इति पुंसः स्त्रीत्वातिदेशान्न लाभ इत्यर्थः। अमि। वाछंदसी त्येवेति। एतच्च वाक्यमेदेन संबध्यते अन्यथा भाषायां
नस्यात्। शम्यं चेति। विकल्पविधानसामर्थ्यात् पूर्वत्वाभावे पूर्वसवर्णो दीर्घोपि न भवति तयोरन्त्रविशेषाभावादिति यणादेशा एव भवति। संप्रसमानांगग्रहणमिति। यदि

तमास्थाय प्रविधेयं देशेषु। नत्वं पुंसां व कुले चेत्तुशब्दादिष्यते स्त्रियां। नपुंसके तथैवेष्टं स्त्री शब्दाच्च प्रसज्यते। पुंशब्दादिति चेदिष्टं स्त्रीरूपसेन सिध्यति
। कुं डिन्याञ्चरस्याः पुंस्प्राधान्यात्प्रसिद्ध्यति। पुंस्प्राधान्येन तएव स्युर्ये दोषाः पूर्वचोदिताः॥ तस्मादर्थैर्भवेन्न त्वं वध्रिकादिषु युक्तवत्। अमि पूर्वः।
वा छंदसी सेव। यमी च यम्यं च शम्यं च। गौरी च गौर्यं च किशोरी च किशोर्यं च। संप्रसार। वा छंदसी त्येवं मित्रा व रुणौ यज्यमानः॥ मित्रा वरुणौ इज्यमा
नः॥ संप्रसारणात्परपूर्वत्वे समानांगग्रहणमसमानांगप्रतिषेधार्थं। संप्रसारणात्परपूर्वत्वे समानांगग्रहणं कर्तव्यं किं प्रयोजनं असमानां
गप्र [redacted] तिषेधार्थं असमानांगस्य मा भूदिति शकहूर्थं परिव्यर्थं। सिद्धमसंप्रसारणा तासिद्धमेतत्कथं असंप्रसारणा त्कथमसं
×शमीच×३ १ प्रसारणसंज्ञानवर्णस्य॥ ॥ ॥श्री ॥५॥ ॥

संप्रसारणांतस्माच्च परो जेकस्मिन्नंगे भवतः तदा पूर्वैकादेशो भवति नान्यथा। शकहूर्थमिति। अन्यस्मिन्नंगे संप्रसारणमन्यस्मिन्न जितिपूर्वैकादेशाभावः।
अत्रां तवद्भावेनोकारस्य संप्रसारणात्वं। सिद्धमिति। वाक्यस्य संप्रसारणसंज्ञायां वर्णस्य नास्ति संप्रसारणसंज्ञा। सतु संप्रसारणनिर्वर्त्तित्वात्संप्रसारणव्यपदे
१ शमोपचारिकं लभते। शकहूर्थमित्यादौ त्वेकादेशशास्त्रेण निर्वर्त्तित उकार इति नास्ति संप्रसारणव्यपदेशः॥ ॥

=मत्रकृत्वप्रत्यादिद्राघकाकाहूपत्साप्यतिदेशः।१=

भा० कै० ६ वर्णस्य चेति। यणां स्थाने यो वर्णः स संप्रसारणसंज्ञः एकादेशस्तु न यणः स्थानिकः। अंतवद्भावोपि नास्ति वर्णविधावंतादिवद्भावस्य निषेधात् अंतरंगत्वाच्च हल
५८ इति संप्रसारणदीर्घे कृते उकारस्य संप्रसारणसंज्ञाभावात् पूर्वैकादेशाभावः। संप्रसारणदीर्घे तु वचनसामर्थ्यादेकादेशः सांतवद्भावात् संप्रसारणव्यपदेशश्च
श्रीयतेनैकार्यकृतत्वाद्वेति यास्त्वस्मिन्विषये प्रवृत्तत्वात्तु नः प्रवृत्त्यभावः। युक्तं यत्तस्यैवेति। परांगमप्राधानं यत्तु मुख्यप्रतिपत्त्यर्थमिति पुनः क्रियमाणं

अथ वर्णस्य संप्रसारणसंज्ञायां दोषः स्वा। वर्णस्य च संप्रसारणसंज्ञायां न दोषः। कथं। अन्योन्यं संप्रसारणसंप्रसारणयोः स्थाने एकः आदिश्यते।
कार्यकृतत्वात्। अथवा सकृत्कृतं पूर्वत्वमिति कृत्वा पुनर्न भविष्यति। तद्यथा वसंते ब्राह्मणोऽग्नीनादधीतेति सकृदाधाय कृतः शास्त्रार्थ इति कृ
त्वा पुनः प्रवृत्तिर्न भवति। विषम उपन्यासः। युक्तं यत्तस्यैव पुनः प्रवृत्तिर्न भवति। यत्तु तदाश्रयं प्राप्नोति न तच्छक्यं बाधितुं। तद्यथा वसंते ब्रा
ह्मणोऽग्निष्टोमादिभिः क्रतुभिर्यजेतेति। अप्राधान्यनिमित्तं वसंते वसंते इज्यते तस्मात्पूर्वोक्त एव परिहारः सिद्धमसंप्रसारणादिति य
दि तर्हि नेदं संप्रसारणं हूत इति दीर्घत्वं न प्राप्नोति। दीर्घत्ववचनप्रामाण्यात्। अनवकाशं दीर्घत्वं तद्वचनप्रामाण्याद्भविष्यति॥ ॥

फलभेदाभावान्न देवेस्तु च्यतेतत्प्रयोजनाभावान्नानुष्ठीयते। यत्तु तदाश्रयमिति। यस्मात्फलावाप्तिः तत्फलभेदाद्भिद्यमानमसकृदनुष्ठीयत इति भावः। अप्राधा
न निमित्तमिति। अप्राधान्यं निमित्तं हेतुरस्येति बहुव्रीहिः। क्रियाविशेषणं चैतत्। एवमिहापि शास्त्रस्य पूर्वैकदेशानेकप्रयोगे वाफलमिति फलांतरार्थी पाठोऽन्तरेलक्ष एम०
णमावर्त्तयेदित्सपरिहारः कार्यकृतत्वादिति [redacted] ॥ ॥ श्री॥ ॥ श्री॥ ५८

अध्यैयातामिति। कृते पुल्लादेशे घाट्क्रियते इति प्रक्रियामाश्रित्य विचार्यते। अंतरंगेति। वर्णादांगमित्यनाश्रित्यैतदुच्यते॥ यस्य लक्षणांतरेणेति। एतत्कचि
दाश्रीयते कचिन्नयथो कं त द्वादलण कुलमित्यादौ सदादिभ्यो लुग्भवत्व इति यस्य चल लक्षणांतरेणेति त्वाश्रीयमाणे निसत्वात्तुक्स्थितस्य ह्यतोमिति लक्ष =

=वर्णाश्रयेण्यंतवत्वेन नइतिज्ञापकाद्वेच्छयं चात्रप्रामाण्यादित्यर्थः तभाष्यस्यतत्रससंप्रसारणपदं ८ संप्रसारणस्याभिकपदनिरूपणइतिपक्षयोर्भेदः॥१=

अंतरंगत्वाद्धा। अथवा पूर्वस्य कार्यं प्रसंतवड्वतीति दीर्घत्वं भविष्यति। आटो वृद्धेरियङ्। आटो वृद्धिर्भवतीसेतस्मादियङ्भवतिविप्रतिषेधे
न। आटो वृद्धिर्भवतीत्यस्यावकाशः। ऐक्षिष्ट ऐहिष्ट। इयङोवकाशः अधीयाते अधीयते। इहोभयं प्राप्नोति। अध्यैयातां अध्यैयत। इयङन्दे
शोभवति विप्रतिषेधेन। नैष युक्तो विप्रतिषेधः। अंतरंगा आटो वृद्धिः कांतरंगता। वर्णावाश्रिसाटो वृद्धिः अंगस्येयङन्देशः। एवं तर्हीदमिह संप्र
धार्यं आट् क्रियतामियङ्गादेशा इति किमत्र कर्तव्यंपरत्वादियङ्। नित्य आडागमः कृतेयीयङि प्राप्नोत्यकृतेपि। इयङपि नित्यः कृतेप्याटि प्रा
प्नोत्यकृतेपि। अनित्य इयङ्। नहिकृते आटि प्राप्नोति किंकारणं अंतरंगा आटो वृद्धिः॥ यस्य च लक्षणांतरेणनिमित्तं विहन्यते न तदनित्यं। न
[redacted] चात्राडे वेयङो निमि
त्तं विहंति। अव यंप लक्षणांतरमाटो वृद्धिः प्रतीक्ष्या। उभयोर्नित्ययोः परत्वादियङन्देशः। आङुणात्सवर्णदीर्घत्वमाङभ्यासयोः। आङुणात्स
वर्णदीर्घत्वं भवति विप्रतिषेधेन कं आङभ्यासयोः। आङुणस्यावकाशः खट्वेंद्रः गवेंद्रोदकं। सवर्णदीर्घत्वस्यावकाशः दंडाग्रं क्षुपाग्रं। इहोभयं प्राप्नो

णोननिमित्तं विहन्यते न पुनस्तदाद्यले नैव तिनस्यादनित्यत्वं लुकः तत्रयदाल्लक्षणयोरेव विचारः किंलक्षणं नित्यं किमनित्यमिति तदा यस्य च लक्ष
णांतरेणेतिन्यायः। यदा तु कार्ययोर्वि[illegible]चारः कस्मिन्कार्ये प्रवृत्ते किं प्रवर्त्तते किं न प्रवर्त्तेत इति तदा नास्येतत यस्य चल लक्षणांतरेणेति॥ ॥ ॥

मा०कै०६ उपर्ईजतुरिति। पूर्वं सवर्णदीर्घत्वं भवति पश्चादाड्गुणः। अन्तरङ्गत्वात्। एवं तर्हि सिध्यति प्रकारान्तरेण तत्सिद्धिं प्रदर्शयितुमाह। अभ्यासेति। हलादिः शेष इति।
५९ अभ्यासानभ्यासयोरेकादेशः कार्योऽभ्यासस्यादिवद्भावादभ्यासग्रहणेन ग्रहणं तेन तस्यानिकोऽप्ययादेशः स्थानिवद्भावादभ्यास इति भावः। एकारस्य तत्वभ्यास
ह्रस्वो न भवति। ह्रस्वे कर्तव्ये नाभ्यासादिष्टिस्वं तदादिवद्भावनिषेधात्। पदान्तमभक्त इति। अन्तवद्भावात्पदान्तकार्यं लभत इत्यर्थः। इहापीति विप्रतिषेधोपा
लम्भः। स्वरदोष इति। अग्रिशब्दः प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः। आङ् गतिरनन्तर इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरेणाद्युदात्तः शिष्टमनुदात्तं तत्र यदि पूर्वं सवर्णदीर्घः

=अधःपदं द्वितीयमलत्वान्तस्य निपातनात्·१=

कलआऊढाकोऽढाउप ईजतुः। उपेजतुः। उप उउपतुः। उपोपतुः सवर्णदीर्घत्वं भवति विप्रतिषेधेन। अभ्यासार्थे न तावन्नार्थः। अस्त्वत्रादु
णः आड्गुणे कृते अपवादोऽचहलादिशेषः पुनराड्गुणो भविष्यति। भवेत्सिद्धं उपेजतुरिति। इदं तु न सिध्यति। उपोपतुः। उपोपतुः। अत्र त्वाड्गुणे
कृते ओदन्तो निपात इति प्रगृह्यसंज्ञा प्रगृह्यः प्रकृत्येति प्रगृह्याश्रयः प्रकृतिभावः प्राप्नोति। पदान्त प्रकृत्योः प्रकृतिभावः नचैष पदान्तः।
पदान्तमभक्तः पदान्तग्रहणेन ग्राहिष्यते। एवं तर्ह्यैतदेवात्र नास्ति ओदन्तो निपात इति किं कारणं लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यै
वेति। इहापि तर्हि अघोढा कृदोढेतिभवेद्रूपं सिद्धं स्यात्। स्वरदोषस्तु। स्वरे तु दोषो भवति। अघोढा एवं स्वरः प्रसज्येत॥ अघोढा इति वेष्यते॥

स्यात्तत्राङ्क्योरुदात्तयोरेकादेश उदात्तस्तत आड्गुण एकादेश उदात्तेनोदात्तः स्वरितो वानुदात्ते पदादाविति पक्षे उदात्तः स्यात् पक्षे स्वरितः। यदा तु पूर्वमाड्गुणः प
श्चादेमाङोश्चेति पररूपं तदा पूर्वत्रासिद्धमिति पररूपे कर्तव्ये एकादेशस्वरयोरुदात्तस्वरितयोरसिद्धत्वाच्छास्त्रदृष्ट्या अस्वरस्यैकादे [redacted] राम०
शस्य पूर्वैणोदात्तेन सहैकादेशः अन्तरतम्यादुदात्त एव भवति॥ ॥ श्री॥ ॥ ॥ ५९

आदि॰ पररूपवचनं चेति। न केवलं स्वरदोषोद्धावनाचार्यवचनमपि लुप्तानमाणी कृतमित्यर्थः। विप्रतिषेधवाधानर्थक्यं परिहर्तुमाह। नानर्थकमिति। यदा पूर्वमा

डुणः प्रवृत्ते तेन तदा वृद्धिरेचीति वृद्धिर्वाधनार्थो मोमाडोऽस्तु इतिवत्कृत्यमित्यज्ञापकं विप्रतिषेधे त्वाश्रीयमाणे सवर्णदीर्घेण सिद्धे रूपे पररूपवचनं ज्ञापकं भवति। नाद्यश

= र्वतूपसर्गस्य इति॰ धातोस्सवर्णतिर्जविलबोधजनकस्य तन्संबंधं विना आवादिति भावः। नाघ्यादेकेति उपसर्गस्यार्था आवादिति भावः। किमर्थं न ही कि आउ इव विशिष्टस्याय धातुत्वादिति भावः। समुदायेनेति॰ उपसर्गद्योत्यार्थसहितधात्वर्थेन संबद्धः। अनेन हि निन्न

आदि॰ पररूपवचनं चेदानीमनर्थकं स्यात्। नानर्थकं ज्ञापनार्थं किं ज्ञाप्यं। आदि॰ पररूपं तु ज्ञापकमंतरंगवलीयस्त्वस्य। एतत् ज्ञापयत्याचार्यः

अंतरंगं वलीयो भवतीति। किं पुनरिहांतरंगं किं वहिरंगं। यावता द्वे पदे आश्रित्य सवर्णदीर्घत्वमपि भवति आड्गुणोपि। धातूपसर्गयोर्यत्कार्यं तदं

तरंगं कुत एतत्। पूर्वमुपसर्गस्य हि धातुना योगो भव ति नाद्य शब्देन। किमर्थं तर्ह्यद्य शब्दः प्रयुज्यते। अद्य शब्दस्यापि समुदायेन यो

गो भवति। किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनं। प्रयोजनं पूर्वसवर्णपूर्वत्वतहिलोपटेनदेः। यदि॰ खिन्नदि॰ णत्वौत्वमंतरंगं वहिरंगलक्षणाद् द्वर्णविकारात्।

पूर्वसवर्णः प्रयोजनं। अग्नी अत्र वायू अत्र पूर्वसवर्णत्वं प्राप्नोति वहिरंगलक्षणश्च वर्णविकार आवादेशः पूर्वसवर्णदीर्घत्वं भवत्यंतरंगतः॥ पू

र्वसवर्णः॥ पूर्वत्व शकन्ध्वर्थं परिन्यर्थं पूर्वत्वं च प्राप्नोति वहिरंगलक्षणश्च वर्णविकारः सवर्णदीर्घत्वं पूर्वत्वं भवत्यंतरंगतः॥ पूर्वत्व तहिलोप। अकार्यं

त्रत्र ह्यर्यत्र पचेदं। तहिलोपोच प्राप्नुतः वहिरंगलक्षणश्च वर्णविकारः सवर्णदीर्घत्वं। तहिलोपौ भवतोंतरंगतः॥ " " "

द्येनेति। अद्येत्यस्याधारार्थस्याङा संवंधो नास्ति क्रियापेक्षत्वादाधारस्य अद्यादिव्यवस्थार्थं तु धातूप[illegible]सर्गौ द्वयमुपदिष्टौ परमार्थतस्तु धातूपसर्गसमुदायः

सं ग्राममपतिवत् क्रियाविशेषवाचीति भावः। अग्नी अत्रेति। अग्नि औ अत्र इति स्थिते विचारः। एवं शकन्धु आ अंध्यं। अकारीत अत्र पचहिइदं। वृक्षआ अत्र

॥ वृक्षए अत्र अग्नि इदं। ययाअ अत्र॥ " "

भा०कौ० ६ वृक्षा अत्रेति। अनुदाहरणमेतदिमौ रुः। वृक्ष स् अत्र इति स्थिते हलन्तेरुत्वे उत्वस्य प्राप्तिः। तच्च रुत्वं पूर्वत्रासिद्धमिति पूर्वसवर्णदीर्घे क्रियमाणेऽसिद्धमुत्वमेव त्वा

६० श्रयासिद्धं वृक्षोऽत्रेति। तत्र पूर्वसवर्णदीर्घे रुत्वे पूर्वं भाव्यं। तत्र हलन्तेऽतः परो रुर्न भवतीत्युत्वाभावः। प्रतिविधेयमिति। पूर्वोत्तरपदयोर्द्विसवर्णैकादेशादिसार

= नापवस्यतितत्राप्येतदस्य भविष्यति ॥२॥

वृक्षेणात्र १

तर्हि लोपादेना वृक्षेणात्र इनादेशस्य प्राप्नोति बहिरंगलक्षणस्य वर्णविकारः सवर्णदीर्घत्वं इनादेशो भवत्यंतरंगतः टेनादेशो। वृक्षायात्र वृ
क्षायात्र ङे. यादेशस्य प्राप्नोति बहिरंगलक्षणस्य वर्णविकारः ए ऊः पदांतादतीति पररूपत्वं। ङे. यादेशो भवत्यंतरंगतः। ङे. य। ङि. स्मिन्। यस्मि
न्निदं तस्मिन्निदं स्मिन्भावस्य प्राप्नोति बहिरंगलक्षणस्य वर्णविकारः सवर्णदीर्घत्वं स्मिन्भावो भवत्यंतरंगतः। ङि. स्मिन्। ङि. ए लौत्वं। अग्ना
विदं। पपावत्र। ङि. एलौत्वं प्राप्नोति बहिरंगलक्षणस्य वर्णविकारः सवर्णदीर्घत्वं। औत्वं भवत्यंतरंगतः। नैतानि संति प्रयोजनानि विप्रति
षेधेनाप्येतानि सिद्धानि। इदं तर्हि प्रयोजनं वृक्षाऽत्र प्लक्षाऽत्र। पूर्वसवर्णस्य प्राप्नोति बहिरंगलक्षणस्य वर्णविकारः अतो रोरप्लुताद
प्लुते इत्युत्वं। पूर्वसवर्णो भवत्यंतरंगतः। नचावश्यमिदमेव प्रयोजनं। आद्ये योगे बहूनि प्रयोजनानि संति तदर्थमेषा परिभाषा कर्तव्या। प्रति
विधेयं दोषेषु। ख्यत्यात्परस्य। किमिदं ख्यत्यादिति। सखिपत्योर्विकृतयोर्ग्रहणं किं पुनः कारणं सखिपत्योर्विकृतयोर्ग्रहणं। यतेन सखिपतिभ्या
१मिसेवोच्येत। नैवं शक्यं गौरीयां चैव निर्देशः स्यात्। इह च प्रसज्येत॥ ॥

= आद्ये योगे इति आद्यं विप्रतिषेधस्त्रेइत्यर्थकनियमेनेन दर्शयति १ =

यो दोषा विप्रतिषेधस्तत्रोक्ताः। ख्यत्यात्। किमिदमिति। किमकारांतयोर्ग्रहणं स्वयं कृतयणादेशयोः। आद्ये पक्षे मुख्यापत्यादीनां ग्रहणप्रसंग इति मत्वा प्रश्नः। सखि एम०
पत्योरिति। सख्युर्यः पत्युर्न इति लिंगादकारांतयोर्न ग्रहणमपि तु कृतयणादेशयोः। न सखिपतिभ्यामिति। विकारनिर्देशोऽयं लिंगेन तयोः प्रतिपत्तिः साक्षान्निर्देशे तु स्पष्टा ६०
१वगतिः ॥ ॥ ॥

अतिसखेरिति। अतिक्रांतः सखायेनेति बहुव्रीहिः। अथवा शोभनः सखा अतिसखा [redacted] नपूजनादिति समासांतनिषेधः सखिपतिभ्यामुक्तत्वाद्धन्द्वः सि उ.सा विसुत्वप्रसंगः। अथ तु विहितविशेषणपक्षे आश्रीयते सखिपतिभ्यां यौ विहितौ ङ.सिङ.सौ विति तदावौत्वाप्रसंगः। अथात्रिस्तु प्रसज्येतेत्यत आह। इहचेति। अतिसखेरि सत्यसखीति घिसंज्ञाप्रतिषेधो न भवति यद्धलाबंतात्प्रातिपदिके न तदंतविधिप्रतिषेधात् केवलस्यैव सखिशब्दस्य प्रतिषेधविज्ञानात्। सखीयतेरिति। विग्रमानं ख मस्ससखः तमिच्छत्यात्मन इति क्यच्। क्यचि चेतीत्वं। लूञ्स्विति। लून मिच्छतीति क्यच् अत्रपूर्ववत्ताप्तिं सिद्धमिति न त्वस्यासिद्धत्वात्सशब्दो भवति। अत्रचोदयंति। सखी

यत्रएवेतनिःप्रत्ययविधिविषयेयंपरिभाषेत्यनाश्रयणेनेदं वस्तुनो विशेष्याभिधाना च्युत्स्वरूपस्याव्यावर्तकत्वान्नतदंततं.२= प्रसंगइति समुदायस्य विकल्पताभावादनंगत्वाच्च तदंतविधिप्रत्ययाविति भावः। अतएवातिसखेरित्यादौ असखीतिघि

अतिसखेरागच्छति। अतिसखेः स्वं। इहचुनस्यात्। सखीयतेरप्रत्ययः। सख्युः। पत्युः। लूनीयतेरप्रत्ययः। लून्युः। पून्युः। अतो रोरप्लु तात्। किमर्थमप्लुतादप्लुतइत्युच्यते। प्लुतात्परस्य प्लुते वापरतो माभूत्। प्लुतस्य सस्य सुस्तो ताइ अत्र त्वसि। प्लुते परतः तिष्ठतु पय आइ गिन इत्यत्र अतः अतीत्युच्यते कः प्रसंगः प्लुतात्परस्य प्लुते वापरतं स्यात्॥ ॥ ॥

यादिभ्यः क्विपि कृते अल्लोपयल्लोपयोः स्थान्यल्लोपस्य स्थानिवद्भावादिको यणचीति ईकारस्य यणभावं। तत्र कृते यल्लोपे स्थानिवत्त्वनिषेधाद्गरिष्टादचः पूर्वविधौ स्था निवत्त्वाप्रसंगाद्धाल्लोपो व्योर्वलीति यल्लोपप्रसंगः। ततश्च सख्युरित्यादिरूपाणि न सिध्यंति। नैतदस्ति। कौलुप्तं न स्थानिवदिति स्थानिवत्त्वनिषेधात्। अतो। किमर्थमिति। प्रकृतिभावविधानात् ज्ञापकात्स्वरसंधिप्रकरणे प्लुतस्य सिद्धत्वात्तपरकरणेनैव उत्वं निवारितमिति मत्वा प्रश्नः॥ ॥ ॥

भा०कौ० ६ असिद्ध इति। प्रकृतिभाव एव असिद्धः प्लुतः। अप्लुतभाविन इति। प्लुतभावित्वात् उपचारात् स्थाने वाकारः प्लुतशब्देनोच्यत इत्यर्थः। यद्यपि प्रतिषेधोपादानसाम
६१ र्थ्यात् सिद्धः प्लुत इति परिहारोऽस्ति तथापि परिहारान्तरमज्ञावादेषु परिहारो नाश्रितः परस्य मिति। सामान्येन संहिताधिकारविहितकार्यापेक्षं ह्यापकमाश्रीयते।
अकारहशोरिति। उत्वप्रतिषेधः इत्यर्थः। ननु उत्वे कृते आद्गुणः एङः पदान्तादतीति पूर्वैकादेशः ततः प्लुतः। पयो३दि इति। पयोऽत्तीति क्विप्। ततः संबुद्धिः।

स्यप्रतिषेध १ =सामर्थ्यात्सौत्रस्याश्रयणमितिभावः।१=

असिद्धः प्लुतः तस्यासिद्धत्वात् प्राप्नोति। अथाप्लुतात् अप्लुत इत्युच्यमाने यावता असिद्धः प्लुतः कस्मादेवात्र न प्राप्नोति। अप्लुतभाविनः
अप्लुतभाविनीत्येवमेतद्विज्ञायते। नैतदस्ति प्रयोजनं सिद्धं कां प्लुतः स्वरसंधिषु। कथं ज्ञायते। परेयं प्लुतः प्रकृत्येति प्लुतस्य प्रकृतिभावं
शास्ति। सतो हि कार्यिणः कार्येण भवितव्यं। अप्लुतादप्लुतवचने अकारहशोः समानपदे प्रतिषेधः। अप्लुतादप्लुतवचने अकारहशोः
समानपदे प्रतिषेधो वक्तव्यः। पयो३ऽ पयो३दनवा बहिरंगलक्षणत्वात्। नवा वक्तव्यं किं कारणं बहिरंगलक्षणत्वात्। बहिरंगः प्लुतो
ऽन्तरंगमुत्वं असिद्धं बहिरंगमन्तरंगे। इहापि तर्हि प्राप्नोति। सुस्रोता३ अत्र त्वसिद्धे अन्तरंगो न प्लुतः बहिरंगमुत्वं कपुनरिहान्तरंगः प्लु
तः क्व वा बहिरंगमुत्वं क्व चान्तरंगमुत्वं प्लुतो वा बहिरंगः। वाक्यान्तस्य वाक्यादौ चान्तरंगः प्लुतः। बहिरंगमुत्वं समानवाक्ये पदान्तस्य पदादौ
१ उत्वमन्तरंगं ॥ ॥ ॥

=[illegible]इतिभावः।१= वाक्यान्तस्य [illegible]पेक्षणात्।२=

दूराद्धूते च सकारस्य वाक्यस्य टेः प्लुतभावित्वात् उत्वप्रतिषेधप्रसंगः। पयो३दे इति। पयोऽत्तीति क्विप्प्रत्ययः। ततः संयोगपरस्याकारस्य गुरुत्वात् गुरोरनृत इति प्लुत
भावित्वात् प्लुतादिति निषेधात् उशि च सुत्वं न प्राप्नोति। वाक्यान्तस्येति। सुस्रोता३ इत्यादौ पदान्तरानपेक्षणात् प्लुतोऽन्तरंगः। वाक्यादाविति। वाक्यादौ परतो राम०
वाक्यान्तस्येत्यर्थः। उत्वप्रसंगकथनार्थं चैतत्। उत्वं तु तत्र पदद्वयापेक्षत्वाद् बहिरंगं ॥ ॥श्री॥ ॥ ॥ ६१

बहिरंगं प्लुत इति। दूराद्धूताद्यर्थापेक्षत्वात्। किं पुनः कारणमिति द्विविधेऽसिद्धत्वे संभवति कस्माद्बहिरंगासिद्धत्वमुच्यते न तु पूर्वत्रासिद्धत्वमपि। आश्रयात्सिद्धत्वे नासि
द्धत्वं बाध्यते तथा बहिरंगासिद्धत्वमपि बाध्यतामिति मत्वा प्रश्नः। असिद्ध इति पूर्वत्रासिद्धमिति वचनात्॥ आश्रयादिति। अप्लुतादप्लुत इति प्रतिषेधाश्रयणसामर्थ्यात् सर्व
त्रासिद्धमित्येतदसिद्धत्वं प्रसा सत्ता बाध्यते न तु बहिरंगासिद्धत्वमौपसंख्यानिकं वा हेतुरित्यत्र ज्ञापितं च विप्रकृष्टत्वात्तयोरिसादौ तु बहिरंगपरिभाषया प्लुतस्यासिद्धत्वात्पा

=पाणिनीयसूत्ररूपया: १=वाक्रांतसंपादकपादकपदांतरापेक्षाजसपिबोध्यं: २=

बहिरंगं प्लुतः। किं पुनः कारणं बहिरंगत्वमुक्ते हेतुत्वेनोपदिश्यते न पुनरसिद्धत्वमपि। यथैव ह्ययं बहिरंग एवमसिद्धोऽपि। एवं मन्यते असिद्धः प्लुतः
आश्रयात्सिद्धो भवति। अथ वा यस्यां नाप्राप्तायां परिभाषायामुत्वमारभ्यते सा आश्रयात्सिद्धा स्यात्। कस्यां च नाप्राप्तायां। असिद्धपरिभाषायां। ब
हिरंगपरिभाषायां पुनः प्राप्तायामप्राप्तायां च। नांतः पादं कस्यायं प्रतिषेधः नांतः पादमिति सर्वप्रतिषेधः। नांतः पादमिति सर्वस्यायं प्रतिषेधः
कथं अचीति वर्त्तते। अचि यत्प्राप्नोति तस्य प्रतिषेधः। नांतः पादमिति सर्वप्रतिषेधश्चेदिति प्रसंगः। नांतः पादमिति सर्वप्रतिषेधश्चेदिति प्रसं
१गो भवति। इहापि प्राप्नोति। अन्वग्निरुषसामग्रमख्यत्। एवं तर्ह्यचीति वर्त्तते॥ ॥

=ननु प्लुत आश्रयात्सिद्धे न तु पूर्वत्रासिद्धमिति पारिभाषिकेति किमुच्यते आश्रयात्सिद्धत्वम् आह: तद्विषयेति: १=

दनात्पूर्वत्रासिद्धमित्यस्याप्रवृत्तावाश्रयात्सिद्धत्वाभावः। आश्रयात्सिद्धः स्यादिति। तद्विषयस्य प्लुतस्य सिद्धत्वात् सिद्धे लुक्तं। अनाश्रयणं तु तस्य अत्राभिमतं। नांतः
कस्यायमिति। यद्येऽः पदांतादतीति प्राप्तस्य पूर्वैकादेशस्य प्रतिषेधस्तदायवौ प्रा प्लुत इति प्रश्नः। सर्वप्रतिषेध इति। विशेषमनपेक्ष्य प्रतिषेधविधानात्। अन्वग्निरिति।
१यणादेशस्यात्र प्रतिषेधप्रसंगः॥ ॥ ॥ ॥

अकाराश्रयमिति। अकार एव निमित्तं यस्य तस्य प्रतिषेधो यणादेशस्त्वज्मात्रनिमित्तो नाकाराश्रय इति न प्रतिषिध्यते। अयवोश्चेति। अयवोस्त्वज्मात्राश्रयो
नाकाराश्रयौ। उत्वप्रतिषेधश्चेति। एङ्ग्रहणमिहानुवर्त्तमानमतो रोरप्लुतादप्लुते इत्यत्रापि अनुवर्त्तते इत्येङः परस्य रोरुत्वप्रसंगः। अवङ्। गोर ... स्वचनमिति। अमुसन्ति

अकाराश्रयं यत्प्राप्नोति तस्य प्रतिषेधः। अकाराश्रयमिति चेदुत्ववचनं। अकाराश्रयमिति चेत् उत्वं वक्तव्यं। कान्तोऽग्चः शतधारोऽयम्मणिः
। अयवोः प्रतिषेधश्च। अयवोश्च प्रतिषेधो वक्तव्यः। स्वजये अम्बसूनृते। अध्वर्यो अद्रिभिः सुतं। एङः प्रकरणात्सिद्धं। एङः इतीति वर्त्तते। ए
ङः अतिय प्राप्नोति तस्य प्रतिषेधः एङः प्रकरणात्सिद्धमिति चेत् उत्वस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः। अग्ने रत्नवायो रत्न। अतो रोरप्लुतादप्लुते। एङः प्लुसु
त्वं प्राप्नोति। पुनरेङ्ग्रहणात्सिद्धं पुनरेङ्ग्रहणं कर्त्तव्यं। तत्तर्हि कर्त्तव्यं (नकर्त्तव्यं) प्रकृतमनुवर्त्तते। ननु चोक्तमेङः प्रकरणात्सिद्धमिति चेदुत्वप्रति
षेध इति। नैष दोषः। पदान्ताभिसंबद्धमेङ्। अवङ्। गोरग्वचनं गवाग्रे स्वरसिद्ध्यर्थं। गोरग्वक्तव्यः किं प्रयोजनं गवाग्रे स्वरसिद्ध्यर्थं गवाग्रे
स्वरसिद्धिर्यथा स्यात्। गवाग्रं। अवङादेशे हि स्वरे दोषः। अवङादेशे हि स्वरे दोषः स्यात्। अन्तोदात्तस्यान्तर्यतोऽन्तोदात्त आदेशः प्रसज्येत। क
थं पुनरयमन्तोदात्तः पदादेकाच्। व्यपदेशिवद्भावेन। यथैव तर्हि व्यपदेशिवद्भावेनान्तोदात्तः एवमाद्युदात्तोऽपि तत्रान्तर्यतः आद्युदात्तस्या

×ग्रहणमनुवर्त्तते। न चैङः पदान्तात्सरोरुत्वं ति ×२ ‍द्युदात्त आदेशः प्रसज्येत॥ ॥ ॥

पक्षे गोशब्दः फिषि अन्तोदात्त इत्योकारस्यान्तोदात्तस्य स्थाने अवङ् भवन्नन्तोदात्तः प्राप्नोतीति अपि विधेयः स चागमः अनुदात्तादिः सत्तुदात्तः तेन चौकारस्य पदान्ततया वि राम०
धानात्पूर्वैकादेशाभावे अवादेशो भवति। गवाग्र मिति। वृद्धौ हि तत्र पूर्वपदप्रकृतिस्वरेण आद्युदात्तत्वं भवति। तत्पुरुषे तु समासान्तोदात्तत्वेन भाव्यं॥ ॥ ६२

यदि पुनरिति। आद्युदात्तविधानशास्त्रप्रवृत्तयेऽप्यस्तीति पक्षः आश्रीयत इत्यर्थः। एतदपीति। आद्यंतवदेकस्मिन्निति व्यपदेशातिदेशोत्त्वदुक्तं स्यात् यदात्वनेन कार्यमा
त्रमुदात्तत्वमसत्येवादित्वे तत्त्वे चातिदिश्यते तदैकारस्यादिव्यपदेशाभावः कुतस्तदादेर्यास्याद्युदात्तत्वं। उदात्तत्वं चानियत देशं पर्यायेण स्यादिति पक्षेऽनिष्टस्वरप्र
संगः। सन्निपातनस्वर इति। एकश्रुत्या स्तुत्रपाठे यत्नेनाद्युदात्तोच्चारणमंतोदात्तत्वबाधनार्थं विज्ञायते। एवमपीति। परत्वात्सर्वे स[redacted]मासांतोदात्तत्वे सत्यवर्ड्प्र

सत्यमेवमेतत् नत्विदं लक्षणमस्ति प्रातिपदिकस्यादिरुदात्तो भवतीति। इदं पुनरस्ति प्रातिपदिकस्यांत उदात्तो भवतीति सोऽसौ लक्षणोनांतोदात्तः तत्रांं
तर्यतोऽन्तोदात्तस्यांतोदात्त आदेशः प्रसज्येत। यदि पुनर्गमे ङौ विधीयते किं कृतं भवति। प्रत्ययाद्युदात्तत्वे कृते आंतर्यत आद्युदात्तस्याद्युदात्त आदेशो
भविष्यति। एवमंतोदात्तोऽपि त्रांतर्यतोऽन्तोदात्तस्यांतोदात्त आदेशः प्रसज्येत सत्यमेवमेतत् नत्विदं लक्षणमस्ति प्रत्ययस्यांत उदात्तो भवतीति। इदं
पुनरस्ति प्रत्ययस्यादिरुदात्तो भवतीति सोऽसौ लक्षणेनाद्युदात्तः तत्रांतर्यत आद्युदात्तस्याद्युदात्त आदेशो भविष्यति। एतदप्यादेशेनास्ति आ
देशस्यादिरुदात्तो भवतीति। प्रकृतितोऽनेन स्वरोऽलं शिवद्भावो वक्तव्यः। यत्थेवं निपातनस्वरः प्रकृतिस्वरस्य बाधक एवं समासस्वरस्यापि गवाश्वि
गवाश्वि। इंद्रे इंद्रा विति वक्तव्यं। इहापि यथा स्यात्। गवेंद्रयज्ञेवीहीति। तत्र हि वक्तव्यं। नव[redacted]कथं नैवं विज्ञायते॥० ॥
कथं पुनर[redacted]यमाद्युदात्तः यस्मादेकाच्त्व्यपदेशिवद्भावेन यथैव तर्हि व्यपदेशिवद्भावेनाद्युदात्तः ४४ अन्यः प्रकृतिश्चास्यपृथैवाद्युदात्ता एवमंतोदात्तापि एवं तर्ह्याद्युदात्तनिपा

संगाइत्युपदेशिवद्भावात्सर्वमवदिः सतिशिष्टसमासांतोदात्तत्वं भवति। इंद्रे। इंद्रादाविति। इंद्रशब्द आदिर्यस्मिंस्तस्मिन्परत इत्यर्थः। केवले चेंद्रशब्दे व्यपदेशिवद्भावाद्
वति[redacted]व्यपदेशिवद्भावो प्रातिपदिकेनेतितु निषेधः प्रत्ययविधिविषयः॥ ॥ ॥श्री॥ ॥

= यद्यपि इंद्रादावपि गोपरस्येंद्रशब्दपरत्वं न निवर्तते तथापि पदांते गोशब्दस्येंद्र इंद्रादावेव संभवतीति समासे नोत्तरपदाक्षेपेऽच्य संप्रसारणमिति सवोत्कारी वाइंद्रशब्दे नस्यादिति वचनमेव कर्तव्यमिति भावः। = ४
समास[redacted]

॥ कश्चित्किं चान्यत्प्राप्नोति शाकलं न नित्यसु न नं सिन्नित्यसमासयोः शाकलं प्रतिषेधं वक्ष्यति स नवकारो भवतीति पक्षे नाप्यनेन संग्रहो नित्यग्रहणेन यथा भवति तथा व्याचष्टे प्लुतेत्यादि नित्यं सर्वकालस्थे रूपांतरयुक्तानां कचित्पक्षे प्रकृतिभावं न लभंते इत्यर्थः अथवेत्यादि व्याख्यानांतरं तु

भा०कौ० ६३ इ३ चेति। इ३ दूराद्धूते विशेष्यः ३ चीति विशेषणं। सिद्धांते त्वज्विशेष्यः इ३ दूराद्धूते विशेषणं। तदा द्वावपि इ३ दूराद्धूतस्यैवाज्भवतीत्यवइ- सिद्धिः। प्लुतानित्यग्रहणमिति। इ३ इ३
चेतिये सूत्रं पठंति प्लुतप्रगृह्या अचि नित्यमिति तु द्वितीयं तन्मते नैष प्रश्नः। पूर्वस्मिन्नेवेति। इ३ इ३ चेत्यत्र। शाकलमिति। ह्रस्व इत्यर्थः। नित्यग्रहणादयमर्थो
लभ्यते। प्लुतप्रगृह्यरूपा एव नित्यं प्रकृतिभावं प्रतिपद्यंते न तु रूपांतरयुक्ता इति। अथवा प्लुतप्रगृह्याणामयमेव प्रकृतिभावो नित्यं भवति न तु सूत्रांतरेण

=अचीत्यनुवर्तनेनैवैतदर्थलाभेपि सेत्स्यति ३= =अचीत्यनुवृत्तिसामर्थ्यादयमर्थो लभ्यते ३=

इ३ इ३ चीति। कथं तर्हि अचि भवति कतरस्मिन्निइ३ चीति। प्लुतप्रगृह्या अचि नित्यं। नित्यग्रहणं किमर्थं। विभाषा मा भूदिति। नैतदस्ति प्रयोजनं। पूर्वस्मिन्नेव योगे विभाषाग्रहणं निवृत्तं। इदं तर्हि प्रयोजनं। प्लुतप्रगृह्याणामचि प्रकृतिभाव एव यथा स्यात्। यदन्यत्प्राप्नोति तन्मा भूदिति। किं चान्यत्प्राप्नोति। शाकलं सिन्नित्यसमासयोः शाकलप्रतिषेधं वक्ष्यति स नवकारो भवति। अथाज्ग्रहणं किमर्थं। अचि प्रकृतिभावो यथा स्यात्। प्लुतप्रगृह्येष्वज्ग्रहणमनर्थकमधिकारात्सिद्धं। प्लुतप्रगृह्येष्वज्ग्रहणमनर्थकं किं कारणमधिकारादेव सिद्धं अचीति प्रकृतमनुवर्तते क्व प्रकृतं इको यणचीति। तत्तु तस्मिन्प्रकृतिभावार्थं। तत्तु द्वितीयमज्ग्रहणं कर्तव्यं प्रकृतिभावार्थं तस्मिन्नचि पूर्वस्य प्रकृतिभावो यथा स्यात्। इह मा भूत्। जानु उ अस्य रुजति जानू अस्य रुजति जान्वस्य रुजतीति। अथ किमर्थं प्लुतस्य प्रकृति-
भाव उच्यते॥ ॥

कार्यांतरसहितः तत्तु तस्मिन्निति। यस्मिन्नचादेशो विधीयते तस्मिन्नेवाचि परतः प्लुतप्रगृह्याणां प्रकृतिभावो यथा स्यादित्यर्थः। जानु उ अस्येति। उ इति निपातः। तस्य पूर्वेण सह एकादेशे कृते अकारस्य निमित्तत्वाभावात्प्रकृतिभावादेशो भवत्येव। तत्रादिवद्भावादेकादेशः प्रगृह्यः तस्य इको यणचीति यणादेशः प्रकृतिभावान्न भवति। मय उञो वो वेति पक्षे वकारः। अथ किमर्थमिति। पूर्वत्रासिद्धमिति प्लुतस्यासिद्धत्वादेकादेशः प्रागेव प्राप्नोतीत्यनर्थकं प्रकृतिभाव पाम० ६३

=अत्र सर्वं प्लुतप्रकृतिभावादेकादेशो न स्यात्॥ १ = एवं दितिः एकादेशात्प्लुतो विप्रतिषेधेनेत्येतत्॥ २ = देवदत्ता३ इति अस्येही मादौ प्रवृत्यणीयमितिवाक्यस्य टेः प्लुतासिद्धिः॥ १ =

प्लुतप्रकृतिभाववचनमिति। ज्ञापकादस्मात्प्लुतः सिद्ध इति भावः। नवेति। शाल्लेंद्रेरेकारे शौन्तरंगः। प्लुतो दूरादूता घ्यर्थापेक्षत्वाद्बहिरंगः। एवं तु देवदत्तो ३ प्रवत्त्वसी
ति प्लुते कादेशयोर्विप्रतिषेधो नोपपद्यते प्लुतस्यैकपदाश्रयत्वादंतरंगत्वादेकादेशस्य तु पदश्रयत्वाद्बहिरंगत्वादिति चिंत्यमेतत्। = प्रगृह्ये न र्थकस्येति। अध आ३ अपर
सा हौसन्नम्यैवतदर्थस्योक्तत्वान्नर्थ इति रेवा उ नर्थकोऽनर्थांतरवाचित्वात् यथा अधिपरी अनर्थकाविति उक्तं। आतरदिसत्र तु क्रियाविशेषणत्वादर्थवाना

=इदं तस्मादिप्रतिषेधज्ञापकं किं तु प्लुत सिद्धत्वज्ञापनद्वारा भाष्यांतरे कथाकत्वादित्याह। ज्ञापकादिति॥ ३ = चिंत्यमेतदिति। प्लुतस्यापि वाक्यत्वसंपादकपदांतरसापेक्षत्वेकादेशसमत्वमेवेति चिंत्यमेव चिंत्यमितिविवरणकारः॥ तत्र। एहि देवदत्ता३ अत्र तन्नीसा

स्वरसंधिर्मा भूदिति। उच्यमानेप्येतस्मिन्स्वरसंधिः प्राप्नोति। प्लुते कृते न भविष्यति। असिद्धः प्लुतः तस्यासिद्धत्वात्प्राप्नोति। प्लुतप्रकृतिभाववच
नं तु ज्ञापकमेकादेशात्प्लुतो विप्रतिषेधेनेति। यदयं प्लुतः प्रकृत्येति प्रकृतिभावं शास्ति तज्ज्ञापयत्याचार्यः एकादेशात्प्लुतो भवति विप्र
तिषेधेनेति। एकादेशात्प्लुतो विप्रतिषेधेनेति चेच्छाल्लेंद्रे इति प्रसंगः। एकादेशात्प्लुतो विप्रतिषेधेनेति चेत् शाल्लेंद्रे इति प्रसंगो भव
ति शालाया मिंद्रः। न वा बहिरंगलक्षणत्वात्। न वाति प्रसंगः किं कारणं बहिरंगलक्षणत्वात्। बहिरंगः प्लुतः अंतरंग एकादेशः। असिद्धं बहि
रंगमंतरंगे। प्रगृह्योऽनुनासिकः। प्रगृह्योऽनर्थकस्य। प्रगृह्योऽनर्थकस्येति वक्तव्यं। इह माभूत् इंद्रोबा रुप्यामातरत्। तत्तर्हि वक्तव्यं न वक्तव्यं। बहुल
वचनान्न भविष्यति। प्रगृह्योऽनुनासिकः छंदसि बहुलं। इकोऽसवर्णे। किमर्थश्चकारः प्रकृत्येत्येतदनुकृष्यते किं प्रयोजनं स्वरसंधि
र्मा भूदिति। नैतदस्ति प्रयोजनं। ह्रस्ववचनसामर्थ्यान्न भविष्यति। भवेद्दीर्घाणां ह्रस्ववचनसामर्थ्यात्स्वरसंधिर्न स्यात् ह्रस्वानां

× शाल्लेंद्रः॥ ४

तु न स्यात्। इको लुटि च क्लृप इस्त्वव्याख्यानादधिकारस्य सिद्धत्वात्सर्वं च काराणां प्रसारव्याख्यानात् अधिकाराभिव्यक्तये क्रियमाणोऽप्ययं चकारेषु ह्रस्वविधानसामर्थ्यो
त्स्वरसंध्यभावस्य सिद्धत्वात् अनर्थकश्चकार इति मत्वाह। किमर्थ इति। भवेदिति। दीर्घाद्ध्रस्वाश्चेक संनिकुमारी अत्र दधि अत्र इति ह्रस्वस्य दीर्घाणामारभ्यते न
१ ह्रस्वानां स्वत एव ह्रस्वरूपत्वात्॥ ॥ ॥

नहि भुक्तवानिति। भुजेस्तृप्तिफलत्वात् फलाभावात्पुनर्भुजेः प्रवृत्तिः। अत्र नैकांतिकमेतदित्याह। ननु चेति। सामर्थ्यादिति। फलविशेषसद्भावादित्यर्थः। प्री
त्यतिशयो भोजनविशेषस्य फलं। इह तु फलाभावात्प्रवृत्तिर्नास्तीत्यर्थः। स्वरसंधिर्माभूदिति। यणादेशबाधनार्थं ह्रस्वस्य ह्रस्वविधानं स्वरूपमप्याप सर्थमिस

ह्रस्वानामपि ह्रस्ववचनसामर्थ्यात्स्वरसंधिर्न भविष्यति। न ह्रस्वानां ह्रस्वाः प्राप्नुवंति। नहि भुक्तवान् पुनर्भुंक्ते। नच कृतश्मश्रुः पुनः श्म
श्रूणि कारयति। ननु च पुनः प्रवृत्तिरपि दृष्टा भुक्तवानपि पुनर्भुंक्ते। कृतश्मश्रुश्च पुनः श्मश्रूणि कारयति। सामर्थ्यात्तत्र पुनः प्रवृत्तिर्भ
वति भोजनविशेषात् शिल्पिविशेषाद्वा ह्रस्वानां पुनर्ह्रस्ववचने न किंचित्प्रयोजनमस्ति। अकृतकारि खल्वपि शास्त्रमग्निवत्। तद्यथाऽ
ग्निर्यददग्धं तद्दहति। ह्रस्वानामपि ह्रस्ववचन एतत्प्रयोजनं स्वरसंधिर्माभूदिति। कृतकारि खल्वपि शास्त्रं पर्जन्यवत्। तद्यथा। प
र्जन्यो यावदूनं पूर्णं च सर्वमभिवर्षति। इदं तर्हि प्रयोजनं प्लुतप्रगृह्या अनुकृष्यंते। इकोऽसवर्णे शाकल्यस्य ह्रस्वश्च प्लुतप्रगृह्या
श्च प्रकृत्या नित्यग्रहणस्याप्येतत्प्रयोजनमुक्तं। अन्यतरच्छक्यमवक्तुं। सिन्नित्यसमासयोः शाकल्यप्रतिषेधो वक्तव्यः। अयं ते योनि
र्ऋत्वियः प्रजां विंदामहे ऋत्वियां। वैयाकरणः सौवश्वः। नित्यग्रहणेन नार्थः। सित्समासयोः शाकल्यं न भवतीत्येव॥ ॥

र्थः। अग्निर्दग्धं न दहत्यप्रयोजकत्वादिति नासौ दृष्टांत उपादेयः। इहापि न तुल्यो दृष्टांत इत्याह। कृतकारीति। सिन्नित्यसमासयोरिति। नित्याधिकारविहितः स
मासो नित्यसमासः यो वा विग्रहाभावादस्वपदविग्रहत्वान्नित्यसमासः। वैयाकरणः सौवश्वः इति प्रदेशान्तरपाठाश्रयेणैवं पठितं व्याकरणं स्व

=कुमार्यै इदं कुमार्यर्थमिति यथा।२= ॥ इसे तावदप्यत्रोदाहरणं भवति॥ ॥ =कुगतीतिसमासः।१= ॥

वाप्यश्व इति। सुप्सुपेति समासः। संज्ञायामिति तु समासस्य नित्यत्वात्सिद्धः प्रतिषेधः। अप्लुत। अनार्षे इति। पदस्येयत्तापरिज्ञानाय स्वरूपेऽवस्थापनार्थे इतिः प्रयुज्य
त इत्यर्थः। अर्थेति। प्लुतस्य श्रवणेन न भाव्यमिति प्लुत एव निषिध्यतां किमतिदेशार्थेन वद्वचनेनेति भावः। अपीड इति। अत्र प्लुताश्रयोऽपि प्रकृतिभावः प्राप्नोति
=परकार्ये इति विशेषः।२=

इदमपि सिद्धं भवति वाप्यामश्वः वाप्यश्वः। न घामातिर्नेघातिः॥ ईषा अक्षादिषु छंदसि प्रकृतिभावमात्रं। ईषा अक्षादिषु छंदसि प्रकृतिभावमात्रं
द्रष्टव्यं। ईषा अक्षा। का ईमरे पिशंगिला यथा अंगदः। ऋत्यकः। किमर्थमिदमुच्यते। ऋत्यकः सवर्णार्थः। सवर्णार्थोऽयमारंभः। होतृ ऋश्यः अनि
गंतार्थं च। खट्वा ऋश्यः ऋति ह्रस्वा उपसर्गात् वृद्धिर्विप्रतिषेधेन। ऋति ह्रस्वो भवतीत्येतस्या उपसर्गाद्वृद्धिर्भवति विप्रतिषेधेन। ऋति ह्रस्वो भवती
त्येतस्यावकाशः। खट्व ऋश्यः माल ऋश्यः। उपसर्गा [redacted]
द्धेरवकाशः। विभाषा ह्रस्वत्वे यदा न ह्रस्वत्वं सोऽवकाशः। ह्रस्वप्रसंग उभयं प्राप्नोति। उपार्छति। उपसर्गाद्वृद्धिर्भवति विप्रतिषेधेन सत हि वि
प्रतिषेधो वृक्णयो न वक्तव्यः। उक्तं तत्र धातुग्रहणस्य प्रयोजनं उपसर्गादति धातौ वृद्धिरेव यथा स्यात्। यदन्यत्प्राप्नोति तन्माभूदिति। अप्लुतव।
उपस्थित इत्युच्यते किमुपस्थितं नाम। अनार्षे इतिकरणः सुश्लोक इ इति सुश्लोकेति। अथ वद्वचनं प्लुतकार्यप्रतिषेधार्थं। वद्वचनं क्रियते प्लुतकार्यं
प्रतिषेधार्थं प्लुतकार्यं प्रतिषिध्यते त्रिमात्रता न प्रतिषिध्यते। किं चेदानीं त्रिमात्रताया अप्रतिषेधे प्रयोजनं यावता प्लुतकार्ये प्रतिषिद्धे स्वरसंधिर्नाम
वितव्यं। प्लुतप्रतिषेधे हि प्रगृह्यप्लुतं प्रसंगोऽनेन विहितत्वात्। प्लुतप्रतिषेधे हि सति प्रगृह्यस्यापि प्लुतस्य त्रिमात्रतायाः प्रतिषेधः प्रसज्येत। अपीड इति॥
प्रतिषेधः ×किमर्थं वद्वचनं×
प्रगृह्याश्रयोऽपि। तत्र प्लुताश्रये प्रतिषिद्धेऽपि प्रगृह्याश्रयप्रकृतिभावात् प्लुतस्य श्रवणं सिध्यति। प्लुतस्य तु निषेधे क्रियमाणे श्रवणं न स्यात्॥ ॥श्री ॥

ईचाक्र॥ ई३ति त्रिमात्रस्यानिर्देशः। किमर्थमिति। किमुपश्लिष्टग्रहणमनुवृत्ताप्राप्तविभाषेयं अथतन्निवृत्ता पूर्वविप्रतिषेधादप्राप्तविभाषा अथपरविप्रतिषेधा
दुभयतोविभाषेतिप्रश्नः। अनुपश्लिष्टार्थमिति। उभयत्रविभाषेयं परविप्रतिषेधस्यन्याय्यत्वात्। दिवउत्। उठिकृत इति। द्युभ्यामित्यादौ परत्वादूठिकृते
पुनः प्रसंगविज्ञानादुत्वंक्रियते। उङ्धातोरुक्तिरिति नानुवर्तत इतिपक्षमाश्रित्येदमुक्तं। ननुभाव्यमानत्वादुकारोभिन्नकालंनगृह्यतीतिनार्थस्तका

×चिनुहीदं×

किंचेदानींतस्यापि त्रिमात्रतायाः अप्रतिषेधे प्रयोजनं। यावताप्लुतकार्ये प्रतिषिद्धेस्वरसंधिनाभवितव्यंनभवितव्यंकिंकारणं
न्येनविहितत्वात्। अन्येनहितलक्षणेन प्लुतप्रगृह्यस्यप्रकृतिभाव उच्यते प्रगृह्यःप्रकृत्येति। ईचा॥ किमर्थमिदमुच्यते। ईचाक्रवर्मण
स्येसनुपश्लिष्टार्थो अनुपश्लिष्टार्थोयमारंभः चिनुहीइदं सुनुही३इदं सुनुहीदं। ईकारग्रहणेननार्थः अविशेषेणचाक्रवर्मणस्याप्लुत
वद्भवतीत्येव। इदमपि सिद्धंभवति। वशा३इयंवशेयं। दिवउत्। तपरकरणं किमर्थं। तपरस्तत्कालस्येतितत्कालोयथास्यात्। नैतदस्तिप्रयोज
नं। आंतर्यतोर्द्धमात्रिकस्यव्यंजनस्यस्थानेमात्रिकउकारं सिद्धमिति। उठिकृते आंतर्यतःदीर्घस्यदीर्घःप्राप्नोति। तदर्थंतपरःक्रियते।
स्तुटकातपूर्वः। कात्पूर्वग्रहणं किमर्थं कात्पूर्वोयथास्यात् संस्कर्त्ता संस्कर्तुं। नैतदस्तिप्रयोजनंसुडिसादिलिंगोऽयंक्रियते। करोतिश्च

=नन्वऽभ्यासविधयेनभेप्रवेशार्थं नहावरपकमनकाह अधवेति=

१ ककाद्दिः॥ ॥श्री॥ ॥

रेणएवंतर्हितपरत्वमेवज्ञापकं मा अमानोऽणुकारोभिन्नकालंसवर्णंगृह्णातीति। तेनामूभ्यामित्यादौदीर्घस्यदीर्घोभवति। सुट्कात्पूर्वइत्यमाणः सुटैःककारादेरेवधा
तोःसुडिष्यतइतिएछतिकात्पूर्वग्रहणमिति। अथवाधातूपसर्गयोःकार्यमंतरंगमितिसुडभ्यासात्पूर्वमेवस्तु उभिष्यतिसर्वचरित्वात्पूर्वइतिप्रश्नः। अथवावक्ष्यमा
णानेकप्रयोजनसंभवेतद्विशेषज्ञानायप्रश्नः। आदिलिंगइति। आदिलिंगमस्यास्तीत्यकारोमत्वर्थीयः॥ ॥ ॥

सुटिकात्पूर्ववचनमिति। अभ्यासयोरंतरंगत्वं मन्यते। द्विर्वचनात्सुडिति। अंतरंगबहिरंगभावमनपेक्ष्य विप्रतिषेध उच्यते। तत्र सुटि कृते पुनः प्रसंगविज्ञानात् स्कृ पाहस्य द्वि
र्वचने सापूर्वोः खय इति खयः शेषे सिद्धं रूपं। शब्दांतरस्येति स्थाने द्विर्वचने शब्दांतरत्वं। अकौ पदार्थे चक्रकदोषानवतारः। सकृद्गतौ विप्रतिषेध इति सुटि कृते द्विर्वचनाप्रसंगात्। न

तत्रांतरेणाकात्पूर्वं ग्रहणं कात्पूर्वस्य भविष्यति। अत उत्तरं पठति। सुटि कात्पूर्ववचनमकारादौ कात्पूर्वार्थं। सुटि कात्पूर्ववचनं क्रियते अकारादौ करो
तौ कात्पूर्वो यथा स्यात्। संचस्करतुः संचस्करुः। सुटि कात्पूर्ववचनमकारादौ कात्पूर्वार्थमिति चेदंतरेणापि तत्सिद्धं। सुटि कात्पूर्ववचनमकारादौ कात्पू
र्वार्थमिति चेदंतरेणापि कात्पूर्वग्रहणं सिद्धं। कथं। द्विर्वचनात्सुड् विप्रतिषेधेन। द्विर्वचनं क्रियतां सुडिति सुट् भविष्यति विप्रतिषेधेन। तत्र द्विर्वचनं भव
ति स्वसावकाशः विभिदतुः विभिदुः। सुटोवकाशः। संस्कर्ता संस्कर्तुं। इहोभयं प्राप्नोति। संचस्करतुः संचस्करुरिति सुट् भवति विप्रतिषेधेन द्विर्वचनात्
त्सुड्विप्रतिषेधेनेति चेद्द्विर्भूते शब्दांतरस्याकृतः सुडिति पुनः सुट् स्यात्। द्विर्भूते शब्दांतरभावात् पुनः प्रसंग इति चेद्द्विर्वचनं। सुटि कृते शब्दांतरस्याकृतं
मिति पुनर्द्विर्वचनं प्राप्नोति। तथा चानवस्था। पुनः सुट् पुनर्द्विर्वचनमिति च क्रममव्यवस्थाप्रसज्येत। नास्ति च क्रमप्रसंगः। न त्यव्यवस्थाकारिणा
शास्त्रेण भवितव्यं। शास्त्रतो हि नाम व्यवस्था। तत्र सुटि कृते द्विर्वचने नावस्थानं भविष्यति॥ x सुड्विप्रतिषेधेनेति चेद्द्विर्वचने शब्दांतरभावात्पुनः प्रसंगः द्वि
द्विर्वचन x

=सन्नंताभिचिवर्डि माभ्यासाद्धिर्हिनेचाडीति द्वित्वंने सर्वः॥२=

स्यादाकृतिपक्षे पुनःप्रसंगविज्ञानात् सुटि कृते द्विर्वचनमिति व्यक्तं तो पि जातिसद्भावान्न द्वारेण पुनः कार्ये प्रवृत्त्या चक्रकदोषापत्तिः। सकृद्गतौ तैल लक्षणस्य चरितार्थत्वमा
श्रित्य परिहारः। चक्रमिव विपरिवर्तनेनाच्युतं कं। इवार्थे संज्ञायामिति कन्प्रत्ययः। पुनर्द्विर्वचनप्रसंगश्चानभ्यासस्येति सस्य प्रसारण्याना उच्यते। अथवा साभ्यासाद्यः प्रत्ययो
विधीयते तत्रानभ्यासस्येति प्रतिषेधः॥ ॥ ॥

भा०कै०६
६६

अड्व्यवाय इति। अड्भ्यासव्यवायेपीति सूत्रस्य पाठेवार्त्तिकप्रवृत्तिः परत्वाद्धि कृ(णत्वस्या)गमे कृते तेन व्यवधानात्समोनंतरः करोतिर्न भवतीति वचनं। अभ्या
सव्यवाये चेति। नाप्राप्तः सुडुपसंख्यायते अपितु प्राप्त एव वचनेन देशविशेषे स्थाप्यते। अविप्रतिषेध इति। पदद्वयाश्रयत्वात्सुडुहिरंगः। एकपदाश्रयत्वात्तु
द्विर्वचनमंतरंगमिति तुल्यबलत्वाभावाद्धि प्रतिषेधाभावः। एवमर्थमिति। अंतरंगत्वाद्धि र्वचने कृते परत्वादंतरंगत्वाद्वा (गा)मेमध्यानुप्रवेशार्थः सुट् का(त्सूर्वे)ग्र
हणं कालावधारणार्थं वा करोतेः कादित्वावस्थायामेव सुडुद्भवति। कृते तु सुटि स्त्र द्विर्वचने भवतः क्रियमाणेपीति। परत्वा[redacted]त रंगत्वाभ्यामड्द्विर्वचनयोः

अड्व्यवायउपसंख्यानं कर्त्तव्यं। समस्करोत्। समस्कार्षीत्। अभ्यासव्यवायेच। अभ्यासव्यवायेचोपसंख्यानं कर्त्तव्यं। संचस्करतुः। संचस्करुः। किमुच्य
ते अभ्यासव्यवाय इति यदिदानीमेवोक्तं द्विर्वचनात्सुट् प्रतिषेधेनेति। अविप्रतिषेधोवा बहिरंगलक्षणत्वात्सुटः। किं कारणं बहिरंगलक्षण
त्वात्। बहिरंगलक्षणः सुट्। अंतरंगं द्विर्वचनं। असिद्धं बहिरंगमंतरंगे। एवमर्थमेव तर्हि कात्सूर्वे ग्रहणं कर्त्तव्यं कात्सूर्वो यथा स्यात्। क्रियमा
णेपि कात्सूर्वे ग्रहणे न सिध्यति। किं कारणं न ह्ययं कात्सूर्वग्रहणेन शक्यो मध्ये प्रवेशयितुं। किं कारणं। आदिर्लिंगोयं क्रियते। क
रोतिस्थ ककारादिः। इह स्थ पुनराति देशिकः करोतिरकारादिः पाक्षिक एषदोषो भवति [redacted] ॥

=तत्रनस्यादितिवाक्यशेषः।७= ×अविप्रतिषेधोवापुनः×४

कृतयोस्थितत्वात्सुटोमध्ये नुप्रवेशाभावः। करोतिस्थ इति। संस्कर्त्तेत्यादौ। तत्रश्चैवस्यात्। अड्द्विर्वचनयोस्तु कृतयोस्थितत्वात्सूर्वेग्रहणाच्च विसृष्टदेशसमर्पणाद
प्रवृत्तिरेव सुटः स्यात्। इहस्थेति। अड्भ्यासवानित्यर्थः। सहि स्थानिवद्भावादातिदेशिकः। अनागमकानां सागमका आदेशाः इत्यड्डागमयुक्तोप्यातिदेशिकस्तत
स्थकात्सूर्वे ग्रहणात्ककारादेरेव स्यात् नत्वड्भ्यासवत इत्यर्थः ॥ ॥श्री॥ ॥७॥ ॥श्री॥ राम०
६६

सुद्विधौ द्वैतमिति। कात्सूर्वेयग्रहणमरभ्यासस्य वायनिहृसर्थे वासान्त्रासर्थे वेति पक्षद्वयसंभवः। अविशेषेणेति। कालविशेषानंगीकरणमविशेषः तस्मिन्करोतौ सुडुक्तियत्रभवन्कात्सूर्वो भवतीसडभ्यासविषये निहृसर्थे कात्सूर्वेयग्रहणं भवतिविशेषेणवेति। यत्रानेकलक्षणसंनिपाताभावस्तत्रार्थे कं कात्सूर्वेयग्रहणं कालावधारणार्थं विज्ञायते। कात्सूर्वः सुट्कृत्वः कार्यो तस्माद्यावत्प्राप्नुवन्कात्सूर्वः कृतो भवति तद्यथा द्विः प्रयोगइति। उच्चारणक्रियाभेदाद्द्वौ भिद्यतइत्यभ्यासेन परस्यककारादेरूपस्य व्यवधानात्संपरिभ्यामुत्तरेणेनंतरः करोतिः ककारादिर्न भवतीति सुटोऽप्रसंगः यदा तु कालावधारणार्थं कात्सूर्वेयग्रहणं तदाविशे

=यथानेकेति। अत्र सुटो द्विर्वचनसुटोश्चेत्यर्थः। कत्वेति। संस्कर्तेत्यादौ। ३=

कतरस्मिन्पक्षे सुद्विधौ द्वैतं भवति। अविशेषेणविहितस्य सुटः कात्सूर्वेयग्रहणं [redacted] देशप्रकृत्यर्थे स्यात् विशेषेणाविधिरिति द्विर्वचनविधौ चापि द्वैतं भवति स्थानेद्विर्वचनं स्याद्विः प्रयोगो द्विर्वचनमिति तद्यथा द्विः प्रयोगो द्विर्वचनं अविशेषेणविहितस्य च सुटः कात्सूर्वेयग्रहणं देशप्रकृत्यर्थं तदैषदोषः। यदा हि स्थानेद्विर्वचनं तदायथाविशेषेणविहितस्य सुटः कात्सूर्वेयग्रहणं देशप्रकृत्यर्थे। अथापि विशेषविधिर्न तदादोषो भवति द्विःप्रयोगे चापि द्विर्वचने न दोषः। संपरिभ्यामितिनैषा पंचमी कान्तर्हि तृतीया संपरिभ्यामुपसृष्टस्येति। व्यवहितस्याप्युपसृष्टो भवति॥ ॥ ॥

=सोपपत्ति। आद्येतु नेतत्कारादित्वात्परःसंपरिभ्यामुत्तरस्य करोतेर्व्यवधानः सुडागमसद्वकाकारादेर्न भवतीतिस्यार्थः। तत्र समनिकालावधारणे विशेषेण विहितोद्विर्वचनेकात्सूर्वः सुड्यपरिभ्यामव्यवहितकरोतेर्व्यवधानमविष्यतीति परत्वात् ४=

षविधिर्भवतीसकृतस्य द्विर्वचनेसुट् क्रियतइति नदोषः स्थानेद्विर्वचनेस्थानिवद्भावादेकएवकरोतिः सचाव्यवहितइतिचकारात्सूर्वः सुट्प्राप्तः कात्सूर्वेयग्रहणेनककारात्सूर्वः क्रियतइति दोषाभावः। विशेषविधानेतु पूर्वमेव सुट् क्रियतइतिपक्षद्वयेपि दोषाभावः। उपसृष्टइति। संबद्धइत्यर्थः द्विःप्रयोगे च द्विर्वचने द्वयोः साधारणोर्थ इति द्वावप्यर्थवंतावितिपरस्यरूपस्यार्थद्वारकउपसर्गसंबंधो न विरुध्यते। समुदायस्य त्वर्थवत्त्वामाश्रित्य संबध्यते। विसृष्टापेतिकेन अनर्थक इति॥ ॥

=वक्ष्यतइति। सुविनिर्दुर्भ्य इति सूत्रे। तत्राहि विस्वपृक्‌इति स्थितेऽयर्थत्वासिद्धे द्विर्वचनेऽनुपूर्वेस्थानेवित्वात् निदर्शनेसमीतिकतसंप्रसारणग्रहणं अभ्यासस्य संप्रसारणलोपितस्यानर्थकत्वात्सत्वाभावइत्युक्तं। ५=

भा०कै०६ उपदेशिवद्वचनं चेति। अन्यथा परत्वाद्याश्रयत्वात्सुटो बहिरंगत्वादसिद्धत्वाल्लिटि गुणो न स्यात्। चङि. चदीर्घो लघोरिति दीर्घप्रसंगः संयोगोपधग्रहणमिति। ततो व
६७ चनेनासिद्धत्वं बाध्यते। परमिति। अनेन परत्वाद्याश्रयत्वं सुटो निवार्यते। अनुतस्त्वेषे वृति ड्. क्षुधातूपसर्गसंबंधे सुटा भाव्यमित्यर्थः। कुरोतिनाचे हतदादि
विधिर्नास्ति विशेषणासंनिधानात्। अतः कृकमीसत्र संसाधिकाएत समासे नाक्षिप्तमुत्तरपदं हि शाद्रेन विशेष्यत इति भवति तदादिविधिः। अनिगतो च

=उपदेशिवद्वचनेतु सुटोंतरंगत्वेनासिद्धत्वाभावात् गुणदीर्घाभावो सिद्ध इति भावः। उपदेशिवदिसस्य च प्रत्ययो लक्षतेः प्रर्यमित्यर्थः। एवं चास्य बहिर्भूतोपसर्गापेक्षत्वं गुणदीर्घयोरस्य बहिर्भूतप्रत्ययापेक्षत्वात् समत्वसाम्यम्। २= नन्वतः कृकमीसादिव कोरोसाधाविस

उपदेशिवद्वचनं च। उपदेशिवद्भावस्य वक्तव्यः। किं प्रयोजनं। लिटि गुणचङि. दीर्घप्रतिषेधार्थं। लिटि गुणार्थं तावत् संचस्करतुः संच
स्करुः। चङि. दीर्घप्रतिषेधार्थं च। समचिस्करत्। लिटि गुणार्थेन तावन्नार्थः वृश्यस्येन तु। संयोगादेर्गुणविधाने संयोगोपधग्रहणं
कृत्रर्थमिति। चङि. दीर्घप्रतिषेधार्थेनापि नार्थः। परमिती यं भगवतः कृत्स्निमासंज्ञायुक्तमिह दृष्टव्यं किमंतरंगं किं बहिरंगमिति।
धातूपसर्गयोः कार्यमन्तरंगं। कुत एतत्। पूर्वं धातुरुपसर्गेण युज्यते पश्चात्साधनेने ति नैतत्सारं। पूर्वं धातुः साध
नेन युज्यते पश्चादुपसर्गेण। साधनं हि क्रियां निर्वर्त्तयति तामुपसर्गो विशिनष्टि अभिनिर्वृत्तस्य चार्थस्योपसर्गेण विशेषः।
१ शकोवक्तुं ॥ ॥ श्री

=इणपिनरिमिति. ततश्चातः कृकमीसत्रवर्णग्रहणाभावे पितदादिविधिः प्रवर्त्तत इति भावः। १= =कुथ्मानिरूपितं विशिष्टं यत्क्रियान्तस्य नादीपःसाधनसंबंधस्तदाश्रयेणेत्यर्थः। २=

नौ व प्रत्यय इसतु प्रत्ययग्रहणेन ज्ञापितं धातुना विशेषणेन तदादिविधिर्भवतीति॥ युक्तमिति। यद्युक्तं तदेव दर्शनमर्हतीति तदेवाश्रयणीयमित्यर्थः। पूर्वं धातु
रिति। विशिष्टक्रियासाधनेनार्थलाभाय संबध्यते इति पूर्वं विशेषणेन युज्यत इत्यर्थः। इतरेतत्र्वस्वरूपा क्रियाविशेषणमाकांक्षतीति मत्वाह। नैतदिति॥ एम०
इतरे विशिष्टा क्रिया साधनेन सा धातेन तु साधनाल्लब्धस्वरूपान्यतो विशेषं लभत इति मत्वा बुद्धिनिरूपितने विशिष्टसाधनाभाविसंबंधाश्रयणमाह॥ ६७

ससम्मिति। सर्वे तद् इति। धातुसंज्ञाया अपीसर्थः। यस्माद्धातूपसर्गसमुदायेन विशिष्टा क्रिया प्रतिपाद्यते अडादिव्यवस्थार्थं तु पृथग्धातूपसर्गप्रकल्पनं। तत्र संस्कृशब्दे व्यवस्थि
त एव सुट् भवति पश्चात्समुदायावयवस्य तेनार्थेनार्थवतो धातुसंज्ञा। यदि पुनरिति। सुट् गिति ककारमनुबंधं कृत्वेत्यर्थः। संस्करोतीति। समः सुटि सुच्यमाने संभज्यत्वात् सुटः

=उपसर्गार्थविशिष्टधातोः शक्तिः उपसर्गो द्योतक इति भावः। १= =ननु सुट् स्वर्णंतत्व इति विकल्पेन आह ककारमिति। १=

सत्यमेवमेतत्। यस्त्वसौ धातूपसर्गयोरभिसंबंधः तमभ्यंतरं कृत्वा धातुः साधनेन युज्यते। अवश्यं चैतदेवं विज्ञेयं यो हि मन्यते पूर्वं धातुः साधनेन यु
ज्यते पश्चादुपसर्गेणेति तस्यास्यते गुरुणेत्यकर्मकः उपास्यते गुरुरिति केन सकर्मकः स्यात्। एवं च कृत्वा सुट् सर्वतो। तदंगत एको भवतिका पूर्वे यग्र
हणं चापि शक्यमकर्तुं यदि पुनरयं सुट् कात्पूर्वोन्तः क्रियते। कात्पूर्वोन इति चेद् द्विविधिप्रतिषेधः कात्पूर्वोन इति चेत् सुटः कश्चिद्विधेयः कश्चित्प्रतिषेध्यः
संस्कर्तो समो विधेयः सुटः प्रतिषेध्यः। समस्तावन्न विधेयः। वक्ष्यतेतत्पुंकानां सत्वं रुत्वविधौ ह्यनिष्टप्रसंग इति। सुटश्चापि न प्रतिषेध्यः
समः सुटीति हि सकारको निर्देशः। सुटि सकारादाविति। अथ वा परादिः करिष्यते। परादौ विदुष्टुत्वप्रसंगः यदि परादिः इड्डुणो प्राप्नुतः संस्
स्कृषीष्ट कृतश्च संयोगादेरिति इट् प्राप्नोति। संस्क्रियते। गुणोर्तिसंयोगाद्योरिति गुणः प्राप्नोति॥ एवं तर्ह्यभक्तः करिष्यते। अभक्ते स्वरे
१षः यद्यभक्तः॥ ॥ ॥

=पौर्वादिः एवं च तत्स्यरुत्वाभावा विस्तरतत्रैवासंबद्धं स्यादिति भावः। १= परांतत्वादिति सम्प्रत्ययोऽर्थे विसनेन। १= पतान्यासे पीति वाराणसीति विसर्ग प्रत्ययं विसर्गः। १= पौर्वापर्यं चेति सामर्थ्यादिति भावः। इहस्वत्वसंपु ... नामिति वार्तिकाराख्यया व्याख्यातकं अन्यथा तस्यापि तु ...

पौर्वापर्याभावात्मकारस्य रुत्वं न प्राप्नोति। सुट् कस्तु परंतत्वाद्रुत्वप्रसंगः संपुंकानामिति। एतच्च यथान्यासेपि वक्तव्यमिति भावः। सुटि सकारादाविति। यथा
न्यासाश्रये गौण उच्यते। सुटि किं सकारादाविति तु वक्तव्यं। तत्र सकारादित्वविशेषणान्यथानुपपत्त्या सुटो रुत्वाभावः पौर्वापर्यं चश्रुतिकृतमाश्रयिष्यते। अ
९भक्त इति। टकारोनुबंधो न करिष्यते॥ ॥ ॥

भा०कै०६ स्वरोन सिध्यतीति। स्वरविधौ व्यंजनमविद्यमानवदिति परिभाषा नास्तिकथं तर्हि हल्स्वरप्राप्तौ व्यंजनमविद्यमानवदिति तदेवम मन्त्र पक्षे स्वरहोषप्रसंगात्परा
६८ दिः सुट्क्रियते। इकुगुणोस्तु प्रतिषेधो वक्तव्य एव। अथवा एकाचउपदेशे नुदात्ता दित्यत्र उपदेशग्रहणमृतश्च संयोगादेरित्यत्रानुवर्त्तते। तेनोपदेशे संयोग
देरिड्विधानात्सुटि कृते न भविष्यति। गुणो त्रिसंयोगाद्यो रित्यत्रापि नित्यं छंदसीत्यतो नित्यग्रहणानुहस्सानित्यं यः संयोगादिस्तस्य गुणविधानात्सुटि कृते तेसं

स्वरो न सिध्यति संस्करोति। तिङ् तिङ इति निघातो न प्राप्नोति। ननु चात्र सुडेवातिङ् नसुटः परस्य निघाते न भवि तव्यं॥ किं कारणं। नत्रि
वयुक्तमन्यसदृशाधिकरणे तथा ह्यर्थगतिः नञ्युक्तं इवयुक्तं चान्यस्मिंस्तत्सदृशे कार्यं विज्ञायते। तथा ह्यर्थो गम्यते। तद्यथा। अब्राह्मणमान
ये सुक्ते ब्राह्मणसदृशं क्षत्रियमानयति। नासौ लोष्टमानोय कृती भवति। एवमिहापि अतिङि तिप्रतिषेधादन्यस्मादतिङः तिङ् सदृशा
त्कार्यं विज्ञास्यते किं चान्यदतिङ् सदृशं पदं। अपाच्चतुष्पात्। किरते हर्षजीविकाकुलायकरणेषु किरते हर्षे जीविकाकुलायकरणेष्विति
ति वक्तव्यं। अपस्किरते वृषभो हृष्टः अपस्किरते कुक्कुटो भक्षार्थी। अपस्किरते श्वा आश्रयार्थी। अपरस्य। किमिदं सातत्य इति संततस्य भावः
=सर्वोपात्तोपाधेर्विषयविशेषेऽवस्थापनाय वार्त्तिकं। तत्रात्मनेपदवत्सुटो तिङ् २ "सातत्स्य। यद्येवं संततस्य इति भवितव्यं॥ ॥ ॥
विषयविशेषे विधानस्याभावाद्दे वा सिद्धो सत्वांश सोपाधिरनर्थकः स्यात्। इत्याद्यमत्र "एतस्मात्तत्कात्मेवात्मनेपदविधायकेनेनान्वेव चो हरणानि॥०=
योगादेर्गुणाभावः। अपाकिरते रिति। हर्षोदय एवोपाधय उपादातव्याः न चतुष्पाच्छकुनयः तथा चात्मनेपदविधौ हर्षोदय एवोपात्ताः न चतुष्पाच्छकुनयः। नचातिप्र
संगो विशिष्ट हर्षादिविषयत्वात्सुडात्मनेपदयोः प्रयुक्तानां शब्दानां साधुत्वान्वाख्यानात्। अपरस्पराः किमिदमिति। मकारलोपलक्षणानुलं पे भान्निपातनाश्र एम०
यणो न बाधकत्वात् निपातनां संततशब्दस्य बाधप्रसंगात्प्रश्नः॥ ॥श्री॥ ॥ ॥ ६८

इतरो लक्षणान्तरं शब्दान्तरसिद्ध्यर्थमवश्यमाश्रयितव्यमिति मन्यमान आह । समो हिततत्तयोर्वेति । अयं विकल्पो याप्यर्थेनानुसन्ततस्य भाव इति वाक्यमेव भवति । ननु घ्यन्त्रिति सन्ततमिति न भवति । संहितायां समासे चैषां मकारलोपः प्राप्नोते नान्यत्रेत्याह । गोष्पदं सेवितप्रसंग इति । यत्र सेवनं सम्भवति तद्वस्थात् । यत्र तु गवामसन्तमसम्भवस्तत्र न स्यात् । असेवितग्रहणसामर्थ्यात् बहुव्रीहिराश्रीयते । तेन यत्र गवामसन्तमसम्भवस्तत्रैव गोष्पदशब्दः प्रयोक्तव्यो न तु सेवितप्रसंग इति केचिदाहुः । अन्ये त्वविशेषेण गोष्पदशब्दप्रयोगमिच्छन्ति । असेविते गोष्पदशब्दस्यासम्भवाद् गोष्पदशब्दार्थमसेवितग्रहणम् । इह प्रमाणे गोष्पदशब्दो निपात्यते यदा वर्षादेः परिच्छेदः प्रतिपाद्यते गो

=बहुव्रीहित्वात्क्रमयोः अभावात् अप्रमाणात् सेवितग्रहणमिति । नन्वसेवितेऽपि गोष्पदस्यैव निपातनात् गोष्पदानीत्युदाहरणसंगतिमत्वात् असेवितप्रति = ननु संततमसमासेऽपि संततमपि स्यादित्याह अभ्यवीति ४ = अविशेषेणेति सेवनसंभवे गवामसंततासंभवे च सर्वथा ॥२=

समो हिततत्तयोर्वा लोपः समो हिततत्तयोर्वा लोपो वक्तव्यः । संहितं सहितं । सम्तुमनोः कामे लोपो वक्तव्यः सकामो भोक्तुकामो मनसि च वक्तव्यं । समनाः भोक्तुमनाः । अवश्यमः कृत्ये लोपो वक्तव्यः । अवश्यभाव्यं । गोष्पदं । इदमतिबहु क्रियते सेवितासेवितप्रमाणे इति । सेवितप्रमाणयोरिति सिद्धं । केनेदानीमसेवितेऽभविष्यति । न ह्यसेवितप्रतिषेधं विज्ञास्यामः । नैवं शक्यं । सेवितप्रसंग एव स्यात् असेविते न स्यात् । असेवितग्रहणे पुनः क्रियमाणे बहुव्रीहिरयं विज्ञास्यते अविद्यमानसेविते असेविते । तस्मादसेवितग्रहणं कर्तव्यं विष्किरः विष्किरः शकुनौ विष्किरो वेति वक्तव्यं । शकुनौ वेति उच्यमाने शकुनौ वा स्या

× संततं सततं ×४

१ दन्यत्रापि नित्यं । तत्र हि वक्तव्यं न वक्तव्यं ॥ ॥ ॥

=अधिकरणविकल्प इति शकुनौ वा अन्यत्र चेत्याकाङ्क्षा भाष्ये अन्यत्रापि नित्यमिति ४= तुल्यजातीय इति आणित्वेन सर्वः तेन विष्किरो नाविशेषेण विष्किरो न भवति ४= =तत्तुल्यजातीय इत्यर्थः १= सर्वो शकुनमोभक्ष्या विष्किराः कुक्कुटादय इति स्मृतिः १२= विष्किर इति शकुनौ विष्किरो वा भवति तुल्ये पक्षे

ष्पदपूरं वृष्टो देवो गोष्पदमात्रं क्षेत्रमिति । नात्र गोष्पदं स्वार्थमुपादीयते यथा चेलक्नोपं वृष्टो देव इत्यसत्यपि चेलक्नोपे प्रयुज्यते तथा गोष्पदपूरं वृष्टो देव इत्यसत्यपि गोः पादप्रहणे । विष्किरः विष्किरः शकुनौ वेति सूत्रपाठमाश्रित्य वार्त्तिकारम्भः शकुनौ वा स्यादिति । इह सिद्धे वा वृक्षविकल्पेनाभिसंबन्धो नास्ति यथामेध्यः प्रभुर्विभाषित इति नात्र प्रभुत्वं विकल्प्यते किं तर्हि आलम्भनं तत्र चाधिकरणविकल्पः प्राप्नोतीति भाष्यं । यदि तर्ह्यन्यत्रापि स्यात् किमर्थं शकुनिग्रहणमिति चेत् तत्तुल्यजातीयप्रतिपत्त्यर्थं

१ स्यात् शकुनौ वा भवति तत्तुल्यजातीये चान्यस्मिन्नर्थ इति ॥ ॥ ॥

भा०कै०६
६९

नवावचनेनेति स्फुटोभावोविकल्प्यतइत्यर्थः आश्चर्यं आश्चर्यमद्भुतइति अद्भुतंविस्मयहेतुः अनित्यइत्येवेति निपातनाच्चानित्यविशेषोविस्मयहेतुर्गृह्यते साचानित्येति वक्ष्यांतरेतयाविधायाउच्चतायाअदर्शनात् नीलतेति साचसदादिविनदृश्यतइत्यनित्यता पतनक्रियेति नत्वर्थयुक्तेतिभावः अबंधनस्यान्यस्यापतनंनदृश्यतइत्यनित्यं मस्करा माकृतेति कृतअर्थमाकृतेसुपत्र्यउपशंसतिनः काम्यकर्मपरिहाणिर्दुष्पाकंश्रेयसीसुपदेष्टाम

=नोवाघटारावनित्येआश्चर्यंशब्दप्रयोगइतिभावः।२= अयमा० =निपात्यमानःसुडित्यर्थः।१=

नवा वचनेनशकुनिरभिसंवध्यते किंतर्हि [redacted] निपातनमभिसंवध्यते विस्किरइत्येतन्निपातनंशकुनौवानिपात्यतइति।
आश्चर्यं आश्चर्यमद्भुतइतिवक्तव्यं इहापियथास्यात् आश्चर्यमुच्चतावृक्षस्य आश्चर्यंनीलाद्यौः। आश्चर्यमंतरिक्षेऽवंधनानिनक्षत्राणि न पतंतीति। नत्वर्हिवक्तव्यंनवक्तव्यं अनित्यइत्येवसिद्धं इहतावदाश्चर्यमुच्चतावृक्षस्येति आश्चर्यग्रहणेननवृक्षोभिसंवध्यते किंतर्हि उच्चतासाचानित्या आश्चर्यंनीलाद्यौरितिनाश्चर्यग्रहणेनद्यौरभिसंवध्यते किंतर्हि नीलतासाचानित्या आश्चर्यमंतरिक्षेऽवंधनानिनक्षत्राणिनपतंतीतिनाश्चर्यग्रहणेननक्षत्राण्यभिसंवध्यंते किंतर्हि पतनक्रियासाचानित्यातत्रानित्यइत्येवसिद्धं मस्कर मस्करिग्रहणंशक्यमकर्तुं कथंमस्करीपरिव्राजकः इनिनैतन्मत्वर्थीयेनसिद्धं मस्करोस्यास्तीति नवै [redacted] मस्करोस्यास्तीति मस्करीपरिव्राजकः किंतर्हि माकृतकर्माणिशांतिर्वः श्रेयसीत्याहातोमस्करीपरिव्राजकः पारस्कर अविहितलक्षणः सुट् पारस्करप्रभृतिषुद्रष्टव्यः पारस्करोदेशः कारस्करोवृक्षः रथस्पानदी किंष्किंधागुहा किष्कुः तद्बृहतोः करपत्योश्चोरदेवतयोः सुट्तलोपश्च तस्कारः वृहस्पतिः प्रायस्यचित्तिचित्तयोः सुडस्कारोवाप्रायश्चित्तिः प्रायश्चित्तं इतिश्रीमत्पतंजलिविरचितेव्याकरणमहाभाष्यषष्ठाध्यायस्यप्रथमेपादेपंचममाह्निकम्॥ ॥ ॥

स्करीसुच्यते माङ्पूर्वात्करोतेरिनिः सुडागमोमाङोह्रस्वश्चनिपात्यते पारस्करंतत्करोतीतितस्करागतच्छेदेनचोरकर्मप्रसिद्धं नित्यंपराम्हश्यते अस्कारइति अस्यस्थाने अस्कारोस्कारः शकंध्वादित्वात्पररूपं इत्युपाध्यायजैय्यटपुत्रकैय्यटकृतेभाष्यप्रदीपेषष्ठस्याध्यायस्यप्रथमेपादेपंचमाह्निकम्॥ ॥ रा०म०
६९

=अस्यस्थानेइतिप्रायशब्दस्याकारस्यस्थानेइत्यर्थः।अस्यप्रायस्यवादिभ्यःश्वादितिभावः।१=

अनुदात्तं पदमेकवर्जं। किमनुदात्तानीति। पदमिति जातावेकवचनं मन्यते यथाग्रहं संमार्ष्टीति ग्रहाणां संस्कार्यत्वात्प्राधान्यात्संख्याया अविवक्षा तथा पदमित्यत्रापि पदस्य संस्कार्यत्वात् अनुदात्तशब्दं चलौ किं कं मन्यते। लोकानुदात्तं पदमनुदात्तं पदमिति व्यपदिशंति॥ अनुदात्तगुणयोगात्सदमनुदात्तं। तत्राचामनुदात्तगुणयोगे यं जनमपि तत्साहचर्यात्तद्धर्मि गृह्यते इत्यकृत्स्नमुदायरूपं पदमनुदात्तं इति सामानाधिकरण्येन निर्देश उपपद्यते॥ एकवर्जमित्यत्रैकशब्देन प्रत्यासत्त्या पदमेवोच्यते तत्रायं सूत्रार्थो वाक्ये पदमेकं वर्जयित्वा पदं तत्रापनुदात्तानि भवंतीति पूर्वः पक्षः पदेयेषामिति। यथा पशुना यजेतेति अजिक्रिगतमेकत्वं यशोगुणत्वाद्यागस्य प्राधान्याद्विवक्ष्यते। तथा पदमित्यत्रा

=ननु उदात्ता दिशब्दस्याचिपरिनाविसत्वात्सदेनसामानाधिकरण्यमयुक्तमत आह। अनुदात्तेति।२= यथायहमिति। अविवक्षा चैषोनेवमुक्तातावेकवचनकरणं।१= अनुदात्तगुणयोगादिति। गुणगुणिनोरभेदोपचारादितिभावः। तथा च सामानाधि

अनुदात्तं। किमनुदात्तानि पदानि भवंति एकं पदं वर्जयित्वा नेत्याह। पदे येषामुदात्तप्रसंगः तेऽनुदात्ता भवंति एकमचं वर्जयित्वा॥ सत्तर्हि तथा निर्देशः कर्त्तव्यः अनुदात्ताः पदे अनुदात्ताः पदस्येति वा। न कर्त्तव्यः। अनुदात्तं पदमेकवर्जमित्येव सिद्धं कथं॥ ॥

=नन्वेवमनुदात्तशब्देनानुदात्ताकपदाभिधाने पदस्य प्राधान्यादेकशब्देन परामर्शः स्यात् तत्र यत्नमाह। पदिति सादिः।२=

=पदेनसामानाधिकरण्यं तत्परत्वं चेत्यर्थः।१=

पि पदानुवादेनाचामनुदात्तविधानात्सदस्य गुणत्वात् कुरोणचसंख्याया विवक्षितत्वात्। कृत्रिमाकृत्रिमयोः कृत्रिमे संप्रत्यय इति चन्याया दनुदात्तशब्देनाचउच्यंते। एकवर्जमित्यत्राप्येकशब्देनाजेव गृह्यते। यदि त्वेकशब्देन पदं गृह्येत तत्तेनो नियमकारणाभावात्सर्वेषां पदानां पर्यायेण वर्जनात्स्वरनियमो न स्यात्। अचस्तु ग्रहणे यस्याचः स्वरो बलवान्स वर्ज्यत इत्यस्ति नियमाभावः। सत्तर्हीति॥ अकृत्स्नमुदायवाचिनः पदशब्दस्याज्यात्र [redacted] वाचिनानुदात्तशब्देन सामानाधिकरण्य

१मनुपपन्नमिति भावः॥ ॥ ॥

अनुदात्तमिति ऽस्यानुदात्तं पदमेकवर्जं

मतुब्लोप इति। अवयवात् वयविनोरभेदोपचारादनुसतिरेवमतुब्लोपः नतुगुणवचनेभ्यो लुगिति मतुब्लोपः अनुदात्तशब्दस्याविसंज्ञात्वेनदिनियोगाद्गुणवचन
त्वाभावात् पुष्पका इति त्रयोविंशं वउच्यंतेतद्योगात् विज्ञाताः पुष्यका इत्याहुः अपथवेति येदसंबंधाश्रयेण प्रतिपाद्यते अथर्वापादेयाकृतिगणत्वादकारः कि
मर्थमिति। पर्यायर्यौगपद्ययोर्वक्ष्यमाणेन न्यायेन निरासान्नार्थः स्त्रेणेति मत्वा प्रश्नः चत्वार इति चनेरूरन्निति चतुः शब्दः आद्युदात्तः आद्युदात्तः तत्र विरोधा
मु

मतुब्लोपोऽत्र द्रष्टव्यः तद्यथा पुष्पका एषां ते पुष्पकाः कालका एषां ते कालकाः अपथवा कारोमत्वर्थीयः तद्यथा तुंदोद्याः इति किमर्थं पुन
रिदमुच्यते आगमस्य विकारस्य प्रकृतेः प्रत्ययस्य च पृथक्स्वरनिवृत्त्यर्थमेकवर्जं पदस्वरः आगमस्य चतुरनडुहोरामुदात्तः चत्वारः अ
नड्वाहः विकारस्य अस्थिदधिसक्थ्यक्ष्णामनङुदात्तः अस्थ्ना दध्ना प्रकृतेः गोपायति। धूपायति प्रत्ययस्य च कर्तव्या तैत्तिरीयः =मध्योदात्तमिति निरि:।२=
एतेषां पदे युगपत्स्वरः प्राप्नोति इष्यते चैकः स्यादिति तच्चांतरेणायत्नेन सिध्यतीत्यनुदात्तं पदमेकवर्जमेवमर्थमिदमुच्यते नैतदस्ति
प्रयोजनं यौगपद्यं तवैसिद्धं यदयं तवैचांतश्च युगपदिति सिद्धे यौगपद्ये यौगपद्यं शास्ति तत्ज्ञापयत्याचार्यः न युगपत्स्वरो भवती
ति ॥ ॥

भावादुदात्तद्वयप्रसंगः अनड्वाह इति अनोवहतीति अनसि वहेः क्विबुत्थानस इति क्विप् अन प्रशब्दः स्तुन्प्रत्ययांतः आद्युदात्तः गतिकारकोपपदात्कृदित्युत्तरपद
प्रकृतिस्वरेणाधातुरंतोदात्तः अस्थ्न इति असिसंजिभ्यां क्थिन्निसा द्युदात्तोऽस्थिशब्दो दधिशब्दो [redacted] न द्विषयस्यानि संतस्येत्याद्युदात्तः। तवैचांतश्च युगपदिति अनेन
गतेः पूर्वस्य पदस्य प्रकृतिस्वरो विधीयते तवै प्रत्ययांतस्य चांतोदात्तत्वं तत्र युगपद्ग्रहणमंतरेणाविरोधाभावाद्यौगपद्ये सिद्धे युगपद्ग्रहणमन्यत्र यौगपद्याभावस्य
ज्ञापकं ॥ ॥

पर्यायस्तर्हीति॥ ज्ञापकेन यौगपद्यनिरस्ते पर्यायप्रसंगः रिक्ते विभाषेति। अनेनाद्युदात्तत्वं पक्षे त्वंतोदात्तत्वं तत्समप्रत्ययस्वरेण। तदेवं पर्यायायौगपद्यनिरासे पर
निसत्वादि युक्तं स्वरो भविष्यतीतिनार्थं सूत्रेण॥ स्वरितेनेति। उदात्तस्वरितयोरेकस्मिन्नदेसमावेशप्रसंगः स्वरितेऽपीति। उदात्ते पर्यायायौगपद्यनिरासे ज्ञापका

पर्यायस्तर्हि प्राप्नोति॥ पर्यायो रिक्तशासनात्॥ यदयं रिक्ते विभाषेति सिद्धे पर्याये पर्यायं शास्ति तत् ज्ञाप
यत्याचार्यः न पर्यायो भवतीति॥ उदात्ते ज्ञापकं त्वेतत् एतदुदात्ते ज्ञापकं स्यात्। स्वरितेन समाविशे
त्॥ स्वरितेन समावेशः प्राप्नोति। स्वरिते ऽप्युदात्तो ऽस्ति तस्मान्नार्थोऽनेन योगेन॥ ॥

=स्वरितेनुदात्तभागस्योदात्तादनुदात्तस्वरितइत्यनेनस्वरितत्वमद्य सर्वमिति भावः।२=

ल[redacted] ते स्वरितेऽप्युदात्तसद्भावादुदात्तस्वरितयोरपि पर्यायायौगपद्यनिरासः सिद्ध इत्यर्थः। उदात्तश्रुतिमात्रविषयस्य ज्ञापकस्याश्रयणादेवं लभ्यते यत्तू
दात्तश्रुत्यास्वरितस्याग्रहणमिहशास्त्रे तद्युक्तं। मुख्यस्योदात्तस्याचः संज्ञिनो ग्रहणस्य युक्तत्वात्। तथा चोदात्तस्वरितयोरित्यादौ भेदेन स्वरितो निर्दिष्टः

९॥ ॥ ॥श्री॥ ॥

आरभ्यमाणोपीति ज्ञापकादस्य ष्टासंदिग्धा प्रतिपत्तिर्भवति साक्षाद्विधानेनत्वस्पष्टा चासंदिग्धा चेति यदियोग आरभ्यते तदारभ्यमाणो दोषप्रसंगः इदमेवानुदात्तस्य विधाय कं लक्षणमिति मत्वा दोषोपन्यासः एकमचं वर्जयित्वा शिष्टानाम [redacted] चामनेनानुदात्तत्वं क्रियते तत्र येषामचामुदात्तत्वं स्वरितत्वं वा साक्षान्न विधीयते ते सावकाश इति येषां शास्त्रेण उदात्तत्वं स्वरितत्वं वा विधीयते तेषां न निवर्त्यते । यथामलकीजइत्यत्र चतुर्णामुदात्तत्वं शास्त्रेण विधीयते ई । षं प्रत्ययाद्युदात्तत्वं गति कारकोपपदात्कृदिति कृत्स्वरः ङी घेका शानुबन्धाद्धृवटं जइतिपूर्वपदाद्युदात्तत्वं । अंतस्यान्यं वं वृद्धच इति लकारस्योदात्तत्वमिति विरोधाभावाद्युगपदुदात्तचतुष्टयं स्यात्

=अस्येति । विलंबेनोपस्थानात् । संदिग्धेति । किमुदात्तस्य किमात्रविषयं ज्ञापकमुतमुख्योदात्तग्रहणात्स्वरितस्याग्रहणमिति तित्स्वरूपा । ४=

आरभ्यमाणोप्येतस्मिन्ननुदात्ते विप्रतिषेधानुपपत्तिरेकस्मिन् युगपत्संभवात् अनुदात्ते विप्रतिषेधो नोपपद्यते पठिष्यति त्याचार्यो विप्रतिषेधं जेदीर्घात्त्वं बुद्धच इति स विप्रतिषेधो नोपपद्यते । किं कारणं एकस्मिन्युगपत्संभवात् असति खलु संभवे विप्रतिषेधो भवति अस्ति च संभवो यदुभयं स्यात् कथं संभवः यदनुदात्तं पदमेकवर्जमित्युच्यते तदिह नास्ति किं कारणं नानेनोदात्तत्वं प्रतिषिध्यते किं तर्हि अनुदात्तत्वमनेन क्रियते अस्ति च सं

भवोयदुभयोश्चोदात्तत्वं स्यात् अन्येषां चानुदात्तत्वं ॥ ॥ ॥

=नत्वतीति । एवं मुत्पादनं किमर्थमिति चिंत्यमेतत् । २=

=इदं च परिभाषापक्षेपि समानमित्याह । तथा चेति । १=

शिष्टस्य चानुदात्तत्वमेकवर्जमित्यस्माद्विवचनाद्यस्य यस्योदात्तस्वरितविधानं तस्य तस्य वर्ज्यत इति विप्रतिषेधानुपपत्तिश्चोद्यते तथा चांतस्वरितत्वे युगपदित्यादि पुर्वौ क्तेन प्रकारेण द्वावपि वर्ज्येते । उदात्तादनुदात्तस्य स्वरित इति स्वरितत्वं न भवति नोदात्तस्वरितोदयमगार्ग्यकाश्यपगालवानामिति प्रतिषेधात् । एकस्मिन्निति । पद इत्यर्थः नानेनोदात्तत्वं प्रतिषिध्यत इति यदि नोदात्तं पदमेकवर्जमिति सूत्रन्यासं कृत्वा उदात्तत्वं प्रतिषिध्येत तत्र न स्याद्दोषः एकं च वर्जयित्वा सर्वेषामुदात्तत्वनिषेधात् क्वचित्पाठो नानेनोदात्तत्वं क्रियत इति तत्रायमर्थोपद्युदात्तं पद एकमिति सूत्रं कृत्वोदात्तमेकमेव पदे भवतीति नियमाद्योदात्तत्वं क्रियते तदा न स्याद्दोषः ॥ ॥ ॥

आचार्यदेशीय आह॥ यदि पुनरिति। असस्थाने आभावादुदात्तैर्वा कैरेकवाक्यत्वे सति यस्य स्वरो विधीयते तद्वर्जमन्येषामनुदात्तत्वं क्रियत इति द्वयोरपि योगयोरस्योपस्थाने कः एकोनुदात्तत्वे वर्ज्यते को न वर्ज्यत इत्युपपद्यते विप्रतिषेधः। नैवं शक्यमिति। अधिकार आश्रयितुमशक्योऽव्याप्तिप्रसंगा

यदि पुनरयमधिकारो विज्ञायेत किं कृतं भवति। अधिकारः प्रतियोगं तस्यानिर्देशार्थः इति योगे योग उपतिष्ठते। जेदीर्घो तस्यादिरुदात्तो भवति। उपस्थितमिदं भवति अनुदात्तं पदमेकवर्जमिति॥ अंगस्यात्सर्वे वक्तृचः उपस्थितमिदं भवति अनुदात्तं पदमेकवर्जमिति। तत्र पूर्वेण स्तुवर्ज्यमानता परेणादेति परेण भविष्यति परत्वात् नैवं शक्यं॥ षाष्ठिक एकः स्वरः संगृहीतः स्यात्। येऽन्ये सप्ताध्याय्यां स्वरास्ते न संगृहीताः स्युः समानोद्देशयितत्रोदात्तः अपस्थिदधिसक्थ्यष्ठाणामनुदात्त इति सिद्धं त्वेकाननुदात्तत्वात् इति सिद्धमेतत्कथं एकाननुदात्तत्वात् एकाननुदात्तं पदं भवतीति वक्तव्यं। किमिदमेकाननुदात्तत्वादिति न उदात्तः अनुदात्तः न अनुदात्तः अननुदात्तः एकः अननुदात्तो यस्मिंस्तदिदमेकाननुदात्तं। एकाननुदात्तत्वादिति सिध्यति सूत्रं तर्हि भिद्यते यथान्यासमेवास्तु ननु चोक्तमनुदात्ते विप्रतिषेधानुपपत्तिरेकस्मिन् युगपत्स्वं भवादिति। नैष दोषः॥ ॥ ॥

तत्सिद्धं त्विति। एकाननुदात्तं पदमिति परिभाषा कर्तव्या॥ यस्माच्च स्वरो विधीयते स एवाविद्यमानोदात्तो न भवति शिष्टस्त्वविद्यमानोदात्त इति उदात्तनिषेधः संपद्यते यत्र चैकस्य स्वरो विधीयते तत्रेदमुपतिष्ठत इति उभयोरस्योपस्थाने विप्रतिषेधोपपत्तिः॥ ॥ ॥

परिभाषेयमिति न्यासांतरे यदि परिभाषात्वमाश्रीयते तदाय या न्यासेपि न दोषः फले विशेषाभावात्स्वरविधिलिंगा चेयं परिभाषा एकशब्दः संख्येयवाची अनुदात्तं सुपा
दानाद्विरोधी स्वरितउदात्तं संख्येयोगम्यते ततश्चोदात्तस्वरितविधावस्या उपस्थानात्तद्वयोर्लक्षणयोरस्या उपस्थाने विप्रतिषेधोपपत्तिः अथवेति लक्षणमिदमु
दात्तत्वप्रतिषेधार्थमेकवर्जमित्यस्मिन्ने न तु प्रतिषेधपर्युदासं क्रियत इति लक्षणद्वयस्यैकस्मिन्पदे संनिपाते कोवर्ज्यतामित्युपेयते विप्रतिषेधः स्वरितेप्युदात्तोस्ती

=सर्वपदमुदात्तरहितं भवतीत्यर्थः ९=कस्यैकस्यपर्यु दासप्रतिषेधस्य लक्षणं तत्र एवं स्वरविधिविधिरितिलक्षणा.९=

परिभाषेयं किं कृतं भवति कार्यकालं संज्ञापरिभाषं यत्र कार्यं तत्रोपस्थितमिदं द्रष्टव्यं जेदीर्घो तस्मादित्युदात्तो भवतीत्युपस्थितमिदं भवत्यनु
दात्तं पदमेकवर्जमिति अंसास्पूर्वं च इत्युपस्थितमिदं भवत्यनुदात्तं पदमेकवर्जमिति तत्पूर्वेणास्त्ववर्ज्यमानता परेण वेति परेणाभविष्य
तिपरत्वात् अथवा नेदं परिभाषिकानुदात्तस्य ग्रहणं किं तर्ह्यन्वर्थग्रहणं अविद्यमानोदात्तमनुदात्तमिति एकवर्जमिति चाप्रसिद्धिः संदेहात्
एकवर्जमिति चाप्रसिद्धिः कुतः संदेहात् न ज्ञायते क एकोवर्जयितव्य इति सिद्धं तु यस्मिन्ननुदात्तउदात्तवचनानर्थक्यं तद्वर्ज्जं सिद्धमेतत्कथं य
स्मिन्ननुदात्ते उदात्तवचनमनर्थकं स्यात्स एकोवर्जयितव्यः। प्रकृतिप्रत्यययोः स्वरस्य सावकाशत्वादप्रसिद्धिः प्रकृतिप्रत्यययोः स्वरस्य सावका
शत्वादप्रसिद्धिः स्यात् प्रकृतिस्वरस्यावकाशः यत्रानुदात्तः प्रत्ययः पचति पठति प्रत्ययस्वरस्यावकाशः यत्रानुदात्ता प्रकृतिः समत्वं सिमत्वं इहोभ
येप्राप्नोति। कर्त्तव्यं तैत्तिरीयः॥ ॥ ॥

तित्वस्यापिप्रतिषेधोऽनेन विधीयते एकवर्जमिति चाप्रसिद्धिरिति परनित्यांतरंगत्वेन सर्वत्र व्यवस्थानाभिमतेति भावः। सिद्धं त्विति। अनवकाशस्वरोवर्ज्यतेन इत्यर्थः। अनव
काशत्वेन सर्वत्र व्यवस्थानोपपद्यत इति मलाहः। प्रकृतिप्रत्यययोरिति॥ ॥श्री॥ ॥श्री॥ ॥श्री॥

विप्रतिषेधादिति। पूर्वं विप्रतिषेधादित्यर्थः। काम्यापादय इति। काम्यच्च ष्विल्करणं प्रत्याख्यातं तत्कर्तव्यमेव। ज्ञापयत्येष पूर्वं विप्रतिषेधं कर्तव्यमित्युभयोपादानं
न्यथा पूर्वविप्रतिषेधाद्धातुस्वरं बाधित्वा प्रत्ययाद्युदात्तत्वं स्यात्। प्रकृतिस्वर इति। धातुस्वरः सतिशिष्टत्वाद्भविष्यतीति भावः। सिद्धमिति। प्रकृतिस्वराद्बलीयस्त्व

विप्रतिषेधात्प्रत्ययस्वरो भविष्यति नैवं विप्रतिषेधे परमित्युच्यते न परः प्रत्ययस्वरः नैष दोषः इष्टवाचीपरशब्दः विप्रतिषेधे परं यदिष्टं त
द्भवतीति विप्रतिषेधात्प्रत्ययस्वर इति चेत्काम्यायादिषु चित्करणं विप्रतिषेधात्प्रत्ययस्वर इति चेत्काम्यादयश्चितः कर्तव्याः पुत्रका
म्यति गोपायति ऋतीयते नैष दोषः प्रकृतिस्वरोऽत्र बाधको भविष्यति। प्रकृतिस्वरे प्रत्ययस्वराभावः कर्तव्यं नैतिरीयं सिद्धं तु प्रकृ
तिस्वरबलीयस्त्वात्प्रत्ययस्वराभावः सिद्धमेतत्कथं प्रकृतिस्वरात्बलीयस्त्वात्प्रत्ययस्वरस्याभावः सिद्धः कथं प्रकृतिस्वरात्प्रत्ययस्वरो बली
[redacted]यान्भवतीति वक्तव्यं सतिशिष्टस्वरबलीयस्त्वं च सतिशिष्टस्वरबलीयस्त्वं च वक्तव्यं तच्चानेकप्रत्ययसमासार्थं तच्चावश्यं सति
शिष्टस्वरबलीयस्त्वं वक्तव्यं किं प्रयोजनं अनेकप्रत्ययार्थमनेकसमासार्थं च अनेकप्रत्ययार्थं तावत् औपगवः प्रकृतिस्वरमण स्व

=प्रकृतिस्वरात्प्रत्ययस्वरस्य बलीयस्त्वं विगोपायतीत्यादौ दोषोतआह सतिशिष्टेति। एवं च व्यापकत्वादिदमेवादर्तव्यं। २०

१ रो बाधते॥ ॥श्री॥ ॥७॥

प्रतिसुप्सुपेति समासः सतिशिष्टबलीयस्त्वाद्धि कर्तव्यमित्यादौ प्रकृतिस्वरं बाधित्वा प्रत्ययस्वरो भवति गोपायतीत्यादौ धातुस्वर एव सतिशिष्ट इति प्रत्ययस्व
राभावः कः पुनर्विशेषः काम्यादयश्चितः क्रियेरन् सतिशिष्टबलीयस्त्वं वोच्येतेत्यारम्भणं का हानिः तत्रेति॥ ॥ ॥

औपगवत्वमिति एकयोगलक्षणो ऽन्तस्वर इति विप्रतिषेधे न व्यवस्थायाः प्रसिद्धत्वात् स्यादिस्वर इति विकरणस्वर इत्यर्थः सार्वधातुके परतः स्यादीनां विधानात् तत्स्वरः स
ति[illegible]शिष्टः तासेः परस्यैव परत्वाल्लादेशेषु कृतेषु तासिरिति प्रक्रियाश्रयेण ज्ञापकमुच्यते लावस्थायां तु तासौ कृते सार्वधातुकोऽस्त्यतो न ज्ञापकं भवति लसार्वधातुकस्वर
स्य सतिशिष्टतया प्रसंगात् तद्बाधनार्थत्वादनुदात्तविधानस्य शास्त्रपरेति विप्रतिषेधे परं कार्यमित्यत्र नायं नियमो लक्षणयोर्विप्रतिषेधे परं भवतीति किं त
ति२

×राजपुरुषः राजपुरुषपुत्रः।×१ =नेतिः तथार्थे ततः सेवा नियमः ति भावः।२=

औपगवत्वं तत्स्वरेण स्वरं बाधते औपगवत्वकं त्वस्वरं कस्वरो बाधते ऽनेकसमासार्थे राजपुरुषपुत्रपुरुषः यदि सतिशिष्टस्वरबलीयस्त्व
मुच्यते स्यादिस्वरं सार्वधातुकस्वरं बाधेत स्तुतः चिनुतः स्यादिस्वरप्रसंगश्च तासेः परस्यानुदात्तवचनात् स्यादिस्वरस्य चाप्रसंगः कुतः ता
सेः परस्यानुदात्तवचनात् यदयं तासेः परस्य लसार्वधातुकस्यानुदात्तत्वं शास्ति तज्ज्ञापयत्याचार्यः सतिशिष्टोऽपि विकरणस्वरो लसार्वधातुक
स्वरं न बाधत इति शास्त्रविप्रतिषेधानियमाच्छब्दपरविप्रतिषेधास्तिद्धं ऽथवा शास्त्रपरविप्रतिषेधे न सर्वमिष्टं संगृहीतं भवतीति कृत्वा शब्द
परविप्रतिषेधो विज्ञायते यदि शब्दपरविप्रतिषेधो भवति काम्यादयश्चितः कर्तव्याः पुत्रकाम्यति गोपायति स्वरः तौ यतेः शब्दपरविप्रतिषे
धो नाम संभवति यत्रोभयोर्युगपत्प्रसंगः न च काम्यादिषु युगपत्प्रसंग इति विभक्तिस्वरान्नञ्स्वरो बलीयानिति विभक्तिस्वरान्नञ्स्वरो बलीयानि
१ति वक्तव्यं॥ ॥

=एवं युगपत्प्रसंगाभावाच्छब्दपरविप्रतिषेधासंभवात्काम्या (पर२) दिषु चित्करणमवश्यं कर्तव्यमिति भावः।१=काम्यवाचित्वस्य सत्त्वात् पुत्रकाम्यतीत्यत्र न दोष इत्यभिप्रायः गोपायतेति।२=

त्यैकलक्षणविहितयोरपि कार्ययोर्विप्रतिषेधे परशब्दविषयत्वात्परं कार्यं भवतीत्येषोऽप्यर्थ आश्रीयते यदीति पुत्रकाम्यतीत्यत्र काम्यप्रत्ययस्याद्युदात्तत्वं प्राप्नोति न त्वत्र श
ब्दपरविप्रतिषेधोपपत्तिः एकत्वात्प्रत्ययस्येति भावः यत्रोभयोरिति गोपायतीत्यादौ तु प्रत्ययाद्युदात्तत्वस्य धातुस्वरस्य च युगपत्प्रसंगाभावः कृते प्रत्ययस्वरे ऽयाद्यंतस्य धातु
त्वे सति धातुस्वरस्य प्रसंगात् तस्मादत्र सतिशिष्टस्यैव बलीयस्त्वमाश्रयणीयम् विभक्तिस्वरादिति सतिशिष्टत्वाद्विभक्तिस्वरे प्राप्ते वचनम्॥ ॥ ॥

=एकत्वादिति तथा च यत्र शब्दपरविप्रतिषेधो न संभवति तत्रैव शब्दपरविप्रतिषेधांगीकरणीय इत्युपाध्यायाशयः [illegible] शब्दपरविप्रतिषेधमनुपगम्यापि निरनुपपत्तिमाह शब्दपरविप्रतिषेधो नामेति तथा चाष्टे गोपायतीत्यादौ विसादिना कृते प्रत्ययस्वरे सति धातुसंज्ञा न प्रसव

तिसृ इति तिसृभ्यो जस इति विभक्तेरुदात्तत्वं। अतिसृ इति। नसुभ्यां तुल्यार्थे इति नञः प्रकृतिस्वरो भवति। विभक्तिनिमित्तस्वरादिति। विभक्तिर्निमित्तं यस्य तस्य यः स्वरस्तस्मादित्यर्थः। अकरणिरिति। आक्रोशे नञ्यनिरिति अनिः गतिकारकोपपदात्कृदिति उत्तरपदप्रकृतिस्वरो नञ्स्वरेण बाध्यते। अव्ययीति। जिद्दक्षीतीनि प्रत्ययः। अजाय्ययेति धातुना सह निर्दिष्टो नञ् नन एषणि इति प्रत्ययस्वरं बाधित्वा नञ्स्वरो भवति। नञः सप्तमीनिर्देशाभावादुपपदत्वाभावात्पृथग्वचनम्।

=परत्वात्कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरे प्राप्ते वचनं। २=

विभक्तिस्वरस्यावकाशः। तिसृस्तिष्ठंति। नञ्स्वरस्यावकाशः। अब्राह्मणः। अवृषलः। इहोभयं प्राप्नोति। अतिसृः। नञ्स्वरो भवति। विभक्तिनिमित्तस्वराच्च नञ्स्वरो बलीयानिति वक्तव्यं। विभक्तिनिमित्तस्वरस्यावकाशः। चत्वारः। अनडुहः। नञ्स्वरस्य स एव। इहोभयं प्राप्नोति। अचत्वारः। अनडुहः। यच्चोपपदं कृति नञ् तस्य च स्वरो बलीयानिति वक्तव्यं। अकरणिर्हं तेवृषल। सह नञ्निर्दिष्टस्य च नञ्स्वरो बलीयानिति वक्तव्यं। यस्य कर्षे विकरणाकृतद्रूपं तस्य यथा स्यात्। इह मा भूत्। हलस्य कर्ष इति। अथ किमर्थमनुपानिर्देशः क्रियते न कर्षात्वत इत्येवोच्येत। कर्षात्वत इतीयत्युच्यमाने यत्रैवाकारादनंतरो घञ् तत्रैव स्यात्। धायः। दायः। इह न स्यात्। पाकः। पाठः।

×अव्ययी. कर्षा. किमर्थं कर्षे विकृतस्य ग्रहणं×१ न क्वचिदाकारादनंतरो घञस्ति इहापि दायो धाय इति पुकाद्यवधानं ॥ ॥

×क्रियते. न कर्षात्वत इत्येवोच्येत.×२

एवं तत्राजाय्ययेति निपातनान्नञो धातुना समासे लोपे च कृते प्रत्यय इति सति शिष्टः प्रत्ययस्वरः प्राप्नोतीति वचनं। कर्षात्व यस्य कर्षेरिति विकरणांतस्यानुकरणं कर्षेति निर्दिष्टमित्यर्थः। हलस्य कर्ष इति। अत्राद्युदात्तत्वमेव भवति। अथ किमर्थमिति। आकारात्परो न क्वचिद्घञस्तीति सामर्थ्यात्तद्वतो ग्रहणं सिध्यतीति प्रश्नः। पुकाद्यवधानमिति। परत्वात् त्रिसत्वाच्च युक्कृते न व्यवधानादानंतर्याभावः॥ ॥श्री॥ ॥७॥

भा० कै० ६
७४

एवमपीति घञाधातुराक्षिप्त आनङस्तेन न विशेष्यत इति तदन्तविधौ विज्ञायमाने प्रानन्तर्ययोः संभवाद्द्विधा न विशेष्येत इति मतुब्निर्देशः सर्वसंग्रहार्थः क्रि
यते अनुदात्त। अनुदात्तस्येति किमर्थमिति यत्रोदात्तलोप इत्येवानुदात्ते लोपो लभ्यते न त्वत्रानुदात्तोऽलुप्यत इति प्रश्नः प्रासंग इति प्रासज्यत इति प्रासं

एवमपि विहितविशेषणमार्कग्रहणं विज्ञायेत आकारघ्यो विहित इति मतुप्ग्रहणे पुनः क्रियमाणे न दोषो भवति अनुदात्तस्य च यत्रोदात्तलोपः अनुदात्तस्येति किमर्थं प्रासंगं वहति प्रासंग्यः उदात्तलोपे स्वरितोदात्तयोरभावादनुदात्तग्रहणमनर्थकं उदात्तलोपे स्वरितोदात्तयोरभावादनुदात्तग्रहणमनर्थकं नहि कश्चिदुदात्तः उदात्ते स्वरिते वा लुप्यते सर्वोऽनुदात्त एव ननु चायमुदात्तः स्वरितो लुप्यते प्रासंगं वहति प्रासंग्य इति एषोऽपि निघाते कृतेऽनुदात्त एव लुप्यते इदमिह संप्रधार्यं निघातः क्रियतां लोप इति कि
णत् मत्र कर्तव्यं परत्वाल्लोपः एवं तर्ह्ययमद्य निघातस्वरः सर्वस्वरापवादः न चापवादविषये उत्सर्गोऽभिनिविशते पूर्वं ह्यपवादा अभिनिविशन्ते पश्चादुत्सर्गाः प्रकल्प्य चापवादविषयं तत उत्सर्गोऽभिनिविशते न त्वत्र तावदत्र कदाचिदन्तोदात्तस्याद्यादिस्वरो भवति॥
अपवादं निघातं प्रतीक्षते तत्र निघातः क्रियतां लोप इति यद्यपि परत्वाल्लोपः सोऽसावविद्यमानोदात्तः अनुदात्तोऽलुप्यते किंपु
नरनुदात्तस्यान्त उदात्तो भवति आहोस्विदादिः॥ ॥

गः कर्मणि घञ्प्रथायादिस्वरेणान्तोदात्तत्वं न द्वहतीतियत्प्रत्ययः तित्स्वरित इति स्वरितः सोऽसावितिं अल्लोपोदात्तगुणएवाकारो लुप्यत इत्यर्थः नदेवमनुदात्त
ग्रहणं प्रत्याख्यातं किंपुनरिति यद्यन्तग्रहणमनुवर्त्यते ततोऽन्तस्य भवितव्यं अथ नानुवर्त्यते तदा कमानुत्वं घनाद्यादेर्मा स्यमिति पृष्टद्वयसंभवः॥ ॥
प्रम० ७४

क्रमेति अलोऽन्त्यस्य आमायामनुनेत्यामाचः भी शीतिस्त्वेत्रौसप्रत्ययणेन संघातकार्यविस्मृत्यापदीर्घमाणातादन्तत्वे कमिन्यादे

विंदाते इति विद विचारणे विद दैन्य इत्यनयो रूपे तासनुदात्तेदिति लसार्वधातुकस्यानुदात्तत्वं अमः प्रत्ययस्योदात्तत्वं अस्तसो रल्लोपः तत्राकारस्योदात्तत्वमि
ष्यते। एकारस्य तु प्राप्नोति नन्वागमा अनुदात्ता भवंतीति अमो नुदात्तत्वं प्राप्नोति। एवं तर्हि तन्मध्यपतितस्तद्ग्रहणेन गृह्यत इति धातुस्वरः परत्वादागमा
नुदात्तत्वं बाधते माहि धुक्षातामिति दुह प्रपूरणे लुङ् आत्मने पदं च्लेः क्सः अनुपदेशादिति लसार्वधातुकानुदात्तत्वं क्सः प्रत्ययस्वरेणांतोदात्तः क्सस्या
ची त्यकारलोपः माङ् प्रयोगोऽडागमनिषेधार्थः अडिहि सति पदमाद्युदात्तं भवति हि चावृ प्रयोगे हि चेति निघातप्रतिषेधार्थः युष्म अमिति अस्
स्मिन्नमादेशः शेषे लोपः इति लोपः इति प्रक्रियाध्येयाऽचो ध्योऽद्राव नं। यदा तु अमादेशः शेषे लोपः पश्चात्सलोपः तदा दोषाभावः इयानिति किमि
=आगमानुदात्तत्वसमासुदनन्तरस्मै परे द्विनिमत्तेऽस्थापितत्वाज्ञानीयकत्वात्॥४=
त्यंत इति चेत् अमम् क्सयुष्मदस्मद् इदम् किमल्लोपेषु स्वरोन सिध्यति अमम् विदंते विंदाते। अमम् क्सं माहि धुक्षातां माहि धुक्षाथां
क्स युष्मद्। अस्मद् युष्मभ्यं। अस्मभ्यं इदम् किमल्लोपः। इयान् कियान्। अस्तु तथ्यादिः आदिरिति चेत् ईधीतद्धुय मित्सतः आदि
रिति चेत् ईधीतद्धुयमित्सं तोदात्तत्वं विधेयं ईधीत। हुयं। त्रयं आद्यैसिद्धं अस्तु तथ्यादिरुदात्तो भवतीति ननु चोक्तमादिरिति चेत्
ईधीतद्धुयमित्संत इति॥ ॥ ॥

दंष्ट्रां वो घ्नइति वनु पाच्चपित्वादनुदात्तः। वकारस्य वृः घस्येयादेशः इदं किमोरीश्की इति ई श्कीशात्वादेशौ यस्येति ईकारलोपः। ईधीतेति ईधे लिङ् तासनुदात्तेदित्
दात्तत्वं सीयुट् तस्यागमत्वादनुदात्तत्वं अमम् अमात्रलोप इति नलोपः अस्तसोरल्लोप इत्सकारलोपे कृते ईकारस्योदात्तत्वप्रसंगः हुयमिति ह्वावेर्यवावस्य संप्रसा
या अवयवे तयप् ह्रि त्रिभ्यां तयस्यायज्वा ऽन्यजादेशः अनुदात्तस्थानिकत्वादनुदात्तः यस्येति चेतीकारलोपे कृते त्रादेरुदात्तत्वप्रसंगो तस्य च व्यपदेश
दर्थ्यं चितमपचः कर्तव्यं इहत्वं तयग्रहणानुवृत्तौ नकर्तव्यमिति मल्लोप न्यासः॥ ॥ ॥ ॥

=अनेनव्याख्यालोपेऽप्येतदन्तरमस्त्येवेतिसूचितं ।२= नन्वेवमपिअमनःस्वरेणनमाङ्स्यापिनिघातादोषोतआह ।अथवेति ।अनुपदेशादुतस्यलसार्वधातुकानु

भा० कौ० ६
७५

विदीधिविविदिभ्य इति लसार्वधातुकानुदात्तत्वे प्रतिषिद्धे सपेत्स्वरेण तशब्द उदात्तः सीयुडागमस्तदुदात्तः । अथवानेन विकरणस्वरेण लसार्वधातुकस्वरं बाधत इति
वर्जमानुस्वरेणासमनुदात्त इति न कश्चिद्दोषः । इदमपीति उक्तं ग्रहणानुवृत्त्यापि अस्मिन्नो लोपेदोषो नास्तीति भावः । अपची चित्करणमेव ज्ञापकं ञन्त इती हनसंबध्यतेन
धेश्चित्वेनार्थः स्यात् । धातोः किं धातोरिति यद्युक्तं ग्रहणमभिसंबध्यते तर्हि तस्योदात्तत्वे न भाव्यं अथ न संबध्यते तदाक्रमानुल्लंघनादादेरिति प्रश्नः । अनुदात्त

×न्यथ्वलसार्वधातुकोत्तं लिङि ने तिवक्तव्यं ।×१ तिर

विदीधिविविदिभ्यश्च लसार्वधातुकानुदात्तप्रतिषेधात्लिङि सिद्धं विदीधिविविदिलिङ् ग्रहणेन नार्थः । विदीधिविविदिभ्यश्च लसार्वधातुकानुदा ×अविशेषेण×
त्तत्वे नेसेव इदमपि सिद्धं भवति विदाते विदाते अपचिकथं अपचिचित्करणात् अपचिचित्करणसामर्थ्यादन्तोदात्तत्वं भविष्यति । धा
तोः किं धातोरन्त उदात्तो भवति आहोस्विदादेरिति कस्मान्नविशेषः धातोरन्त इति चेदनुदात्ते च वग्रहणं धातोरन्त इति चेदनुदात्ते च वग्र
हणं कर्तव्यं अभ्यस्तानामादिरनुदात्ते चेति वक्तव्यमेव ग्रहणं कर्तव्यं । वान्तस्य पिबति आद्युदात्तो भवतीति वक्तव्यं पिबति । सत्यपि
कर्तव्यः । किं प्रयोजनं । चिकीर्षति जिहीर्षति निनीषाद्युदात्तत्वं यथा स्यात् । अस्तु तर्ह्यादिः आद्युदात्त प्रत्ययधातुष्वन्तोदात्तत्वं । आ
द्युदात्त प्रत्ययधातुष्वन्तोदात्तत्वं न सिध्यति । गुरोः प्रत्ययधातुः गोपायति । धूपायति ऋतीयते अन्तोदात्तवचनात्सिद्धं । अस्तु तर्ह्यन्तोदा
त्तो भवतीति ननु चोक्तं धातोरन्त इति चेदनुदात्ते च वग्रहणं कर्तव्यमिति यत्तावदुच्यते अनुदात्ते च ग्रहणं कर्तव्यमिति ॥ ॥

इति दृश्यत इति स्थिते धातोरित्यन्तोदात्तत्वे प्राप्ते आद्युदात्तार्थ [redacted] मनुदात्ते चेति वक्तव्यं । पिबतीति । लघूपधगुणनिवृत्त्यर्थो ऽयं तः पिबिरादे
शः । तत्रस्थान्तोदात्तत्वबाधनार्थं आद्युदात्तत्वं वक्तव्यं संपद्यते । धातुस्वरबाधनाय ॥ ॥ श्री ॥ ॥७॥ ॥

एप०
७५

क्रियतेऽभ्यासस्य एवेति अनुदात्ते चेत्येतद्वेत्थाप कमिहांत ग्रहणाधिकारस्य अर्थवद्ग्रहणाइति अयुसन्नत्वादुणादीनामार्थकंमन्यते जुगुप्सत इति सनोर्थ्यानिर्देशात्स मुदायस्यैवार्थवत्त्वंमन्यते ऽपंततइति यस्मार्थोन्तरंन निर्दिश्यते समसासन्नेस्वार्थेभवति इहापीति अयुत्पत्तिपक्षाश्रयेणचोद्यं।पक्षांतराश्रयेणपरिहारः उ णादय इति एतदनंतरमथवाधातोरितिवर्त्तत इतिग्रंथेन भाव्यं लेखकप्रमादान्तुसूत्रानंतरे न्यस्तः पाठक्रमादार्थक्रमस्य बलीयस्त्वादत्र प्रदेशे संबध्यते लिटिधा

क्रियतेऽभ्यासस्य एव अभ्यस्तानामादिरनुदात्ते चेति वा ग्रहणं कर्त्तव्यमिति पिबोनिपातनात् पिबादयुदात्तनिपातनं क्रियते सनिपातनस्वरः प्र कृतिस्वरस्य बाधको भविष्यति संश्च निल्कर्त्तव्य इति अवश्यंसनोविशेषणार्थो नकारः कर्त्तव्यः क्व विशेषणार्थेनार्थः सन्यङोरिति स यङो रितीयसुच्यमाने हंसो वत्सः अत्रापि प्राप्नोति अर्थवद्ग्रहणेनार्थकस्येत्येतदं न भविष्यति इहापि तर्हि न प्राप्नोति जुगुप्सते मीमांसत इति अर्थवानेषः नवै कस्मिंश्चिदर्थे आदिश्यते यद्यपि कश्चिदर्थो नादिश्यते अनिर्दिष्टार्थाः प्रत्ययाः स्वार्थे भवंतीति संततः स्वार्थे भविष्यति कश्चास्य स्वार्थः प्रकृत्यर्थः इहापि तर्हि प्राप्नोति। हंसो वत्स इति उणादयोऽव्युत्पन्नानि प्रातिपदिकानि स एषोऽनर्थ्यार्थो नकारः कर्त्तव्यः [redacted] क्रियतेऽभ्यासस्य एव अथवा धातोरिति वर्त्तते धातोः सन्शब्दांतस्य द्वे भवतः इति चितः चितः सम्प्रकृते॥ ॥ ॥

तोरनभ्यासस्येत्यतो धातुग्रहणमनुवर्त्तनात्सांतस्य धातोर्द्विर्वचनविधानात् हंसो वत्स इत्यादौ द्विर्वचनाभावः सिद्ध इति स्वार्थ एव सनो नकारः कर्त्तव्यः स च कृत एव चि तः अंत इति वर्त्तते घुरजादेः प्रत्ययस्य कुंदिनजादेरप्रत्ययस्य चेह ग्रहणं॥ ॥श्री॥ ॥श्री॥ ॥७॥

=पूर्वसूत्रेऽनुवृत्तस्यांत पदस्येहापि संबंध इत्याह अंत इतीति ०=प्रत्ययाप्रत्ययोरितिपरिभाषानुरोधेन प्रवर्त्तते तस्यानुसारादित्याह घुरजादेरिति ०=

बहुकजर्थमिति बहुजकचो रंतो दात्तत्वेप्राप्ते चितस्सप्रकृतेरितिवचनं मतुब्लोपइति चिदवयवत्वात्समुदायश्चिदुच्यते लक्ष्यानुरोधाद्गौणोप्यर्थः क्वचिदाश्रीयते
प्रकृतं चित्वमस्यैवार्थस्यलिंगं अन्यथैकाच्त्वादकच श्चित्वं न कुर्यात् अयदेति। मुख्य एव शब्दार्थस्तमाश्रितो भवति नन्वेवं चितस्सेतिभाष्यमित्याह पूर्वसू
त्रनिर्देश इति एवंव्याकरणेप्रथमयाकार्यीनिर्दिश्यते तेन चिताः समुदायांतोदात्तत्वं प्रतिपद्यत इत्यर्थः कुंदिनजादयो पियपदेशिव द्भावाच्चित्वं त उ

वे बहुकजर्थ। चितःसप्रकृतेरितिवक्तव्यं किंप्रयोजनं बहुकजर्थं बहुजर्थमकजर्थंच बहुजर्थं तावत् बहुमुक्तं बहुकृतं अकजर्थं सर्वकैः
विश्वकैः उच्चकैः नीचकैः सर्वके विश्वके तत्तर्हि वक्तव्यं न वक्तव्यं मतुब्लोपोऽत्र द्रष्टव्यः तद्यथा पुष्पकाएषांते पुष्पकाः कालकाएषां तेकाल
काः अथवा अकारोमत्वर्थीयः तद्यथा तुंदोघाट इति। पूर्वसूत्रनिर्देशश्चचित इति तिसस्पृः जस इति किमर्थं। तिसृकातिसृप्योज चितान्त

=तिसृभ्यसृतिविहितवि=
=शेषणमित्याशयस्तु=

सग्रहणानर्थकमन्यत्राभावात् तिसृप्योजसग्रहणानर्थकं किंकारणं। अन्यत्राभावात् नत्यन्य तिसृशब्दादंतोदात्तत्वं प्रयोजयति
अन्यदतोजसः किंकारणं बहुवचनविषय एवतिसृशब्दः तेनैकवचनद्विवचनेनस्तः शसिभवितव्यमुदात्तयणो हल्पूर्वादिति अन्याः
सर्वाहलादयो विभक्तयः तत्रषट्त्रिचतुर्भ्योहलादिरिः भ्रूत्सुपोन्नमित्यनेनस्वरेणभवितव्यं तत्रांतरेणजसोग्रहणं जस एवभविष्यति। ननुचे
दानीमेवोदाहृतं तिसृकेति नित्स्वरोऽत्र बाधको भविष्यति। नाप्राप्तेऽन्यस्वरे तिसृस्वर आरभ्यते॥ ॥ ॥

च्यंते तिसृ अर्थगतं बहुत्वं शब्दे आरोप्यबहुवचनविनिर्देशः अंतोदात्तस्य त्रिशब्दस्थाने तिसृशब्द आदेशः स्थानिवद्भावादंतोदात्तः ततः परस्यजसो नुदात्तत्वापवाद
उदात्तत्वं विधीयते। उदात्तयणोहल्पूर्वादित्यत्रास्य वेनाम स्थानग्रहणानुवृत्तेनाजस उदात्तत्वं नप्राप्नोतीति वचनं तिसृकेति स्वार्थेकन्प्रत्ययः तिसृभावे संज्ञायांक
न्सुपसंख्यानमिति त्रादेशः नचाप्राप्तइति तिसृके सत्रापि रापास्तदेकादेशस्यादिवद्भावात्तिस्वरः प्राप्नोतीतिभावः॥ ॥ ॥

=स्वार्थिकानां प्रकृतलिंगातिक्रमादेकवचनं बोध्यं ॥=

अथ वेति पूर्वविज्ञातबाध्यविषये प्रवृत्तस्याचरितार्थे विधिं विप्रतिषेधात्परो विधिर्बाधते उपसमस्तार्थमिति समासेपीति स्वराद्वृत्तस्वरः सुब्भवतीत्यतिस्त्रा विस्पष्टातेरुत्त
दात्तत्वात्तेर्धातुलोप इति वक्तव्यमिति वचनात्प्राप्तमंतोदात्तत्वं बाधित्वा विभक्तेरुदात्तत्वं स्यात् अत्र चोदात्तस्वरितयोर्यणः इति स्वरितो भवति अतिस्त्र इत्यत्र त्विष्यत एव ज

=अतेः परत्वं [illegible]= =अति तिस्र इत्यत्र [illegible]=

सयथैवानुदात्तौ सुप्पितौ विसेतं स्वरं बाधते एवं निस्वरमपि बाधेत नैष दोषः येन नाप्राप्ते तस्य बाधनं भवति न चाप्राप्ते अनुदात्तौ सुप्पिताविस्येत
स्मिंस्तिस्वर आरभ्यते निस्वरे पुनः प्राप्ते चाप्राप्ते च अयवामध्ये पवादाः पूर्वान्विधीन्बाधंते इत्येवं तिस्वरः अनुदात्तौ सुप्पिताविति
=विहितविशेषणेन मा= =न मिथ्यारम्भः।३= स्वरं बाधिष्यते निस्वरं न बाधिष्यते उपसमस्तार्थमेवेजसोग्रहणमिति छंतिति अतिति स्त्रौ अतितिस्त्रः चतुरः शसि। शसि त्रियां प्रतिषेधो वक्तव्यः
चतस्रः पश्य चतुरः शसि त्रियामप्रतिषेध आद्युदात्तनिपातनात् चतुरः शसि त्रियामप्रतिषेधः अनर्थकं प्रतिषेधोऽप्रतिषेधः। शसि
स्वरः कस्मान्न भवति आद्युदात्तनिपातनं करिष्यते स निपातनस्वरः शसिस्वरस्य बाधको भविष्यति एवमप्युपदेशिवद्भावो वक्तव्यः यद्ये
वं तर्हि निपातनस्वरः शसिस्वरं बाधते एवं विभक्तिस्वरमपि बाधेत चतसृणामिति विभक्तिस्वरभावश्च हलादिग्रहणात्। षट्त्रिचतुर्भ्यो हलादि
रिति हलादिग्रहणं करोति ततो ज्ञापयत्याचार्यः न निपातस्वरो विभक्तिस्वरं बाधते कथं कृत्वा ज्ञापकं आद्युदात्तग्रहणानर्थक्यं आद्युदात्तनिपात
ने हि सति हलादिग्रहणमनर्थकं स्यात् न ह्यन्यद्धलादिग्रहणं प्रयोजयति अन्यदत अत्र तस्य शब्दात्॥ ×निपातने हि हलादि×९ ॥

सुदात्तत्वमित्युदाहरणं तेन भाष्यकृतोपन्यस्तं चतुरः त्रियामिति स्थानिवद्भावात्प्राप्नोति आद्युदात्तनिपातनमिति स्थानिवद्भावादाद्युदात्तत्वे सिद्धे पुनराद्यु
दात्तनिपातनमस्य स्वरस्य बाधकमित्यर्थः एवमपीति उपदेशिवद्भावात्स्तितिशिष्टेन विभक्तिस्वरेण निपातनस्वरो बाध्यते॥ ॥ ॥

बहुवचनविषयत्वादिति विहितविशेषणाश्रयणादुत्तरपदार्थस्योपसर्जनत्वाद्बहुसमासेनभाव्यमिति भावः तत्रचतसृशब्दादिति यदिचनिपातनस्वरेण वि
भक्तिस्वरोवाध्येततदाहलादिग्रहणमनर्थकं स्यात्। चतसृः पश्येत्यत्रनिपातनस्वरेणैववाधितत्वाद्विभक्तिस्वरस्याप्रसंगात् किंतत्रिषट्संख्यैनहलादिग्रह

षट्संज्ञास्तावन्नप्रयोजयंति किंकारणं बहुवचनविषयत्वात् तेनद्विवचनैकवचनेनस्तः जसिशसीचातोलुप्येते अन्याः स
र्वाहलादयोविभक्तयः त्रिशब्दस्यापिनप्रयोजयति किंकारणं बहुवचनविषयत्वात् तेनद्विवचनैकवचनेनस्तः असर्वनामस्थान
मितिवचनात्जसिनभविष्यति शसिभवितव्यमेकादेशउदात्तेनोदात्तइति। अन्याःसर्वाहलादिविभक्तयः तिसृशब्दोपिनप्रयोज
यति किंकारणं बहुवचनविषयत्वात् नद्विवचनैकवचनेस्तः असर्वनामस्थानमितिवचनाज्जसिनभवितव्यं शसिभवितव्यं। उदात्त
यणोहल्पूर्वादिति अन्याःसर्वाहलादिविभक्तयः चतुःशब्दस्यापिनप्रयोजयति किंकारणं बहुवचनविषयत्वात् तेनद्विवचनैकवच
नेनस्तः। असर्वनामस्थानमितिवचनाज्जसिनभवितव्यं। शसिभवितव्यं। चतुरःशसीति। अन्याःसर्वाहलादयोविभक्तयः तत्रचतसृ
शब्दस्यैकस्माछसू असर्वनामस्थानमजादिर्विभक्तिरस्ति। यदिचात्रनिपातनस्वरःस्यात्हलादिग्रहणमनर्थकंस्यात्॥ नैववापुनर
त्रशसिस्वरःप्राप्नोति किंकारणं यणादेशेकृतेशसःपूर्वउदात्तभावीनास्तीतिकृत्वा अवशिष्टस्यनहिप्राप्नोति॥ ॥

णेन तत्क्रियमाणंविभक्तिस्वरस्यबलीयस्त्वंज्ञापयतीतिचतसृणामित्यत्रविभक्तिस्वरसिद्धिः नैववेति चतस्रःपश्येत्यत्र ततश्चाद्युदात्तनिपातनमपिनकर्त्त
व्यं यणादेशेकृतइति अचिरऋतइत्यनेनस्वरात्पूर्वपरत्वादिति भावः। अवशिष्टस्येति तकाराकारस्येत्यर्थः॥ ॥श्री॥ ॥श्री॥

ऋकारे गोति पूर्वविधौ रेफस्य स्थानिवद्भावात् सावेका साविति किमिति यदि गा स्त्रीयं स्वरूपं गत्स्यते तदा प्राप्य स्यात् प्रथमैकवचनस्य ग्रहणे न भाव्यं ऽपप्रयोगि
के ततः सप्तमी बहुवचनस्य तद्धित्प्रयोगे स्वरूपं श्रूयते प्रथमैकवचनं तु विकृतरूपं प्रयोगे न स्वरूपमिति संशयानः पृच्छति पदयमिति गोषु गुष्विति सप्तमी
बहुवचन एका चाङ्भ्यांभ्यस्भ्यामि सा हि विभक्तेः प्राप्तमुदात्तत्वं प्रतिषिध्यते प्रथमैकवचनग्रहणे तु गास्य भावात् प्रतिषेधो नर्थकः प्रथमैकवचने हि

ऋकारे गाच्च वहितत्वान्न भविष्यति यणादेशे कृते नास्ति व्यवधानं स्थानिवद्भावाद् व्यवधानमेव प्रतिषिध्यते तत्र स्थानिवद्भावः स्वरवि
धिं प्रति न स्थानिवद्भवतीति नैषोस्ति प्रतिषेधः [redacted] उक्तमेतत् प्रतिषेधे स्वरदीर्घयलोपेषु लोपाजादेशो न स्थानिव
दिति सावेका चस्त्र साविति किमिदं प्रथमैकवचनस्य ग्रहणमाहो स्वित् सप्तमी बहुवचनस्य कुतः समानो निर्देशः सप्तमीबहुवचन संदेहः
स्य ग्रहणं कथं ज्ञायते यदयं नगोश्वन्साववर्णेति गोश्वनोः प्रतिषेधं शास्ति कथं कृत्वा ज्ञापकं यदि प्रथमैकवचनस्य ग्रहणं स्या
त् गोश्वनोः प्रतिषेधवचनमनर्थकं स्यात् ननु चार्यसिद्धिरेवैषा ऽननुगृहीताः स्मः येऽस्माभिः प्रथमैकवचनमास्थाय गोश्वनोः प्र
तिषेधो न वक्तव्यो भवति [redacted] ॥ श्री॥ ॥

यदेकाच्छब्दरूपं गौरिसौ काऽऽरान्तं श्वे साकारान्तं न च तस्मात् तृतीयादि विभक्तिः परा संभवतीति प्रसङ्गाभावात् किं प्रतिषेधेनेति भावः प्रकृतिग्रहणे हि विकृतेर्ग्रह
णं भवति स्थानिवद्भावान्न तु विकृतिग्रहणे प्रकृतेः ऽननुगृहीता इति प्रतिषेधमन्तरेणेष्टस्यार्थस्य सिद्धत्वात्॥ ॥श्री॥ ॥

स्विनेति प्रथमैकवचने स्वीति विकृतप्रयोगे(ण)तृतीयादेः प्रकृतिरूपस्य श्रवणाद्विकृतात् प्रकृतेरग्रहणादित्यर्थः सप्तमीबहुवचने तु स्विष्विति प्रकृतिरूपस्य प्रयोगात्स्वरविधौ नत्वो
पस्थापितरूपत्वात्तत्रैव वचनात्तृतीयादौ प्रयोगात्स्विध्वसंतोदात्तत्वं याभ्यामिति सप्तमीबहुवचने यास्विति यदेकाच्तत्तत्रैव तृतीयादिरिति सिध्वसंतोदात्तत्वं प्रथमैकवचने
यानिति यद्रूपं न तस्मात्तृतीया द्युदात्तत्वं न प्राप्नोतीत्यर्थः न च तन्मध्यपतितत्वान्नुमो भेदकत्वाभावो विशिष्टरूपशाद्विषयत्वात्तन्मध्यपतितपरिभाषाया स्तथा चनेद

दिदित्या० =यथासर्वादौ शीत्वादि०९=

मवेत्यतिषेधोनवक्तव्यः दोषास्तु भवंति तत्रकोदोषः स्विनास्विनाऽपंतोदात्तत्वं न प्राप्नोति स्विनौ नस्तः उक्तमेतत् एकाक्षरात्कृतोजातेः स
प्तम्यां च न तौ स्मृतौ स्ववान् स्ववानि सेवं भवितव्यं इह तर्हि याभ्यां याद्भिरिति न सिध्यति तस्मात्सप्तमीबहुवचनस्य ग्रहणं। सावेकाच
उदात्तत्वे तन्मदोः प्रतिषेधः सावेकाच उदात्तत्वे तन्मदोः प्रतिषेधो वक्तव्यः त्वया। मया सिद्धं तु यस्मात्तृतीयादिस्तस्याभावात्सौ सिद्धमेत
त्कथं यस्मादत्र तृतीयादिर्न तस्मात् सावस्ति। यद्यपि तत्सौ नास्ति प्रकृतिस्तस्य सावस्ति प्रकृतेस्त्वनेकाच्त्वात् यद्यपि तस्य प्रकृतिरस्ति
९ सावनेकाच्सा भवति॥ ॥ ।

=शस्प्रभृति-न स्वः शस्प्रभृत्वाद्येसोदायभ्यामिस्तत्र स्म्यस्तनुप्रतिस्मसप्तमीबहुवचने एकाच्त्वेन दृश्यस्थानिवद्भावेन सतात्सितिव्यादिः पदादीनां भकसंतनवत्वात्समासनिस्थानिवद्भावेरकाच्त्वस्थानिदेऽपुमशावसवादन्विधौ न निषेधात् ९=

मद्सोरकोरितितथाभूतमेवास्यतापदं अन्येत्वन्वादेशे शस्प्रभृत्युदाहरंति एभ्य एभिरितिसप्तमीबहुवचन एष्विस प्राद्देशे कृते भवसेकाचप्रथमैकवचने त्वयमिति सेकाज्त्व
भवतीति स्वरप्रसंगः ऊडिदमिति सूत्रांतोदात्ताधिकारादश्यादेशस्यानुदात्तत्वादनेन स्वरेण प्रयोजनं त्वन्मदोरिति सोयद्दृष्टं तस्मादेकाचः परात्तृतीयादिरुदात्तो भवतीति
तत्रार्थाश्रयेण प्रतिषेध उच्यते तृतीयादावेकाच्त्वमाश्रीयते न तु साविसर्थः प्रकृतेस्त्विति सोयदेकाच्तस्मात्परात्तृतीयादिरुदात्ते नेति सूत्रार्थ=स्पाश्रीयत इत्यर्थः॥ राम० ७८

अंतोदा उत्तरपदग्रहणमिति अनिससमासइत्याधारसप्तमीविज्ञास्यते अनिससमासस्यांतोदात्तादेकाचः परान्तीयादिर्विभक्तिरन्यतरस्यामुदात्ता भवतीति
सूत्रार्थ आश्रयिष्यतइतिनार्थ उत्तरपदग्रहणेनेति भावः समासविशेषणमिति अनिससमासइतिसत्सप्तमीविज्ञायेत ततश्च समासस्याश्रुतत्वात्तस्यैवैका
ज्ग्रहणमंतोदात्तत्वंच विशेषणं विज्ञायेत नत्वश्रुतस्योत्तरपदस्येत्यर्थः उदिदं पदादिषु ति पदन्नोमासि निसस्तु निर्दिष्टाः पदादयोगृह्यंते एकाज्ग्रहणं

अंतोदात्ता उत्तरपदादन्यतरस्यामनिससमासे उत्तरपदग्रहणंकिमर्थं यथा एकाज्ग्रहणमुत्तरपदविशेषणं विज्ञायेत एकाच
उत्तरपदादिति अथाक्रियमाणे उत्तरपदग्रहणे कस्य एकाज्ग्रहणं विशेषणंस्यात् समासविशेषणं अस्तिचेदानींकश्चिदेकाच
समासः यदर्थमेकाज्ग्रहणंस्यात् अस्तीत्याह भुनः उक्छ्वो जोध्वोजे इति उदिदंपदादि [redacted] प्रहादिषु निशपर्यंता निप्र
योजयंति अन्यानि पदादीनि उदात्तनिवृत्तिस्वरेणासिद्धानि उञ्छुपधाग्रहणं उञ्छुपधाग्रहणंकर्तव्यं अंसप्रतिषेधार्थं
एमांत्रं तपसमाभूदिति अक्षद्युवा अक्षद्युवे॥ ॥ ॥

=यीवायांकुत्र अपिकृत्र आसनीयादावकोपामाकेमथोदात्ततं प्रत्येतनदत्र वर्णार्थमपिमाणंग्रहणंस्या ति आह एकाज्ग्रहणंचेति नाप्योकेहतुत्स्थहारमणविशेषविषयइत्याह यदादिति एवंचमामाहावकोपाभायेतु तत्र थोदात्तत्वमेवेतिभावः। तदेदात्तेति स्वावर्णांतियं दु =भस्त्यपदादीनां १=

चेहानुवर्तेत इति निशः परे नेकाच्वानगृह्यंते यदात्वश्चोपेक्षते एकाचोभवंतितेदोहांत निवृत्तिस्वरेण विभक्ते रुदात्तत्वंसिद्धं येष्वाद्युदात्तानांस्थाने विधी
यंते आदेशास्तेंतोदात्ता निपास्यंत इति भाष्यकारस्यचनादिज्ञायते उञ्छुपधाग्रहणमिति॥ उपर्युपउहृगस्यतेनेनत्वंसइत्यर्थः॥ ॥ ॥

अष्टनो दीर्घादिति अष्टन आ विभक्ताविति नित्यत्वादात्वविधेर्व्यभिचाराभावाद्धि कृत्स्नेऽपि चात्वसमूहस्यांतोऽस्य रत्वात् षट्स्वरोऽप्राप्त इति प्रश्नः अष्टविति अस्मादेव दीर्घग्रह
णादात्वे विकल्पितमिति भावः अष्टनो दीर्घग्रहणमिति न्यायसिद्धस्यैवार्थस्य दीर्घग्रहणं लिंगमात्वस्य बहिरंगत्वादंतरंगायां षट्संज्ञायां कर्त्तव्यायामसिद्धत्वान्नांतत्वादे
व षट्संज्ञायाः [redacted] सिद्धत्वात् एतदेवेति दीर्घग्रहणेनान्यथानुपपत्त्या पयर्युत्थाप्यते शतुर्वृहन्नहतोरिति शतवज्ञापादेरु सिद्धत्वान्नियमार्थमेतत् एवकारादिभ्यो मा

=अष्टाविसमत्रतावित्यार्थस्याप्यविसादो बाधस्तर्पः॥ २=

अष्टनो दीर्घात् दीर्घादिति किमर्थं अष्टसु प्रक्रमेषु ब्राह्मण आदधीत दीर्घादिति शक्यमकर्तुं कस्मान्न भवति अष्टसु प्रक्रमेषु ब्राह्म
 ण आदधीतेति षट्स्वरोऽत्र बाधको भविष्यति नाप्राप्ते षट्स्वरे अष्टनः स्वर आरभ्यते स यथैव दीर्घात् बाधते एवं ह्रस्वादपि बाधेत न
दीर्घात् षट्स्वरः प्राप्नोति किं कारणं आत्वे कृते षट्संज्ञाऽभावात् अत उत्तरं पठति अष्टनो दीर्घग्रहणं षट्संज्ञापकमाकारांतस्य नुड
र्थं अष्टनो दीर्घग्रहणं क्रियते ज्ञापकार्थं किं ज्ञाप्यं एतत् ज्ञापयत्याचार्यः भवत्यात्वे कृते षट्संज्ञेति किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनं आका
रांतस्य नुडर्थं॥ आकारांतस्य नुट् सिद्धो भवति अष्टानामिति ननु च नित्यमात्वमेतदेव ज्ञापयति विभाषा आत्वमिति यदयं दी
र्घग्रहणं करोति इतरथा हि अष्टन इत्येव ब्रूयात् शतुरनुमो नद्यजादी इत्यतो बहन्महतोरुपसंख्यानं नद्यजादी ह

=अनर्थक इति अनेनैव नद्युदात्तत्वे सिद्धे गौरादिपाठसामर्थ्यात् व (महत्) द्धिं नियमसिद्धेः॥ १=नयार्थ इति शेषः। तस्मिन्नेपि कर्तव्यं नांदर्णयति अनुपसर्जनेति॥ १=

म्रूदित्येवमर्थं ये तु गौरादिषु बृहन्महदिति पठंति तेषामनर्थको सौ पाठोऽनुपसर्जनाधिकारात् बृहन्महतीति गौरादिषु नास्तीति ङीविधौ गिल्लक्ष
णः कर्त्तव्यस्तस्यानेनोदात्तत्वं नन्वंतरंगत्वविधिभावान्न प्राप्नोति। नैतदस्ति [redacted] तरंगत्वेऽपि बृहन्महद्भ्यां परे न द्यजादी भवतः॥ ॥ ॥

=विशेष्याभाभिधानात॥ १=

=अनेनैव सिद्धत्वात् गौरादिषु पाठः किमर्थः कर्त्तव्य इति तत्त्वयति॥ १=

उदात्तयं उदात्तयणीति उदात्तयण इस पत्नीयोदात्त हल इति वक्तव्यमित्यर्थः वाक्पत्नीति तत्पुरुषो न भूवाक्चिद्दिधिषू त्रि पूर्वपदप्रकृतिस्वरनिषेधात्समासांतोदा त्तत्वं विभाषासपूर्वस्येति नकारादेशः हल्पूर्वग्रहणानर्थक्यमिति यणोर यणपर इसनेना णनणसमुदायस्य स्थानिकित्वादौर परत्वं न भवस्येवमग्नय इत्यादौ य ण यण् समुदाय उदात्तस्य स्थाने विधीयते न यणो वके वल इति स्वरो न प्रवर्त्यत इत्यर्थः स्वरितत्वे चेति। उदात्तस्वरितो नुदात्तस्येत्यत्र समुदायादेशस्याग्र स्वरितयोर्यणः॥

=पत्यावैश्वर्ये इत्यनेन प्राप्तस्य॥=

उदात्तयणो हल्पूर्वादिति किमर्थं अग्नये वायवे उदात्तयणि हल्ग्रहणं नकारान्तार्थं उदात्तयणि हल्ग्रहणं कर्त्तव्यं किं प्रयोजनं नकारान्तार्थं नकारान्तादपि यथा स्यात् वाक्पत्नी चित्पत्नी हल्पूर्वग्रहणानर्थक्यं च समुदायादेशत्वात् हल्पूर्वग्रहणं चानर्थकं किं कारणं समुदायादेशत्वात् समुदायोऽत्रादेशः स्वरितत्वे चावचनात् स्वरितत्वे च हल्पूर्वग्रहणस्यावचनात् मन्यामहे हल्पूर्वग्रहणमनर्थकमिति यत्ताव दुच्यते उदात्तयणि हल्ग्रहणं नकारान्तार्थमिति क्रियते न्यास एव द्विनकारको निर्देशः उदात्तयणो हल्पूर्वान्नोड् धात्वोरिति यदप्युच्यते हल्पूर्वग्रहणानर्थक्यं च समुदायादेशत्वादिति अयमस्ति केवल आदेशः बह्वृचीतिनवाबह्वृचीतिनवे इति॥०

=तिनवेद इति प्रसंगो यासितं द्विडिनी निगुणप्रर स्वे:॥०=

यणादेशाग्नय इत्यादौ स्वरितत्वनिवृत्यर्थं हल्पूर्वग्रहणं न कृतमित्यर्थः द्विनकारक इति तत्रैको नकारो लुप्तपंचमीको निर्दिष्टः तस्योदात्तग्रहणेन विशेषणा उदात्त नकारादपि परस्यान द्या उदात्तत्वं भवति भाष्यकारेणाभक्त्यतिशयस्सूत्रकारं प्रतिदर्शितो न खियं स्वष्टागतिः बह्वृचीतिनवेति बह्वृचीति नऽन्यस्या इति बह्वृचीहिः बहो र्नञ्वदुत्तरपदभूम्नीत्यतिदेशात् द्वितोदात्तत्वमत्र विभक्तेरुदात्तत्वनिवृत्त्ये हल्पूर्वग्रहणं कृतमुदात्तस्वरितयोर्यण इत्यनेन तु स्वरितत्वं भवति॥ ॥ ॥
न०

ह्रस्वनु आरेवान्निति रयिरस्यास्तीतिमतुप् रयेर्मतौ बहुलमिति संप्रसारणं पूर्वैकादेशः आद्गुणस्ततो ह्रस्वाभावान्मतुप्स्वरो न प्राप्नोतीति वचनं त्रिवतीरिति छंदसीर
इतिवत्वं वा छंदसीति पूर्वसवर्णदीर्घः नाम मतो ह्रस्वांतादिति मतुपि ह्रस्वांतं यद्दृष्टं तस्मात्परो नामन्यतरस्यामुदात्तो भवतीत्यर्थः भूतपूर्वगतिरिति अकृते दीर्घे ह्र

ह्रस्वमनुबुदात्तत्वेरेव ग्रहणं मनुवुदात्तत्वेरेव ग्रहणं कर्तव्यं आरेवानेतुनो वि. शः त्रिमतिषेधश्च वक्तव्यः त्रिवतीयोज्यानुवाक्या भवंति
नामन्यतरस्याम् इह कस्मान्न भवति किशोरीणाम् कुमारीणाम्। ह्रस्वादिति वर्त्तते इहापि तर्हि न प्राप्नोति अग्नीनां वायूनां किंकारणं
दीर्घत्वे कृते ह्रस्वाभावात् इदमिह संप्रधार्यं दीर्घत्वं क्रियतां स्वर इति किमत्र कर्तव्यं परत्वात् दीर्घत्वं एवं तर्हि नाम् स्वरे मतो ह्रस्वग्रहणं
नाम् स्वरे मतो ह्रस्वग्रहणं कर्तव्यं मतो ह्रस्वांतादिति तत्तर्हि वक्तव्यं न वक्तव्यं आहायं ह्रस्वांतादिति न चनामि ह्रस्वांतोस्ति तत्र भूत
पूर्वगतिर्विज्ञास्यते ह्रस्वांतं भूतपूर्वमिति सांप्रतिकाभावे भूतपूर्वगतिर्विज्ञायते अयं चास्ति सांप्रतिकः तिसृणां चतसृणामिति नैतद
स्ति षट्त्रिचतुर्भ्यो हलादिरित्यनेनात्र स्वरेण भवितव्यं तस्मिंश्चिसेप्राप्ते इयं विभाषारभ्यते एवं तर्हि योगविभागः करिष्यते षट्त्रिचतु
र्भ्यो नामुदात्तो भवति ततो हलादिः हलादिश्च विभक्तिरुदात्ता भवति षट्त्रिचतुर्भ्य इति इदं तर्हि लेन्नृणां नृपते जायसे शुचिः ननु
चात्रापि नचान्यतरस्यामिसेषस्वरेत्र बाधको भविष्यति नसिध्यति किंकारणं रुत्वग्रहणं तत्रानुवर्त्तते किं पुनः कारणं रुत्वग्र
हणं तत्रानुवर्त्तते [redacted] इह माभूत् त्वा। न्वे उदात्तयणो हल्पूर्वादित्येषस्वरोऽत्र बाधको भविष्यति इदं तर्हि नरि॥ ॥

स्वांतात्परो नाम मभूदिति कृते दीर्घे स्वरः प्रवर्त्तते षट्त्रिचतुर्भ्यो नामिति विधि कृत्स्ने प्राप्ते नियमार्थो योगविभाग इति सांप्रतिकाभावाद्भूतपूर्वगतिराश्रीयते॥ ॥

नैकमुदाहरणमिति ह्रस्वनुड्भ्यां मतुबित्यत्र ह्रस्वग्रहणस्य स्वरितत्वमिहार्थं प्रतिज्ञातं तच्च सर्वे ह्रस्वसंग्रहार्थमिति विषयसंकोचो न युक्तोऽन्यथा लाघवाय नद्याश्चान्यतर
स्यामित्यस्यानन्तरं नामीति ब्रूयादित्यर्थः मतो ह्रस्वादिति वक्तव्ये तन्न इति मतुप्ग्रहणमिहानुवृत्तं सामर्थ्यात्सप्तम्यन्तं संपद्यते ततो मतौ यद्ध्रस्वान्तं दृष्टं तस्मात्परो नामुडा

=अथवेति· न तौ ह्रस्वग्रहणमिति वार्त्तिकस्य कर्तव्यमिति न शोभते किं तु वर्तत इति शेषः ह्रस्वस्यार्थः ।२= =अन्यथेति· नामीति सूत्रे च नद्याश्चान्यतरस्यामित्यनुवर्तते· ह्रस्वग्रहणानुवृत्तिश्च दुष्करा· अन्यथा दीर्घनद्यन्तात् इत्यादि तिस्रादिति सामर्थ्यं न सुध्येतेति भावः ।२=

नैकमुदाहरणं ह्रस्वग्रहणं प्रयोजयति यद्येतावत्प्रयोजनं स्यात् नामित्येव ब्रूयात् तत्र वचनाद्भूतपूर्वगतिर्विज्ञास्यते ह्रस्वान्तं यद्भूतपूर्वमपि
ति अथवा नैवं विज्ञायते नामि स्वरे मतौ ह्रस्वग्रहणं कृतेऽमिति कथं तर्हि नामि स्वरे मतौ ह्रस्वादिति वक्तव्ये तन्न इति न गोश्वन् साविति हि मिदं प्रथमै
कवचनस्य ग्रहणमाहोस्वित्सप्तमीबहुवचनस्य कुतः संदेहः समानो निर्देशः पुरस्तादेष निर्णयः सप्तमीबहुवचनस्य ग्रहणमिति
इहापि तर्हि तदेव भवितुमर्हतीत्यादि सप्तमीबहुवचनस्य ग्रहणं ताभ्यां ब्राह्मणाभ्यां याभ्यां ब्राह्मणाभ्यामत्र न प्राप्नोति विधिरप्यत्र न सिध्य
ति किं कारणं न ह्येतद्भवति यत्सौ रूपं इदं तर्हि तेभ्यो ब्राह्मणेभ्यो येभ्यो ब्राह्मणेभ्यः विधिश्च सिद्धो भवति। प्रतिषेधस्तु न प्राप्नोति अस्ति
पुनः सप्तमीबहुवचनस्य ग्रहणे किंचिदिष्टं संगृहीतं भवति आहोस्विद्दोषान्तमेव अस्तीत्याह इहयाभ्यो ब्राह्मणीभ्यस्ताभ्यो ब्राह्मणीभ्य
इति विधिश्च सिद्धो भवति प्रतिषेधश्च अस्तु तर्हि प्रथमैकवचनस्य ग्रहणं यदि प्रथमैकवचनस्य ग्रहणं तेनेतिस्वरः पुंसि न सिध्यति
१ नचावग्रहं पुंस्येव स्त्रियां पुंसि नपुंसके च॥ ॥

न्नोऽभवतीत्यर्थः संपद्यते न गोश्वन् इहापीति एकप्रकरणोपादानादिति भावः ताभ्यामिति सप्तमीबहुवचने तेष्विति सवर्णान्तत्वाभावात्प्रतिषेधो न प्राप्नोति विधिरप्य
स्तीति। तेष्विति सप्तमीबहुवचने यदेकारान्तं रूपं न तस्मादत्र परात्तृतीयादिः ताभ्य इति नास्तीति सप्तमीबहुवचने वर्णान्तत्वात्॥ ॥ ॥

भा०कै०६ ८१ तेनेति सइतिप्रथमैकवचनेपदवर्णांतंनतस्मात्परंनतीयैकवचनंकिंतर्हि रूपांतरयुक्तात् तयेति सेतिप्रथमैकवचनेयदवर्णांतंननतस्मात्परात्तीयानपुंसकेचतदि
तिसावर्वर्णांतमेवनभवतीतितेनब्राह्मणाकुलेनेतिप्रतिषेधप्रसंगः सप्तमीबहुवचनस्यापीति तेष्विति पुंनपुंसकयोस्तावदवर्णांतंनभवति तास्विति स्त्रियां
यद्यप्यवर्णांतंतथापितयेत्यत्ररूपांतरयुक्तात्परात्तीयेतिप्रतिषेधोनप्राप्नोति तस्मादिति प्रथमैकवचनस्यलिङ्ग्रहणमितिनि णोयस्तेनद्वस्वानिसा
शावपिमतुपउदात्तत्वप्रतिषेधोभवति सप्तमीबहुवचनेत्ववर्णांताहृस्वादयोनभवंतीतिमतुपउदात्तत्वनिषेधोनस्यात् तेनेतियउपन्यस्तंमाप्रसक्तक

तेनब्राह्मणेनतयाब्राह्मण्या तेनकुंडेनेति सप्तमीबहुवचनस्यापिग्रहणेएषदोषः तस्मादुभाभ्यामपिप्रतिषेधेयत्तदोश्चग्रहणंकर्त्तव्यमिति
नगोश्वन्सावर्णाराड्‌ङ्‌·क्रुङ्‌·कृभ्योयत्तदोश्चेति तित्स्वरितंतिप्रत्ययग्रहणंतितिप्रत्ययग्रहणंकर्तव्यं इहमाभूत् कृंतइत्यातोःकिरति।ति
इति तर्हिवक्तव्यं नवक्तव्यं नेषतकारः कस्तर्हि दकारः यदिदकार आंतर्यतोदीर्घः प्राप्नोति भाव्यमानेनसवर्णानांग्रहणंनेत्येवं नभविष्य
ति यदिभाव्यमानेनसवर्णानांग्रहणंनेत्युच्यते ब्रसोसेदोदुदोमःब्रमूभ्यामितिसचनप्राप्नोति। एवंतर्ह्याचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति भवत्यु
"कारेणभाव्यमानेनसवर्णानांग्रहणमिति॥ ॥ ॥

=प्रसापकत्वेति·त्वयोपात्तएवसर्पः।उपदेशेनरकालेनद्विधानादितिभावः।तस्मात्सत्वमितिःपरार्थोपस्थित्वे अंधविनिर्मुक्तायाएवजायमानत्वादितिभावः।२= =चिंत्यमिति·नादेशंदाड्सीसत्रयदाहभगवानतः।गुणेननायंनवत्वमुपयुक्तंनतःसुमं·२=

सो
थंस्वाःएकाणांतेयदेकाचंतस्मात्दत्रपरेनटा नचाङुणोक्तेतमाप्तिनिषेधा [redacted] उभयाश्रयेविधावंतादिवत्त्वस्यचिंत्यंतस्मादिदंबुधैःतित्स्वरितं किरतीति
तितानुप्रसापितः संज्ञाधर्मेणसंज्ञीकथ्यतेइत्यस्तितिद्यपदेशआदेशस्ययथाचोपदितिप्रत्ययस्य [redacted] इत्संज्ञाहिप्रसापकएवव्यवस्थितस्य
प्रवृत्तेते लोपविधानद्वारेणचतस्मात्सत्वंप्रसाप्यप्रतिपाद्यते तथाचायमर्थोःजंताद्धातोर्यःप्रत्ययोभवतिसचतित्कार्यंलभतइति अनेकप्रयोजन एम० ८१
दर्शनाच्चानुबंधानांतकारस्तत्कालग्रहणार्थश्चस्मात् स्वरितार्थश्च।प्रत्ययाप्रत्यययोः प्रत्ययेसंप्रत्ययइतिपरिभाषाभाष्यकारवानिककारभ्यांनङ्कु
"चिदाश्रिता ॥ ॥

=तितिद्वदित्यादिनाप्रसाप्यकेनेत्यर्थः।प्रसापितःप्रकारादिः।संज्ञायाइत्संज्ञायाःप्रयोजनेनद्दृष्टकारसंबंधिहादिनाप्रसापदमिष्टेनःसंज्ञी·निकलंसंज्ञाप्रयोगःधर्मवान्प्रसाप्यइत्यर्थः।अथवासंज्ञायोगेनप्रसापकः।इत्सादिःतन्निकोधर्मस्तित्वादिकम्।अतैसंज्ञिपदेनप्रसाप्यप्रकारादिः।२=

एवमर्थमेवेति। उकारार्थमित्यर्थः। कस्तर्हि इकार इति। इत्संज्ञायां च कृतेऽन्यायां वावसान इति चर्त्वस्य पूर्वत्रासिद्धमित्यसिद्धत्वात्तिन्त्वाभावात्स्वरितत्वाभावः। इकारोऽपीति

नन्वेवं सतितपरस्तत्कालस्येत्यत्र पञ्चमीसमासस्याश्रयणादृदोरविसर्गो कारस्यदपरत्वाद्दिन्न कालग्रहणाप्रसंगः एवं तर्हि यकारस्य स्थाने जश्त्वं कृतत्वान्निर्देशः

ऋदोरविति क्रियते जश्त्वस्य पूर्वत्रासिद्धमित्यसिद्धत्वात्तपरत्वाभावः। अन्यत्रापि भाष्ये पठ्युक्तं नैष तकारः कस्तर्हि दकार इति तस्यापि यस्य जश्त्वेन योदकारः

यमत्र॰

यदयं रिवउदिति उकारं तपरं करोति एवमर्थमेव तर्हि प्रत्ययग्रहणं कर्त्तव्यं माभूदिति नैष तकारः कस्तर्हि दकारः॥ यदि दकारो न स्था

पकं भवति एवं तर्हि तपरस्तत्कालस्येति दकारोऽपि चर्त्वभूतो निर्दिश्यते यद्येवं चर्त्वस्यासिद्धत्वाशिद्धशिचेत्युत्वं प्राप्नोति सोत्रो निर्दे

शः अथवा असंहितया निर्देशः करिष्यते अणुदित्सवर्णस्य चाप्रत्ययः तपरस्तत्कालस्येति। तास्यनु। अदुपदेशादिति कथमि

दं विज्ञायते अकारो य उपदेश इति आहोस्विदकारान्तं यदुपदेश इति किं चातः यदि विज्ञायते अकारो य उपदेश इति हतो हन्यत इत्य

त्रापि प्राप्नोति अथ विज्ञायते अकारान्तं यदुपदेश इति न दोषो भवति ननु चाकारान्तं यदुपदेश इत्यपि विज्ञायमाने ॰ त्रापि प्रा

=अदुपदेशादेव ... ॥१८= ॰ प्नोति॥ ॥

सविज्ञेयः। तास्यनुदात्ते। कथमिति यदोपदेशोकारेण विशेष्यते तदा तदन्तविधिसद्भावादकारान्त उपदेश इत्यर्थः संपद्यते यदा तूपदेशेनाकारो विशेष्यते निपातनाच्च

विशेषणस्य परनिपातः तदा अकार उपदेश इत्यर्थः इति पक्षद्वयसंभवात्प्रश्नः। हत इति। हन्तेरकार उपदेशो भवति ततः परत्वसार्वधातुकमिति स्वरप्रसंगः हन्तिः

स्त्वकारान्त उपदेशो न भवतीत्यकारान्त उपदेश इति विज्ञायमाने न दोषः॥ ॥श्री॥ ॥ ॥

एतदपीति अथ हकार एवादंततया कस्मान्नाश्रीयते नैतदस्ति समुदायपरत्वादुपदेशस्य नास्ति हकारस्यो[illegible]पदेशत्वं तथाहि हंतिर्नकारांतो व्यवसितउ पदेयो हकारस्तु कल्पितो कारांतत्वे नेति नासाविह गृह्यते अर्थवनेति। यशब्दोऽर्थे सामोपादानाप्यामेदं प्रतिपद्यते यथाद्यायेस्त्रे एधातुस्ततश्चैकाजिति व्यपदिश्यते अनर्थकस्य भेदनिबंधनाभावाद्ध्यपदेशिवद्भावाभावः माहिधुक्षातामिति लोपेकृते कारादुपदेशात्स एंलसार्वधातुकं नभवतीति

=अवयवस्तु समुदायस्तु अवयवानामि दिनोपदेशकरणलमितिभावः॥ [redacted] वानर्थस्य॥

एतदपिहि व्यपदेशिवद्भावेनाकारांतमवस्तुपदेशे अर्थवताव्यपदेशिवद्भावः यदितर्हि अकारांतंपरउपदेशे इति विज्ञायते माहिधुक्षातां माहिधुक्षाथामत्रापिप्राप्नोति अस्त्वनुदात्तत्वे कृते लोपः उदात्तनिवृत्तिस्वरेणासिद्धं नसिद्ध्यति इदमिह संप्रधार्यमनुदात्तत्वं क्रियतां लोपइति किमत्र कर्तव्यं परत्वाल्लोपः एवं तर्हि इदमद्य लसार्वधातुकानुदात्तत्वं प्रत्ययस्यापवादः नचापवादविषय स्वर उत्सर्गोऽभिनिविशते पूर्वंह्यपवादाअभिनिविशंते पश्चादुत्सर्गाः प्रकल्प्य वापवादविषयं तत उत्सर्गोऽभिनिविशते [redacted]

॥ ॥

नास्त्यनुदात्तत्वप्रसंगः उपदेशेयदकारांतमित्यत्र तु पक्षेकस्य सोपदेशोऽकारांतत्वात्कृतेपिलोप एकदेशविकृतस्यानन्यत्वात्ततउत्तरं ल[illegible]सार्वधातुकमिति स्वरप्रसंगः॥ ॥ ॥श्री॥ ॥श्री॥ ॥०॥ ॥

तन्न तावदुच्यते इति लसार्वधातुकस्य प्रसंग्या घुदात्तत्वं न प्रवर्त्तेत इत्यर्थः। सोसाविति परत्वाल्लोपे कृते उदात्तनिवृत्तिस्वरः क्रियतां लसार्वधातुकानुदात्तत्वं
वेति विचारे यद्यपि परत्वाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वं भवतीति तथापि पुनः प्रसंगविज्ञानाद् उदात्तनिवृत्तिस्वरो भवत्येव। नस्यैवाद्युदात्तत्वं स्यादिति ज्ञापयति

[redacted]

[redacted] तन्न तावदत्र कदाचित्सयस्वरो भवति अपवादविषयं लसार्वधातुकानुदात्तत्वं प्रतीक्षते त
त्रानुदात्तत्वं क्रियतां लोप इति किमत्र कर्त्तव्यं परत्वाल्लोपः यद्यपि परत्वाल्लोपः सोः सावविद्यमानो दात्ते उदात्तो लुप्यते तास्या
दिभ्यो ऽनुदात्तत्वे सप्तमीनिर्देशो ऽभ्यस्तसिजर्थः तास्यादिभ्य अनुदात्तत्वे सप्तमीनिर्देशः [redacted] कर्त्तव्यः लसार्व
धातुक इति कृत्यं किं प्रयोजनं अभ्यस्तसिजर्थः अभ्यस्तानामादिरुदात्तो भवति लसार्वधा [redacted]
तुके सिजन्तस्यादिरुदात्तो भवति लसार्वधातुके लसार्वधातुकमित्युच्यमाने तस्यैवाद्युदात्तत्वं स्यात् यदि सप्तमीनिर्देशः क्रियते
१ लसार्वधातुके तास्यादीनामेवानुदात्तत्वं प्राप्नोति॥ ॥

सप्तमीनिर्देशे ऽभ्यस्तानामादिरुदात्तो लसार्वधातुकं चोदात्तमिति सूत्रार्थः स्यात् वचनसामर्थ्याच्च युगपद्यं स्यात् यथा तस्मात् तवै युगपदित्यत्र पर्यायो वा
प्रसज्येत। न चैतच्छक्यते वक्तुं लसार्वधातुकमित्यपदुच्यमाने ऽर्थाद्विभक्तिविपरिणामो भविष्यतीति यथा श्रुतसंबंधसंभवे विभक्तिविपरिणामस्यायोगात्॥०॥

= वकाराभावादन्यस्य कार्यित्वेन निर्देशो ऽवेतिभावः। १ —

भा०कौ०६ तास्यादिभ्य इसे षेति अचकृतार्थयोर्हि पंचमी सप्तमीनिर्देशास्तु नात्र तत्कृतार्थः संघातः कार्यी इति नतन्त्स्थानस्य सर्वस्यानुदात्तत्वेन भाव्यं नत्वादेः परस्येति विवचनाद
८३

नैष दोषः तास्यादिभ्य इसे षा पंचमी लसार्वधातुक इति सप्तम्याः षष्ठीं प्रकल्पयिष्यति तास्यादिस्तु नररस्येति चित्स्वरात् तास्यादिभ्योऽ
नुदात्तत्वं विप्रतिषेधेन चित्स्वरात् तास्यादिभ्योऽनुदात्तत्वं भवति विप्रतिषेधेन चित्स्वरस्यावकाशः चलनः चोपनः तास्यादिभ्योऽनु
दात्तत्वस्यावकाशः आस्ते शेते इहोभयं प्राप्नोति आसीनः शयानः तास्यादिभ्योऽनुदात्तत्वं भवति विप्रतिषेधेन नैष युक्तो विप्र
तिषेधः किं कारणं द्विकार्ययोग एव विप्रतिषेधः किं तर्ह्यसंभवोपि ननु चात्रास्ति संभवो यदुभयं स्यात आदेरनुदात्तत्वमन्तस्य चो
दात्तत्वमिति अस्ति च संभवो यदुभयं स्यात्। नैषोऽस्ति संभवः आदेरनुदात्तत्वमंतस्य चोदात्तत्वमिति कथं वक्ष्यत्येतत् स्वरवि
धौ संघातः कार्यो भवति मुकश्चोपसंख्यानं मुकश्चोपसंख्यानं कर्तव्यं पचमानो यजमानः मुका व्यवहितत्वादुपदेशाल्ल
सार्वधातुकमनुदात्तं भवतीत्यनुदात्तत्वं न प्राप्नोति ननु चायं मुक् उपदेशभक्तः अउपदेशग्रहणेन गृह्यते न ति
ष्ठति अङ्गस्य मुगुच्यते विकरणांतं चांगं सोऽसौ संघातभक्तः अशक्यो मुगुपदेशग्रहणेन ग्रहीतुं अथाप्यमतो भक्तः सा ॥

×द्विकार्ययोगो हि विप्रतिषेधः। न चात्रैको द्विकार्ययुक्तः× ९ तन्मध्येपातायम उपदेशग्रहणेन वा ठंगृह्येत॥ ॥
×आदेरनुदात्तत्वमंतस्योदात्तत्वं नावकल्पते×५

देः तत्रोदात्तानुदात्तयोरेकविषयत्वादस्ति विरोध इति परत्वाच्चित्स्वरं वाधित्वाऽनुदात्तत्वं भवतीत्यर्थः ॥ ॥श्री॥ ॥०॥ एम० ८३

वक्ष्यतीति सप्तमेध्यायेंगस्ययोऽकारान्तस्य मुगितिसूत्रार्थे व्यवस्थापनात् तत्र स्वावयवेन व्यवधानाभावादुपदेशग्रहणान्मुक्तिसस्य ईमात्रत्वेपि प्रवर्त्तते निघातः प्राप्नोति। तृतीयादेशस्त्वाकारस्यान्त इति तपरकरणान्न भवति स्वरविधौ व्यंजनमविद्यमानवदिति परिहारो नोक्तः हल्स्वरप्राप्तौ व्यंजनमविद्यमानवदित्येवं व्यवस्थापनात् इतश्चेति तुदत इत्यादौ सावकाशं वचनं पचत इत्यादौ न प्रवर्त्तेत शपउपदेशे हलंतत्वादकारान्तत्वाभावादिति वचने इत्वं तस्य कादनुदात्तार्थे अनेकांता इति यद्यपि तस्य लोप इत्यत्रैकांतपक्षः स्थापितस्तथापि पक्षांतराश्रयेणात्र परिहार उक्तः एकांतपक्षेप्युदीचां माङः इति ह्रस्वत्वस्य नि

अडुक्तस्तर्हि भविष्यति तत्कथं वक्ष्यसे तस्य परिहारं इतश्चोपसंख्यानं इतश्चोपसंख्यानं कर्त्तव्यं इड्विधावपवदितत्वादनुदात्तत्वं न प्राप्नोति पचतः पठतः इतश्चानेकांतत्वात् अनेकांता अनुबंधाः यदि अनेकांता अनुबंधा अदिप्रभृतिजुहोत्यादिभ्यः प्रतिषेधो वक्तव्यः। अत्तं जुह्वत इति अ उपदेशादित्यनुदात्तत्वं प्राप्नोति तत्रादिप्रभृतिभ्यः प्रतिषेधः स्थान्यादेशाभावात् तत्रादिप्रभृतिभ्यो जुहोत्यादिभ्यः प्रतिषेधः अनर्थकः प्रतिषेधः प्रतिषेधः अनुदात्तत्वं कस्मान्न भवति स्थान्यादेशाभावात् नैवात्र स्थानिनं नैवादेशं पश्यामः अनुदात्तौ ङ्ग्रहणाद्वा अथवा परस्यमनुदात्तौ ङ्ग्रहणं करोति तज्ज्ञापयत्याचार्यः न लुग्विकरणेभ्योऽनुदात्तत्वं भवतीति नैतदस्ति ज्ञापकं॥ ॥ ॥

देशग्रहणात् ज्ञापकात्कार्येषामनुबंधानामप्रतिबंधकत्वमनुमीयते अत इति यथा पचाव इति ह्रस्वेपि दीर्घत्व उपदेशग्रहणान्निघातो भवत्येवं ग्लाप्नोऽपि प्राप्नोतीति भावः नैवात्रेति आदेशस्यात्राभावरूपत्वादुपदेशात्संलसार्वधातुकं न भवति न च स्थानिवद्भावोस्त्यल्विधित्वात् नापि मस्य यलक्षणं वर्णाश्रयत्वात् पचाव इत्यत्र तु दीर्घीभूतोऽकारो विद्यत एवेति प्रवर्त्तते निघातः। अनुदात्तौ ङ्ग्रहणं द्वेति। आस्ते शेत इत्येवमाद्यर्थात्॥ ॥ ॥

विंदाते इति विंदी धितिविरिभ्यः प्रतिषेधमनाश्रित्येदमुक्तं विकरणेभ्य इति सिद्धं तु पूर्वस्य कार्यातिदेशादिसन्नपेक्ष्य चोद्यप्रतिसमाधाने उक्ते आदिः अनिटः
पित इति अनिटः सिचः परः पित्सार्वधातुक उदात्तो भवति पक्षे तु उदात्तत्वेन माहिकार्षमिति सिद्धं तं पक्षे आद्युदात्तं पक्षे तु तोदात्तं भवति अन्यथाधातुस्वरेणानि

=गाधृकुधादिभ्यइत्यनेनयुक्तं आतोऽनिटइत्यादौ स्वकार्यस्याप्यतिदेशात्सन्नपेक्षेतिभावः। २=

अनर्थमेतत्स्यात्। विंदाते। विंदाते। यत्र हि इ. दृहणं करोति नहि अनर्थविकरणं इ. दृस्ति इ. तोनुदात्तत्वे विकरणेभ्यः प्रतिषेधोव
क्तव्यः चिनुतः सुनुतः लुनीतः पुनीतः इ. तर्ह्यस्यनुदात्तत्वमप्राप्नोति इ. तोनुदात्तत्वे विकरणेभ्योऽप्रतिषेधः सर्वस्योपदेशविशेषणात्वा
त् इ. तदनुदात्तत्वे विकरणेभ्योऽप्रतिषेधः अनर्थकः प्रतिषेधोऽप्रतिषेधः अनुदात्तत्वं कस्मान्न भवति सर्वस्योपदेशविशेषणात्वा
त्। सर्वमुपदेशग्रहणेन विशेषयिष्यामः उपदेशेऽनुदात्तेतः उपदेशे इ. तः उपदेशेऽकारान्तादिति आदिः सिचोऽपि च आद्युदात्त
त्वेऽनिटः पित उपसंख्यानं सिच आद्युदात्तत्वेऽनिटः पित उपसंख्यानं कर्तव्यं माहिकार्षं अनिट इति किमर्थं माहिलाविषं स्व
पादि हिंसा। स्वपादीनां वावचनात् अभ्यस्तस्वरो विप्रतिषेधेन स्वपादीनां वावचनादभ्यस्तस्वरो भवति विप्रतिषेधेन स्वपादीनां वावच
नस्यावकाशः स्वपंतिनिम्नवंति अभ्यस्तस्वरस्यावकाशः ददति दधति इहोभयं प्राप्नोति जाग्रति अभ्यस्तस्वरो भवति विप्रतिषे
धेन॥ ॥श्री॥ ॥

=अभ्यस्तानुदात्तत्वेन.२=

समाद्युदात्तं स्यात् माहिलाविषमिति पक्षे आद्युदात्तं सिद्धं तं पक्षे मध्योदात्तं सिचः स्वरेणानुदात्तं नोदात्तं स्वपादि आगणांताः स्वपादयः स्वपंतीति पक्षे आद्यु
दात्तं परं पक्षे प्रत्ययस्वरेण मध्योदात्तं॥ ॥श्री॥ ॥७॥ ॥श्री॥ ॥

अनु माहिस्म दधादिति शास्त्रीयेऽनुदात्ते गर्त्तमाणोऽन्तिस्मत्वादन्तरंगत्वादेकारलोपे कृते चोऽनुदात्तस्य परस्याभावादाद्युदात्तत्वं न स्यात् बहुव्रीहिविज्ञाने तु भव
ति दधास्वत्रेति अत्र पणादेशस्य बहिरंगत्वादसिद्धत्वादपि स्वरः सिध्यति सर्वस्य सर्वशब्द उणादिषु नोदात्तो निपातितः सर्वस्य विकारः सार्व इत्यत्रानुदा
त्तादिलक्षणोऽन्यथा स्यादिति। तस्य रूप्याद्युदात्तत्वं विधीयते सर्वस्वेनकञ्चसेति तन्मध्यपतितस्तद्ग्रहणेन गृह्यत इति साकञ्चस्याप्युदात्तत्वप्राप्ते
वचनं भीह्री अनुदात्ते चेत्याद्युदात्तत्वे प्राप्ते वचनं भ्यादिग्रहणमिति अनुदात्ते चेत्यनेनाद्युदात्तत्वं विधीयते अनेन च प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वमिति वि

अनुदात्ते च अनुदात्ते चेति बहुव्रीहिनिर्देशो लोपयणादेशार्थः अनुदात्ते चेति बहुव्रीहिनिर्देशः कर्त्तव्यः अविद्यमानोदात्तेऽनु
दात्त इति वक्तव्यं किं प्रयोजनं लोपयणादेशार्थं लोपयणादेशयोः कृतयोः आद्युदात्तत्वं यथा स्यात् माहिस्म दधात् दधात्यत्र सर्वस
सुपि सर्वस्वरोऽनकञ्चस्य सर्वस्वरोऽनकञ्चस्येति वक्तव्यं। इह मा भूत्। सर्वके भीह्रीभृ भ्यादिग्रहणं किमर्थं इह मा भूत् ददाति। दधाति
नैतदस्ति प्रयोजनं अभ्यस्तस्वरोऽत्र बाधको भविष्यति अंततउभयं स्यात्। अनवकाशाः खल्वपि विधयो बाधका भवंति साकञ्चा
शशाभ्यस्तस्वरः कोऽवकाशः मिमीते ॥ ॥ ॥

रोधात्वस्पर्शेनवशाभ्यादीनामेव प्रसस्या पूर्वस्योदात्तत्वं भविष्यतीति प्रश्नः ददातीति वचनमंतरेणाविषयविभागो न लभ्यत इति भावः पूर्वोक्तेनाभिप्रायेण
चोरकाह अभ्यस्तस्वर इति सिद्धान्तवाद्याह अंततइति विरोधात्समावेशाभावे पर्यायेणोभयं स्यादित्यर्थः अथवा सर्वेषामभ्यस्तानां पितो लसार्वधातु
कात्पूर्वस्योदात्तत्वं स्यादिति प्रतिपादयितुमाह अनवकाशा इति मिमीत इति ङि. लावसार्वधातुकानुदात्तत्वे कृते अनुदात्ते चेत्याद्युदात्तत्वं ॥ ॥

अथ प्रत्ययग्रहणमिति धात्वादिभ्यः परः प्रत्यय एव पित्त्वं भवतीति प्रश्नः । आटः पूर्वस्येति । आडुत्तमस्य पिच्चेति पित्त्वमाट एव विधीयत इति पक्षाश्रयेणोदमु
क्तं आडागमो न प्रत्ययः । प्रत्यया द्वेति अत्र हि यः प्रत्ययात्पूर्वः स एवाट इति विशेषाभावः । अपिच्चेति पित्त्वं लोडुत्तमस्यैव विधीयते न त्वाट इत्याट्सहितो लो
डुत्तमः पिद्भवतीति तत्र पूर्वस्योदात्तत्वं भवत्येवेत्यर्थः । आट एवेति । लोडादेशात् पितः पूर्वमाड्भवति प्रत्ययात्तु पूर्वो न भवत्याट्सहितस्य प्रत्ययत्वात् पिद्भक्तः

अथ प्रत्ययग्रहणं किमर्थं प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वं यथा स्यात् आटः पूर्वस्य मा भूदिति विभयानि न चैवास्ति विशेषः प्रत्ययाद्वा पू
र्वस्योदात्तत्वे सत्याटो वा अपिच्च पिद्भक्तः पिद्ग्रहणे न ग्राहिष्यते [redacted] इदं तर्हि प्रयोजनं प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वं यथा स्या
त् । आट एव मा भूदिति एतदपि नास्ति प्रयोजनं । पिद्भक्तः पिद्ग्रहणे न ग्राहिष्यते एवं तर्हि सिद्धे सति प्रत्ययग्रहणं करोति
तज्ज्ञापयत्याचार्यः स्वरविधौ संघातः कार्यी भवतीति किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनं । चित्स्वरात्थास्यादिभ्यो नुदात्तत्वं विप्रतिषेधे
नेत्युक्तं तदुपपन्नं भवति ॥ ॥ ॥

इति तत्र स्वस्यावयवेन पौर्वापर्याभावः । एवं तर्हीति प्रत्ययग्रहणमन्तरेण साद्गुणितः पूर्वस्योदात्तत्वे सिद्धे प्रत्ययग्रहणं प्रत्ययात्पूर्वस्यावयवोदात्तत्वं यथा स्यात् सं
घातस्य मा भूदित्येवमर्थं संघातस्य चकार्यित्वे पर्यायेणोदात्तत्वप्रसंगः । यदि च स्वरविधौ संघातः कार्यी भवतीति तत्रस्त्विन्निहूस्वर्थमिह प्रत्ययग्रहणमर्थवद्भवतीत्य
र्थः । चित्स्वरादिति । यतो लसार्वधातुकस्य सर्वस्यानुदात्तत्वं न त्वादेः ततो विप्रतिषेध उपपद्यते एकस्मिन्विषये प्रसंगादुदात्तानुदात्तयोरित्यर्थः ॥ ॥

पूर्वग्रहणमिति प्रत्ययेपि तीति वक्तव्यमिति प्रश्नः स्वरविधौ सन्नम्य इति संघातस्य प्रत्ययान्तस्य कार्ये निवृत्त्यर्थं पूर्वग्रहणं स्वरविधौ नहि इदं तत्स्य कार्यित्वं ज्ञापयती
त्यर्थः तदन्त पक्षे चायमर्थः स्यात् ध्यादिविहितप्रिंदंतस्योदात्तत्वं भवतीति उपोत्तमं रितीति अत्र हि रिति प्रत्यये परत उपोत्तमोदात्तप्रसंगो रित्प्रत्ययान्तस्य चोपोत्त
मोदात्तत्वमिष्यते चतुर्थ्यन्तेति असर्वनामस्थानग्रहणानुवृत्त्या षड्त्रिचतुर्भ्यो हलादिरिति हलादेश्चोदात्तत्वविधानाच्छस एव भविष्यतीति भावः भवत्से

अथ पूर्वग्रहणं किमर्थं न तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्येति पूर्वस्य भविष्यति एवं तर्हि सिद्धे सति यत्पूर्वग्रहणं करोति तत् ज्ञापयत्याचा
र्यः स्वरविधौ सन्नम्यस्तदंतसन्नम्यो भवतीति किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनं उपोत्तमं रितीति रिदंतस्य चतुरुत्तरस्यां चतुरः तस्य यद्येत तज्ज्ञाप्य
ते चतुरः शसीति शसं तस्यापि प्राप्नोति शस्ग्रहणसामर्थ्यान्न भविष्यति इतरथा हि तत् नैवायं ब्रूयात् ऊडिदं पदाद्यप्पुम्रैद्युभ्यः चतु
र्थ्यन्तेति। अथ पित्ग्रहणं किमर्थं इहमाभूत् जायति नैतदस्ति प्रयोजनं भवत्येवात्र पूर्वेण इदं तर्हि प्रयोजनं दृषिद्रिति आकारेणाव्यव
हितत्वान्न भविष्यति लोपे कृते नास्ति व्यवधानं स्थानिवद्भावाद्व्यवधानमेव प्रतिषिध्यते। न स्थानिवद्भावः स्वरविधिं प्रति न स्थानि
९ वद्भवति॥ ॥श्री॥ ॥

× एणादेशे कृते नास्ति स्वरभेदः। ननु स्वरभिन्नस्य प्राप्नुवन्न ×

वात्र पूर्वेणेति अभ्यस्तानामादिरित्यनेन। ननु च स्वरभेदो भवति अनेन पूर्वस्य ऋकारस्योदात्तत्वं भवति तत्र च्चोदात्त स्वरितयोर्यण इति स्वरितप्रसंगोभ्यस्ताना
मादिरित्यनेन तूदात्तत्वे परमाद्युदात्तं भवति एवं तर्हि निसत्वात् पूर्वेयणादेशो प्यनिसः एवं तर्हि स्पष्टोदाहरणं तरसद्ज्ञान्नस्तु प्र भाष्यकारेणोत्त न्निन्द्रपिन्ने दृषि
द्रतीति अत्रेकारस्योदात्तत्वमाभूदाद्युदात्तमेव यथा स्यादित्येवमर्थं पित्ग्रहणमित्यर्थः लोपे कृत इति भ्राभ्यस्तयोरात इति परत्वाल्लोपः॥ ॥

अचन्न जायतेस्वयमेवेति अंतर्भावितण्यर्थत्वाज्जनिः कर्मकर्त्रे[redacted] विषयः एवं द्वादशधा जज्ञे इत्यादौ चांतर्भावितण्यर्थस्य सकर्मकस्य दृश्यते प्रयोगः नकर्तव्य
मिति योगविभागमंतरेणोपदेशग्रहणानुवृत्त्यैव सिद्धत्वात् तेन येविभाषेति यकारादिप्रत्ययविषयमावउपदेशे जनादीनामात्वविधानादिह च तास्या

=आत्वविधावुपदेशग्रहणानुवृत्त्यैवइतिविषयस्य ... एवं द्वादशधेति अत्राहिरण्यगर्भ एव देवमनादिनिर्दे

अचः कर्तृयकि यकि परे उपसंख्यानं यकि परे उपसंख्यानं कर्तव्यं स्तीर्यते स्वयमेव उपदेशवचनात् सिद्धं उपदेश इ
ति वक्तव्यं उपदेशवचने जनादीनां उपदेशवचने जनादीनां स्वरो न सिध्यति जायते स्वयमेव जायते स्वयमेव योगविभागा
त्सिद्धं योगविभागः करिष्यते अजंतानां कर्तृयकि इति वा आदिरुदात्तो भवति चीयते स्वयमेव चीयते स्वयमेव जायते स्वयमेव
जायते स्वयमेव। ततउपदेशे चाजंतानां कर्तृयकि वा आदिरुदात्तो भवति स्तीर्यते स्वयमे स्तीर्यते स्वयमेव तत्र ह्युपदेशग्र
हणं कर्तव्यं नव्यंतरेण उपदेशग्रहणं योगांगं जायते नकर्तव्यं प्रकृतमनुवर्तते क्व प्रकृतं तास्यनुदात्तेन् ङिददुप
देशाल्लसार्वधातुकमनुदात्तमह्न्विङोरिति ननु चोक्तमुपदेशे जनादीनां स्वरो न सिध्यतीति नैष दोषः नैवं विज्ञायते उपदे
शवचने जनादीनां स्वरो न सिध्यतीति कथं तर्हि जनादीनामप्यात्वे उपदेशवचनं कर्तव्यमिति तत्र हि तत्रोपदेशग्रहणं कर्त
व्यं नकर्तव्यं प्रकृतमनुवर्तते क्व प्रकृतं अनुदात्तोपदेशव नतितनोत्यादीनामनुनासिकलोपो झलि क्ङितीति यत्विव
वचने

दित्वाद्दुपदेशग्रहणानुवर्तनादुपदेशे जंतस्य कर्तृयक्याद्युदात्तस्य विधानात्सर्वत्रेष्टविषये स्वरः सिद्धः पत्तिसेऽग्रहणमिति। इड्ग्रहणादेव यत्वसे

=यदुपदेशोऽनर्थः।१= (१ उग्रहीष्यत इति प्रश्नः॥ ॥श्री॥ ॥श्री॥ ॥

पपक्थेति घलीसनेनयत्नं नस्यप्रहणाद्ग्रापंतोदात्तत्वं पक्षे चाद्युदात्तत्वंस्याद्वित्स्वरेण मध्योदात्तत्वं चेष्यते इदं ग्रहणं तु यदेडागमः क्रियते पेचिथेति तदा दात्तत्वा
र्थं स्याद्घ्याच लुल्वियेस्याद्दौ चतुर्णां पर्यायेणोदात्तत्वविधानेयपि [redacted] थेस्याद्दौ चेतु र्थो भावे पि पर्यायेणोदात्तत्रयं भवत्से
व मिड्भावे पि पपक्थेत्यत्रस्यात् संज्ञायाम्। प्रत्ययलक्षणेनेति चंचेवंचादधिकेव धिके स्याद्दौ संज्ञायामिति विहितस्य कनो लुम्मनुष्य इति लुविधानात्। अंगाधि

=तदुपपादयति·यथावेति·२=पर्यायेणेति·अनुदात्तमितिपरिभाषयेतिभावः।एतेनसन्निधियोगशिष्टत्वाभावोदर्शितः।२=चतुर्थेतिअन्मलरस्याग्रहणेवा॥=नन्वाद्यंतस्वदव्यविकल्पेन स्वरविधानादिडभावेकथंप्रवर्तिःस्यादतआह·इडग्रहणंकिं ति·२=
लित्स्वरभावेपीत्यर्थः।२=

इडंतो वेत्युच्यमाने इहापि प्रसज्येत पपक्थ नैतदस्ति प्रयोजनं अचइति वर्त्तते इदं तर्हि प्रयोजनं ययाथेति संज्ञायां किमर्थमिदमुच्यते
नत्विता दिर्निसमित्येव सिद्धं त्वितीत्युच्यते न चात्र त्वितं पश्यामः प्रत्ययलक्षणेन। नलुमताङ्गस्येति प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधः अंगा
धिकारेऽस्य प्रतिषेधः नलुमताङ्गस्येति अत उत्तरं पठति उपमानस्याद्युदात्तवचनं ज्ञापकमनुबंधलक्षणे स्वरे प्रत्ययलक्षणप्रति
षेधस्य उपमानस्याद्युदात्तवचनं ज्ञापकार्थं क्रियते किं ज्ञाप्यमेतत् ज्ञापयत्याचार्यः अनुबंधलक्षणे स्वरे प्रत्ययलक्षणं न भवतीति
किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनं गर्गावत्साः विदाः उर्वाः उष्ट्रग्रीवा वामरज्जुः त्वितीत्याद्युदात्तत्वं न भवति इह चात्रयइति तद्धितस्य
॥क्तितइत्यंतोदात्तत्वं न भवति॥ ॥ ॥

=मात्रगतः कार्यं·भावश्चनुबंधाश्रये·

कारइति सौवर्येः सप्तम्यइति वचनान्नलुमताङ्गस्मिन्त्वितिन्यासेपि नास्तिप्रत्ययलक्षणप्रतिषेधइत्यर्थः। अनुबंधलक्षण इति अनुबंधमात्राश्रयस्व
रविषयं ज्ञापकमित्यर्थः उष्ट्रग्रीवेति इवेप्रतिकृताविति विहितस्य कनो जीविकार्थेचापण्य इति लुप्॥ ॥ ॥

पथिप्रिय इति बहुव्रीहौ प्रकृत्या पूर्वपदमिति प्रकृतिस्वरः आद्युदात्तत्वं प्राप्नोति संतोदात्तत्वं चेष्यते सर्वस्तोम इति बहुव्रीहौ प्रकृत्या सेसाद्युदात्तत्वं सर्वदेशादृस्येष्यते। अ
नुबंधलक्षणा इत्येवेति। एवं च कृित्स्वरोऽपि प्रसययलक्षणेन भवति सिच्चाऽवामंत्रितस्वरास्तु भवंति अत्र प इत्यस्य चेतद्यानिम इति ८ कोऽत्रिभगुरुत्वेति लुक्॥

यद्यनुबंधलक्षण इत्युच्यते पथिप्रियो मथिप्रिय इति पथिमथोः सर्वनामस्थान इत्याद्युदात्तत्वं प्राप्नोति एवं तर्ह्याचार्यो ज्ञा
पयति स्वरे प्रसयलक्षणं न भवतीति एवमपि सर्पिरागच्छ सप्ताऽऽगच्छतेति आमंत्रितस्येत्याद्युदात्तत्वं न प्राप्नोति इह च माहिदातां माहि
धातां। आदिः सिचोऽन्यतरस्यामिति स्वरो न प्राप्नोति एवं तर्हि ज्ञापयत्याचार्यः सप्तमीनिर्दिष्टे स्वरे प्रसयलक्षणं न भवतीति। एवमपि
सर्वस्तोमः सर्वपृष्ठः सर्वस्य सुपीत्याद्युदात्तत्वं न प्राप्नोति एवं तर्ह्यनुबंधलक्षण इत्येव कथं पथिप्रियो मथिप्रियः वक्ष्यमेवैत
त् पथिमथोः सर्वनामस्थाने लुकि तु मतालुप्ते प्रसयलक्षणं न भवतीति निष्ठा च द्व्यजनात् निष्ठायां यजिदीर्घत्वे प्रतिषेधो
वक्तव्यः। दत्ताभ्यां। गुप्ताभ्यां। न वा बहिरंगलक्षणत्वात् न वा वक्तव्यः किं कारणं बहिरंगलक्षणत्वात्। बहिरंगो ऽत्र दीर्घः। अंतरंगः स्व
रः असिद्धं बहिरंगमंतरंगे अंतरेणापि चैतां परिभाषां सिद्धं कथं नैवं विज्ञायते न चेदाकारांतानिष्ठेति कथं तर्हि न चेदाकारात्परा नि
निषेधमंतरेण
ष्ठेति॥ ॥श्री॥ ॥

सर्पिरागच्छ सप्तस्वमो नपुंसकादिति सोर्लुक्। माहिदातामिस्य त्रगाति स्थाघ्विति सिचो लुक् निष्ठा च। निष्ठायां यजीति अनाकारांता या निष्ठेसाप्रिसवाग्निकारंभः
॥ ॥श्री॥ ॥

निर्देश इति अनात इति भाष्यमिसम्ये: इह च प्राप्नोतीति। विधिः प्रतिषेधाभावात् नचेदाकार इति तेनाप्नोराद्ध ादौ आकारस्योदात्तत्वाभावः अघाष्ट
इति। एकादेशे कृते आकारः कार्यी साद्युदात्तत्वं न प्राप्नोति। तस्मात्कार्यिविशेषणपक्षेप्यवश्यपाश्रयितव्या बहिरंगपरिभाषेत्याह। तस्मादिति। बहिरंगलक्षण
त्वादिति तेन तत्तु सूच्यते अवश्यपाश्रयितव्यत्वादस्याः परिभाषाया यस्त्वघाष्ट इत्यत्रैकादेशस्य बहिरंगत्वादसिद्धत्वादनादिति प्रतिषेधाभावः आशि

यद्येवं निर्देशश्चैवं नोपपद्यते न ह्येषा आकारात्परा पंचमी युक्ता इह च प्राप्नोति आप्नोराद्ध इति एवं तर्हि नचेद् वर्णोसराति
ष्ठेति भवेन्निर्देश उपपन्नः इह तु प्राप्नोति आप्नोराद्ध इति इह च न प्राप्नोति यतः रत इति एवं तर्हि विहितविशेषणमकारांत
ग्रहणं नचेदकारांताद्विहिता निष्ठेति एवमपि दत्तः अत्र न प्राप्नोति इह च प्राप्नोति आप्नोराद्ध इति एवं तर्हि कार्यिविशेषण
=अथ्यासादिसस्यस्य ३= माकारग्रहणं नचेदाकारः कार्यी भवति एवमपि अघाष्टः कराष्टः अत्र न प्राप्नोति तस्मात् तत्तु सूच्यते निष्ठायां प्रत्ति दीर्घ
त्वे प्रतिषेधो न गौ बहिरंगलक्षणत्वादिति। आशितः कर्त्तो किं निपात्यते आशितेकर्त्तरि निपातनं उपधादीर्घत्वमाद्युदात्त
त्वं च आशित इति क्तं कर्त्तरि निपात्यते आशितवान् आशितः उपधादीर्घत्वमाद्युदात्तत्वं च निपात्यते आद्युदात्तत्वमनि
१ पातमधिकारात् सिद्धं उपधादीर्घत्वम निपात्सं [redacted] ॥ ॥

तः सकर्मकत्वाद् शेः कर्त्तर्ये प्राप्तः क्तो निपात्यते नचाविवक्षितकर्मत्वादकर्मकत्वप्रदेशात्कर्त्तरि क्तो लभ्यते पचिदृहासादीनामपि कर्मविशेषाविवक्षायां कर्त्तरि
क्तप्रसंगात् तस्माद्यस्य न कदाचिदेकस्मिन्नेवार्थे द्रव्यकर्मणा संबंधः सोऽकर्मको नान्यः॥ ॥ ॥ ॥

=दृषाकालादिभिन्नेन. १=

भा०कै०६ ८८

आङ्पूर्वस्येति याथादिस्वरापवादः प्राद्युदात्तत्वं विधीयते नलक्षणेनेति संहितैवापो ह्यृषेयी पदानि तु पौहृषेयाणीति भावः रिक्ते वेणुरिक्तयोरिति संज्ञायां पूर्वविप्रति षेधान्नित्यो विधिः प्रवर्त्तत इति भावः उपोत्तमं नरितीति रइदस्येत्यन्तो वर्णो रिछहे नोच्यते तस्मिन्सूत्रे मुदात्तमिति वितायमानेनार्थ उपोत्तमग्रहणेनेत्यर्थः

=भात्रदस्तेनेनानुवृत्तमाप्तविभाषाप्राप्ताप्राप्तविभाषा वा संज्ञायां तथाहि मंडूकानुवृत्ता संज्ञायामित्येतदनयोरनुवर्तनेन तत्राप्तविभाषा अथवानुवर्तते परविप्रतिषेधश्चात्र भाषामात्रावि भाषा २२ =पूर्वग्रहणं च्व्यौर्थः नान्यदति नप्रवर्तते १८

आङ्पूर्वस्य प्रयोगः यद्येवमवग्रहः प्राप्नोति नलक्षणेन पदकारा अनुवर्त्याः पदकारैर्नाम लक्षणमनुवर्त्यं यथालक्षणं पदं कर्त्तव्यं रिक्ते विभाषा विभाषा वेति विधानयोः किमियं प्राप्ते विभाषा आहोस्विदप्राप्ते कथं च प्राप्ते कथं चाप्राप्ते यदि संज्ञायामुपमानं निष्ठा च द्यु जनात् इति च नित्ये प्राप्ते आरंभः ततः प्राप्ते अन्यथा त्वप्राप्ते वेणुरिक्तयोरप्राप्ते विभाषा प्राप्ते नित्यो विधिः वेणुरिव वेणुः रिक्तो नाम कश्चित् उपोत्तमं रितीति उपोत्तमग्रहणं किमर्थं नरिति पूर्वमित्येवोच्येत तत्रायमप्यर्थः मतो पूर्वमात्संज्ञायां स्त्रियामित्यत्र पूर्वग्रहणं न क =अनुइत्येव जानातः ४= र्त्तव्यं भवति एवं तर्हि उपोत्तमग्रहणमुत्तरार्थं वक्ष्यत्यन्तरस्यामुपोत्तममित्येव इह मा भूत् माहिस्सदधत्। अन्तो वत्याः। ईवत्यां किमर्थमिदमुभयमुच्यते। नवत्या इत्येवोच्येत वत्या इतीयत्युच्यमाने राजवती अत्रापि प्रसज्येत। अथ वत्या इत्युच्यमाने कस्मादेवात्र न भवति। असिद्धो नलोपः तस्मात्सिद्धत्वान्नैषोऽवती शब्दः कस्तर्हि अन्वती शब्दः यथैव तर्हि नलोपस्यासिद्धत्वान्नावती शब्द एवं वत्व स्यासिद्धत्वान्नावती शब्दः आश्रयात्सिद्धत्वं स्यात् अन्तो वत्या इति॥ ॥ ॥

माहिस्सदधदिति धेटो विभाषा धेट्व्योरिति च्लेश्चङादेशः तत्र त्रिप्रभृतीनामभावात् उपोत्तमत्वं चुङ्. तस्य नास्तीति चङ्एवोदात्तत्वं भवति पूर्वग्रहणे तु क्रि एम० ८८ यमाणे चङ्पूर्वस्य धातोः स्यात्॥ ॥श्री॥ ॥श्री॥ ॥श्री॥

=एद्गपरविप्रतिषेधबाधकत्वमित्यर्थः ।।२=

चौ। चोरतद्धितइति चौयः स्वरो विधीयते स चोः संबन्धी भवतीति षष्ठीनिर्देशः कृतः प्रत्ययस्वरोन्त्रे ति। यत्रानुदात्तः प्रत्ययः स चुस्वरस्यावकाशो दधीचो दधीचेति
भावः स्थानांतरमप्राप्त इति अपवादस्थानं प्राप्नोत्वलवानित्यर्थः तदेवापवादत्वं दर्शयति प्रत्ययस्वरस्येति। प्रत्ययस्वरस्यैवोदात्तनिवृत्तिस्वरेण प्राप्ति:
क्रियत इति प्रत्ययस्वरापवादश्चुस्वर इत्यर्थः कृत्स्वरेण। चांचतेरकार उदात्तः नगोश्वन्निति अंचतिधातुरेव तत्रोपात्तो न तु नांचेः दृ जायामिति प्रतिषि

=अयोदात्तस्वरमाश्रयेआह-कृत्स्वरेणेति।१=प्रत्ययोत्तरप्रसक्तोयोत्तरं प्राप्तेरितिभावः।।२=ननु प्रत्ययस्वरापवादत्वमुपपत्तियोदात्तनिवृत्तिस्वरबाधक त्वोपपादनमयुक्तमत आह-प्रत्ययेति।२= यत्तर्हीति-यद्यपुनरित्यर्थः। अत्राप्येकोनेकापि प्रत्ययस

चौ। चोरतद्धिते। चुस्वरः अतद्धित इति वक्तव्यं इहमाभूत् दाधीचोमाधूचः इति तन्न हि वक्तव्यं न वक्तव्यं प्रत्ययस्वरेणात्र बाधको भविष्यति
स्थानांतरस्याप्राप्तः चुस्वरः प्रत्ययस्वरस्यापवादः अनुदात्तौ सुप्पितावि ति अनुदात्तौ सुप्पितावेतयोरुदात्तनिवृत्तिस्वरः प्राप्नोति। किंकार
णं नगोश्व नृसावर्वर्णेति प्रतिषेधात् नैष उदात्तनिवृत्तिस्वरस्य प्रतिषेधः कस्य तर्हि तृतीयादिस्वरस्य यत्तर्हि न तृतीयादिस्वरो नास्ति द
धीचः पश्येति। एवं तर्हि न तृतीयादिलक्षणस्य प्रतिषेधं शिष्म: किं तर्हि येन केन चिल्लक्षणेन प्राप्तस्य विभक्तिस्वरस्य प्रतिषेधं यदि
विभक्तिस्वरस्य प्रतिषेधः वृक्षवान् तक्षवान् अत्र न प्राप्नोति मतुप्ग्रहणमपि प्रकृतमनुवर्तते ह्रस्वनुड्भ्यां मतुबिति यदि
१ नद्यनुवर्तते ।। ×धात्तनिवृत्तिस्वरः।उदात्तनिवृत्तिस्वरस्य चुस्वरः।प्रत्ययैर्वा इति

=ननु नगो श्वन्निति सूत्रकृतनञो पांचतेर्ग्रहणलक्षणं दधीचे सार्वेतेन निषेधः।तत्राह-अंचतिर्धातुरेव सादि-१= [redacted]

दुर्नलोपः कि न्वितः तृतीयादिस्वरस्येति नगोश्वन्निसत्रसावेकाच इसत स्तृतीयादिग्रहणमनुवर्तते यत्तर्हीति तत्रोदात्तनिवृत्तिस्वरस्य बाधक एव चुस्वर इत्यर्थः
एवं तर्हीति। नगोश्वन्नित्यत्र विभक्तिग्रहणमेवानुवर्तते न तृतीयादिग्रहणमित्यर्थः तत चुस्वरः प्रत्ययस्वरस्य न बाधक इति उपसंख्यानं नारब्धव्यं प्रत्य
यस्वरेण सिद्धत्वात्। वृक्षवानिति मतुपो विभक्तित्वाभावात्प्रतिषेधाभावे ह्रस्वनुड्भ्यां मतुप उदात्तत्वं प्राप्नोति ।। ।। ।।

भा०कै०६ वेतस्वानि कुमुद्ननडवेतसेभ्योऽमतुप्प्रत्ययः तत्र लक्षणविशेषानपेक्षे उदात्तत्वमात्र प्रतिषेधे विज्ञायमाने उदात्तनिवृत्तिस्वरस्यात्र निषेधः प्राप्नोतीत्यर्थः अ
८१ नुबन्धेष इति तदनुबन्धकग्रहणे नातदनुबन्धकस्येति मतुप्ग्रहणे न अतुपो ग्रहणं न भवति वुल्विधौ तुमतोरिसु कारानुबन्धकनिर्देशात् सम्भाषानुपस्था
नाद्वयोरपिग्रहणं यद्यत तर्हीति। तस्य स्थानान्तरप्राप्तत्वमस्त्येव चतुःस्वरस्येत्यर्थः कुमारीति। कुमारशब्दः सावर्णान्त इति ईकारस्योदात्तनिवृत्तिस्व

वेतस्वान् अत्रापि प्राप्नोति मतुप्ग्रहणमनुवर्तते अतुप्रभृतयः यदि तर्हि मतुपो ग्रहणेऽतुपोग्रहणं न भवति वेतस्वानिति व
त्वं न प्राप्नोति। सामान्यग्रहणं वक्ष्ये इह पुनर्विशिष्टस्य ग्रहणं यद्यत तर्हि विभक्तिर्नास्ति दधीचीइति यदि पुनरयमुदात्तनिवृत्ति
स्वरस्यापि प्रतिषेधो विज्ञायेत। नैवं शक्यं। इहापि प्रसज्येत। कुमारीति। सतिशिष्टः खल्वपि चतुःस्वरः कथं चाविस्तुच्यते यत्रा
स्यैतद्रूपं कचास्यैतद्रूपं यजादावुसर्वनामस्थानेऽभिनिर्वृत्ते नकारलोपे अकारलोपे च तस्मात्सुष्ठुच्यते चोरतद्धित इति समा
सस [redacted] समासान्तोदात्तत्वे व्यंजनान्ते षूपसंख्यानं समासान्तोदात्तत्वे व्यंजनान्तेषूपसंख्यानं कर्तव्यं एजकृषतद्वास्तण
१ सम्मितः। हल्स्वरप्राप्तौ व्यंजनमविद्यमानवत्॥ ॥ ॥

रप्रतिषेधप्रसंगः तस्माद्दधीचीसत्रस्थानान्तरप्राप्त एव चतुःस्वर इति चोरतद्धित इति वक्तव्यमेव। सतिशिष्ट इति दध्यच् [redacted] अत्र अत्र इति स्थिते अन्तरंगानपि
विधीन्बहिरंगो लुग्बाधते लुडित्येतच्चेति पूर्वं तद्धितः पश्चाद्दच इत्सलोपः समासस्य व्यंजनान्तेष्विति। उच्चैरदात्तइत्यत्र च इस्तु नु वर्तनेनादजन्तस्य समा राम०
१ समासान्तोदात्तत्वविधानाच्छूलं तस्य न प्राप्नोतीति वचनं॥ ॥ ॥ ८१

हल्स्वरप्राप्ताविति। हल एव प्रकृतत्वादविद्यमानवत्त्वं विज्ञास्यते स्वरप्राप्ताविति प्रकृतत्वाद्व्यंजनस्यैव प्राप्तिः प्रत्येष्यते द्विर्वचनमिति उभयोपादाने स्पष्टावगतिर्भवती
त्यर्थः स्वरितत्वं न प्राप्नोतीति। हल्स्वरप्राप्त्यभावाद्दकारस्याव्यवधायकत्वात्। मौरिकिविधमिति मौरिकीणां विषयो देशः मौरिक्यादिभ्यः षुकार्यादिभ्यो विधल्भक्तौ

हल्स्वरप्राप्तौ व्यंजनमविद्यमानवद्भवतीत्येषा परिभाषा कर्त्तव्या किमर्थमिदमुच्यते न हल्स्वरप्राप्तावविद्यमानवदित्येवोच्येत
स्वरप्राप्तौ व्यंजनमविद्यमानवद्भवतीति वा। द्विर्वचनं तु वद्भवति यदि हल्स्वरप्राप्तौ व्यंजनमविद्यमानवद्भवतीत्युच्यते दधि उदा
त्तादनुदात्तस्य स्वरित इति स्वरितत्वं न प्राप्नोति। उदात्ताच्च स्वरितविधौ व्यंजनमविद्यमानवद्भवतीत्येषा परिभाषा कर्त्तव्या कान्येत
स्याः परिभाषायाः प्रयोजनानि। प्रयोजनं ल्तिदाद्युदात्तं तो दात्तविधयः लितिप्रत्ययात्पूर्वमुदात्तं भवतीति इहैव स्यात् मौरिकिविधं
मौलिकिविधं चिकीर्षकः जिहीर्षक इत्यत्र न स्यात् त्रिसादिभ्यः दात्तो भवतीति इहैव स्यात् अहिचुम्बकायनिः आग्निवेश्यः गार्ग्यः
ह्लतिरित्यत्र न स्यात्। धातोरन्त उदात्तो भवतीति इहैव स्यात् तुरौति पचतीत्यत्र न स्यात्॥ ॥ ॥

=हल्स्वरप्राप्ताविसेतस्याः ३=

लाविति विधल्प्रत्ययः। चिकीर्षक इति रेफषकाराभ्यामीकारस्याव्यवधानात् अहिचुम्बकायनिरिति प्राचामवृद्धात्फिन् बहुलमिति फिन् आग्निवेश्य इति गर्गादि
त्वाद्यञ्। गार्ग्य इति हलादित्वात् अच आदित्वाभावात्॥ ॥श्री॥ ॥श्री॥ ॥

भा॰कै॰ ६ कथं हीति अज्ग्रहणमेतत् अनुदात्तादीनां सर्वविभक्त्यन्त इति सर्वविभक्त्यन्तता वपवत्ता सर्वविभक्त्यन्ततः सर्वेग्रहणमनेकोपलक्षणार्थं सप्तानां विभक्तीनामिहानुयोगा
९०

इदं तावदयुक्तं यदुच्यते हल्स्वरप्राप्तौ व्यंजनमविद्यमानवद्भवतीति कथं हि हलो नाम स्वरप्राप्तिः स्यात् तच्चापि भुवता उदात्तानुस्वरितविधाविति वक्तव्यं तथानुदात्तादेरंतोदात्ताच्च यदुच्यते तद्व्यंजनादेर्व्यंजनान्ताच्च न प्राप्नोति। यदि पुनः स्वरविधौ व्यंजनमविद्यमानवद्भवतीत्युच्येत। अथ स्वरविधौ व्यंजनमविद्यमानवद्भवतीत्युच्यमानेऽनुदात्तादेरंतोदात्ताच्च यदुच्यते तत्किं सिद्धं भवति व्यंजनादेर्व्यंजनांताच्च। नाद्य सिद्धं कथं स्वरविधिरिति सर्वविभक्त्यन्तः समासः स्वरेण विधिः स्वरविधिः स्वरस्य विधिः स्वरविधिः स्वरतो विधिः स्वरविधिरिति। नैवं शक्यं इह हि दोषः स्यात् उदश्वित्वान्घोषः विद्युत्वान् बलाहक इति ह्रस्वनुड्भ्यां मतुबिति सेषः स्वरः प्रसज्येत। अस्तु तर्हि हल्स्वरप्राप्तौ व्यंजनमविद्यमानवद्भवतीति। ननु चोक्तं कथं हि हलो नाम स्वरप्राप्तिः स्यादिति। उच्चैरुदात्तः नीचैरनुदात्त इत्यत्र अच इति निर्दिष्टम् अन्यग्रहणं निवर्तते तस्मिन्निवृत्ते हलोपि स्वरप्राप्तिर्भवति यदप्युच्यते उदात्तानुस्वरितविधाविति वक्तव्यमिति न वक्तव्यं। नेदं पारिभाषिकानुदात्तस्य ग्रहणं किं तर्हि अन्वर्थग्रहणं अविद्यमानोदात्तमनुदात्तं भवति उदात्तानुदात्तस्य स्वरित इति। यदप्युच्यते अनुदात्तादेरंतोदात्ताच्च यदुच्यते तद्व्यंजनादेर्व्यंजनांताच्च न प्राप्नोतीति आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति तत्र सिद्धं तद्भवति व्यंजनादेर्व्यंजनांताच्चेति। यदयं [illegible] अनुदात्तादावपृथिवीरुद्रपूषमंथिष्विति प्रतिषेधं शास्ति सा तर्हि एषा परिभाषा कर्त्तव्या न कर्त्तव्या आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति भवत्येषा परिभाषेति यदयं यतोऽनाव इति नावः प्रतिषेधं शास्ति॥१०॥ इति श्री॰ व्याकरण॰

ता अविद्यमानोदात्तमिति अजन्त्यमुदात्तोऽनुदात्तात्पर इति दधिशब्दे स्वरितः सिद्धः॥ ॥इत्युपाध्यायजैयटपुत्रकैयटकृते भाष्यप्रदीपे षष्ठस्याध्यायस्य प्रथ राम॰
मे पादे षष्ठमाह्निकम्॥ ॥पादश्च प्रथमः समाप्तः॥ ॥ ९०

तउत्त॰

बहुव्रीहौ प्रकृत्या पूर्वपदं किमर्थमिति। अंतरेणैतन्नञ्सुभ्यामिति प्रतिषेधस्य सिद्धिं मत्वा प्रश्नः। समासांतविधेरिति समासांतस्योदात्तविधानात्तद्बाधनार्थमिदमित्यर्थः सुकृ
दिति शोभनं लक्षणं कृतवानिति सुकृन्मेधा पेति क्विप्। नञ्सुभ्यामिति सिद्धे विधिरारभ्यमाणो नियमाय भवतीति न्यायात् एवमपीति नानापदस्वरप्राप्तौ समा
सांतोदात्तत्वविधानान्नियमेन तद्बाधनो द्वयोरपि पूर्वपदोत्तरपदयोः प्रकृतिस्वरप्रसंगः। परस्येति उत्तरपदस्य नियमार्थं सति प्रकृतिस्वरे पारिशेष्यात्पूर्वपद
स्यैव प्रकृतिस्वरो भविष्यतीत्यर्थः। क्षेपे विधिरिति। अनुदरः सुदर इत्यादौ पूर्वपदस्यांतोदात्तत्वं क्षेप इति प्राप्तं तद्बाधनार्थं नञ्सुभ्यामिति स्यात् न तु नियमा

=विपरीतलक्षणया क्षेपः।

बहुव्रीहौ प्रकृत्या पूर्वपदम्। किमर्थमिदमुच्यते बहुव्रीहिस्वरं शास्ति समासांतविधेः सुकृत्। सुकृद चार्यः समासांतोदात्तत्वे प्राप्ते बहुव्रीहिस्वरमप
वादं शास्ति नैतदस्ति प्रयोजनं नञ्सुभ्यामित्येतन्नियमार्थं भविष्यति नञ्सुभ्यामेव बहुव्रीहिरंत उदात्तो भवति नान्यत इति। एवमपि कुत एतत्
पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं भविष्यति न पुनः परस्येति। परस्य शितिशासनात्। शितेर्नित्याबह्वज्बहुव्रीहावित्येतन्नियमार्थं भविष्यति। शितेरेव नान्यत इति। यथा
वदुच्यते नञ्सुभ्यामित्येतन्नियमार्थमिति। क्षेपे विधिर्नञो सिद्धः उदराश्वेषुषु क्षेप इत्येतस्मिन्प्राप्ते तत एतदुच्यते यदप्युच्यते परस्य शि
तिशासनादिति परस्य नियमो भवेत्। परस्यैव नियमः स्यात्। शितेर्नित्याबह्वज्बहुव्रीहावन्यस्मादिति यदि तर्हि पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं समासांतोदा
त्तत्वं बाधते च प्रियः वा प्रियः अपवाप्यबाधेत अंतस्थवा प्रिये सिद्धं। अंतोदात्तत्वं च वा प्रिये सिद्धं कुतः संभवात्। असति खल्वपि संभवे बाधनं

×भ्यां नियमार्थं तु नञ्सु×५ भवति अस्ति च संभवो यदुभयं स्यात्॥ ॥ ॥ ॥

यं विधिनियमसंभवे विधेर्बलवत्त्वात्। नञ्ग्रहणमुपलक्षणं सोरपि क्षेपविषयत्वसंभवात्। शितेर्नित्याबह्वज्बहुव्रीहावितिशितिलत्वादादिषूत्तरपदप्रकृतिस्वरो नियमेन निवर्तते
न तु चित्रगुप्रभृतिष्वित्यर्थः। तदेवं सूत्रं कर्तव्यत्वेन स्थापितं। च प्रिय इति। चादयोनुदात्ता इति चवा शब्दावनुदात्तौ तयोः प्रकृतिस्वरे समासांतोदात्तत्वं न प्राप्नोति। अस्ति च सं
भव इति। उदात्तानुदात्तयोर्भिन्नविषयो विरोधाभावात्॥ ॥श्री॥ ॥श्री॥ ॥

भा० कै० ६ सत्यपीति सामान्यविशेषविषयत्वनिबंधनत्वात् वाध्यबाधकभावस्य ननु चासत्यपि समासांतोदात्तत्वे प्रियशब्दः प्रत्ययस्वरेणांतोदात्त एव भविष्यति । न च प्रत्ययस्वरस्य
८१ बाधकः पूर्वपदप्रकृतिस्वरः एवं तर्ह्युदाहरणांतरं कुभाष्यकारेण प्रदर्शिता इदं तूदाहरणं समपाद इति समशब्दः सर्वानुदात्तः पादशब्दो वृषादित्वादाद्युदात्तस्तत्र पूर्व
पदप्रकृतिस्वरेण समासांतोदात्तत्वे बाधिते पादशब्दस्याद्युदात्तः श्रूयेत प्रकृत्या द्विधेति उदात्तत्वस्य यत् प्रकृतं विधानं तस्मात् प्रकृतिभावद्वारेण नुज्ञायमानाद्

= असंभवबाधो वेकिल्लि बंधनो बाध्यबाधकभावोत आह सामान्येति । २= बाधक इति । नापाते प्रत्ययस्वरे पूर्वपदप्रकृतिस्वरस्य नार्थं आदिति भावः । ३= उदात्तेति । बहुव्रीहौ समासे पूर्वपदस्येयं ... इति । सत्स्वभावे नाबाधिविकारस्य ... इति भावः । ४=

प्रत्ययेऽपि संभवे बाधनं भवति तद्यथा दधि ब्राह्मणेभ्यो दीयतां तक्रं कौण्डिन्यायेति सत्यपि संभवे दधिदानस्य तक्रदानं निवर्तकं भवति एवमिहा-
पि सत्यपि संभवे पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं समासांतोदात्तत्वं बाधिष्यते एवं तर्हि प्रकृत्या द्विधेः बहुव्रीहौ प्रकृत्या पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं भवतीति ॥
किं च प्रकृतं उदात्त इति वर्तते एवमपि कार्यप्रियः हार्यप्रियः इत्यत्र न प्राप्नोति । स्वरिते ऽप्युदात्तोऽस्ति अथवा स्वरितग्रहणमपि प्रकृत-
मनुवर्तते क्व प्रकृतं । तित्स्वरितमिति बहुव्रीहाविति सिद्धं अंतरेणापि बहुव्रीहिग्रहणं सिद्धं तत्पुरुषे कस्मान्न भवति । तत्पुरुषे तुल्या-
र्थतृतीयासप्तम्युपमानाव्ययद्वितीयाकृत्या इत्येतन्नियमार्थं भविष्यति ॥ ॥श्री॥ ॥ ॥

प्रियादौ प्रकृतिस्वरो न भवतीत्यर्थः स्वरितेऽपीति नन्वत्र उदात्तसंज्ञा विहिता वर्णैकदेशस्य वर्णग्रहणेन न गृह्यते एवं तर्ह्युदात्तावयवत्वात् स्वरितोऽप्युदात्तग्रहणेन गृ-
ह्यते गौणमुख्यन्यायस्य लक्ष्यदर्शनवशान्नाश्रीयते अत एवास्मिन् पक्षे असमाधेयपक्षांतरमाह । अथवेति बहुव्रीहाविति विनापि बहुव्रीहिग्रहणेन प्रप्र०
बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरः सिद्ध इत्यर्थः ॥ ॥ ॥श्री॥ ॥ ॥श्री॥ ॥ ८१

द्विगौ तर्हीति। यद्यपि द्विगुस्तत्पुरुषस्तथापि तत्र नियमं तत्र प्रतिपादनाय प्रश्नः। इष्टतश्चेति। प्रयुक्तानामन्वाख्यानान्नानिष्टार्था शास्त्रप्रवृत्तिः। एतेषामिति। तत्पुरुषादीना
मित्यर्थः। समस्ति बहुव्रीहिग्रहणे समासान्तोदात्तत्वस्य पूर्वपदप्रकृतिस्वरस्य चैकविषयत्वाद्द्विगोः धातुपर्यायः प्राप्नोति। चित्रगुस्तत्पुरुषश्चेतः पंचारत्निरित्यादौ यस्मान्न तत्पुरुषादि
षु तत्प्राप्यादीन्येव पूर्वपदप्रकृतिस्वरातिभवेति नान्यानीत्येवं नियमः कृतो न तु प्रकृतिस्वर एवेति नियमस्तस्य पर्यायः द्विपादिति द्वौ पादावस्य द्विपादित्यादौ समासान्तोदात्त

यप्रसंगः।

द्विगौ तर्हि कस्मान्न भवति। इंगते द्विगाविस्ते तन्नियमार्थं भविष्यति। द्वंद्वे तर्हि प्राप्नोति। राजन्यबहुवचनद्वंद्वेऽन्धकवृष्णिष्वित्येतन्नियमार्थं भवि
ष्यति। अव्ययीभावे तर्हि प्राप्नोति। परिप्रत्युपापा वर्ज्यमानाहोरात्रावयवेष्वित्येतन्नियमार्थं भविष्यति। एवमपि कुत एतत् एवं नियमो भविष्यति एतेषामेव तत्
पुरुषादिष्विति। न पुनरेवं नियमः स्यात् एतेषां तत्पुरुषादिष्वेवेति। इष्टतश्चावधारणं इष्टतश्चावधारणं भविष्यति। एतेषां तर्हि बहुव्रीहेश्च पर्यायः
प्राप्नोति। द्विपादिष्टेर्विततस्तेषु पर्यायो न प्रकल्पते। यदयं द्वित्रिभ्यां पाद्दन्मूर्द्धसु बहुव्रीहाविति द्वित्रिभ्यां पाद्दन्मूर्द्धसु बहुव्रीहौ ... पर्याये पर्यायं शास्ति तत्
ज्ञापयत्याचार्यः पर्यायो न भवतीति। उदात्ते ज्ञापकं स्वेतत्। उदात्त एतत् ज्ञापकं स्यात्। स्वरितेन समाविशेत्। स्वरितेन च समावेशः प्राप्नोति॥०

=द्विवितस्योक्तत्वपदयोः पूर्वपदप्रकृतिस्वरं द्विगौविति तदर्थः। तत्र सामान्यापेक्षमिदानेषामिहेति।=

त्व पूर्वपदप्रकृतिस्वरोऽपर्यायेण सिद्धाविति द्वित्रिभ्यां पाद्दन्मूर्द्धसु बहुव्रीहाविति स्वंतोदात्तविकल्पो न विधेयो विहितस्तु ज्ञापयति बहुव्रीहिस्वंतोदात्तो भवतीति तत्र यादि
ष्विति तस्योच्चेति ज्ञापकं येषामिह पूर्वपदप्रकृतिस्वरो नियमस्तेषां समासान्तोदात्तत्वं पक्षे न भवतीति बहुव्रीहिग्रहणं प्रसाख्यातं उदात्ते ज्ञापकमिति। इ
होदात्तग्रहणानुवृत्तसाद्धयोरुदात्तयोः पर्यायाभावज्ञापकात् कार्यप्रिय इत्यादौ न उदात्तस्वरितयोः समावेशः प्राप्नोत्येवेत्यर्थः॥ ॥श्री॥

स्वरितेपीति एतत्पूर्वमेव व्याख्यातम्। तत्पुरुषे। कर्मधारये प्रतिषेध इति विशेषणसमासो नञ्‌ तत्पुरुषः। तत्र स्मर्यमाणयोः पूर्वोत्तरपदयोः विभक्तिविशेषमनुपादाय सामान्यलक्षणेनायं समासो विहित इत्यर्थः। नञ्कुनिपातनामिति निपातत्वादेव सिद्धेन प्रत्यग्रहणं विस्पष्टार्थं कारान्तादिस्वरादिबाध

प्रतिपदोक्तयोः॥

=फलांतरमप्याह अकारान्त इत्यादि पुनर्विधानस्य बाधकबाधनार्थता तत्र पदिक ... बाधितत्वात्

स्वरितेषु दृष्टान्तोऽस्ति बहुव्रीहिस्वरं शास्ति समासान्तविधेः सुकृत नञ्सुभ्यां नियमार्थं तु परस्य शिति शासनात् क्षेपे विधिविनेत्रोऽसिद्धः परस्य तु नियमो भवेत्। इत्यन्तस्य बहुव्रीहियेऽपि सिद्धः संभवात्प्रकृताद्विधेः बहुव्रीहावतेऽसिद्धमिष्टतस्त्वावधारणं द्विपादिष्टेऽवितस्तेऽप्यपर्यायो न प्रकल्प्यते। उदात्ते ज्ञापकं तु तत्स्वरितेन समाविशेत्। तत्पुरुषे तत्पुरुषे विभक्तिप्रकृतिस्वरत्वे कर्मधारये प्रतिषेधः तत्पुरुषे विभक्तिप्रकृतिस्वरत्वे कर्मधारये प्रतिषेधो वक्तव्यः। परमकारकं। परमेणकारकेण परमे समे कारके परमकारके इति सिद्धं तु लक्षणप्रतिपदोक्तस्यैव ग्रहणात्। सिद्धमेतत्। कथं। लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैवेति प्रतिपदं यो द्वितीया सप्तमी तृतीया समासस्तस्य ग्रहणं। लक्षणोक्तश्चायं अव्ययेपरिगणनं कर्तव्यं अव्यये नञ्कुनिपातनं। अव्यये नञ्कुनिपातानामिति वक्तव्यं। नञ् अब्राह्मणः अवृषलः। नञ्। कु। कुब्राह्मणः कुवृषलः॥ कुनिपात निष्कौशाम्बिः निर्वाराणसिः। इह मा भूत्। स्नात्वाकालकः पीत्वास्थिरकः स्त्वायां वा प्रतिषेधः त्वायां वा प्रतिषेधो वक्तव्यः। स्नात्वाकालकः पीत्वास्थिर

×कारकेण पर×॥ ॥ ॥कः उभयं न वक्तव्यं। निपातनात्सिद्धं किं निपातनं॥ ॥ श्री

=सोहति अव्ययीभावे सति शिष्टमपि प्रत्ययस्य स्वरं बाधितामने वेत्यर्थः। १ सामीप्यादयः स्वरद्योतनिपाताः। २ चिंत्यमिति दिंगादी अंतरुदात्ती भावादिषु सामिकृताद्रीनांपाठात् ...

नार्थस्तेन यच्चोपपदं कृति नञ् तस्य च स्वरो बलीयान् भवति। सैहनिर्दिष्टस्य च नञ्स्वरो बलीयान् भवतीति न वक्तव्यं भवति। स्त्वायां वेति परिगणनं वा कर्तव्यं स्त्वायां प्रतिषेधो वक्तव्य इत्यर्थः नन्वभिन्नफलत्वाद्विकल्पोऽनुपपन्नः परिगणने सति सामिकृतं स्वयं धौतमित्यादिषु प्रकृतिस्वराभावः स्त्वायां प्रतिषेधे तु प्रकृतिस्वरस्य संग इति
वा
॥ चिंत्यमेतत्॥ ॥

अवधारणमत्रेति अनेकप्रयोजनसंपत्तिर्निपातनात्भवतीत्यर्थः तेनैवेति अंतोदात्तानांपाठेनेत्यर्थः सदृश अविरविकन्यायेनेति अविरविक इतिसमुदायैकदेशानु
करणमितितुल्या भांल्लोपाभावः अनेनैवेतदृश्यते अवेर्मांसमितिप्राप्नोपि तद्धितोः न भिधानान्न भवतिकिंतुनः पित्रासदृश इत्यत्राविहितेनतृतीयासमासोभविष्य
बा°
=भप्तरवंसकादित्रु°१=
=दर्पसदेसत्रसदृशग्रहणाभावइतिभावः°१=

अवधारणमत्रसमासार्थत्वमभावार्थंचनिपातनंकर्तव्यं तेनैवयत्नेनस्वरेणभविष्यति सदृश सदृशग्रहणमनर्थकं तृतीयासमास [redacted]
वचनात् सदृशग्रहणंमनर्थकं किंकारणं तृतीयासमास [redacted] वचनात् सदृशशब्देनतृतीयासमासउच्यते तत्रतृतीयापूर्वपदंप्रकृतिस्वरंभव
तीत्येवसिद्धं षष्ठ्यर्थंतर्हीदंवक्तव्यं पितुःसदृशः पितृसदृशइति। षष्ठ्यर्थमितिचेत्तृतीयासमासवचनानर्थक्यं षष्ठ्यर्थमितिचेत्तृतीया
समासवचनमनर्थकंस्यात्। किंकारणं। इहास्माभिस्त्रिशब्द्यंसाध्यंपित्रासदृशः पितुःसदृशः पितृसदृशइति। तत्र द्वयोःशब्दयोःसमाना
र्थयोरेकेन विग्रहः अपरेणवृत्तिर्भविष्यति अविरविकन्यायेन तद्यथा अवेर्मांसमितिविगृह्याविकशब्दादुत्पत्तिर्भवति आविक
मिति एवंपितुःसदृशइतिविगृह्यपितृसदृशइतिभविष्यति पित्रासदृशइतिविगृह्यवाक्यमेवभविष्यति। अवश्यंतृतीयासमासोवक्त
व्यं [redacted] यत्रषष्ठ्यर्थोनास्तितदर्थं भोजनसदृशः अध्ययनसदृशइतियदितर्हितस्यनिबंधनमस्तितदेववक्तव्यं इदंनवक्त
व्यं इदमप्यवश्यंवक्तव्यंयत्रषष्ठीश्रूयतेतदर्थंदास्याःसदृशः वृषल्याःसदृशइति॥ ॥ ॥ ॥

ति भोजनसदृशइति हेत्वाविति भोजनादिभ्यस्तृतीया अत्रषष्ठ्यभावात्षष्ठीसमासाभावः दास्याःसदृशइति षष्ठ्या आक्रोशइत्यलुक् उदात्तयणोहल्पूर्वादिति
१ द्विअक्षे रुद्रात्तं [redacted] ॥श्री॥ ॥श्री॥ ॥

भा० कै० ६
९३

इगंत॰ यणगुणयोरिति पंदस्य स्वरविधानात् सुप्सुपेत्यत्रे निसत्वाघ एणगुणयोः कृतयोरिगन्तत्वाभावात् प्रकृतिस्वरेण न प्राप्नोतीति वचनम् पंचारत्न्यादिति पंचारत्न
यः प्रमाणमेषामिति तद्धितार्थे द्विगुः प्रमाणे लो द्विगोर्नित्यमिति मात्रचो लुक् जसृजसि चेति गुणे गाजसादिषु छंदसो वा वचनमिति वचनान्न भवति तन्नोयणादेशः
नवेति। पदग्रहणस्य परिमाणार्थत्वात् प्राक् सुबुत्पत्तेः स्वरो भवन्निति तरंगः संपद्यते। यणगुणौ तु सुव्यपेक्षत्वात् बहिरंगलात्स्वरे कर्तव्ये असिद्धाविर्सत्वार्थः परिप्रप

= [illegible]

इगंत॰ इगंतप्रकृतिस्वरत्वे यणगुणयोरुपसंख्यानं इगंतप्रकृतिस्वरत्वे यणगुणयोरुपसंख्यानं कर्तव्यं पंचारत्न्यादशारत्न्यः पंचारत्न
यः दशारत्नयः यणगुणयोः कृतयोरिगंतेहि गाविसेषस्वरेण न प्राप्नोति। नवा बहिरंगलक्षणत्वात्। नवा वक्तव्यं किं कारणं बहिरंगलक्षण
त्वात् बहिरंगौ यणगुणौ अंतरंगः स्वरः असिद्धं बहिरंगमंतरंगे परिप्रत्ति परिप्रत्युपायेभ्यो वनं समासे विप्रतिषेधेन। परिप्रत्युपाये
भ्यो वनं समास इत्येतद्भवति विप्रतिषेधेन परिप्रत्युपापाव वर्ज्यमानाहोरात्रावयवेषु इति तस्यावकाशः परित्रिगर्तं परिसौवीरं वनं समास इत्य
स्यावकाशः प्रवणे यक्ष्यं इहोभयं प्राप्नोति। परिवनं उपवनं वनं समास इत्येतद्भवति विप्रतिषेधेन। नवा वनस्यांतोदात्तवचनं तदपवाद
निवृत्त्यर्थं॥ नवा योविप्रतिषेधेन किं कारणं वनस्यांतोदात्तवचनं तदपवादनिवृत्त्यर्थं सिद्धमत्रांतोदात्तत्वमुत्सर्गेणैव तस्य पुनर्वचन

= [illegible] = ९ एतत्प्रयोजनं येन्येतदपवादाः प्राप्नुवंति तद्बाधनार्थं॥ ॥ ॥
= [illegible]

प्रत्युपायेभ्य इति सर्वं निर्दिष्टं शेष उपपरी एव गृह्येते तयोरेव वर्जने विषयत्वसंभवादनशब्दस्य वर्ज्यमानार्थत्वसंभवात्। प्रवणइति तत्पुरुषः वनं समास इत्येत
त्तत्तंत्रकर्मापेक्षया प्राधान्यात् बहुव्रीहितत्पुरुषयोः पूर्वपदप्रकृतिस्वरस्यापवादं मत्वा विप्रतिषेधोपन्यासः अनेन तु सूत्रेण परिशेष्यादव्ययीभावे स्वरविधिः प एम०
९३
९ परिवनमिति वनं वर्जयितेत्यर्थः अपपरीबहिरंचवः पंचम्येत्यव्ययीभावः॥ ॥ ॥

सयथैवेति वाध्यसमुदायापेक्षायांविशेषाभावात्सर्वस्यप्रकृतिस्वरस्यासौबाधकः आचार्यो आनेकस्यापीति। द्वयोर्द्वंद्वे ऽस्यचरितार्थत्वात् बहूनांद्वंद्वे संदेहाद्प्रतिपत्तिः
पर्यायोवाप्राप्नोति लोकविज्ञानादिति। आद्यस्याव्यभिचारिपूर्वपदत्वंमध्यमस्यतुपरापेक्षयापूर्वपदत्वंपूर्वापेक्षयातुनपूर्वपदत्वमितितस्यग्रहणं सर्वपूर्वइति स

सयथैवतत्प्रवादमव्ययस्वरं बाधते एवमिममपिबाधिष्यते आचार्योपसर्जन आचार्योपसर्जने नेकस्यापिपूर्वपदत्वात्संदेहः आचार्योपसर्जने
नेकस्यापिपदस्यपूर्वपदत्वात् संदेहोभवति आपिशलपाणिनीयव्याडीयगौतमीयाः एकंपदंवर्जयित्वासर्वाणिपूर्वपदानि। तत्रनज्ञायतेकस्य
पूर्वपदस्यस्वरेणभवितव्यमिति। लोकविज्ञानात्सिद्धं तद्यथालोके अमीषांब्राह्मणानांपूर्वमानयेति उक्तेयः सर्वपूर्वः सआनीयते एवमिहा
पियत्सर्वपूर्वपदंतस्यप्रकृतिस्वरत्वंभविष्यति महान्व्रीह्य किमर्थंमहतः महच्छब्दउत्तरपदेपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वमुच्यतेनकर्मधारये
निष्ठेसेवसिद्धं नसिद्ध्यतिकिंकारणं श्रेण्यादिसमासइसेवंततःकिंपुनःकारणंश्रेण्यादिसमासइसेवंततत् इहमाभूत् महानिरष्टो दक्षिणादीय
ते कुरुगार्हं कुरुवृज्योर्गार्हपते [redacted] कुरुवृज्योर्गार्हपत इतिवक्तव्यं कुरुगार्हपतंवृजिगार्हपतं [redacted] कुरुगार्हपतरिक्तगुर्वसूतजरस
श्लीलदृढरूपापारेवडवातैतिलकद्रूः पण्यकंबलोदासीभाराणीनामितिवक्तव्यं इहापियथास्यात् देवहूतिः देवनीतिः वसुनीतिः ओषधिश्चंद्रमाः

=अन्यथानिर्देशएवप्रतिषेधःस्यात्। तत्रहिवक्तव्यंनवक्तव्यंयोगविभागः करिष्यते॥ ॥ ॥

वैयांपूर्वइ सत्ययवावयविसंबंधेषष्ठीविधायसमासोविधेयः महान्व्रीहि श्रेण्यादिसमासइतिलक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषयाक्तांतेनप्रतिपदोक्तोयःकर्मधारयस्तस्यग्रह
णमिसर्थः कुरुदासीभाराणीनामितिवक्तव्यमिति॥ ॥श्री॥ ॥श्री॥ ॥श्री॥ ॥

पा०कै०६ ए ४ दासीभाराणामिति बहुवचनं द्वन्द्वसमासार्थो ऽयं मत्वा वचनं विभक्त्यलोपस्तु सौत्रत्वान्निर्देशस्य स्यात्। योगविभाग इति नायं द्वन्द्वः किं तर्हि ऽसमस्तान्येव पदानि
निर्दिष्टानि तथा च तैत्तिलकद्रूः पण्यकंबल इति विभक्तिरहिता रीतां तत्र दासीभार शब्दसहचरितेषु तद्रूपारोपेण बहुवचननिर्देशः एवं च गणपाठः संगृहीतो भव
ति पण्यकंबलः संज्ञायामिति कुरुप्रसंगान्त्वात्पूर्वपदप्रकृतिस्वरे सिद्धे नियमार्थं वचनं संज्ञायामेव पण्यकंबलः प्रकृतिस्वरः पूर्वपदो भवति नान्यत्रेति
तत्र नियतप्रमाणो नियतमूल्यो व्यावहारिको यः कंबलस्तस्य पण्यकंबल इति संज्ञेसा दृ। ऽपर आहेति कंबल एवोत्तरपदे पण्यशब्दः प्रकृतिस्वरो य [illegible]

कुरुगार्हपतरिक्तगुर्वसूतजरत्यश्लीलदृढरूपापारेवडवातैत्तिलकद्रूः पण्यकंबल इति ततः दासीभाराणां चेति तत्र बहुवचन
निर्देशात् दासीभारादीनां चेति विज्ञायते। पण्यकंबलः संज्ञायां। पण्यकंबलः संज्ञायामिति वक्तव्यं योहि पणितव्यः कंबलः पण्यकं
बल एवासौ स्यात्। अपर आह। पण्यकंबल एव यथा स्यात्। क्व मा भूत् पण्यगवः पण्यहस्ती। अहीने। अहीन इति किमर्थं॥ ॥

=नन्वज्ञासेति नियमः कथमत्र समासो तत आह कृत्येति यत्र सामान्यलक्षणेन [illegible] पूर्वनिपातानियमप्राप्तिस्तत्र तन्नियमार्थमिदं स च गुणक्रियावाचिभ्यां समासः एवेति अन्यत्रास्याप्रसक्तिरिति किं तेन्यायसिद्धार्थकथनमज्ञासेतीसर्पः भेउभों

थासादश्वत्रमा भूदिति नियमः पण्यगव इति पण्यो गौरिति विशेषणसमासः गोरतद्धितलुकीति टच् समासान्तः ऽत्र नु चिन्त्यादेवानोदाजत्वं सिद्धमिति द्वितीयमुदाह
रणमुक्तं पण्यहस्तीति। कृत्यतुल्याख्या ऽजात्येति एतनु गुणक्रियावाचिनो विशेषणविशेष्यभावस्यानियमात्पूर्वनिपातानियमप्रसंगे कृत्सान्तस्य पूर्वनिपातार्थे
वचनं न तु जाति प्रतिषेधार्थमजात्येति तु वचनं न्यायसिद्धार्थानुवादरूपमेवेति भाष्यकारमतानुसारिणा ऽऽहुः ततत्सुरूषे तुल्यार्थे सत्र प्रतिपदोक्तपरिभाषा कृत्सेषु यदा ना
श्रीयते तदा नियमार्थत्वमुच्यते तदाश्रयणे तु विध्यर्थत्वान्नियमानुपपत्तिर्नापि पण्यगव इत्यादौ प्रकृतिस्वरप्रसंगः। अहीने। थाथादिस्वरापवादो योगः। अही प्पा० ए ४
न इति किमर्थमिति। प्रसाख्यानायप्रश्नः॥ ॥

=तत्पुरुषे तुल्यार्थे सत्रे नासिद्धस्तत्र्यर्थमत आह थाथेति ९=

कांताराती तइति कांतारंसक्तवानित्यर्थे द्वितीयाश्रितेतिसमासो हीनवाच्यत्र द्वितीयान्त्रमिति थाथादिस्वरो भवति सुखप्राप्तइति अत्रापि थाथादिस्वरः अनुपसर्गग्रहणे चेह
क्रियमाणे प्रहृढादिषु स्वढात्रू ढशब्दो न पठितव्य आरूढशब्दस्य सोपसर्गत्वादेव तत्स्वराभावे थाथादिस्वरेणांतोदात्तत्वसिद्धत्वात् गति अनंतरइति किमर्थमिति किंव्यव
हितगतिनिवृत्त्यर्थमथानंतरस्यैवाप्रूर्वेपरस्यापि गतेस्थाथादिस्वरबाधनार्थं [redacted] प्रकृतिस्वरविधानार्थं अथ कृद्ग्रहणे गतिकारकपूर्वस्या

कांताराती तः योजनातीतः अपहीने द्वितीयानुपसर्गे अपहीने द्वितीयानुपसर्गे इति वक्तव्यं इह माभूत् सुखंप्राप्तः सुखप्राप्तः दुःखप्रा
प्तो दुःखप्राप्त इति तत्रहि वक्तव्यं यद्यप्येतदुच्यते अथ वैतर्ह्यपहीनग्रहणं न करिष्यते इहापि कांतारातीतो योजनातीत इति अनुप यो
सर्ग इत्येव सिद्धं गतिरनंतरः अनंतर इति किमर्थं अभ्युद्धृतं उपसमाहृतं गतेरनंतरग्रहणमनर्थकं गतिर्गताविति वचनात् ।
गतेरनंतरग्रहणमनर्थकं किं कारणं गतिर्गताविति वचनात् गतौ परतो गतेरनुदात्तत्वमुच्यते तद्बाधकं भविष्यति ॥ ॥

गतिरनंतरः स्वमकाप्रः प्रकृतमिति गतिर्गताविसस्याव कामाः असमासे अभ्युद्धृतमिति समासेत्वभ्युद्धृतमिति अभयोः प्राप्तोपरत्वेनयथस्याः

पि ग्रहणमिति परिभाषाज्ञापनार्थमिसनेकार्थसंभवात् प्रश्नः अभ्युद्धृतमिति कृद्ग्रहणपरिभाषयाक्तान्त उद्धृतशब्दे परतोऽभिशब्दस्य प्रकृतिस्वरो मा
भूदित्येवमर्थमनंतरग्रहणं ननु च क्रियमाणेप्यनंतरग्रहणे प्राप्नोत्येव उद्धृतशब्दस्य क्तांतस्यानंतर एव हि गतिर्भवतीति अनंतरग्रहणसामर्थ्याद्धातोर
नंतरो गतिराश्रीयत इत्यदोषः तत्र बाधकमिति परत्वादिति भावः तस्माद्व्यवहितगतिनिवृत्त्यर्थमनंतरग्रहणं न कर्तव्यं ॥ ॥ ॥

भा० कै० ६
९५

तत्र यस्येति गतिर्गतौ विति निघाते कृते उभे प्रकृतिस्वरो नास्तीति तस्मात्तु परस्मोद्धृत शब्दस्य सति शिष्टत्वात् थाथादिस्वरेणान्तोदात्तत्वं प्राप्नोति न त्वकृयं उच्यते उ

द्धृत शब्देनाव्ययस्तसमास स्वराद्यंयस्वर कृत्स्वर थाथादिस्वरेषु प्राप्तेषु गतिस्वरस्ततो भेस्य समासे कृते न कृष्यां नाप्राप्तः थाथादिस्वरः प्राप्नोतीति कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरो भवतीति

स्पष्टत्वात्तनपारिभ [redacted] समासे कृते समासान्तोदात्तत्वं प्राप्नोति ततस्तदपवादः कृत्स्वरेणोद उदात्तत्वं प्राप्नोति ततस्तदपवादः थाथादिस्वरप्रसंगः प्रकृति

स्वरश्च नास्तीति। नाप्राप्ते थाथादिस्वरे गतिस्वरस्यारभ्यमाणस्तस्य बाधकः यएको गतिरिति एकस्मिन्नेव गता वस्य बाधकत्वमभ्युद्धृता दौनुकृष्यान्तर

= [redacted] गते॰ =अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वादितरोकृः तस्यापि गतिर्गतावितसनेनबाधात्कः २ =यद्यप्यनंतरग्रहणेनैवकाक्रगतापरिभाषाज्ञाप्यतीयेतिनेदानीतस्मात्संचाराद्य

तत्र यस्यां प्रकृतिस्वरत्वं तस्मादन्तोदात्तत्वप्रसंगः तत्रायस्यां प्रकृतिस्वरत्वं तस्मादन्तोदात्तत्वं प्राप्नोति उच्यते स्थाप्यपज्जाजविचकारणमिति प्र

कृतिस्वरवचनाद्धनन्तोदात्तत्वं प्रकृतिस्वरवचनसामर्थ्यादन्तोदात्तत्वं न भविष्यति यदि हि स्यात् प्रकृतिस्वरवचनं किमर्थमिति चेत् एकगत्यर्थं

॥ यएको गतिस्तदर्थमेतत्स्यात् प्रकृतं प्रकृतं एवमप्यर्थमेव तर्ह्यनंतरग्रहणं कर्तव्यं उच्यते यथा स्यात् क्रियमाणेऽपि वैश्वनंतरग्रहणे चैव न

सिध्यति किं कारणं गतिरनंतरं पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं भवतीत्युच्यते यश्चात्र गतिरनंतरः नासौ पूर्वपदं नासावनंतरः ॥×चनमित्रानीकिमर्थं स्या

×यश्च पूर्वपदं×

=नन्वभ्युद्धृतयुगपदेवकांते तस्य समासे। विशेषाद्धोपरिपूर्वपदत्वमतआह कुगती तिः २=

प्राप्तत्वात्थाथादिस्वर एव सतिशिष्टत्वात् बलवत्वात् प्राप्नोति एवमप्यर्थमेवेति कृष्यांतरप्राप्तस्यापि थाथादिस्वरस्य बाधनार्थमनंतरग्रहणमित्यर्थः यत्रह्येक एव ग

तिस्तत्रानंतरग्रहणेन न प्रयोजनमित्यनेकगतिसंनिधावप्राप्तस्य गतिस्वरस्यानंतरग्रहणेन पुनः श्रुत्याप्राप्तिः क्रियते क्रियमाणेऽपीति कुगतिप्रादय इत्यत्रस्तुपे

तिनिहन्तेस्तु विस्तृतत्वं नेत एव निष्कृतादिषु पदकार्यप्रसिद्ध्यर्थं तत्र युगपत्स्तुवन्तसमुदायस्य सुवन्तत्वाभावात् समासस्याप्रसंगात् क्रमेण सौ विधेयस्ततोऽभिशब्द

स्योद्धृत शब्देन समासे सत्यभिशब्द एव पूर्वपदं नोद्धृत इति पूर्वपदस्य गतेः प्रकृतिस्वरो विधीयमानः ससमनंतरग्रहणे पूर्वपदत्वादुदात्तं न प्राप्नोतीत्यर्थः॥ राम०
९५

अपूर्वपदार्थे तर्हीति। अशुसामकराणां दुर्बलत्वात् अतेनत्र योगविभागः क्रियते गतिः पूर्वपदं प्रकृतिस्वरो भवति। ततो नंतरो गतिरपूर्वपदमपि प्रकृत्या सेति इदानीमतिप्रसंग
माह। अपूर्वपदार्थमिति चेदिति दूरादागत इति अत्र कर्मणि क्तो विधेयस्त् तीया कर्मणि इत्यतः इह कर्मग्रहणानुवर्त्तनात् कर्मवाचिनः क्तस्य ग्रहणं अत्र थाथा
दिस्वर इष्यते गतिस्वर अनंतरग्रहणात् प्राप्नोति सिद्धं त्विति थाथादिसूत्रे चकारको पपदग्रहणमेवानुवर्त्तते न गतिग्रहणमस्वरितत्वात् नत प्रागतिस्वरः कृ

= न त्वपूर्वपदाधिकारे सति कथमपूर्वपदार्थलं तमाह भुतेति ३८ अचेति दूरादागत इत्यत्र सत्यर्थः। इहेति गतिरनंतरस्तत्र ३८

अपूर्वपदार्थे तर्हीदं वक्तव्यं अपूर्वपदस्यापि गतेः प्रकृतिस्वरत्वं यथा स्यात् अपूर्वपदार्थमिति चेत्कारके ऽतिप्रसंगः अपूर्वपदार्थमि
तिचेत्कारके ऽतिप्रसंगो भवति। आगतः दूरादागतः स यथैव गतिपूर्वपदस्य भवति एवं कारकपूर्वस्यापि प्राप्नोति सिद्धं तु गतेरंतोदात्ता
प्रसंगात् सिद्धमेतत्कथं यत्तदं तः थाथघञ्क्ताजबित्रकाणामिति सेत कृतेनेप्रसंक्तव्यं किं कृतं भवति। कृत्स्वर एषवादो ऽयं भवति
तत्र गतिरनंतर इत्यस्यावकाशः प्रकृतं प्रहृतं। अंतः थाथघञ्क्ताजबित्रकाणामित्यस्यावकाशः दूराद्भुतः दूरागतः इहोभयं
प्राप्नोति आगतः दूरादागतः अंतः थाथघञ्क्ताजबित्रकाणामि सेतद्भवति विप्रतिषेधेन॥ ॥ ॥

दूरात्

त्वरस्यापवादो न थाथादिस्वरस्य तत्र दूरादागते कृत्स्वरापवादयोगे तिस्वरः थाथादिस्वरयोः प्रसंगे परत्वात् थाथादिस्वर एव प्रवर्त्तते अनंतरग्रहणात्त्वपूर्वपदार्थम
प्युद्भूतादावेव स्वरं सं पादयति प्रकृतमिति अवकाशप्रदर्शनमात्रमेवानेन कृतमनंतर इत्यस्य त्वप्युद्भूतादिरवकाशः प्रदर्श्यितव्यः॥ ॥

भा०कै०६ अवग्रहपूर्वे गतेरिति थाथादिसूत्रे ऽव ग्रहानुवर्से गतिग्रहणमन्यथाप्रभेद इत्यत्र कृत्स्वरेण घञ्जोन्तोदात्तत्वं स्यादन्तोदात्तत्वं चेष्यते एवं तर्हीति थाथादिसूत्रात्
१९६ कृद्ग्रहणमपनीय एष कर्तव्यं गतिग्रहणं निवृत्तमिति। ननु विभुषु कृ इत्यादौ कृत्स्वरेणोत्तरपदाद्युदात्तत्वं प्राप्नोति अथ क्व षष्ठ्यादि सा द्युदात्तविधानादन्तोदात्तं
चेष्यते इत्याशंक्य योगविभागान्तरमाह कारकादिति [redacted] तत्र दूराघात इत्यादौ थाथादिस्वरेणोत्तोदात्तत्वस्य सिद्धत्वात्कारकादित्ययं योगो गतिरनन्तर इत्यस्य
बाधको विज्ञायते एवं चेति कारकादितियोगविभागे सत्यनन्तरग्रहणं न कर्तव्यं कथमितिचेत् उच्यते। आगत इत्यस्य गतिस्वरेणाद्युदात्तत्वे प्रवृत्ते इह इत्यस्य स्तोकां

अवग्रहपूर्वे गतेस्तत्र संस्कृत्यं भेदः प्रभेद इत्येवमर्थं एवं तर्हि योगविभागः करिष्यते छन्दतः थाथ घञ्क्तजबित्रकाणां ततः क्तान्तमुत्तरपदं ख्रन्तोदात्तं
भवति। अत्र कारकोपपदग्रहणमनुवर्तते गतिग्रहणं निवृत्तं अथ वोपरिष्टाद्योगविभागः करिष्यते इदमस्ति सूपमानात्क्तः संज्ञाया
मनाचितादीनां प्रवृद्धादीनां चेति ततो वक्ष्यामि कारकात् कारकाच्च क्तान्तमुत्तरपदमन्तोदात्तं भवतीति ततः दत्तश्रुतयोरेवाशिषिकारका
इति एवं चकृत्वानार्थोनन्तरग्रहणेन कथमभ्युद्धृतः ॥

=नन्वकृत्याथेनाभ्युद्धृतस्य सिद्धेः अस्मान्नुपपत्तिरत आह अथ... युगपद्... =ननु परत्वा ल्लिघाते पि पुनः प्रसंगविज्ञानात्... =गतिकारकोपपदादिसत...

तिकेतिसमासस्ततः कस्यान्तरप्राप्ता समासस्वरः प्राप्नोतित ततः कृत्स्वरस्ततः कृत्स्वर इत्येवं कृत्स्वरे सिद्धे कारकादिति सूत्रं नियमार्थं तत्र गतिग्रहणमनुवर्ततेतेनायमर्थः
कारकादेव परं गतिपूर्वपदं क्तान्तमन्तोदात्तमिति तेनाभ्युद्धृत इत्यादौ परत्वात् गतिनिघाते उदात्तस्वरितानुदात्तस्य सर्वानुदात्तस्य प्रकृतिभावाभावे थाथादिस्वरे च नियमेन निवर्त्ति एम०
ते कृत्स्वरेणादः एवोदात्तत्वं भविष्यतीत्यर्थः कथमिति अपूर्वे परत्वाद् उत्स्थगतिस्वरो न प्राप्नोतीति तदर्थमनन्तरग्रहणं स्यादिति मत्वा प्रश्नः ॥ " " १९६

=नतुसमसंनिज्ञापकेगतिर्गताविति निघातेनव्यवहितनिर्दृष्टेरत्यथाभिधेद्रनंतरग्रहणस्यचाभिनार्थ्यनसंनवत्तनआह्॰ यदेति॰२=

उद्धरति क्रियमिति ॥ अयमर्थः । उच्छद्रेन हरतेरस्ववंधारेकउद्धृतमाद्वयोरसमासन्नचोच्छदस्य पूर्वपदत्वात् भवतिगतिस्वरः पश्चाद्विभिशद्वस्य समासेऽभेर्गतिस्वरं वाधित्वानिघातेनपार्थ्यंतत्र उत्तरपदप्रकृतिस्वरेणाउदएवगतिस्वरोभविष्यतिनाथोनंतरग्रहणेनत्रपथवोद्धरतिक्रियामित्यादिना भेर्गतित्वं प्रतिपाद्यते। एवं तर्हीति पूर्वविप्रतिषेधमनपेक्ष्यव्यवहितगतिनिवृत्त्यर्थमनंतरग्रहणं क्रियते यदि चकृद्ग्रहणपरिभाषा न स्यात् ततः क्तान्त उत्तरपदे गतेः स्वरोविधीयमानोव्यवहितस्यन

=केमएसमासभवस्वरसिद्धिरनआह॰ अपवर्गेति॰२= अनपेक्ष्येति॰ ततश्चयनगतिर्गताविसस्यप्रहतिर्नास्याणारप्रसमासेरधितस्यापादावियस्यतत्रसंबंधानत्रयरस्यकस्यप्रहनेरभावासरविप्रतिषेधोनास्यतस्तमनपेक्ष्यमुद्दितगतिनिहत्य

उद्धरतिक्रियांविशिनष्टिउदाविशिष्टाममिविशिनष्टित त्रगतिरनंतरइतिचप्राप्नोतिगतिर्गताविति च गतिरनंतर इत्यस्यावकाशः प्रकृतंप्रहृतं गतिर्गताविस्यस्यावकाशः अभ्युद्धरतिउपसमादधाति इहोभयंप्राप्नोति अभ्युद्धृतं उपसंहृतं उपसमाहितंगतिर्गताविस्येतद्भवतिविप्रतिषेधेन एवं तर्हि सिद्धे सति यदनंतरग्रहणं करोतितज्ज्ञापयत्याचार्यः भवस्येषाकृद्ग्रहणेगतिकारकपूर्वस्यापीति किमेतस्यज्ञापनेप्रयोजनं प्रतनेन कुलंस्थितंतत एतत् । उदके विशीर्णंतएतत् सगतिकेनसनकुलेनच समासः सिद्धो भवति नादौ च

=तिङंतुनिवस्येवाजावादितिनावः॥२= १नितिकृत्सतोकृद्ग्रहणं किमर्थं ॥ परिभाषा२॥ ॥

प्राप्नोतीति किं तन्निरस्यैनानंतरग्रहणेनतत् कृतमेतां परिभाषां ज्ञापयति परिभाषा ज्ञापनार्थमेव च परविप्रतिषेधो नापेक्ष्यते ननु च कृद्ग्रहणे गतिपूर्वस्यापि ग्रहणं ज्ञाप्यतां कारकपूर्वस्य कथं ज्ञाप्यते उच्यते पूर्वाचार्यैस्तावदेषा परिभाषा पठिता इहत्वनंतरग्रहणेन सैवाभ्यनुज्ञापते नादौ गतेः स्वरविधानात् क्रियायोगे गतिसंज्ञाविधानात् कारादिः कृदेवसंभवतिनान्य इतिमत्वाह । कृद्ग्रहणं किमर्थमिति ॥ ॥ ॥ ॥

भा०कै०६ यथेति निर्तीत्यनेन प्रसज्यग्रहणपरिभाषयातदंतस्योपस्थानात्तस्यैव तकारादित्वं विशेषणं स्यात् क्रुग्रहणेन तु श्रुतस्य तादित्वं विशेषणं विज्ञायते। तादौ निर्तीति यथो
९८ तस्य प्रसयादंस्य योगपूर्वादिसत्त्वविशेषणा विशेष्यभावे कामचारात् संयोगपूर्वग्रहणेन उकारे विशेष्यतेन तु प्रसयस्तत्र येहापि ताश्चि हणेन निर्दिश्येष्यतेन तुदंतं क्रु उ

=अत्रापि स्येनेन पर्युदासप्रसयस्येव ग्रहणमिति भावः।१=

यथा तकारादिग्रहणं क्रुद्विशेषणं विज्ञायेत तकारादौ निति कृतीति अथ क्रियमाणे क्रुग्रहणे तकारादिग्रहणं कस्य विशेषणं स्यात्। उत्तरप
दविशेषणं तत्र कोदोषः इहैव स्यात् प्रतरिता प्रतरितुं इह न स्यात् प्रकर्त्ता प्रकर्त्तुं॥ तादौ निति क्रुग्रहणानर्थक्यं तादौ निति कृद्ग्रहणमनर्थ
कं क्रियमाणेपि वै क्रुग्रहणे निष्ट्शक्यं विज्ञातुं तकारादावुत्तरपदे निति कृतीति अक्रियमाणेपि चेष्टं निघस्तकारादिस्तदंतउत्तरपदइ
ति यावता क्रियमाणो चा[redacted]निष्टं विज्ञायते अक्रियमाणे चेष्टं अक्रियमाण एवेष्टं विज्ञास्यामः क्रुदुपदेशे वाता
द्यर्थमिदंर्थे क्रुदुपदेशेन हि ताद्यर्थमिदमर्थे क्रुग्रहणं कर्त्तव्यं क्रुदुपदेशे यस्तकारादिरीस्येवं यथा विज्ञायेत किं प्रयोजनं इडादाव
पि सिद्धं भवति। प्रलविता। प्रलवितुं अनिर्गतः। अनिर्गतप्रकृतिस्वरत्वे यणादेशे प्रकृतिस्वरभावप्रसंगः अनिर्गतप्रकृतिस्वरत्वेय
णादेशे प्रकृतिस्वरभावं प्राप्नोति॥ प्रसउ। प्रसञ्चौ। प्रसञ्चः॥ ॥ ॥

पदे शेवेति। वाशब्दस्तदर्थे कृता सुपदेशः शाब्दस्तत्र यस्तादिरिति प्रसयार्थे क्रुग्रहणमित्यर्थः। अनिर्गतो[redacted]अनिर्गतेति प्रतीचेत्यादावर्थवदनि एम०
र्गतग्रहणमिति प्रसीद। सत्त्वयणादेशे कृते निर्गतत्वात्प्रकृतिस्वरप्रसंगः॥ ॥श्री॥ ॥ ॥ ९८

अनिगंतवचनमिति प्रतीचऽसारिषु चुत्वरेणाभाव्यमिति अनवकाशमनिगंतग्रहणमित्यते। यत्तर्हि न्ययोरिति न्ययोरेव कृते यणादेशे प्रकृतिस्वरोनान्यस्येति नियम आश्रीयते यत्तर्हीति अधीचेत्सादृविस्यर्थः यत्तर्हि नेरेवेति। निरादृस्येकाचत्वान्नीचेसादै चुत्वरस्य प्रकृतिस्वरस्य च विशेषो नास्ति। एष हि यणादिष्टार्थ इति ननु

[illegible]

अनिगंतवचनमिदानीं किमर्थं स्यात्। अनिगंतवचनं किमर्थमिति चेद्यणादिष्टार्थं अयणादेशार्थमेतत्स्यात् यदा यणादेशो न कृतः तदा च यणादेशो न। यदा शाकलं उक्तं वा किमुक्तं। समासे शाकलं न भवतीति। यत्तर्ह्येवं चनेरकारो लुप्यते। प्रतीचः प्रतीचा। चुत्वरसत्त्वबाधको भविष्यति। अयमेवेष्यते

तोदय वृक्षस्यतिष्ठेतत् चोरनिगंतावप्रत्ययइति यत्तर्हि न्ययोः प्रकृतिस्वर इष्यते। एष हि यणादिष्टार्थमारंभः एतदप्ययणादिष्टार्थमेव यदा यणादेशो न कृतः तदा च यणादेशो न यदा शाकलं उक्तं वा किमुक्तं समासे शाकलं न भवतीति यत्तर्ह्येवं चनेरकारो लुप्यते। [redacted] चुत्वरसत्त्वबाधको भविष्यति। अयमेवेष्यते वृक्षस्यतिष्ठेतत् चोरनिगंतौ चतावप्रत्यय इति यत्तर्हि नेरेव प्रकृतिस्वरं शास्ति एष हि यणादिष्टार्थ आरंभः एतदप्ययणादिष्टार्थमेव। कथं अकृते यणादेशे पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वे कृते उदात्तस्वरितयोर्यणः स्वरितोनुदात्तस्येत्येष स्वरः सिद्धो भवति। न्यङ्‌। तस्मात् सूत्रं कृच्यते अनिगंतप्रकृतिस्वरत्वे यणादेशे प्रकृतिस्वरभावप्रसंग इति चोरनिगंतौ चतावप्रत्यये चुत्वादनिगंतो चतावप्रत्यय इत्येतद्भवति विप्रतिषेधेन॥ [illegible]॥

[illegible]

नेर्यणादेशे कृते अनकृत्वा तकस्य स्वरः एवं मन्यते यत्र यण भविष्यति तत्रास्मिन् विषये तत्रांगमपि यणं वा धित्वा पूर्वं नेः स्वरो भवति एवं प्रसंगादिष्वनिगंत इति प्रतिषेधो भविष्यति। पूर्वाद्यणादेशः एतदपि वचनमाम पर्यारकृतएवांतरंगेयणादेशे निश्चस्वरो भवति। यणि कृते स्वरभाजोऽभावात्प्रत्यङ्‌ङादिषु तु यणादेश एवांतरंगत्वात्प्राप्नोति। तस्मादिति। न च यणादेशस्य स्थानिवद्भावोस्ति पूर्वे पदप्रकृतिस्वरविधानादर्थवद्विधित्वात्॥ ॥

यदितावदिति सर्वापवादत्वं चुस्वरस्य निवर्त्तयति लक्षणगतानायोर्द्वयोरपि चतुर्थे त्वमित्यर्थः अव्ययस्वर इति नञ्सुभ्यामेतुल्यार्थेतिप्रकृतिस्वरः ई ह च ग ति

=प्रतिषेधमुद्दिश्य इति न चावचोरनिगन्तोंचतावप्रत्यय इति न विप्रतिषेधोपन्यासो विशिष्टि रनिगन्तोंचतावप्रत्ययस्य चुस्वरविषये चोः संबंधी चुस्वरेण प्रवर्त्तत इत्यर्थः किमिति नावः॥४= =इकः किं अभिगते चतव्येन पूर्वपदप्रकृतिस्वरापवादत्वं स्वरापवादत्वं तस्य

चुस्वरस्यावकाशः दधीचः पश्य दधीचा दधीचे। अनिगन्तोऽञ्चतावप्रत्यय इत्यस्यावकाशः पराङ्. पराञ्चौ पराञ्चः इहोभयं प्राप्नोति। प्रवाचः। प्रवा
इ२ चा। प्रवाचे इति अनिगन्तोंऽचतावप्रत्यय इत्येतद्भवति विप्रतिषेधेन। न वा चुस्वरस्य पूर्वपदप्रकृतिस्वरभाविनिप्रतिषेधादितरथा हि सर्वापवादप्रसं
गः। न वा एतद्विप्रतिषेधेनापि सिध्यति कथं तर्हि सिध्यति चुस्वरस्य पूर्वपदप्रकृतिस्वरभाविनि प्रतिषेधात्। चुस्वरः पूर्वपदप्रकृतिस्वरभाविनः प्रति
षेध्यः इतरथा हि सर्वापवादश्चुस्वरः अक्रियमाणे हि प्रतिषेधे सर्वापवादः स्यात् चुस्वरः कथं। प्रत्ययस्वरस्यापवादः अनुदात्तौ सुप्पितावित्यस्यानुदात्तौ सु
प्पितावित्यस्योदात्तनिवृत्तिस्वरः उदात्तनिवृत्तिस्वरस्य चुस्वरः सत्यर्थे वोदात्तनिवृत्तिस्वरं बाधेत एवमनिगन्तस्वरमपि बाधेत। यदि तावत्स
र्वापवादः साम्प्रतमयमपि चतुर्थः समासान्तोदात्तत्वस्यापवादः अव्ययस्वरः अव्ययस्वरस्य ह्रस्वस्वरः ह्रस्वस्वरस्याप्युभयोरप्युत्तरयोर्युक्तो विप्रतिषेधः
सतिशिष्टस्तर्हि चुस्वरः कथं चावितिशुच्यते यत्रास्यैतद्रूपं भवति क्व चास्यैतद्रूपं भवति यजादावसर्वनामस्थाने अभिनिर्वृत्ते अकारलोपे च कृते तेन लोपेनकार ५
स्यात्तु षुच्यते न वा चुस्वरस्य पूर्वपदप्रकृतिस्वरभाविनि प्रतिषेधादितरथा हि सर्वापवाद इति। विभक्तौ षत्त्वान्तत्वे ह्रस्वः विभक्तिस्वरान्तत्वे षत्त्वस्वर
स्य ह्रस्वत्वे शोभवति विप्रतिषेधेन। विभक्तिस्वरस्यावकाशः अक्षशौण्डः स्त्रीशौण्डः ह्रस्वस्यावकाशः इध्मप्रव्रश्चनः पलाशशातनः इहोभयं प्रा
प्नोति। पूर्वाह्णे स्फोटकः अपराह्णे स्फोटकः ह्रस्वत्वं शोभवति विप्रतिषेधेन। ईषत्स्वरस्यावकाशः। ईषत्कडारः ईषत्पिङ्गलः ह्रस्वस्वरस्य स एव इहोभयं
प्राप्नोति। ईषद्भेदः। ह्रस्वत्वं शोभवति विप्रतिषेधेन। चित्स्वराद्धारिस्वरो भवति विप्रतिषेधेन। चित्स्वरस्यावकाशः। चलनः। चोपनः। हारिस्वरस्या
वकाशः॥ ॥ श्री

ग्रहणमनुवर्त्तते। सतिशिष्ट इति ततः सर्वापवाद एव चुस्वरः॥ ॥श्री॥ ॥७॥ ॥ ॥ ॥९

कृत्स्वरादिति पूर्वविप्रतिषेधोत्र विवक्षितः अक्षहृत इति। अनुदाहरणमेतदित्याहुः अत्र हि तृतीया कर्मणीति सनेन कृत्स्वरापवादः पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं प्राप्नोति तत्परत्वा
देव हारिस्वरो बाधते। नकृत्स्वर इति परोपी त्यर्थः। अनो भावकर्मवचन इत्यनेनैतां नोदात्तत्वं विधीयते कर्मवाचीह हरणशब्दो वाङ्गबहरणमित्युदाहरणं। किं पुनस्तत्स्व
=तस्मात्सप्तमीसमासः।।अक्षविषये हृतोंशः सर्वथा देय इत्याचार इत्यत्रापि तादृशि संभवात्।।= मिति।कं।

याज्ञिकाश्वः वैयाकरणहस्ती इहोभयं प्राप्नोति पितृगवः मातृगवः हारिस्वरो भवति विप्रतिषेधेन कृत्स्वराच्च हारिस्वरो विप्रतिषेधेन। कृ
त्स्वरस्यावकाशः इध्मप्रव्रश्चनः। पलाशशातनः हारिस्वरस्य स एव। इहोभयं प्राप्नोति। अक्षहृतः वाडवहार्यः। हारिस्वरो भवति विप्रतिषेधो ज्ञापकः। कृत्स्व धेनः नवाहरणप्रतिषेध
रबाधकत्वस्य नवार्थो विप्रतिषेधेन किंकारणं हरणप्रतिषेधो ज्ञापकः कृत्स्वराबाधकत्वस्य यदयमहरण इति प्रतिषेधं शास्ति तत्ज्ञापयत्याचा
र्यः नकृत्स्वरो हारिस्वरं बाधत इति। नैतदस्ति ज्ञापकं अनो भावकर्मवचन इत्येतस्मिन्नप्राप्ते तत्र तदुच्यते। यद्येवं साधीयो ज्ञापकं।। कृत्स्वर
सापवादोऽनो भावकर्मवचन इति बाधकं किल्तायं बाधते किंपुनस्तन्न बाधिष्यते युक्तस्वरश्च कृत्स्व[redacted]राद्भवति विप्रतिषेधेन यु
क्तस्वरस्यावकाशः गोवल्लवः। अश्ववल्लवः कृत्स्वरस्य स एव इहोभयं प्राप्नोति गोसंख्यः पशुसंख्यः अश्वसंख्यः युक्तस्वरो भवति वि
प्रतिषेधेन॥ ॥ ॥ ॥

त्यमित्यर्थः तस्मादहरण इति प्रतिषेधो येन केनचिल्लक्षणेन प्राप्तस्य स्वरस्य हारिस्वरो बाधक इति ज्ञापयतीत्यर्थः युक्तस्वरश्चेति। पूर्वपदाद्युदात्तत्वं अत्रापि पूर्व
विप्रतिषेधो विवक्षितः गोसंख्य इति नन्वत्र थाथादिस्वरः प्राप्नोति नकृत्स्वरः एवं तर्हि मूलप्राप्तिमाश्रित्योक्तमिति सदोषः॥ ॥ ॥

भा०कै०६ उपमानं उपमानमिति योगविभागकरणसामर्थ्याच्छिष्टप्रयोगाच्चोपमानमेव नियम्यत इति प्रश्नः। इतरः सत्यपि योगविभाग इष्टाव्यवस्था न लभ्यते लक्ष्या
९९ नुसरणे च प्रतिपत्तिगौरवप्रसंग इत्याह। शब्दार्थप्रकृतावेवेति अथ शब्दार्थग्रहणमिति प्रकृतिग्रहणादेव विशिष्टार्था प्रकृतिर्ग्रहीष्यत इति प्रश्नः। इतरस्तु

उपमानं उपमानमिति किमर्थम्। शब्दार्थप्रकृतावेवेतीयत्युच्यमाने पूर्वेणाप्राप्तिप्रसक्तमिति कृत्वा नियमोऽयं विज्ञायेत तत्र को दोषः इह न
स्यात्। पुष्पहारी। फलहारी। उपमानग्रहणे पुनः क्रियमाणे न दोषो भवति। अथ शब्दार्थग्रहणं किमर्थम्। उपमानं प्रकृतावेवेतीयत्यु
च्यमाने इहापि प्रसज्येत। वृकवंचीवृकप्रेक्षी। शब्दार्थग्रहणे पुनः क्रियमाणे न दोषो भवति। अथ प्रकृतिग्रहणं किमर्थम्। शब्दार्थप्रकृ
तिरेव यो णिन्तत्र यथा स्यात् इह मा भूत्। कोकिलाभिव्याहारी गर्दभोच्चारी। अथैवकारः किमर्थः। नियमार्थः। नैतदस्ति प्रयोजनं। सिद्धे विधि
रारभ्यमाणोऽन्तरेणैवकारं नियमार्थो भविष्यति। इष्टतोऽवधारणार्थस्तर्हि यथैवं विज्ञायेत उपमानं शब्दार्थप्रकृतावेवेति। मैवं विज्ञायि
उपमानमेव शब्दार्थप्रकृताविति। शब्दार्थप्रकृतौ ह्युपमानं चानुपमानं चाद्युदात्तमिष्यते। साध्वध्यायी। विलम्बिताध्यायी॥ दीर्घका।
जे दीर्घान्तस्यादिरुदात्तो भवतीत्येतत्स्यात् अन्त्यात्पूर्वं बह्वच इत्येतद्भवति विप्रतिषेधेन। जे दीर्घान्तस्यादिरुदात्तो भवतीत्यस्यावकाशः॥०

दुक्तो नोविशेष इति मत्वाह। उपमानमिति। वृकवंचनीति कर्तर्युपमान इति णिनिः कृत्स्वर एवात्र भवति। शब्दार्थप्रकृतिरेव यो णिनिस्तस्येति। उपसर्गसंबन्धमन्तरेणो एम०
वयो धातुः शब्दे वर्त्तते स इह गृह्यते यस्य तूपसर्गेण शब्दार्थत्वं द्योत्यते तस्य ग्रहणं न भवतीत्यर्थः॥ ॥ श्री॥ ॥ ॥ ९९
सं०

नभूत। दिवोदासायेति दिवस्युदास इति अलुक्। सर्वगु यत्र गुणांतरस्याभावः तत्र गुणकार्त्स्न्यं भवति यथा सर्वं शुक्लं इति। शुक्ले न गुणो न सर्वावयवानां व्यापनात् पर
मशुक्ल इति आश्रयव्याप्त्या शुक्लस्य पारम्यमिति गुणकार्त्स्न्यमस्ति सर्वसौवर्ण इति विकारविषयमत्र कार्त्स्न्यं न गुणविषयं अथ कार्त्स्न्यग्रहणमिति सर्वशब्दः

कुरीजः। शमीजः अंसात्पूर्वं वृद्धं च इससावकाशः उपसर्जोमंदुरजः। इहोभयं प्राप्नोति। आमलकीजः वल्लभीजः अंसात्पूर्वं वृद्धं
च इत्येतद् भवति विप्रतिषेधेन नभूत आद्युदात्तप्रकरणे दिवोदासादीनां छंदस्युपसंख्यानं केनेष्ट्यं। दिवोदासाय गायत। वध्र्य
श्वाय दाशुषे अंतः सर्वगुणकार्त्स्न्ये। सर्वग्रहणं किमर्थं गुणकार्त्स्न्य इतीयत्युच्यमाने इहापि प्रसज्येत परमशुक्लः परमकृष्ण
इति। सर्वग्रहणे पुनः क्रियमाणे न दोषो भवति अथ गुणग्रहणं किमर्थं सर्वकार्त्स्न्य इतीयत्युच्यमान इहापि प्रसज्येत। सर्वसौवर्णः सर्वराज
त इति। गुणग्रहणे पुनः क्रियमाणे न दोषो भवति। अथ कार्त्स्न्यग्रहणं किमर्थं सर्वगुण इतीयत्युच्यमाने इहापि प्रसज्येत। सर्वेषां श्वेतः
सर्वश्वेत इति। कथं चात्र समासः षष्ठी सुबंतेन समस्यत इति। गुणेन नेति प्रतिषेधः प्राप्नोति एवं तर्हि गुणांतरेण समासो वक्तव्यः तर
लोपश्च। सर्वेषां श्वेततरः सर्वश्वेतः॥ ॥ ॥

कार्त्स्न्य एव वर्तते इति प्रश्नः। सर्वेषां श्वेत इति सर्वशब्दोऽत्र गुणकार्त्स्न्ये वर्ततेनेन गुणकार्त्स्न्ये सर्वेषां श्वेतो गुण इत्यर्थः गुणांतरेणेति गुणांतरोयस्तर प्रत
ययः तेनेत्यर्थः। सर्वेषामिति गुणसंबंधे षष्ठी परस्य शौक्ल्यमिति यथा श्वेततर इति। गुणवाचिन एवाश्रितगुणांतरप्रकर्षनिमित्तात्तरप्यः सर्वेषां पदानां
द्रव्यांतराधारश्वेतगुणापेक्षया सातिशयः श्वेतो गुण इत्यर्थः॥ ॥

भा०कै०६ उत्तर वृद्धाविसेवं वृद्धिम उत्तरपदमिति परिग्रहे सिद्धे उत्तरपदग्रहणं तदपि कारविहितवृद्धिपरिग्रहार्थं । उदरास्त्र दरइति प्रकरणादिव शब्द त्रस्येप प्रतिप त्तिः कु
१०० णं। कुणऽश ब्दोऽस्ति भाजनविशेषवाची उप्त्तिसमुदायवाची इस्तु कुं दधिस्त समुदाय इत्यर्थः। तत्र वनशब्देन भाजनविशेषवाची निवर्स्यते वनशब्दस्तु समुदाय

×उत्तरपदं वृद्धि×२

=कुतेपि वनग्रहणेभाजनविशेषवाचिनिवृत्तिर्न सिध्यति ...इति ।=

उत्तरपदवृद्धौ [redacted] उपयुक्तोयं निर्देशः न ह्युत्तरपदं नाम वृद्धिरस्ति कथं तर्हि निर्देशः कर्त्तव्यः वृद्धिमत्युत्तरपद इति। सत्तर्हि तथा निर्देशः कर्त्तव्योन कर्त्तव्यः नैवं विज्ञायते उत्तरपदवृद्धिः उत्तरपदवृद्धाविति कथं तर्हि उत्तरपदस्य वृद्धिरस्मिन्सोऽयमुत्तरपदवृद्धिः उत्तरपदवृद्धाविति बहुव्रीहौ बहुव्रीहौ विश्वस्यांतोदात्तत्वं संज्ञायां मित्राजिनयोरंतः बहुव्रीहौ विश्वस्यांतोदात्तत्वं संज्ञायां मित्राजिनयोरंतः इत्ये तद्भवति विप्रतिषेधेन। बहुव्रीहौ विश्वंसंज्ञाया मित्यस्यावकाशः। विश्वदेवं विश्वयशाः। मित्राजिनयोरंत इत्यस्यावकाशः कुलमित्रं कुलाजिनं। इहोभयं प्राप्नोति विश्वमित्रः। विश्वाजिनः। मित्राजिनयोरंत इत्येतद्भवति विप्रतिषेधेन। अंतोदात्तप्रकरणे म हत्यादीनां छंदस्युपसंख्यानं कर्त्तव्यं। महद्धः सुवया उपतस्थे। उदराश्वेषुषु। क्षेपे। उदराश्वेष्वोनञ्सुभ्यां उदराश्वेषुषु क्षेप इत्येतस्मान्नञ्सुभ्यामित्ये तद्भवति विप्रतिषेधेन। उदराश्वेषुषु क्षेप इत्यस्यावकाशः। कुंडोदरो घटोदरः। नञ्सुभ्यामित्यस्यावकाशः। अयवः। अतिलः। अमाषः। सुयवः। सुतिलः। सुमाषः। इहोभयं प्राप्नोति। अनुदरः। सूदरः। नञ्सुभ्यामित्येतद्भवति विप्रतिषेधेन। [redacted] ॥ ॥

=संज्ञायां मित्राजिनयो रित्यत्र ... =

एम०
वाच्यप्यस्ति अप्रवणमिति जलपयोयोप्यस्ति तत्र यथा तदाकारयो विशिष्टाधारजल वाचिन एवं कुंडशब्दोपि॥ ॥श्री॥ ॥श्री॥ १००

॥ ॥श्री॥ ॥श्री॥ ॥श्री॥

यथा नीलकुंरमिति तत्र वनग्रहणेप्युपादीयमाने नास्त्यतिप्रसंगनिवृत्तिरित्याह कुंडाद्युदात्तत्वं इति तच्छब्देन पूर्वपदार्थपरामर्शः वनसमुदायवाचीति वनमेवस
मुदायो वनसमुदायो वनवाच्यतादनेन समुदाय उच्यते। समुदायवाची वनशब्दो वाश्रयणीयो न तदेकवाची सर्वे अन्येत्वाहुः वनानां समुदायो वनसमुदाय इति।

= नीलस्यनागविशेषस्यकुंडंनदाकमितर्थः =

सोमेनसी अल्लोमोषसी सोमनसोः कपि सोमनसी अलोमोषसी इत्येतस्मात् कपिपूर्वमित्येतद्भवति विप्रतिषेधेन सोमनसी अल्लोमोषसी
इत्यस्यावकाशः सुशर्माणमधिनावंरूहेम सुशर्मासिसुप्रतिष्ठानः सुश्रोताः सुपयाः सुवर्चाः कपिपूर्वमित्यस्यावकाशः अयवकः अति
लकः। इहोभयं प्राप्नोति। सुशर्मकः सुश्रोतस्कः कपिपूर्वमित्येतद्भवति विप्रतिषेधेन कूलतीर। पर्यादिभ्यः कूलादीनां आद्युदात्तत्वं पर्या
दिभ्यः कूलादीनामाद्युदात्तत्वं भवति विप्रतिषेधेन परिप्रसुपापावनेमा नाहो राजावयवे क्षिप्तस्यावकाशः परित्रिगर्त्तं परिसौवीरं। कू
लादीनामाद्युदात्तत्वस्यावकाशः अनुकूलं। अतिकूलं इहोभयं प्राप्नोति परिकूलं कूलादीनामाद्युदात्तत्वं भवति विप्रतिषेधेन चेलखेटकटुक
कर्मधारये राज्यं चेलराज्यादिभ्यो व्ययं चेलराज्यादिस्वरात् अव्ययस्वरो भवति विप्रतिषेधेन चेलराज्यादिस्वरस्यावकाशः भार्याचेलं पितृचेलं
ब्राह्मणराज्यं अव्ययस्वरस्यावकाशः निः कौशांबि निर्वाराणसिः। इहोभयं प्राप्नोति कुचेलं कुराज्यं अव्ययस्वरो भवति। विप्रतिषेधेन सतर्हि
पूर्वविप्रतिषेधो वक्तव्यो न वक्तव्यः इष्टवाची परशब्दः विप्रतिषेधे परं परिदृष्टं तद्भवति कुंडवनं कुंडाद्युदात्तत्वेन समुदायग्रहणं कुंडाद्युदात्तत्वेन
समुदायैकत्वे नंदन समुदायवाची चेत्स कुंडशब्दो भवतीति वक्तव्यं इहमाभूत मत्कुंड [redacted] ॥ ॥ इति श्रीमदुग्रवत्सतंजलिविरचितमहा

ग्रहणं विः३ ॥ भाष्ये षष्ठः द्वितीयेप्रथमाह्निकम् ॥ ॥ ॥

तेनशरवणसमुदायः शरकुंडशब्देनोच्यते मत्कुंडमिति मा जनविशेषवाची विशिष्टसंस्थानाधारजलवाची यत्र कुंडशब्दः इत्युपाध्यायजैय्यटपुत्रकैय्यटकृते भा
॥ ष्यप्रदीपे षष्ठः द्वितीये प्रथमाह्निकम् ॥ ॥ ॥

गतिका परमकारकमिति विचार्ये किंचिदत्रास्ति सोपन्यासः यथा संप्रदानेऽद्ययः शाशाः नकारकरूपतां प्रतिपादयंति तथा कारकशब्दोऽपि नउक्तस्वशब्दै
रभिधाने तु सधर्मो नाभिधीयते विभक्त्यादिभिरेवासावुपकारः प्रतीयत इति एवं च तद्विशेषणमपि परमशब्दः कारकवाची न भवतीतिमस्युदाहरणं ए
तदपीति नत्वकारकस्य कारकशब्दे नाभिधानं तत स्तद्विशेषणस्यापि कारकत्वमस्त्येव यथा घटं करोतिभीष्ममिसादौ देवदत्तस्येति शेषविवक्षायां षष्ठी

=असंदिग्धे देवदत्तस्य कारकमित्युदाहरणमति किमिति दन्यपन्यस्यते नभाहः विचार्यमिति ॥ विशेष्यस्यैव कारकता भावे विशेषणस्य तु तदंतता भावदुल्याह एवं चेति ॥

परमं कारकं
गतिकारकोपपदात्कृत् गतिकारकोपपदादिति किमर्थं इहमाभूत् परमकारकं गतिकारकोपपदादित्युच्यमानेऽप्यत्र प्राप्नोति एतद
पिहि कारकं इदं तर्हि देवदत्तस्य कारकं देवदत्तकारकं इदं चाप्युदाहरणं परमं कारकं परमकारकमिति ननु चोक्तं गतिकारकोपपदादित्यु
च्यमानेऽप्यत्र प्राप्नोति एतदपिहि कारकमिति नैतत्कारकं कारकविशेषणमेतत् यावद्ब्रूयात्सत्कृष्टं कारकं शोभनं कारकमिति तावदे
वैतत्परमं कारकमिति अपकृद्ग्रहणं किमर्थं इहमाभूत् निः कौशांबिः निर्वाराणसिरिति गत्यादिभ्यः प्रकृतिस्वरत्वे कृद्ग्रहणमनर्थक
मन्यस्योत्तरपदस्याभावात् गत्यादिभ्यः प्रकृतिस्वरत्वे कृद्ग्रहणमनर्थकं ॥ ॥ ॥श्री॥ ॥

=पाकक्रियायाअकरणादरणं पमविपाचकादिवकारणदर्शनादाह क्रियायोग्यता विद्यते ॥

काष्ठां
तृजकज्यांरिकर्तृत्वस्येति कारकषष्ठ्याः समासप्रतिषेधादिह षष्ठीसमासो भवत्येव नैतत्कारकमिति कुतः नहि क्रियायोग्यता विष्ट द्रव्यवाचिनो नत्वा दूतां कारकतां प्र
तिपादयंति परममित्येतच्च न करोति क्रियाविशेषणं यतः कर्मकारकमेतत्स्यादपि तु द्रव्यविशेषणं तथा च समानाधिकरणसमास उपपद्यते अपकृद्ग्रहणमि
ति यत्क्रियायुक्तास्तंप्रति गत्युपसर्गसंज्ञे भवतो नान्यं प्रतीति प्रश्नः निष्क्रौशांबिरितिक्रमणक्रियापेक्षमस्ति निसो गतित्वमिति भावः ॥ ॥

रका१

अन्यस्योत्तरपदस्याभावादिति गतिकार्य्यं तावत्संबंधात् क्रियावाचिकृदंतमेवोत्तरपदमास्ति न्नमुपपदमपि धात्वधिकारे सप्तमीनिर्दिष्टं प्रत्ययनिमित्तमुच्यते इति तेनापि कृदंतमेवास्ति नं कृत्यकृतौ वेति वाशब्दस्तदर्थे धातुप्रत्ययसमुदायपरिग्रहार्थः कृत्यग्रहणमन्यथा धातावेवोत्तरपदे स्वरः स्यादित्यर्थः प्रतीरि

=क्रियायोगे गतित्वात् क्रियापेक्षत्वाद्धकारस्तुलस्य इति भावः ।२=

अन्यस्योत्तरपदस्याभावात् नह्यन्यत् गत्यादिभ्य उत्तरपदमस्ति अन्यदतः कृतः किं कारणं धातोर्हि द्वये प्रत्यया विधीयन्ते तिङः कृतश्च तत्र कृता सह समासो भवति तिङा च न भवति तत्रांतरेण कृद्ग्रहणं कृत एव भविष्यति ननु चेदानीमेवोदाहृतं निष्कौशांबिः निर्वाराणसिरिति यत्क्रियायुक्ताः स्तत्प्रतिगत्युपसर्गसंज्ञे भवतः न च निसः कौशांबीशब्दं प्रति क्रियायोगः कृत्यकृतौ वा गतित्वादधिकार्थं कृद्ग्रहणं कृत्यकृतौ न हि गतित्वादधिकार्थं कृद्ग्रहणं कर्तव्यं कृत्यकृति द्वौ तु धातुं च प्रति क्रियायोगः तत्र यत्क्रियायुक्ताः स्तं प्रतीति इहैव स्यात् प्रणीतत्रीरिति इह न स्यात् प्रणायकः उन्नायकः एतदपि नास्ति प्रयोजनं यत्क्रियायुक्ता इति नैवं विज्ञायते यस्य क्रियायत्क्रियायुक्ताः स्त प्रतिगत्युपसर्गसंज्ञे भवत इति कथं तर्हि यां क्रियायत्क्रियायुक्ताः स्तं प्रतिगत्युपसर्गसंज्ञे भवत इति ॥ ॥ ॥

=समासस्वरेणांतोदात्तत्वसिद्धेराह अव्यये इति ।१= अर्थप्रतीति अर्थनिमित्तिकागत्यादिसंज्ञे इत्यर्थः ॥ केवलत्वाय्यार्थमिति शाह्यमवकाशे साधनसंसृष्टायास्त्वक्रियाया अंगत्वं केवलायाः अवनचिदप्यप्रत्ययनादिति भावः ।२=

ति अव्ययस्वरापवादो उत्कृत्स्वरः यस्य क्रियेति अन्वयव्यतिरेकाभ्यां यस्य वाच्या क्रिया सा क्रियेत्यर्थः धातोरेव तु क्रियावाच्येति तमेव प्रतिगत्युपसर्गसंज्ञा प्रसंगः याक्रियेति क्रियालक्षणामर्थं प्रतिगत्युपसर्गसंज्ञे भवतः केवलायास्तु क्रियाया व्यवहारानंगत्वाद्दृत्वेनरसंसृष्टक्रियावाचिकृदंतपरिग्रहः सिद्ध इत्यर्थः ॥ ॥

या

=म[illegible]धुवतानादितोस९ इतियश्चेनत्वंतात्सुपिग्रसादेनसमासेनतत्रआनिसितिद्विवलाराम्बयदेरेवेद सिद्धिरतआह भामतेनेतिनत्वंतादसंतस्वार्थिकत्वेनभिन्नपदसापेक्षसमासात्वर्गमेवांतरंगत्वादानितनःसमासेऽव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वमप्रसंगादनिकृद्गृहणेनसुव्याधिःप्रसजेनेतिभावः॥१८॥
अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरंबाधित्वा

भा०कै०६ नकश्चित्केवल इति केवलक्रियावाचित्वात्केवल इत्युक्तमितरस्तु प्राह केवल्यमनेनोक्तमपितिमत्वाचोदयति ननुचायमिति एषोपीति तस्मात्कारकसहिता
१०२ याएवक्रियायाः सर्वत्र प्रतिपादनात्प्रणी प्रणायकादीनांनकश्चिद्भेदः प्रभवनमितिभावेल्युड्विधानात्कारकासंस्पृष्टैवक्रियाभिधीयते प्रपचतितरा
[redacted]रामिति प्रशब्दस्यामंते नसमासः गतिकारकोपपदानांकृद्भिः सहसमासवचनंप्राक्सुबुत्पत्तेरितिनतुकृद्भिरेव समास इतितेननतद्धितांतेनापि सु

=केवलत्वमर्थस्यशब्दविशेषणमित्याह केवलेति स्वंचनाव्ययस्त्रस्वार्थस्येत्यत्रतन्मात्रार्थस्येत्यर्थः॥१८॥ ×सुबुत्पत्तेरितिसम्पूर्णमर्थोपदगत्यादीनांकृद्भिःसहसमासोभवतितदाप्राक्॥१९॥

नकश्चिच्छब्दोऽस्तिकेवलोयस्तस्यार्थस्यवाचकः स्यात्केवलस्तस्यार्थस्यवाचकोनास्तीतिकृत्वातद्धितस्य भविष्यति ननुचायं
तस्यैवार्थस्यवाचकः प्रणीःप्रणीरिति एषोऽपिहिकर्तृविशिष्टस्यैव अयंतर्हितस्यैवार्थस्यवाचकः प्रभवनमिति तस्मात्कृद्ग्रहणंक
र्तव्यं यदिकृद्ग्रहणंक्रियते आमंतेस्वरेणनप्राप्नोति प्रपचतितरां [illegible] मजल्पतितमां अप्रत्ययेपुनः कृद्ग्रहणेक्रियाप्रधानमाख्या
तंतस्यातिशायनेतरबुत्पद्यते। तरवंतात्स्वार्थेआम्। तत्रयक्रियायुक्ता इतिभवत्येवसंघातंप्रतिक्रियायोगः नचकश्चित्केवलः
शब्दोऽस्तियस्तस्यार्थस्यवाचकः स्यात्केवलस्तस्यार्थस्यवाचकोनास्तीतिकृत्वाधिकस्यभविष्यति। ननुचायंतस्यार्थस्यवाचकः
१९ प्रभवनमिति। एषोपिद्रव्यविशिष्टस्यवाचकः॥ ॥ ॥

=अनंतरमितिशेषः॥१८॥ =संख्याकालेति ततआमंतंप्रतिप्रयत्नस्यागतिसाम्यराशिसिद्धिरितिसर्वः॥१८॥
बुत्पत्तेःसमासः प्रवर्ततेनत्वसमसपिकृद्ग्रहणेत्रस्वरोनभविष्यति संख्याकालसाधनोपग्रहविशिष्टायाःक्रियायाअभिधानान्नकेवलाया इत्याह अप्रत्ययेपुनरिति द्र ग्राम०
व्यविशिष्टस्येति धातुःसाध्यरूपतांप्रतिपादयतिप्रत्ययस्तुद्रव्यधर्मलिंगसंख्यायुक्तमर्थमितिभावः॥ ॥श्री॥ ॥श्री॥ १०२

=तेनेति॰ साधनानन्वरूपक्रियास्वरूपेणघन्यकसाभिधीयमानस्यापिपाकादशब्दादेवप्रतीतेः पाकयन्बुस्यन्किंनोपपदत्वं॰ डालतु उवधीलस्याद्भिग्रहणं क्रियायाः बाध्यादकिसंभवात्क्रियायाः ग्रहणं बंसत्वमूलायावाख्यग्रहणार्थमितिपंचदत्वः पाकद्दिनलवादि॰ २=

[redacted] द्रव्यवदिति प्रसिद्धघटादिद्रव्यापेक्षोवतिनिर्दे शोयथाघटादिद्रव्यं घटादिभिः शब्दैर्लिंगसंख्याकर्मादिशक्तियुक्तमभिधीयते तथा पाकादिभिः शब्दैः पाकादिकोभावः क्रियावदपीति। तेनेभोक्तुं पाक इत्यादौक्रियोपपदाश्रयः प्रसय स्तदेवमव्याप्तिप्रसंगात्प्रसाख्यातेऽकृतग्रहणं अंतः उभयंप्रकृतमिति समासस्येत्यपिप्रकृतमुत्तरपदादिति स्वत उत्तरपदग्रहणमपि तत्रान्यत इदिति अंतोदा

=प्रसाख्यातनिति॰ तिङ॰ चोदात्तवती निसंस्थेपादिति सूत्रं पंक्तिप्रतेरुपपत्तिनतातिसामंतेनप्राप्नोती विवक्षमाणत्वात् सूत्रं उत्तमभाविनोस्तुयदेरस्य सूत्रेणदाभंतेस्वरेनेष्यते किंसमासस्वरपदमध्यमकृतिस्वरो॰ निषेधविभिततनतिसूत्रे प्रकरणे समासकृतो नि र्णिधानत्वे देवैकमेव

कथंकृदभिहितोभावोद्रव्यवद्भवतीतिक्रियावदपीति अंतः किंसमासस्यांतउदात्तोभवति आहोस्वि उत्तरपदस्य कुतः संदेहः उभयंप्रकृतं तत्रान्य तरछक्यंविशेषयितुं कश्चात्रविशेषः अंतोदात्तत्वं समासस्येतिचेत्कृप्युपसंख्यानं अंतोदात्तत्वं समासस्येतिचेत् कृप्युपसंख्यानंकर्तव्यं इदमेत त्प्रग्धः प्रथमप्रदर्शनकोः क्रियागणानेकपिचेतिवक्तव्यं इहापियथास्यात इदंप्रथमकाः। अस्तु तर्ह्युत्तरपदस्य उत्तरपदांतोदात्ततेनन्त्रुभ्यां समासांतोदात्तत्वंवक्तव्यं अनुचोवहत्वं अपरआह उत्तरपदांतोदात्तत्वेन न्त्रुभ्यां समासांतोदात्तत्वं उत्तरपदांतोदात्तत्वेनन्त्रुभ्यांसमासां

९ तोदात्तत्वंवक्तव्यं॥ ॥ ॥ ॥

=अथवेति॰ समाससंबंधियउत्तरपदंतस्यांतइतिवाउत्तरपदांतस्यसमासस्येतिवसर्थः।९= कृपस्त्विति॰ समासांताः समासस्येवांतावयवानस्तत्रपदस्यमध्यमाकृतिभावः।९=

समा

त्तविधानेनविशेषेवस्थापयितुमित्यर्थः। अथवासमासेनोत्तरपदमुत्तरपदेनवासइसंबंधः इदंप्रथमकाइति। मशब्दाकारस्यांतोदात्तत्वमिष्यते कृपस्तुसमासां तत्वात्प्राप्नोतीतिकृपिचेतिवक्तव्यं तेनकृपिपरतः पूर्वस्योदात्तत्वंसिध्यति अनुचइति अपकारः समासस्याव[redacted] यवोनोत्तरपदस्येतितत्स्योदात्तत्वंनप्राप्नोति अपरआहेति प्रकारांतरसद्भावात्पूर्वस्माद्भेदः॥ [redacted] ॥ ॥श्री ॥

अप्तक इति। अत्र कप उदात्तत्वमिष्यते न च उत्तरपदस्य कार्यित्वे न सिध्यति। समासे तु कार्यभाजि सिध्यति कपि पूर्वमित्यस्यापवाद इति अप्तक शब्देन नञः परस्य कपि पूर्वस्य एकाच्त्वादंत्यात्पूर्वं उदात्तभावी नास्तीति नञ्सुभ्यामित्यनेन नस्वरेण भाव्यं स च स्वरः कपो न सिध्यति नन्वंत्यात्पूर्वो यत्रोदात्तभाव्यस्ति अयवक इत्यादौ तत्र कपि पूर्वमित्येतत्तद्बाध्यतामप्तकादौ तु कथं बाध्यते। नत्यपवादेः प्रवर्तमान एवोत्सर्गं बाधते नैष दोषः यथा हलादिः शेष इत्यभ्यासजातेराश्रयणा

अप्तकः अप्सुकः कपि पूर्वमित्यस्यापवादः ह्रस्वांतेंत्यात्पूर्वमिति तत्र ह्रस्वांतेंत्यात्पूर्वं उदात्तभावीनास्तीति कृत्वोत्सर्गेणांतोदात्तत्वं प्राप्नोति नवा कपि पूर्वं वचनं ज्ञापकमुत्तरपदांतोदात्तत्वस्य न वा एष दोषः किं कारणं यदयं कपि पूर्वमित्याह तज्ज्ञापयत्याचार्यः उत्तरपदस्यांतोदात्तत्वं न भवतीति एवमपि कुत एतत् समासस्यांतउदात्तो भवतीति। प्रकरणाच्च समासांतोदात्तत्वं प्रकृतं समासग्रहणमनुवर्त्यते कप्रकृतं चौ समासस्येति। ननु चोक्तमंतोदात्तत्वं समासस्येति चेत्कपि उपसंख्यानमिति। नैष दोषः उत्तरपदग्रहणमपि प्रकृतमनुवर्त्यते कप्रकृतं उत्तरपदा

((दिरिति॥ ॥श्री॥ ॥ ॥

दादनुरित्याहाव प्यनादेर्हेत्वो निवृत्तिर्भवति एवं ह्रस्वांतेंत्यात्पूर्वमित्यत्रापि ह्रस्वजातेराश्रयणान्नञ्कौ शिडुम्मन्यायात्सर्वत्र ह्रस्वांते कपि पूर्वमित्यस्याप्रवृत्तिरथवा
ह्रस्वांतें [redacted] सादित्येव वक्तव्यं कपि पूर्वमित्यतः पूर्वग्रहणमनुवर्त्यते तत्र पूर्वग्रहणं नियमार्थं ह्रस्वांतेंत्यादेव पूर्वमुदात्तं भवति न
तु कपि पूर्वमिति एवं पश्चाद्ध्ययेदोषमभिधाय लिंगेन समासस्य कार्यित्वं प्रतिपादयितुमाह नवेति अकुमारीक इत्यादौ कपि पूर्वस्योदात्तार्थं कपि पूर्वमित्युच्यते। [redacted]
((([redacted] यदि च नञ्सुभ्यामित्यनेनोत्तरपदस्यांतोदात्तत्वं स्यात्तत स्तेनैव सिद्धत्वात् कपि पूर्वमिति न कर्तव्यं स्यात्॥

नञ्सुभ्यामिति नञ्सुभ्यां य उत्तरपदं तस्य समासस्यांतस्य थः कारकात् संज्ञायामनाचितादीनामिति विहितमंतोदात्तत्वमनेन नियम्यते तेन देवपालित इत्यादौ न भवति
तृतीया कर्मणीत्यनेन तु पूर्वपदप्रकृतिस्वरो भवति आनाहत इति देवदत्तशब्दः शंखविशेषस्य संज्ञा तत्राशीरभावादंतोदात्तत्वाभावः सिद्धमिति तत्रेण सूत्रद्वय

=संज्ञायामनाचितादीनामिति तृतीयाकर्मणीत्यस्यापवादः।१= तत्राशीर्विषयनियमादनाशिषि संज्ञायामिति [redacted] प्राप्नोति ननः प्रतिषेध आरभ्यते।१= शंखेति। नहि तत्र देवा एनं देयासुरित्यर्थप्रतीतिरिति भावः।१=

तत्रैवमभिसंबंधः क्रियते नञ्सुभ्यां समासस्यांतउदात्तो भवतीति इदमेतत्त्र्यधः प्रथमप्रकरणयोः क्रियागणने उत्तरपदस्येति कारकाद
कारकाद्दत्तश्रुतयोरनाशिषि प्रतिषेधः वक्तव्यः अनाहतो नदति देवदत्तः सिद्धं तूभयनियमात् सिद्धमेतत् कथं उभयनियमात् उभयतो
नियमः क्रियते कारकाद्दत्तश्रुतयोरेवाशिषि आशिष्येव कारकाद्दत्तश्रुतयोरिति संज्ञायां स्वप्रतिषेधो मित्रे स्वप्रतिषेधोपि
नेवक्तव्यः विश्वामित्र ऋषिः वहोर्नञ्वदुत्तरपदभूम्नि किमर्थं वहोर्नञ्वदिति देशः क्रियते नञ्सुभ्यामिति वक्ष्यते नैवंश
रूपमुत्तरपदभूम्नीति वक्ष्यति तद्बहोरेव यथास्यात् नञ्सुभ्यांमा भूदिति नैतदस्ति प्रयोजनं एकयोगेपि हि सति यस्योत्तरपदभूमास्ति तस्य
भविष्यति कस्य चास्ति बहोरेव इदं तर्हि प्रयोजनं नगुणादयो वयवाइति वक्ष्यति तद्बहोरेव यथास्यात् नञ्सुभ्यांमा भूदिति एतदपिना
स्तिप्रयोजनं॥ ॥ श्री

=अन्वार्येणपठितमितिशेषः।१=

सोत्रारणादेकं सूत्रं आशिष्येवेति भिन्नक्रमत्वादेवकारस्येति भावः संज्ञायाम् विश्वामित्र इति मित्रे चर्षाविति दीर्घः परत्वादनेनांतोदात्तत्वं प्राप्तं प्रतिषिध्य
ते ततो बहुव्रीहौ विश्वं संज्ञायामिति पूर्वपदांतोदात्तत्वं भवति वहो॥ ॥ ॥

भा० कै० ६
१०४

यस्य गुणादय इति यस्य विशेष्यस्य इत्यर्थः । ननु चागुणाः स्वगता इत्यादौ नञ्स्तु प्यामुत्तरे गुणादयः संसेव एवं तर्हि उत्तरपदभूमग्रहणेन पूर्वे पदस्य विशेषणात् बहोरेव
परो यो गुणादीनां प्रतिषेधो भविष्यतीति यस्योत्तरपदभूम्नि वर्त्तमानस्येति हि भाष्यकाराभिप्रायः । उपसर्गात् नित्यं परे एकरूपं तर्हि ह ध्रुवं गृह्यते । निर्गतं ललाटं म
स्य निर्ललाट इति ललाटस्य निःसंनिर्गमनाध्रुवत्वमिह तु भवसंतोदात्तत्वमुद्गाढुः क्रोशतीति न हि वाहो निसम्बध्येदिगन्वस्थानं प्रमुख इति यस्य निसं

=नञोजरेत्यनेनोत्तरपदाद्युदात्तत्वं·२=

एकयोगेऽपि हि सति यस्य गुणादयोऽवयवाः संति तस्य भविष्यति कस्य च संति बहोरेव अपत उत्तरं पठति बहोर्नञ्वदुत्तरपदाद्युदात्तार्थं बहोर्नञ्वदति
देशः क्रियते उत्तरपदस्याद्युदात्तार्थं । उत्तरपदस्याद्युदात्तत्वं यथा स्यात् । विदेशस्थमपि यच्चेन्नञः कार्यं तदपि बहोर्यथा स्यात् नञो जरमरमित्रमृताः अ
जरः अमरः बहुजरः बहुमित्रः बहुमृतः उपसर्गात् मुखस्यांतोदात्तत्वात् उपसर्गात्स्वांगं ध्रुवं मुखस्यांतोदात्तत्वाद् उपसर्गात्स्वांगं ध्रुवं भवति वि
प्रतिषेधेन मुखस्यांतोदात्तत्वस्यावकाशः गौरमुखः श्लक्ष्णमुखः उपसर्गात्स्वांगं ध्रुवमित्यस्यावकाशः अस्फिक्कः प्रोदरः इहोभयं प्राप्नोति प्रमुखः
उपसर्गात्स्वांगं ध्रुवमित्येतद्भवति विप्रतिषेधेन । कः पुनरत्र विशेषः । तेन वा समसने न वा सापवादः सविधिः अयं पुनर्निरपवादकः । अव्यया
त्स्य प्रतिषेधोऽपवादः । अभेर्मुखं अपाच्च किमर्थमिदमुच्यते न उपसर्गात्स्वांगं ध्रुवमित्येव सिद्धं अभेर्मुखमपाच्च ध्रुवार्थं अध्रुवार्थो
यमारंभः अबहुव्रीह्यर्थो वा । अथवा बहुव्रीहेरिति वर्त्तते अबहुव्रीह्यर्थो यमारंभः स्फिगपूतग्रहणं किमर्थं न उपसर्गात्स्वांगं ध्रुवमित्येव सिद्धं । स्फिग
पूतग्रहणं च किमध्रुवार्थमबहुव्रीह्यर्थमेव वा ॥ ×स्फिगपूत× ॥ ॥

=विधिविप्रतिषेधश्चायमेव विप्रतिषेधो भाष्यतात्पर्यविषय इत्यभिप्रायः ।२=

प्रगतं मुखं यस्य प्रमुखः अत्राहुः मुखं स्वांगमिति प्राप्तिर्नोभयत्र दिक्शब्दा इति प्रतिषिद्धा ततो विप्रतिषेधानुपपत्तिः उच्यते । नाव्ययदिक्शब्देति प्रतिषेधो बाधको राम०
स्त्वयोपसर्गादिति तं च परत्वात्प्रतिषेधं बाधित्वैतत्स्तोदात्तत्वं बाधकं वर्त्तते ॥ ॥५॥ ॥ ॥ १०४

प्र०

अतेर् अतिकारक इति कारकमतिक्रांत इति समासः अति ग्रोहनिविषये क्रांतार्थे वृत्तिरितिक्रमेर प्रयोग एवात्र लोपः स्वरश्च गम्य स्यात्र धातुलोपः यदा पूर्वपदस्य प्रकृ-
तिस्वरः तदा शोभनः कारक इत्यतिका[redacted]रकशब्दस्यार्थः द्विविपूर्वपदप्रकृतिस्वरापवादो योगः किमिदमिति ननु चाकारांत निर्देशे मूर्द्धे द्विति भाव्यमि-
ति द्वैतानुपपत्तिः उच्यते नयत्वाश्रयं द्वैतं किंतु कार्यिभेदाश्रयं पदासमासस्यांतोदात्तत्वं विधीयते निसश्च समासांत इति पक्षस्तदाकारांतग्रहणमेव सामर्थ्या

= नन्वतिपदे सत्राकारस्य इस्युच्यमाने पिकार्यं न प्राप्नोति · प्रत्ययं देशोन समासो · पिकस्य देनन समासे कृते गतः पदस्यादेन दंदश्य गिवेन · अतिकारक इस न त्वेनेस्यादतिपदाग्रकारोसंभवो भवानि परान्यस्माद् अन्यर्थे · अभिमतस्य प्रकारान्तस्य प्रतिबोधान

अतेरकृत्पदे अतेर्धातुलोपे अतेर्धातुलोप इति वक्तव्यं अकृत्सद इति ह्युच्यमाने इह च प्रसज्येत शोभनो गार्ग्यो अतिगार्ग्य इति इह
च न स्यात् अतिकारकः अति पदाशक्री द्वित्रिभ्यां पाद्दा किमिदं द्वित्रिभ्यां मूर्द्धन्यकारांतग्रहणं चेन्नकारांतस्योपसंख्यानं द्वित्रिभ्यां मू-
र्द्धन्यकारांतग्रहणं चेन्नकारांतस्योपसंख्यानं कर्त्तव्यं द्विमूर्द्धा त्रिमूर्द्धा अस्तु तर्हि नकारांतग्रहणं नकारांते ऽकारांतस्य नकारांते
सस कारांतस्योपसंख्यानं कर्त्तव्यं द्विमूर्द्धः उदात्तलोपात् सिद्धं अस्तु तर्हि नकारांतग्रहणमेतोदात्तत्वे कृते लोपः ॥ उदात्तनिवृत्तिस्व-
॥ रेणा सिद्धं ॥ × एवमाहो स्विन्नकारांतग्रहणं · कश्चात्र विशेषः । द्वित्रि

तु भवति यदा तूत्तरपदस्यांतोदात्तत्वं इति पक्षस्तदा कृतेपि समासांते न सोत्तरपदे अपनन्ने भावान्नकारांतस्य स्वरविधिरिति पक्षो व तिष्ठते नकारांतस्योपसंख्यानमपि
ति समासश्चेत् कार्यी निसश्च समासांतस्तदा नकारांतस्य साधुत्वं स्वरश्चोपसंख्येय इत्यर्थः द्विमूर्द्ध इति पदे उत्तरपदस्य कार्यित्वं तदा कृते समासांते उत्तरपदस्यांतोदा-
त्तत्वं विधीयमानं प्रत्ययस्य न प्राप्नोति उदात्तलोपादिति उत्तरपदस्यांतोदात्तत्वे सति शेषनिघाते न प्रसयोनुदात्त स्तत्रानुदात्तस्य च यत्रोदात्तलोपस्योदात्त-
॥ त्वमिति द्विमिस्यर्थः ॥ × इति प्रसय × ॥

परत्वाल्लोप इति नतमत्वोदात्तत्वलोपो न भवतीत्यर्थः एवं तर्हि इदमिहेति यदा कृते समासे समासांतः क्रियत इति पक्षस्तदेयं संप्रधारणा यदा तु समासाद्यो उत्तरपदात्स
मासांतः क्रियत इति पक्षस्तदा संप्रधारणैवात्र नास्ति युक्तं पुनरिति न नु कृतेपि समासांते नकारांत एव मूर्द्धशब्द उत्तरपदं संभवतीति किमत्रायुक्तं एवं मन्यते यथा पा

=ननु कृतेपीति॰ नित्य पि समासांते उत्तरपदस्य कार्यित्वान्नस्य नांतत्वान्मूर्द्धन्निति निर्देशः उपपन्न इत्यर्थः॥१॥=

=भवत्येवेति॰ परत्वाल्लोपो भवत्येव तावता पि अंतोदात्तत्वस्य जातिसत्वमिति भावः॥ तदेवोपपादयति॰ यस्य चेति॰४=

इदमिह संप्रधार्यं अंतोदात्तत्वं क्रियतां लोप इति किमत्र कर्तव्यं परत्वाल्लोपः एवं तर्हि इदमिह संप्रधार्यं अंतोदात्तत्वं क्रियतां समासां
त इति किमत्र कर्तव्यं परत्वादंतोदात्तत्वं नित्यः समासांतः कृतेप्यंतोदात्तत्वे प्राप्नोत्यकृतेपि प्राप्नोति अंतोदात्तत्वमपि नित्यं कृतेपि
समासांते प्राप्नोत्यकृतेपि प्राप्नोति अनित्यमंतोदात्तत्वं न हि कृते समासांते प्राप्नोति [redacted]परत्वाल्लोपेन भवितव्यं भवत्येव लोपः यस्य च लक्षणांतरेण निमित्तं विहन्यते न तदनित्यं न च समासांत एवांतोदा
त्तत्वस्य निमित्तं विहंति अपवर्गपलक्षणांतरं लोपः प्रतीक्ष्यः उभयोर्नित्ययोः परत्वादंतोदात्तत्वमंतोदात्तत्वे कृते समासांतः टिलोपः
टिलोपे कृते उदात्तनिवृत्तिस्वरेण सिद्धं युक्तं पुनरिदं विचारयितुं नन्वनेनासंदिग्धेन नकारांतग्रहणेन भवितव्यं यावता मूर्द्ध
१ न्नित्युच्यते यद्यकारांतग्रहणं स्यात्मूर्द्धेति ब्रूयात॥ ॥

=एवं हि मयूरकंसकः॥१=

=हेत्वंतरमाह=

=एवं च नकारांतस्यैव कार्यित्वं तस्मिन्निमित्ति निर्देश इत्यर्थः॥१=

द्विति समासांतनिर्देशः एवं मूर्द्धन्निति समासांतनिर्देश एव न्याय्यः एवं ह्यसंदिग्धं समासस्य कार्यित्वं विज्ञायते न च कृतं तस्माद्उत्तरपदस्यैव कार्यि[redacted]त्वेन भा ॥

१ व्यं॥ ॥श्री॥ ॥

सेषासमासांतार्थेति यदि नित्यः समासांतः स्यात्तदा कार्यविशेषसंदेहव्यावृत्तये प्रक्रमाभेदाय वा समासांत एवोच्चार्येत तदनुच्चारणाच्च समासांतस्यानित्यत्वं ज्ञाप्यते तत्र यदा
समासांतो नाश्रितस्तदा समासस्योत्तरपदस्य वा कार्यित्वे विशेषाभावो यदा तु समासान्तः क्रियते तेन तदा समासस्य कार्यित्वे सिद्धे समासांतो दान्तत्वं यदा प्युत्तरपदस्य कार्यि

=सेषेति॰ समासांतस्यानित्यत्वज्ञापनार्थेत्यर्थः॥ तेदेवमाचष्टे॰ एवं तर्हीत्यादि॰॥=

सेषासमासांतार्थो विचारणा एवं तर्हि ज्ञापयत्याचार्यो विभाषा समासांतो भवतीति पराद्रिश्छंदसि बहुलं छंदस्यल्पमिदमुच्यते
पराद्रिश्च परांतश्च पूर्वांतश्चापि दृश्यते पूर्वादयश्च दृश्यंते व्यत्ययो बहुलं स्मृतः छंदसि तोदात्तप्रकरणे त्रिचक्रादीनां छंदसि छं
तोदात्तप्रकरणे त्रिचक्रादीनां छंदस्युपसंख्यानं कर्तव्यं त्रिचक्रेण त्रिवंधुरेण त्रिवृतार थेन॥ ॥ इति श्रीमद्भगवत्पतं
जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये षष्ठस्याध्यायस्य द्वितीये पादे द्वितीयमाह्निकं॥ पादश्च द्वितीयः समाप्तः॥ ॥

—तस्येति॰ अथवात्र वः॥ विग्रहवाक्य एव समासांतप्रवृत्तिस्तस्य तत्सन्नियोगशिष्टमुदात्तत्वे तेरेकवाक्यतापन्नत्वे पनिघातेऽपूर्वपदस्योदात्तत्वस्य सन्नियोगशिष्टत्वात्तेनपूर्वपदप्रकृतिस्वरप्राप्तेर्व्यपेक्षितत्वार्थं स [redacted] समासांतविधावाद्युदात्तश्चेत्यस्यासंबंधज्ञापकं [illegible]

त्वं तदा परत्वादंतोदात्तत्वं कृते समासांतः तत्रेरिलोप इति उदात्तनिवृत्तिस्वरेण सिद्धं ननु प्रत्ययस्वरेण समासांतस्य भाव्यं नैतदस्ति बहुव्रीहिस्वरेणांतस्य वा धना
त् बहुव्रीहिस्वरस्याप्यनेन। पराद्रि॰ व्यत्ययो बहुलं स्मृत इति बहुलग्रहणाल्लभ्यः स्वरव्यत्यय इत्यर्थः त्रिचक्रेणेत्यादौ बहुव्रीहिस्वरे प्राप्तेंतोदात्तत्वं विधीयते॥ ॥
॥ इत्युपाध्यायजैयटपुत्रकैयटकृते भाष्यप्रदीपे षष्ठस्याध्यायस्य द्वितीयमाह्निकं॥ पादः समाप्तः॥ ॥

द्वितीयपादे॰

अलुगुत्तरपदे। आ कुतोयमिति। अन्येष्वधिकारेषु व्याख्यानादवधिनिर्णयः अत्र तु सामर्थ्यादिति प्रतिपादयितुं चोद्यप्रतिसमाधानोपन्यासः। प्रागानङ इति उत्तरपदे
नंतरस्य ऋकारांतस्यानङो भावं अलुकि च सति विभक्त्या व्यवधानादृकारांतयोः पूर्वपदोत्तरपदयोरानंतर्येन स्यादिति सामर्थ्यात्प्रागानङोलुगधिकारः अथवा
कार्यांतरं प्रकृतं तस्य विधेर्निवर्त्तकमित्यलुगधिकारः प्रागानङः। प्राग्गाधिकारादिति प्रत्ययेपरतोऽङ् न भवति न तूत्तरपद इति सामर्थ्यादवधिपरिच्छेदः। कानीतिस
मास एव लुक् प्राप्तः प्रतिषिध्यत इति सामर्थ्यात् समासाधिकारात्सहोत्तरपदं लभ्यते कार्यांतरविधावपि वचनं समास इत्यतः समासग्रहणानुवृत्तेरुत्तरपदलाभ इति

=आनङ दि० २= =वनेसमास इत्यतः।१=अन्यत्र तु सामर्थ्याभावे पि आधिकारोऽयं न समासात्कार्यांतरे दि० ९=

अलुगुत्तरपदे। आ कुतोयमधिकारः अलुगधिकारः प्रागानङः उत्तरपदाधिकारः प्राग्गाधिकारात्। कानि पुनरुत्तरपदाधिकार
स्य प्रयोजनानि उत्तरपदाधिकारस्य प्रयोजनं स्तोकादिभ्योलुगानङ्कोह्रस्वनलोपाः। पंचम्याः स्तोकादिभ्यः स्तोकान्मुक्तः अ
ल्पान्मुक्तः अलुग्भवति उत्तरपद इति किमर्थं। निष्क्रांतः स्तोकान्निःस्तोकः आनङ्कोह्रस्वनलोपाः प्रयोजनं। आन
ङ् होतापोतारौ उत्तरपद इति किमर्थं होतापोतृभ्यां॥ ॥

प्रश्नः निःस्तोक इति यद्यप्यत्र स्तोकान्तिकेति प्रतिपदोक्तसमासाश्रयणात् लुङ् न भवतीति शक्यते वक्तुं तथाप्यन्यार्थोयं प्रपंचः कृत उत्तरपदाधिकार इति लक्षणप्रतिप
दोक्तपरिभाषा नाश्रिता होतापोतृभ्यामिति पोतृशब्दात् स्यानङ् न भवति होतापोतारावित्यत्र तु परत्वात् गुणेनानङ् बाध्यत इत्युदाहरणांतरोपन्यासः अयविभक्त्य राम०
पेक्षत्वात् गुणो बहिरंग आनङ् तु तदनपेक्षत्वादंतरंगस्तथा सति होतापोतारावित्युदाहरणं भवति॥ ॥ श्री॥ ॥७॥ १०६

ग्रामणिकुलमिति षष्ठीसमासः ग्रामणीरिति समासाधिकारेप्युत्तरपदस्य ह्रस्वप्रसंगः परमनेति यथा नतराणामिति प्रतिषेधस्य प्रकर्षः एवं पारस्यमपीति भावः नै
षोऽस्ति प्रयोग इति प्रयुक्तानामिदमन्वाख्यानं प्रवृत्तमिति भावः नतरां गमनमिति। गमनस्याप्युक्ततरत्वस्य प्रतिपादनाय प्रतिषेधप्रकर्षाश्रयस्तरपः प्रयोगः

=प्रकृतिधात्वर्थप्रकर्षे तरप्. गमने आरोपितत्वं च प्रकृतिधात्वं. फलं तु गमने ऽप्युक्ततरत्वमतीतिः।१=

इकोह्रस्वोऽड्यो गालवस्य प्रयोजनं ग्रामणिकुलं सेनानिकुलं उत्तरपद इति किमर्थं ग्रामणीः। सेनानीः नलोपः
प्रयोजनं नलोपो नञः अब्राह्मणः अवृषलः उत्तरपद इति किमर्थं परमन नैषोऽस्ति प्रयोगः इदं तर्हि नतरां
गमनं एकवच्च। एकवच्चालुग्भवतीति वक्तव्यं किं प्रयोजनं स्तोकाभ्यां मुक्तः स्तोकेभ्यो मुक्त इति विगृह्य स्तोका
न्मुक्त इत्येव यथा स्यात् एकवद्वचनमनर्थकं एकवद्भावस्यानर्थकः द्विबह्वोरलुक्स्यान्न भवति द्विबहुष्व
समासः द्विवचनबहुवचनान्तानामसमासः किं वक्तव्यमेतत् नहि कथमनुच्यमानं गंस्यते उक्तं वा किमुक्तं॥

अवतु समासस्यानुवृत्त्यापि नलोपः शक्यते प्राक्कर्तुं एकवच्चेति अयर्थो निर्देशोऽयं तेन द्विबहुवचनयोरेकवत्समासे भवतीति स्तोकाभ्यां मुक्तः स्तोकेभ्यो मुक्त इति समासे कृ
ते स्तोकान्मुक्त इत्येव भवति द्विबह्वोरिति भावप्रत्ययमन्तरेणापि वृत्तिविषये द्विबहुशब्दौ द्वित्वबहुत्वयोर्वर्तेते यथा द्व्येकयोरिति॥ ॥ ॥

अनभिधानादिति समासे उपसर्जनार्थस्य द्वित्वबहुत्वानवगमात् अभेदैकत्वसंख्याया एवोपसर्जनाद्विशेषपरित्यागात् संख्या सामान्यमभेदैकत्वसंख्योच्यते यथा सं
तमसे रूपमात्रमवधार्यते न तु शुक्लकृष्णादिर्विशेषः एवं राजपुरुष इत्यत्र संख्यावानर्थो न त्वसंख्यार्थ इव संख्या इत्येतावान् संप्रत्ययो भवति न तु संख्याविशेषप्रतिपत्तिः
अन्ये तु सर्वसंख्याविशेषाणामविभागो भेदैकत्वसंख्येत्याहुः । यथौषधिरसाः संसर्गैकधुत्वविभागेनावस्थिता एवमुपसर्जनार्थे संख्याविशेषाः कश्चित्तु वक्ताऽपि सं
ख्याविशेषावगमो यथा नागकीन इत्यादावादेशप्रयोगादेकत्वप्रतीतिः मासजातः शौर्पिक इत्यादौ प्रातिपदिकस्येव द्विविशिष्टार्थाभिधायित्वादेकत्वावगमः कुरु इत्यादेर्

=विशेषादि दिक्सामान्याभावादाह अन्येति इति ॥ = आदेश इति तदकमनकादेकवचनमिति विहितात् शौर्पिकादौ अनियतसंख्यत्वेपि ... बोधकप्रयोगप्रामाण्येन एकत्वविशिष्टस्यैवोपसर्जनार्थस्य प्रतीतिरिति बोध्यं ॥

अनभिधानादिति तत्त्वावश्यमनभिधानमाश्रयितव्यं एकवद्वचने द्विगोचरे इति प्रसंगः एकवचने द्विगोषु चरे इति प्रसंगः
स्यात् गोषु चरः वर्षास्वप्सुजे वर्षाप्स्वप्सुजे इति प्रसंगो भवति वर्षासुजः अपो योनियन्मतिषु चोपसंख्यानं । अपो यो
नियन्मतिषु चोपसंख्यानं कर्तव्यं जे चरे च योनि अप्सुयोनिः योनियत् । अप्सव्यः यत् मति । अप्सुमतिः मति जे च
अप्सुजः ज्ञे चरे । अप्सुचरो गह्वरेष्ठा ॥ ॥ ॥

=प्रकरणेति ... एकत्वावसायस्तदेवैकत्वसंख्यावच्छिन्नार्थाभिधायिनः ... ॥ = अपो योनीति ... उक्तं चैतत् एकवचनेऽप्यस्यातिप्रसंगमाजेनास्येति

दिति वनशः प्रविशन्तीत्यादौ मेकृण्णादिवत् शादेकत्वावसायः स्तोकाभ्यां मुक्त इत्यादावपि तद्धेतु नभिधानाद्वित्वबहुत्वावगमात् समासोऽस्तु नैतदस्ति प्रयुक्तानामन्वाख्यानात्
न च स्तोकाभ्यां मुक्त इति समासो लोके प्रयुज्यते तन्निबंधनस्यैकत्वस्याभावात् स्तोकाभ्यां मुक्त इत्यादावपादाने पंचमी न तु करणे च स्तोकाल्पेत्यनेन धर्ममात्रवाचित्वे
द्वित्वबहुत्वयोर्नेमत्वादित्याहुः गोचर इति गोशब्दो बहुवचनान्त एवाप्रशोऽवद्दुःक एवाचक्षते त्रैकवद्भावे सति गविचर इति प्राप्नोति । वर्षास्तुज इति वर्षाश
ब्दो बहुवचनान्त एव जुविशेषवाची न तु ऋतुमचयापेक्षमत्र बहुत्वं । असमस्य इति । अप्सु साधुः तत्र साधुरिति यत् ॥ श्री ॥

ऊर षुर इर

पंचम्याः॥ अन्यार्थ इति। वृत्तिविषये चद्वितीयार्थे पंचमीवक्तव्येत्यर्थः। युक्त एवेति। आहूरणांगेशंसने शंसिर्वर्त्तते इत्युपात्तविषयमेतदपादानं यथा वल्लाहकाद्विद्यो तते विद्युदिति निस्सरणांगे विद्योतने द्युतिर्वर्त्तत इति वल्लाहकोपादानं। आत्माद्यि। अन्यार्थे इति। आत्मा पंचमोस्येत्यन्यार्थे आत्मना पंचम इत्यादि प्रयुज्यत इत्यर्थः। अ

=बहुव्रागतिमेवमहइत्यर्थः।२ =यस्मिन्... [redacted] विकृताहति...

पंचम्याः पंचमीप्रकरणे ब्राह्मणाच्छंसिन उपसंख्यानं। पंचमीप्रकरणे ब्राह्मणाच्छंसिन उपसंख्यानं कर्त्तव्यं। [redacted] ब्राह्मणाच्छंसी। अन्यार्थे च। अन्यार्थे चैषा पंचमी द्रष्टव्या। ब्राह्मणानि शंसतीति ब्राह्मणाच्छंसी। अथवा युक्त एवात्र पंचम्यर्थः। ब्राह्मणेभ्यो गृहीत्वाहृत्य शंसतीति ब्राह्मणाच्छंसी। ओजः। तृतीयाया अंजस उपसंख्यानं। तृतीयाया अंजस उपसंख्यानं कर्त्तव्यं। अंजसा कृतं। पुंसानुजो जनुषांधो विकृताक्ष इति च। पुंसानुजो जनुषांधो विकृताक्ष इति चोपसंख्यानं कर्त्तव्यं। पुंसानुजः। जनुषांधः। विकृताक्षः। आत्माद्यि निच। आत्मनश्च पूरणे। आत्मनश्च पूरणे उपसंख्यानं कर्त्तव्यं॥ [redacted] आत्मनापंचमः॥ आत्मनादशमः। अन्यार्थे च। अन्यार्थे चैषा तृतीया द्रष्टव्या। आत्मा पंचमो अस्य आत्मनापंचमः। आत्मनादशमः। अथ युक्त एवात्र तृतीयार्थः॥ ॥ ॥

=ननु...तृतीयासमासविधानेन...चतुर्थ्यादिविभक्ति...= पुंसा हेतुना नुजः पस्स पुमानग्रजः स एव मुख्यते अनुजोवोज ...॥४=

त्रचर्वेतिवक्तव्यं तेनात्म पंचम इत्यपि भवति। आत्मना कृतमिति। वृत्तिविषये मतीयमानाकरोतिक्रियाकारकत्वनिमित्तं भवति हेतौ वा तृतीया काप्यो। अथवादध्यो दृ नादौ उपसेकादिवत्करोतिक्रियाया अंतर्भावात् करोतेरप्रयोगः। आत्मनापंचम इत्युक्ते आत्मना स्वकृतं पंचमत्वमिति संप्रत्ययात्॥ श्री ॥

आत्माचतुर्थ्यास्येति। एकस्यैव वस्तुनो बुद्धिप्रकल्पितभेदस्य वर्तिपदार्थत्वमन्यपदार्थत्वं च न विरुध्यते। वैया व्याकरणो भद्रेति। अनुगगयनादिभ्य इत्यणा। अत्र प
क्षे आख्याशब्दः संज्ञापर्यायः। आत्मनेभाष परस्मैभाषशब्दौ च नकेषुचिद्व्याकरणेषु संज्ञात्वेन विनियुक्ताविति अलुकोऽप्रसंगः। अथ हीति। आख्या
प्रतिपादनं व्यवहार इत्यर्थः [redacted]। आत्मनेपदिनम्बधातवो वैयाकरणौ [redacted] आत्मनेभाषशब्देन व्यवह्रियन्ते परस्मैपदि

=अन्यभारद्वताच्छ्यःस्यात्:१=

आत्मनाकृतं तस्य तत्त्येनासौ पंचमः॥ कथं जनार्दनस्त्वात्मचतुर्थ एवेति। बहुव्रीहिरयं। आत्माचतुर्थ्यास्येति। वैयाकरणाख्यायां परस्य
च। आत्मनेभाष [redacted] परस्मैभाषयोरुपसंख्यानं कर्तव्यं। आत्मनेभाषां। परस्मैभाषां। तत्कथं कर्तव्यं। यदि व्याकरणो भवा वैयाकरणी
वैयाकरणी आख्या वैयाकरणाख्या वैयाकरणाख्यायामिति। अथ हि वैयाकरणौ वैयाकरणाख्यायामिति नार्थ उपसंख्यानेन। यद्यपि व्या नामारम्भांशः
करणो भवा वैयाकरणी वैयाकरणी आख्या वैयाकरणाख्यायामि। एवमपि नार्थ उपसंख्यानेन। वचनाद्भविष्यति। अस्ति वचने प्रयोज
नं। आत्मनेपदं परस्मैपदमिति। निपातनादेतत्सिद्धं। किं निपातनं। अनुदात्तङित आत्मनेपदं। शेषात्कर्तरि परस्मैपदमिति। हलदन्तात्। हृद्यु
भ्यां ङेः उपसंख्यानं। हृद्युभ्यां ङेः उपसंख्यानं कर्तव्यं। हृदिस्पृक्। दिविस्पृक्। अन्यार्थे चेषा सप्तमी द्रष्टव्या। हृदयं स्पृशतीति हृदिस्पृक्॥ ॥

=असंज्ञात्वादप्राप्ते वचनं।१=

नः परस्मैभाषशब्देनाप्यलुक् सिद्धः। यद्यपीति। आत्मनेपदपरस्मैपदशब्दयोर्निपातनादेवालुकः सिद्धत्वादाख्याशब्देन संव्यवहारमात्रमुच्यत इत्यर्थः। हलदन्तात्।
हृदयं स्पृशतीति। स्पर्शनक्रियायां हृदयस्य कर्मत्वं न त्वधिकरणत्वमिति वृत्तिविषये द्वितीयार्थे सप्तमीवक्तव्येत्यर्थः। परत्वोमासहृन्निशिनिठं सो हृदयस्य हृदादेशः ॥ गम० १०८
॥ दिविस्पृगित्येतत्तु भाषायामपि भवति॥ ॥श्री॥

=हृदयनिष्ठसंयोगाधनुकूलव्यापाराश्रितिप्रतीतिः।१=

लुकोऽवादेशस्येति। ननु चावादेशान्तरंगो लुक् बहिरंग इति कुतो विप्रतिषेधः। अपि चान्तरंगानपि विधीन् बहिरंगो लुग्बाधत इत्यवादेशेन न भाव्यं। एवं तर्ह्यन्तरंगेऽभावम
नपेक्ष्य विप्रतिषेध उच्यते। कृते चावादेशे अलुकाभाव्यमिति लुकः प्रवृत्तिः संदिग्धेति बाधकत्वमपि लुकः संदिग्धमिति विप्रतिषेधोपपत्तिः। अन्ये त्वाहुः। किंचित्पक्षा
श्रये। एतद्विषयत्वलक्षणस्याचरितार्थत्वात् भाविहलन्तत्वाश्रयेण लुका लुको बाधनादवादेशस्त्वयजातिपक्षे सांप्रतिक हलन्ते पुंसावकाशोऽलुगच्चानुपजा

=अपि च सालुक्केशोऽयं परिहृत इति। कृते चेति। २= एतद्विषयेति। कृतावादेशस्य गोशब्दस्य विषयत्वस्येत्यर्थः। १= ×बहिरंग×

रिवंसप्रशानीति दिविसत्कु। हलन्ताधिकारे गोरुपसंख्यानं। हलन्ताधिकारे गोरुपसंख्यानं कर्त्तव्यं। गविष्ठिरः। न कर्त्तव्यं। लुकोऽवादेशो विप्रति
षेधेन। लुक् क्रियतामवादेश इति। अवादेशो भविष्यति विप्रतिषेधेन। अवादेशे कृते हलन्तादित्येव सिद्धं। लुकोऽवादेशो विप्रतिषेधेनेति चेत् भू
मिपाशेऽतिप्रसंगः। लुकोऽवादेशो विप्रतिषेधेनेति चेत् भूमिपाशेऽतिप्रसंगो भवति। भूम्यां पाशो भूमिपाशः। अकोऽत इति वा। तत्तर्ह्यक्षरार्थं।
एवं तर्हि अविशेषेण सप्तम्या अलुकमुक्त्वा अकोऽत इति वक्ष्यामि तन्नियमार्थं भविष्यति। अकोऽत एव भवति। नान्यत इति। तत्तर्हि संध्यक्षरार्थं।
तेन संध्यक्षराणां सिद्धं भवति। सिध्यति। सूत्रं तर्हि भिद्यते। यथान्यासमेवास्तु। ननु चोक्तं। हलन्ताधिकारे गोरुपसंख्यानमिति। नैष दोषः। नि
पातनात्सिद्धं किं निपातनं। गविष्ठिरशब्दो बिदादिषु पठ्यते॥ ॥ ॥

=विरोधस्यार्थः। तन्त्रविरोधेऽप्रसक्ते व्यक्तिपक्षाश्रयणेन परत्वादवादेशस्यापः। १=

तन्निमित्तो नालं लुकं बाधितुमिति लुक् प्रवर्त्तेतामित्येवं विरोधो विप्रतिषेधः। जातौ परार्थे दृषदिमाषकादिषु सांप्रतिकहलन्तेष्वलुक् सावकाशो भाविहलन्तत्वाश्रय
णेन शक्नोति लुकं बाधितुमन्तरंगाणां च विधीनां बाधको लुगिति मन्यमान आह। लुक इति। अन्तरापि यणादेशे हलन्तत्वादलुक्प्रसंगः। अक इति। सप्तम्याः सं
ज्ञायामिति कृत्वा कोऽत इति नियमार्थं कर्त्तव्यमित्यर्थः। तत्तर्हि संध्यक्षरार्थमिति। संध्यक्षरान्तेभ्योऽलुगर्थमित्यर्थः॥ ॥ ॥

भा०कौ०६ अमुसलूदिति नोऽत्रविषयमेव निपातनमपितुमर्गोर्थमितिदर्शयति। गवियुधि भ्यां स्थिरः इत्यनेन समासे गविष्ठादास्परस्य सकारस्य षत्वं विदधत्तगविष्ठिर इत्यादेः समस्
१०८ स्या अलुकमप्यनुजानाति। कारः स्वामिग्राह्यो भागः। यदि संज्ञायामिति। संज्ञाग्रहणानुवृत्तौ रूढोऽपः कारो नियतद्रव्यो [redacted] नियतपरिमाणस्तस्य ग्रहणं
नभाव्यंस्यात्सांप्रतिकः कारः केनचिद्देवोत्पादितस्तस्य ग्रहणाभावस्तत्रपूर्वेणनित्ये अलुकि प्राप्ते विभाषेयं संपद्यते अथसंज्ञाग्रहणं नानुवर्त्तते तदा सर्वेषु विषयेषु प्रतिषेधाच्च सं
ज्ञायां नित्ये नालुका भाव्यं तदा सांप्रतिककाराभिधायिन्यप्राप्ते विभाषा लुग्विधीयत इति पक्षे वृत्तिग्रन्थे तु त्रिमुनि पक्षे कारनाम्नीति नाम शब्दो व्यपदेशमा

असमूत्त्वल्वपि निपातनं क्रियते। गवियुधि भ्यां स्थिर इति। कारनाम्नि च प्राचां हलादौ। किमियं प्राप्ते विभाषा आहोस्विदप्राप्ते उत उभयत्र प्राप्ते
यं चाप्राप्ते। यदि संज्ञायामित्यनुवर्त्तते ततः प्राप्ते। अथ निवृत्तं ततोऽप्राप्ते। कः पुनरत्र विशेषः। कारनाम्नि वावचनार्थं चेदजादावपि प्रसंगः कारना
म्नि वावचनार्थं चेदजादावपि प्रसंगो भवति। इहापि प्राप्नोति। अविकटे उरणोऽस्य अविकटोरणः।। ।। ।।

त्वाभिधायी। अविकटोरण इति। अवीनां संघातो विकटः संघाते कटच्। उरणो मेषः कारविशेषणस्य रूपमिदं यमिति पूर्वेण अलुक् प्राप्नोतीत्यर्थः। प्राचामिति चेत्तदुभयथा व्या
ख्यायते। प्राचामाचार्याणां मतेन हलादावुत्तरपदे कारनाम्नि अलुग्भवति नान्येषामिति विकल्पः संपद्यते क्वचित्तु विभाषा विज्ञायते तेन प्राग्देशे कारनाम्नि हलादौ
नित्यमलुग्भवति। देशान्तरे तु कारनाम्नि लुगेव यूथपशुरिति। अथवा प्राचां देशे यः कारनाम तत्र हलादावुत्तरपदे अलुक् न तु देशान्तरे यूथपशुः इत्यादाविति
सामर्थ्यात् देशभेदेन लुगलुकोर्व्यवस्थानाद्विकल्पः संपद्यते यूथपश्वादयऽदक्देशे काराः। हलेद्विपदिकादयः प्राग्देशे अविकटोरणादयः प्राग्देके इति। राम०
[redacted] ।। ।। १०९

एतदेवेति। समासमंतरेणालुक्प्रसंगाभावाद्लुक् विधानादत्र समासोनुमीयत इत्यर्थः। अस्मिं स्थाने अविकटोरणः। सांप्रतिककार इत्सम्प्रगमं यथे वस्तूये षा
णारयः। अत्र हलादिग्रहणादजादि निवृत्यर्थादज्जादावपि समासानुमानं। यद्यपीति। यथा परमेकारकेपरमकारक इत्यत्र पूर्वपदप्रकृतिस्वरो न भवति तथा

=अस्मिन्निति। अस्यां स्थितौ एवं संगीकारे सांप्रतिकानामेव ... =

=सांप्रतिककारे स्वरूपेणाणाद्य ... विधानार्थता ... =

अलुक्तद्यप्राप्ते। अप्राप्ते समासविधानं। यद्यप्राप्ते समासो विधेयः प्राप्ते पुनः सति संज्ञायामिति एव समासः सि
द्धः। नैष दोषः। एतदेव ज्ञापयति भवत्यत्र समास इति। यदयं कारनाम्नि सप्तम्या अलुकं शास्ति। यद्यपि तावत् ज्ञापका
त्समासः स्यात्स्वरस्तु न सिध्यति। यद्धि तत्सप्तमीपूर्वपदं प्रकृतिस्वरं भवतीति लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्त
स्यैवेवं न तत्। नैवात्रानेन स्वरेण भवितव्यं किंतु सप्तमीहारिणौ धर्म्ये हरणमित्यनेनात्र स्वरेण भवितव्यं। किंच भोः सं
ज्ञापि वेप्रात्रे क्रियते न लोकः संज्ञाप्रमाणं॥ ॥ श्री ॥

=संज्ञायां लुगनुवृत्तौ संज्ञायामिति समासे ... =

=सप्तमीहारिणाविति ... =

णिकत्वात्सप्तमीसमासस्य एवं स्तूपेशाणाद्यावपि पूर्वपदप्रकृतिस्वराप्राप्तिः। इतरो यद्यपि संज्ञायामिति प्रतिपदोक्तः सप्तमीसमासो विधीयते तथापि स्वरान्तरे
णैवात्र भाव्यमित्याह। नैवात्रेति। पूर्वपदाद्युदात्तत्वेन भाव्यमित्यर्थः। एवं स्थिते निर्णतुमाह। [redacted] किंच भो इति। अयमर्थः। संज्ञाग्रहणानुवृत्तौ स्तूपेशाणाद
यो रूढाः तन्निवृत्तौ न रूढाः इत्येतत्क्रियते एकस्य रूढित्वविरोधात्॥ ॥

तारूढि

भा॰कौ॰६ लोके चेति। रूढा एव तत्स्वरूपे शशादयस्ते तु चिरंतनाः सांप्रतिकाः अभवंत्विति सार्थः। संज्ञाग्रहणानुवृत्त्यैव सिद्धे यैर्नामग्रहणं विस्पष्टार्थं एवं हि स्फुटा प्राप्ते विभाषा भवत्यन्यथा

११० संज्ञाग्रहणानुवृत्तिः संदिह्येत कारनाम्नि प्राचामिति प्राचामेव कारनाम्नीति नियमाउदीचां कारे अविकटोरणोः लुग्दू॰ निवर्त्यते प्राचामपि कारे अविकटोरणो हलाद

=नामसंज्ञयोरनयोः पर्यायत्वादिति भावः। १= =इत्यनुपजनहलणं॰ पृथक्पत्वादातुदीचां कारनाम्न्येवेत्याहनेदिति बोध्यं॰२=

[redacted] लोके च कारनाम संज्ञा। ननु चोक्तं कारनाम्नि वा वचनार्थं चेदजादावपि प्रसंगा इति। नैष दोषः। यो

ग विभागात्सिद्धं। योगविभागः करिष्यते। कारनाम्नि च प्राचां। ततो हलादौ च कारनाम्नि सप्तम्या अलुग्भवति। इदमिदानीं किमर्थं ×हलादौ×

नियमार्थं। हलादावेव कारनाम्नि सप्तम्या अलुग्भवति नान्यत्र। मा भूत्। अविकटेउरणो दातव्यः अविकटोरणः। मध्यादु

रौ। गुरावंतात् चेति वक्तव्यं। अंतेगुरुः। बंधे च। स्वांगग्रहणमनुवर्त्तते उताहो न। किं चातः यद्यनुवर्त्तते सिद्धं हस्ते बंधः हस्तबंधः

चक्रे बंधः चक्रबंध इति न सिध्यति। अथ निवृत्तं सिद्धं चक्रे बंधः चक्रबंधः हस्ते बंधः हस्तबंध इति न सिध्यति। किं कारणं ने

१ नृसिद्धवध्यातिष्ठितिप्रतिषेधः प्राप्नोति। नैष दोषः॥ ॥ ॥

विस्पनेनद्वितीयेन नियमेनालुगनिवृत्तिः। बंधे च। नेन्सिद्धेति निषेधस्यास्य च विकल्पस्य विषयविभागज्ञानायोपन्यस्यति। स्वांगग्रहणमिति। स्वांगग्रहणेऽनुवर्त्तमा

नेस्वांगादुत्तरस्याः सप्तम्याः अलुको विकल्पः। अन्यस्मात्तु तत्र निषेध इति विषयविभागसिद्धिः। अथ निवृत्तमिति। तदा विकल्पनिषेधयोर्विषयविभागाविज्ञानाद्यथे पाम॰

१ष्टसिद्ध्यभावः॥ ॥ ॥ ११०

धातु०

सर्वत्रेति। चकारं धनमिस्त्यादौ सर्वत्र वध्नाति धात्वावुत्तरपदे लुक् प्रतिषेधः। अत्र तु सप्तत्रेवंधयाब्दो घञंतउपात्तो न तु मात्र निर्देश इत्यर्थः। गतत्पुरुषे। बहुलवचनादिति।
प्रकृतत्वाद् लुगिति विज्ञेयं न्यायोप्यत्रास्ति। संतरंगात्कृतत्वाच्च क्रियानिमित्तास्य प्रमीयद्यते इह तु क्रियांतरनिमित्तापरमेकारके निवेहीति वहिरंगेति नरत्यते। अकृतत्व
त्वादिति। अकृतत्वकारित्वादित्यर्थः। नहि बहुलग्रहणमात्राल्लुगलुकोर्विषयविभागनिश्चयः। इतरत्तु पूर्वे शृणु लमकृतत्वलं मन्यमानस्याह। यद्यकृतत्वमिति। कृतत्वे चे

=अत्राप्यकृतत्वमित्यर्थः।१=

सर्वत्रैवोत्तरपदाधिकारे तत्पुरुषे कृति बहुलमिति प्राप्ते नेन्सिद्धबध्नातिष्विति प्रतिषेध उच्यते तस्मिन्नित्येप्राप्ते इयं विभाषारभ्यते। एवमपि
न ज्ञायते कस्मिन्विषये विभाषा कस्मिन्विषये प्रतिषेध इति। घञंतस्येदं बंधशब्दस्य ग्रहणं प्रतिषेधे वुच धातुग्रहणं। नेन घञंते विभाषा अन्यत्र
प्रतिषेधः। तत्पुरुषे। तत्पुरुषे कृति बहुलमकर्मधारये तत्पुरुषे कृति बहुलमित्यत्राकर्मधारय इति वक्तव्यं। इह माभूत्। परमे कारके परमका
रक इति। तर्हि वक्तव्यं न वक्तव्यं। बहुलवचनान्न भविष्यति। अथ किमर्थं लुगलुगनुक्रमणं क्रियते न तत्पुरुषे कृति बहुलमित्येव सिद्धं।
लुगलुगनुक्रमणं बहुलवचनस्याकृतत्वात्। लुगलुगनुक्रमणं क्रियते अकृतत्वं बहुलवचनमिति। यद्यकृतत्वं यदनेन कृतमकृतं तत्तत्।
एवं तर्हि नब्रूमः अकृतत्वमिति। कृतत्वं च कारकं च साधकं च निर्वर्तकं च यदनेन कृतं सुकृतं तत्तत्॥ ॥ ॥

ति एतावत्युक्ते अवयवसाकल्यमपि कात्स्न्यं गम्यत इत्याह कारकं चेति। कृतत्वकारित्वा त्व [redacted] त्वमित्यर्थः। कारकमपि प्रारब्धस्या
तागमनात्वतिबंधसद्भावात्। अकृतत्वं स्यादित्याह साधकं चेति। साधकमपि कदाचिदसामर्थ्यादकृतत्वं स्यादित्याह। निर्वर्तकं चेति। सर्वदा सर्वकार्यनिष्पादयतीत्यर्थः॥
१ उदाहरणभूयस्त्वादिति। भूयांस्तु दाहरणप्रपंचेन ज्ञायंत इत्यर्थः॥ ॥ ॥

=अनेकपर्यायोपादानेनापयोगमाह-लतावनी-यथा हस्तेलांपपत्रमुक्ते सर्वावयवप्रवेश्लीनतु ... इत्यवयवेन ... नइतिगम्यते न तु कार्यविपर्ययं साकल्यं [redacted] एवमत्रावयवगतं साकल्यं प्रतीयत इति सर्वमित्यर्थः।१= अंतागमनेहेतुः प्रति
=साधकमिति स्वआरब्धकार्यं निष्पत्तिपर्यंतं साधयतीत्यर्थः। कदाचित्सामर्थ्यादिति-यथा शरदादि धान्यादीनां पुष्पफलादिरूपकार्यानिष्पादकत्वं।२=

लक्षणमिति। सामान्यलक्षणं बहुलग्रहणादियुक्तं विषयविभागस्याप्रतिपादकत्वान्न तथाकारकं प्रपंचोपादानं तस्य प्रसंगात् क्रियत इति मध्यमावृत्त्याश्रीयत इत्यर्थः। अवश्यं खल्विति। प्रातिशाख्यसद्भावेऽपि सर्ववेदसाधारणेनानेन शब्दानां प्रतिपादनं क्रियते तच्च प्रतिपदपाठस्याशक्यत्वाद् बहुलादिग्रहणेन कर्तव्यमित्यर्थः। सर्ववेदपारिषदमिति। अध्येतृसंघः परिषत् तत्र भवं पारिषदं सर्ववेदानां पारिषदमिति षष्ठीसमासः। नैक इति। वेदेषु वैचित्र्येण व्यवहाराणां दर्शनाद् व्याकरणेऽपि तथैव बहुलादिशब्दैर्व्यवहारः। तेनै-

किमर्थं तर्हि लुगलुगनुक्रमणं क्रियते। उदाहरणभूयस्त्वात्। ते वै खल्वपि विधयः सुपरिगृहीता भवन्ति। येषां लक्षणं प्रपंचश्च। केवलं लक्षणं प्रपंचो वा न तथाकारकं भवति। अवश्यं खल्वप्यस्माभिरिदं वक्तव्यं बहुलमन्यतरस्याम् उभयथैकेषामिति। सर्ववेदपारिषदं हीदं शास्त्रं तत्र नैकः पन्थाः शक्य आस्थातुम्। षष्ठ्या आक्रोशे। षष्ठीप्रकरणे वाग्दिक्पश्यद्भ्यो युक्तिदण्डहरेषूपसंख्यानं। षष्ठीप्रकरणे वाग्दिक्पश्यद्भ्यो युक्तिदण्डहरेषूपसंख्यानं कर्तव्यं। वाचोयुक्तिः दिशोदण्डः पश्यतोहरः॥ आमुष्यायणामुष्यपुत्रिका। आमुष्यायणामुष्यपुत्रिकेषूपसंख्यानं कर्तव्यं। आमुष्यायणः। आमुष्यपुत्रिका। आमुष्यकुलिकेति वक्तव्यं। आमुष्यकुलिका। देवानांप्रिय इति च। उपसंख्यानं कर्तव्यं। देवानांप्रियः। शेपपुच्छलाङ्गूलेषु शुनः संज्ञायामुपसंख्यानं। शेपपुच्छलाङ्गूलेषु शुनः संज्ञायामुपसंख्यानं कर्तव्यं। शुनःशेपः

८॥ शुनःपुच्छः। शुनोलाङ्गूलः। दिवश्च दासे उपसंख्यानं कर्तव्यं। दिवोदासाय गायते॥ ॥

तत्र चोदनीयं वाग्रहणमेव क्रियतां व्यवस्थितविभाषा वाश्रीयतां किं बहुलग्रहणेनेति। षष्ठ्या आक्रोशे पश्यतोहर इति। षष्ठी चानादर इति षष्ठी पश्यन्तमनादृत्य हरतीत्यर्थः। शुनःशेप इति। अविशेषसंज्ञेयमकारान्तोऽप्यस्ति शेपशब्देन केवलं सकारान्तः शुनःशेपोऽस्येति बहुव्रीहिः॥ ॥ श्री॥ ॥

ऋतो नत्पूर्वपदोत्तरपदग्रहणमिति। अस्मिन्निवर्त्तति परत्वादस्य व्यतिकरेपि कार्यप्रवृत्तिः। आनङ् द्वन्द्वेयमिति। कार्योर्थः अवगतार्थो वा वर्णानामुपदेश इति मत्वाग्र

=तत्पूर्वपदोत्तरपदग्रहणे होतुःपुत्र इत्यत्र [illegible] संगतिरतमात् अन्यतिव्यतिकरेपीति [illegible] संबंधे इत्यर्थः तेन [illegible]॥ ॰

ऋतो विद्यायोनि। विद्यायोनिसंबंधेभ्यस्तत्पूर्वपदोत्तरपदग्रहणं। विद्यायोनिसंबंधेभ्यस्तत्पूर्वपदोत्तरपदग्रहणं कर्त्तव्यं। विद्यासंबंधेभ्यो वि
द्यासंबंधेषु यथा स्यात्। योनिसंबंधेभ्यो योनिसंबंधेषु यथा स्यात्। व्यतिकरो माभूत्। अपयोर्व्यतिकरे न भवितव्यं। वा ढं भवितव्यं। होतुःपुत्रः
पितुरंतेवासी। आन। कार्यं नकारः श्रूयते न क्वचिच्छ्रूयते लोपोऽस्य भवति न लोपः प्रातिपदिकांतस्येति। यदि न क्वचिच्छ्रूयते किमर्थमु
च्चार्यते रपरत्वं माभूदिति। क्रियमाणेपि वै नकारे रपरत्वं प्राप्नोति। किं कारणं। न लोपे कृते एषोऽपि हि उः स्थाने अण् शिष्यते। नैष दोषः।
उः स्थाने अण् प्रसज्यमान एव रपरो भवतीत्युच्यते न चायं उः स्थाने अणो विशिष्यते किं तर्हि अणश्चानेकश्चे पुनरिदं विज्ञायते ऋकारांतानां एत४
यो द्वंद्व इति। आहोस्वित् द्वंद्वे ऋकारांतस्येति। कश्चात्र विशेषः। ऋकारांतानां द्वंद्वे पुत्रे उपसंख्यानं कर्त्तव्यं। पितापुत्रौ। कार्यी चानिर्दिष्टः। का
यी चानिर्दिष्टो भवति। ऋकारांतानां द्वंद्वे न ज्ञायते कस्यानङ् भवितव्यमिति। अस्तु तर्हि द्वंद्वे ऋकारांतस्येति। अविशेषेण पितृपितामहा
दिष्वतिप्रसंगः। अविशेषेण पितृपितामहादिष्वतिप्रसंगो भवति। पितृपितामहाविति। अस्तु तर्हि ऋकारांतानां यो द्वंद्व इति। ननु चो
(९ क्तं ऋकारांतानां द्वंद्वे पुत्रे उपसंख्यानमिति॥ ॥ ॥

अणः। क्रियमाणेपीति। उः स्थाने यः कृतो णस रपर इति सूत्रार्थं मन्यते इतरः स्थानेग्रहणं दृष्ट्वा [illegible] नैष दोष इति॥ ॥श्री॥ ॥ॐ॥

[redacted] पुत्रेपीति। अनाक्रोशेपि भ्रातुः पुत्रादावित्यभिप्रायः॥ संबंधमिति। आक्रोशग्रहणे न संबंधात् संबंध्यं तेरण पुत्रशब्दो न संबध्यते तन्निवृत्तौ तु संबध्य

=प्रकल्पयिष्यतीति। नचोभयोरपि चारितार्थ्यात्सामर्थ्येन तस्मादिपुत्रवक्ष्ये वमकल्पकं स्यादिति वाच्यं उत्तरपदस्याधिकारे षष्ठ्यन्तेन सामानाधिकरण्यानुरोधात्सप्तम्याः षष्ठी कल्पकत्वमिसाधयान्=ः८=

नैष दोषः। पुत्रग्रहणमपि प्रकृतमनुवर्त्तते। क्व प्रकृतं। पुत्रेऽन्यतरस्यामिति। यदि तदनुवर्त्तते विभाषा स्वसृपत्योः पुत्रे चेति पुत्रेपि विभाषा प्राप्नोति नैष दोषः। संबंधमनुवर्त्तिष्यते। षष्ठ्या आक्रोशे पुत्रेऽन्यतरस्यां। षष्ठ्या आक्रोशेऽतो विद्यायोनिसंबंधेभ्यः। पुत्रेऽन्यतरस्यां षष्ठ्या आक्रोशे विभाषा स्वसृपत्योः। पुत्रेऽन्यतरस्यां षष्ठ्या आक्रोशे। आनङृतो द्वंद्वे पुत्रग्रहणमनुवर्त्तते षष्ठ्या आक्रोश इति निवृत्तं। यद्युच्यते कार्यी चानिर्दिष्ट इति। कार्यी च निर्दिष्टः। कथं। उत्तरपद इति वर्त्तते। ऋ इत्यावं क्रियते। सोऽन्तरेणापि कार्यिनिर्देशं ऋकारस्यैव भविष्यति। पुत्रे तर्हि कार्यी अनिर्दिष्टः। पुत्रे च कार्यी निर्दिष्टः। कथं। ऋकारग्रहणमपि प्रकृतमनुवर्त्तते। क्व प्रकृतं। ऋतो विद्यायोनिसंबंधेभ्य इति। न हि पंचमीनिर्दिष्टेन चेहार्थः। पुत्र इत्येषा सप्तमी ऋत इति पंचम्याः षष्ठीं प्रकल्पयिष्यति। तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्येति। देवतादेवताद्वंद्वे उभयत्रवायोः प्रतिषेधः। देवताद्वंद्वे उभयत्रवायोः प्रतिषेधो वक्तव्यः। अग्निवायू। वाय्वग्नी। ब्रह्मप्रजापत्यादीनां च। ब्रह्मप्रजापत्यादीनां च प्रतिषेधो वक्तव्यः। ब्रह्मप्रजापती। शिववैश्रवणौ। स्कंदविशाखौ। एतर्हि वक्तव्यः। द्वंद्व इति ऽवर्त्तमाने पुनर्द्वंद्वग्रहणस्येतत्प्रयोजनं लोकवेदयोर्यो द्वंद्वः तत्र यथा स्यात्॥ ॥

वक्तव्यः।न२

निर्दिष्टं षष्ठी२

तइत्यर्थः। देवताउभयत्रेति। पूर्वपदत्वे उत्तरपदत्वे चेत्यर्थः॥ ॥ ॥श्री॥ ॥श्री॥ ॥श्री॥ ॥

लोकवेदयोः॥ इति। साहचर्येणायौ लोकवेदयोः प्रसिद्धौ द्वंद्वसमासवाच्यौ नञ्ज्ञानदिः स्यर्थेः। सहनिर्वापः सहहानं॥ मातरापितरौ उत्तरपदयोरिति। सप्तम्यंतमेतत्तत्र मातरपितरावित्यत्र पूर्व
पदस्यारशब्दोऽत्रादेशो निपात्यते उत्तरपदस्य तु स्तनोऽ॥ इ. सर्वनामस्थानयोरिति गुणोरपरत्वं च। पितरामातरेत्यत्र पूर्वपदस्यारशब्दोऽतस्य निपात्यः समासांतु परस्य प्रथमाद्विवचन

कस्मात्तु लोकवेदयोर्द्वंद्वः वेदे येसहनिर्वापुनिर्दिष्टाः नचैते वेदे सह निर्वापनिर्दिष्टाः। इद्धौ। इद्धौ विस्रोः मति षेधः।
इद्धौ विस्रोः मतिषेधो वक्तव्यः। आग्नावैष्णवं चरुं निर्वपेत्। मातरपितरावुदीचां। पितरामातरा च छंदसि। किं
निपात्यते। पूर्वोत्तरपदयोरकारस्यारौ। मातरपितरौ भोजय। मातरपितरावानय। आमांतं पितरा
मातरा चामा सो मोऽप्यमृतत्वाय गम्यात्॥ ॥ इति श्रीभगवत्पतंजलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये
९ षष्ठाध्यायस्य तृतीये पादे प्रथममान्हिकम्॥ ॥

स्यसुतु॥ स्याकारः पूर्ववत् गुणरपरत्वे॥ ॥ इत्युपाध्यायजैय्यटपुत्रकैय्यटकृते भाष्यप्रदीपे षष्ठाध्यायस्य तृतीये पादे प्रथममान्हिकम्॥ ॥श्री॥
९ ॥श्री॥ ॥श्री॥ ॥ ॥७॥

भा॰कै॰ ६ स्त्रियाः पुंवत्। कथमिति। भाषितः पुमान्यस्मिन्नर्थे प्रवृत्तिनिमित्ते तल्लक्षणे स भाषितपुंस्क इति प्रवृत्तिनिमित्तस्यान्यपदार्थे श्रयणे तद्योगाच्च शब्दस्यापि भाषितपुंस्कत्व

११३ विज्ञाने समानायामाकृतावित्ययोगो लभ्यते। प्रत्यासत्तेश्च यस्य शब्दस्य पुंवद्भावो विधीयते तेनैव पुमान्भाषित इति गम्यते। भाषितपुंस्कग्रहणसामर्थ्याच्च शब्दान्तरेण

सर्वस्यार्थस्य भाषितपुंस्कत्वादन्तं तेनार्थे शब्देनापीति व्यवच्छेद्याभावादनर्थकं भाषितपुंस्कग्रहणं स्यात्। यदा तु भाषितः पुमान्येन शब्देन स भाषितपुंस्क इति

शब्दोऽन्यपदार्थ आश्रीयते तदा समानायामाकृतावित्यस्य विशेषणस्य नास्ति लाभः। गर्भिभार्य इति। स्त्रियां वर्त्तमानस्य गर्भिण्या नवयवभूतगर्भसंबंधः प्रवृ शद॰

=ननेवं करदाभार्य इत्यादौ हंसभार्य इत्यादिना शब्दान्तरेण पुंसोऽभिधाने स्यादत आह असामान्ये वेति॥२= अर्थशब्देनापीति अर्थशब्दः सामान्यशब्दोऽपि पदार्थवद्वादिवितज्जनसामान्यावलंबेन वर्त्तते तदा समानं प्रवृत्तिनिमित्तमित्याशयः॥२=

स्त्रियाः भाषितपुंस्कादिति कथमिदं विज्ञायते समानायामाकृतौ यद्भाषितपुंस्कमाहोस्वित् क्वचिद्यद्भाषितपुंस्कमिति। किं चातः यदि

विज्ञायते समानायामाकृतौ यद्भाषितपुंस्कमिति। गर्भिभार्यः प्रसूतभार्यः अत्र न प्राप्नोति। अथ विज्ञायते क्वचिद्यद्भाषितपुंस्कमि

ति द्रोणीभार्यः कुटीभार्यः पात्रीभार्यः। अत्रापि प्राप्नोति। अस्तु तर्हि समानायामाकृतौ यद्भाषितपुंस्कमिति। कथं तर्हि गर्भिभार्यः

१ प्रसूतभार्यः प्रजातभार्य इति॥ ॥ ॥

=अर्थभेदाच्छब्दभेद इति नये आद्यं तदभेद इति पक्षे द्वितीयं तत्वेऽसादेरक्त देवेदं रजतमिति प्रत्यभिज्ञानवदित्यर्थः॥२= =ज्वालासु सैवेयं ज्वालेति प्रत्यभिज्ञानवदित्यर्थः॥२=

त्तिनिमित्तं गर्भी व्रीहिरित्यादौ तु पुंसि वर्त्तमानस्यावयवभूतगर्भसंबंधः इति समानाकृतित्वाभावः। प्रसूतप्रजातशब्दौ स्त्रियां वर्त्तमानौ गर्भविमोचनं प्रवृत्तिनि

मित्तमाश्रयतः पुंसि तु गर्भाधानमिति समानाकृतित्वाभावः। द्रोणीभार्य इति। द्रोणशब्दः परिमाणवृत्तिर्भाषितपुंस्कः स एव चसौदस्पनिबंधनप्रत्यभिज्ञानवशा

त्तन्निबंधनप्रत्यभिज्ञानवशाच्च अभेदेनावसीयमानो गवादिस्त्रीवर्त्तत इति नास्ति समानाकृतित्वमेवं कुटशब्दोऽपि घटे भाषितपुंस्को गेहे स्त्रीलिंगः पात्रशब्दोऽपि रास॰

१ चादित्वात् भाषितपुंस्को भाजनविशेषे स्त्रीलिंगः॥ ॥ ॥ ११३

कर्त्तव्योऽत्र यत्न इति। गर्भिशब्दस्य गर्भसंबंधः प्रवृत्तिनिमित्तं पुंसि स्त्रियां च समानम् अवांतरभेदस्त्वविवक्षितः प्रसूतप्रजातशब्दयोरपत्यापत्यवत्संबंधः समानं प्रवृत्तिनिमित्तमस्तीति दोषाभावः। पृथग्गीति। पृथक् प्रतिषेधः प्रतिषेधांतराद्वैलक्षण्यं सूचयतीत्यर्थः। अयवानायमिति। स सामेवानुवर्त्तनोपयुदाहरणप्रश्री

=ति पाणावइति। इहतुपलक्षणं। गर्भी युवनाश्वः प्रसूतश्चेति मांधातृपितरि राजविशेषे प्रसिद्धतावचनमस्मात् अवयवत्वे गर्भसंबंधो गर्भविमोचनं च प्रवृत्तिनिमित्तं प्रस्येति सिद्धांतामयस्याविवक्षां विनामुच्यमानात्वः एतेन पृथक् सूत्रार्थसंबंधस्य

कर्त्तव्योऽत्र यत्नः। अयवा किमर्थमूङः। पृथक् प्रतिषेध उच्यते न यत्नैवान्यः प्रतिषेधः तत्रैवायमप्युच्येत न कोपधायाः इत्युक्ता ततः ऊङ्। सूत्रे सेवोच्येत तत्रायमप्यर्थः द्विः प्रतिषेधो न वक्तव्यो भवति। नैवं शक्यं। पठिष्यति ह्याचार्यः पुंवत्कर्मधारये प्रतिषेधार्थेमिति। स पुंवद्भावो यथेह भवति कारिकावृंदारिका कारकवृंदारिका एवमिहापि स्यात्। ब्रह्मबंधूवृंदारिका ब्रह्मबंधूवृंदारिकेति॥ अथ पृथक्प्रतिषेधे पियस्मादेवसप्रतिषिद्धार्थ आरंभः कस्मादेवात्र न भवति। पृथक् प्रतिषेधवचनसामर्थ्यात्॥ अपयवा ऊङ्। इति तत्रानुवर्त्तिष्यते॥ अयवानायं प्रसज्यप्रतिषेधः किं तर्हि पर्युदासोऽयं पदस्य ऊङ् इति॥ स च प्रतिषेधार्थ आरंभः॥ ॥

=पूर्वस्मिन्पक्षे नुवर्त्तिः प्रसज्यप्रतिषेधः स्त्वनुवर्त्तिः पर्युदासस्त्विति। तेनास्मिन्पक्षे ब्रह्मबंधवृंदारिके सत्र न दोषः। १७=

यत्ते न प्रसज्यप्रतिषेध इति पूर्वस्मात्पक्षाद्दस्य पक्षस्य भेदं भाष्यकारेणाश्चान्यूङ् ग्रहणाद्यिवान्तरत्राऽनुवृत्तिर्दर्शितानत्वप्ररणी प्रियादिष्विति स्पष्टेनमहानवमी महाद्वादशी

(१त्याद्यावपिपुंवत्भावो भवतीति॥ ॥ ॥

किंपुनरिति। यदा स्त्रीग्रहणं स्वर्यते तदा स्वरितेनाधिकारगतिर्भवतीति स्त्र्यधिकारविहितटाबादिग्रहणं भवति तेन भाषितपुंस्कादनूङः स्त्रीप्रत्ययस्य पुं
वद्भवतीति सूत्रार्थः संपद्यते। यदा तु स्त्र्यर्थवाची शब्दः स्त्रीशब्देनोच्यते तदा शब्दग्रहणं भवति यदा तु स्त्रीत्वमुक्तं वस्तु स्त्रीशब्देनोच्यते तदार्थग्रहणं भवति तत्रा

किं पुनरिदं पुंवद्भावे स्त्रीप्रत्ययग्रहणं उत स्त्रीशब्दस्य ग्रहणं आहोस्वित् स्त्र्यर्थस्य ग्रहणं। कश्चात्र विशेषः। पुं
वद्भावे स्त्रीग्रहणं स्त्रीप्रत्ययग्रहणं चेत् तत्र पुंवदित्युत्तरपदे तत्प्रतिषेधविज्ञानं॥ पुंवद्भावे स्त्रीग्रहणं स्त्रीप्रत्यय
ग्रहणं चेत् तत्र पुंवदित्युत्तरपदे तत्प्रतिषेधोऽयं विज्ञायेत। कस्य स्त्रीप्रत्ययस्य किमुच्यते स्त्रीप्रत्ययस्य प्रतिषेध इ
ति। न पुनरन्यदपि किंचित्पुंसः प्रतिपदं कार्यमुच्यते यत्समानाधिकरणे उत्तरपदे भाषितपुंस्कस्यातिदिश्येत॥
[redacted]। अनारंभात्तु सि। न किंचित्पुंसः प्रतिपदं कार्यमुच्यते यत्समानाधिकरणे उत्तरपदे भाषितपुंस्कस्यातिदि
श्येत। तत्र किमन्यच्छक्यं विज्ञातुमन्यदतः स्त्रीप्रत्ययप्रतिषेधात्॥ ॥ श्री॥

र्थग्रहणे स्त्रीशब्दो मुख्यः। अर्थस्य तूत्तरपदेन पौर्वापर्यानुपपत्तिः शब्दग्रहणे तु स्त्रीशब्दो गौणः उत्तरपदेन तु शब्दस्य पौर्वापर्योपपत्तिः॥ ॥ श्री ॥

१ ॥श्री॥ ॥श्री॥ ॥श्री॥

कथं पुनरिति। पुंवदित्यनेन प्रतिषेधो न प्रस्याप्यत इति मत्वा प्रश्नः। वृत्तिनिर्देशोयमिति। उपमानोपमेयभावविषयो वृत्तिस्तत्रोपमाने सत्त्वं वा प्रसिद्धोपमेये प्रतिपा
द्यत इति यथासंभवं वाक्यशेषपरिकल्पने कामचार इत्यर्थः। पुंसि च स्त्रीप्रत्ययस्याभावात् स्त्रियाम भावोऽतिदिश्यत इति न भवतीति वाक्यशेषः कल्प्यते प्रसि
द्धप्रक्षेपयद्धत्वं तदाह। प्रातिपदिकस्य चेति चशब्दो वक्ष्यमाणापेक्षः। एनी भार्येति। एतशब्दाद्वर्णादनुदात्तात्तोपधात्तो न इति ङीप्नकारस्य च नकारस्तत्रैकदे

कथं पुंवदित्यनेन स्त्रीप्रत्ययस्य प्रतिषेधः शक्यो विज्ञातुं। वृत्तिनिर्देशोयं। [redacted]। कामचारश्च वृत्तिनिर्देशो वाक्यशेषं सम
र्थयितुं। तद्यथा। उशीनरवन्मद्रेषु यवाः संतिन संतीति। मातृवदस्याः कलाः संतिन संतीति। एवमिहापि पुंवन्न भवतीत्येव वाक्यशेषं समर्थ
यिष्यामहे यथा पुंसः स्त्रीप्रत्ययो न भवति एवं समानाधिकरणे उत्तरपदे भाषितपुंस्कस्यापि न भवतीति। प्रातिपदिकस्य च प्रत्याप त्तिः।
प्रातिपदिकस्य च प्रत्यापत्तिर्वक्तव्या। एनी भार्या अस्य एतभार्यः। श्येनी भार्या अस्य श्येतभार्यः। पुंवद्भावेन किं क्रियते स्त्रीप्रत्ययस्य निवृ
त्तिः। ऊप्रत्ययोऽनिवृत्तः स्त्रीत्वं। तस्यानिर्वर्तत्वात् केनेन शब्देन श्रूयते। स्त्रियामिति च मानः प्राप्नोति। स्थानिवत्प्रसंगाच्च। स्थानिवद्भावश्च
प्राप्नोति। पद्वी भार्या अस्य पटुभार्यः। पुंवद्भावेन किं क्रियते स्त्रीप्रत्ययस्य निवृत्तिः। तस्य स्थानिवद्भावाद्यणादेशः प्राप्नोति। किमर्थोमि
१८दमुभयमुच्यते॥ ॥ ॥

=नवनकारस्यस्मधिकारविधिरितलाशकारयसुंपआवेनेवनिहीतः।नस्यमाविनतंकासरलाभावादिसायथातद१=

शविज्ञातमनन्यवदिति भाषितपुंस्कादेतशब्दात् पर ईकार इति तन्निवृत्तावर्थस्यानिवृत्तत्वान्नकारश्रवणप्रसंगः। ननु च सन्नियोगशिष्टत्वादीकारनिवृत्तौ नकारस्या
पि निवृत्तिर्भविष्यति। एवं तर्हि स्थानिवद्भावात् पुनर्नकारस्यान्यज्ञानं मन्यते उत्तरपदनिमित्तत्वाच्च स्त्रीप्रत्ययनिवृत्तेः स्थानिवद्भावः॥ ॥ ॥

स्थानिवद्भावोऽपि चोदितः स्यादिति। ननु च प्रातिपदिकस्य च प्रत्यापत्तिरिति परिहारः स्थानिवत्प्रसंगश्चेति तु चोद्यं। तत्रैवं वक्तव्यं स्थानिवद्भावोऽपि परिहृतः स्यादिति।
नैष दोषः। अयं हि भाष्यार्थो यथा दोषप्रसङ्गात् प्रत्यापत्तिवचनं परिहारस्तथा स्थानिवद्भावोऽपि चोदितः परिहृतश्च भवति। पुरस्तादिदमिति। यद्यपि पश्चात्प
ठितं तथापि पाठक्रमो बलवानिति पूर्वं दृष्टमित्युच्यते पूर्वं चोद्यदर्शनं पश्चात्समाधानमिति न्यायात् तत्पठितमिति। पुरस्तादपि दृष्टं पश्चात्पठितमित्यर्थः। प्र

क्रमादर्थः १ =पठितमित्यत्र पुरस्तादिति नानुषज्जनीयमिति भावः १=

न प्रातिपदिकस्य प्रत्यापत्तिरित्येव स्थानिवद्भावोऽपि चोदितः स्यात्। पुरस्तादिदमाचार्येण दृष्टं स्थानिवत्प्रसंगश्चेति तत्पठितं। ततउत्तर
कालमिदं दृष्टं प्रातिपदिकस्य प्रत्यापत्तिरिति। तदपि पठितं। न चेदानीमाचार्याः सूत्राणि कृत्वा निवर्तयन्ति। वतण्डादिषु पुंवद्वचनं।
वतण्ड्यादिषु पुंवद्भावो वक्तव्यः। के पुनर्वतण्डादयः। लुगलुक्स्त्रीविषयद्विस्त्रीप्रत्ययाः। लुक्। गार्ग्यो वृन्दारिकाः गर्गवृन्दारिकाः। पुं
वद्भावेन किं क्रियते। स्त्रीप्रत्ययस्य निवृत्तिः। अर्थात् निवृत्तः स्त्रीत्वं तस्यानिवृत्तत्वात् केन शब्दो न श्रूयते। आ स्त्रियामिति हि लुगुच्यते।
लुक्। अलुक्। वतण्डी वृन्दारिकाः वातण्डवृन्दारिका। पुंवद्भावेन किं क्रियते। स्त्रीप्रत्ययस्य निवृत्तिः। अर्थात् निवृत्तं स्त्रीत्वं तस्यानिवृत्तत्वात्
१ लुक् स्त्रियां वतण्डाच्चेति यकारस्य लुक् प्राप्नोति॥ ॥ ॥

=[illegible]

सा प्रत्यापत्तिवचनमेव व्याख्यापरमुपगम्यतां स्थानिवत्प्रसंगश्चेत्येतन्न परिसंख्यातमित्याशंक्याह। न चेदानीमिति। सूत्रव्याख्यानार्थत्वाद्भाष्याणां विस्पष्टार्थमुभयोरुपादानमित्य
र्थः। तत्रैतद्भाष्ये यद्यपि स्थानिवद्भावाश्रयो दोषस्तथापि सन्नियोगशिष्टत्वात् संभावितनिवृत्तेनकारस्य स्थानिवद्भावाश्रयं पुनरुत्पत्तिः स्थानं नन्वीकारेण नकारस्य निमित्तत्वे
कारनकारयोः सहविधानाद्यणादेशस्य तु निमित्तमीकार इत्येतावता भेदेनैतद्भाष्यं पठितं भाष्ये योः पृथगुपन्यासः। लुगलुगिति। लुगलुकोर्यथायोगमिष्यमाणे न सिध्यत इति
१ पुंस्त्वं लक्षणानां यानि दृशंक्य न त्वर इत्यर्थः॥ ॥

=स्थानिवद्भावप्रतिषेधइति॰ प्रातिपदिकप्रत्यापत्तिवचनेनेतिभावः। यद्यपिलुकईकारनिमित्ततायामपिमत्यपलेषसिद्धेर्लुग्यथा पुंवद्भावेननिवृत्तेस्त्रीप्रत्ययेस्थानिवद्भावेनतन्निमित्तविकारनिवृत्तिःप्राप्तासाक्रियतेन्यथावैयाकरणभार्यादौयणोनिवृत्तिः

यदिपुनरीतिलुक्स्त्रियामित्यनेनचेदीकारेपरतोलुग्विधीयतेतदेकारेपुंवद्भावेननिवर्त्तितेयकारनिवृत्तौकर्त्तव्यायांस्थानिवत्प्रसंगश्चेतिस्थानिवद्भावेप्रतिषिद्धेवातं
प्यवंदारिकेतिसिध्यतीतिभावः। स्त्रीईइति। स्त्रियांयईकारस्तस्मिन्परतइत्यर्थः। एकादेशस्यपूर्वान्तवद्भावात् स्त्रियाइतिइयङादेशः। ईकारविधावितिं। शार्ङ्गरवा
दिगणेवृतंदशब्दःपठ्यतेयत्रलुक्पठ्यतेतत्रश्राहतेलुकीकारोनास्यकृतेचैवंलुकोप्रसंगइतीतरेतराश्रयदोषप्रसंगः। अंतरंगत्वाच्चेति। उत्तरपदमनपेक्ष्यलु

कार॰

=पंकते॰२= =इत्यपति॰२=दोषांतरमाह॰अंतरंगत्वाद्धेति॰२= [redacted]

यदिपुनरयमीकारएवलुगुच्येत। तदीकारग्रहणंकर्त्तव्यंनकर्त्तव्यंक्रियतेन्यासएव। प्रश्लिष्टनिर्देशोऽयंस्त्रीईस्त्री। स्त्रियामिति। ईकारविधाव
स्य२ प्रत्ययकस्यपाठःक्रियतेवृतंदेति। शार्ङ्गरवादौवैसप्रत्ययकस्यपाठःकल्पिष्यते॥ सवैसप्रत्ययकस्यपाठःकर्त्तव्यः। अंतरंगत्वाच्चलुक्प्राप्नोति। अ
लुक्। अस्त्रीविषय। कौंडीवृसीवृंदारिकाकौंडीवृस्यवृंदारिका। पुंवद्भावेनकिंक्रियतेस्त्रीप्रत्ययस्यनिवृत्तिः। अर्थोऽनिवृत्तेःस्त्रीत्वं। तस्या
निवृत्तत्वात्केनपशब्दःश्रूयेत। अस्त्रियामितिहिण्योविधीयते। अस्त्रीविषय [redacted] । द्विंस्त्रीप्रत्यय। गार्ग्यायणीवृंदारिकागा
र्ग्यवृंदारिकाइत्यत्रपुंवद्भावोनप्राप्नोति। किंकारणंभाषितपुंस्कादनूङः समानाधिकरणेउत्तरपदेपुंवद्भावोभवतीत्युच्यते॥ ॥

ण्विधीयमानोऽन्तरंगत्वात्प्रागेवस्त्रीप्रत्ययनिवृत्तेःप्राप्नोतितत्रैतस्यान्निमित्ताभावाल्लुक्निवर्त्स्यतइति। एतच्चनास्तिनत्येषापरिभाषासर्वत्राश्रीयतेइ
यानिसादौनिवृत्तायामपिप्रकृतौप्रत्ययस्यानिवर्त्तनाददसिद्धवहिरंगमंतरंगइतीकारनिवृत्तेरसिद्धत्वाच्च। कौंडीवृस्यवृंदारिकेति। स्त्रीत्वस्यानिवर्त्तनात्प्रातप्य
त्रोरस्त्रियामितिण्योनप्राप्नोति। गार्ग्यायणीति। ष्यप्रत्ययोत्तरपदेनानंतर्याभावात्पुंवद्भावेननिवृत्तिर्नप्राप्नोति। ईषस्त्वभाषितपुंस्कात्विधानात्श्रवणप्रसं
ंगइत्यर्थः॥ ॥

भा० कै० ६ सर्वप्रसंग इति। यथा प्रत्ययपक्षे भाषितपुंस्कात्परः स्त्रीप्रत्यय इति शक्यते विशेषयितुं नैवं स्त्र्यर्थाभिधायी शब्दो भाषितपुंस्कात्पर इति शक्यते विशेषयितुं प्रमुल्कचू

११६ डादौ पुंवद्भावस्याप्रसंगात् नन्वप्युत्र प्रमुल्का शब्दो भाषितपुंस्कात्परः। अंगारका इति। अंगारक शब्देन न कदाचित् स्त्रिया अभिधानं कालिका शब्देन च पश्चिजातौ

=अत्र पक्षे रूपातिदेशः। एवं वक्ष्यमाणस्तीयपक्षेपि १=

पश्चात्तु भाषितपुंस्कात्परं नैतदुत्तरपदे यच्चोत्तरपदे नैतद्भाषितपुंस्कात्परमिति। अस्तु तर्हि स्त्रीशब्दग्रहणं स्त्रीशब्दस्य पुंशब्दवदा
तिदेश इति चेत् सर्वप्रसंगो विशेषात्। स्त्रीशब्दस्य पुंशब्दातिदेश इति चेत् सर्वस्य स्त्रीशब्दस्य पुंशब्दातिदेशः प्राप्नोति। अंगारकाना
म शकुनयः तेषां कालिकां स्त्रियः कालिकावृंदारिकाः अंगारकवृंदारिकाः प्राप्नुवंति। हंसस्य वरटा कच्छपस्य डुली ऋश्यस्य रो
हित्। अश्वस्य वडवा पुरुषस्य योषित्। किं कारणं। अविशेषात्। न हि कश्चिद्विशेष उपादीयते एवं जातीयकस्य स्त्रीशब्दस्य पुंशब्दाति
देशो भवतीति। अनुपादीयमाने हि विशेषे सर्वप्रसंगः। कथं च नाम नोपादीयते यावता भाषितपुंस्कादित्युच्यते। भाषितपुंस्का
नुपपत्तिश्च। स्त्र्यर्थे चायं चः पठितः। सर्वो हि शब्दो भाषितपुंस्कात्परः शक्यं कर्तुं॥ ॥ श्री ॥

तस्याः स्त्रिया एवाभिधानमिति। पुंवत्कर्मधारये सनेनार्थेन ज्ञातं यदंगारकशब्दादेरप्रसंगः शक्यते हि कालिकांगारकशब्देन साहचर्यादभिधातुमेवमन्यत्रा राम०
पि योज्यं। सर्वो हि शब्द इति। एताः कालिकावृंदारिका इति भवेत् सति छेदात् भाषितपुंस्कात्परः कालिका शब्द इति पुंवत्प्रसंगः॥ ॥ श्री॥ ॥ ११६

अर्थातिदेशादिति। ह्यर्थस्य पुमर्थोऽभवतीत्यर्थे। तिदिष्टेन ह्वाचीशब्दः प्रवर्त्तते। भिन्नविषयत्वात्तु विप्रतिषेधानुपपत्तिरेवो ह्रस्वोऽर्थस्य पुंवद्भावः। पुंवद्भावोऽपि निर्व
र्त्तमान इति। स्त्रीप्रत्ययस्य निवृत्तौ दीर्घो तत्त्वाभावाद्ध्रस्वस्याप्रवृत्तिः स्यादि। ह्रस्वत्वमिति। ननु ह्रस्वे प्रवृत्ते प्यर्थस्यानिवृत्तत्वात् कथं पुंवद्भावो ह्रस्वेन बाध्यते। उच्यते।

अस्तु तर्हि अर्थग्रहणं। अर्थातिदेशे विप्रतिषेधानुपपत्तिः। अर्थातिदेशे विप्रतिषेधो नोपपद्यते। पठिष्यति ह्याचार्यो विप्रतिषेधं पुंवद्भावाद्ध्रस्व
त्वं वि द्वारिके व्रितिस विप्रतिषेधो नोपपद्यते। किं कारणं। द्विकार्ययोगो हि नाम विप्रतिषेधः। न चात्रैको द्विकार्ययुक्तः। शाकस्य ह्रस्वत्वं अर्थस्य पुंवद्भा
वः। किं च सर्वप्रसंगोऽविशेषादिति सर्वस्य अर्थस्य पुंवदर्थः प्राप्नोति। अस्यापि प्राप्नोति। अंगारकाः नाम शकुनयः तेषां कालिकाः स्त्रियः। कालि
कावृंदारिकाः अंगारकवृंदारिकाः प्राप्नुवंति क्षेमवृद्धयः क्षत्रियाः तेषां तनुकेश्यः स्त्रियः तनुकेशी वृंदारिकाः क्षेमवृद्धिवृंदारिकाः प्राप्नुवंति हं
सस्य वरटा। कच्छपस्य डुली ऋश्यस्य रोहित् अश्वस्य वडवा पुरुषस्य योषित्। किं कारणं। अविशेषात्। न हि कश्चिद्विशेष उपादीयते एवं जातीयकस्य
स्त्र्यर्थस्य पुंवदर्थो भवतीति। अनुपादीयमाने हि विशेषे सर्वप्रसंगः। कथं नाम नोपादीयते यावता भाषितपुंस्कादित्युच्यते भाषितपुंस्कानुपपत्ति
स्तु भवति। न ह्यर्थे नपौर्वापर्यमस्ति। अयं तावद्दोषः। यदुच्यते अर्थातिदेशे विप्रतिषेधानुपपत्तिरिति। नावश्यं द्विकार्ययोग एव विप्रतिषेधः। किं
तर्ह्यसंभवोऽपि। स चात्रास्त्यसंभवः। कोऽसावसंभवः। पुंवद्भावोऽपि निर्वर्त्तमानो ह्रस्वत्वस्य निमित्तं विहन्ति ह्रस्वमपि निर्वर्त्तमानं पुंवद्भावं बाधते एषोऽ
ऽसंभवः। अस्य संभवे युक्तो विप्रतिषेधः॥ ॥ ॥

यदि कृतं ह्रस्वत्वं प्रयोगे श्रूयते एवं तत्कृतं भवति यदि तु कृतमपि पुंवद्भावेन निवर्त्यते ततः अकृतमेवैतत्स्यादिति परत्वात्प्रवर्त्तमानं ह्रस्वत्वं पुंवद्भावं बाधते॥ ॥
१ ॥श्री॥ ॥७॥ ॥

=कालिंमन्ये स्यादि विषयं ह्रस्वत्वं सामर्थ्याद्बाधकं भवतीति भावः।१=

तस्मादस्त्विति। शाकृपक्षेसाक्षाउन्तरपदेनपौर्वापर्यसंभवात्। भाषितपुंस्कादनूङ्. यस्मिन्निति। समुदायः समासार्थोऽवयवेनविग्रहः। निपातनादिति। नन्वलौकिक
त्वादस्यवक्यंनिपातनादितिपरिहारः लुकापित्तर्ह्यलौकिकत्वान्नभाव्यंयथालुकमसंगोऽश्ववसीयतेः लुगप्यश्ववसीयतामित्यदोषः। अथवेति। ननुचपराग्र्यत्वात्

=कांपुनरिति·अयंभावः·भक्त्रूशब्देनोक्रूभिन्नोभावरूपः·शब्दोप्यभिधीयतेतद्धउविद्धाशौधंदारिकाचेति[redacted]वाकेरशूविद्भ्यापुनरस्यकास्यविग्रहवत्स्या=इत्यत्रेशब्दइति·एवंचनिपातनादिस्यस्योभ्यातादित्यर्थः=शाब्दातिरेकेणलोकेऽगपुंस्मानतादितिभावः॥=
स्यामावादैऽउविद्धंदारिकेस्वादौपुंस्त्वाभावेनप्राप्नोति·तस्माद्धाचकप्रत्ययेनतादृशमाश्रीयतेतद्धावनयत्स्याप

अयंतर्हिदोषः। सर्वप्रसंगोऽविशेषादिति। तस्मादस्तुसएवमध्यमः पक्षः। ननुचोक्तं स्त्रीशब्दस्यपुंशब्दातिदेशइतिचेत्सर्वप्रसंगोऽविशेषा
दिति। नैषदोषः समासनिर्देशोऽयंभाषितपुंस्कादनूङ्यस्मिन्सोऽयं भाषितपुंस्कादनूङिति। यद्येवंलुकप्राप्नोति। निपातनान्नभविष्यति।
अथवा अलुक्प्रकृतः सोऽनुवर्तिष्यते। कंपुनरनूङिस्यनेनस्त्रीप्रत्ययस्यग्रहणं शक्यंविज्ञातुं। नत्रिवयुक्तमन्यसदृशाधिकरणे
तथाह्यर्थगतिः। नञ्युक्तेचान्यस्मिंस्तत्सदृशेकार्यंविज्ञातेतथाह्यर्थोगम्यते। नद्यथाब्राह्मणमानयेत्युक्तेब्राह्मणसदृशआनीय
ते। नासौलोष्टमानीयकृतीभवति। एवमिहाप्यनूङिस्युक्तेऊङःप्रतिषेधादन्यस्मिन्नूङ्सदृशेकार्यंविज्ञास्यते। किंचान्यत् अनूङ्ऊङ्स
दृशंस्त्रीप्रत्ययइति। एवमपिइउविद्धंदारिकाऐउविद्धंदारिकाश्युवंदारिका[redacted]पार्थ्यवंदारिकाउष्णिकूवंदारिकाऔशिजंवंदारिकाअत्र

इवमुक्तेर

पुंवद्भावोनप्राप्नोति॥ ॥×वंदारिका·दरवंदारिकादारद× ॥

कथंलक्षणयोः संबंधः उच्यते। लुगधिकारसामर्थ्याल्लक्षणांगमपिलक्षणंभविष्यतिसंज्ञापरिभाषवत्। इउविद्धिति। इउविद्धेपरंपद्योऽपत्यंजनपदशब्दादिसत्र। राम०
उशिगस्यापत्यमणगपत्यएउभयोरतस्यैतिवियालुक॥ ॥ ॥श्री॥ ॥७॥ ॥०॥ ११७

कर्त्तव्योऽत्र यत्न इति। नेह। दात्री नामेव ग्रहणं। किं तर्हि प्रत्ययमात्रस्य लुक्स्थानिवद्भावात्तस्य योगे भवति सेयं यदा तु भाषितपुंस्कादूङ् यस्मिन्नकृतः स भाषितपुंस्कादनूङिति प्रसज्यप्रति-
षेध आश्रीयते तदा दोषः स्यात् प्रसंग एव। पट्वीमृद्वीभार्य इति। पट्वीशब्दस्योत्तरपदेनानन्तर्याभावात्पुंवद्भावाभावो मृद्वीशब्दस्यानन्तर्यात् पुंवद्भावः। इतरो यथोक्तमप्रतिपद्याह।
पुंवद्भावः कस्मान्न भवतीति भाषितपुंस्कादिति। एकदेशेन समस्तं सत्तेन लक्ष्यते तत्रोत्तरपदेनानन्तर्याभावात् पट्वीशब्दस्य पुंवद्भावाभावः। इतरस्तु भाषितपुंस्कत्वमप्रत्नास्तीत्यनेन

[=प्रत्ययस्तेन ... श्रीयत इति भावः॥२=]

कर्त्तव्योऽत्र यत्नः। अथेह कथं भवितव्यं पट्वीमृद्वीभार्य इति। किं पट्वीमृदुभार्यः। आहोस्वित् पटुमृदुभार्यः पट्वीमृदुभार्य इति भवितव्यं पुंवद्भावः क-
स्मान्न भवतीति भाषितपुंस्कादित्युच्यते। ननु च भोः पटुशब्दो मृदुशब्दश्च पुंसि भाष्येते समानायामाकृतौ यद्भाषितपुंस्कं आकृतं तद्गौ चैतौ भाषितपुंस्कौ।
समानायामाकृतावपि भाषितपुंस्कौ। कथं। आरभ्यतेऽत्र मतुब्लोपः। एवं तर्हि भाषितपुंस्कादनूङः समानाधिकरणे उत्तरपदे पुंवद्भवतीत्युच्यते। यस्त्वा-
त्र भाषितपुंस्कादनूङ् समानाधिकरणे उत्तरपदे कृतस्तस्य पुंवद्भावः। यस्य चाकृतः नासौ भाषितपुंस्कादनूङ् समानाधिकरणे उत्तरपदे पूरण्यां प्रधा-
॰ तत्पूरणीग्रहणं कर्तव्यं। प्रधानं या पूरणी तत्रेति वक्तव्यं इह मा भूत्॥ ॥ ॥

नोक्तमिति मत्वाह। ननु चेति। इतरः शिष्यबुद्धिपरीक्षार्थमाह समानायामिति। आकृतौ इति। पटुर्गुणो मृदुर्गुण इति गुणो भाषितपुंस्को भार्यार्थो नु स्त्रीलिङ्गवृत्तिर्भावः।
आरभ्यत इति। तत्र स्वपाठ एवमाह एवं च समाने प्रवृत्तिनिमित्ते पटुमृदुशब्दौ पुंसि स्त्रियां च वर्त्तेते इदानीमाचार्यः स्वाभिप्रायं प्रकाशयति। एवं तर्हीति॥ ॥ ॥

भा०वृ०६ ११८

कल्याणपंचमीक इति। पक्षेऽन्यपदार्थः अवयवानामस्पष्टत्व तिरोधानाच्चाक्षिप्रणापः प्राधान्यमपूरणी प्रमाणयोरिति समासान्तोपि प्रधानपूरणाण्एव विहितः स्पष्टवचन भवतीति नघन्तस्त्वेति कप्भवति। इतरस्तु सर्वत्र बहुव्रीहौ वर्त्ति पदार्थस्य प्राधान्यं मतमाह इष्यति। अथेह कथमिति। रात्र्योः त्रेति। उद्भूतावयवा रात्र्योः प्रधानं तत्र यथैव प्रथमार्थात्रयः समासाभिधेया एवं पंचम्यपीति वर्त्ति पदार्थस्यान्यपदार्थः नु प्रवेशान्न प्राधान्यमित्यर्थः। प्रधाने कार्यसंप्रत्ययात् प्रधानपूरणीग्रहण

=तिरोहितावयवभेदस्य समुदायस्यान्यपदार्थत्वेनाभिधानात् =

कल्याणी पंचमी आसां पक्षस्य कल्याणपंचमीकः पक्ष इति अथेह कथं भवितव्यं कल्याणीपंचमी आसां रात्रीणामिति कल्याणीपंचमा रात्रय इति भवितव्यं। रात्र्योः त्र प्रधानं। तसिलादय इह केचित्तसिलादयः प्राक्पशस्तु चः पठ्यंते येषु पुंवद्भावो इष्यते। तत्र किं न्याय्यं। परिगणनं कर्त्तव्यं। तसिलादी त्रतसौ त्रसौ तसिलादी द्रष्टव्यौ। तस्यां शालायां वसति तत्र वसति। तस्याः ततः। यस्याः यतः। तरप् तमपौ तरप् तमपौ तसिलादी द्रष्टव्यौ। दर्शनीयतरा [redacted]। दर्शनीयतमा। चरट् जातीयरौ। चरट् जातीयरौ तसिलादी द्रष्टव्यौ। पटुचरी। पटुजातीया। कल्पप् देशीयरौ कल्पप् देशीयरौ तसिलादी द्रष्टव्यौ। दर्शनीयकल्पा दर्शनीयदेशीया। रूपप्पाशपौ। रूपप्पाशपौ तसिलादी द्रष्टव्यौ। दर्शनीयरूपा दर्शनीयपाशा। थमुथालौ थमुथालौ तसिलादी द्रष्टव्यौ। कया कथं। यया यथा। दार्हिलौ तसिलादी द्रष्टव्यौ। तस्यां वेलायां तदा तस्यां वेलायां तर्हि तिल्थ्यनौ। तिल्थ्यनौ तसिलादी द्रष्टव्यौ। वृकीष्टकन्तिः॥ ×वोनेष्यते केचिन्नान्यत्र पठ्यंते

x पुंवद्भावश्चेष्यते

मिसादुः। तसिलादिषु वृकत्वेः स पाठः। घरूप कल्पेति परत्वात् ह्रस्वस्य भावात् तस्माद् दर्शनीयकल्पेति पाठः। वृकतिरिति। लिंगविशिष्टपरिभाषया वृकीशब्दात् वृकज्येष्ठाभ्यामिति तिल्प्रत्ययः। परिगणनसामर्थ्यात् जाने स्त्रुतिपुंवद्भावप्रतिषेधाभावः॥ ॥ श्री ॥

ग्रम० ११८

=स्यानिमित्ता (?) … ॥१॥=

अजथ्येति। पूर्ववद्रजाशब्दाद्रजाविभ्यां थ्यन्निति थ्यन्प्रत्ययः। हास्तिकमिति। यद्यत्र पुंवद्भावो न स्यात्। तदा हस्तिनीशब्दस्य यस्येति चेति लोपे कृते तेन स्यच्छाणि वत्त्वात् सिद्धं वदस्त्रा भादित्यसि कृत्वा च न तद्धितं इति टिलोपो न स्यादिति पुंवद्भावो विधीयते। ठक्छसो श्चेत्य नेनात्र पुंवद्भावो न भवति। छसा सहचरितस्य ठकोग्रहणात्। शेषे नेय इति। शेषे तस्मै हितामित्यां वर्णादिति टिखपन कारो पुंवद्भावे शेषे ते यौ हितेयइतिस्यात्। अग्नायीति। अग्नेर्हे गितिनिवासर्वेत्राग्निक लिभ्यां ढग्वक्तव्य इति ढक्। तत्र पुंवद्भाव

=… ॥=

अजथ्यायूथिः। शसिवद्बह्वल्पार्थस्य। बह्वल्पार्थस्य शसि पुंवद्भावो वक्तव्यः। बह्वीभ्यो देहि बहुशो देहि। अल्पशो देहि। [redacted] त्वतलोर्गुणवचनस्य। त्वतलोर्गुणवचनस्य पुंवद्भावो वक्तव्यः। पट्वीभावः पटुत्वम्। पट्वीभावः मृदुत्वं। पटुता मृदुता। गुणवचनस्येति किमर्थं कठीत्वं। कठीता। भस्याढे तद्धिते। पुंवद्भावो वक्तव्यः। हस्तिनीनां समूहो हास्तिकं। अढ इति किमर्थं। शेषे नेयो रौहिणेयः। पथ्यढ इत्युच्यते। अग्नायी देवता अस्य स्थालीपाकस्य आग्नेयः स्थालीपाकः। अत्र न प्राप्नोति। इह च प्राप्नोति। कौण्डिन्यं सापत्न इति। यदि पुन रनपत्य इत्युच्यते नैवं शक्यं इह हि न स्यात्। गार्ग्यायण्या अपत्यं माणवकः गार्गीजाल्मः। अस्तु तर्हि अढ इत्येव। कथं कौण्डिन्यः सापत्न इति। कौण्डिन्ये निपातनात् सिद्धं किं निपातनं आगस्त्यकौण्डिन्ययोरिति। सापत्नः प्रकृसंतरत्वात्॥ =कृपादिदेषान् ॥२॥= ॥ ॥

=पुंवत्वे … ॥१॥=

प्रतिषेधाद्याय्येयइतिप्राप्नोति। कौण्डिन्य इति। कुण्डिन्या अपत्यं गर्गादित्वात् यञ्। तत्र पुंवद्भावे सति कौण्ड इति प्राप्नोति। सपत्नीशब्दाद् शिवादित्वात् सापत्न इति प्राप्नोति। यदि पुन रिति। अढ इत्यपनीयानपत्य इति उच्यमाने आग्नेय इत्यनपत्यत्वात् सिध्यति। शेषे नेय रौहिणेय कौण्डिन्य सापत्नानां अपत्यप्रत्ययान्तत्वात् न सिध्यंति। गार्ग्यायण्या इति गोत्रस्त्रियाः कुत्सने णचेति णे अपत्यप्रत्यये पुंवद्भावो न प्राप्नोति॥ ॥ ॥ श्री॥ ॥श्री॥ ०

=सपत्नीशब्दादिति … ॥२॥=

भा० कौ० ६
११५

सपत्नशब्द इति। अन्यसपत्न इति निर्देशोऽत्र लिंगं। तस्मादेव ज्ञापकं। रवादिषु दृष्टान्तं। इति निरुक्ते सपत्न्याः सापत्न्यमिति शिवाद्यणि पुंवद्भावे सापत्नः सिध्यति। कर्तेव्योऽत्रे
ति। स्त्रियां यो योऽणो विहितः स्त्रीभ्यो ढगित्यनेन तत्र पुंवद्भावप्रतिषेधो नत्वन्यत्र ढगि सर्वस्मिन्निति व्याख्येयं। ढकृ छसो रिति। छसंनियोगेन तत्र विहितिचेति पदसंज्ञाविधानात्
भत्वाभावात् ढच नं। तो तादिति कादेशो न भवतीति। ढस्येति वर्णमात्रस्य स्थानित्वे ऽल्विधित्वात् स्थानिवत्वाभावात् संघातस्य तु स्थानित्वे संनिपातपरिभाषोपस्थि

= ननु पंचमी समासेन नाधिकसिद्धे ... = सपत्नशब्द एव शिवादौ पठ्यते ... तेन समानः पतिर्यस्याः ... इति भवति। किं तु पुंवद्भावे ... एवेति भावः। = २ =
... पंचमी समासाभावपक्षे ... इति भावः। १ =

सपत्नशब्दः प्रकृत्यंतरमस्ति। कथमग्नायी देवता अस्य स्थालीपाकस्य आग्नेयः स्थालीपाक इति। अस्तु तर्ह्येनपसर्गे त्वेवा तथ्यं गार्गी जात्यः। गा
२ गार्ग्ये यौनसंदेते। ढक्व्योऽत्रयपत्नः। ढकृ छसो स्त्री। ढकृ छसोस्तु पुंवद्भावो वक्तव्यः। भवत्याः छात्राः भावत्काः भवदीयाः। ढकू यग्रहणं किमर्थं। नइके
हृते अजादावित्येव सिद्धं। नैवं शक्यं। अजादिलक्षणो हि मा भूदिति कादिवस्यसंगः। अजादिलक्षणो हि मा भूदिति कादिवस्य सज्येत। तद्यथा मयि
तं पणपमस्य माभूदिति कइसकारलोपे कृते तो तादिति कादेशो न भवति एवमिहापि न स्यात्। तसिलादि। क्य उ. मा। मानिन्ग्रहणं किमर्थं। मा
नि न्ग्रहणमसत्यर्थं समानाधिकरणार्थं च। मानिन्ग्रहणं क्रियते असत्यर्थमसमानाधिकरणार्थं च। असत्यर्थं तावत्। दर्शनीयां मन्य
तेदेवदत्तो यज्ञदत्तां दर्शनीयमानी अयमस्याः। असमानाधिकरणार्थं च. दर्शनीयां मन्यते देवदत्ता यज्ञदत्तां दर्श

नात्। क्य उ. मा। मानिन्ग्रहणमिति। स्त्रीलिंगे समानाधिकरणे उत्तरपदे पूर्वेण सिद्धत्वाद्यथा दर्शनीयमात्मानं मन्यते दर्शनीयमानिनी देवदत्तेति। अन्यथा कस्मा एम०
व कर्मत्वात् कर्त्रीत्वाच्चास्तिसामानाधिकरण्यं॥ ॥श्री॥ ॥श्री॥ ॥ ११५

न कोप- स्वाद्यस्पो पाणिनि पठितं सत्त्रत्रयस्येत्यर्थः। पुंवद्भावमात्रस्येति। ख्योपसंख्यानिकस्यापीति यावत्। माध्यमिकीया इति। मध्यमिकायां भव इति वैणुकादिभ्य

श्छण् वक्तव्य इति छण् प्रत्ययः। तेत्र भस्याढ इति पुंवद्भावप्रसंगः। शाल्लूकिकीया इति। शाल्लूकानिविद्यंते स्यामितिकुमुद्यादिकेतिकः। शाल्लूकिकायां भव इति वृद्धाद्के कां

त स्वोपधादितिछः। विधिरपीति। नगर्यो ग्रामे चा भाषितपुंस्कत्वात्। वैलेपिकमिति। ञ्क्रण् महिष्यादिभ्य इत्यण्। एवं तर्हीति। प्रयोगमूलो ह्याख्यानात्। यथेष्टवि

= न तत्र्वे कार स्यक्षवर्णन सातः २ =

न कोपधायाः। किमिदमेव माद्यनुक्रमणं स्वाद्यस्य योग सविषये आहोस्वित् पुंवद्भावमात्रस्य। किं चातः। यद्याद्यस्य योगस्य विषये माध्यमिकी

याः। शाल्लूकिकीयः अत्र न प्राप्नोति। विधिरप्यत्र न सिध्यति। किं कारणं। भाषितपुंस्कादनूङ् इह तर्हि वैलेपिका याधर्म्ये वैलेपिकं विधिप्स्रुति

द्धो भवति। प्रतिषेधश्च न प्राप्नोति। अथ पुंवद्भावमात्रस्य विषये। हस्तिनीनां समूहो हास्तिकं जातिलक्षणः पुंवद्भावप्रतिषेधः प्राप्नोति। एवं

तर्हि न कोपधाया इत्ययं योगः पुंवद्भावमात्रस्य विषये। न त उत्तरमेव माद्यनुक्रमणमाद्यस्य योगस्य विषये। कोपधप्रतिषेधे तद्धितवुग्रहणं। को

पधप्रतिषेधे तद्धितस्य यः ककारो वोश्च यः तस्य ग्रहणं कर्त्तव्यं। इह माभूत्। पाकभार्या भेकभार्यः। स्वांग। [redacted] स्वांगाच्चेतो

मानिनि। स्वांगाच्चेतो मानिनीति वक्तव्यं। इहापि यथा स्यात्। दीर्घमुखमानी। श्लक्ष्णमुखमानी। यद्यमानिनीत्युच्यते दीर्घमुखमानिनी श्ल

क्ष्णमुखमानिनीति न सिध्यति। प्रातिपदिकग्रहणे लिंगविशिष्टस्यापि ग्रहणं भवतीत्येवं भविष्यति॥ ४ङि लुच्यते न हेतद्भवति भाषितपुंस्कादनू ४।५

षयविभागस्ताभः। पाकभार्य इति। पाकशब्दः प्रथमवयोवाची ततो ङीव प्रवाद्यो जातिलक्षण प्रभेकभार्य इति। भेकशब्दः क्रियाशब्दो मंडूकजातिवाचित्वेतु भे

कीभार्य इति भाव्यं। जातेश्चेति पुंवद्भावनिषेधात्। स्वांगाच्चेतः। स्वांगाच्चेत इत्येतावत् सूत्रमिति मत्वा वार्त्तिकारंभः॥ ॥ श्री ॥

= भयपुक्तोभेकः ।० =

पुंवत्। किमर्थमिति। कर्मधारये स्त्रियाः पुंवदिति सिद्धः पुंवद्भावो जातीयदेशीययोरपि तसिलादिषु निमित्ताभावः प्रतिषिद्धार्थमिति। प्रतिषिद्धोऽपि पुंवद्भावो यथा

कारकवृंदारिका२

पुंवत्। किमर्थमिदमुच्यते। न सामान्येन सिद्धं पुंवत्कर्मधारये प्रतिषिद्धार्थं प्रतिषिद्धार्थोयमारंभः गनको पधायाः इत्युक्तं तत्रापि पुंवद्भावो भवति। कारिका वृंदारिका। कारकवृंदारिका। कारकजातीया। कारकदेशीया। संज्ञापूरण्योश्चेत्युक्तं तत्रापि पुंवद्भवति दत्ता वृंदारिका दत्तवृंदारिका। दत्तजातीया। दत्तदेशीया। पंचमी वृंदारिका पंचमवृंदारिका। पंचमजातीया। पंचमदेशीया। वृद्धिनिमित्तस्येत्युक्तं तत्रापि पुंवद्भावो भवति। स्रौघ्नी वृंदारिका स्रौघ्नवृंदारिका। स्रौघ्नजातीया। स्रौघ्नदेशीया। स्वांगाच्चेतोऽमानिनीत्युक्तं। तत्रापि पुंवद्भावो भवति। श्लक्ष्णमुखी वृंदारिका श्लक्ष्णमुखवृंदारिका। श्लक्ष्णमुखजातीया श्लक्ष्णमुखदेशीया। जातेश्चेत्युक्तं। तत्रापि पुंवद्भवति कठी वृंदारिका कठवृंदारिका कठजातीया कठदेशीया। कुक्कुट्यादीनामंडादिषु पुंवद्भवचनं। कुक्कुट्यादीनामंडादिषु पुंवद्भावो वक्तव्यः। कुक्कुट्या अंडं कुक्कुटांडं। मृग्याः पदं मृगपदं काक्याः शावः काकशावः॥ न वा स्त्रीपूर्वपदविवक्षितत्वात्। न वा वक्तव्यं किं कारणं अस्त्रीपूर्वपदविवक्षितत्वात्। नात्र स्त्रीपूर्वपदं विवक्षितं [redacted] किं तर्हि अस्त्रीपूर्वपदं विवक्षितं। उभयोरंडं उभयोः पदं उभयोः शावः॥ ॥ ॥

स्यादित्येवमर्थं। न वेति। पुमान् वृत्तिवाक्यविषयः स्त्रियां तु वाक्यमेव भवति वृत्तिस्त्वनभिधानान्न भवति॥ ॥ श्री ॥

इहतु कस्मादिति। नहि पुंसा क्षीरस्य संबंधसंभवः। अत्रापीति। जात्यंतरनिवृत्तिपरायां स्त्रीत्वमनुपकारित्वाद्विवक्षितमित्यर्थः। यत्र तु लिंगविशेष उपकारक
स्तत्रासौ विवक्षित एव यथा जामूत्रेण पर्युक्षितं त्याज्यमिति। असतश्चेति। विवक्षाया एव बलीयस्त्वमित्यनेन प्रतिपाद्यते। समुद्रः कुंडिकेति। असदेव समुद्रत्वं कुं के२
डिकायामसत् कुंडिकात्वं समुद्रे वारोप्य शब्दप्रयोगः। वायुव्वारुणमिति। उभयत्र वायोः प्रतिषेधो वक्तव्य इत्यानङ्. न भवति वायुवरुणौ देवतास्य सास्य देवते
चोदनायां

इह तु कथं मृग्याः क्षीरं मृगक्षीरं। अत्रापि न वा स्त्रीपूर्वपदविवक्षितत्वादिसेव। कथं पुनः सतोऽन्नामाविवक्षा स्यात्। सतोऽप्यविवक्षा भवति। त
द्यथा। अलोमिका एडका। अनुदरा कन्या। असतश्च विवक्षा भवति। तद्यथा। समुद्रः कुंडिका। विंध्यो वर्द्धितकमिति। अग्नेरीत्वाद्वरुणे वृद्धिर्वि
प्रतिषेधेन। अग्नेरीत्वाद्वरुणस्य वृद्धिर्भवति विप्रतिषेधेन अग्नेरीत्वस्यावकाशः। अग्नीषोमौ वरुणस्य वृद्धेरवकाशः॥ वायुवारुणं। इहो
भयं प्राप्नोति। आग्निवारुणीमनड्वाहीमालभेत। वरुणस्य वृद्धिर्भवति विप्रतिषेधेन। नैष युक्तो विप्रतिषेधः। द्विकार्ययोगो हि विप्रतिषेध
ः। नात्रैको द्विकार्ययुक्तः। कथं अग्नेरीत्वं वरुणस्य वृद्धिरिति। नावश्यं द्विकार्ययोग एव विप्रतिषेधः। किं तर्ह्यसंभवोऽपि। स चात्रास्त्यसंभवः। कोऽ
ऽसावसंभवः। अग्नेरीत्वमभिनिर्वर्त्यमानं वरुणस्य वृद्धिं बाधते॥ ॥ ॥

=परित्यज्य चापवादविषयमिति न्यायात्.२=

स्तद्धि

स्यात् देवताद्वंद्वे चेत्युभयपदवृद्धिः। आग्निवारुणीमिति। नन्वीत्वमंतरंगं बहिरंगा तत्रापदे वृद्धिस्तापेक्षणादिति युक्तो विप्रतिषेधः। नैतदस्ति। इद्वृद्धाविती ईत्वस्याप
वाद इत्वं विधीयते ततोऽपवादविषयापेक्षणान्नास्त्यंतरंगत्वमीत्वस्यात्र विषये॥ ॥ ॥ ॥

=इद्वृद्धावितीत्वमीत्वस्यापवाद इत्यर्थः।

भा॰कै॰६ वरूणस्य वृद्धिमिति। दीर्घोच्चवरूणस्येति निषेधात्। ईत्वं बाधत इति। इहृद्वाविति वचनात्। कालिंमन्ये इति। कालीमात्मानं मन्यते कात्येवाहमिति मन्यत इत्य
१२१ र्थः। न॰ त्रेकित्ररेति। अत्र न कोपधाया इति पुंवद्भावः प्रतिषिद्धः। हारदिकेति। हरदोऽपत्यं स्त्री घञ्यण्गवेस्य एतत्स्यात्तस्यैति लुक् ततः प्राग्दीव्यतः इति कः।

=कालीमप्रियात्मनं मन्यते इत्यर्थे वैयधिकरण्यात् पुंवत्प्रतिषेधः कालीम्मन्येति २=

वरूणस्य वृद्धिरभिनिर्वर्त्तमाना उग्रे ईत्वं बाधते। एषोऽसंभवः। सत्संभवे युक्तो विप्रतिषेधः। पुंवद्भावाद्ध्रस्वत्वं दिह्वादिकेषु। पुं
स्विह्वादिकेषु२ वद्भावाद्ध्रस्वत्वं भवति विप्रतिषेधेन। पुंवद्भावस्यावकाशः। पटुभार्यः। मृदुभार्यः। ख्विन्नि ह्रस्वत्वं भवतीत्यस्यावकाशः। कालिंमन्यः हरि
णिंमन्यः। इहोभयं प्राप्नोति। कालिंमन्या। हरिणिंमन्या। ह्रस्वो भवति विप्रतिषेधेन। घादिषु न घादि ह्रस्वो भवतीत्यस्यावकाशः। नर्त्त
कितरा नर्त्तकितमा। पुंवद्भावस्यावकाशः दर्शनीयतमा। इहोभयं प्राप्नोति। पटुतरा पटुतमा। ह्रस्वो भवति विप्रतिषेधेन। के ह्रस्वो
भवतीत्यस्यावकाशः। नर्त्तकिका। पुंवद्भावस्यावकाशः। हारदिका। इहोभयं प्राप्नोति। पटुका। मृद्विका। ह्रस्वत्वं भवति विप्रतिषेधेन
। अथेदानीं ह्रस्वत्वे कृते पुनः प्रसंगविज्ञानात् पुंवद्भावः कस्मान्न भवति। सकृद्गतौ विप्रतिषेधे यद्बाधितं तद्बाधितमेवेति॥ ॥घरूपः॥
ग्रहणं किमर्थं। अनेकाचो ह्रस्व इतीयत्युच्यमाने रवद्भातरा मालातरा अत्रापि प्रसज्येत। नैतदस्ति प्रयोजनं भाषितपुंस्कादित्युच्यते।
×दर्शनीयतरा× ॥ एवमपि दन्तानरापुत्रातरा [redacted] अत्रापि प्राप्नोति॥ " "
तसिलादिष्विति पुंवद्भावः। ननु परिगणितास्तत्र तसिलादयो न च कल्पप्रत्ययः परिगणितः एवं तर्हि विप्रतिषेधात् कल्पप्रत्ययोपि तत्रास्युपगत इत्यनुमीयते तेन रामः
॥ नासौ परिगणितः॥ घरूप॥ ॥श्री॥ भिधाना॥ ॥श्री॥ १२१

=हारदिके सवकाशप्रदर्शनात्संहिकेसु ह्रस्वत्वेसनिबोधः १=

ईत इति। स्त्रांगाच्चेतः इसतः। स्त्रियां स्त्रियां इति वर्त्तते इति। तेन स्त्रीवाचिन ईकारस्य ह्रस्वो विधीयमानो ग्रामणी शब्दस्य न भविष्यत्यनेकत्वादीकारस्य शेषप्रकृत्यर्थमिति। विशिष्टस्य शेषस्य [redacted] प्रकृत्यर्थमित्यर्थः। ग्रामणीच्च यानदीति। ग्रस्त वंधुनरावस्त्वं धूनतरेति। ईदंतं चेति। स्त्रितरा स्त्रीतरेति। अविशेषेणेति। ईतो नेकाच इति विशेषानाश्रयात्। यद्येवमिति। यदीत इत्यनुवर्त्तते ङी ग्रहणं च प्रसारव्याय स्त्रिया इत्यनेनेनेकाशो विशेषणं तेन दाल क्ष्मीतं ग्योरीकारः स्त्रियां न विहित इति निसं ह्रस्वत्वं नास्ति

शेषग्रहणं

= ननु ग्रामणीशब्दस्यापि स्त्रीवाचकत्वाद्यत्र स्त्रियाइत्यस्यानुवृत्तौ कथमतिप्रसंगनिरासनिरत आह नेनेति = नन्वस्य पिङी ग्रहणे शेषग्रहणं सिद्धेरेवप्रयुक्तोऽनन्यस्य शेषत्वादत आह विशिष्टस्येति = नच ग्रामणीच्च यानद्यादिनाभावे दर्शितं =

ईत इति वर्त्तते तेनेकमकृतं स्त्रांगाच्चेतो मानिनीति। एवमपि ग्रामणीतरः सेनानीतरः। अत्रापि प्राप्नोति। स्त्रियामिति वर्त्तते। एवमपि ग्रामणीतरा सेनानीतरा अत्रापि प्राप्नोति। स्त्रियाः स्त्रियामिति वर्त्तते शेषप्रकृत्यर्थे तर्हि ङी ग्रहणं कर्त्तव्यं। नद्याः शेषस्यान्यतरस्यामिति। कस्य शेषः। अङी वयानदी ख्यंतं चयदेकाच्। अंतरेणापि ङी ग्रहणं प्रकृतः शेषः कथं ईत इति वर्त्तते। अनीच्चया [redacted] नदी ईदंतं चाऽपियदेकाच्। शेषग्रहणं चापि शक्यमकर्त्तुं कथं। अविशेषेण घादिषु नद्या अन्यतरस्यां ह्रस्वत्वमुत्सर्गस्तस्यानेकाच इति नित्यं ह्रस्वत्वमपवादः। तस्मिन्नित्ये प्राप्ते ऊङितो विभाषे पमारभ्यते। यद्येवं लक्ष्मितरा तंत्रितरा इति न सिध्यति। लक्ष्मीतरा तंत्रीतरा इति प्राप्नोति। इष्टमेवैतत्संगृहीतं लक्ष्मीतरा तंत्रीतरा [redacted] [redacted] इसेव भवितव्यं। एवं हि सौनागाः पठंति घादिषु [redacted] नद्या ह्रस्वत्वे कृते नद्याः प्रतिषेध इति॥ ॥ इति श्रीमद्भगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये षष्ठस्याध्यायस्य तृतीयपादे द्वितीयमाह्निकम्॥ ॥ ॥

= ईदंतं चापीति अत्रपरामर्शः =
= नत्वेसादिष्वा प्राप्तिः स्त्रिया =
= इत्यनुवर्त्तनादिति बोध्यं =

= नवेत्यनुवर्तते स्याप्यपि नित्यं ह्रस्व
= त्वमपवादः स्यादेवं न विदुषि तं वैसा
= तैः लिक्ष्म्यानापत्तिरत आह नलक्ष्मि
= ल्लिते विभाषा ... ह्रस्वत्वलक्ष्मी का
= चोऽसंज्ञत्वेन नदस्यावाचित्वात्तर्था दि
= तिभावः =

[illegible]

नद्या अन्यतरस्यामित्यत्रापि स्त्रिया इत्यनुवर्त्तनान्नात विकल्पेन ह्रस्वत्वं नास्ति सति हि ङी ग्रहणे स्त्रिया इत्यस्य प्रयोजनाभावादननुवृत्त्या भावान्नद्याः शेषस्येत्यनेन ह्रस्वः सिध्यतीति भावः। इष्टमिति। सति हि ङी ग्रहणे नद्याः शेषस्येति विकल्पे नप्राप्तं ह्रस्वत्वं वचनं प्रतिषेधमसति तु ङी ग्रहणे। स्त्रिया इति सस्य सत्त्वद्वये प्यनुवृत्त्या ह्रस्वस्याप्रसंगः कृते स्त्रिया इति नास्तिलक्ष्म्यमेदइति निर्द्धं सर्वमिष्टं॥ ॥ इत्युपाध्यायकैयटकृते भाष्यप्रदीपे षष्ठस्याध्यायस्य तृतीयपादे द्वितीयमाह्निकम्॥ ॥

= स्त्रियाइत्यनुवृत्तिस्तु न विच्छिन्नत्वात् = स्त्रियाइत्यनुवर्त्तनादिति श्रीतरेत्यादिष्वाह्रस्वत्वेपिइतिभावः =

= एवं च ङी ग्रहणमसारव्याने शेषग्रहणं च कृत्वा यत्र इति चरन कुप्रमितिमत्कथापचकं =

भा० कै० ६ आन्महतः समानाधिकरणजातीययोः। महद्भूत इति। महच्छब्दो भूतशब्दश्चैकस्मिन्नर्थे चन्द्रादौ वर्त्तेते इति सामानाधिकरण्यत्वं प्राप्नोति। अन्यप्रकृतिरि-
१२२ ति। अन्यस्य महतः प्रकृतिः कारणमन्यप्रकृतिरमहान् भूतप्रकृताविति भूतशब्दस्य प्रकृतिः कारणं योऽर्थः प्रतिपादनाय शब्दोच्चारणाच्छब्दस्यार्थः कार-
णमुच्यते तदयमर्थो भूतशब्दार्थे महान् वर्त्तते। आमहतो भूतेन सामानाधिकरण्ये न तु महत इत्यर्थः। महान्महत्स्येवेति। महच्छब्दो महत्स्येव वर्त्तते न तु भूता

=कर्तृकरणोर्पदद्वयर्थः।२=

आन्महतः॥ इह कस्मान्न भवति आमहानमहान् संपन्नो महद्भूतश्चन्द्रमा
इति। अन्यप्रकृतिरमहान् भूतप्रकृतौ महान्महत्स्येव। अन्यो महान् अन्यः
आमहान् भूतप्रकृतौ वर्त्तते। महान्महत्स्येव तस्मादात्वं न स्यात्॥ तस्मादात्वं
न भविष्यति॥ ॥ ॥श्री॥ ॥

र्थे चिद्विषये हि प्रकृतिः कर्त्री न विकृतिः। तथा हि। संपद्यीभवति ब्राह्मणाः पटीभवन्ति तन्तव इति प्रकृतिसंख्याश्रयं वचनं दृश्यते न विकृतिसंख्याश्रयं तथा आ-
त्वं त्वं संपद्यते त्वद्भवतीति प्रकृत्याश्रयः प्रथमपुरुषो भवति न विकृत्याश्रयो मध्यमपुरुषः। ततश्च भूत इति निष्ठाप्रत्ययो भवन् क्रियायाः कर्त्र्ये महत्सु सन्नो न तु रामं०
१ विकारे महति॥ ॥श्री॥ ॥श्री॥ ॥ १२२

पुंवत्विति। वैयधिकरण्ये त्वत्वयुंवद्भावो ऽपि न प्राप्नोति। यथा च प्रकृतेः कर्तृत्वं दृश्यते तथा विकृतेरपि सुवर्णपिंडः खदिरांगारसवर्णौ कुंडले भवत इति विकारसंख्या श्रयं द्विवचनं दृश्यते। तथा क्लृपि संपद्यमाने चतुर्थीति विकाराच्चतुर्थी दृश्यते न प्रकृतेः। मूत्राय संपद्यते यवागूः उच्चारणाय कल्पते यवान्नमिति। तथा अ संघो ब्राह्मणाः संघः संपद्यते अपरे स्तनकाः पटः संपद्यत इति विकारसंख्याश्रयं वचनं दृश्यते। तत्र यदि महद्भूतेत्यत्र सामानाधिकरण्यमाश्रित्य पुंवद्भावो विधीयते तदा गोमतीभूतेत्यत्रापि प्राप्नोति। आत्वप्रसंगश्च। तत्र पुंवद्भावं तावत्साधयितुमाह। एवं तर्हीति। अमहत्सर्वमहच्छब्दो वर्त्तते इति भूतशब्दसामानाधिकरण्ये पुं

=तेन संपत्तिक्रियाकर्तरि विधीयमाना चतुर्थी विकाराद्देवो संपद्यत इति विकारस्यैव कर्तृत्वमावेदयत इत्यर्थः।।१= अमानिनस्तेन निजायशोगुणं दिकालवद्धिकुरुतः शिरः स्थितमिति श्रीहर्षप्रयोगे ऽपि वगतिः।।२=

पुंवत्कर्मधारयेत्यत्र पुंवद्भावो ऽपि तर्हि न प्राप्नोति। अमहती महती संपन्ना महद्भूता ब्राह्मणी। एवं तर्हि अमहन्महान्हितत्र स्तद्वा ची चात्र भूतशब्दोयं।। ।।अमहति हि महत्शब्दो वर्त्तते तद्वाची भूतशब्दो [redacted] यं प्रयुज्यते।। ।।किं वाचीम हद्वाची।। तस्मात् सिध्यति पुंवत्। तस्मात् सिध्यति पुंवद्भावः।। ।। ।।श्री।। ।।

=ननु महद्वाची सम्पुर्कं च्व्यं न प्रकृतेरेव कर्तृत्वादत आह। अयं भाव इति। = संमूर्छित इवेति। उभयरूपतया व्यवसीयमानत्वात् अभिधीयत इति। व्यंजने निशेषः। एवं चैकस्यैव वस्तुनः कर्त्तारावस्योपाधि ... विरुद्धयोरपि क=

वद्भावो भवतीत्यर्थः। महद्वाचीति। अयं भावः। छं तोत्र महच्छब्दः। च्विप्रत्ययश्च यदा प्रकृतिर्विकाररूपतामापद्यमाना विवक्ष्यते तदोत्पद्यते परिणामविषयत्वात् च्विप्रत्ययस्य। यदा चैको ऽर्थः प्रकृतिविकारात्मकतया ऽपाश्रीयते तदा परिणामव्यवहारो भवति। यथोक्तम्। जहद्धर्मो नरं पूर्वमुपादत्ते यदापरं। तत्वादप्रच्युतो धर्मी परिणामः स उच्यत इति। यदा तु न त्वावस्थापूर्वावस्थावानाश्रीयते तदा च्वेरभावस्तत्तदा भवन्ति पटो भवतीति। उक्तं च हरिणा। पूर्वावस्थामविजहत्संस्पृशन्धर्ममुत्तरं। संमूर्छित इवार्थात्मा जायमानो ऽभिधीयत इति। तत्र विकारस्य कर्तृत्वात्भूतशब्देन सामानाधिकरण्यात् सिद्धः पुंवद्भावः।। ।।

=अमहदिति। ननु सकृत्यानः किंविदन्त्यात्। यथा तु अवस्थायां स्थितं द्रव्यादि दृश्यमवस्थायां।

निवृत्त्यमिति। पुंवद्भाववदात्वस्यापि प्रसंगात्। नदत्र क्वचित्सामानाधिकरण्यं क्वचिद्वैयधिकरण्यमा। श्रीस प्रयोगाः समर्थ्यन्ते महद्भूते स्वत्र विकारभागः कर्तृ
त्वेनाश्रीयते। गोमती भूते स्वत्र तु प्रकृतिभागो महद्भूतश्चन्द्रमा इत्यत्रापि प्रकृतिभागः संघीभवन्ति क्रोहलएण इत्यादौ तु प्रकृतेरेव कर्तृत्वं। छान्तस्य गतित्वात् ग
तीनां च क्रियाविशेषकत्वात् संघीभवनलक्षणायां विशिष्टायां क्रियायां क्रोहलएणानां कर्तृत्वात्। संघः संपद्यते इत्यादौ तु वाक्ये जन्ममात्रस्य संघः कर्त्ता यथा
व्याकरणस्य सूत्रं करोतीति मात्रस्य सूत्रं कर्म व्याकरणं सूत्रयतीत्यत्र विशिष्टस्य करोतेर्व्याकरणमेव मिहापि कृतिविकृतो भिन्नक्रियाविषयं कर्तृत्वं तेनेह तौ प्र
कृतिसंख्याश्रयं वचनमेवं महद्भूतश्चन्द्रः प्रकृतेरेव कर्तृत्वमवगमयितुं शक्तो महद्भूते सर्यं तु विकृतेरिति द्वौ भावः [redacted] तत्र तु

तीतिकरो

प्र

यद्येवमात्वमपि प्राप्नोति महद्भूतश्चन्द्रमा इति निवृत्त्यमात्वं तु मन्यन्ते। आत्वमपि प्राप्नोति नैष दोषः। कथं यस्तु महतः प्रतिपदं समास उक्तः तदा
श्रयं ह्यात्वं कर्त्तव्यमन्यन्तेन न लक्षणेन न लक्षणोक्तस्यायं। एवं तर्हि लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैवेति प्रतिपदं यः समासो विहितः तस्य
ग्रहणं लक्षणोक्तस्यायं। इहापि तर्हि न प्राप्नोति महानवाहुरस्य महाबाहुरिति॥ ॥श्री॥ ॥७॥

विकृतेः कर्तृत्वे प्रकृतिरनुमानिकी। महती संपन्ना केतिसामर्थ्यादेवा महतीति गम्यते प्रकृतेस्तु कर्तृत्वे सामर्थ्यो द्विकारवस्थामतीयते महान् संपन्नः केन धर्मे
ति महत्त्वेनेति गम्यते। अल्पं संपद्यते लड्डवती सत्र तु वर्णो वा केवल प्रकृतेरेव कर्तृत्वमिति तदाश्रयः पुरुषो भवति। मध्यमे तु क्रियमाणे तु स्वादर्थस्य प्रकृतित्वेम
तीयेत त्वमन्यो भवति सर्वत्र चात्र शाब्दशक्तिः प्रयोगानुसारिणी प्रमाणमेव तु न्यायो महद्भूत इत्यत्र परिहारान्तरसंभवात् महद्भूते सत्र च पुंवद्भाववदात्वप्रसंगा
त् भाष्यकृता नोक्तं दर्शयति। यस्तु महत इति। सन्महदिति प्रतिपदोक्तसमासस्येह ग्रहणं महद्भूत इत्यत्र तु कुगतिप्रादय इति लाक्षणिकः समास इत्यात्वा
९ भावः॥ ॥ श्री ॥

नार्थः पुनर्विधा मुखमिव

शेषवचनादिति। शेषग्रहणमन्यपदार्थग्रहणं वा कर्तव्यम् अन्यतरेणोपस्थितलाभात् उभयोपादानं तु पुनर्विधानाच्च प्रतिपदोक्तः बहुव्रीहिर्भवतीत्यर्थः
संपद्यते। प्रधानतो वेति। यस्मात् प्रधानस्य वृत्तिरस्तीति तस्माद् गौणस्यात्वं न भवतीत्यर्थः। गुणशब्दात् गौणः। मुख्यः प्रधानमित्यर्थः। शालादिभ्यो
य इति यप्रत्ययः। लोके हि शब्दैरुच्चारितैर्गौणमुख्यार्थसंभवे मुख्य एवार्थे कार्याणि क्रियन्ते व्याकरणेऽपि स्वं रूपमित्यत्र रूपग्रहणेन ज्ञा
पितं रूपवदर्थयोः प्रयोगो क्रियत इति तत्रापि मुख्यस्यैवार्थस्य कार्ये प्रयोगीकरणं कथं पुनरत्र गौणता महदर्थस्य उच्यते। यस्मात् उपचरितं महत्त्वं समुख्योऽ

= ननु शेषग्रहणं प्रथमं तावत् समासः अन्यपदार्थे ... अधिकारः तस्मात् ... अन्यपदार्थग्रहणं च न ... बहुव्रीहेरभिधानेन तस्मात् =

पोषवचनात् त्वयोः सोमप्रस्थं मात्कृतो बहुव्रीहिः। तस्मात् सिध्यति तस्मिन्। यस्माच्छेषो बहुव्रीहिरिति सिद्धेः नेकमन्यपदार्थे इत्याह ते
न प्रतिपदोक्तं तत्र भवति [redacted] प्रधानतो वा यतो वेत्रिः। अथवा गौणमुख्ययोर्मुख्ये संप्रत्ययः यथा गोरनुबन्ध्यो ऽजोऽग्नीषोमी
य इति न वाहीको ऽनुबध्यते। कथं तर्हि वाहीके वृद्ध्यात्वे भवतः। गौस्तिष्ठति गामानयेति। अर्थाश्रय एतदेवं भवति। यद्धि शब्दाश्र
यं शब्दमात्रे तद्भवति॥ ॥ ॥

= कथं तर्हि ... पुंवद्भावे ... गौणमुख्यन्यायाभावात् ... तस्मात् ... मुख्यमेवेति ... =

र्थः। च्युतेन पूर्वावस्था उपचरितो न रावस्थोः व्योत्मा पिधीयत इति महत्त्वमहत्सु पचरितमिति गौणार्थाभिधायी महच्छब्दो यथा गौर्वाहीक इति वाहीके गो
शब्दः। पुंवद्भावे तु शब्दविशेषस्यानाश्रयणात् गौणमुख्यन्यायानवतारान्महद्भूतेति पुंवद्भावः सिद्धः। कथं तर्हि स्योदि सत्र शब्दविशेषानाश्रये यिगो भवदि
सत्र गौणमुख्यमेव तदाश्रयः पुंवद्भावो गौणमती भूते सत्र तु महत्ते कर्तव्याश्रयणात् ह्यधिकरणात् पुंवद्भावाभावः। गौणं भवदि सत्र त्वोदं तत्सन्निपातस्य गौ
×न्यायाश्रयेण प्रगृह्यसंज्ञापरिहृता। एवं तर्हि महद्भूते सत्र स्त्रीत्वमर्थस्य मुख्यस्य× ॥ णार्थत्वात्तत्र न ह्यसंज्ञाभावः॥ ॥

भा०कै०६
१२४

शाद्वाश्रयेच वद्धात्वे इति। प्रातिपदिकस्य सर्वनाम स्थाने ऽम् शसो श्च वृद्धात्व विधानात् प्रातिपदिकस्यैवान्वय व्यतिरेकाभ्यां कल्पिताभ्यामर्थवत्त्वात् कल्पनात्
स्यामवस्थायां नास्ति गौणार्थत्वं पदान्तर संबंधे हि परस्य गौणार्थोत्ताभिव्यक्तिः। अथवा शाद्वे न कदाचित् स्वार्थ परित्यागेनार्थान्तरमभिधात्त्वमिति स्वत्व प्रसंग
त् शाद्वार्थ संबंधस्य गौणत्वं तु कश्चिदारोपितं गोशद्वस्य प्रयोजकं गौर्वाहीक इति कश्चित्तु मुख्यं यथा रज्जु सर्प्यत्वेनाध्यवसायस्य पशद्वः प्रयुज्यमानो न स्वार्थं
जहाति सर्पस्तु विपर्ययस्तः। तत्र परस्य पदान्तर संबंधेऽर्थ विपर्यासासंभवात् पदकार्येष्वेव गौणमुख्य न्यायो न प्रातिपदिक कार्येष्विति विपर्ययस्त्वेव वचा

=अमुंपसंहृत्यव्यक्तगौणत्वंमकार्यंतरेणाह-अप्यवेति-१=

शाद्वाश्रयेच वद्धात्वे। महदात्वे घासकरविशिष्टे षूपसंख्यानं पुंवद्वचनं चासामानाधिकरणार्थं महदात्वे घासकरविशिष्टेषूपसंख्या
नं कर्त्तव्यं पुंवद्भावश्चासमानाधिकरणार्थोऽद्दष्टव्यः। महतो वा सो महाघासः॥ महतः करो महाकरः॥ महतो विशिष्टो महाविशिष्टः॥
अष्टनः कपाले हविषि उपसंख्यानं कर्त्तव्यं। अष्टाकपालः। हविषीति किमर्थं॥ [redacted] ॥ श्री॥ ॥

र्थे वद्धात्वे अनुभूय गोशद्वो वाहीके समारोपितगोत्वे प्रवर्त्तते। अग्निसोमौ माणवकावित्यत्रान्येषुस्तोमसोमा इति षत्वं न भवति। गौणत्वात् ग्निसोमश
द्वार्थयोः प्रसिद्ध्यप्रसिद्धि कृतत्वान्मुख्य गौणव्यवस्थायाः। महदात्व इति केचित् द्वन्वाचयेच शद्वं मन्यमाना महतो घासो महाघास इत्यत्राप्यात्वं वर्णयं
ति। यथा तु भाष्यं तथा समुच्चये च शद्व इति पुंवद्भाव सन्नियोगेनात्वं विधीमान मन्यत्र न भवतीति लक्ष्यते। अष्टाकपाल इति। अष्टसु कपालेषु संस्कृ
तत्र इति तद्धितार्थे समासः संस्कृतं भक्षा इत्यणं तस्य द्विगोर्लुगिति लुक्॥ ॥ श्री॥ ॥ राम०
१२४

अष्टकपालमिति। समाहारे द्विगुः पात्रादिभ्यः प्रतिषेध इति स्त्रीत्वाभावः। अष्टागवेनेति। अष्टौ गावो युक्ता अस्मिन्निति त्रिपदे बहुव्रीहौ द्वयोर्द्विगुर्गोरद्धितलु
कीति टच् समासान्तस्तत्र दीर्घत्वेन युक्तार्थे संप्रत्ययात् गतार्थत्वाद्युक्तशब्दस्य निवृत्तिर्यथा समाहारे द्विगुस्तत्र साहचर्यादभेदोपचारादष्टगवेन युक्तं शकटम

अष्टकपालं ब्राह्मणस्य। गवि च युक्ते। गवि च युक्त उपसंख्यानं कर्त्तव्यं। अष्टागवेन शकटेन। युक्त इति किमर्थं। अष्टगवं ब्राह्मणस्य। अन्यप्रकृतिरम
हान्भूतप्रकृतौ महान्महत्सेवा। तस्मादात्वं न स्यात्पुंवत्तु कथं भवेदत्र। अमहति महान्हेमन्तस्तद्वाचीचात्र भूतशब्दोयं तस्मात्सिध्यति पुंवद्भावेन कर्मधा
रये तु मन्यन्ते। यस्तु महतः प्रतिपदं समास उक्तस्तदाश्रयं स्यात्त्वं कर्त्तव्यं मन्यन्ते न लक्षणेन लक्षणोक्तस्यायं। शेषवचनात्तु योऽसौ प्रत्यारंभात्
तो बहुव्रीहिः तस्मान्न सिध्यति। तस्मिन्प्रधानतो वा यतो वृत्तिः। द्व्यष्टनः। प्राक्शतादिति वक्तव्यं। इह माभूत् द्विशतं॥ द्विसहस्रं अष्टसहस्रं। वि अष्टशतं४
भाषा। सर्वेषां ग्रहणं किमर्थं। चत्वारिंशत्प्रभृतौ सर्वेषां ग्रहणं सर्वेषां विभाषा यथा स्यात्। द्व्यष्टनः त्रेस्त्रैन तदस्ति प्रयोजनं प्रकृतं द्व्यष्टनोर्ग्रह
णमनुवर्त्तिष्यते। यदितरनुवर्त्तते त्रेस्त्रयस् द्व्यष्टनोरपि त्रयसादेशः प्राप्नोति। नैष दोषः। मण्डूकगतयोऽधिकाराः। तद्यथा मण्डूका उ
त्प्लुत्योत्प्लुत्य गच्छन्ति तद्वदधिकाराः। अथवा एकयोगः करिष्यते। द्व्यष्टनः संख्यायामबहुव्रीह्यशीत्योः त्रेस्त्रयः। ततो विभाषा चत्वारिंशत्प्र
भृतौ सर्वेषामिति॥ ॥

विधेयभेदेन वाक्यभेदस्य युक्तत्वात् एके तु प्रतिपत्तिलाघवमेकं प्रक्रियालाघवं त्वभिमतमिति भावः। २

शागवमुच्यते। विभाषा। मण्डूकगतय इति। द्व्यष्टशब्दार्थे त्रयसादेशेन शक्नोति वक्तुमिति त्रयसादेशेन संबन्धाभावादिहैव द्व्यष्टनोरभिसंबन्धः। अथवेति।
एका भवति क्रिया आत्वत्रयसादेशकर्त्तृकोपादीयते। ततो यस्मिन्काले द्व्यष्टनोरात्वं तस्मिन्नेव त्रिशब्दस्य त्रयसादेश इत्यर्थः॥ ॥ ॥

भा० कै० ६
१२५

अयवर्णमयमिति। समुदायोऽपेक्ष्यते स तु एक एवेत्यनंतरस्य विधिर्वा भवति प्रतिषेधो वेत्यपि नास्ति। ह्रस्वयणोऽपि ग्रहणमिति स्वरूपस्य ग्रहणं नन्तु तदंतस्येत्यर्थः। लेखग्रहणादिति। एतद्वचनान्यथानुपपत्त्या च लेखशब्दोऽदंतो गृह्यते न तु घञंत इति घत्रि ह्रस्वयलेख इत्येव भवति। सर्वत्रैवेति। प्रकरणापेक्षं संज्ञापकमाश्रीयते न त्वेतद्योगापेक्षमेवेत्यर्थः। कुमारीगौरितरेति। उदाहरणदिग्ग्रियं समासस्तु द्वाहार्थः कुमार्यगौरितरेति। अत्र हि घांत उत्तरपदे पुंवद्भावं बाधित्वा ह्रस्वः स्यात्

ह्रस्वस्य ह्रस्वे॥

नैव योगेः नु वृत्तिर्भवति। अर्थवाउभयं निवृत्तं तदपेक्षिष्यामहे॥ यद्गणग्रहणमिदं प्रत्ययग्रहणं तत्प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स विहितः तदादेर्ग्रहणं भवतीति यदंतं ते प्राप्नोति। पदग्रहणे रूपग्रहणं लेखग्रहणात्। यदगणग्रहणे रूपग्रहणं द्रष्टव्यं। कुतः लेखग्रहणात्। यद्यं लेखग्रहणं करोति तत्ज्ञापयत्याचार्यो न यदंतं ते भवतीति। अपर आह। अत्यल्पमिदं ज्ञाप्यते। सर्वत्रैवोत्तरपदाधिकारे प्रत्ययग्रहणे रूपग्रहणं द्रष्टव्यं। कुतः। लेखग्रहणादेव। किं प्रयोजनं कुमारीगौरितरा द्यारिषुनघा ह्रस्वो भवतीति ति ह्रस्वत्वं प्रसज्येत। यद्यपि तावदेतत्ज्ञाप्यते खित्यनव्ययस्येति खित्येवानंतरस्यानव्ययस्य ह्रस्वत्वं प्राप्नोति खिदनंतरे ह्रस्वभावीनास्तीति कृत्वा खिदंते उत्तरपदे भविष्यति। ननु चाय

= ननु संज्ञाश्रये विधौ न दंतग्रहणं नावश्यमुक्तिरिंग तन्निसंतव्य ह्रस्वेन तत्प्रसिलालभ्यंन तत्र संगोत आह संज्ञाविधाविति। विधेयं तेदर्थः॥ = ॥ मस्तिस्तनंधय इति॥ ॥ ॥

संज्ञाविधौ च प्रत्ययग्रहणे तदंतविधेः प्रतिषेधः उत्तरपदाधिकारे तूत्तरपदस्य घे न विशेषणात्स्यादेवं दंतविधिः संज्ञाविधौ तदंतविधिनिषेधस्तु फलं ह्रस्वशीसंज्ञस्य त्वथा तु कारस्य नत्वनिवारणं विशेष्यानिर्देशान्नत्वेनिषेधयात तदंत विध्यभावात् ऋकवतु त कारस्यैव नत्वं प्रवर्तते। ननु चायमिति। खशेवक र्तुरभिधाना राम०
॥ उपोः प्रवृत्तिर्मन्यते॥ ॥ १२५

अत्रापीति। यथा पचती त्यत्र लते नाभिहिते कर्त्तरि शप् भवति। एवमन्यत्रापीति भावः। एकादेशे कृत इति। अयादेशात् परत्वादेकादेश इति भावः। स्थानिवद्भावा
दिति। अतो लिंगं दुर्वलमिति स्थानिवद्भावो न बाध्यते। अयवेति। न ह्यत्र व्यवधानं खित्स्वात्पयः संभवति। पादे शान्तो देवषादित्वात् स्वांग शिटामदेता नापितीति चाद्युदा
त्तस्तदादेशः अन्तर्यादाद्युदात्त एव प्राप्नोतीत्याह। पदादेश इति। पद्रोपहतमिति। अत्र तृतीया कर्मणीत्यनेन पूर्वपदप्रकृतिस्वरेण नोदात्तत्वं भवतीति एकादेशः स्वरि

= ननु अपि ननु रं तविधावसामर्थ्यात्स्थानिवद्भावो बाध्यतामनन्तरं त्र्कोत लिंगमिति। स्थानिवद्भावो तत्र विधाभाव कुलैर्गिरकारमिति भावः। २= पादे२

अत्रापि शपा व्यवधानं। एकादेशे कृते नास्ति व्यवधानं। एकादेशः पूर्वविधौ स्थानिवद्भवतीति स्थानिवद्भावाद्व्यवधानमेव। अये वैतत्ज्ञा
पयत्याचार्यः खित्स्वनन्तरस्य न भवतीति। परस्य मनव्ययस्येति प्रतिषेधं शास्ति। न हि खित्सनन्तरमव्ययमस्ति। पादस्य पा पदादेशोऽन्तोदात्तनिपात
नं पद्दादेशोऽन्तोदात्तनिपातनं कर्तव्यं। किं प्रयोजनं पद्रोपहतार्थं पादे नोपहतं पद्रोपहतं तृतीया कर्मणीति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वे पूर्वपदान्तोदात्त
त्वं यथा स्यात्। उपदेशिवद्वचनं च स्वरसिद्ध्यर्थं। उपदेशिवद्भावश्च वक्तव्यः किं प्रयोजनं स्वरसिद्ध्यर्थं। उपदेशावस्थायामन्तोदात्तनिपातनं कृतं समा
सस्वरेण बाधनं यथा स्यात्। पद्दाजिः। पदातिः। पद्गः। पद्भावे इके चरतावुपसंख्यानं। निष्के चोपसंख्यानं कर्तव्यं। पन्निष्केण। पादनिष्केण। उद
कस्य। संज्ञायामुत्तरपदस्य चेति वक्तव्यं। इहापि यथा स्यात्। लोहितोदः क्षीरोद इति॥ ×पद्भावे इके चरतावुपसंख्यानं कर्त्तव्यं

×निष्के चोपसंख्यानं कर्त्तव्यं। पन्निष्केण। पादनिष्केण।

तो वानुदात्ते पदादाविति पक्षे स्वरितः पक्षे तूदात्तः। उपदेशिवद्वचनमिति। यथोपदेशिनः स्वरः सति शिष्टेन स्वरेण बाध्यते तथास्यापीत्यर्थः। समासस्वरेणेति। समासा
श्रयेण कृतस्वरेणेत्यर्थः। पद्ग पदिक इति। पपादिभ्यः श्वन्निति ष्ठन् प्रत्ययः। उदक। उदकशब्दस्य समानार्थ उदकशब्दो विद्यते तथा चाप्रसन्न प्रसन्नोदमिति संज्ञायामप्युदश
ब्दः प्रयुज्यते संज्ञायां तूदकशब्दनिवृत्त्यर्थमुदादेशविधानमित्याहुः। एतदन्येनमप्युक्तं तिएवमप्युगमेव स्पमाणो विकल्पो न व्यर्थकः स्यात्॥ ॥ ॥

भा० कै० ६ एका एकहलादाविति किमर्थमिति। अतिप्रसंगनिवारणं सामर्थ्यादनर्थकमिति भावः। एतदपीति। सकारस्यैवादिना। एकैकवर्णवर्तित्वादिति। यद्यनेकस्य
१२६ वर्णस्य युगपदुच्चारणं स्यात्तदा स्थानशब्देऽप्येकहलादिनेत्यात् क्रमोच्चारितानामपि वर्णानां यद्यव्यवहितत्वे न पराभिव्यक्तिस्तदा स्थानशब्दे युगपद्द्वयोरुपलम्भात्
द्वित्वं स्यादतस्तन्नोच्चारणोनायुगपल्लब्धौ वर्णानां योगपद्यं तस्मादेकस्यैव हल आदित्वमिति नार्थ एकग्रहणेन हलादाविसेवाजादि निवृत्त्यर्थं वक्तव्य

एका। एकहलादाविति किमर्थम्। उदकस्थानं उच्यमानेऽप्येतस्मिन्वचने प्राप्नोति। एतदप्येकहलादि किं कारणम्। एकैकवर्ण
वर्तित्वाद्वाचः। उच्चारितप्रध्वंसित्वाच्च वर्णानाम्। एकैकवर्णवर्तिनी वाक् न द्वौ युगपदुच्चरति। तद्यथा। गौरिति उक्ते यावद्गकारे वाक्प्र
वर्तते न तावदौकारे न विसर्जनीये। यावदौकारे न तावद्गकारे न विसर्जनीये। यावद्विसर्जनीये न तावद्गकारे नापि औकारे।
उच्चरितप्रध्वंसित्वाच्च वर्णानाम्। उच्चरितो वर्णः प्रध्वस्तः इति। अथापरः प्रयुज्यते न वर्णो वर्णान्तरस्य सहायः। एवं तर्हि एकहला
दाविसुच्यते। सर्वे ह्येवैकहलादिः। तत्रप्रकर्षगतिर्विज्ञास्यते साधीयो य एकहलादिरिति कस्तु साधीयः [redacted] यत्रैकं
=यद्यप्यसिद्धितीयोनुस्वार...वितीयो वि...र्थः। २= ॰ हलमुच्चार्य उच्चारते॥ ॥
मिति भावः। तत्रप्रकर्षगतिरिति। असहायवाचिन एकशब्दस्याश्रीयते समानजातीयस्य सहायत्वेन प्रसिद्धत्वादिति सएवनिवर्तते न तु यद्यप्युच्चारणं उपल राम०
ब्धौ वा वर्णो वर्णस्य न सहायस्तथापि बुद्धौ हलास्सर्वा अश्रीष्टा इत्यनेन न्यायेन यस्यानन्तरं द्वितीयो हल् नोच्चार्यते सो सहायो हलादिस्तस्याश्रीयते॥ ॥ १२६

इकोः उत्तरपदमात्र इति। यस्मा न्यापेक्षस्यापाश्मि चार्युत्तरपदत्वं तस्मिन्नपीत्यर्थः। अलाबुककर्क्कंध्वाविति। जातिपरत्वाभावादेकवद्भावो न कृतः। यद्येवमिति। अल्पा
चूतरमित्यनेन। न्यायाणां तु द्वंद्वे तेनेतरपूर्वनिर्देशः स्याच्चूतरत्वाभावात् पूर्वनिपातप्रसंगः। प्रत्येकमिति। ओरन्नित्यत्र फले लुकि कृते नपुंसकाश्रयं ह्रस्वमिति प्रकारांत
=विवक्षितेइत्यर्थः। द्वयोरेकस्य निर्द्दरणेतर विधानाद्द्वयोरेव समासे न्यायवृत्तिरितिभावः।=

इकोरिको ह्रस्वत्वमुत्तरपदमात्रे। इको ह्रस्वत्वमुत्तरपदमात्रे वक्तव्यं। इहापि यथा स्यात्। अलाबुककर्क्कंधुदन्मुफलमिति। किं पुनः कारणं न सिद्ध्यति। सर्वांते
लोकविज्ञाने। लोकविज्ञानाद्धि पदे यत् सर्वांत्यपदं तस्मिन् पूर्वपदस्य ह्रस्वत्वं स्यात्। अथवा एवं विग्रहः करिष्यते। अलाबूश्च ककर्क्कंधूश्च अलाबुककर्क्कौ
अलाबुककर्क्कौ च दन्भूश्च अलाबुककर्क्कंधुदन्भ्वः। अलाबुककर्क्कंधुदन्भूनां फलं। अलाबुककर्क्कंधुदन्मुफलमिति। यद्येवं दन्भ्वाः पूर्वनिपातः प्राप्नोति। रा
जदंतादिषु पाठः करिष्यते। अथवा एवं विग्रहः करिष्यते। दन्भ्वाः फलं दन्मुफलं ककर्क्कंधूश्च दन्मुफलं ककर्क्कंधुदन्मुफलं। अलाबूश्च ककर्क्कंधुदन्मुफलं च अ फलंद४
लाबुककर्क्कंधुदन्मुफलमिति। एवमपि फलेनाकृतोऽभिसंबंधो भवति। नैष दोषः। प्रत्येकं फलशब्दः परिसमाप्यते इयङुवङ्प्रतिषेधः। इयङुव
ङ्भाविनामव्ययानां च प्रतिषेधो वक्तव्यः। श्रीकुलं भ्रूकुलं कांडीभूतं वृषलीभूतं कुड्यीभूतं वृषलकुलं। अभ्रूकुंसादीनामिति वक्तव्यं। भ्रुकुंसः भ्रू
कुंसः भ्रुकुटिः भ्रूकुटिः अपर आह अकारो भ्रूकुंसादीनामिति वक्तव्यं भ्रकुंसः भ्रकुटिः। एका।[redacted]तद्धिते किमुदाहरणं। एकत्वं एकतेति। नैतदस्ति
प्रयोजनं पुंवद्भावेनाप्येतत्सिद्धं। कथं। तसिलादिषाकृत्वसुच इति। इदं तर्हि प्रयोजनं॥ ॥ ॥श्री॥ ॥

रेणोकमवृति। एका। तत्तल्लोर्गुणवचनस्येति। एकशब्दोयदासंख्यावाचीतदागुणवचनः यदात्वसहायवाचीतदागुणवचनोनभवति॥ ॥ ॥श्री॥
॥ ॥श्री॥ ॥७॥ ॥७॥

भा० कै० ६ उक्तमेतदिति। न कोपधाया इति प्रतिषेधाभावे स्त्रियाः पुंवदिति सनेनात्र पुंवद्भावो न तु पुंवत्कर्मधारयेत्यनेनेन तस्य प्रतिषिद्धार्थत्वात्। अथोच्यते परत्वात्कर्मे
१२७ धारयलक्षणेन पुंवद्भावेन भाव्यमिति। नैतदस्ति। परत्वाश्रयणे ह्रस्वत्वेनैवानेन परत्वाद्भावं भाष्यकारस्तु तां सर्वथा ह रागात्वमस्य निराकृतवान् तु रूपस्या
न्यथासिद्धत्वात्। खिस खिति ह्रस्वाप्रसिद्धिरिति। इह ह्रस्वमुत्वा खु पश्चात्पिते ऽचा पूर्वपदस्य विशेषणादजंतस्य ह्रस्वेन भाव्यं पूर्वपदेन तच्चिद्विशेष्यमाणे

=दिनापि सत्रं सिद्धत्वेन सत्रस्यैनन्नासर्यकबाभावे नुसर्पः। २=

एकस्याः आगतं एकरूप्यमेकमयं। इदं चाप्युदाहरणमेकत्वमेकता। ननु चोक्तं पुंवद्भावेनाप्येतत्सिद्धमिति। न सिद्ध्यति। उक्तमेतत् तत्वतलो
र्गुणवचनस्येति। अथोत्रापरे किमुदाहरणं एकशाटी। नैतदस्ति। पुंवद्भावेनाप्येतत्सिद्धं। कथं पुंवद्भावः समानाधिकरणलक्षणः पुं
क्षीरं एकस्याः वद्भावः। इदं तर्हि एकस्याः क्षीरं। इदं चाप्युदाहरणं एकशाटी। ननु चोक्तं पुंवद्भावेनाप्येतत्सिद्धमिति। न सिद्ध्यति। नकोपधाया इति प्रति
षेधः प्राप्नोति। नैषोऽस्ति प्रतिषेधः। उक्तमेतत्। कोपधप्रतिषेधे तद्धितवुग्रहणमिति। खिस। खिति ह्रस्वाप्रसिद्धिरनजंतत्वात्। खिति ह्र
स्वस्याप्रसिद्धिः। कालिंमन्याहरिणींमन्या। किं कारणं। अनजंतत्वात्। मुमि कृते ऽनजंतत्वाद्ध्रस्वत्वं न प्राप्नोति। सिद्धं तु ह्रस्वांतस्य मुम्वच
९ नात्। सिद्धमेतत्। कथं। ह्रस्वांतस्य मुम्भवतीति वक्तव्यं॥ ॥ ॥

वाच्य न्यादिष्वपि ह्रस्वप्रसंगस्तत्र मुमि कृते ऽनजंतत्वाद्ध्रस्वत्वाप्रसंगः। अथ स्तनंधयादिषु सावकाशो मुमागमः कालिंमन्यादिषु ह्रस्वत्वेन बाध्यते। तथा राम०
पि मुमप्राप्नोतीति मुमर्थो यत्नः कर्तव्यः। अत्रोत्तरमाह। सिद्धं त्विति॥ ॥ ॥ ॥ १२७

सन्नियोगार्थ इति। सन्नियोगो यौगपद्यमित्यर्थः। खितीत्येषा सप्तमीति। इह सूत्रे ह्रस्वस्य विधीयमानत्वात् खितीति सप्तम्याः षष्ठीप्रकल्पनं नास्ति उत्तरसूत्रे तु खिति इत्यनुवृत्ता सप्तमी ह्रस्व इति प्रथमायाः षष्ठीं प्रकल्पयति। तत्र कालिंमन्यादिषु स्तनंधयादिषु च पञ्चम्यवच्छेदकाणां प्रवरसाकृते ह्रस्वत्वे ह्रस्वान्तस्य मुमागम इति ह्रस्वमुमागमयोर्नि

सन्नियोगार्था। अथवा सन्नियोगः करिष्यते। क एष यत्न उच्यते सन्नियोगो नाम चकारः कर्तव्यो मुम्च। किं च यथा प्राप्नोति। ह्रस्वत्वं सिध्यति। सूत्रं तर्हि भिद्यते यथान्यासमेवास्तु। ननु चोक्तं खिति ह्रस्वाप्रसिद्धिरनजन्तत्वादिति। परिहृतमेतत्। सिद्धं तु ह्रस्वान्तस्य मुम्वचनादिति। तत्तर्हि ह्रस्वग्रहणं कर्तव्यं न कर्तव्यं। प्रकृतमनुवर्तते। क्व प्रकृतं। इको ह्रस्वोऽङ्यो गालवस्येति। तद्वै प्रथमानिर्दिष्टं षष्ठीनिर्दिष्टेन चेहार्थः। खितीत्येषा सप्तमी ह्रस्व इति प्रथमायाः षष्ठीं प्रकल्पयिष्यति तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्येति। अथवा खिति ह्रस्वो भवतीत्युच्यते। खिसनंतरो ह्रस्वभावी नास्तीति कृत्वा भूतपूर्वगतिर्विज्ञास्यते। अजन्तं यद्भूतपूर्वमिति। अथवा कार्यकालं संज्ञापरिभाषं यत्र कार्यं तत्र द्रष्टव्यं। खिति ह्रस्वो भवतीत्युपस्थितमिदं भवति अच इति तद्वचनादनजन्तस्यापि भविष्यति। इहापि तर्हि वचनात्प्राप्नोति। वाङ्मन्य इति। नैतदस्ति। इक इति वर्तते एवमपि स्वद्दंमन्यः। अत्र न प्राप्नोति। नैष दो

१ षः॥ ॥ ॥

भिन्ननिमित्तिभावादुत्सर्गापवादभावाभावः। अथवेति पञ्चम्यवच्छेदकाप्रवरसा ह्रस्वस्यापि ह्रस्वेन माभूदिति विषयत्वाद्ध्रस्वमुमागमयोरुत्सर्गापवादभावात् विरोधाभावाच्च मुमि कृते भूतपूर्वाजन्तत्वाश्रयेण ह्रस्वः प्रवर्तते। तत्र वचनादिति। पूर्वपदे नाज्विशेष्यते। खितीत्यनेन च तत्र येन नाव्यवधानमिति न्यायेन मुमि कृ

१ तेऽप्येकहल्व्यवहितस्याचो ह्रस्वप्रवृत्तिः॥ ॥ ॥

ऽचा शास्सहचरित इति साहचर्यं विशेषस्यातिहेतुर्भवति यथा रामलक्ष्मणाविति तथा ऋतो ऽम्नासोरित्यत्र शास्सहचरितस्यामो ग्रहणादन्यस्याग्रहणाभाव
:। सामान्यातिदेश इति। सामान्यस्यशास्त्रार्थत्वाद्विशेषाणां त्वशास्त्रार्थत्वात् सामान्यशब्दोपादानेनातिदेशः क्रियमाणः सामान्यनिबंधनमेव कार्यं प्रापयति

आपग्रहणमपि प्रकृतमनुवर्त्तते। अप्रकृतं ङ्याप्पोः संज्ञाछंदसोर्बहुलमिति। एवमपि कीलालपं मन्यः प्रुथंयं मन्यः अत्र न प्राप्नोति। तस्मात्पू
र्वोक्त एवेव परिहारो। ऽचा अमः प्रत्ययवदनुदेशे किं प्रयोजनं। अमः प्रत्ययवदनुदेशे प्रयोजनमात्वपूर्वसवर्णगुणेयङुवङादेशाः। अमः प्रत्यय
वदनुदेशे आत्वपूर्वसवर्णगुणेयङुवङादेशाः प्रयोजनं। आत्वं प्रयोजनं। गांमन्यः। पूर्वसवर्णः प्रयोजनं। स्त्रीमन्यः। गुणः प्रयोजनं। नरं
मन्यः। इयङुवङौ च प्रयोजनं। श्रियंमन्यः। भ्रुवंमन्यः। अमः प्रत्ययवदनुदेशे आत्वपूर्वसवर्णप्रसिद्धिरप्रथमात्वात्। अमः प्रत्ययवदनु
देशे आत्वपूर्वसवर्णयोरप्रसिद्धिः किं कारणमप्रथमात्वात् प्रथमयोरित्युच्यते। न चात्र प्रथमां पश्यामः। किंच भोः आत्वं प्रथमयोरित्युच्य
ते। न खलु प्रथमयोरित्युच्यते। प्रथमयोरिति तु विज्ञायते। कथं। अमृशासोरित्युच्यते। न एवं विज्ञास्यामः। शास्सहचरितयोरमृशसोः।
कस्य शास्सहचरितः। अमृशसोः प्रथमैव। एवं च न प्रथमयोरित्युच्यते प्रथमयोस्तु विज्ञायते। ननु च प्रत्ययवदनुदेशाद्भविष्यति न सि
ध्यति। किं कारणं सामान्यातिदेशो हि विशेषानतिदेशः। सामान्येत्यतिदिश्यमाने विशेषो नातिदिष्टो भवति तद्यथा ब्राह्मणवदस्मि
न्क्षत्रिये वर्त्तितव्यमिति सामान्यं यद्ब्राह्मणकार्यं तत् क्षत्रियेऽतिदिश्यते॥ ॥

ननु विशेषनिबंधनं विशेषशास्त्राश्रयेणत्वतिदेशे क्रियमाणे तस्मिन्विशेषे यत्कार्यं सामान्यनिबंधनं विशेषनिबंधनं च तत्सर्वमतिदिश्यते। आत्वपूर्व
सवर्णवद्गुणस्याप्यतिदिष्टत्वात्॥ ॥श्री॥ ॥

एकशेषनिर्देशाद्वेति। यद्यपि सहविवक्षायामेकशेषो ऽनचुतस्या ऽसंभवो ऽनागमस्य विधेयत्वाद् परस्यामः प्रत्ययविशेषणत्वान्न्याय्यापि जातिपक्षाश्रयेणाव्यक्ता
ध्यर्थः प्रत्याख्यातः एकशेषः सहविवक्षाया ऽअभावे ऽपि संज्ञापरिभाषावल्लक्षणांगं विज्ञायते। अथेति। अत्र विषये श्री शब्दो ब्राह्मणकुले स्वलिंगपरित्यागेनव
= ननु यथा गंगादयः स्त्रीत्वे वर्त्तमाना अपि स्वलिंगं न त्यजंति एवं श्री प्रभृतयो ब्राह्मणकुले वर्त्तमानाः स्त्रीत्वमेवोपादद्मेदिति कथं नपुंसकमित्यत आह। अत्र विषय इति। इति विषये प्रातिपदिकस्यैव श्री शब्दस्य कुले इत्यादौ स्वलिंगपरित्यागः श्रीत्वादेः पुल्लिंगमनु
यद्विशिष्टं मा ऽठरे कौंडिन्ये वानतरति दिश्यते एवमिहापि सामान्यं यत्प्रत्ययकार्यं तदति दिश्यते। यद्धि शिष्टं द्वितीयैकवचने भवति प्रथमयोरिति नत
दति दिश्यते। सिद्धं तु द्वितीयैकवचनवद्वचनात् [redacted] सिद्धमेतत्कथं द्वितीयैकवचनवद्वचनात्। द्वितीयैकवच
नवद्भवतीति वक्तव्यं। एकशेषनिर्देशाद्वा ऽथ वैकशेषनिर्देशोयं ऽअम् च ऽअम् च ऽअम्। इ च एकाचः ऽअम् भवति ऽअम्प्रत्ययवद्यस्मिन् कार्यं भ
वति। अथेह कथं भवितव्यं। श्रियमात्मानं मन्यते ब्राह्मणकुलं श्रियंमन्यं ब्राह्मणकुलं। आहो स्विद्धि मन्यमिति भवितव्यं स्वमोर्नपुंसकादिति
लुक्तस्मान्न भवति। नाप्राप्ते लुकि आरभ्यते स यथैव सुपो धातुप्रातिपदिकयोरित्येतं बाधते एवं स्वमोर्नपुंसकादित्येतमपि लुकं बाधेत। एवमप
पि स्वमोर्नपुंसकादित्येतन्न बाधते किं कारणं येन नाप्राप्ते तस्य बाधनं भवति। न चाप्राप्ते सुपो धातुप्रातिपदिकयोरित्येतस्मिन्नेतदारभ्यते
॥ स्वमोर्नपुंसकादित्येतस्मिन् पुनः प्राप्ते चाप्राप्ते च ॥ ×न्यमिति। श्रियंम× ॥

न्ते ते यथा प्रष्ठादयः पुंयोगात् स्त्रियां वर्त्तमानाः स्वलिंगमप्रहाय स्त्रीलिंगमुपाददते। नाप्राप्ते लुकीति। अमागमो ऽम्प्रत्ययवदित्यतिदेशात् कार्योपात्तमविनाशं चजे
पित्वा प्रतिपद्यते विधानसामर्थ्याद्धि लुकं न प्रतिपद्यते यथा परिधिर्यूपो भवतीति यूपकार्याणि तक्षणादीनि विहाय परिधौ क्रियंते ऽनष्टाः परिधयो भवंतीति वचनात्तक्षणे
॥ परिधित्वहानिप्रसंगात् ॥

द्विषंतपइति। संयोगांतलोपो न स्यादिति केचिदाहुः। एतत्तु द्वयोरेकस्य वा तकारस्याश्रुतौ विशेषानवधारणादन्ये ऽसाधु मन्यमाना अनुस्वाराप्राप्तिलक्ष
णं दोषमाहुः। एवं च परंतप इत्यपि समर्थितं भवति। कारे। अस्तुंकार इति। अभ्युपगमकरणमुच्यते। सत्यंकारः शपथकरणं। अगदापथ्ये ऽपि रूढं च परत्वात्
बाधित्वा कारशब्दे मुम् भवति। अगदंकारो विषप्रतिपक्षद्रव्यकरणं। भक्षंकारस्येति। योगशेषद्रव्यभक्षणस्य कर्त्तुरित्यर्थः। धेनुंभव्याशब्दे न भविष्यंती

लक्षणश्यामोंनरंग २

अथवा मध्ये ऽपवादाः पूर्वान् विधीन् बाधंत इत्येवमयममागमः सुपो धातुप्रातिपदिकयोरित्येतं बाधते स्वमोर्नपुंसकादित्येतन्न बा
धते। एवं तर्ह्यमिसिद्धं बहिरंगमंतरंग इत्यसिद्धत्वाद्बहिरंगलक्षणो लुक् न भविष्यति। नैषा परिभाषेहोत्तरपदाधिकारे शक्या विज्ञातुं। इ
ह हि दोषः स्यात्। द्विषंतपः परंतप इति। तस्माद्भिन्नमन्यमित्येव भवितव्यं। कारे अस्तुसत्यागदस्य कारउपसंख्यानं। अस्तुसत्यागदस्य
कारउपसंख्यानं कर्त्तव्यं। अस्तुंकारः। सत्यंकारः। अगदंकारः। भक्षस्य छंदसि। भक्षस्य छंदस्युपसंख्यानं कर्त्तव्यं। तस्य ते भक्षंका
रस्य। छंदसीति किमर्थं। भक्षकारस्यतन्वतमिति। धेनोर्भव्यायां। धेनोर्भव्यायामुपसंख्यानं कर्त्तव्यं। धेनुंभव्या। लोकस्य पृणे। लोकस्य
पृणउपसंख्यानं कर्त्तव्यं। लोकंपृणस्य धन्विनः। इत्ये ऽनभ्याशस्य। इत्ये ऽनभ्याशस्योपसंख्यानं कर्त्तव्यं। अनभ्याशमित्यं। भ्राष्ट्राग्न्योरिंधे।
१ भ्राष्ट्राग्न्योरिंधउपसंख्यानं कर्त्तव्यं। भ्राष्ट्रमिंधः। अग्निमिंधः॥ ॥ ॥

धेनुरुच्यते भव्यगेयेति कर्त्तरि कृत्यो धेनुर्भव्येति विशेषणसमासः। लोकंपृणस्येति। पृणातेः पूरणार्थः। लोकस्य पूरकस्येत्यर्थः। इत्य इति। अनभ्याशं दूरमि
त्यमस्येति समासः। दूरात्परिहर्त्तव्य इत्यर्थः॥ ॥श्री॥ ॥श्री॥ ॥श्री॥ ॥ः॥

तिमिंगिलैइति।तिमेर्गिलगिलइतिसमासः।तिमिंगिलंगिलतीतिखुत्यन्नौनार्थेउपसंख्यानेन।रात्रेः।प्राप्ते नित्यइति।पूर्वविप्रतिषेधेनेति भावः।नञ्जो।
किमर्थमिति।चादिष्वननुबंधकएवपठ्यतांसएवचेहानुक्रियतामिति भावः।अर्थवद्ग्रहण इति।उणादीनामव्युत्पन्नत्वात्तस्यानर्थकत्वमव्युत्पत्तिपक्षाश्रय

लगि २

गिलेऽगिलस्य।गिलेऽगिलस्यउपसंख्यानं कर्त्तव्यं।तिमिंगिलः।अगिलस्येतिकिमर्थं गिलगिलः।गिलगिले च।गिलगिलेचेति वक्तव्यं।
तिमिंगिलगिलः।उष्णभद्रयोःकरणे।उष्णभद्रयोःकरणउपसंख्यानं कर्त्तव्यं।उष्णंकरणं भद्रंकरणं।सूतोग्रराजभोजकुलमेरुभ्यो दुहितुः पु

सूतपुत्री २

त्रट्वाभवतीति वक्तव्यं।सूतदुहिता।सूता।उग्रपुत्री उग्रदुहिता।उग्रा।राजपुत्री राजदुहिता।राजा।भोजपुत्री।भोजदुहिता।भोजा।कुल
पुत्री कुलदुहिता।कुला।मेरुपुत्री।मेरुदुहिता।मेरू।रात्रेः।किमियं प्राप्ते विभाषा।आहोस्विदप्राप्ते।कथं च प्राप्ते कथं चाप्राप्ते।यदि खि
तीत्यनुवर्त्तते ततो नित्यं प्राप्ते।अथ नानुवर्त्तते तदाऽप्राप्ते।रात्रेऽप्राप्ते विभाषा प्राप्ते नित्यो विधिः।रात्रिंमन्यः।अप्राप्ते विभाषा।रात्रट:
रात्रिमटः।नलोपो नञः।किमर्थं नञः सानुबंधकस्य ग्रहणं क्रियते न नस्येत्येवोच्येत।न स्येतीयसुच्यमाने।कर्णपुत्रः पर्णपुत्र इत्यत्रा
पि प्रसज्येत।नैष दोषः।अर्थवद्ग्रहणेनानर्थकस्येत्ये[redacted] वमस्य न भविष्यति।एवमपि[redacted] पुत्र इत्यत्रापि प्राप्नोति।
नैष दोषः।अननुबंधकग्रहणे न सानुबंधकस्येत्येवमस्य न भविष्यति।एवमपि वामनपुत्रः पामनपुत्र इत्यत्रापि प्राप्नोति।।तस्मात्सानुबंधकस्यग्र
[illegible]
ऐ चकारेणपि न भवति।किं तर्हि णकारः।अव्युत्पन्नपक्षे हि णत्वस्य पूर्वत्रासिद्धत्वान्नकारो भवति।तस्मादिति।अथ क्रियमाणेपि सानुबंधकग्रहणे वेणपुत्र इत्यत्र कस्मा
[redacted] =निपातनिर्ह्रस्वविति।तुनाऽऽर्चवोधिमा।न धौ अंकुर एवं मतिमाभूत्।णोपाध्यहणमसंगः।अनन्यार्थपितृवत्... ''न्न भवतीति प्रसयन्नित्यस्य वृद्धिस्वरयोः चरितार्थत्वान्निपातनिलस्यतन्नन्यार्थत्वात्।। ।।
[illegible]

=अवक्षेप इति ङीति। अवक्षेपो निंदा। तस्मा। नञ एवेति। तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्येति वच- नात्तस्मादित्युच्यमाने पंचमीनिर्देशसामर्थ्यात्तस्मादित्युत्तर
स्येति परिभाषोपस्थानादादेरुत्तरपदस्य नुड् भवति। सप्तमीनिर्देशोऽप्यागमसंबंधे युज्यते। अवयवत्वादागमस्यावयविना आधारत्वं संबंधविवक्षया तु
षष्ठी भवति। तवर्गो निर्देश इति। नद्योरिस पनीयतोरित्येवमनिर्देश इत्यर्थः। अनेषः करोतीति। परादावपि नुड्बहिरंगत्वात्तस्यासिद्धत्वात्तोऽन्तः सावित्यपि

=सप्तमीनिर्देशस्तु यस्मिन्विधिरिति परिभाषाप्रदर्शनार्थ इति भावः। २=

नञो नलोपे अवक्षेपे तिङ्युपसंख्यानं। नञो नलोपे अवक्षेपे तिङ्युपसंख्यानं कर्तव्यं। अपचसि वै त्वं जाल्म। अकरोषि वै त्वं जाल्म। त
स्मान्नुड् चि। किमर्थं तस्मादित्युच्यते न नुडचीत्येवोच्येत नुडचीतीयत्युच्यमाने नञ एव नुट् प्रसज्येत। एवं तर्हि सर्वो नः करिष्यते न त्वायम
प्यर्थः। तदोः सः सावनंत्ययोरिति तदोर्ग्रहणं न कर्तव्यं भवति। तत्र हि तवर्गो निर्देशः एतत्प्रयोजनं इह माभूत्। अनेषः करोतीति। यावता
प्रवृत्तेऽप्ययं न दोषो भवति। नैवं शक्यं। इह हि अनुक्ष्म इति नलोपः प्राप्ते पदिकांतस्येति नलोपः प्रसज्येत। नुग्वचनान्न भविष्यति। ङमुट्
तर्हि प्राप्नोति। तस्मात्परादिः कर्तव्यः। परादौ च क्रियमाणे तस्मादिति वक्तव्यं। एकादिश्चैकस्य चादुक्। किमर्थमादुगुच्यते न अदुगेवोच्ये
त। का रूपसिद्धिः। एकान्न विंशतिः एकान्न त्रिंशत सवर्णदीर्घत्वेन सिध्यति। न सिध्यति पररूपत्वं प्राप्नोति॥ ॥ ॥

=वेतापि बहिरंगत्वं नुडनिमित्तकत्वेनास्य बहिरंगत्वाचिं समेव चिंत्यं। १=

क्रियमाणे सत्त्वं न भविष्यतीति चिंत्यमेतत्। एकादिः तुल्यायामपि संहितायां प्रतिपत्तिलाघवाय हृत्त्रिकारैरादुगाश्रितो भाष्यकारेणानुन्यायाददुगे

॥ वृंवस्छापितः॥ ॥श्री॥ ॥श्री॥ ॥

एवं तर्हीति। अदुरिन्क्रियमाणे एकस्येति न वक्तव्यं नञः प्रकृतत्वाद् णमिल्लाद्दर्काररस्य च पदान्तत्वात् पररूपाप्रसंगः। सह। निपाता आद्युदात्ता इति सहशब्द आ
द्युदात्तः। प्रकृतिस्वरस्येति। अन्तर्यतः प्राप्तस्य स्वरितस्येत्यर्थः। एवमपीति। तेनैतदाद्युदात्तत्वं सपुत्र इत्यादौ बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरविधौ श्रूयते अ

एवं तर्ह्युदुदक्करिष्यते अदुदुच्चा शक्यः कर्त्तुं अननुनासिकं हि न स्यात्। यद्वि तदोरनुनासिके अनुनासिको वेति पदान्तस्यैवं तत्। किं पुनः कारणं
पदान्तस्यैवं तदिति। इह मा भूत् तन्द्रः ब्रध्नातिगृभ्णातीति। एवं तर्ह्यनुदुदक्करिष्यते। अनुदुच्चा शक्यः कर्त्तुं। विभाषया अनुनासिकं। तेनेदमेवरूपं
स्यात्। एकान्नविंशतिरिति। इदं न स्यादेकाद्न्नविंशतिरिति। अस्तु तर्ह्युदुगेव। ननु चोक्तं तोगुण इति पररूपत्वं प्राप्नोतीति। नैष दोषः। अका म२
रोच्चारणसामर्थ्यान्न भविष्यति। यदि तर्हि प्राप्नुवन् विधिरकारोच्चारणसामर्थ्याद्बाध्यते सवर्णदीर्घत्वमपि तर्हि न प्राप्नोति। यं विधिं प्रत्यकारो
च्चारणमनर्थकं भवति स विधिर्बाध्यते। यस्य तु विधेर्निमित्तमेव नासौ बाध्यते। पररूपं च प्रत्यकारोच्चारणमनर्थकं सवर्णदीर्घत्वस्य पुन
र्निमित्तमेव। सहस्य सः संज्ञायां। सहस्य हलोपवचनं। सहस्य हलोपो वक्तव्यः। सादेशो हि सति तस्य रेदोषः। अन्तर्यतन उदात्तानुदात्तयोः स्थाने स्व
रितः स्यादेशः प्रसज्येत। सपुत्रः सभार्यः। सतर्हि लोपो वक्तव्यः। न वक्तव्यः। आद्युदात्तनिपातनं करिष्यते। स निपातनस्वरः प्रकृतिस्वरस्य
बाधको भविष्यति। एवमप्युपदेशिवद्भावो वक्तव्यः। सपथैव निपातनस्वरः प्रकृतिस्वरं बाधते एवं समासस्वरमपि बाधेत तत्रेष्टिः सपष्टुवंधपि
॥ ११ ति ॥ ॥ ॥
यथीभावे तु समासान्तोदात्तत्वमेव भवति॥ ॥श्री॥ ॥श्री॥ ॥श्री॥ ॥

भा॰ कै॰ ६
१३१

ग्रंथांते। यस्तर्हीति। बहुव्रीहौ परत्वाद्द्विरुक्तस्येन भाव्यमित्यं [redacted] व्ययीभाव एवोदाहरणं। सकाष्ठमिति। काष्ठादयः शब्दाः कालविशेषवाचिन उपचारात्तदर्थे ग्रंथे वर्त्तं
तेतन्नांतवचनेः व्ययीभावः। वोपस। नन्वेतरपीति। ननु बहुव्रीहौ यदुत्तरपदं तत्परः सह शब्दो न भवति। अव धानात् कुटुम्बत्व शब्दयो स्तु बहुव्रीहौ अनुत्तरपदत्वात्। एवंत

×ग्रंथांतेवचनमनर्थकं· किंकारणं· अव्ययीभावेनकृतत्वात्·१

ग्रंथांते ऽपि केचग्रंथांते वचनानर्थकमव्ययीभावेन कृतत्वात्। अव्ययीभावेचाकाल इत्येव सिद्धं। यस्तर्हि कालोत्तरपदो ग्रंथांतस्तदर्थमिदं वक्त
व्यं। सकाष्ठं ज्योतिषमधीते। सकलं समुहूर्त्तम्। वोपसर्ज्जनस्य। उपसर्ज्जनस्य वा वचने सर्वप्रसंगोः विशेषात्। उपसर्ज्जनस्य वा वचने सर्वप्रसं
गः सर्वस्योपसर्ज्जनस्य सादेशः प्राप्नोति स्वस्यापि प्राप्नोति सह युध्वा सहकृत्वा। किंकारणमविशेषात्। नहि कश्चिद्विशेष उपादीयते एवंजातीयक
स्य सह शब्दस्योपसर्ज्जनस्य सादेशो भवतीति। अनुपादीयमाने विशेषे सर्वप्रसंगः। सिद्धं तु बहुव्रीहिनिर्देशात्। सिद्धमेतत्कथं बहुव्रीहिनि
र्देशात्। बहुव्रीहिनिर्देशं कर्त्तव्यः। एवमपि सहयुध्वप्रियः। सहकृत्वप्रियः। अत्र प्राप्नोति। बहुव्रीहौ यदुत्तरपदमिति एवं विज्ञास्यते। नन्वेतर
पि बहुव्रीहावुत्तरपदं। एवं तर्हि बहुव्रीहौ यदुपसर्ज्जनमिति एवं विज्ञास्यते। बहुव्रीहौ च यदुपसर्ज्जनं बहुव्रीहिं प्रति च यदुपसर्ज्जनं। सतर्हि बहुव्री
हिनिर्देशः कर्त्तव्योन्न कर्त्तव्यः। इह कश्चित्प्रधानानामेव समासः। कश्चिदुपसर्ज्जनानामेव। कश्चित्प्रधानोपसर्ज्जनानामेव। तद्य उपसर्ज्जनाना
(मेव समासः तदुपसर्ज्जनस्येदं ग्रहणं अथवा अकारो मत्वर्थीयः। तद्यथा· तुंदे

हिं वहुव्रीहि ग्रहणस्य कर्त्तव्यत्वेनोच्छिन्नत्वान्नैतद्विचारितं। तद्य उपसर्ज्जनानामिति। सह शब्दस्य तावदसत्ववाचित्वाद्द्वंद्वाभावो। न्यस्मिंस्तु समासे सह शब्द उपसर्ज्जन
मेवेत्युपसर्ज्जनग्रहणसामर्थ्यात्सर्वोपसर्ज्जनावयवस्समासः उपसर्ज्जनशब्देन मत्वर्थीयाकारांतेन चोच्यते॥ ॥श्री॥ ॥७॥

ए॰भ॰
१३१

=वहुव्रीहिंप्रतिचेति· बहुव्रीह्यर्थान्यपदार्थं प्रति शिष्ठमुपसर्जनं नतु सहशब्दस्यार्थः। बहुव्रीहिग्रहणसामर्थ्यात्तदर्थप्रत्ययेवयदुपसर्जनमित्य

प्रकृत्या। अग्रगोवत्सहले ष्विति माध्यवार्त्तिकदर्शनात्तत्र केनचित् प्रक्षिप्तं चरणे। सब्रह्मचारि शब्देन चरणेन तुल्य उच्यते। न एव चरणे समावो विधीयते तत्र ब्रह्म
णो ग्रंथत्वात् चर्यमाणत्वान संभवतीति निपातनमाश्रयितव्यमिति मत्वा प्रश्नः। अत्रेति। ब्रह्मणि उपपदे इति। एवं यव निपातन द्वारेणाविशिष्टे र्थे समुदायस्यै
व साधुत्वमन्वाख्येयमिति मत्वा समुदायमेव निपात्यते नोपपद्यत इति समाने साधारणे वेदे यो व्रतं चरति स सब्रह्मचारी सपर्थः। व्रतलोपश्चेति। नार्थत्वाद्

= ननु चरणेऽभिधेये ब्रह्मचारिणमुक्तप्रदे समानस्य समावविधानात्किं निपातनत इति मन्यानुपपत्तिमाशंक्य ब्रह्मचारिण इह विषयमेतदित्याह। सब्रह्मचारिणे इति। १ = ननु एवं समुदायस्य निपातनस्ते न निर्देशोऽनुक्तो। वयवस्येव तत्वादत आह। अवयव इति। २ =

न द्यधाः पुष्पकाः एषां ते पुष्पकाः। कालकाः एषां त इमे कालकाः। प्रकृत्या भिषि। प्रकृत्या शिष्य गवादिषु। प्रकृत्या शिष्य गवादिष्विति वक्तव्यं इह माभूत् तस्य
भवते सगवे सवत्साय सहलायेति। चरणे ब्रह्मचारिणि। अत्र किं निपात्यते। ब्रह्मण्युपपदे समानपूर्वे व्रते कर्मणि चरेर्णिनिः व्रतलोपश्च। ब्रह्मण्यु पदेशेति
पपदे समान पूर्वे व्रते कर्मणि चरेर्णिनिः प्रत्ययो व्रतलोपश्च निपात्यते। समाने ब्रह्मणि व्रतचारी सब्रह्मचारी। दृक् दृश वतुषु। दृक् दृश वतु
षु दृक्ष उपसंख्यानं। दृक् दृश वतुषु दृक्ष उपसंख्यानं कर्तव्यं। सदृक्षासः। समः समिः। न हिद्विति। किमर्थमंचति नत्यादिषु किप्रग्रह
णं क्रियते। इह माभूत् समंचनं उपनहनं। नैतदस्ति प्रयोजनं। उत्तरपद इति वर्त्तते। न चांतरेण क्विपमंचति नह्यादय उत्तरपदानि भवं
ति तत्रांतरेण क्विपग्रहणं क्विवंत एव भविष्यति। तदादिविधिना प्राप्नोति। अत उत्तरं पठति। अंचति नह्यादिषु क्विपग्रहणानर्थकं यस्मि
न्विधिस्तदादावल्ग्रहणे। अंचति नह्यादिषु क्विपग्रहणमनर्थकं किं कारणं यस्मिन्विधिस्तदादावल्ग्रहणे। अल्ग्रहणे
१ षेतद्भवति न चेदमल्ग्रहणं॥ ॥ ॥

ब्रह्मण्येति। अवयवसमानत्वात्समुदायार्थस्य समानत्वं समानो ब्रह्मचारीति विग्रह इत्यर्थः। १ =

प्रयोग एव व्रत शब्दस्य लोपः ब्रह्म शब्देन हि तादर्थ्यात् व्रतमुच्यते। ब्रह्मणाश्च समानत्वात्समानो ब्रह्मचारी सुच्यते। दृग् दृश। सदृक्षास इति। दृशेः क्सो वक्त
व्यः जसः असुक् सेरसुग्भिः समुगागमः। समः किचारस्य समानत्वान्नह्यादिग्रहणं कृतं। तदादिविधिनेति। अतं कर्मी सादौ धातुग्रहणे दृश त्तदादिविधि
रिति भावः॥ ॥

भा० कै० ६ एवं तर्ह्णीति। अनन्त ग्रहणेपि धातुग्रहणेन तदादिविधिर्भवतीति ज्ञाप्यते स च नदंत विधिवत् विशेषण विशेष्य भाव सन्निपाते भवति नान्यातः कमी सत्र समासानुवृत्ता

१३२ समासाक्षिप्रमुत्तर पदं करोति ना विशेष्यत इति भवति तदादिविधिः स्मुद्गो तु विशेष्या सन्निधाना तदादिविध्यभावे तरंग लंधातूपसर्गो प्रयत्ना तस्तु ट उच्यते। अप

एवं तर्हि सिद्धे सति यदंच तिन द्यादिषु क्विप ग्रहणं करोति तत् ज्ञापयत्याचार्यो ऽन्यत्र धातु ग्रहणे तदादिविधिर्भवतीति। किमेतस्य ज्ञापने

प्रयोजनं। अतः कमि कंस कुंभ पात्र कुशा कर्णीषु अनव्यय से सत्र अपस्कृनू अपस्कार इत्यपि सिद्धं भवति। विषक्। सहस्य सध्रिः। अदि

स ध्र्योरं तो दा न वचनं कृत्स्वर निवृत्त्यर्थं [redacted] अद्रिस ध्र्योरंतो दात्त त्वं वक्तव्यं

किं प्रयोजनं कृत्स्वर निवृत्त्यर्थं। कृत्स्वरो मा भूदिति विषद्र्यङ्। विषद्र्यञ्चौ। विषद्र्यञ्चः। सध्र्यङ्। सध्र्यञ्चौ। सध्र्यञ्चः। तत्र छंदसि स्त्रि

यां प्रतिषेधो वक्तव्यः। विश्वाची। यदि छंदसि स्त्रियां प्रतिषेध उच्यते कथं सा क द्रीची एवं तर्हि छंदसि स्त्रियां बहुलमिति वक्तव्यं। द्य

न हूपसर्गे भ्यो ऽपईत्। समापईत्व प्रतिषेधः। उदनोर्देशे। दीर्घोच्चारणं किमर्थं। नउदनो देश इत्येवोच्येत। का रूप सिद्धिः। अनूपं। स

वर्णो दीर्घत्वे न सिद्धं। न सिध्यति। समापईत्व प्रतिषेधो वक्तव्यः। समीपं नामदेवयजनं। अपर आह। ईत्वमनवर्णादिति वक्तव्यं। समीपं।

=ईत्वप्रतिषिद्धे अन्येषामपि दृश्यत इसकान्तस्य दीर्घत्व निरूपणम्। अन्येताहुः। समः पयोय आह ततः परस्याप इत्यस्य ईत्वं नेति वार्तिकार्थः। अवर्णान्तमात्रात्तु परस्याप इत्यस्ये

प्स्कृदपस्कारः इत्यपीति। उभयमपि सर्वं। अन्ये याप्स्कृ दिलन्ते त्वस्यात्। विषग्। विषग्रयङिति। उदात्त स्वरितयोः शिनि स्वरितो ऽच सकारो भवति। ऊर। ॥ एम० १३२

॥ श्री ॥ ॥ श्री ॥ ॥ श्री ॥ ॥ श्री ॥

अवग्रहे दोषः स्यादिति। न लक्षणेन पदकारा अनुवर्त्याः पदकारैर्नाम लक्षणमनुवर्त्यं यथालक्षणं पदं कर्त्तव्यमिति प्रदेशान्तरोक्तेनैतद्विरुध्यते। कोः
कत्। केवात्रय इति। किं शब्दस्य क्षेपार्थस्य कद्भावः। पृषोदरादीनीति। किमादिशब्दः प्रकारे व्यवस्थायामिति संदेहात्प्रश्नः। पृषोदरप्रकाराणीति प्रकारे आ

अवग्रहे हि दोषः स्यात्। अपष्ठ्या। अपष्ठ्यतृतीयास्थस्येत्युत्तरत्रेदं न सिध्यति। अन्यस्येदमन्यदीयं। अन्यस्य कारकः अन्यत्कारक इति। एवं
तर्ह्यविशेषेणान्यस्य दुक्कृच्छकारकयोरित्युक्ते अपष्ठ्यतृतीयास्थस्याशीराशास्थास्थितोत्सुकोतिरागेष्विति। कोः कत्तत्पु
रुषेऽचि। कद्भावे त्रावुपसंख्यानं कद्भावे त्रावुपसंख्यानं कर्त्तव्यं। कत्रयः। किमिदं कत्त्रय इति कुत्सितास्त्रयः केवात्रयो न विभ्यतुः क
त्त्रय इति। पृषोदरादीनि। पृषोदरादीनीत्युच्यते कानि पृषोदरादीनि। पृषोदरप्रकाराणि कानि पुनः पृषोदरप्रकाराणि येषु लोपागम
वर्णविकाराः श्रूयन्ते नचोच्यन्ते। यथोपदिष्टमिति किमिदं। प्रकारवचने थाल्। अथ किमिदमुपदिष्टानीति। उच्चारितानि। कुत एतत्।
दिशिरुच्चारणक्रियः। उच्चार्य हि वर्णानाहुरुपदिष्टा इमे वर्णा इति। के पुनरुपदिष्टाः। शिष्टैः के पुनः शिष्टाः। वैयाकरणाः। कुत एतत् शा
स्त्रपूर्विका हि शिष्टिः वैयाकरणाश्च शास्त्रज्ञाः। यदि तर्हि शास्त्रपूर्विका शिष्टिः पूर्वकं च शास्त्रं [redacted] तदितरेतराश्रयं भवति। इतरेतरा
श्रयाणि च न प्रकल्पन्ते। एवं तर्हि निवासत आचारतश्च। स चाचार आर्यावर्त्त एव। कः पुनरार्यावर्त्तः॥ ॥ ॥

शिष्टैः

प्रकारेण

दिशवृत्यवस्थायें यादिशब्देय यथोपदिष्टग्रहणमनर्थकं स्यात्। प्रकारवचने थालिति। येन प्रकारेणोपदिष्टानि तेन तेषां साधुत्वमभ्यनुज्ञायते तदर्थः। उप
देशः शास्त्रेण भवति। स चैषां नास्ति तद्भावे वा किं निपातनेनेति प्रश्नः। प्रागादर्शादिति। आदर्श इत्ययं पर्वतविशेषः। प्राग्विदेशे प्राकूदिकुशाद्देश इत्येतस्मात्
॥ रुस न्त्रसां चे त्संगिति लुकू अ चूत्तर पदलक्षणं पञ्चमी॥ ॥

दक्षिणेनेति। दक्षिणस्मिन्देश इत्येनबन्यतरस्यामित्येनप्एनपाद्द्वितीयेति द्वितीया। आचारमाह। कुंभीधान्या इति। कुंभ्यामेव येषां धान्यं संभार्यं

कुंभीधान्यं स्यादित्याह। अलोलुपा इति। अगृह्यमाणकारणा इति। दृष्टं कारणमंतरेणैव सदाचारानुवर्त्तिन इत्यर्थः। किंचिदंतरेणेति। विनै

प्रागादर्शात्प्रत्यक्कालकवनात्। दक्षिणेन हिमवंतमुत्तरेण पारियात्रं एतस्मिन्नार्यावर्त्ते निवासे ये ब्राह्मणाः कुंभीधान्या
अलोलुपा अगृह्यमाणकारणाः किंचिदंतरेण कस्याश्चिद्विद्यायाः पारंगताः तत्रभवंतः शिष्टाः। यदि तर्हि शिष्टाः शब्देषु
प्रमाणं किमष्टाध्याय्या क्रियते। शिष्टपरिज्ञानार्थाष्टाध्यायी। कथं पुनरष्टाध्याय्या शिष्टाः शक्या विज्ञातुं। अष्टाध्यायी
मधीयानोऽन्यं पश्यत्यनधीयानं ये चात्र विहिताः शब्दाः तान्प्रयुंजानं। स पश्यति नूनमस्य दैवानुग्रहः स्वभावो वा
योऽयं न चाष्टाध्यायीमधीते ये चात्र विहिताः शब्दास्तांश्च प्रयुंक्ते। नूनमयमन्यानपि जानातीति। एवमेषा शिष्टज्ञा
नार्थाष्टाध्यायीति। दिक्शब्देभ्यस्सप्तमीरस्तातरभावो वा दिक्शब्देभ्यस्सप्तमीरस्तातरभावो वक्तव्यः॥ ॥

=गुरूपदेशः आदिना अभ्यासः।१=
=विद्यमानवस्तुविषयात्स्मरणादिप्रसक्तात्।१=

वाभियोगादिना सर्वविद्यापारगाः ते हि साधुत्वपरिज्ञाने प्रमाणं तदुक्तं। आविर्भूतप्रकाशानामनुपप्लुतचेतसां। अतीतानागतज्ञानं प्रत्यक्षान्न विशि
ष्यते। अतींद्रियानसंवेद्यान्पश्यंत्यार्षेण चक्षुषा। ये भावान्वचनं तेषां नानुमानेन बाध्यत इति॥ ॥श्री॥ ॥

दक्षिणातीरमिति। विशेषणसमासः। षोढन्निति। षड्दन्ता अस्येति बहुव्रीहिः। वयसि दन्तस्य दतृ इति दत्रादेशः। धासु वेति। उत्वं विकल्प्यते तेन ष्टुत्वं नित्यमेव भवति। उत्तर पदशब्देनात्र भाष्ये धाप्रत्ययोऽभिधीयते पद्यते प्रतीयतेऽनेनार्थ इति पदं प्रत्यय उच्यते। उत्तरं पदमिति विशेषणसमासः। नानाधिकरणवाचीति। अपार्थगतं बहुत्वं

दक्षिणातीरं दक्षिणतारं। उत्तरतीरं उत्तरतारं। वाचोवादेरुत्वं वल्भावश्चोत्तरपदस्येञि। वाचोवादेरुत्वं वक्तव्यं वल्भावश्चोत्तरपदस्य इञि वक्तव्यः। वाग्वादस्यापत्यं वाड्वलिः। षष उत्वं दतृदशधासूत्तरपदादेः ष्टुत्वं च। षष उत्वं वक्तव्यं उत्तरपदादेः ष्टुत्वं च वक्तव्यं। षोडन्। षोडश। धासु वा। धासु वेति वक्तव्यं। उत्तरपदादेः ष्टुत्वं च वक्तव्यं। षोढा। षड्ढा कुरु। अथ किमर्थं बहुवचननिर्देशः क्रियते न पुनर्द्धायामित्येवोच्येत। नानाधिकरणवाची यो धाशब्दः तस्य ग्रहणं यथा विज्ञायेत इह मा भूत्। षड्द्धातीति षड्धेति। दुरो दाशनाशदभध्येषूत्वं वक्तव्यं उत्तरपदादेश्च ष्टुत्वं। दूडाशः दूणाशः। दूडभः। दूढ्यं। स्वरो रोहतौ छन्दस्युत्वं। स्वरो रोहतौ छन्दस्युत्वं वक्तव्यं। एहि त्वं जाये स्वो रोहावेति। पीवोपवसनादीनां छन्दसि लोपः। पीवोपवसनादीनां छन्दसि लोपो वक्तव्यः। पीवोपवसनानां। पयोपवसनानां प्रियेदं॥ ॥श्री॥ ॥

शब्दे समारोप्य धास्विति बहुवचननिर्देश इत्यर्थः। नेनाधिकरणविचाले चेति विहितस्य धाप्रत्ययस्य ग्रहणं। षड्ढेति। न पदान्ताट्टोरनामिति ष्टुत्वप्रतिषेधः। दूडाश इति। दुःखेन दाश्यते दभ्यते इति खल्। रन्मेनेर्लोपोऽत एव निपातनात् दुष्टं ध्यायतीत्यातश्चोपसर्गे इति कः। रोहावेति। लोट् उत्तमद्विवचनं। पीवोपवसनानामिति। पी
नाश्यते
वस पयस इत्येतयोः सलोपः। प्रियेदमिति। प्रिये इदमिति स्थिते इकारलोपः॥ ॥

ढ्रलोपे। नहि ढ्रलोपेनेति॥ आचार्यदेशीयस्त्वत्रं मत्वा परिहरति। निर्दिश्य ग्रहणस्य प्रयोजनमुक्तं पाठे संप्रमी निर्दिष्टे परिभाषोपस्थानं यथा स्यात् अर्थे
मो भूत् छ्रो हि शङ्खाद्ढ हिर्भूतः अर्थस्त्ववहिर्भूतो निः शाढ्यो हि वहिर्भावेवाच्यायते। सहि उद्वोढामिति वहेर्लुङि तामादि बुसिचि वढो सलोपे ढत्वधत्वष्टुत्व

= ननु लोपेनापि दुष्ठितत्वपौर्वापर्यं संभवति स्थानिद्वारेण चेत्सत आह निर्दिश्यग्रहणसामर्थ्यात् =

ढ्रलोपे पूर्वग्रहणं किमर्थं नतस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्येति पूर्वस्य भविष्यतीति न सिध्यति नहि ढ्रलोपेनानंतर्यमस्ति अथेह क
स्मान्न भवति करणीयं हरणीयमिति नैष दोषः नैवं विज्ञायते ढ्रलोपो ढ्रलोपः ढ्रलोप इति कथं तर्हि ढ्रोर्लोपोऽस्मिन् सोयं ढ्रलोपः ढ्र
लोप इति यद्येवं नार्थः पूर्वग्रहणेन भवति हि ढ्रलोपेनानंतर्यं इदं तर्हि प्रयोजनं उत्तरपद इति वर्त्तते तेनानंतर्यमात्रे य = ढ्रलोपेनानंतर्यमात्रेउत्तरपद =
= असमस्तं = यास्यात् औदुंवरीराजा क्षमाकीरथेन पुनारूपाणिग्रकस्य यत्न सहिवहोरोदवर्णस्य वर्णग्रहणं किमर्थं न सहिवहोरोदस्ये = सामानेपि समासे =
सेवोच्येत वृद्धाव पिकृतायामोत्वं यथास्यात् उद्वोढामुद्वोढमुद्वोढेति अथावर्णग्रहणं किमर्थं इह माभूत् ऊढ ऊढवानि
ति नैतदस्ति प्रयोजनं भवत्येवात्रोत्वं अवर्णकस्मान्न भवति पूर्वत्वमस्य भविष्यति इदमिह संप्रधार्यं ओत्वं क्रियतां पूर्वत्वमि
ति किमत्र कर्त्तव्यं॥ ॥ ॥

= ननु वर्णग्रहणाभावेपि सवर्णग्रहणादेवदीर्घस्योत्वं सिध्यती सत आह अत इति वर्णग्रहणेनतु सामर्थ्यात् परत्वाभवतितिभावः =

ढ्रलोपे षोत्वे च तस्य पूर्वत्रासतीति वर्णग्रहणानादृपि परइत्यकारस्य तपरत्वादिन्नकालस्य ग्रहणं न स्याद्वर्णग्रहणे त्ववर्णमात्रस्य भवति॥ ॥श्री॥

परत्वाद्गोत्वमिति ननु ढलोपनिमित्तमोत्वं तत्पूर्वं चासिद्धमिति ढलादीनामसिद्धत्वात्पूर्वं संप्रसारणेन भाव्यमिति युगपत्प्राप्त्यभावाद्विप्रतिषेधानुपपत्तिः
अत्राहुः वर्णमात्रापेक्षत्वाड्ढलादीनामंतरंगत्वात्प्रकृतिप्रत्ययविशेषापेक्षत्वात्संप्रसारणस्य बहिरंगत्वादसिद्धत्वात्पूर्वत्रासिद्धमित्यस्यानुपस्थानाड्ढलादि

परत्वादोत्वमंतरंगं पूर्वत्वं एवं तर्हीदमिह संप्रधार्यं ओत्वं क्रियतां संप्रसारणमिति किमत्र कर्तव्यं परत्वादोत्वं नित्यं संप्रसारणं कृते
प्योत्वे प्राप्नोत्यकृतेऽपि ओत्वमपि नित्यं कथं कृतेऽपि संप्रसारणे प्राप्नोत्यकृतेऽपि अनित्यमोत्वं न हि कृते संप्रसारणे प्राप्नोति किं
कारणमंतरंगं पूर्वत्वं यस्य लक्षणांतरेण निमित्तं विहन्यते न तदनित्यं न च संप्रसारणमेवोत्वस्य निमित्तं विहंति अवश्यं लक्षणांतरं
पूर्वत्वं प्रतीक्ष्यं उभयोर्नित्ययोः परत्वादोत्वं ओत्वे कृते संप्रसारणे कृते संप्रसारणं परपूर्वत्वं तत्र कार्ये कृते तस्य पुनरोत्वं न भवि
ष्यति इको वृहेऽपीलोः अपील्वादीनामिति वक्तव्यं इह माभूत् रुचिवहं चारुवहं उपसर्गस्य घञ्यमनुष्ये बहुलं दीर्घ इति वक्तव्यं इह माभू
त् प्रसेवः प्रसारः प्रहारः सादकारयोः कृत्रिम इति वक्तव्यं इहैव यथा स्यात् एषोऽस्य प्रासादः एषोऽस्याः प्राकारः कृत्रिम इति किमर्थं
एषोऽस्य प्रकारः एषोऽस्य प्रसाद इति प्रतिवेशादीनां विभाषा प्रतिवेशादीनां विभाषा दीर्घत्वं वक्तव्यं प्रतीवेशः प्रतिवेशः प्रति
कारः प्रतीकारः ॥ ॥ ॥

= ननु दीर्घः स्यात्पूर्वमोत्वेन बाधात्कथं पुनरोत्वाभावे पि दीर्घप्रवृत्तिरत आह- ओत्वस्येति- अथ वचनसामर्थ्यात्रापि ... नान्त्येवेतिभावः दीर्घत्वमिति- पूर्वमत्रेत्यर्थः २=

युक्तं तेषु युगपत्प्राप्तिसद्भावाद्युक्तो विप्रतिषेधः केचित्तु वर्णयंति ढलोपस्योत्वदीर्घत्वविधौ निमित्तत्वेनाश्रयणादत्र विषये ढलादीनां सिद्धत्वमनुमीयत इ
तिभाष्यकारस्याभिप्रायः ओत्वे कृत इति ओत्वस्य पुनः प्रवृत्त्यभावे निमित्तसद्भावाद्दीर्घत्वं प्रवर्त्स्यते ॥ ॥ ॥

दस्ति। कथमिदमिति उत्तरपदमिह सन्निहितं तत्र विशेषणाविशेष्यभावे कामचारान्नीत्यनेन पूर्वं पूर्वोत्तरपदं विशेष्यते तदा यस्मिन् विधिस्तदादावल्ग्रहणम् इति तकारादावुत्तरपद इति विज्ञायते पश्चाद् इत्यनेनेन तकारो विशेष्यते इदः संबंधी यस्तकारस्तदादाविसर्थः संपद्यते अथ तु इदित्यनेन पूर्वं तकारो विशेष्यते तदा यो ह्रस्वः संबंधित्वेन सिद्धस्तकारः सोऽनूद्यते चर्त्वस्यासिद्धत्वाद् दिध्न इतो नास्तीति सामर्थ्याद् दंतभूतस्यग्रहणमिति तकारांत इत्येष पक्षोऽवतिष्ठते तत्र

=पूर्वं विशेष्याः संबंधमनुत्तरपदश्चाद् विशेषणेन संबध्यत इत्यर्थः। भूर्ग्र=दः संबंधीति। द्वाद्त्वैस्य तकारस्तदादिति भाष्यमाम्नाम=

दस्ति कथमिदं विज्ञायते दा इत्येतस्मिंस्तकारादाविति आहोस्वित्तकारांत इति किं चातः यदि विज्ञायते तकारादाविति नीत्ता वीत्ता अत्र न प्राप्नोति अथ विज्ञायते तकारांत इति सुदत्तं प्रतिदत्तमत्रापि प्राप्नोति यथेच्छसि तथास्तु अस्तु तकारादाविति कथं नीत्ता वीत्ता चर्त्वे कृते भविष्यति असिद्धं चर्त्वं तस्यासिद्धत्वान्न प्राप्नोति आश्रयात्सिद्धत्वं भविष्यति अथवा पुनरस्तु तकारांत इति कथं सुदत्तं प्रतिदत्तं नैतत्तकारांतं किं तर्हि थकारांतमेतत्॥ ॥

निर्णयाय प्रश्नप्रतिवचनोपन्यासः नीत्तेति हाग्रहस्य निष्ठायामच उपसर्गात्त इत्यंतस्य तादेशे दकारस्य चर्त्वे टापि च कृते रूपं थकारांतमिति तत्र चर्त्वस्यासिद्धत्वात्तकारांतत्वाभावः प्रतिदत्तमिति क्वचित्प्रदत्तमिति पाठः सोऽयुक्तः इक इत्यपि कारादीर्घाप्रसंगात्॥ ॥ ॥श्री॥ राम० १३५

चौ माचार्द्दीर्घत्वस्यासिद्धेश्चान्तरङ्गत्वादेकादेशपरत्वादेशयोः कृतयोरनन्तरत्वाद्दीर्घो न प्राप्नोतीत्याह इहान्य इति॥ ॥इत्युपाध्यायजय्यटपुत्रकैय्य

=अंतरंगस्यसर्पः॥

चौ.

इहान्ये त्वाचार्याः चौप्रसंगस्य प्रतिषेधमाहुः तदिहापि साध्यं नैष दोषः एतदेव ज्ञापयत्याचार्यः न
चौ प्रसंगं भवतीति यदयं चौ दीर्घत्वं शास्ति संप्रसारणस्य इको ह्रस्वात् संप्रसारणदीर्घत्वं विप्रतिषे
धेन इको ह्रस्वात् संप्रसारणदीर्घत्वं भवति विप्रतिषेधेन इको ह्रस्वस्यावकाशः ग्रामणिकुलं सेना
निकुलं संप्रसारणदीर्घत्वस्यावकाशः विभाषा ह्रस्वत्वं यदा न ह्रस्वत्वं सोऽवकाशः ह्रस्वप्रसंग उ
भयं प्राप्नोति कारीषगंधीपुत्रः संप्रसारणदीर्घत्वं भवति विप्रतिषेधेन अथेदानीं दीर्घत्वे कृते पुनः प्रसंगा
द्ध्रस्वत्वं कस्मान्न भवति सकृद्गतौ विप्रतिषेधे यद्बाधितं तद्बाधितमेवेति॥ ॥इति श्रीम
द्भगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये षष्ठाध्यायस्य तृतीये पादे तृतीयमाह्निकम्॥ पादस्तृ
तीयः॥ ॥ ॥

कृते महाभाष्यप्रदीपे षष्ठस्याध्यायस्य तृतीये पादे तृतीयमाह्निकं पादश्च तृतीयः॥ ॥श्री॥ ॥श्री॥ ॐ:

भा०कै० ६
१३६

ऋंगस्य। ऋाकुत इति। प्रत्ययविधिविशेषनिमित्तये प्रमाणं दृष्टावश्यकम् इति। इतरो वत्रश्चेत्यादि सिद्धिं प्रयोजनमभिसंधायाह। आसप्तमाध्यायपरिसमाप्तेरिति। इतरो
न्यथा प्रत्यक्षे गौरवमुद्भावयितुमाह। यदि तर्हीति। न तु मतांगस्येत्यनेनांगाधिकारविहिते कार्ये प्रतिषिध्यमाने इति भावः। न तु मतान्तरस्मिंश्चेति पाठे तु प्रयथा दोष
प्रसंगात्तु ग्रहणं कर्तव्यमेव। उरदत्वस्येति। व्रश्चेर्लिटि द्विर्वचने कृते तेरेफस्य संप्रसारणं च प्राप्नोति हलादिशेषेण निवृत्तिः। तत्र हलादिशेषात् संप्रसारणं वि

ऋंगस्य। ऋाकुतोयमधिकारः। आसप्तमाध्यायपरिसमाप्तेरंगाधिकारः। यदि तर्हि आसप्तमाध्यायपरिसमाप्तेरंगाधिकारः गु
णो यङ्लुकोरिति यङ्लुग्ग्रहणं कर्तव्यं प्रागभ्यासविकारेभ्यः पुनरंगाधिकारे सति प्रत्ययलक्षणेन सिद्धं। अस्तु तर्हि प्रागभ्यासविका
रेभ्योंगाधिकारः यदि प्रागभ्यासविकारेभ्यों गाधिकारः। वव्रश्च वकारस्य संप्रसारणं प्राप्नोति। आसप्तमाध्यायपरिसमाप्तेः पुन
रंगाधिकारे सति उरदत्वस्य स्थानिवद्भावान्न संप्रसारणे संप्रसारणमिति प्रतिषेधः सिद्धो भवति सिद्धेदानीमपरिहारो भव
ति॥ ॥७॥ ॥

=तत्र हलेनेसंप्रसारणदोषनिषेधसामर्थ्यात्पुनः संप्रसारणं नेति भावः। ४=आक्षेपादितिनन्वागभ्यासविकारेभ्योंगाधिकारस्यायासेनप्रसक्तमनोदिष्यतीतिवाच्यं सन्ध्येनेतिस्यपष्ठीत्यभ्यासस्य

प्रतिषेधेनेति एवं विप्रतिषेधादुभयेषां ग्रहणाद्धा संप्रसारणं उरदत्वं। तस्मांगाधिकारे विधीयमानं स्वांगेन प्रत्ययस्याक्षेपात्परनिमित्तत्वात्स्थानिवद्भावान्न सं
प्रसारणे संप्रसारणमिति वकारस्य संप्रसारणनिषेधः सिध्यति प्रागभ्यासविकारेभ्यस्त्वंगाधिकारे उरदत्वस्यापरनिमित्तत्वात्स्थानिवद्भावाप्रसंगः। तत्र यदा प्र
तिषेधवचनात्परस्य तावद्धारणं संप्रसारणं क्रियते पूर्वस्य तु प्राप्तसंप्रसारणं संप्रसारणे परतः प्रतिषिध्यते न दैत उदाहरणं। यदा तु संप्रसारणाभ्यां विनिपुलिपरतः रामः
एवं स्यसंप्रसारणप्रतिषेध इति पक्षः समाश्रीयते तदा वव्रश्चेति सिद्धमेवेत्यप्रयोजनमुदात्ते ऋंगाधिकारस्य॥ ॥ १३६

=इकारान्तरं॰=

अंगान्यत्वाच्च सिद्धमिति। सन्वल्लघुनि चङ्परे इत्यत्रामीमयदित्यादौ सन्वद्भावादभ्यासलोपः प्राप्नोतीति चोदिते परिहारः अंगान्यत्वाच्च सिद्धमिति। सन्यंगानां मीमादीनां अभ्यासलोप इत्युच्यते एतान्यंगान्तराणीत्यभ्यासलोपाभावः॥ सति चाभ्यासविकारेंऽगाधिकारे यं परिहार उपपद्यते नान्यथा। एष तु परिहारस्त्वेवं दूषयिष्यते इह तु सिद्धवदुपन्यस्तः। किं पुनरिति। यदंगस्येति शब्दस्वरूपमनपेक्षितार्थमधिक्रियते तदा षष्ठीस्थाने योगेऽस्याः परिभाषाया उपस्थानं नास्ति। अनेकसंबंधसंभवे संबंधविशेषप्रतिपादनफलत्वात्तस्याः परिभाषायाः यदा त्वर्थोऽधिकारपक्षस्तदा परिभाषोपस्थानमिति द्वैतसंभवात् प्रश्नः॥

विशेष२

=अनिश्चितत्वाद्धि कर्तुमयोग्यत्वात् निश्चयार्थं परिभाषोपस्थानमिति भावः।१=

यदुक्तमंगान्यत्वाच्च सिद्धमिति। अस्य तर्ह्यासप्तमाध्यायपरिसमाप्तेरंगाधिकारः। ननु चोक्तमिदानीं गुणो यङ्लुकोरिति यङ्लुग्ग्रहणं कृतं नियमार्थं क्रियते न्यास एव। किं पुनरियं स्थानषष्ठी अंगस्य स्थाने इति। एवं भवितुमर्हति अंगस्येति स्थाने षष्ठी चेत्संचम्यंतस्य चाधिकारः। अंगस्येति स्थानषष्ठी चेत्संचम्यंतस्य चाधिकारः कर्तव्यः। अंगादित्यपि वक्तव्यं। अनुच्यमाने हि अतो भिस ऐस् भवतीति अत इति पंचमी। अंगस्येति स्थानषष्ठी तत्राश्रयं विविभक्तिकत्वादत इति पंचम्यांगं विशेषयितुम्। तत्र को दोषः अतो भिस ऐसिति अकारान्तस्य भिस्मात्रस्यैस्भावो भवतीति इहापि प्रसज्येत। ब्राह्मणभिस्सा ओदनभिस्सटा इति॥ ॥ ॥

आचार्यदेशीयः परिभाषाश्रयेणाह। एवं भवितुमर्हतीति चोदक आह अंगस्येति स्थानषष्ठी चेदिति चशब्दात्सप्तम्यंतस्य चेति विज्ञेयं। तत्राश्रयं विभक्तिकत्वादिति न तु चात इति संबंधादंगस्येत्यस्य विभक्तिविपरिणामो भविष्यतीत्यथोच्यते निर्देवदत्तस्य गृहाणामंत्रयस्वैनमिति। उच्यते। सर्वं नाम परामर्शादन्यविपरिणामकः। इह तु नांतरीयकं त्वर्थत्वादंगस्येत्यस्योपस्थानस्यादिति कुतो विभक्तिविपरिणामः। यद्येवं विशेष्यासन्निधानादकारान्तादिति कथं तदन्तविधिः। नेदमदसोरकोरिति प्रतिषेधात् सप्तमीशौ इत्यादेर्वा ज्ञापकात्तदंतविधिर्भविष्यति। क्वचिदकारान्तस्येति पाठः। भिस्सा भिस्सटा शब्दौ वोदनतद्विकारयोर्वाचकौ॥ ॥ ॥

=तदंतविधिरप्यकारान्तस्य नदेन तदंतत्वमुपपन्नं वर्णग्रहणे चतार्थं वक्तव्यमित्याशयेनाह क्वचिदिति।१=

भा० कौ० ६
१३१

अवयवषष्ठ्यादीनामिति आदिशब्दो निमित्तषष्ठीपरिग्रहार्थः ॐस्येड् इत्यत्र अंगस्य निमित्तं प्रत्ययस्तस्येकार इत्याश्रीयते ननु च षष्ठी स्थाने योगे इत्यत्रैव विचा
रितं तत्किमर्थं पुनर्विचार्यते। उच्यते। उदुपधाया गोहः इत्यत्र गोह इत्येषा स्थानषष्ठी स्यादिति एवं तत्र विचारितं। इह त्वंगस्येत्यस्यां स्थानषष्ठ्यां विज्ञायमानायां त
त्सामानाधिकरण्याद्गोह इत्यपि स्थानषष्ठी स्यादिति विचार्यते ततश्च स्थानषष्ठ्या अंगस्य अत्युपसंहारात् उपधाग्रहणाच्च गोहोऽसस्योत्वमुच्येत उपधामात्र
स्य च। आद्यं तावच्चोद्यं परिहर्तुमाह। सिद्धं त्विति प्रत्ययोत्पत्तौ प्रकृतेर्निमित्तत्वेनाश्रयणात् प्रकृतिमन्तरेण प्रत्ययो नास्ति प्रत्यये परतोंऽगसंज्ञाविधानात्प्रत्यया

=अन्यथा कर्म इति प्रसंगः स्यात्० ७=

अवयवषष्ठ्यादीनां चाप्रतिपत्तिः। अवयवषष्ठ्यादयश्च न सिध्यन्ति। न च कोऽपि दोषः शास इदङ्हलोरिति शासेश्चांगस्यस्य उप
धामात्रस्य च। उदुपधाया गोहः इति गोहेश्चांगस्य स्यात् उपधामात्रस्य च। सिद्धं तु परस्परं प्रसंगप्रत्ययसंज्ञाभावात्। सिद्धमेतत्। क
थं यस्मात् परस्परं प्रसंगप्रत्ययसंज्ञे भवतः अंगसंज्ञां प्रति प्रत्ययसंज्ञा प्रत्ययसंज्ञां प्रत्यंगसंज्ञा। किमतो यत्परस्परं प्रसंगप्रत्यय

=किमतः यद्येतदेतनरं संबंधषष्ठीनिर्देशश्चेति० ९=

संज्ञे भवतः संबंधषष्ठीनिर्देशश्च॥ ॥ ॥

निमित्त २ =अप्रतीतिं० १०=

नपेक्षप्रसंगो नास्ति। तच्चान्यतरस्मिन्नुपादीयमानेऽव्यभिचारादितरस्याक्षेप इत्यर्थः। इतरेतरस्य परस्पराक्षेपे स्थानषष्ठ्यां सत्यां संबंधान्तरस्य विना शंमत्वा आह।
किमत इति संबंधषष्ठीनिर्देशश्चेति तत्रायं भावः। प्रतिसूत्रमंगस्येत्यस्य शब्दरूपस्योपस्थाने यत्र विशिष्टसंबंधो निमित्तिभावादिकः संभवति तत्र परिभाषाया उपस्था
नाभावः यत्रानेकसंबंधसंभवः तत्र संबंधान्तरस्य व्यवच्छेदफलायाः परिभाषाया उपस्थानं तत्र संबंधसामान्येनाश्रितविशेषेऽंगस्येति षष्ठी न तु स्थान्यादेशसंबंध एवे राम०
त्ययमर्थः संबंधषष्ठीनिर्देश इति॥ ॥ १३१

संभवं॰

ऽपस्याधिकारस्य पाराथ्यीद्वक्ष्यमाणानेकसंबंधानुग्रहाय संबंधसामान्यमुपादाय प्रवृत्ता षष्ठी प्रतियोगमुपतिष्ठमाना यथा संबंधविशेषफलोपतिष्ठ
ते। इह तु प्रतियोगमनुपादेय यो प्राविशेषमवगमयितुं न तोयथा देवदत्तस्येति संबंधमात्राश्रयेणोपात्ता षष्ठी पुत्रः पाणिः कंबल इति एवमादिभिर्विजातीयैः
संबंधिभिः संबध्यमाना विशेषावगतिनिमित्ततां यास्येवमंगस्येत्यपि। तत्र शाहू स्वरूपं वाधिक्रियतां ऽपि यौ वा संबंधमात्रलक्षणाः। उभयथा दोषाभावात्। त
त्रांगस्य भिसा संबंधांतरं न संभवतीति भिसो निमित्तिभावः समाश्रीयत इति ब्रासणाभिस्सादावतिप्रसंगाभावः इतरो यथोक्तमर्थमप्रतिपद्य निमित्त

निमित्त

=असंगृहीतादृष्यर्थः=२

=अनेनार्थाधिकारे ऽर्थविशेषानिरूपार्थपरिभाषोपस्थितिराव श्यिके स्पार्स्म॰२=

दानात्

संबंधषष्ठीनिर्देशस्त्वायं कृतो भवति। ऽंगस्य यो भिस् शब्द इति। किं चांगस्य भिस् शब्दः निमित्तं यस्मिन्नंगमिति सेत द्भवति
कस्मिं श्चैतद्भवति प्रसंगे। एवमप्यवयवषष्ठ्यादयो ऽविशेषितामवंति अवयवषष्ठ्यादयो ऽपि संबंधएवं एवमपि स्थान
मविशेषितं भवति स्थानमपि संबंध एव एवमपि नज्ञायते क्व स्थानषष्ठी क्व विशेषणषष्ठीति। यत्र षष्ठी ऽन्ययोगं ना
१८ पेक्षते सा स्थानषष्ठी यत्र हि ऽन्ययोगमपेक्षते सा विशेषणषष्ठी॥ ॥ ॥

=संबंधीरनज्ञायते ऽत्रलापः भवतानवान्मा =अवयवावयविभावादयः संबंध एवांत =र्भूताऽत्र पर्यः॥२=

=नतु स्थानं नाम संगः सचसंबंधानिरूपकोन तुसंबंधे अन्तर्भावो न आह संबंधे ऽति तथाच स्थान निरूपित संबंधे स्थानषष्ठी आक्षणि क इत्युक्तं स्थाननिरूपितसंबंध संबंधसामान्ये ऽन्तर्भवसीयेत्यर्थः॥१=

निमित्तिभावएवसंबंधेंऽगस्येति षष्ठीत्यनेनोक्तमिति मत्वा पृच्छति एवमपीति इतरः पूर्वोक्तेनाभिप्रायेणाह ऽवयवषष्ठ्यादय इति स्थानसंबंधः सर्वथा
परित्यक्त इति मत्वा ऽआह। एवमपीति। स्थानमपि संबंध एवेति संबंधनिमित्तत्वात्संबंध इत्यर्थः। यत्र षष्ठीति सामर्थ्याद्विषय विभागो ऽवतिष्ठत इत्यर्थः। तु
उपधाया गोह इत्यवयवस्योपादानादंगस्य गोह इत्युपधापेक्षा ऽवयवषष्ठी संपद्यते ऽतो भिस ऐसित्यादौ तु निमित्तषष्ठी संबंधविशेषावधारणाहेतुत्वभा
१८ वेतु स्थानषष्ठीत्यर्थः॥ ॥श्री॥ ॥

भा०कै०६ कानिपुनरीति। अर्थवद्ग्रहणमस्यग्रहणाभ्यांसर्वस्येष्टस्यसिद्धिमत्वाप्रश्नः संप्रसारणाद्दीर्घत्वेइति हलत्रत्वत्राङ्गस्येत्स्यानुवृत्तस्याङ्गस्येत्यनेनह

१३८ ल्विशेष्यतेसंप्रसारणेनचाङ्गं विशेष्यत इतितदंतविधिर्भवतीत्ययमर्थोभवति अंगावयवाद्धलोयदुत्तरंसंप्रसारणंतदंतस्यांगस्यदीर्घोभवतीति हूत इति

हूत्रकः जीनइति ज्यावयोहानौ ग्रहिज्यादिसूत्रेणसंप्रसारणं त्वादिभ्य इतिनिष्ठातकारस्यनत्वं संवीतइति वेञ्संवरणेकःयजादित्वात्संप्रसारणं संप्रसा

कानिपुनरंगाधिकारस्यप्रयोजनानि अंगाधिकारस्यप्रयोजनं संप्रसारणाद्दीर्घत्वे। हलउत्तरस्यसंप्रसारणस्यदीर्घत्वंभवति हूतः जीनः संवी

किमर्थं२ तः मूनः अंगस्येति निरुतं दुरुतं नाम्यसनोर्दीर्घत्वेप्रयोजनं नामिदीर्घोभवति अग्नीनां वायूनां अंगस्येतिकिं॰ क्रिमिणांपश्यपामनां

पश्य सनिदीर्घोभवति चिचीषति तुष्टूषति अंगस्येतिकिमर्थं दधिसनोति। मधुसनोति लिङ्येत्वेप्रयोजनं श्रेयात् श्लेयात् अंगस्ये

तिकिं॰निर्यायात् निर्वायात् अतोभिसऐस्त्वेप्रयोजनं वृक्षैः प्लक्षैः अंगस्येतिकिं॰ ब्राह्मणभिस्सा ओदनभिस्सटा लुङादिष्वडाटौ

प्रयोजनं अकार्षीत् ऐहिष्ट। अंगस्येतिकिं॰ प्राकरोत् अवैहिष्ट। इयङुवङ्॰ युष्मदस्मदात्तनुङानुङानेमुक्ते हूस्वविदीर्घमितत्वानि

इयङुवङौचप्रयोजनं श्रियौ श्रियः भ्रुवौ भ्रुवः अंगस्येतिकिं॰ श्र्यर्थं भ्र्वर्थं युष्मदस्मदोःप्रयोजनं साम आकं युष्माकं अस्माकं अं

गस्येतिकिं॰ युष्मत्साम। अस्मत्साम तातङ्॰ प्रयोजनं जीवतु जीवतात्त्वं अंगस्येतिकिं॥ ॥ ॥ त्यपप्रत्यपः

रणांतांगग्रहणाद्बिहुइसादौदीर्घाभावः निरुतमति वेञोनिरुपसर्गस्यनिष्ठायांसंप्रसारणं. क्रिमिणामिति क्रिमयोगस्यांसंतीति पामादित्वान्नप्रत्ययैः॰ङ्कृनी

येकवचनं त्वाक्षणिकत्वादस्यनभवतीतिचेन्न प्रतिपदोक्तस्यनामोऽभावात्सर्वाबहुवचनस्यापि नुट्कृतेत्वाक्षणिकमेवनामितिरूपं दधिसनोतीति सनु राम०

वं धो॰ यं धातुरितिचेत् प्रत्ययोपिनकारेत्संज्ञकत्वात्साबंधकः धातोश्चाव्यभिचारीनकार इतितस्यैवग्रहणमसंगः॥ ॥ १३०

॰मनुबंधानुबंधेनसानुबंधस्ततदनुबंधकस्यनित्यदनुबंधकपरिभाषाप्रवृत्तिरित्याह॥ धातोरेवेति॥ अंगाधिकाराभावेदधिसनोतीत्यत्रापि....

पचहि इति॥ हितुनिपातौ तत्राशिषि लोटो हेरन्यतरस्यां ताततङ्। धानास्य सेतदभावादतो हेरिति हेर्लुक् क्रियते निपातयोरपि तुह्योः प्रतिपत्तिलक्षणप्रवृत्तौ
अभावो पक्षे अपि तातङ् प्रसंगः तथा चोच्यते विभाषिताः प्रयोजयं नि द्रोग्धा द्रोढा द्रोढेति प्राणा इति प्रपूर्वस्यानितेर्घञ् निह द्रौ च हल्तायां प्र आन इति

=नन्देकस्याश्राह्लेतेरितिस्यायादभावोपक्षेमेकथं तत्रावोतभाः अभावोपेति अर्थवत्स्येवेप्रत्ययः न चाभावोर्थवानितिप्रयोक्तं तथाजेनाहः तथा चेति सर्वस्यैदरलत्वपूर्वत्वासिद्धमितिदरलस्यप्रयोजनं तस्मेतत्भगवता वक्ष्यते नत्र हि तदभावेयथादिमः सर्वं=

पचहितावत्त्वं पचतुतावत्त्वं जल्पहितावत्वं जल्पतुतावत्त्वं अमिनुट् प्रयोजनं किशोरीणां
कुमारीणां अंगस्येति किमर्थं कुमारीआमित्याह किशोरीआमित्याह आनेमुक् प्रयोजनं प
चमानः यजमानः अंगस्येति किमर्थं प्राणाः केहृस्वः प्रयोजनं किशोरिका कुमारिका अंग
स्येति किमर्थं कुमारीकायतीति कुमारीकः यिदीर्घः प्रयोजनं चीयते स्तूयते अंगस्येति किमर्थं
दधियानं मधुयानं [redacted] भितत्वं प्रयोजनं अग्नि अग्नः अंगस्येति किमर्थं [redacted] अपभा
ः अपभक्षः नैतानि संतिप्रयोजनानि कथमर्थे वङ्क्रहणापस्य यग्रहणाभ्यां सिद्धं अर्थवद्ग्रहणप्र
[redacted]

स्थिते मुक् प्रसंगः सार्वधातुकाधिकारे नपेक्ष्यमाणे ननुधातूपसर्गयोरेकादेशे नांतरंगत्वाद्भावे नतदस्त्या नैतदस्ति वर्णाद्दांगस्य बलीयस्त्वात् तथा च प्र
त्यय इत्याहोस वर्णादीर्घत्वाभावः अत्र तुलाक्षणिकत्वेनापि मुक्नि एसोवकुंशमते कुमारिकेति अल्पार्थे प्राणिवाल्कः कुमारीक इति अत्रापिलाक्षणिक
त्वात्कस्य हृस्वाभावः सिध्यति॥ ॥

क्वचिदर्थवद्ग्रहणे इति अयं परिहारो निहतं विद्ध इत्यादौ संप्रसारणदीर्घत्वे न संभवति तत्र निमित्तमित्यत्र नात्र प्रत्ययो नार्थवान् प्रत्ययत्रयार्थे स्यपरस्य एन
न्वयादितिदीर्घाप्रसंगः दृश्विसनोती [redacted] तिसनो अप्रत्ययत्वाद्दीर्घाभावः निर्यायादित्यादौ संयोगादेरानर्थक्याद्देत्वाभावः अइटो स्कनायं परिहारः आल
राभिस्सेत्यादौ भिसो ऽप्रत्ययत्वादानर्थक्याच्च ऐसो प्रसंगः इयङु वङो स्कनायं परिहारः वर्णग्रहणेषु परिभाषाद्वयस्यानुपस्थाना द्ययेकोयणचीति द्ध्याशय
नीत्यादौ अप्रत्यये प्यनर्थके ऽप्यचि यणादेशो भवत्येवं श्र्यर्थे इत्यादौ इयङुवङ्प्रसंगः युष्मत्सामेति साम्नो ऽप्रत्ययत्वादानर्थक्याच्चाकमो प्रसंगः तुस्थो र्निं

=सोपसर्गस्यार्थवत्तात्‌ प्रत्ययग्रहणदविभाषा प्रसंगवाच्‌ ॥=

क्वचिदर्थवद्ग्रहणेनानर्थकस्येत्येवं न भविष्यति क्वचित्प्रत्ययग्रहणे अप्रत्ययस्येति अथवा प्रत्यय इति प्रकृत्यांगकार्यमध्येष्ये
यदि प्रत्यय इति प्रकृत्यांगकार्यमधीषे प्राकरोत्‌ उपेहि इत्युपसर्गात्पर्वमडाटौ प्राप्नुतः सिद्धं तु प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स विहितस्त
दादि तदंतविज्ञानात्‌ सिद्धमेतत्‌ कथं प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स विहितस्तदादेस्तदंतस्य च ग्रहणं भवतीति एवमुपसर्गात्पूर्वमडा
१९ टौ न भविष्यतः हलः ॥ ॥ श्री ॥

=अयं परिहारः औसेस्याह अंगाधिकारे इति ... आकारे दिलादौ प्रत्यय इति ... =

पातयोरप्रत्ययत्वान्नात्रह्रोप्रसंगः एवमामोः प्रत्ययस्यानुकरणस्य नुड्भावः प्राणाइ स्तन्नानस्याप्रत्ययत्वात्‌ मुगभावः मितत्वेः यंपरिहारो नोपपद्यते वर्णग्रहणात्‌ अत
एवात्वापकृत्वमस्य परिहारस्यमत्वाह अथवेति सिद्धंत्विति यत्र प्रत्ययो निमित्तत्वेनोपादीयते तत्र एवं कार्यित्वेन गृह्यमाणे यस्मात्स विहितस्तदादि रेव स्यात्‌ एतच्चांगस
ञ्ज्ञयोगविभागेन साधितं यत्र तु प्रत्ययस्य कार्यित्वेनोपादीयते तत्र तदंतग्रहणमिति हेतुनेप रिभाषे अंगाधिकारप्रत्याख्याना यप्रत्ययाधिकारे क्रियमाणे न किंचिद्य
पोजनं दृश्यते अतो भिस ऐसित्यादिषु विविभक्तिकत्वाद्भिसादीनां प्रत्ययेन संबंधो दुरुपपादः ॥ हलः इति संप्रसारणदीर्घत्वं च निहतं उरुतमित्यादौ न परिहृतं भवति ॥ हलः ॥ ०

=उरुतमादम इति नच प्रत्ययस्य ... अंगस्य निर्दिष्टमवाप्रयोगो ... =

इहकस्मादिति। अणविशेषणमिति प्रकाश इत्यादौ अकारस्य दीर्घनिवृत्त्यर्थमिकाण् विशेष्यते इत्यर्थः। अवाचेति चाविसन्ने ग्रहणानुवर्त्तनादकारस्य दी
र्घप्रसंगः यथेकः काश इत्यत्र विरोधाभावादणिकोः संबंध एवं योगांतरे ऽपीति भावः तस्य निबंधनापेक्षावशादधिकाराणां निवृत्त्यनुवृत्ती इति मत्वाह   नै

इहकस्मान्न भवति तृतीयः अणप्रकरणात् ऋकारस्याप्राप्तिः अणप्रकरणादकारस्य दीर्घत्वं न भविष्य
ति अण इति वर्त्तते कथं कृतम् द्रुलोपे पूर्वस्य दीर्घोण इति तदेइकः काशे इत्यनेनेकृग्रहणे न व्यवच्छिन्नं न श
क्यमनुवर्त्तयितुं इकृग्रहणस्य चाणविशेषणत्वात्। अणविशेषणमिकृग्रहणं अण इक इति यदि तर्ह्य
णविशेषणं इग्ग्रहणं चो दीर्घो भवतीति इह न प्राप्नोति अवाचा अवाचे नैष दोषः अणग्रहणमनुवर्त्तते इ
कृग्रहणं निवृत्तं एवमपि कर्त्तृचः कर्त्तृचा अत्र न प्राप्नोति यथालक्षणमप्रयुक्ते अथवोभयं निवृत्तं कस्मा
न्न भवति तृतीय इति निपातनात् किं निपातनं द्वितीयतृतीयचतुर्थतुर्याण्यन्यतरस्यां इति॥ ॥

षदोष इति एवमपीति केवलाण्ग्रहणानुवृत्तावपि दोष इत्यर्थः तन्निवृत्तौ त्वचु परिभाषोपस्थानादृकारस्यापि दीर्घः सिध्यति यथालक्षणमिति माभूदत्र दीर्घ
त्वमित्यर्थः अप्रधानं सामर्थ्ययोगविषयस्य कर्त्तृचेत्यादिप्रयोगः स्यादि सुच्यते तत्रापि ब्रूमः अथवेति चाविमत्रोभयानुवर्त्तनात्कर्त्तृच इत्यादिसिद्धिः॥ ॥

=घवर्षीति॰ नुड्विषयपरिहारेण दीर्घस्यावकाशाभावाद् दीर्घविषयपरिहारेण नुटोप्यवकाशाभावात्॰ तत्रांगेति॰ नुड्दीर्घयोरन्यतरस्याप्रसक्तौ ... नित्यं दीर्घं नुड्विपरीतं॰ विरोधमात्रस्य विप्रतिषेधशब्दवाच्यत्वादत्र परत्वेन व्यवस्थोक्तेति भावः। सावकाशयोर्विप्रतिषेधे अनवकाशयोः ... [illegible]

भा०कौ०६ नामि नुड्दीर्घयोरेकविषयत्वादुभयानुग्रहाय पूर्वं नुटि कृते व्यवधायकत्वादागमानां दीर्घो भविष्यतीत्यतोरेण सनकारकनिर्देश आमिति मत्वाह किमर्थमिति इतर

१४० स्त्वोदककृद्बुद्धिपरीक्षार्थमाह कृते नेदानीमिति चोदकः स्वाभिप्रायमाह आमिति नामिदीर्घ इति योयं नामिदीर्घ उच्यते स यद्यामीति सूत्रन्यासेनामि स्यात्त

दा नित्यत्वान्नुटं बाधित्वा दीर्घे प्रवृत्ते ह्रस्वान्तत्वाभावादग्नीनामित्यादौ नुट् न स्यादित्यर्थः इतरस्त्वनवकाशत्वाह शक्यो नुड् बाधितुमिति मत्वाह इदमिहेति

नन्वनवकाशत्वाद्विप्रतिषेधानुपपत्तौ कथमुच्यते परत्वान्नुडिति। एवं मन्यते द्वावपि नुड्दीर्घौ नवकाशौ तत्रांगमात्रस्य युगपत्प्राप्तिर्नामि नामिति भा

=[illegible] ॥४= नुड् बाधितेति॰ [illegible]

नामि किमर्थमाम: सनकारस्य ग्रहणं क्रियते नेन आमि दीर्घ इत्येवोच्यत कृते नेदानीं सनकारस्य भविष्यति नुडयमाद्यो भक्त आमग्रह

णेन ग्राहिष्यते अत उत्तरं पठति नामि दीर्घ आमि चेत्स्यात् कृते दीर्घे न नुट् भवेत् नामि दीर्घ आमि चेत्स्यात्तदा दीर्घे कृते न नुट् स्यात् अ

ग्नीनां इत्यत्र इदमिह संप्रधार्यं दीर्घत्वं क्रियतां नुडिति किमत्र कर्तव्यं परत्वान्नुट् नित्यं दीर्घत्वं कृतेपि नुटि प्राप्नोति अकृतेपि नित्यत्वाद्दी

र्घे कृते ह्रस्वाश्रयो नुट् न प्राप्नोति एवं तर्ह्याहायं ह्रस्वान्नुडिति नच ह्रस्वान्तोस्तीति तद्वचनाद्भविष्यति वचनाद्यत्र तन्नास्ति नेदं वचनाल्ल

भ्यं अस्ति ह्यन्यदेतस्य वचने प्रयोजनं किं यत्र दीर्घत्वं प्रतिषिध्यते। तिसृणां चतसृणामिति नैतदस्ति प्रयोजनं इह तावच्चतसृणामिति षट्

=ह्रस्वनद्यापस्तृम्॰१= चतुर्भ्यश्चेत्येवं भविष्यति तिसृणामिति त्रिग्रहणमपि प्रकृतमनुवर्तते क्व प्रकृतं त्रेस्त्रय इति। इदं तर्हि त्वं नृणां नृपते जायसे शुचिः॥ ॥

णाभावादवश्यापेक्षितत्वे क्रमे विप्रतिषेधोपपत्तिः वाक्यकारेणानुसंभवमात्रमाश्रित्योक्तं द्वौ प्रसंगावन्यार्थावेकस्मिन्युगपत्प्राप्नुतः स विप्रतिषेध इति तत्रानवका

शत्वात्पुनः प्रसंगविज्ञानाद्दीर्घत्वं नित्यं दीर्घत्वमिति तिसृणां चतसृणां इत्यत्र सावकाशो नुड् अग्नीनामित्यादौ नित्यत्वाद्दीर्घेण बाध्यते नवचनादिति भूतपूर्वग राम०

त्येति भावः वचनादिति वचनात्स्यादिति चेत् यत्र दीर्घत्वं नास्ति तत्र वचनस्य चरितार्थत्वात्तं प्रति कस्तद्वेभूतपूर्वगत्या आश्रयणस्यायुक्तत्वादग्नीनामित्या १४०

दौ कृते दीर्घे नुण्न स्यादित्यर्थः तिसृणामित्यादौ नुटोन्यथासिद्धत्वाद्ध्रस्वलक्षणो नुडनवकाश एवेति दर्शयन्नाह नैतदस्तीति॥ ॥

=पुनः प्रसंगेति॰ नचयदि [illegible]

[illegible]

=नघापइति एवमपिप्रियचतसृणामित्यत्रनुडर्थं ह्रस्वग्रहणं कर्तव्यमिति चेन्न नघापइ नित्याश्रयत्वात् उत्तरार्थं मनकारनिर्देशस्यावश्यकर्तव्यत्वात् पक्षिणः स्वार्थस्यानाकलनात् ॥१=

नैकमुदाहरणामिति॥ अन्यथानं नद्यापोनुडिति ब्रूयात् तदेवं वचनसामर्थ्याद्भूतपूर्वगत्यानुटः सिद्धत्वान्नार्थः सनकारनिर्देशेनेति स्थिते प्रयोजनान्तरोपन्यासः उत्तरार्थमिति। नोपधायाश्चेति चशब्दः समुच्चयार्थे इन्हन्। हनः क्वाविति वृत्रहतवान् ब्रह्मभ्रूणेति क्विप् तत्रानुनासिकस्य क्विझलोरिति सर्वत्र दीर्घत्वं प्राप्नोति सर्वनामस्थानेतु नोपधायाः सर्वनामस्थाने चासंबुद्धाविति प्राप्नोति तत्र सर्वनामस्थाने वृत्रहणाविसादौ नियमविधानसामर्थ्याद्यद्यप्युभयोर्निवृत्तिः सिध्यति तथापि सर्वनामस्थानप्रकरणात् सर्वनामस्थानएव दीर्घस्य नियमेन निवृत्त्याभाव्यं नान्यत्रेति वृत्रहणीति सप्तम्येकवचने विभाषाङि श्योरित्यल्लोपाभावपक्षे अनुना

=सर्वनामस्थानेचदीर्घः स्यादितिनियमादि त्यभावः ॥१= भाष्ये नियमवचनात्सिद्धमिति अत्रायं नियमोऽन्यविषयस्य नेयोः अतादिति द्वयं ॥४=

नैकमुदाहरणं ह्रस्वग्रहणं प्रयोजयति तत्र वचनाद्भूतपूर्वगतिर्विज्ञास्यते ह्रस्वान्तो यो भूतपूर्वइति उत्तरार्थं तर्हि सनकारग्रहणं कर्तव्यं नोपधायाश्च चर्मणां [redacted] नोपधायाः नामि यथा स्यात् इह माभूत् चर्मणां वर्मणां नामि दीर्घ इत्यामि चेत्स्यात् कृते दीर्घे ननु उभ्यवेत् वचनाद्यत्र तन्नास्ति नोपधायाश्च चर्मणां इन्हन् सौ च हनः क्वावुपधा दीर्घत्वप्रसंगः हनः क्वौ उपधा लक्षणं दीर्घत्वं प्राप्नोति अनुनासिकस्य क्विझलोः क्ङितीति तस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः वृत्रहणौ वृत्रहणः इति नियमवचनात्सिद्धं इन्हन्पूषार्यम्णां शौ सौ चेत्येतस्मान्नियमवचनाद्दीर्घत्वं न भविष्यति नियमवचनात्सिद्धमिति चेत्सर्वनामस्थानप्रकरणे नियमादन्यत्रानियमः नियमवचनात्सिद्धमिति चेत्सर्वनामस्थानप्रकरणे नियमवचना[redacted]दन्यत्र नियमो न प्राप्नोति क्वान्यत्र ब्रह्मणि भ्रूणहनि॥ ॥

=तदं तस्मात् सर्वत्र चेति नियमात्कोमविषयेपीत्यर्थः ॥ क्रुत्वापाये अपादीर्घस्यानन्तरत्वात् ॥१=

सिकलक्षणदीर्घप्रसंगः सर्वत्र च हनः क्वौ दीर्घत्वप्रसंगान्न क्वचिदल्लोपः स्यात् ॥ इतरस्तु यथोक्तमभिप्रायं सम्प्रतिपद्य दूषणार्थं सर्वनामस्थानमुपन्यस्यति वृत्रहणाविति अत्र चेद्दीर्घत्वमन्यस्येत्यत्र यतो नियमवचनात्सिद्धमिति नियमविधानसामर्थ्यात्सर्वस्य दीर्घस्य व्यावर्तनमिसर्थः इदानीं चोदकः स्वाभिप्रायं प्रकाशयन्नाह नियमवचनात्सिद्धमिति चेदिति॥ ॥ ॥श्री॥ ॥ॐ॥ ॥ॐ॥ ॥

=दीर्घकृतेतत्परकरणादल्लोपाभावेः ॥२= चोदकं दूषयितुमित्यर्थः ॥ तदेवं वाक्यशेषमध्याहारेण योजयति अत्र चेदिति दीर्घत्वं तस्मात् ॥२=

भा०कै०६
१४१

एवं तर्हीति अत्र तु योगविभागः क्रियते तत्राद्येन नियमेनान्तरङ्गोऽप्यनुनासिकलक्षणो दीर्घो निवर्त्यते द्वितीयेन वृत्रहणावित्यादौ सर्वनामस्थानलक्षणः
सुट्यग्रहणात्सर्वनामस्थानोपलक्षणमिति शसादेशाविशिष्यते इति शास्त्रो हेतौ सच भिन्नक्रमः नैतदुच्येदित्यनेन च संबध्यते शावेवेति अस्मिन्नियमे
स्थिते सौ चेति सूत्रं विध्यर्थं संपद्यते यदा तु शौ सौ चेति योगपद्येनापेक्ष्यते तदा प्रत्ययद्वयाश्रयो नियमः क्रियते भाष्यकारस्तु योगपद्याश्रयं नियम
क्रममाश्रित्याचष्टे ततः साविति एवं योगविभागेन चोद्यं परिहृत्यैकस्मिन्नपि योगे परिहर्तुमाह शास्मीति शास्म्युपदिशामि तं प्रकारं येनैकयो

=एकवाक्यतया योगपद्याश्रयो यो नियमस्तस्य वाक्यभेदेन क्रममाश्रित्य विवरणमित्यर्थः।१= अत्रापि नियमस्य हन्विषयेन तत्सर्वनामस्थानग्रहणमनुवर्त्यं द्रष्टव्यं।२= तथा योगद्वये सति द्विरुक्तिहेतोर्नियमद्वयाद्धेतोरिति भाष्यार्थ इति भावः।३=

एवं तर्हि दीर्घविधिर्य इहेन्प्रभृतीनां तं विनियम्य सुटीति सुविद्वान् दीर्घविधिर्य इहेन्प्रभृतीनां तं सर्वनामस्थाने विनि
यम्य इन्हन्पूषार्यम्णां सर्वनामस्थाने दीर्घो भवति किमर्थमिदं नियमार्थं इन्हन्पूषार्यम्णां सर्वनामस्थान एव ना
न्यत्र शौ नियमं पुनरेव विदध्यात् ततः शौ शावेव सर्वनामस्थाने नान्यत्र ततः सौ सावेव सर्वनामस्थाने नान्यत्र भ्रूणहनीति त
था स्यान्न उच्येत तथा स्याद्भ्रूणहनीति न दोषो भवति॥ शास्मि निवर्त्य सुटीत्यविशेषे शौ नियमं कुरु वाप्यसमीक्ष्य आर्य वा नि
वृत्ते सर्वनामस्थानप्रकरणे विशेषेण शौ नियमं वक्ष्यामि इन्हन्पूषार्यम्णां शावेव ततः सौ सावेव॥ ॥ ॥

=नियमस्य सजातीयप्रत्ययापेक्षाकृतत्वमित्यर्थः।१= वार्त्तिके सुटीति निवर्त्यासमीक्ष्येत्यनेनैव सम्बन्धः। अपिः पादपूरणे।२=

गेऽपि दोषाभावः पूर्ववत्सुटीत्येकदेशेन सर्वनामस्थानं लक्ष्यते सर्वनामस्थाने निवर्त्य अनाश्रितसर्व(नाम)स्थानत्वविशेषे प्रत्ययमात्राश्रयेण शौ नियमं
कुरु असमीक्ष्येति शास्त्रीयेऽधिकारेऽपेक्षाकृतः संबन्धः स्यादिति तन्निवृत्त्यर्थमाह असमीक्ष्येति सर्वनामस्थानं विशेषमनपेक्ष्य शौ नियमः क्रियमा राम०
णः प्रत्ययेन तुल्यजातीये सर्वत्र प्रत्ययान्तरे दीर्घं निवर्त्तयतीत्यर्थः॥ ॥श्री॥ ॥०॥ ॥ १४१
ते०

इहापीति विशेषानाश्रयणादृत्त्रहे वाचरतीति क्वपू। अकृत्सार्वधातुकयोरिति दीर्घः दीर्घविधेरिति इहयरियेन्नाप्राप्ते इत्याश्रीयतेतदानुनासिकलक्षणस्यैव दीर्घस्य नियमेन व्यावृत्तिः स्यात् अयमध्येपवादाइत्याश्रीयते तथापि सर्वनामस्थाने चासंबुद्धाविति अस्यैव व्यावृत्तिप्रसंग इत्यनपेक्षितविशेषं दीर्घ मात्रं निवर्त्तेत तत्रोपधाग्रहणानुवृत्त्या अजंतलक्षणदीर्घत्वस्याकृत्सार्वधातुकयोरिति प्राप्तस्य नियमेनाव्यावर्त्तनाद्दोषाभावः हंतेर्यः हंतियः तस्मिन्योदीर्घविधिस्तत्र नदोषः कश्चिद्धंतेतिनिपातोभिमुखीकरणार्थः पद्यतेयिग्रहणस्योपलक्षणार्थत्वादुंडीभूत इत्यत्रच्वावपि न दोषः १ कस्मिन्नपि योगे सर्वनामस्थानानु

=वेतन नामो रुपभि अयंभावः इन्नन्तानामनंगत्वेनैव सर्वनियमार्थता अस्त्येवान्यत्र निषेधेनासर्वनिमित्तेप्यप्राप्तत्वं निषेधात्प्रवृत्तत्वात् तन्त्रसर्वत्र सर्वनामस्थानेचासंबुद्धाविति दीर्घस्य नास्ति प्राप्तिः औजसादौ तत्र पाठः सर्वांगे पितादि गुणदभावारनुनासिकलक्षणस्य सर्वत्र निषेध विवक्षोनास्ति

इहापि तर्हि नियमान्न प्राप्नोति वृत्रहायते दीर्घविधेरुपधानियमान्मे हंतिविदीर्घविधौ च न दोषः उपधालक्षणदीर्घस्य नियमः नचैतदुपधालक्षणं दीर्घत्वं यद्यपि वा अकृत्नेऽनवकाशः सो नियमो प्रकृतप्रतिषेधे अथवा अनुवर्त्तमाने सर्वनामस्थानप्रकरणे अनवकाशः सो नियमः अप्रकृतस्यापि दीर्घत्वस्य नियामको भविष्यति॥ ॥ ॥

=शेर्नपुंसकसंबंधित्वाद्दिन्नादीनां नपुंसकानां अन्यसर्वनामस्थानाभावान्नियमबाध्यस्यासंभवादिति भावः। २=

वृत्तावपि दोषं परिहर्तुमाह यद्यपि वेति अपि शब्दो भिन्नक्रमः अप्रकृतप्रतिषेधे इत्यनेन संबध्यते इह द्विविधं सर्वनामस्थानं शिः सुट् च शिर्नपुंसकसंबंधी सुट् स्त्रीपुंसयोः सुडनपुंसकस्येति वचनात् तेनतुल्यजातीयापेक्षे नियमआश्रीयमाणे व्यवच्छेद्याभावादनर्थक एव नियमः स्यादिति नियमविधिसामर्थ्यात्

॥नसर्वस्य दीर्घस्य नियमेन व्यावृत्तिरित्यर्थः॥ ॥ ॥श्री॥ ॥

यस्य हीति यस्य नपुंसकस्य संबंधिनि शौ नियमः क्रियते सुटि सर्वनामस्थानसंज्ञके एतन्न पुंसकं नास्य नपुंसकस्येति वचनात् तेन कारणेन तत्
र सर्वनामस्थाने सुटि नियंत अदीर्घत्वं न संभवतीति सामर्थ्याद् विशेषेण नियम आश्रीयते एतदुक्तं भवति यदि तुल्यजातीयापेक्षो नियम आ
श्रीयते तदा शौ नपुंसकलिंगसंबंधित्वं सर्वनामस्थानत्वं चास्तीति तदाश्रये नियमे विज्ञायमाने ऽयमर्थः स्यादि न् ह न् पूषार्यम्णां न

कथं यस्य हि शौ नियमः सुटि नैतत्तेनेन न तत्र भवेद्धि नियमं यस्य हि शिः सर्वनामस्थानं न तस्य सुट् यस्य च सुट् सर्वनाम
स्थानं न च तस्य शिः तत्र सर्वनामस्थानमकरणे नियमं नास्तीति कृत्वा विशेषेण शौ नियमो विज्ञायते दीर्घविधिर्य इहेन्
प्रभृतीनां तं विनियम्य सुटीति स्म विद्वान् शौ नियमं पुनरेव विदध्यात् भ्रूणहनीति तथास्य न दुष्येत् शास्मिन्निवसे सुटी
सविशेषे शौ नियमं कुरुवाप्य समीक्ष्य दीर्घविधे रुपधा नियमान्न हंति पि दीर्घविधौ च न दोषः सुघपि वा प्रकृते न वक्तव्यः
शौ नियमो प्रकृत प्रतिषेधे [redacted] यस्य हि शौ नियमः सुटि नैतत्तेन न तत्र भवेद्धि नियमं अत्वसंत
स्य अत्वसंतस्य दीर्घत्वे पित उपसंख्यानं। अत्वसंतस्य दीर्घत्वे पित उपसंख्यानं कर्तव्यं गोमान् यवमान् किं पुनः कारणं न सिध्यति॥

पुंसकानां शावेव सर्वनामस्थाने दीर्घो भवति न सर्वनामस्थानांतरे इति। न च तेषां नपुंसकानां अन्यत् सर्वनामस्थानमस्ति इति नियमविधानसामर्थ्या
त्प्रकरणं प्र न्ने सर्वनामस्थानत्वे सामर्थ्यप्रापित सन्निधाने च नपुंसकत्वमुभयमप्यविशेषा दन पेक्ष्य प्रत्ययमात्रे स्त्रीपुंनपुंसकसंबंधिनि दी
र्घत्वव्यावृत्तिः क्रियत इति सर्वमिष्टं सिद्धं। अत्वसंतस्य चाधातोः अत्वसंतस्येति सत्रन्यासप्रदर्शनपरमिदं अत्वंत विषयं तु वचनम्॥ ॥ एम० १४२

=श्रुतिप्रादिमेनत्रनियमस्तिन दिशेषिमेलिंगप्रकरणेयोदविशेषाबाधस्तदर्थः॥ २= सत्रेति नत्वसंतेनेवप्रदर्शनपरं तस्मात् अत्वंतेति॥ २=

अननुबंधकग्रहणे इति उकारस्यानुबंधस्य सत्त्वोपादानुत्वात्तद्व्यतिरिक्तानुबंधाभावेनाननुबंधकत्वमवसेयम् भाष्यकारस्त्वनुबंधमात्राभावे ऽननुबंधक व्यपदेशो युक्तः इह चानुबंध उकारो ऽस्तीति मत्वाह अननुबंधकग्रहणे इत्युच्यत इति परिभाषांतरमाश्रित्याह एवं तर्हीति सत्यनुबंधो यस्यासौ तदनुबंधकः स चासावन्यश्चानुबंधो यस्य सो ऽतदनुबंधकः यद्येवं केऽवतोरपि वकारानुबंधसञ्ज्ञावात्तद्ग्रहणं न प्राप्नोति उच्यते अनंतरयेलक्षणे ऽनुबंधानुबंधवतोः संबंधेन वतुशब्दस्य ककारानुबंधो न त्वतुशब्दस्य मतुपि तु पकारो ऽतुशब्दस्यानंतर इति तेनासावनुबंधवानिति तत्रैव दोषः पकारलोप इति अयमत्रार्थः पकारो ऽनुबंधः प्रत्ययस्य

=किंतु भवतिसादेशप्राप्नोतीतिभावः।२=

=तस्मात्तकाद्यवतत्वनपूर्वोल दर्पयः।२=

अननुबंधकग्रहणे न सानुबंधकस्य ग्रहणं अननुबंधकस्य ग्रहणे सानुबंधकस्य ग्रहणं नेत्येवं पितो न प्राप्नोति अननुबंधकग्रहणे इत्युच्यते॥
सानुबंधकस्येदं ग्रहणं . एवं तर्हि तदनुबंधकस्य ग्रहणे अतदनुबंधकस्य ग्रहणं नेत्येवं पितो न प्राप्नोतीति तर्हि वक्तव्यं न वक्तव्यं पकारलोपे कृते
न अनुबंधो भवति अत्वंतमेवं यथैव तर्हि पकारलोपेनातुवंतं एवमुकारलोपे कृते नात्वंतं ननु च भूतपूर्वगत्या भविष्यति अत्वंतम् यथैव
तर्हि भूतपूर्वगत्यात्वंतमेवमतुवंतमपि एवं तर्हि आश्रीयमाणे भूतपूर्वगतिः अत्वंतं चाश्रीयते नातुवंतं न सिध्यति इह हि द्याकरणे सर्वैव
।।वसानुबंधकग्रहणे पुरूपमाश्रीयते ऽत्र आस्यैतद्रूपमिति॥ ॥ ॥

=अननुबंधकादिपदैः समुदायस्यैवान्यपदार्थत्वेनाश्रयणादितिभावः।१=

ननु तदेकदेशस्य ततद्ग्रहणं प्रत्ययैकदेशग्रहणादित्यापादनं एवं पूर्वोक्तयोः परिभाषयोः श्रूयमाणस्यैव वर्णरूपमिदं त्यात न च पकारः श्रूयते इतरस्तु श्रूयमाणस्यैवमेदवत्त्वे उकारोपि लोपात्तु भेदकः स्यादिति मत्वाह यथैवेति इतरस्तु भेदकत्वेनाश्रितस्य तु तस्यापि भूतपूर्वगत्यास्ति सुपारूपस्य भेदकत्वं युक्तं मत्वाह भूतपूर्वगत्येति इतरस्तु भयोस्तुल्यं भूतपूर्वत्वं मत्वाह यथैवेति इतरो भेदकत्वेनाश्रीयमाणे भूतपूर्वगतिर्युक्ता नान्यत्रेति मत्वाह एवं तर्हीति इतरस्तु यथोपलब्धिस्मरणं प्रापनत्वमतुपः क्वचिदप्यत्वंतत्वमुपलभ्यत इति मत्वाह न सिध्यतीति सानुबंधकप्रस्तावा[redacted]सानुबंधके पित्युक्तम्॥ ॥

=सानुबंधकेति।१=

=पकारस्तु तत्वेनाश्रितो न तस्येति भावः।२= नत्वननुबंधकग्रहणेपि सानुबंधके गत्यादौ रूपस्यैवग्रहणमिति सानुबंधके

रूपनिर्ग्रहश्चेति रूपनिश्चय इत्यर्थः नांतरेणालौकिकमिति अव्यभिचाराल्लौकिकस्य प्रयोगस्य प्राधान्येनोपादानं तदसंभवे तु शास्त्रीयप्रयोगाश्रय इत्याह तस्मिंश्चेति उपदेशे चैतदिति प्रकारे सत्यत्वं तत्त्वाभावात् अंत्येतल्लकदेशं यतः प्राश्रित्य यतो श्चात दर्थे इसत्रग्रहणेऽप्यनेतदनुबंधकपरिभाषया निवृत्तिः क्रियते यदि पुनरिति सूत्रे उकारमनुच्चार्येत्यर्थः तत्राच्छब्दस्य केवलस्य [illegible] शास्त्रेः भावात्स्यात्यैकदेशग्रहणं भविष्यतीति नार्थः पित उपसंख्यानेन जगदिति द्युतिगमिजुहोतीनां द्वे चेति क्विप् गमः क्वाविति मलोपः जनं गच्छतीति क्विप्

अनतो पदेशेन दहं तं स्यं नंतस्य... [illegible]

रूपनिर्ग्रहश्च शब्दस्य नांतरेण लौकिकं प्रयोगं तस्मिंश्च लौकिके प्रयोगे सानुबंधकानां प्रयोगो नास्तीति कृत्वा द्वितीयः प्रयोग उपास्यते कोसौ उपदेशः उपदेशे चैतदनुबंतं नास्तीतं यदि पुनरच्छब्दं ग्रहीत्वादीर्घत्वमुच्यते नैवं शक्यं इहापि प्रसज्येत जगत् जनगत् अपेक्ष ग्रहणे नानर्थकं सत्सेवमेतस्य न भविष्यति इहापि तर्हि न प्राप्नोति कृतवान्भुक्तवान् निति कृत्तर्हि स्यात पचन् यजन् न दैर्घ्यं भविष्यते अनिष्टं च प्राप्नोति इष्टं च न सिध्यति तस्मात् उपसंख्यानं कर्तव्यं अपकृन्ग गमेदीर्घत्वे ह्रस्वग्रहणं ॥ ॥

प्रवृत्तिरिति अच्छब्दो ग्रार्थवानित्यतस्तैर्दीर्घप्रसंगः तस्मादप्या [illegible] स्यति व्याप्तिलक्षणादेशप्रपसंगादच्छब्दं ग्रहीत्वादीर्घो विधानुमशक्य इत्युपसंख्यानं कर्तव्यमेव अन्येत्वसेवांतशब्दस्य संबंधोनत्वतुनेतिव्याचक्षाणामनुपोग्रहणं साधयंति। अपरेत्वंतग्रहणात्सामर्थ्यलब्धेतदंत विधावधिकलाघवयाकयंचिन दंतताग्रस्यते इति मन्यमाना अमनुपोग्रहणं व्याचक्षते अकृनगमांसनि बहवो गमयः गम्लृ गताविति धातुः णौ गमिरबोधने सनि चेतीणादेशो गमिः इ एवदिक इति वक्तव्यमिति इक आदेशः इङ्. श्चेनी इङादेशः ॥ तत्राविशेषात्सर्वप्रसंगे सत्याह ॥ ॥

अवंतेनामुके [illegible] न्तस्मात् अनुवंतलात् अवानिसादवेवतस्मात् अतो मित्युच्यते अनुनासिकोकारविशिष्टो... [illegible] ॥ २=

गमेर्दीर्घत्व इति इणादेश इङ् स्मृगमिरेकः एवादेशः इङ् उपलक्ष्यते तथा च भाष्यकृत् स्मरतो वृक्ष्यति अचः स्थाने यौ हनिगमी इति एवं चेणिगादेशस्यापि गमेरा
मने पर इडभावे दीर्घत्वेन भाव्यमित्याह । संजिगांसतीति संपूर्वो इमें सन् छांदसत्वादिडभावः लङ् सकर्मकत्वात्परस्मैपदं वुकुल छंदस्यमाङ्योगेपी सड्भावः त
स्मादिङ्ग्रहणमिति भाषायामनादेशस्य गमेर्दीर्घो निहत्सर्थमित्यर्थः छंदसि तु वर्णव्यत्ययेन ह्रस्वदीर्घः येतु इङ्ग्रहणमुपलक्षणार्थमिच्छंति स१
=भावकर्मणोरित्यात्मनेपदे गमेरिट्प्रसङ्गस्यापेक्षिति [redacted] इडभावात्कृतार्थे सनि दीर्घो भवतीति ज्ञेयं·२= सकर्मकत्वादिति· समो गम्यृच्छीत्यात्मनेपदं कर्मकादित्यनुवर्तनेस्तात्पर्यादेशपूर्ववत्सन इत्यात्मनेपदमित्यर्थः ।२=
गमेर्दीर्घत्वे इङ्ग्रहणं कर्तव्यं इङो गमेरपि तिवक्तव्यं इह माभूत् संजिगंसते वत्सो मात्रेति अग्रहणे ह्यनादेशस्यापि दीर्घप्रसंगः अक्रियमा
णे हीङ्ग्रहणेऽनादेशस्यापि दीर्घत्वं प्रसज्येत संजिगंसते वत्सो मात्रेति न वा छंदस्यनादेशस्यापि दीर्घत्वदर्शनादिङ्ग्रहणानर्थक्यं न
वा इङ्ग्रहणं कर्तव्यं किं कारणं छंदस्यनादेशस्यापि दीर्घत्वदर्शनात् छंदस्यनादेशस्यापि गमेर्दीर्घत्वं दृश्यते स्वर्गं लोकं जिगांसत् छंद सं२
स्यनादेशस्यापि गमेर्दीर्घत्वदर्शनादिङ्ग्रहणमनर्थकं यथैव तर्हि छंदस्यनादेशस्यापि गमेर्दीर्घत्वं भवति एवं भाषायामपि प्राप्नोति त
स्मादिङ्ग्रहणं कर्तव्यं न कर्तव्यं योगविभागः करिष्यते अचः सनि अजंतानां सनि दीर्घो भवति ततो हनिगम्योः हनिगम्योश्च सनि
दीर्घो भवति अच इत्येव अचः स्थाने यौ हनिगमी अयोपधाग्रहणमनुवर्तते उताहो न किं चातः सनि दीर्घ उपधाधिकारश्चेत्तत्र
जनप्रतिषेधः सनि दीर्घ उपधाधिकारश्चेत्तत्र जनस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥ ॥ ॥५॥
=प्रयोगादिः नचोपलक्षणत्वेन वा इङ्ग्रहणे अनादेशस्यापि दीर्घत्वदर्शनादिङ्ग्रहणमनर्थकमिति भाष्यस्योक्तिसंभवाभावः। इणादेशगमेश्छंदसि प्रयोगस्य सर्थपक्षुक्तिरेवनतन्नाशुभकल्पनात्।१=
तन्मतेन इणादेशस्य गमेश्छंदसि प्रयोगः योगविभाग इति अच सनीत्येको योगः तत्र दीर्घश्रुत्या च परिभाषोपस्थानादजंतं दीर्घे सिद्धे इङ्ग्रहणमुत्तरार्थं वि
ज्ञायते अचः स्थाने इति संभवात् हनिगमिरेवात्र विशेष्यते न तु हनिः सह निर्देशात् उभयोपादानं ॥ ॥ ॥ श्री ॥

= ननु द्विवेपि प्राप्तिः यस्याः शपेसवास्यानषष्ठीतस्यावथाम्प्रयलीयत्वाद्दृड्याद्देशएवदनविष्यतितकथंदोषोभावनंभतआह छ्वोरिती ति यथाफलीसवगुरुमागमोन्यआदेशः।९= =अथपरेसमादेशःसंनवासदिभावाद्यस्यापिन्निरत्तोसर्वादेशवारणयाआजरिएकर्तव्यमितसवश्चे =

चिचीषतीति अत्रचकारस्पदीर्घः प्राप्नोति उपधाधिकारादजंतस्ययाउपधातस्यादीर्घ इतिसूत्रार्थे व्यवस्थापनात् हनिगम्योर्दीर्घमिति अचश्चेत्यत्रतच्छेषप क्षेग्रा
श्रीयमाणेइहाज्ग्रहणं हनिगम्पर्थेकर्त्तव्यमित्यर्थः उक्तमेतदिति नत्वच्छेषोनापितदपवादः किंतर्हि द्वितीयाषष्ठीमदेशेषु प्रादुर्भाव्यते नत्रविशेषणविशेष्य
भावस्ययथेष्टत्वाद्धनिगमिभ्यामज्विशेष्यते इतिसिद्धम् छ्वोःशूडनुनासिकेच अथेति छ्वोरितिएकापिषष्ठी हयहणकवाक्यस्थानाप्रक्रियावाक्ये संबंधिभेदाद्भि
द्यते क्वचित्स्थानषष्ठी क्वचिदवयवषष्ठी यथाफलिपाटिनमिमनिजनांगुक्पटिनाकिधनश्चेतिभावः अस्त्वि ति रूपभेदाभावादंगस्ययोवकारस्तस्यानुना

देवादिकस्यासतिग-
एत्वात्कर्तरिप्रयोगः

अत्रोपस्येलिनेन
कध्यवसतात्रिता

चिचीषति तुष्टूषतीत्येवंमर्थम् एवंतर्हिनिवृत्तं अनधिकारेउक्तं किमुक्तं हनिगम्योर्दीर्घत्वे ज्ग्रहणमिति नैषदोषः उक्तमेतत् ह्रस्वोदीर्घः स्यु
त इतियत्रब्रूयात् अचइत्येतत्तत्रोपस्थितं द्रष्टव्यं इति छ्वोःशूडनुनासिकेच अथ तुशादिः कस्मान्नभवति उपादिष्टितभवतीत्यादिः प्राप्नोति
कस्यपुनरादिः वकारस्य अपृक्तवकारस्य कथमितिपत्तिः लोपोव्योर्वलीतिलोपोभविष्यति नैवंशक्यं ज्वरत्वरेत्यविमवामुपधाया श्चेति
दावूटौस्यातां एवंतर्हिनेषरितत्कस्तर्हिठित् यदितर्हिठित्धात्वोःतः पट इतिएतस्येधत्सूट्स्त्विमिति वृद्धिर्नप्राप्नोति॥ ॥ ॥

= भिन्नजातीयकत्वेन समानफलकत्वाभावोऽभ्यते समानफलकत्वविरोधयोरेववाध्यबाधकभावस्यसनातनत्वात् तद्विजातीयस्यापितत्कस्यबाधकस्य समानफलकतामात्रेणवाधकत्वं नातन्मतमवाहोनुगेदीर्घत्वं विदीर्घः कितइतिभाष्यादिदोषोऽत्राकुचिन्तिनदवि =

सिकाटौप्रत्ययेपरे क्वौ कृत्वा टौच परतः तुट् इतिसूत्रार्थोऽथ यणादकारस्यादिरूट् भवति लोपोभविष्यतीति ननु नाप्राप्तेलोपे आरभ्यमाणस्तूठ् लोपस्यबाधकः प्रा
प्नोति अत्रकेचिदाहुः भिन्नजातीयकत्वादागमेनादेशो नबाध्यते यथाऽदभिक्षा हलणभ्यो दीर्घतां क्लवलः कौदिन्या येतिदण्डः कम्बलोनबाधकः अन्येत्वाहुः व्य क्तोपदा
र्थैः शक्तिव्यक्तिलक्षणप्रवर्त्तनात्कृतेयद्वलोपलक्षणं तदकृतार्थे नचतस्मिन्नप्राप्ते तुडारभ्यते इतितत्स्वचनेतएवञ्चकृतेतुठियद्वलोपशास्त्रं तदेववाध्यते सं
सर्गिभेदाद्विवकारोभिद्यते। दावूटाविति आगमिभेदादेकोवकारात्पूर्वेतुठ्स्यादपरउपधाया इतिदोषः वृद्धिर्नप्राप्नोतीति रितस्तत्रनिर्देशादस्यचठित्वात्॥ ॥

चर्त्वे कृते इति धौत इत्यत्र वकारस्योठि कृते ठकारस्य खरि चेति चर्त्वे क्रियते कृते चर्त्वे एत्वे धत्तु स्थितिस्यात्रानुकृत इति भावः । असिद्धं चर्त्वमिति पूर्वत्रासिद्धमितिरी

त्या एतानुकरणे चर्त्वमसिद्धमित्येतेष धत्तु स्थितिस्य बाह ऊठित्यस्यो दोग्रहणं आश्रयादिति एत्वे धत्तु स्थिति अत्रो ठ एत्वकृत चर्त्वस्यानुकरणानिर्देशस्त

त्र चर्त्वस्याश्रयासिद्धत्वमित्यर्थः अस्ति चान्यदिति ततस्तस्यैव सू चे निर्दे शोपपुरुः तत्रोभयोरिति धौत इत्यादावूठि कृते चर्त्वे च यद्दकारान्तं कृ पेयच

बाह ऊठित्यत्र ठकारस्य जश्त्वे बावसानं इति चर्त्वे तयोः सामान्येनैत्वे धत्तु स्थितिस्यत्र निर्देश इति मन्यते उभयोस्तु ठिले ठकारस्यैव जश्त्वे च त्वे च कृते एत्वे धत्तु

[illegible]

चर्त्वे कृते भविष्यति असिद्धं चर्त्वं तस्यासिद्धत्वान्नमाप्नोति आश्रयात्सिद्धत्वं भविष्यति असमस्मिन्नाश्रयात्सि

द्धत्वं स्यात[redacted] अस्ति चान्यः बाह ऊठिति एषो पिठित्करिष्यते तत्रोभयोश्चर्त्वे कृते आश्रयात्सिद्धत्वं भविष्यति अ

थ क्रित्ग्रहणमनुवर्तते उताहो न किं चातः मूर्छ्वेः क्रि दधिकारश्चेत् छः ष त्वं मूर्छ्वेः क्रि दधिकारश्चेत् छः षत्वं व

क्तव्यं प्रष्टा प्रष्टुं प्रष्टव्यं तुक् प्रसंगश्च तुक् च प्रसज्येत ॥ ॥ ॥

[illegible]

श्चिति निर्देशोपपादनान्न किं चिच्चर्त्वस्याश्रयात्सिद्धत्वे प्रयोजनं दृश्यते इति चिंत्यमेतत् अथेति स्वरितत्वप्रतिज्ञानस्यव्याख्यानाधीनत्वादनुवृत्तौ छशोः ष इति छग्र

हणा लिंगस्य दर्शनान्निह नौ दिव उठिति तपरकरणालिंगदर्शनाच्च प्रश्नः मूर्छ्वेः इति इह क्रि दधिकारे क्रि ति तजादौ शकाराभावात्षत्वे छग्रहणं कर्तव्यं क्रित

स्त्वनन्नुवृत्तौ क्रि तिवा क्रि ति वा नेन शकारो विधीयते इति षत्वविधौ छग्रहणं एव कृनकर्तव्यं भवति तुक्प्रसंगश्चेति क्रियमाणोपि षत्वविधौ छग्रहणे पू

र्वत्रासिद्धमिति षत्वस्यासिद्धत्वात्तुकि सति प्रतृष्टेति माप्नोतीत्यर्थः अस्य तु शकारस्यासिद्धत्वात्तुक्न भवति ॥ ॥ ॥

पाठकर्यैजनाधस्य

भा०कै०६ निवृत्ते पीति परमपि शत्वं वाधित्वा वर्णाश्रयत्वादंतरंगत्वात्तुकू प्राप्नोति वार्णादांगं बलीय इत्येतच्चांगवार्णयोर्युगपत्प्राप्तावुपतिष्ठते इति तुकोऽश्रवणायसतुकूछनि
१४५ र्देशः कृत्ने वइत्यर्थः नन्वेवमपीति नानर्थके लोंत्यविधिरिति परिभाषाप्रयोजनाभावादनादृता सतुक्केनचछकारेणागविशेषणान्तं दंत विधौ सत्वंगस्यार्थ
वत्वादलोंत्यस्यप्रसंगः सन्निपातग्रहणसामर्थ्यादिति अलोंत्यविधौ सति सतुक्केदेशानर्थकः स्यात् वांछतिनिवृत्त्यर्थत्वान्नानर्थक इति चेत्वृक्ष्यत एतत्
यथालक्षणमप्रयुक्तइति इत्सुछयतेरितिपुंजेछार्यतीतिपुछंकर्मण्यण् एषोदरादित्वाद्धात्वपपदयोष्टिलोपः पुछमुदस्यतीतिणिड् ततः क्विप् सतकारश्च
=पुरार्दृ० कारांतोगुरस्य येवाचीनरास धात्वमदमो दिति १= यथालक्षणमिति एतदोर्यैद्या अरवास्येतनयायं त्वपदाद गतजुक्तएतआध्यादित्वमिकृत्यति १=नत्रकायेभाव्यमान वादेवमवर्णास्यनयाहकाणिक्रयत्नाणेफत्वः स्यादनआर तत्प्रति १= स्यछस्य
निवृत्तेपि वैकि ग्रहणे अवश्यमत्रतुगभावार्थो यत्नः कर्त्तव्यः अंतरंगत्वाद्धितुकूप्राप्नोति छ्वोरितितु कासह सन्निपातग्रहणं विज्ञायते ननुच ए
वमपि अंत्यस्यप्राप्नोति सन्निपातग्रहणसामर्थ्यात्सर्वस्य भविष्यति एवमप्यंगस्यप्राप्नोति निर्दिश्यमानस्यादेशाभवंतीति एवं मंगस्य न भविष्यति य
द्येवं उत्पुछयतेरप्रत्ययः उत्पुडितिप्राप्नोति उत्पुडितिचेष्यते तथा वांछतेरप्रत्ययः वान्वांशौ वांशाइति न सिध्यति यथालक्षणमप्रयुक्ते तत्र
त्वेनावाच्विशेषः अनुवर्त्तमानावैकि तयग्रहणे छः षत्वं वृत्तम् तत्र चापि सन्निपातग्रहणं विज्ञेयं निवृत्ते दिव उठ् भावः अथ निवृत्ते दिव उठ्भा
वः प्राप्नोति द्युभ्यां द्युभिः अत्रकथं द्युभ्यां द्युभिरिति उठि कृते दिव उदित्युत्वं भविष्यति न सिध्यति अंतर्यन्तोदीर्घस्य दीर्घः प्राप्नोति ॥ ॥

रेहृते षत्वे जश्त्वे चोत्पुडितिभवति यदा तु केवलः छः स्थानी तदा छस्य शकारे कृते तस्य च संयोगांतत्वात्लोपे तकारस्य श्रवणं सिध्यति तथेति तकारसहितस्य छस्य
स्थानिनो निर्देशात्केवलस्य शकारो न प्राप्नोति यथालक्षणमिति उत्पुडिति वांछ विति चा व्यस्तित्यर्थः अथवा प्रयुक्तेन किंचिल्लक्षणं प्रवर्त्तते प्रयुक्तानामन्वाख्या
नारंभात् दिव उठ्भावः प्राप्नोतीति उठोवकाशः स्यूतः स्यूतवानिति उत्वस्यावकाशो विमलद्युअहरिति द्युभ्यामित्यादौ तु परत्वादूठ् प्रसंगः उत्वंभविष्यतीति पु एम०
नः प्रसंगविज्ञानादेकदेशविकृतस्यानन्यत्वात्तदीर्घः प्राप्नोतीति भाव्यमानोप्युकारः सवर्णान्न गृह्णातीति त्वेन उदितितपरत्वेनज्ञापनात् ॥ ॥ १४५

तदर्थमिति दीर्घस्यापि मात्रिकोयथास्यादितितत्परत्वं कृतं। किमुच्यते एतावान्विशेष इति यावता दिवादीनां यङ्लुगन्तानां तिबादिषु भेदो भवति उद्धिसति दिदेवीती
ति भवत्सततिनुदेदेतीति नैष दोषः छान्दसो यङ्लुक् न चैते छंदसि प्रयोगाद्दर्शनं भाषायां तु कृष्णुदीर्घः सार्वधातुके इति अत्र कृमृग्रहणात् ज्ञापकात्क्वचिदेव
यङ्लुक् भवति न सर्वत्र अन्यथा यङोचि चेत्यत्र छंदोग्रहणानुवृत्तिरनर्थिकैव स्यात् इति भाष्यकारस्य दर्शनं ॥ पुनरिति किंत्वग्रहणानुवृत्त्या वस्म

तदर्थं तत्परः क्रियते ॥ पुनः किं ग्रहणं प्रकृतम् अनुनासिकस्य क्विझलोः क्ङितीति यदि तदनुवर्तते अजहनगमां
सनि क्विझलोश्चेति क्विझलोरपि दीर्घत्वं प्राप्नोति झलि तावन्न दोषः सनमत्र झल्ग्रहणेन विशेषयिष्यामः सनि
झलादाविति क्वौ चाप्याचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति नानेन क्वौ दीर्घो भवतीति यदयं क्विब्वचिप्रच्छ्यायतस्तुकटप्रुजु
श्रीणां दीर्घोऽसम्प्रसारणं चेति दीर्घत्वं शास्ति ॥ ॥ इति श्रीमहाभाष्ये षष्ठस्य चतुर्थे पादे प्रथममाह्निकं ॥ ॥

=अनुनासिकस्येति· किमनेनानुनासिकस्येत्युक्तं ग्रहणस्यानुवृत्त्यसंबन्धेन विचारितः। अजहनगमामिति सन्नाचानियमाणमेव संभवात् ततः उत्तरस्य सनः किलाधिकाराभावात् निगम्योत्तरसंभवाद्येवं तनोतेर्विभाषेति दुतरस्य·क्रमस्येतीति तदुत्तरस्यैव पुनरप्यभिचार=

सापि तद्योगनिर्दिष्टस्यानुवृत्तिप्रसंगमत्वा प्रश्न इति सनि झलादाविति तेनेणिगादेशस्य गमेरजादौ सनि दीर्घो न भवति जिगमिषति अधिजिगमिषती
ति यदयमिति वाक्यकारेण चादिषु जन्तानां दीर्घत्वं शास्ति तेन ज्ञापयति मंडूकप्लुसादिभिर्न्यायैरिहैव क्विग्रहणं संबध्यते न पूर्वत्रेत्यर्थः ॥ ॥ क्विग्रहणमेवे
इत्युपाध्यायजैयटपुत्रकैयटकृते महाभाष्यप्रदीपे षष्ठाध्यायस्य चतुर्थे पादे प्रथममाह्निकम् ॥ ॥ श्री ॥७॥ ॥ तिङ्कापत्ताठः

=गणुग्रहणस्यमध्ये संबंधः क्वासनोर्दीर्घविधाने तेन नानुस्यातं अणन्तु निमित्तताक·अन्येसत भाव्यैवाक्रुद्ग्रहणमिति· क्विग्रहणसंबंधस्तु क्विग्रहणसंबंधार्थस्तु ना·यस्तु क्विझलोः क्विती तिसर्वमनुवर्तनार्थमिति बोध्यं·२=

=स्थाप्यमिति । ... [illegible] ... लोपेन ॥ ४ ॥

भा० कै० ६
१४६

असिद्धवत् । इह क्वचिदुपमानोपमेययोरभेदं विवक्षित्वा सामानाधिकरण्येन निर्देशः क्रियते ऽयं ब्रह्मदत्त इति । शास्त्रेऽपि षत्वतुकोरसिद्धः । ल्लिट् कित् । गोतो
णिदिति च । तत्र सामर्थ्यादतिदेशप्रतिपत्तिः । क्वचित्तु प्रतिपत्तिलाघवाय भेदोपक्रमे वतिना निर्देशः क्रियते ब्रह्मदत्तवदयमिति । इहाप्यसिद्धवदत्राभादिति । अन्ये
त्वाहुः स्वाश्रयमपि यथा स्यादित्येवमर्थं वत्करणं तेनेदं भवतु रिमत्वं स्वाश्रयेकदेशल्लचि आगतास्याये अभ्यासलोपो भवत इति । एतदपरे न मृष्यन्ति वा वतावति
देशस्यातिदेशिकाविरुद्धस्वाश्रयकार्यानिवृत्तिः सिद्धत्वासिद्धत्वयोर्विरोधात् कथं वतिना सिद्धत्वस्य प्रापणं कथं वासिद्धत्वासिद्धत्वयोर्विषयविभागोऽवगम्यते

=सत्स सतिवेति । अतिदेशस्वभाव ... [illegible] ... स्वाश्रयकार्यं सिद्धत्वं स्थानिकार्ये असिद्धत्वमिति विषय ... सति ॥ ... दुर्लभः विपरीत ...

असिद्धवदत्राभात् । असिद्धवचनं किमर्थं । असिद्धवचने उक्तं । किमुक्तं । तत्र तावदुक्तं षत्वतुकोरसिद्ध
वचनं आदेशलक्षणप्रतिषेधार्थमुत्सर्गलक्षणभावार्थं चेति । इहापि असिद्धवचनं आदेशलक्ष
णप्रतिषेधार्थं उत्सर्गलक्षणभावार्थं च । तत्र आदेशलक्षणप्रतिषेधार्थं तावत् आगहि जहि ॥ ॥

=वत्करणं स्थानिवत्त्वेऽवकरणं स्वाश्रयकार्यप्रतिपत्त्यर्थमित्युक्तं विरुध्येत ... [illegible] ... आह स्थानीति । ... [illegible] ...

स्थानिवद्भावादेव तु निमित्तस्य संज्ञा स्यादिति वत्करणं श्रुतिदेशगमयत्स्वाश्रयप्राप्त्यर्थं विज्ञायते । श्नसोरल्लोप इति तपरकरणाच्च लिङ्गात् क्वचित् सिद्धत्वं शक्य
मनुमातुं अन्यथा आस्तामासन्नित्याद्यवाटो सिद्धत्वाल्लोपाप्रसङ्गात् किं तपरत्वेन । असिद्धवचनं किमर्थमिति । इह शास्त्रस्य कार्यार्थत्वात् कार्यस्य साधनस्य चासिद्ध
त्वेन भाव्यं तदसिद्धत्वापेक्षानिनो निवर्तत्वाल्लक्षणं कार्येन प्राप्नोति इत्यस्य व्याप्तिमत्वात् प्रश्नः । इतरो व्यापकत्वाच्छास्त्रासिद्धत्वं प्रदेशान्तरे एव स्थापितमन्य
मानः आह असिद्धवचन उक्तमिति । उत्सर्गशब्देन सामान्यविषयत्वसाधर्म्यात् स्थान्यभिधीयते । आगहीति शपो लुकि कृते छन्दसीति लुकि जहीति । हन्तेर्जः ॥ राम० १४६

=... [illegible] ... लोपः ... इत्यादि ... ॥ ४ ॥

गतमिति अवुपयवलोपिनामतोलोपोनास्तीसेनत्वरिमावार्थं उपदेशग्रहणानुवृत्त्या भाष्यकारः संपादयिष्यति एधीति परत्वान्नित्यत्वाच्च पूर्वमेत्वं शाधीत्यत्रापि
नित्यत्वात्पूर्वं शाभावोऽसिद्धत्वाच्च धित्वेनास्ति स्थानिवद्भावः अथात्रग्रहणमिति यथांगस्येत्यादयोधिकाराअव धुपादानमंतरेण पिध्यास्यां नात्र विधि
ष्ठावधयोविज्ञायंतेतथासिद्धवदधिकारोप्याभाद्विज्ञायते तत्राभाद्ग्रहणस्यविषयावधारणार्थत्वादत्रग्रहणं नकर्त्तव्यमित्यर्थः अत्रग्रहणं विषयार्थं

=गतमित्याद्यसिद्धवत्त्वाभावं विनापि सिध्यतीत्याह अवयवेति ॥ परत्वादिति अपवादत्वं तु न हनेर्धिभावेस्थानिवद्भावेन निमित्तसद्भावादेत्वशाभावयोः सावकाशत्वात् प्रतिपादयिष्यते चेयं नीतिर्दर्शयते दिगिति दीस्यत्वमेवेत्याह ॥

गतं गतवानिति अनुनासिकलोपेञभावे च कृते अतोलोपः अतो हेरिति च प्राप्नोति असिद्धत्वान्न भव
ति उत्सर्गलक्षणभावार्थं च एधि शाधीति अस्तिशास्योः एत्वशाभावयोः कृतयोः हुझल्भ्यो हेर्धित्वं न
प्राप्नोति असिद्धत्वाद्भवति अथात्रग्रहणं किमर्थं अत्रग्रहणं विषयार्थं विषयं प्रति निर्दिश्यते अ
त्रैतस्मिन्नाभाच्छास्त्रे आभाच्छास्त्रमसिद्धं यथा स्यात् इह मा भूत् अभाजि रागः उपबर्हणमिति ॥१०॥

मिति विधिस्थो यो विषयः समानलक्षणस्तन्निर्देशार्थं तेन समानाश्रयमसिद्धं व्याश्रयं तु सिद्धमित्येषोऽर्थो वार्त्तिककारस्याभिमतः भाष्यकारो मुमेवार्थं प
रत्वात्स्थापयिष्यति संप्रति त्वाभा द्ग्रहणमधिकारस्यप्रतिपत्तिलाघवाया वधुपादानार्थं मत्वा सिद्धवद्भावस्याभाच्छास्त्रमेव विषयोऽत्रग्रहणेन निर्दिश्यते इति
व्याचष्टे अभाजि राग इति भंजेश्च चिणि रंजेश्च घञि च भावकरणयोरिति नलोपोऽत उपधाया इति वृद्धौ कृतेऽस्यां नासिद्धो भवति उपबर्हणमिति बृहिवृद्धौ इ
दित्सस्य बृं हेरच्यनिटीति नलोपो गुणो सिद्धो भवति ॥ ॥ ॥

भा०कौ०६ कानिपुनरिति अन्यथासिद्धिमलापछति शासहाविति इह इत्वबाधनाय शासिरेवादेशः शासो विधीयते ततोऽलं तत्वासिद्धं धित्वमित्यर्थः धिचेति
१४७ सस्यलोप इतिधि सकारे सिचो लोप इति नाश्रीयते चकाधीत्येव भवतीति निर्दोष्यते एत्वमपीति घ्वसोरेद्धलोप इत्यस्य लोपस्यापवादो ऽकारस्य स्थाने एत्वं

कानिपुनरस्य योगस्य प्रयोजनानि प्रयोजनं शेत्वं धित्वे शाभावएत्वं च धित्वे प्रयोजनं एधि शाधीति अस्ति शास्सो रेत्व शाभावयोः कृत
योः ऽल्लस्यसंगधित्वं प्राप्नोति असिद्धत्वाद्भवति शाभावस्तावत्प्रयोजयति एवं वक्ष्यामि शासहौ शाहाविति यत्वभूतः सकारः तत्रसा
त्धित्वं धिचेति सकारस्य लोपः अथवा शाहाविति वक्ष्यामि एवमपि सकारस्य प्राप्नोति उपधाया इति वर्त्तते तत्र उपधाया आत्वे कृते सा
त्धित्वं धिचेति सस्य लोपः अथवा नहा विति वक्ष्यामि तत्रेत्वप्रति षिद्धे सात् धित्वं धिचेति सकार लोपः एत्वमपि लोपापवादो विज्ञा
(=एत्वस्य सकारस्यानिकृते सका=) स्यते नच सकारस्य लोपः प्राप्नोति करोते र्हि लोप उत्वे प्रयोजनं कुर्विसत्र हिलोपे कृते सार्वधातुके परे उकार इति उत्वं न प्राप्नोति अ
(=रस्यादर्शनं लोपश्रुयते=धि=) (=चेति सकारस्य लोपस्तु नभवत्येव ४०=) सिद्धत्वाद्भवति एतदपि नास्ति प्रयोजनं वक्ष्यति तत्र सार्वधातुक ग्रहणस्य प्रयोजनं सार्वधातुके भूतपूर्वे मात्रेपि यथास्यादुत्वं तास्ति =उतस्सार्वधातुकपर =लाज्ञा उत्तेरत्तिसत्र ४८=
लोपे णत्व णादेशा अज्झल्धौ तत्लोप अस्तिलोप इण्ययणादेशः अज्झत्धि धौ प्रयो अकारिएहि इति तल्लोपे कृते लुङ्गीतिअड़ाटौ जनै
नप्राप्नुतः असिद्धत्वाद्भवतः अस्तिलोप इणाश्च यणादेशः प्रयोजनं आसन् आयन् इणस्योः यण् लोपयोः कृतयोः अनजादि
त्वादाट् न प्राप्नोति असिद्धत्वाद्भवं अस्तिलोपस्तावन्नप्रयोजयति आचार्य प्रवृत्तिर्ज्ञापयति लोपाद्दाट् बलीयानिति॥ ॥

विधीयते घ्वसोरेत्लोप इत्यस्य विषया यस्मान्नुवर्त्ते नात्रेन लोपविषय एत्वं भवतीत्यर्थः संपद्यते तदाह नचसकारस्येति कुर्वि कृउहि इति स्थिते हिलुकः परत्वात्प्रा राम०
गुणः उत्वाच्च प्राङ्ङित्वाद्धिलुक् कृत उत्वं न प्राप्नोति इति असिद्धत्वान्नु हिलुको भवति तलोपे कृत इति नित्यत्वात्॥ ॥श्री॥ ॥७॥ १४०

यस्यमिति तपरकरणस्य प्रयोजनमास्तामास न्निस्यादौ आरिकृते वार्णादांगं बलीय इत्येकादेशं बाधित्वा माभूदाकारस्य लोप इति यदि प्राप्तोपः स्यात्ततोऽनजादित्वाद्
टो भावात्तल्लोपनिवृत्त्ययेतपरत्वेन कृते यंस्यादित्यर्थः एरनेकाच इति आट्मंतरेणानेकाजिरान भवतीति पूर्वे माडुवतीत्यनुमीयते ईयतुरित्यादौ योगविभागमंतरेणायणः
सिद्धत्वादाद्विध्यर्थमेव योगविभागो विज्ञायते ते ननि त्वोपियणादेशोऽकृत आटि न भवति तत्रोपदेशावस्थायामिति अंतरंगानपि विधीन्बाधित्वा लुङ घुपदेश
एवाडाटौ भवत इत्यर्थः अथवेति आर्धधातुकग्रहणानुवृत्तिसामर्थ्यादकृते षु लुङादेशेषु लावस्थायां लब्धार्धधातुकसंज्ञायां अडाटौ भवत इत्यर्थः सर्वथेति त्रिघपि

[illegible]

यस्यं श्नसोरल्लोप इति तपरं करोति इणयणादेशमपि न प्रयोजयति यणादेशो योगविभागः करिष्यते इणः यण् भवति ततः एरनेकाचः एरने
काचः इणो यण् भवति ततः असंयोगपूर्वस्य असंयोगपूर्वस्य यण् भवति एरनेकाच इत्येव सर्वेषामेषपरिहारः उपदेश इति वचने तत्रोपदेशावस्था
यामेवाडाटौ भवतः अथवा आर्धधातुक इति वचने अपवाल्लुङ् लुङ्क्ष्वदिति हि लकारको निर्देशः लुङादिषु लकारादिष्विति सर्वथा ऐज्यत इत्यो
प्यत इति न सिध्यति वक्ष्यते तदजादीनामटासिद्धमिति अनुनासिकलोपो हिलोपाल्लोपयोर्जभाव अनुनासिकलोपो हि पाल्लोपयोर्जभा
वस्य प्रयोजनं आगहि जहि गतः गतवानिति अनुनासिकलोपे कृते जभावे च कृते तो हेरतो लोप इति च लोपः प्राप्नोति असिद्धत्वान्न
भवति अनुनासिकलोपस्तावन्न प्रयोजयति अल्लोपे उपदेश इति वचने यद्युपदेश इति वचनेऽन्विनुतः रुणः तः अत्रनप्राप्नोति नैष दोषः॥ [illegible]

परिहारे युज्यादीनां लावस्थायां संप्रसारणाभावादनजादित्वादाटो भावादट् प्राप्नोतीत्यर्थः अटासिद्धमिति आटश्चेति क्रियते ईतीत्यधिकाराच्च हलि च अभावः कथ
मापन्नासन्निति यावते णस्तो यरत्लोपयोः कृतयोर्वृद्धिर्नास्ति। अंतरंगत्वाद्वृद्धिर्भविष्यतीति अदोषः नानाश्रयत्वाच्च वार्णादांगं बलीय इति नास्ति कृतायां वृद्धावासन्नि
तितं प्रकरणादाकारलोपाभावः इणोऽवृद्धे ऐकारस्य यण् न भविष्यती त्वोयणए रिति योगविभागा दिकारांतस्येणो यत्विधानान्न दभावाच्चायादेशे कृते आपन्निति भ
[illegible] यत्वंतेन दटश्चेति [illegible] ऐविष्यति॥ ॥

आर्धधातुकोपदेश इति आर्धधातुकोपदेशकाले यदकारान्तमङ्गं तस्यार्धधातुके परतो लोप इति सूत्रार्थः तत्र चिण्वित्कृदर्थयोरचेत्युप्रत्ययसन्नियोगेनाकारस्य
विधानाददकारान्तत्वं चिण्वित्कृदर्थयोरार्धधातुकोपदेशे भवतीति सिध्यत्यल्लोपस्तस्य च परनिमित्तत्वात्स्थानिवद्भावाल्लघूपधगुणाभावः प्रत्ययादित्युभ
योः शेष इति समुदायापेक्षणात् असंयोगपूर्वादित्यत्र तु भेदेनापेक्षणादानन्तर्याद् उत इति संबध्यते न त्वत इति संख्यातानुदेशो माभूदिति यद्य
पि प्रयोजनाख्यानपरत्वाद्वाक्यस्य यथासंख्याभावस्तथापि क्रमस्यान्यत्र व्यवस्थाहेतुत्वदर्शनादिहापि तदाशंका स्यादिति तन्निवारणायैवं निर्देशः कृ

=नन्वनंतरस्येतिन्यायादुत इत्यस्यैव शेषः स्यादत आह· समुदायेति· २=यथासंख्येति· शास्त्रीयकार्यरूपपरिभाषाप्रवृत्तेरिति भावः· अन्यत्रेति· शत्रुं मित्रं विपत्तिं च जय रंजय भंजयेत्यादौ· १=अप्रत्ययसन्नियोगेनेति· सन्नियोगशिष्टत्वेपि आर्धधातुकोपदेशका

नोपदेशग्रहणेन प्रकृतिरभिसंबध्यते किंतर्ह्यार्द्धधातुकमभिसंबध्यते आर्धधातुकोपदेशे यदकारान्तमिति जभावश्चापि न प्रयोजयति हिलो
पे योगविभागः करिष्यते अतो हेः ततः उतश्च हेर्लुग् भवतीति ततः प्रत्ययात् प्रत्ययादिति उभयोः शेषः अपरक्रमार्थं अनुनासिकलोपो हि
लोपाल्लोपप्रयोजनं भावश्चेत्युच्यते नानुनासिकलोपजभावौ अल्लोपहिलोपयोरिसिद्धौ चैतत् संख्यातानुदेशो माभूदिति अनुनासिकलो
पो हिलोपे प्रयोजयति मं ङ्किताभिरागहि रोहिदश्व उरहागहि मरुद्भिरग्न आगहि संप्रसारणमवर्णलोपे प्रयोजनं मघोनः पश्य मघोना म
घोने संप्रसारणे कृते यस्येति लोपः प्राप्नोति असिद्धत्वान्न भवति नैतदस्ति प्रयोजनं वक्ष्यत्येतत् मघवन्शब्दोऽव्युत्पन्नं प्रातिपदिकं इति रे

१भावः आल्लोपे प्रयोजनं किंस्विदुक्तं प्रथमं रथ आपः॥ ॥ ॥

तः आगहि इति अत्रापि प्रत्ययादित्यस्योभयोः शेषत्वाद्धेर्लुग्भावः सिध्यति मघोन इति मघमस्यास्तीति विग्रहे छन्दसीवनिपौ चेति वनिप् असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे इति प
रिभाषया संप्रसारणस्यासिद्धत्वं नास्ति एषा हि परिभाषा वाहऊठ्सूत्रे ज्ञापिता तत्र दाभ्याम् इत्यादौ द्वितीयान्तस्याप्रवर्तमाना यां अकारलोपसंप्रसारणयोरसिद्धत्वादन्तरङ्गबहिरङ्गयो
र्युगपदनुपस्थानान्नाजानन्तर्य इति प्रतिषेधाद्वा अव्युत्पन्नमिति ततश्च तद्धितविधीयमानोकारलोपो न भवति व्याश्रयत्वादसिद्धत्वमपि न स्यादित्यव्युत्पत्तिपक्ष एव

१वाश्रयणीयः॥ ॥श्री॥ ॥

=परत्वादिति· कृते गुणे उओ्पस्य भाव का प्रत्याधेन नास्ति न्यायस्यानवकाशत्वम् गुणकर्त्तव्यस्य अपवादत्वाभावात्त्वेन व्यवस्थेति भावः। गुणसंज्ञा तरंगत्वेन· सति सार्वधातुके पश्चाउकारे कृते डओपयुग्मयोर्युगपत्प्रवृत्तेः। प्रकृतिप्रत्ययविशेषापेक्षाविनानयोः समत्वात्· विप्रतिषाद्गुणबहिर्भावोदेशात्र ङं·ते प्रसम विशेषाभे गुणप्रकल्पं पेक्षा विप्रतिषेधादेन नोभ्त्त्य ह्र·४=

रेभावे कृते इति नित्यत्वात्तनिरूचेति सार्वधातुके यापः श्नोर्द्विर्वचनेर्घोगीतीत्य निषेधाद्दाकारलोपः वार्त्तिककर्त्तरीके युप्रयोजने युप्रत्याख्याने युश्नोक वार्त्तिकका
रो कप्रयोजनो पक्षे युः उनुकृञ इति सार्वधातुके परे इति अयसार्वधातुक एव परतः कस्मादुत्वं न क्रियते नैवं शक्यं उकारलोप एव सत्युत्वं स्यात् कुरूत इत्यादौ
तु विकरणेन व्यवधानान्न स्यात् कुर्वे इत्यादावपि स्थानिवद्भावाद्व्यवधानमिति चेत् न वचनादीदृशव्यवधानमाश्रीयते ननु च सार्वधातुकपर उकार इत्याश्रीय
माणे नित्यत्वात्कृते प्युकारलोपे तल्लोपस्य स्थानिवद्भावाद् उत्वं भवि ष्यति पर त्वात् गुणे कृते उकारलोपः न तत्र स्थानादेशाद् चः पूर्वस्यविधाव स्येवस्थानिवद्भावः

=ननु पूर्वमनुकारलोपपश्चाद्गुणेऽकारस्यादेशाद्वः पूर्वस्य त्वविधानात्कथं स्थानिवत्वमत आह· भवेत्ति·१= ×उकारे× =तथा च वचना दुकारव्यवधानं सहिष्यत इति भावः।३= ईदृशमिति· स्थानिवद्भावकृतं तत्तु श्रौतमित्यर्थः।२=

रेभावे कृते आतो लोप इटि चेत्याकारलोपो न प्राप्नोति असिद्धत्वाद्भवति एतदपि नास्ति प्रयोजनं छान्दसो रेभावः लिट् च छन्दसि सार्वधातुकमपि
भवति तत्र सार्वधातुकमपित् ङिद्वदिति ङित्वं श्नाभ्यस्तयोरात इति आकारलोपो भवति यदि तर्हि अयं योगो नास्ति उनुकृञः कथमोर्विनिव
त्तौ इह कुर्वः कुर्मः कुर्यादिति उकारलोपे कृते सार्वधातुके परे इति उत्वं न प्राप्नोति णेरपि चेटि कथं हि निवृत्तिः इह च कारयतेः कारिष्यते णेरनिटीति
णिलोपो न प्राप्नोति अभुवन्तस्य योगमिमं स्याल्लुङ्चि णेर्नुकथं न तरस्य इह चाकारितरां अहारितरां इति चिणो उत्तरस्य तरस्य लुक् कथं न स्या
१५त् च भगवान्कृतवांस्तु तदर्थं तेन न भवेदिटि णेर्विनिवृत्तिः॥ ॥ ॥

=उत्वोप्युत्वलनदूपन्नुरूतं समत्वा=
=विपरितत्त्वमत इति भावः।३=

प्रत्ययलक्षणं तु वर्णाश्रयत्वान्माभूत् एवं तर्हि परिहारान्तरस्य वक्ष्यमाणत्वात् स्थानिवत्त्वं भाष्यकृता नाश्रितं अथवा नित्यत्वात्पूर्वमुकारलोपः पश्चाद्गुणः कृते ह्युकारलो
पे प्रत्ययलक्षणमिति गुणेन भाव्यं ततो लक्षणान्तरेण च प्राप्नुवन्विधिरनित्य इति गुणस्यानित्यत्वं तत्र स्थानिवद्भावाद्यदिशाद्वः पूर्वोऽकार इति तद्विधौ नास्ति स्थानिवद्भावः ननु प्राश्र
यत्वादुकारलोपस्यासिद्धत्वं [redacted] न प्राप्नोति म्वोरुकारलोपविधानात्सार्वधातुके परत उत्वविधानात् नैतदस्ति मकारवकारादौ प्रत्यये उकारलोपविधानादसे
व समानाश्रयत्वं कीरिष्यत इति प्रकृतिप्रत्ययाश्रयत्वादिणिलोपयोः समानाश्रयत्वं च भगवानित्यादिनाप्रयोजननिराकरणं॥ ॥ ॥

भा०कौ०६
१४९

मेदे२

इट् चेति चकारेण णिल्लोपो विधीयते इत्यर्थः म्वोरिति अत उत्सार्वधातुके इत्यत्र म्वोर्ये चेत्यनुवर्त्तनात्कृते उकारलोपे तउलं मविष्यतीत्यर्थः मकारादि
भिन्नवाकैन सार्वधातुकस्य विशेषणात्कुर्मेत्यादावुक्ताभावः आरभ्यमाणेपीति अनेकपरिहाराश्रयणे प्रतिपत्तिगौरवं माभूदित्येवमर्थमारभ्यमाणेइ
त्यर्थः पपुषइति ननु चांतरंगत्वादिटाभाव्यं न च संप्रसारणे कृतेपीटो निवृत्तिः निमित्तापाये नैमित्तिकस्याप्यभाव इत्यस्याः परिभाषाया भाष्यकारेण
नाश्रयणात्तथा च चाविसन्नोक्तमिहान्ये चौप्रत्यंगस्य प्रतिषेधमारभंते तदिहापिसाध्यमित्यकारस्य निवृत्तावपि यणा घारेण निवर्त्तनाद्वैन दुक्तं त

इहसमस्ति च [redacted] सीयुट् नास्ति षुभावकर्मणो ह्यपरे शेऽन्नयग्रहदृशां वा चिण्वदिट् च किंच णिल्लोपश्च म्वोरपि ये च तथाप्यनुवर्त्तो
इहापि कुर्वः कुर्मः कुर्यादिति म्वोर्ये चेति एतदपि अनुवर्त्तिष्यते चिणलुकि च कृत एव हि लुक्स्यात् चिणलुक्यपि कृतं किं इहणमनुवर्त्त
ते कृप्रकृतं गमहनजनखनघसां लोपः क्ङित्यनङीति तद्वै सप्तमीनिर्दिष्टं षष्ठीनिर्दिष्टेन चेहार्थः चिणइत्येषा पंचमी इतीति सप्त
म्याः षष्ठी प्रकल्पयिष्यति तस्मादिसुत्तरस्येति उभयकल्पः कथमोर्विनिवृत्तौ णेरपि चेदि कथं हिनि वृत्तिः अनुवर्त्तन्त्वयोगमिमं स्या
लुकि चिणानुक्तं च न तद्रस्या चं भगवान्कृतवांस्तु तदर्थं तेन भवेदिरिणो विनिवृत्तिः म्वोरपि ये च तथाप्यनुवर्त्तौ चिणलुकि च कृत एव हि लु
क्स्यात् आरभ्यमाणेप्येतस्मिन्सुगोसि इष्टं वस्तु संप्रसारणमज्विधौ वसोः संप्रसारणमज्विधौ सिद्धं वक्तव्यं किंप्रयोजनं पपुषः पप्रपत्त स्त्रिषुः प
श्य निन्युषः पप्रपल्लेलुवुषः पुपुषइति वसोः संप्रसारणे कृते चीसाकारलोपादीनियथास्युरिति किं पुनः कारणं ॥ ॥ ॥

या श्वोरित्यत्रोक्तमव श्यमत्रतु गपावार्थोपलः कृतेयों तरंगादितुक्प्राप्तिरिति कृतेपि शकारे कृतस्यानुको निवृत्तिं मत्वा चैतदुक्तं एवं तर्हि नित्यशब्दः शोने
प्रविभज्याव पवेषु कल्पमानेष्टं तरंगभावोनास्तीति पापावुस्तु असरतिल्लिने नित्यत्वादिटं बाधित्वा संप्रसारणं भवसत्विधिलाच्च छान्निवृत्ताभावादिटोऽप्रसंगः
श्वयवासंप्रसारणं न हाश्रयं च बलीयो भवतीत्यत्र विषये पूर्वेमिट् न प्रवर्तते ॥ ॥ ॥श्री॥ ॥@॥ ॥

राम०
१४९

= नतु मदिभज्यान्यायमामेषिवदिदंगत्वाश्रीयर्निम्भिन समुदायांतर्गत निमित्तकत्वादिरोतंरंगत्वमस्त्येवेत्यन्नेत्यायोत्तेरिति ततस्याप्ति

चक्षुषः पश्य १ प पश्य। पश्य।

ता२ आभायायात्विद्धा यामस्येसत्रप्रसाययानमित्तिनैनुभसानभूतएपरिभाषयैसमाधेयं चोप्रसंगमतिषेधस्य परिभाषायामेव नासमर्थादि अभ्यावप्रविभज्यान्वाययाने

पप्सुषइति पप्सुं स्नोतीति जनसनेतिविट् विड्वनोरित्यात्वं तस्यासिद्धत्वादातो धातोरित्याकारलोपाप्रसंगः लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषात्वाद्वोपेनाश्रीयते अथवा त्रिप्रसंगात् खानयितेति खनो यङि द्विर्वचनात्परत्वाद्विभाषेत्यात्वे द्विर्वचनेचेति रूपं अधिकारेऽपीति ततश्चाभाद्ग्रहणं विषयार्थमत्रग्रहणं तु समानाश्रयत्वप्र

चो१ वि१

नसिध्यंतिबहिरंगलक्षणत्वादसिद्धत्वाच्च बहिरंगलक्षणं चैव हि वसुसंप्रसारणमसिद्धं च आत्वं यलोपाल्लोपयोः पप्सुषोनवाजान् चाखायिता चाखायितु आत्वं यलोपाल्लोपयोः सिद्धं वक्तव्यं किंप्रयोजनं पप्सुषो नवाजान् पप्सुषइत्यात्वस्यासिद्धत्वात् आतो धातोरित्याकारलोपो न प्राप्नोति चाखायिता चाखायितुमिति आत्वस्यासिद्धत्वाद्यस्य हल इति यलोपः प्राप्नोति समानाश्रयवचनात्सिद्धं समानाश्रयमसिद्धं भवति व्याश्रयं चैतत् इह तावत्पपुषः पश्य पतस्थुषः पश्य निन्युषः पश्य चिच्युषः पश्य पुपुवुषः पश्य लुलुवुषः पश्येति वसावाकारलोपादीनि वसुस्तत्तस्य विभक्तौ संप्रसारणं पप्सुषइतिवि इत्वं विडं तस्य विभक्तावाकारलोपः चाखायिता चाखायितुमिति यङात्वं यङः तस्य चार्द्धधातुके लोपइति किं वक्तव्यमेतत् नहि कथमनुच्यमानं गंस्यते अत्रग्रहणसामर्थ्यात् ननु चान्यत्र ग्रहणस्य प्रयोजनमुक्तं किमुक्तमत्रग्रहणं विषयार्थमिति अधिकारेऽप्येतत्सिद्धमिति इह पपुषः चिच्युषः लुलुवुषः द्वौ हे तू व्यपदिष्टौ बहिरंगलक्षणत्वं चेति तत्र भवेदसिद्धत्वं प्रत्युक्तं ॥ ॥

वचासिद्ध१

तिपन्निसिद्ध्यर्थं संपद्यते असिद्धत्वं प्रत्युक्तमिति समानाश्रयत्वपरिग्रहात् (अमलकमलाधिवासिनि मनसो वैमल्यदायिनि मनोज्ञे सुंदरगात्रि सुशी)

(१ले तव चरणांभोरुहं नमामि सदा ॥) ॥श्री॥ ॥७॥ ॥

भा०कौ०६
१५०

बहिरंगलक्षणं त्विति यद्यपि नाजानन्तर्ये इति अयमत्र निषेधो वृत्त इति तथापि परिभाषायाः कारणाभावात्प्रसंग एव नास्तीति भ्रमनिपादयितुमुपन्यासः प्रतिद्वं
द्विभाविनात्विति नहि वस्त्वन्तराणपेक्षमंतरंगं वा स्वभावसिद्धं किंचिदस्ति परस्परापेक्षया युगपत्प्राप्तौ तयोरवस्थानाद्यथा सोनइत्यत्र यणगुणयोः पुष
इत्यादौ तु युगपत्प्राप्तिर्नास्ति संप्रसारणप्राप्तिकाले आल्लोपादीनां निमित्ताभावादप्रसंगः आल्लोपप्राप्तिकाले च निर्वृत्तं संप्रसारणं तत्र स्वनिमित्तमेवाल्लो
पादीनां संप्रसारणमिति नास्ति परिभाषोपस्थानमित्यर्थः यद्येवं पचावेदमित्यादाव पिनाकृते आद्गुणे एत्यएइसैत्वं प्राप्नोतीति निमित्तनिमित्तिभावात्प
रिभाषाया अनुपस्थानप्रसंगः एवं तर्ह्यन्यथा व्याख्यायते असिद्धं बहिरंगमं[redacted]तरंग इसेषा परिभाषा वा ह उ॰ सत्रज्ञापितेत्यामा छात्त्वीया अ

×बहिरंग×८

बहिरंगलक्षणं तु नैव प्रसक्तं नैष दोषः बहिरंगमंतरंगमिति च प्रतिद्वंद्विभाविनावेतावर्थौ कथं सत्यंतरंगे बहिरंगं सति च बहिरंगे अं
तरंगं न चात्रांतरंगबहिरंगयोर्युगपत्समवस्थानमस्ति नानभिनिर्वृत्ते बहिरंगे अंतरंगं प्राप्नोति तत्र निमित्तमेव बहिरंगमंतरंगस्य इत्यत्र लो
पाल्लोपाभ्यायादेशेष्वपि सिद्धा वक्तव्याः प्रशाममप्यागतः प्रा. वेभिदप्यगतः प्रचेछिरप्यगतः (वागीश्वरीवाकुलदैवतन्तः) ॥

=तात्पर्यार्थः॥२=

यथा विप्रतिषेधे परं कार्यमित्यत्रोपसंख्यानापि संज्ञापरिभाषाणां कार्यकालत्वाद्धसंप्रसारणदेशकालाद्यमाछात्त्वीया आमाछात्त्वीयेषाल्लोपादिषु कर्त्तव्ये
षु असिद्धेति न प्रवर्त्तते तदप्रवृत्तौ चाल्लोपादीनि भवंतीति वा सार्थः पदान्यस्मिन्नर्थे योज्यंते सत्संतरंगइति बुध्यापेक्षितइत्यर्थः तत्र निमित्तमेवेति परिभाषाया
अप्रसिद्धत्वादप्रवृत्ताविति भावः वृत्तसंप्रसारणं चैकं परिभाषाया आल्लोपादीनां चाश्रयइति समानाश्रयत्वाद्वसिद्धत्वं परिभाषायाः प्रशममप्ये[illegible]ति इत्यत्र सा
सिद्धत्वाल्लघुपूर्वो मकारो न भवतीति अयादेशो न प्राप्नोति प्रवेभिदप्येति भिदेर्यङ. तात् णि च तत्र यंल्लोपस्यासिद्धत्वाल्लघुपूर्वा उपधा गुणोऽतिजत्र भवति यकारेण
((एवं यथा नादिसपादेशाप्रसंगः॥ ॥

=अथोत्तरत्र चाल्लोपस्यासिद्धभावः पंचमी[illegible]नवांकनीयः तस्यासिद्धत्वादिति बोध्यं ११= [illegible] इति अयं भावः अतिबंधबहिरंगमंतरंगमसद्बहिरंगस्य [illegible] निर्दिष्टत्वात् [illegible]
=वानभट्टि अभिदधाति तत्र [illegible] बहिरंगासिद्धत्वनिरूपकान्तरंगत्वा [illegible] ल्लोपादीनां [illegible] इति भावः [illegible]

राम०
१५०

प्रसज्ञनप्येति अदंताधिकारोस्त्ननगरीदेवुश्चेदेइतिपठ्यते तत्राल्लोपस्यासिद्धत्वादकारेणाव्यवधानाद्यादेशप्राप्तिः बभूवतुरितिभूञ्ञतुस्वुक्तस्यासिद्धत्वादुव
ङ्प्राप्नोति ननु च नाभात्रे उवङ्ङ्गारभ्यमाणस्तस्यापवादो भवति सत्यपि संभवे बाधनं भवतीत्येष न्यायः नैतदस्ति बाधकमपहृत्य वस्थायां यद्विधीयते तद्बाधके ननि
वर्तितेनप्रवर्त्तते उवङ् तु निरवकाशत्वात्प्रवर्त्तमानेवुकिअसिद्धत्वादात्मानमदर्शयन्न शक्यो बाधितुम् इति वुकि कृते तस्यासिद्धत्वात्प्रवर्त्तते ते

वुङ्

वु२

प्रसज्ञनप्यगतः प्रगदप्यगतः ह्रस्वयल्लोपाल्लोपानां असिद्धत्वात्तत्त्यपिलघुपूर्वादिस्सयादेशोनप्राप्नोति अत्राप्येषपरिहारः समानाश्र
यवचुनास्तिसिद्धमिति कथं णावेतविषयः णोल्यपि अयादेशः वुग्युटावुङ्यणोः सिद्धौ वक्तव्यौ बभूवतुः बभूवुः वुकोसिद्धत्वादुवङादेशःप्रा
प्नोति उपदिदीयाते युटोसिद्धत्वाद्यणादेशः प्राप्नोति वुकस्तावन्नवक्तव्यं वुकं नवक्ष्यामि एवं वक्ष्यामि भुवोलुङ्लिटोरू दुपधाया इति
अत्र उवङादेशे कृते याउपधा तस्याऊ भवति एवमपि कुतो नु खलु एतत् उवङादेशे कृते याउपधा तस्याउत्वं भविष्यति न पुनः सांप्रति
कीयाउपधातस्याःस्यात् भकारस्येति नैषदोषः ओरिति वर्त्तते तेनोवर्णस्यभविष्यति भवेत्सिद्धं बभूवतुः बभूवुः इदं न सिध्यति बभूव ब
भूविथेति किंकारणं गुणवृद्ध्योः कृतयोरुवर्णाभावर्त्त नात्रगुणवृद्धीप्राप्नुतः किंकारणं क्ङितिचेतिप्रतिषेधात् कथं कित्वं इंधिभव
<उपदिदीये>४ <संभवि>३ तिभ्यांचेति न ह्येकित्वं वयं प्रत्याचक्ष्महे वुका॥ ॥ ॥

=नचात्रोवधुपिउपधायांचेति=
=दीर्घमलिकोपेवभ्रवतुरित्याति=
=सिद्धिः।बहिरंगत्वपुकासिद्=
=वेनवल्लोपाभावेरितिभावः।३=

नोवर्णस्येति उवर्णस्योपधाया उद्भवति इत्येवमाश्रयणा उवङ् च कृते उवर्णउपधाभवतिनान्यथा इंधिभवतिभ्यांचेतिकित्वं प्रत्याख्यातमितिमत्वाह
।भवेत्सिद्धमिति न ह्येकित्वंवयमिति भुवोवुकोनित्यत्वादितिन्यायात्॥ ॥श्री॥ भ ॥७॥ ॥

भा०कौ०६ १५१

इहतु क्ङित्वेनेति क्ङितिचेतिगुणवृद्धिनिषेधादुवङ् चक्रतेउवर्णस्योत्वविधानात् स्यातामेवेति गुणग्रहणंप्रसंगोच्चारितं गुणस्येवलक्षणत्वात्सिध्यति
हिप्रतिषेधः नचैवेति अचोञ्णितीत्यत्रेकइत्यनुपस्थानादिग्लक्षणत्वाभावः ओरित्यत्रावर्णमिति अकारोकारयोरादुगेकनेउ सिउ स्थोश्चेति पूर्वैका
देशेननिर्देशात् इहापीति ओः सुपीत्यत्रावर्णस्यापिनिर्देशाद्यणप्रसंगः लोपोत्रेति परत्वादितिभावः आतोधातोरितिलोपस्यावकाशः संयोगपूर्वोका
णतोधातुः अकारप्रश्लेषस्योत्तरत्रावकाशः बभूववभूविथेति कीलालपइत्यत्रोभयप्रसंगेपरत्वादाकारलोपः विप्रतिषिद्धत्वंनभविष्यतीतिज्ञापयि
इहतुक्ङित्वेनवुक्प्रसार्यायते किंपुनरत्रन्याय्यं वुग्वचनमेवन्याय्यं सतिहिक्ङित्वेस्यातामेवात्रगुणवृद्धी किंकारणं इक्लक्षणयो
र्गुणवृद्ध्योः सप्रतिषेधः नचैषाइग्लक्षणावृद्धिः एवंतर्हि नार्थोवुकानापिक्ङित्वेन स्यातामत्रगुणवृद्धी गुणवृध्योः कृतयोः अवावोश्च
कृतयोःयाउपधातस्याउत्वंभविष्यति कथं ओरित्यत्रावर्णमपिप्रतिनिर्दिश्यते इहापितर्हिप्राप्नोतिकीलालपः पश्य शुभंयः
पश्येति लोपोत्रबाधकोभविष्यति कीलालपौ कीलालपाइति एवंतर्हि व्योरितिवर्त्ततेतेनउवर्णंविशेषयिष्यामः व्योः ओरिति
इहेदानीमोरित्यनुवर्त्ततेव्योरितिनिवृत्तं शुटश्चापिनवक्तव्य युड्वचनसामर्थ्यात्रभविष्यति अस्त्यन्यत् युड्वचनेप्रयोजनं
×इहतर्हिप्राप्नोति×२ ९किं द्वयोर्यकारयोः श्रवणंयथास्यात्॥ ॥ ॥
ष्यति कीलालपाविति असर्वनामस्थानइत्यनुवर्त्तनादुसंज्ञायाअभावादाकारलोपाप्रसंगात् एवंतर्हि व्योरिति यदेवव्योरितिप्रकृतंतदेववर्णाक्रमय
सयेनव्योरित्युक्तं तत्राकारोकारसमुदायनिर्देशेपिव्योरित्यनेनविशेषणादुकारस्यैवयणभवतिनत्ववर्णस्येति इहेति भुवो[illegible]लुङ्लिटोः उदुपधा राम० १५१
९याइत्यत्र॥ ॥श्री॥ ॥ ॥ १५१

= नधिगतेति स्वमपिकार समयदनित संपादनार्थमुक्त्वादितार्थाभ्युनिमतभेदाभावमभुगमप्रसोराभ्युदं पदनिभुनितेदम्यसेबीलमिनान्द्रचितं मरीमूसतेलाह अथवामुक्तो सिद्धवापनित्यणेत्यं समसबवस्थित विभाषा त्रिमका नकारूपं भवतीति भगवतोभिप्रायः ॥२८॥

अंजनासमन्वेति

नव्यंजनपरस्येतिसुप्स्वपेतिसमासः अकृतिपेदपक्षेपियणोमय इति द्विर्वचनविधानाद्वलोपयमांयमिल्लोप इति पक्षे ल्लोपविधानात्यक्षेयकारद्वयं भवतीत्येवे तिनार्थोयुरेतितेद्विधानसामर्थ्याद्यणेन भवति भुन इति भुनः इत्यस्य इति स्थिते संप्रसारणं वा णोदागसबलीयस्त्वात्पूर्वैकादेशं बाधित्वा ल्लोपः प्राप्नो ति। उपसंख्यानवादीविशेषं प्रतिपादयितुमाह अयमस्तीति अनुदात्तनिमित्तत्वादुदात्तलोपस्य एकादेशेतु सत्येकादेश उदात्तेनोदात्त इत्यस्याद्युदात्तपदं भवति भुशब्दकारस्यमस्य यस्वरेणांतोदात्तत्वात् भुसाख्यानवाद्याह नात्रेति उपसंख्यानवाद्याह नैष इति तृतीयादिस्वरस्येति सावेकाच इति

= अन्तुदात्तिति कनिप्रत्ययांततात् ... वार्णदंतकोषि ... क्षपकेनविरोधः

नव्यंजनपरस्यानेकस्य एकस्य वा यकारस्य श्रवणं प्रति विशेषोस्ति किं पुनः प्राग्भ्यादितिदं आहोस्वित्सहतेनकुतः पुनरयं संदेहः आङयं नि र्देशः क्रियते आङ् च पुनः संदेहं जनयति तद्यथा आपाटलिपुत्राद्वृष्टो देव इति संदेहः किं प्राक्पाटलिपुत्रात्सहतेनेति एवमिहापि सं देहः प्राग्भ्यात्सहतेनेति कश्चात्र विशेषः प्राग्भ्यादितिचेच्छुनामघोनाभूगुणोपूपसंख्यानं प्राग्भ्यादितिचेच्छुनामघोनाभूगुणोपूपसंख्यानंक र्तव्यं भुनः पश्य भुनाभुनेसंप्रसारणेकृते ल्लोपो न इति प्राप्नोति यस्य पुनः सहतेनास्ति कुतं असिद्धत्वात्तस्य नसंयोगाद्वमंतादिति प्र तिषेधो भविष्यति यस्यापि प्राकृभादसिद्धत्वेन स्यात्येषनदोषः कथं नास्त्यत्र विशेषः अल्लोपेन वाहं तोसत्सां पूर्वत्वेन वा [redacted] अयम स्ति विशेषः अल्लोपेन निवृत्तोसत्यां उदात्तनिवृत्तिस्वरः प्रसज्येत नात्रोदात्तनिवृत्तिस्वरः प्राप्नोति किं कारणं नगोश्वन्सावर्णेतिप्रति षेधात् नैष उदात्तनिवृत्तिस्वरस्य प्रतिषेधः कस्य तर्हि तृतीयादिस्वरस्य यत्र तर्हि तृतीयादिस्वरो नास्ति भुनः पश्येति ॥ ॥

प्राप्तस्य तत्र प्रतिषिद्धेपि तृतीयादिस्वरे ल्लोपे सत्युदात्तनिवृत्तिस्वरप्रसंग इति विशेषोस्ति नगोश्वन्निति अस्य तु निषेधस्य कृतंश्च भ्यांभ्यभिरिति हलादौ विभक्ता वृत्तिस्स एवाह यत्र तर्हीति चार्थे तर्हिशब्दः न केवलं भुनाभुनेत्यत्र तृतीयादिस्वरे प्रतिषिद्धे उदात्तनिवृत्तिप्रसंगोपि तु यत्र तृतीयाद्यभावः भुनः पश्येति त त्राप्युदात्तनिवृत्तिस्वरप्रसंग इत्यर्थः न त्वत्रैतदपि शक्यते वक्तुं येन केनचिल्लक्षणेन प्राप्तस्य तृतीयादिस्वरस्य प्रतिषेध इति ॥ ॥

९२

प्रत्याख्यानवाद्याह एवं तर्हीति नसावेकाच इत्यस्यैव लक्षणस्यायं प्रतिषेधः किं तर्हि विभक्तेः प्राप्तस्योदात्तमात्रस्येत्यर्थः विभक्तिस्वरस्येति वचनाद्विभक्तिग्रहणं नुडित्तिरनेनाप्युपगतेति अत्रोपसंख्यानवाद्याह यत्तर्हीति बहवः श्वानोऽस्यामिति बहुश्वीति तत्राल्लोपवादिमतेनान उपधालोपिन इति ङीप्रवहो नेत्युत्तरपदभूम्निङ्संयोगे दान्तलाद्युदात्तनिवृत्तिस्वरप्रसंगः प्रत्याख्यानवाद्याह यदि पुनरिति विभक्तिग्रहणं नानुवर्त्तेत इति भावः उपसंख्यानवाद्याह नैवं शक्यमिति प्रत्याख्यानवाद्याह एवं तर्हीति न गोश्वन्नित्यनेन निषिध्यमानो ह्युदात्तनिवृत्तिः स्वरः शुनि ज्ञापकान्नावतरतीत्यर्थः

एवं तर्हि न वयं लक्षणप्रतिषेधं शिष्मः किं तर्हि येन केन चिल्लक्षणेन प्राप्तस्य विभक्तिस्वरस्यायं प्रतिषेधः यत्र तर्हि विभक्तिस्वरो नास्ति बहुशुनीति यदि पुनरयमुदात्तनिवृत्तिस्वरस्यापि प्रतिषेधो विज्ञायेत नैवं शक्यं इहापि प्रसज्येत कुमारीति एवं तर्ह्याचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति नोदात्तनिवृत्तिस्वरः शुन्यवतरतीति यदयं श्वन्शब्दं गौरादिषु पठति अन्तोदात्तार्थं यत्नं करोति सिद्धं हि स्यान् ङीपैव मघोनः पश्य मघोना मघोने संप्रसारणे कृते यस्येति लोपः प्राप्नोति यस्य पुनः सह तेनासिद्धत्वं असिद्धत्वात्तस्य न भविष्यति यस्यापि हि प्राग्भ्यादसिद्धत्वं तस्याप्येष न दोषः कृघ्यं वक्ष्यसे तत्र मघवन्शब्दोऽव्युत्पन्नं प्रातिपदिकमिति भूगुणाः भूयान् भूमावे कृतेऽोर्गुणः प्राप्नोति॥ ॥ ॥

एवं प्रत्याख्यानवादिना विशेषाभावः प्रतिपादितः विद्यते तु विशेषः अल्लोपे सत्युपधालोपित्वान् ङीपा भाव्यं बहुशुनीति तदभावे तु बहुश्वेति भवति गौरादिङीषोप्यनुपसर्जनाधिकारादत्राप्रसंगः सह भेनासिद्धमित्येतच्चोत्तरत्र स्थापयिष्यते तत्र सुपर्वादिवद्बहुश्वेत्येव भाव्यं स्वरविशेषनिराकरणपरत्वाच्चग्रन्थस्य नैतदत्र प्राधान्येन सुष्ठु निरूपितं उभाभ्यामपि सत्र तु बहुश्वेत्येव भवितव्यमिति व्यवस्थापितं क्वचित्तु पाठः नैव उदात्तनिवृत्तिस्वरस्य प्रतिषेधः कस्य तर्हि तृतीयादिस्वरस्य एवं तर्हि येन केनचित्प्राप्तस्य तृतीयादिस्वरस्य यत्र तर्हि तृतीयादिर्नास्ति शुनं पश्येति अत्र पाठे तर्हि शब्दस्यार्थेन प्रत्याख्यातव्यो भिन्नकर्तृत्वात्॥ ॥श्री॥ ॥

यस्य पुनरिति ननु च भूमावस्यासिद्धत्वाद् दुःशब्दस्य वायमिति स्यादेव गुणः नैष दोषः गुणो हि न्येयं भूमाव इत्यस्यासिद्धत्वात् पूर्वं गुणो कृते भूमावः न च गुणभूमावयोश्च कार्य न्निश्चक्रके इष्टतो व्यवस्था प्रयणात् भूमेति भत्वा भावाद् गुणाभावः निपातनादिति ह्रस्वान्ते प्यादेशे क्रियमाणे भूमेत्य च निपातनादीर्घो भविष्यतीत्यर्थः आभादिति चेदि ति भाग्भादित्यस्य पक्षस्य प्रतिपक्षभावे नोपादानात् पिवि धावाकारो वो द्रष्टव्यः पपुषइत्यादीनां परिहृतानां पिपुनरुपादान मस्मिन् पक्षे दोषः प्राग्गुण्ड इति इतिप्रदर्शना

यस्य पुनः सहते नासिद्धत्वं उपसिद्धत्वान्न स्यन भविष्यति यस्यापि प्राग्भा दसिद्धत्वं तस्याप्येष न दोषः कथं दीर्घोच्चारण सामर्थ्यान्न भविष्यति उपस्यस्य दीर्घोच्चारणस्य प्रयोजनं किं भूमेति निपातनादेतत्सिद्धं किं निपातनेन बहोर्नञ्च वदुत्तरपदभूम्नि इति अथवा पुनरस्तु सहतेनेति आ भादिति चेत् वसुसंप्रसारणयलोपप्रस्थादीनां प्रतिषेधः आभादिति चेत् वसुसंप्रसारणयलोपप्रस्थादीनां प्रतिषेधो वक्तव्यः पपुषः पपुषस्तस्थु षः निन्युषः चिच्युषः लुलुवुषः पुपुवुष इति वसुसंप्रसारणे कृते तस्यासिद्धत्वात् उपचीत्याकारलोपादीनि न सिध्यन्ति नैष दोषः उक्तमेतत् समा नाश्रयवचनात् सिद्धमिति कथं वसावाकारलोपादीनि वस्वंतस्य विभक्तौ संप्रसारणमिति यलोपः सौरीबलाका योसावरप [redacted] कारे लुप्यते तस्यासिद्धत्वात् ईतियलोपो न प्राप्नोति उपत्राप्येष परि हारः समानाश्रयवचनात् सिद्धमिति कथं अणि अकारलोपः अणन्तस्य ईतियलोपः प्रस्थादिषु प्रेयान् स्थेयान् प्रस्थादीनामसिद्धत्वात् प्रकृत्यैका

र्थ सौरीति सूर्येण एकदिक् इत्यण् यस्येति लोपस्ततो ङीप् पुनर्यस्येति लोपः तत्र द्वयोरल्लोपयोरसिद्धत्वाद्यकार उपधा न भवतीति यलोपाप्रसंगः ननु च प्राग्भादसि द्धत्वे लोपद्वयस्यासिद्धत्वात् उपधा यकारो न भवतीति लोपस्याप्रसंग एव स्थानिवद्भावोपि यलोपविधौ प्रतिषिद्धः भूतपूर्वगत्या उपधाश्रयणाद्दोषः वचनसामर्थ्याद्वा पूर्वं वा यलोपः

पश्चादकारलोपः इति क्रम आश्रयिष्यते निसत्वेप्यकारलोपस्य॥ ॥०॥

टिलोपोपीति नन्वादेशलक्षणः प्रकृतिभावोसिद्धत्वान्न भवतीति वक्तुं युक्तं टिलोपः पुनरुत्सर्गलक्षणः प्राप्नोति नैष दोषः आदेशेन निरवकाशत्वात्प्रकृतेनेन स्था
निनो निवर्त्तितत्वादसतः कुतः टिलोपः तत्र यथा पिप्रादीनामसिद्धत्वात्प्राक् टिलोपः क्रियते तेन यथाप्यादेशे प्रवृत्ते सुते षाम सिद्धत्वान्न तल्लक्षणष्टिलोपो ना
प्युत्सर्गलक्षणः उत्सर्गेषु प्रागेव प्रवृत्तत्वात् अनवकाशत्वाच्च भादीनां च कृतदोषो पिन्नास्ति आन्नलोपः किमर्थमिति यथान्तरेण मकारनिर्देशं आदितिश्म
मेव गृह्यतेऽन्यस्यासंभवात् तथा विनापि शिन्निर्देशेन श्ममेव ग्रहीष्यत इति भावः नंदितेति इदित्वमस्य किमर्थं स्यादिति चेत् उपदेशावस्थायां नुमिसति

× [illegible] यथैव प्रस्थादीनामसिद्धत्वात्प्रकृतिभावो न भवति ×

एवं टिलोपोपि न भविष्यति आन्नलोपः अथ किमर्थं श्नमः सशकारस्य ग्रहणं क्रियते न नान्नलोप इत्येवोच्येत नान्नलोप इत्युच्य
माने नंदिता नंदक इत्यत्रापि प्रसज्येत एवं तर्हि वक्ष्यामि नान्नलोपोऽनिदितां ततं हल उपधायाः क्ङितीति अनिदितामिति नैवं शक्यं इ
ह हि न स्यात् हिनस्ति तस्मान्नैवं शक्यं न चेदेवं नंदिता नंदक इत्यत्रापि प्रसज्येत एवं तर्हि क्ङितीति वर्त्तते एवमपि हिनस्तीत्यत्र न प्राप्नो
ति नैषा परसप्तमी का तर्हि सत्सप्तमी क्ङिति सतीति एवमपि नंदमान इत्यत्रापि प्राप्नोति॥ ॥ श्री ॥

=तस्मिन्ननुवर्त्तमाने गुणेप्यप्रहलात्स्वेनेन ·१=

देवा १

अप्रत्ययादिस्सकारार्थं तथा नन्दतु रिसादौ कृतेपि न लोपे तस्यासिद्धत्वाम्यास लोपाप्रवृत्त्यर्थं स्यात् क्ङिति सतीति श्नमेव हि .दस्ति इति हिनस्तीत्यादौ न लो
पः सिद्धः कथं पुनः संभवंसा परसप्तम्या सत्सप्तमी शक्या विज्ञातुं यथेष्टं वाक्यशेषाध्याहारः इह दोषः क्ङिति सतीत्येव हि विज्ञायमाने पौर्वापर्यानाश्रयणान्नास्ति त
स्मिन्निति इत्यस्याः परिभाषाया उपस्थानं यदा त्वौपश्लेषिकेऽधिकरणे सप्तमी तदा क्ङिद्द्वस्यकार्ये अथ परस्येति अनियमप्रसंगे नियमाय परिभाषोपस्थानं
नंदमान इति ताच्छील्यादिषु चानश् कृते शपि च चानश्प्रोष्य वृहितस्यापि ङि. तोभावान्नलोपप्रसंगः क्वचिन्नंद्यमान इति पाठस्तत्र यगाश्रयो न लोपप्रसं
गः अर्थवद्ग्रहणपरिभाषात्तु विकरणानामानर्थक्यान्नोपन्यस्ता॥ ॥

=नंदतेः परस्मैपदिता चानशोऽभावः ·१=

=अन्यथा दिनष्टीत्यत्रापि विकरणं ङि. तमाश्रित्य नलोपप्रसंगो युक्तः स्यात् ·१=

नशब्द एवेति । अर्थवशाद्विभक्तिविपरिणामो भवतीति सप्तमीपरित्यागेन पंचम्याश्रयणात् प्रत्ययाप्रत्यययोः प्रत्यये संप्रत्यय इत्यत्र परिहारः संभवति यज्ञानामिति पूर्वत्रासि-
द्धमिति श्रुत्वस्यासिद्धत्वान्नशब्द उत्तरो नकारः परत्वान्न लोप इति । अग्नीनामित्यादौ नामीति दीर्घत्वं सावकाशं नलोपो हि नत्तीत्यादौ सावकाशो यज्ञानामित्यादावुभयप्रसं-
गे परत्वान्नलोपप्रसंगः प्रत्ययश्च चेति दीर्घत्वं तत्संनिपातलक्षणपरिभाषावशान्न भवति लक्षणप्रतिपदोक्तयोरिति लाक्षणिकस्यानुमेयरूपत्वादितरस्य तु प्रत्यक्ष-

=नामीत्यनेन नलोपं असामर्थ्यात् दिनाबाध्यते । कर्तृणामित्यर्थं तु कृते नामीत्ययमदोषः एवं च न किंचिदिति न कर्त्तव्यं भवतीति न्यायविदितिभावः ।=

एवं तर्हि नशब्द एवात्र क्रियते न विशेष्यते किं चेन्नशब्दो भवति एवमपि यज्ञानां यत्नानामित्यत्र प्राप्नोति दीर्घत्वमत्र बाधकं भविष्यति इदमत्र संप्र-
धार्यं दीर्घत्वं क्रियतां नलोप इति किमत्र कर्त्तव्यं परत्वान्नलोपः तस्मात्सशकारस्य ग्रहणं कर्त्तव्यं अथ क्रियमाणेऽपि सकारग्रहण इह कस्मान्न भवति
विश्वानां प्रश्नानामिति लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैवेत्येवं न भविष्यति । अनिदितां हल उपधा । अनिदितां नलोपे लंगिकंप्योरुपतापशरीरवि-
कारयोरुपसंख्यानं । अनिदितां नलोपे लंगिकंप्योरुपतापशरीरविकारयोरुपसंख्यानं कर्त्तव्यं विलगितः विकपितः उपतापशरीरविकारयोरिति किम-
र्थं विलंगितः विकंपितः वृंहेरच्यनिटि । बृंहेरच्यनिटि उपसंख्यानं कर्त्तव्यं निबर्हयति निबर्हकः अचीति किमर्थं निबृंह्यते अनिटीति किमर्थं नि-
=व्यतिरेकरक्षणं ततः।१२= (१ बृंहिता निबृंहितुं वा नर्हि उपसंख्यानं कर्त्तव्यं न कर्त्तव्यं ॥ ॥ ॥

त्वात् यद्वा तु विकरणानामपि स्वार्थे नार्थवत्ताश्रीयते तथाप्येवं ग्रहणपरिभाषया विश्वानां प्रश्नानामिति नलोपाभावसिद्धिः । अनिदितां हल इति । विलगित इति गत्यर्थत्वात्क-
र्त्तरि क्तः कृच्छ्रप्राप्तिरत्रोपतापो गम्यते न तु रोगो यथा दुःखोपतापगम्यादिति । अन्यथा शरीरविकारग्रहणं केवलं कुर्यात् विकपित इति गत्यर्थाकर्मकेति गत्यर्थत्वात्कर्त्तरि
क्तः शरीरविकारो त्र व्याधिरुच्यते न तु स्थौल्यादि कंपेरतद्विषयत्वात् वृंहेरिति वृंहि वृद्धावित्यस्य ॥ ॥श्री॥ ॥

भा०कौ० ६ वृहिंप्रक्लसंतरमिति वृह वृहि वृद्धाविति पाठात् अजादावपि न दृश्यत इति ततश्चादोषायैवोपसंख्यानं स्यान्न धातुलोप इति गुणनिषेधनिवारणाय यत्नश्चकर्त्त-
१५४ व्यः स्यादित्यनारंभणीयमेवोपसंख्यानं रजयतीति नलोपे वृद्धौ च जनी जृष् क्नसु रञ्जो मन्ताश्चेति मित्त्वाद्ध्रस्वः प्रत्ययान्तस्येति शवन्तस्येत्यर्थः यङ्लुङ्निवृत्त्यर्थे
श्चुत्वत्र शप्निर्देशः घिनुण्णतुताच्छील्ये विधीयते रूढिशब्दप्रकाराश्चताच्छीलिका इति यङ्लुगन्ताद्रजेर्न भवति औणादिका इति रजक इत्यत्र क्वुन् शिल्पि

=ननु घिनुणि विधावपि रञ्जेश्च तेन नलोपेन रजेर्निपातनानिर्देशो यङ्लुङ्निवृत्त्यर्थ एवेत्याह घिनुणीति ॥२=

वृहिः प्रक्लसंतरं कथं ज्ञायते अचीति लोप उच्यते न जादावपि दृश्यते निवृह्यते अनिटीत्युच्यते इडादावपि दृश्यते निवर्हिता निवर्हितुं अ-
जादावपि न दृश्यते निबृंहयति निबृंहकः रंजेणौ मृगरमणे रंजेणौ मृगरमणे उपसंख्यानं कर्त्तव्यं रजयति मृगान् मृगरमणे इति किमर्थं रं-
जयति वस्त्राणि घिनुणि च घिनुणि चोपसंख्यानं कर्त्तव्यं रागी घिनुणि निपातनात्सिद्धं किं निपातनं त्यज रञ्जेति अशाकं धातुनिर्देशो नि-
न पातनं आश्रयितुं इह हि दोषः स्यात् दशनहं करणे दंष्ट्रा नैतद्वा तु निपातनं किं तर्हि प्रत्ययान्तस्यैतद्रूपं तस्मिंश्च प्रत्यये लोपो भवति दंशसंज-
स्वंजां शपीति रजकरजनरजः सूपसंख्यानं रजकरजनरजः सूपसंख्यानं कर्त्तव्यं रजकः रजनं रजः इति रजकरजनरजः सु किलास्तिद्धं कितएवै-
ते औणादिकाः तद्यथा रुचकः भुवनं शिर इति शास इदङ् हलोः शास इत्वे आशासः क्वौ उपसंख्यानं शास इत्वे आशासः क्वौ उपसंख्यानं कर्त्तव्यं
आशीरिति किं पुनरिदं नियमार्थं आहोस्विद्विध्यर्थं कथं नियमार्थं स्यात् कथं वा विध्यर्थं यदि तावच्छासिमात्रस्य ग्रहणं ततो नियमार्थम् ॥ ॥

संज्ञयोरिति क्वुन् प्रत्ययः रजकीति पुंयोगादाख्यायामिति ङीष् अपुंयोगे तु ङीषानभावमिति भाष्यकाराभिप्रायः रजनमित्यत्र रंजेः क्युन् प्रत्ययः स च वाहुलकादित्य-
द्रष्टव्यः तेन रजनीति ङीप् भवति रजइत्यत्र भूरंजिभ्यां कित् इत्यसुन् प्रत्ययः कित् भवति शास इदङ्हलोः शासिमात्रस्येति शासु अनुशिष्टावित्यस्य आङः शा- रा०म०
सु इच्छायामित्यस्य चेत्यर्थः नियमार्थमिति क्वौ एवाशास इत्वं यथा स्यादाशास्त इत्यादौ मा भूत् इत्यर्थः ॥ ॥ ॥ १५४

=ननु शिल्पिनि ष्वुन्नावेरजकीति ङीष् स्यादत आह रजकीति ॥२=

यस्माच्छासेरिति शास्तुरनुशिष्टाविन्यस्माद्रविहितः सन्निशास्त्युर्जिम्पश्चेत्यत्र परस्मैपदाधिकाराज्ञ्याऽः संसर्गोद्विशिष्टस्य शासो ग्रहणं संसर्गस्य विशिष्टस्येति
हेतुत्वात् यथा सक्तिशोराधेनुरानीयतां सवत्सा सकरभेति विशिष्टा धेनुः प्रतीयते यद्येवं शासिमात्रग्रहणं कथमाशंकितं अथ हलोप्युपादानान्नसस्य च शासिमा
त्रेणासंबंधसंभवात् इत्युच्यते तन्न साधारणासाधारणसन्निपातेप्यसाधारणसंबंधिग्रहणं दृश्यते यथा दृढानां किशोरीणां च मध्ये धेनवो ध्यंतामित्युक्ते वडवा एव ब
ध्यंते न तु गवादयः एवं तर्हि एकशेषाद्याश्रयणाच्छासिमात्रग्रहणपक्षसंभवः यद्यपीति आचार्यदेशीयस्येदं वचनं विधेयैश्चाशास्त इत्यादाविलमनिवारितं
बे२

अथ हि यस्माच्छासेरड्विहितः तस्य ग्रहणं न तो विध्यर्थम् यद्यपि शासिमात्रस्य ग्रहणं एवमपि विध्यर्थमेव कथं अङ् हलोरित्युच्यते न चात्र ह
लादिं पश्यामः ननु च क्विप् हलादिः क्विपो लोपे कृते हलाद्यभावान्न प्राप्नोति इदमिह संप्रधार्यं क्विब्लोपः क्रियतां अङ् हलोरित्वमिति किमत्र कर्तव्यं
परत्वादङ् हलोरित्वं नित्यः क्विलोपः कृतेप्यङ् हलोरित्वं प्राप्नोति अकृतेपि नित्यत्वात् क्विलोपे कृते हलाद्यभावान्न प्राप्नोति एवं तर्हि प्रत्ययल
क्षणेन भविष्यति वर्णाश्रयेनास्ति प्रत्ययलक्षणं यदि वा कानि चिद्वर्णाश्रयाण्यपि प्रत्ययलक्षणेन भवंति तथा चेदमपि भविष्यति॥ ॥

स्यात् आर्यशीरित्यत्र च न प्राप्नोति यदि वेति यथैवेत्यर्थः तथा चेति तथैवेत्यर्थः यत्र कार्ये वर्णरूपमेव निमित्तत्वेनोपादीयते तत्र प्रत्ययलक्षणेन न भवति य
थाराय कुलं रैकुलमित्यादि शः यत्र तु वर्णविशिष्टप्रत्ययनिमित्तं तद्भवत्येव यथा तृणेढि इति हलादैपिति सार्वधातुके विधानात्प्रत्ययनिमित्तत्वादीमागमः इ
त्वमपि हलादौ प्रत्यये क्विति विधीयमानं प्रत्ययनिमित्तत्वात्प्रत्ययलोपे भवति॥ ॥ श्री॥ ॥ ॥

भा० कै० ६
१५५

अथवेति वुणोऽप्यत्वात्प्रत्ययलक्षणेनाप्राप्तमित्वं क्वावित्यनेन विधीयते अविशेषेणेति प्रत्ययमात्रे क्ङितीत्यर्थः अङ्गेवाजाद्यवित्ति तेन शासति शशासुरि
त्याद्यविलाभावः हलादौ क्ङिति क्वौ च नियमाभावादित्वं भवत्येव तुल्यजातीयापेक्षत्वान्नियमस्याजादिरेव व्यावर्त्यते इहापीति शासिमात्रग्रहणं मत्वा चो
दयति यस्माच्छासेरिति वाक्यान्तरे श्रुतः संसर्गो विशेषावगतिहेतुर्भवति यथा धेनवो मुच्यन्तां किशोरीवत्सानामिति वद्वा एवं प्रतीयते निपातनादिति य

अथवैवं वक्ष्यामि शास इदङ्हलोः ततः क्वौ च शास इद्भवति आर्यशीः मित्रशीः ततः आङः आङ्पूर्वाच्च क्वौ शास इद्भवति आशीरिति इदमिदा
नीं किमर्थं नियमार्थम् आङ्पूर्वाच्छासः क्वावेव कमाभूत् आशास्ते आशास्यते आशासमान इति तत्राहि वक्तव्यं न वक्तव्यं अविशेषे
ण शास इद्भवति इत्युक्ता ततः अङीति वक्ष्यामि तन्नियमार्थं भविष्यति अङ्गेव अजादौ नान्यस्मिन्नजादौ इहापि तर्हि नियमादित्वं प्रा
प्नोति आशास्यते आशासमान इति यस्माच्छासेरङ्विहितस्तस्य ग्रहणं न चैतस्माच्छासेरङ्विहितः कथं आशीरिति निपातनात्सिद्धं किं
निपातनं क्षियाशीःप्रैषेषु तिङाकांक्षमिति अनुदात्तो अनुदात्तोपदेशे अनुनासिकलोपोऽल्यपि च अनुदात्तोपदेशे अनुनासिकलो
पोऽल्यपि चेति वक्तव्यं प्रमस्य प्रतत्य ततो वामः वाम इति वक्तव्यं प्रयत्य प्रयम्य प्ररत्य प्ररम्य प्रणत्य प्रणम्य गमः क्वौ गमादीनामिति वक्त

=तेनन्नमते नियमस्य तद्विभाषामभ्युपगम्येष्टसिद्धिः सम्पादिता॰२= १ व्यं इहापि यथा स्यात् परीतत्सहकुण्डिकायाः ॥ ॥ श्री ॥ ॥

यान्यासे तु पूर्वोक्तेन न्यायेन प्रत्ययलक्षणासद्भावादार्यशीरित्यत्रेत्वं भवति आशीरित्यत्र तु निपातनादेव अनुदात्तो वाल्यपीति सूत्रन्यासेः विशेषेण विकल्पः
प्राप्नोतीति वार्त्तिकारम्भः तेनामन्तानां गमियमिरमिनमीनां ल्यपि विकल्पोऽन्येषां त्वनुदात्तोपदेशवनतितनोत्यादीनां नित्यं लोपः गमः क्वौ परीतदिति तनोतेः ग्रम०
क्विपि नलोपे कृते तुकि नहिवृतिवृषीति पूर्वपदस्य दीर्घः ॥ ॥ श्री ॥ ॥ श्री ॥ ॥ श्री ॥ ॥ १५५

=सत्वे आङ्पूर्वस्य ग्रहणमर्थग्रहणाभावात्॰२=

संयदिति यमेः क्विप् तुङ् चेत्यननुनासिकलोपो ऽकारस्तोऽङ् च विनापि दित्वेनान्यस्य सिध्यन्नकार इति नार्थो दित्वग्रहणेन । अग्रेगूरिति । ओः सुपीति यणादेशो धा
तुत्वाङ्वस्य अग्रेग्वाविति । भ्रूरिति । अचिश्नुधातुभ्रुवां इत्यत्र भ्रूग्रहणं न कर्तव्यं धातुत्वादुवङः सिद्धत्वात् । जन । अथ किमयमिति यदि द्वन्द्वनिर्देशः ततः समुच्च
यः । अथ सौत्रो निर्देशस्ततो विशेषणविशेष्यभाव इति पक्षद्वयसंभवः । सिसनिषतीति सनीवन्तर्धेति पक्षे इडागमः । ततः सन्निचेति अकित्त्वमेनत् । जंतु

[illegible]

संयत् सुनदिति तुङ् च तुङ्ङ् गमादीनामिति वक्तव्यं लोपश्च । अग्रेगूः । अग्रेभ्रूः । जनसनखनां सञ्झलोः । अथ किमयं समुच्चयः सनि
च झलादौ चेति आहोस्वित् सन्विशेषणं झल्ग्रहणं सनि झलादाविति । किं चातः । यदि समुच्चयः सन्यझलादावपि प्राप्नोति सिसनिषति जि
जनिषते चिखनिषति । अथ सन्विशेषणं झल्ग्रहणं जातः जातवान् इत्यत्र न प्राप्नोति । यथेच्छसि तथास्तु । अस्तु तावत् समुच्चयः न
नु चोक्तं सन्यझलादावपि प्राप्नोति । नैष दोषः प्रकृतं झल्ग्रहणमनुवर्तते । तेन सनं विशेषयिष्यामः सनि झलादाविति । अथ वा पुनरस्तु
सन्विशेषणं कथं जातो जातवानिति । प्रकृतं झलि क्ङितीत्यनुवर्तते । यद्येवं नार्थो झल्ग्रहणेन । योगविभागः करिष्यते । जनसनखनामनुना
सिकस्याकारो भवति झलि क्ङिति । ततः सनि । सनि च जनसनखनामनुनासिकस्याकारो भवति झलीत्येव । तस्मान्नार्थो झल्ग्रहणेन । सनोतेरनु
नासिकलोपादात्वं विप्रतिषेधेन । सनोतेरनुनासिकलोपादात्वं भवति विप्रतिषेधेन । सनोतेरनुनासिकलोपस्यावकाशः । अन्येतनोत्यादयः

रिसादौ आत्वस्य संगाद्यो हि सर्वत्र क्ङिद्ग्रहणानुवृत्तिः । सनोतेरनुनासिकलोपस्येति । सनोतेर्योऽनुनासिकलोपः प्राप्नोति तनोत्यादित्वात् तस्यात्वेन तनोत्यादयो
वकाश इत्यर्थः ॥ सनोतेस्तु तनोत्यादिषु पाठस्तनादित्वान्न मम उक्त तनादिभ्यस्तथासोरित्येवमर्थः ॥ ॥श्री॥ ॥७॥ ॥

अन्येजनादय इति समुदायस्य कार्ये विधीयमानमवयवानां प्रवर्त्तते तेन त्रकस्य चिदप्यवयवस्य कृतं समुदायस्य कृतं भवतीति भावः जनादय इति बहुवचन निर्दे
शः प्रयोगभेदापेक्षोऽपि तद्बहुत्वं जनखनोपेक्षः आत्वं भवतीति सातः सातवानित्यादौ सन्ग्रहणं तु सनोऽन्यत्र्यर्थमेव सिषासतीति जनखनोर्भ्यांतुसनः सेद्ध्वा

अन्येजनादयः सनोतेरनुनासिकस्योभयं प्राप्नोति [redacted] आत्वं भवति विप्रतिषेधेन नैषयुक्तो विप्रतिषेधः नहि सनोतेरनुना
सिकलोपस्यान्येतनोत्यादयोऽवकाशः सनोतेर्ये तनोत्यादिषु पाठः सोऽनवकाशः न खल्वप्यात्वस्यान्ये जनादयोऽवकाशः सनोतेर्यदात्वे ग्रहणं
तदनवकाशं तस्यानवकाशत्वादयुक्तो विप्रतिषेधः एवं तर्हि तनोत्यादिषु पाठस्यावसावकाशः कोऽवकाशः अन्यानि तनोत्यादिकार्याणि तना
दिभ्यस्तथासोऽरिति आत्वेऽपि ग्रहणं सावकाशं कोऽवकाशः सनि चये विभाषा च उभयोः सावकाशयोः युक्तो विप्रतिषेधः एवमप्ययुक्तो विप्र
तिषेधः पठिष्यति ह्याचार्यः पूर्वत्रासिद्धे नास्ति विप्रतिषेधोऽभावादुत्तरस्येति एकस्य हि नामाभावे विप्रतिषेधो न स्यात् किं पुनर्यत्रोभयं नास्ति
। नैष दोषः भवतीह विप्रतिषेधः किं वक्तव्यमेतत् नहि कथमनुच्यमानं गंस्यते आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति भवतीह विप्रतिषेध इति यदयं घु
मास्थागापाजहातिसां हलीति हल्ग्रहणं करोति कथं कृत्वा ज्ञापकं हल्ग्रहणस्येतत् प्रयोजनं हलादावीत्वं यथा स्यात् इह माभूत् गोदः कंब
लद इति यदि चात्र विप्रतिषेधो न स्यात् हल्ग्रहणमनर्थकं स्यात् आल्लोप ईत्वं ईत्वस्यासिद्धत्वाल्लोपो भविष्यति पश्यति त्वाचार्यो भवतीह वि
प्रतिषेधः ततो हल्ग्रहणं करोति॥ ॥ श्री॥ ॥

तकृत्वादित्याभावः भवतीह विप्रतिषेध इति विप्रतिषेधेनव्यवस्थायां क्रियमाणायां असिद्धत्वं न भवतीत्यर्थः गोद इत्यादावसति हल्ग्रहणे परत्वादीत्वं स्या
दिति हल्ग्रहणं क्रियते असति हि विप्रतिषेधे द्वयोः परस्परस्मिन्नसिद्धत्वात्कृतेऽपीत्वे आल्लोपे न गोदादेः सिद्धत्वादनर्थकं हल्ग्रहणं स्यात्॥ ॥

नैतदस्तीति हल्ग्रहणस्य ज्ञापकत्वं विघटयति असत्यपि विप्रतिषेधे गोद इत्यादि न सिध्यति क्वते इत्वे इयङादेशप्रसंगादिति तन्निवारणार्थं हल्ग्रहणं न ज्ञाप
कमित्यर्थः ज्ञापकवाधमाह ननु चासिद्धत्वादिति ज्ञापकभंगवाधमाह न शक्यमिति धियाविति दधातेः पिबतेश्च क्विपि लुप्तेः पिप्रत्ययलक्षणेनेत्वं भवतीति तस्या
सिद्धत्वे आश्रीयमाणे इयङ् न प्राप्नोतीति यदि अवश्यमाश्रयितव्यमीत्वस्यासिद्धत्वमित्यर्थः ज्ञापकवाधमाह नैतदीत्वमिति अभ्युपगम्यापीत्वमाह समानाश्र
यमिति धियाविसादावीत्वं व्याश्रयं गोद इ सादौ तु समानाश्रयत्वादियङसिद्धमेवेति ज्ञापकमेव हल्ग्रहणं स्थितं पुनर्ज्ञापकभंगं वाधमाह नास्ति चक्रकप्रसं

×वाधाह॰ अवस्थार्थमिति॰ ज्ञापक×१

नैतदस्ति ज्ञापकं व्यवस्थार्थमेतत्स्यात् हलादावीत्वं यथा स्यात् अजादौ मा भूदिति किं च स्यात् यद्यजादावपि ईत्वं स्यात् इयङादेशः प्र
सज्येत ननु चासिद्धत्वादेव इयङादेशो न भविष्यति न शक्यमीत्वं इयङादेशे असिद्धं विज्ञातुं इह हि दोषः स्यात् धियौ धियः पियौ पियः इति
नैतदीत्वं किं तर्हि ध्याप्योः संप्रसारणमेतत् समानाश्रयं खल्वप्यसिद्धं भवति व्याश्रयं चैतत् कथं क्वावीत्वं क्विबंतस्य विभक्तौ इय
ङादेशः व्यवस्थार्थमेव तर्हि हल्ग्रहणं कर्तव्यं कुतो ह्येतत् ईत्वस्यासिद्धत्वाल्लोपः न पुनर्लोपस्यासिद्धत्वादीत्वमिति नन्वत्र चक्रकं प्र
व्यवस्था प्रसज्येत नास्ति चक्रकप्रसंगः न ह्यव्यवस्थाकारिणा शास्त्रेण भवितव्यं शास्त्रतो व्यवस्था नत्र ईत्वस्यासिद्धत्वाल्लोपः लोपेना नाव
१वस्था न भविष्यति न खल्वपि तस्मिंस्तदेवासिद्धं भवति॥ ॥

=पुनर्लोपस्यासिद्धत्वेप्यनेन शास्त्रेण स्वकृते कार्ये ... पुनरीत्वप्रवृत्तिः।२=

गइति द्वयोरपि शास्त्रयोः परस्परं सतां पुनः प्रवृत्तिकारणाभावादित्यर्थः लोपेनावस्थानमिति अथ विपरीतक्रमः कस्मान्न भवति पूर्वमाल्लोपस्यासिद्धत्वादी
त्वमिति उच्यते अस्मिन्नपि क्रमे ईत्वस्यासिद्धत्वात्तु न णल्लोपो भविष्यति [redacted] लक्ष्यसंस्कारार्थत्वाच्छास्त्रस्य प्रवृत्तेः न ख
ल्वपीति आल्लोपे कर्तव्ये ईत्वस्यासिद्धत्वं नेत्वे कर्तव्ये अस्मिन्निदमसिद्धमिति भेदनिबंधनत्वाद्विषयविषयिभावस्य ततश्चाल्लोपो भविष्यति ननु पुनः पुन

भा०कै०६ १५७

पुनर्ज्ञापकभंगवाद्याह व्यवस्थार्थमिति नहि शास्त्रचक्षुरन्तरेणा वचनमिदमिष्टमिदमनिष्टमितिन्म्यते तदेवेति व्यक्तिपदार्थपक्षेमतिलक्ष्यंलक्षणामेदाद्विषयवि
षयिविभागोपपन्नावीत्वशास्त्रमीत्वशास्त्रे एवासिद्धमिति पुनः पुनरीत्वप्रवर्त्तनादपिचक्रे प्रसंगइत्यर्थः ज्ञापकवाद्याह एवंतर्हीति ईत्त्वभवतीति अत्रक्ङितीति

व्यवस्थार्थमेवतर्हि हल्ग्रहणं कर्त्तव्यं हलादावीत्वं यथास्यात् अजादौ माभूदिति कुतोह्येतत् ईत्वस्यासिद्धत्वाल्लोपः लोपेनाव्यवस्थानं भवि
ष्यति न पुनर्लोपस्यासिद्धत्वादीत्वमीत्वेन व्यवस्थानं स्यात् तदेव खल्वपि तस्मिन्नसिद्धं भवति कथं पठिष्यतित्याचार्यः चिणोलुक्ङित ग्रहणानन्
र्थक्यं संघातस्याप्रत्ययत्वात्तलोपस्य चासिद्धत्वादिति चिणोलुक् चिणोलुक्येवासिद्धो भवति एवं तर्हि यदिव्यवस्थार्थमेतत्स्यात् नैवायं हल्
ग्रहणं कुर्वीत अविशेषेणायमीत्वमुक्त्वा तस्याजादौ लोपमपवादं विदधीत तदेतत्कथं इदमस्ति आतो लोप इटि चेति ततः घु मास्था
गापाजहातिसां लोपो भवति इटि च अजादौ क्ङितीति किमर्थं पुनरिदम् ईत्वं वक्ष्यति तद्बाधनार्थं तत ईत् ईत्त्वं भवति घ्वादीनां ततएर्लिङि.
वान्यस्य संयोगादेः नल्यपि मयतेरिदन्यतरस्यां ततः यतियतिचेईत् भवति सोयमेवं लघीयसा न्यासेन सिद्धे सति यद्धल्ग्रहणं करोति तज्ज्ञा
पयत्यमारभ्यतेन तज्ज्ञापयत्याचार्यः भवतीह विप्रतिषेध इति सनः क्तिचि लोपश्चास्यान्यतरस्यां इहान्यतरस्यां ग्रहणं शक्यमकर्त्तुं कथं
सनः क्तिचि लोपश्च आत्वं च विभाषेति अपर आह सर्वएवायं योगः शक्योवक्तुं इह लोपोपि प्रकृतः आत्वमपि प्रकृतं विभाषाग्रहणमप्रकृ पिम०
तं तत्र केवलमभिसंबंधमात्रं कर्त्तव्यं सनः क्तिचि लोपश्च आत्वं च विभाषेति॥ ॥

सापेक्षत्वे सनः क्तिचि इहालुप्त्वत्र यं साध्यं सातिः संतिरिति तच्च सनः क्तिचि लोपश्चेत्येतावतिसूत्रेयेविभाषेत्यतो विभाषाग्रहणानुवृत्तौ सिध्यतीति मत्वाह इ
हेति सर्वएवायमिति सनः क्तिचीत्येवलोपस्य प्रकरणात्सिद्धत्वाल्लोपश्चेत्यपि न वक्तव्यमित्यर्थः बहूनांपदानां प्रत्याख्यानाच्च सर्वएवायं योगइत्युच्यते॥ ॥ एम० १५७

सतिः२

आर्धधातु अयद्वितीयाध्यायविहिता आर्धधातुकनिमित्ता आदेशा इहैव कस्मान्नोक्ताः एवं हि द्विरार्धधातुकग्रहणं न कर्त्तव्यं भवति नैवं शक्यं आभाच्छास्त्रीये कार्ये तेषां
असिद्धत्वप्रसंगात् ततश्चास्यादेशस्य भुवो वुक् न स्यात् स्नादेशस्यैव तु स्यात् तथा च रव्यतुरि साहैरव्याओ सिद्धत्वादल्लोपाप्रसंगः कानि पुनरिति कानिचिदन्यथा

धिका

आर्धधातुके कानि पुनरार्धधातुकारस्य प्रयोजनानि अतो लोपो यलोपश्च णिलोपश्च प्रयोजनं आ
ल्लोप ईत्वमेत्वं च चिणवद्भावश्च सीयुटि अतो लोपः चिकीर्षिता चिकीर्षितुं आर्धधातुक इति किमर्थं चिकी
र्षति नैतदस्ति प्रयोजनं अस्त्वत्र सनो अकारलोपः शपः अकारस्य श्रवणं भविष्यति शप एव तर्हि
माभूदिति एतदपि नास्ति प्रयोजनं आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति नानेन शबकारलोपो भवतीति यदयं
अदिप्रभृतिभ्यः शपो लुकं शास्ति नैतदस्ति ज्ञापकं कार्यार्थमेतत् स्यात् विनो मृष्ट इति ॥ ॥

पिपासिष्यंतीति प्रश्नः चिकीर्षतीति अकारोच्चारणं तु सनः प्रतीषिषतीत्यादौ द्विर्वचनार्थं स्यात् शप एव तर्हीति शब्विधानं तु प्रत्ययलक्षणेन गुणाद्यर्थं स्यात् अतो
दीर्घो यञीति अस्य सर्वत्राकारलोपे कोवकाश इति चेत् वचनादतो लोपं बाधित्वा पचाव इत्यादौ भवत्येव नैतत् चलनार्थम् उपदेशाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वम् ज्ञापकं सार्वधा
तुकेऽतो लोपाभावस्य कार्यार्थमे तत्स्यादिति प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधार्थमित्यर्थः ॥ ॥

भा०कौ०६
१५८

यत्तर्ही ति यदि श्यपोतो लोपः स्यात् याता प्रम्लतयन्त्वाकारांतानां वादिष्वेव पठेरन् नत्वदादिषु लुग्लोपयोस्तत्र विशेषाभावात् ननु श्यिंश चोद्यमिदं पाठसामर्थ्य कतृत्वे स्यात् नैष दोषः विशेषकार्यार्थत्वाद्धि शिष्टगणपाठस्य ननु यातीत्रात्र लाणि यांती त्राह्ल णि सादेशपृष्ठपनोर्निसमिति प्रत्ययलक्षणेन निसो नुम्मा भूदि सेवमर्थं तु विधानं स्यात् नैतदस्ति लुमतालुप्तेयदंगं तस्य कार्ये प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधो न च नुमागमस्तस्यांगस्य कार्यमिति लुक्यपि क्रियमाणे प्रत्ययल क्षणप्रसंगः सर्वत्र च शपोऽतो लोपे विज्ञायमाने शपृष्ठपनोर्निसमित्यत्र प्रत्ययलक्षणं भूतपूर्वविज्ञानं वाश्रयणीयमिति नास्त्येव लुग्लोपयोर्विशे ष इति ज्ञापक एवाकारांतानां अन्ये यांचागुणवृद्धिमाजाम दहनासादीनां अदादिषु पाठः सार्वधातुकेऽतो लोपाभावस्य कथं तर्हि याती कुले इत्यादौ प्रत्य

=शिंशपाचोद्यमिति·लंकायांनी ताक्षीला शिंशपान्नेत्स्यादिति तिकेनविदुकेकश्चित्स्यानिहसांतरेषु सल्लु किंशिंशपादुपधेनेतितदिदं बोध्यमिति भावः॥ विशिष्टेति·नदजावेहि त्वादिपाठएवोचितइतिभावः॥२= कस्येति·नदंगधातुः॥ इदं च पत्रं=

यत्तर्हि आकारांतेभ्यो लुक् शास्ति याति वाति अस्तेश्च अस्तेश्च शपो लुकं शास्ति अस्ति इदं तर्हि प्रयोजनं वृक्षस्य अपतो लोपः प्राप्नो ति यल्लोपेपि प्रयोजनम् वेभिदिता चेछिदिता आर्द्धधातुके इति किमर्थं वेभिद्यते चेछिद्यते णिलोपः प्रयोजनं पाच्यते याज्यते का रणा हारणा आर्द्धधातुक इति किमर्थं पाचयति याजयति कारयति हारयति आल्लोपः पपतुः पपुः ववतुः वयुः आर्धधातुके ९ इति किमर्थं यांति वांति ईत्वं हीयते धीयते आर्धधातुक इति किं॥ ॥

=स्थपोपइति·तथाचवर्णाश्रयत्वात्प्रसमज्जक्षणमिति भावः॥४=

यलक्षणेननुमनमवृति श्रपाकारस्यविशेषणं छपोयोऽकारस्तदंतादंगादुत्तरस्य शतुर्नुम्भवतीति न च शपि लुप्ते शपोऽकारः संभवति वृक्षस्येति प्रागेवस्या दतो लोपः भूतपूर्वगत्यातुस्यादेशः ननु परत्वात्स्यादेशो भविष्यतितत्र कृते सन्निपातपरिभाषयातोलोपो न भविष्यति उच्यते कृष्टायेति निर्देशो नानित्यत्वज्ञा पनार्थनु पक्षान्तरस्याः परिभाषायाः स्यादेवातो लोपः पाचयतीति णिज्विधानं तु प्रत्ययलक्षणार्थं स्यादिदं घार्थं च पाचयितेति यांतीति ननु स्मास्प स्तयोरेवातः सार्वधातुके नास्त्येति एवं नियमाद त्र न भविष्यति विपरीतो पि नियमः किं न स्यात् सार्वधातुके एव स्मास्पस्तयोरिति पपतुरित्यादौ न स्यात् स्मा

=अप्येकाच इति प्रतिषेधः स्यात्·=नन्वत्र पक्षे आगतं यर्थमतआह·उ नरार्थमिति·लुनीतइत्यादि
=अनित्यतादिति·तेनापमानित्यमसंगो[illegible]भावः॥२=

राम०
१५८

=नदुहल्लुनमामिसनेन।८

अदातामिति लुङ् तांगातिस्थेतिसिचो लुक् प्रस्तुवीतेति कर्मेकर्त्तरि इदमुदाहरणं तत्रयकः प्रतिषेधात् कर्मणितुप्रस्तूयेतेतिभाव्यं ननु चिणोऽपिप्रतिषेधा
त्कथं चिण्वद्भावः एवं तर्हि भावकर्मणोश्चिरादर्शनादत्र चिण्वद्भावप्रसंग इत्याशयः अप्रसमाप्त्युसोदाहरणं तरमाह इदं चापीति येभ्योधातुभ्यः कर्मकर्त्तरि चिण्प्र
तिषिध्यते तेषां चिण्वद्भावस्यापि निषेधः वृद्धिरिति एतच्च एपद्धोपाविसाधुनं पेर्ष्पीकं अत्रहि चिण्वद्भावाददतोलोपोपिप्राप्नोति द्विस्त्र यावादिभ्यो हि श्यपो लु
ग्विधानेनसार्वधातुके ऽतोलोपाभावो ज्ञापित इतिसांप्रयोऽतोलोपोमाभूत् चिण्वद्भावाच्चिणितस्यादर्शनात्स्यादेव भाष्यकारेणतु प्राप्तिमात्रं वृद्धेराश्रितोक्तं
।अथवाहोषोपलक्षणं वृद्धिरतोलोपेपि रूपासिद्धिप्रसंगात् वृद्धौकृतायामाकुणश्च प्राप्नोति पुक् च तत्र वार्णादांगंबलीय इति पुक्प्रसंगः इट् प्रसंगस्तु वि

=अनपेक्ष्येति। तदपेक्षायां तु वृद्धिर्वा धितिकारलोपेनभाव्यं।२= सार्वधातुकाश्रय।१२= =ननुकर्तरि। परस्मैपदित्वात्।नापिकर्मणीसाह।कर्मणिविति।५= =असमाप्तेर्बीजमाह।सेमझति।७= चिण्वद्भावादिट्प्रसंगइति कुतोनोत्सजनतआह।८=इत्येति।९=

अदातां अघातां एत्वं ग्लेयात् म्लेयात् आर्द्धधातुक इतिकिं स्नायातस्नायातां चिण्वद्भावश्च सीयुटि चिण्वद्भावे सीयुटि कि मुदाहरणं कारिषी
ष्ट आर्धधातुक इतिकिं क्रियेत ह्रियेत नैतदुदाहरणं यकाव्यवहितत्वान्न भविष्यति इदंतर्ह्युदाहरणं प्रस्तुवीत इदं चाप्युदाहरणं क्रियेत ह्रिये [redacted]
त ननु चोक्तं यकाव्यवहितत्वान्न भविष्यतीति यक एवं तर्हि माभूदितिकिंचस्यात् वृद्धिः वृद्धौकृतायां पुक् प्रसज्येत भ्रस्जोरोपधयोरमन्यतरस्यां अयं
रमरेफस्यस्थानेकस्मान्नभवतिमिदचोंऽत्यात्पर इस नेन अचामंत्यात्परः क्रियते रेफस्यतर्हि श्रवणं कस्मान्नभवति षष्ठ्युच्चारणसामर्थ्यात्॥ ॥
तर

=सीयुडादेरिति।हिनसोमेसवर्लोदीर्घविधेर्भाव।१०=

लोपाभावान्नोक्तः भ्रस्जोरोप आदेशांतराणां स्थानितुल्यदेशानां दर्शनात्पृच्छति।अयं रमिति रेफग्रहणस्योपलक्षणा [redacted] र्थत्वादुपधाया अपीति वोद्धव्यं रेफस्य
तर्हीति स्थानांतरेप्रवृत्तेनरमाऽनिवर्जितत्वात् षष्ठ्युच्चारणसामर्थ्यादिति रोपधयोरिति स्थानषष्ठ्यातयोरविषये प्रयोगः प्रतिपाद्यते रोपधयोः प्रसंगे रम्प्रयुज्य
ते रोपधेनप्रयुज्येते इत्यर्थः रम्प्रयुज्यमानोमित्वादचोंऽत्यात्परोभवतीतिवाक्यार्थः संपद्यते यस्यतुदेशांतरेनास्ति विधानं तस्य स्थानिदेश एव भवति तत्प्रसंगेत
स्यविधानाद्विशिष्टदेशस्य स्थानिनः प्रसंग इति तद्देशे नैवादेशेनभाव्यं॥ ॥श्री॥ ॥ ॥

भारद्वाजीया इतिते हि स्मनः क्ङिचित्लोपइत्यतोलोपग्रहणमनुवर्त्त्यैरेपधयोर्लोपं रमागमं चान्यतरस्यांविदधति भज्ज्वतीति आर्धधातुकाधिकारस्तत्र रमोऽप्र
संगः रसोरिति साचकृत्स्वरेकृत्स्वस्वकारस्य चस्थशारोत्रो वा आदेशाः तत्रकृते ऽकिति गुणाः प्रवर्त्तते भर्ष्टेति स्वकारणभावपक्षेतु भृष्टेति किति तु स्वशाद्वे भृष्टमिति
भवति तदभावपक्षे ऽपिसंप्रसारणेसति भृष्टमिति नार्थः पूर्वविप्रतिषेधेनेति इतरोऽत्रापिपूर्वविप्रतिषेधो वक्तव्य इतितुल्यतां प्रतिपादयन्नाह रसोरिति॥
भ्रस्जेः सिचि स्वभावं विकल्पितं बाधित्वा परत्वान्नित्यं हलंतलक्षणा वृद्धिः प्राप्नोतीति स्वभावार्थः पूर्वविप्रतिषेधो वक्तव्य एवतेनरूपद्वयं सिध्यति अभ्रा

भारद्वाजीयाः पठंति भ्रस्जोरेपधयोर्लोप आगमो रमुविधीयत इति भ्रस्जादेशात्संप्रसारणं विप्रतिषेधेन भ्रस्जादेशात्संप्रसारणं वि
प्रतिषेधेनभवति भ्रस्जादेशस्यावकाशः भर्ष्टा भर्ष्टुं संप्रसारणस्यावकाशः भृज्जति इहोभयं प्राप्नोति भृष्टवानिति संप्रसारणंभ
वतिपूर्वविप्रतिषेधेन सतर्हि पूर्वविप्रतिषेधो वक्तव्यः नवक्तव्यः रसोर्वेनास्तिद्वं रसोर्वा स्व भवतीतिवक्ष्यामि रसोर्वर्वचनेसिद्धिर
द्धेभ्रस्जादेशोवक्तव्यः वृद्धौकृतायामिदमेवरूपं स्यात् अभ्राक्षीत् इदं नस्यात् अभार्क्षीत [redacted] सर्वथावयंपूर्व
विप्रतिषेधान्नमुच्यामहे सूत्रंचभिद्यते यथान्यासमेवास्तु ननु चोक्तं भ्रस्जादेशात्संप्रसारणंविप्रतिषेधेनेति इदमिह संप्रधार्यं॥
भ्रस्जादेशः क्रियतां संप्रसारणमिति किमत्रकर्तव्यं परत्वात् भ्रस्जादेशः नित्यत्वात्संप्रसारणं कृतेपिभ्रस्जादेशेप्राप्नोति अकृतेपि भ्र
स्जादेशेपि नित्यः कृतेपि संप्रसारणेप्राप्नोति अकृतेपिप्राप्नोति॥ ॥

क्षीदभार्क्षीदिति ननुच स्वभावो नित्यः कृतायामपिरजादेकदेशविकृतस्यानन्यत्वात्प्रसंगाद्वृद्धिस्तु शब्दजाकृतेरेकत्वान्नास्ति वृद्धेः शब्दांतरस्यप्राप्त्यांनित्यत्वमिति
द्वयोर्नित्ययोः परत्वाद्वृद्धिप्रसंगः अंतरंगस्वभावइतिचेत् नसिच्यंतरंगमस्तीति ज्ञापयिष्यते रमभावेतु क्रियमाणे परत्वाद्वृद्धौकृतायां पुनः प्रसंगविज्ञानाद्र
मिसतिसिद्धमभार्क्षीदिति॥ ॥श्री॥ ॥

× शांतरं प्रसंगादनित्या × २
सर्वाभ्रि

योसौ स्त्कारो रेफ इति ननु च स्त्कारावयवस्य रेफस्य समक्रियमाणः कथमंत्यादचः परः स्यात् माभूदंत्यादचः परः तत्र विषय आदेशो भविष्यतीति मित्वं तु भष्टे त्वाद्रेसावकाश म् उपदेश इति वर्त्तत इति भ्रस्जेरुपदेशे यो रेफस्तस्य स्थाने रमृ भवति न च स्त्कारावयव उपदेशे भ्रस्जेरेफो भवति वरीभ ज्जपत इति तन्मध्यपतितस्त इह होन गत्वत इति रीको रेफो भ्रस्जे र्भवतीति रम प्रसंगः भ्रस्जेरुपदेशो तु नासौ रेफ इति रम भावः उपनं सविकार इ सेत नु मयोजनाभावान्नोश्रितं अतो लोपः यणादेशे नेति

=ननु रीकोऽनंसस देश लापे विष्यति अत आलानं सविकारपूर्ति [illegible]

योसावृकारे रेफस्तस्य चोपधाया अचलनेपि प्राप्नोति अनित्यो भ्रस्जादेशः न हि कृते संप्रसारणे प्राप्नोति किं कारणं न हि वर्णैकदेशावर्णग्रहणेन गृ ह्यंते अथापि कथंचित् गृह्यंते एवमपि अनित्यः कथमुपदेश इति वर्त्तते न चावश्यमुपदेश यग्रहणं अनुवर्त्यं वरीभ ज्जपतेरित्येवमर्थं अतो लो पः एयच्लोपावियङ् यणगुणवृद्धि दीर्घेभ्यः पूर्वविप्रतिषिद्धं एयच्लोपो इयङ् यणगुणवृद्धि दीर्घेभ्यो भवतो विप्रतिषेधेन णिलोपस्यावकाशः का र्यते हार्यते इयङ्आदेशस्यावकाशः श्रियौ श्रियः इहोभयं प्राप्नोति आटिटत् आशिशत् ननु चात्र यणादेशेन भवितव्यं इदं तर्हि अततक्षत् अ ररक्षत् यणादेशस्यावकाशः निन्यतुः निन्युः णिलोपस्य स एव इहोभयं प्राप्नोति आटिटत् आशिशत् वृद्धेरवकाशः सखायौ सखायः णिलोपस्य [redacted] स एव इहोभयं प्राप्नोति कारयतेः कारकः हारयतेः हारकः गुणस्यावकाशः चेता स्तोता णिलोपस्यावकाशः आटि टत् आशिशत् इहोभयं प्राप्नोति॥ ॥ ॥

॥ एरनेकाच इत्यनेन ततश्च यणा बाधनादियङः संप्रधारणागोचरत्वाभावः सखायाविति सख्युरसंबुद्धाविति प्राप्ताति देशपक्षे वृद्धेरयमकाशो न तु कार्योति देशपक्ष इत्यवसेयम् णिलोपस्यावकाश आटिटत् इति यतो णिलोपेन बाधितत्वादिति भावः॥ ॥श्री॥ ॥८॥

भा०कौ०६ कारणेति ननु चात्रापि इयङो ऽपवादः एरनेकाच इति यण् प्राप्नोति परत्वात्तस्य गुणेन बाधनात् गुणस्यापि पूर्वविप्रतिषेधात् णिलोपेन त्वदोषः एकैकेन सह णिलोप
१६० स्य विचारः इयङादीनां च अन्यतमविषयोपि णिलोपस्यावकाश उपन्यस्यते सत्त्वन्नैत इति ननु कारणं कारक इत्यादौ गुणवृद्ध्योः कृतयोः अन्तरंगत्वात् दयायोः कृतयोः

कारणा हारणा दीर्घत्वस्यावकाशः धीयते स्नूयते णिलोपस्यावकाशः स एव इहोभयं प्राप्नोति कार्यते हार्यते णिलोपो भवति विप्रतिषेधे
न सतर्हि पूर्वविप्रतिषेधो वक्तव्यः न वक्तव्यः सत्त्वन्नैते विषयः एतेषु विधिषु कृते षु स्थानिवद्भावात् इग्रहणेन ग्रहणात् लोपो भविष्यति नैवं शक्यं।
इयङादेः इग्रहणे दोषः स्यात् किं अस्य लोपः प्रसज्येत अल्लोपस्य यूङ्यणोः स्त्रु नास्ति संप्रधारणा वृद्धेरवकाशः प्रियमाचष्टे प्रापयति अल्लोप
स्यावकाशः चिकीर्षिता चिकीर्षितुं इहोभयं प्राप्नोति चिकीर्षको जिहीर्षकः गुणस्याल्लोपस्य च नास्ति संप्रधारणा दीर्घत्वस्यावकाशः अ
पिकाकः अपेनायते अल्लोपस्य स एव इहोभयं प्राप्नोति चिकीर्ष्यते जिहीर्ष्यते अल्लोपो भवति विप्रतिषेधे न सतर्हि पूर्वविप्रतिषेधो वक्तव्यः
न वक्तव्यः इष्टवाची परशब्दः विप्रतिषेधे यत्परं इष्टं तद्भवतीति यस्य हलः किमिदं यलोपे वर्णग्रहणं आहोस्वित् संघातग्रहणं कश्चात्र विशेषः
यलोपे वर्णग्रहणं चेत् बालत्वतस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः मुच्छिता मच्छिता अस्तु तर्हि संघातग्रहणं अंत्यस्यस्य लोपः प्राप्नोति सिद्धं सस्य पूर्वेण
वतन्त्रारंभसामर्थ्यात्तस्य वैस्य भविष्यति एवमपि तेनाति प्रसक्तमिति कृत्वा नियमो विज्ञास्यते यस्य हल एव नान्यतः धेर्माभूत् लोलूयिता पो

१ पूपिता॥ × ग्रहणं यदि संघात + ॥श्री॥ ॥ ॥

अंत्यस्य णिलोपः प्राप्नोति वार्णादांगं बलीय इत्ययो(यो) वा बाधित्वा णिलोपो भविष्यती सदोषः प्रापयतीति प्रियस्य प्रादेशे वृद्धौ चपुगागमः अनार्धधातुकत्वात्सिद्धो
तोरविधानात् तो लोपस्यात्र प्रसंगः यस्य हलः किमिदमिति यथागं तु नाकारेण निर्देशस्ततो वर्णमात्रग्रहणं अन्यथा तु संघातग्रहणमिति पक्षद्वय संभवः राम०
१ अस्य सस्येति अलोंसस्येति वचनात्॥ ॥श्री॥ ॥ १६०

कैमर्थक्यादिति को र्थोयस्य तत्किमर्थं कृतस्य भावं कैमर्थ्यं संभ्रम्य विषयोः संबंधोऽत्र भावप्रत्यय वाच्यः अपूर्व एव विधिरिति नियमे हि श्रुतार्थत्यागेनाश्रुतायाश्चान्यनि
वृत्तेः सामर्थ्यात्परिकल्प नेउक्तानुवादे दोषश्च प्राप्नोति एवमप्यं त्यस्येति अलोन्त्य परिभाषो पस्थानात् अपूर्वस्य विधेरसंभवाद्धि विधिनियमसंभवे च विधिरेव ज्या
यानिति अस्यत्रायस्यायमविषय इत्यर्थः संघातग्रहणसामर्थ्यादिति किं यस्य हलइत्यस्य विधिरूपत्वं वाध्यतां उतालोन्त्यस्येति परिभाषेति पाराणर्थ्यादप्राधा
न्यस्य परिभाषायास्तागोयुक्तो न तु प्रधानस्य विधिरूपबाधनं सन्निधिनेति सन्निधिर्मिच्छत्यात्मन इति क्यचं तत्तस्तच् इद्ध इहवर्णग्रहणोकारस्य विभाषेत्यत्र क्येन

कैमर्थ्यक्यान्नियमो भवतीति विधेयं नास्तीति कृत्वा इह चास्ति विधेयं किं अंतस्य लोपः प्राप्नः सर्वस्य विधेयः तत्राप्रवर्ते विधिरस्तु नियमो वेति॥
अपूर्व एव विधिर्भविष्यति न नियमः एवमप्यंत्यस्य प्राप्नोति किं कारणं न हि लोपः सर्वापहारी ननु च संघातग्रहणसामर्थ्यात्सर्वस्य भविष्य
ति संघातग्रहणं चेत्क्यस्य विभाषायां दोषः संघातग्रहणं चेत् क्यस्य विभाषायां दोषो भवति सन्निधिना सन्निधिना यदा लोपस्तदा सर्वस्य[redacted]
[redacted]लोपः यदा अलोपस्तदा सर्वस्यालोपः प्राप्नोति॥ ॥ ॥

×नापयस्येति योगविभागो व्याख्या×२ विदि मेन

यकारो विशेष्यते क्यस्य यो यकारो हलः परः तस्य विभाषा लोपो भवत्यकारस्य तु तो लोप इति यथेष्टं रूपद्वयं सिध्यति संघातग्रहणे तु यस्य हल इत्यनेनानेन प्राप्तिर्न्याये
नाती लोपो वा ध्योयल्लोपोपि क्यस्य विभाषेति विकल्पेन बाध्यत्त तस्य पक्षे संघातस्यैव श्रवणं प्राप्नोति नित्यं यल्लोपवदल्लोपस्यापि विकल्पे न बाधनात् एतच्चान
धातु लोपइत्यस्य प्रत्याख्यातत्त्वमनाश्रित्योक्तं तदाश्रये ह्यलोपस्यासिद्धत्वात् क्यस्येति कंड्वादियकोपि ग्रहणं केचिदिच्छंति किंतोयशब्दस्य ग्रहणेतास्य यत्र कारस्या
नुबंधस्यादित्वमविवक्षितमिति वदंतः एतदपरे नेच्छंति आदिभूतककारानुबंधनिर्देशे सत्यादित्वाविवक्षायां प्रमाणाभावात्लक्ष्यस्य च तथाशिष्टैरप्रदर्शनात्॥

आदेरिति ततश्च कृत्स्नविभाषेति यकारस्यैव लोपो विकल्पेनाकारस्य तु नित्यमिति सिद्धमिष्टं अंगादिति वृत्तेत इति अंगस्येति निमित्तनिमित्तिभाव संबं
धाश्रयणे पंचम्यर्थत्वाभावात् लाभे हान्सं चमीति दृशः कृतः इतरो यथोक्तमभिप्रायं अभ्युपगम्य आह नवै अंगादिति संबंध षष्ठीति अनेक संबंध संभवे

आदेः परवचनात्सिद्धं हल इति पंचमीन स्यादि सूत्रस्यादेः परस्येति यकारस्यैव भविष्यति अथ वा पुनरस्त्ववर्णाग्रहणं नुचोयत्लोपेवु
र्णाग्रहणं चेद्व्यात्वं तस्य प्रतिषेध इति नैषदोषः अंगादिति हि वर्तते नवै अंगादिति पंचम्यस्ति एवं तर्हि अंगस्येति संबंध षष्ठी विज्ञास्यते
अंगस्य यो यकारः किं चांगस्य यकारो यस्मिन्नंगमिस्येतत् भवति कस्मिंश्चैतद्भवति प्रत्यये णेरनिटि अनिटीति किमर्थं कारयि
ता कारयितुं अनिटीति शक्यमवक्तुं कस्मान्न भवति कारयिता कारयितुं निष्ठायां सेटीत्येतन्नियमार्थं भविष्यति निष्ठायामेव सेटि णे
र्लोपो भवति नान्यत्रेति क्व मा भूत् कारयिता कारयितुं अथ वा उपरिष्टात् योगविभागः करिष्यते इदमस्ति निष्ठायां सेटि जनि
तामंत्रे शमिता यज्ञे ततः अय् अय् आदेशो भवति णेः सेटि ततः आमंताल्वाय्येत्निष्णुषु अय् भवतीत्येव॥ ॥ ॥

=अतोपगतिः यद्यपि परत्वाद्यलोपे कारलोप इति कथं तस्य प्रत्ययत्वं तथापि यदि पूर्वमल्लोपः स्यात्तस्यापि प्रत्ययत्वं स्यादिति नार्किक प्रत्ययत्वाद्दोषः॥२= अनिटो निष्ठायाइति एवं तावत्नियम इति एव एतत्सोत्तरसूत्रे स्फुटी भविष्यति॥२=

प्यंतरंगत्वान्निमित्तनिमित्तिभाव लक्षण एव संबंधः परिगृह्यते प्रत्यय इति प्रत्ययहेतुकत्वादंगव्यपदेशस्य ननु च समुदायः प्रत्ययोंगस्य निमित्तं न तु य
कारमात्रं अकारेलुप्ते यकारमात्रस्य प्रत्ययत्वाददोषः णेरनिटि निष्ठायामेव सेटीति से घेव निष्ठायामिति नियमो न भवत्यनिटो निष्ठाया पा०
ऽभावात् अयादेशो भवतीति लोपापवाद इत्यर्थः॥ ॥श्री॥ ॥ १६१

=५ इत्यमितियमकत्वेणमिति सैवंपुमकत्वोनिष्ठायांसेटीसम्मानंतरं [illegible] ज्ञपेर्वैनीतिप्रसक्ते णिलोपः क्रियेत नतोऽस्य मपापः जपुसूर्वादेः आमंताञ्चार्थेति [illegible] नकर्तव्यं [illegible] भवति वादांतेसन्नोभयत्रविभाषागीकात्प्रसे [illegible] इत्यर्थं निपातनं णिलोपसेतमाष्य

संज्ञपित इति सनीवंतर्धेति सनि विकल्पविधानाद्यस्य विभाषेति इट्प्रतिषेधः सेड्ग्रहणसामर्थ्याच्च पूर्वेणापि न भवति वादान्तशान्तेत्यत्र ज्ञपेर्निपातनमाश्रीयते ज्ञप्तो ज्ञपित इति एकाचो हीति यस्य विभाषेत्यत्रैकाच इत्यधिकारात् इड्भावार्थमिति इटि कृते णिलोपो यथा स्यादकृते मा भूदिति कालावधारणार्थं सेड्ग्रहणमित्यर्थः॥

×निष्ठायांसेटि॰४२

=मारणतोषणनिशामनेषु ज्ञा इति मारणार्थत्वादिचिपुक्तिमितं [illegible] ॰२=नन्वेवं वादांतशांतेत्यत्रेडभावेऽपि प्रकरणे [illegible] निपातनं किमर्थमत आह॰ वादांतेति॰ ज्ञपेदिति॰ [illegible] पाठे कर्तव्ये पाठे न तत्रामित एवयह [illegible] निपातनम्

निष्ठायां सेट्ग्रहणं किमर्थं निष्ठायां सेट्ग्रहणं अनिटि प्रतिषेधार्थं निष्ठायां सेट्ग्रहणं क्रियते अनिटि प्रतिषेधो यथा स्यादिति संज्ञपितः प्रज्ञपुरिति निष्ठायां सेट्ग्रहणं अनिटि प्रतिषेधार्थमिति चेन्न सिद्धं निष्ठायां सेट्ग्रहणं अनिटि प्रतिषेधार्थमिति चेत् अन्तरेणापि सेट्ग्रहणं तत्सिद्धं कथं अनिड्भावात् ननु च यस्य विभाषेति तत्र पेरिट्प्रतिषेधः एकाचो हि प्रतिषेधः एकाचो हि स प्रतिषेधः ज्ञपिश्चानेकाच् इड्भावार्थं तु हि सेट्ग्रहणं क्रियते कथं पुनः सेटीत्यनेन इट् शक्यो भावयितुं तन्निमित्तत्वाण्णिलोपस्य नाकृते इटि णिलोपेन भवितव्यं किं कारणं सेटीत्युच्यते ऽवचने हि णिलोपे इट्प्रतिषेधप्रसंगः अक्रियमाणे हि सेट्ग्रहणे णिलोपे कृते एकाच इतीट्प्रतिषेधः प्रसज्येत कारितं हारितं एवं तर्हि नार्थः

इड्भावार्थेन

सेट्ग्रहणेन नापि सूत्रेण॥ ॥ ॥

=अनाश्रित्येति॰ [illegible] णिलोपस्य [illegible] ॰३=ननु पूर्वमिष्ट [illegible] णिलोपे कृते प्रतिषेधेन [illegible] आह॰ इटि विति॰२=

अक्रियमाणे सेट्ग्रहणे कारित इति स्थिते णिलोपश्च प्राप्नोति इट् च नित्यत्वाण्णिलोपः प्राप्नोति तत्र कृते एकाच इतीट्प्रतिषेधः प्राप्नोत्येकदेशविकृतस्यानन्यत्वात्स एकारो ति [redacted] भवति इतीयस्य च लक्षणान्तरेण निमित्तं विहन्यते न तदनित्यमित्येतत्तु कार्येगतभावापेक्षायां नाश्रीयत इत्यनित्य एव इडागमः इटि तु णिलोपे क्रियमाणे न प्रवर्जते इट्प्रतिषेधो निर्दिष्टस्य प्रतिषेद्धुमशक्यत्वात् एतच्च प्रयोजनं पूर्वस्मादपि विधौ स्थानिवद्भाव इत्यनाश्रित्यो

सप्तमे योगविभाग इति णेरध्ययने वृत्तमिति योगं विभज्य योगद्वयं क्रियते क्रमविपर्ययेण च आश्रीयते णेरित्येको योगः तत्र निष्ठायां नेडिति वर्त्तते ततो वृत्तमिति द्वितीयो योगो णिलोपनियमार्थो गुणप्रतिषेधार्थश्चानेकप्रयोजनत्वान्निपातनात् अथवा वृत्तं वृत्तमित्येकशेषाश्रयणादेकस्य नियमार्थत्वमपरस्य गुणनिषेधार्थत्वं भविष्यति ततोऽध्ययन इति तृतीयो योगो वृत्तशब्दस्यार्थविशेषनियमार्थः रमणात्त्वित्यत्र येन प्राप्तस्य अथाकिंपुनरिति यद्यपि क्त्वावयामन्तात्वाय्येत्विष्णुष्विति निर्देशादुपपत्तिस्तथापि युक्तायुक्तत्वापेक्षो विचारः कः प्रसय आश्रयितुं युक्तः को न युक्त इति अथवा किंकृते डाग

×निपात्यते· णेर्निष्ठायां लोपो निपात्यते· किं×२

कथं सप्तमे योगविभागः करिष्यते इदमस्ति निष्ठायां नेट् भवति ततः णेः एयंतस्य निष्ठायां नेट् भवति कारितं हारितं ततो वृत्तं वृत्तमिति च निपात्यते किं प्रयोजनं नियमार्थं अत्रैव निष्ठायां णेर्लोपो भवति नान्यत्र क्व माभूत् कारितं इहापि तर्हि प्राप्नोति वर्त्तितमन्नं वर्त्तितामिक्षेति ततः अध्ययने अध्ययने चेद्वृत्तिर्वर्त्तते वृधिरमिशृधीनामुपसंख्यानं सार्वधातुकत्वात् वधिरमिमृधीनामुपसंख्यानं कर्त्तव्यं किं कारणं सार्वधातुकत्वात् वर्धन्तु त्वा सुष्टुतयो गिरो मे वर्धयंत्वित्ति प्राप्ते वहस्पतिष्ट्वा सुम्ने रम्णातु रमयत्विति प्राप्ते अग्ने शर्धमहते सौभगाय शर्धयेति प्राप्ते तत्र हि वक्तव्यं वृधिरमिशृधीनामार्धधातुकत्वात्सिद्धं कथं आर्द्धधातुकत्वं अन्येपि हि धातुप्रत्ययाः उभयथा छंदसि दृश्यन्ते अयामन्तात्वाय्येत्विष्णुषु किं पुनरयं क्नुः आहोस्विदित्नुः कश्चात्र विशेषः क्त्वाविधिर्णेर्गुणवचनं क्नौ सतीति इट्टि णेर्गुणो वक्तव्यः॥ गद१ यित्नुः स्तनयित्नुः अस्तु तर्हि इत्नुः इत्नौ प्रत्ययांतरकरणं यदितइत्नुः प्रत्ययांतरं कर्त्तव्यम्॥

=उभयथेति क्नो प्रत्ययस्वरेण नु विचित्स्वरेण निघातः॥३= नवक्तव्यं२

मः क्नुरिह निर्दिश्येत् यप्रत्ययएवेत्नुरिति विचारः क्त्वाविटीति स्तनिहृषीत्यत्र यदि क्नुर्विधीयते तदा तस्येटि कृते ऽनिटीति वचनान्नित्यलोपो नास्ति किंतर्हि कित्वात् गुणप्रतिषेधः प्राप्नोति गुणो विधेयः इत्न्वाविति स्तनिहृषीत्यत्रेत्नुर्विधेयः क्नुर्हनिष्यां क्नुर्विधेयः यदा तु स्तनादिभ्यः क्नुर्विधीयते स एवो नरत्रानुवर्त्तते तदा प्रत्ययांतरं न विधेयं स्वरे अपि भेदो नास्ति उभयथाप्याद्युदात्तत्वात्॥ ॥ श्री॥ ॥ ॥ ॥

=क्नुर्णिति·नेन क्नुरित्यादौ न गुणः॥२= गुणो विधेयः इति·तदा चेट् कृते च प्रत्ययान्तरं न कर्तव्यमिति भावः॥१=

राम० १६२

अयादेशो चेति । णिलोपस्य प्रसंगादुपसंख्यानशब्देनात्र सूत्रे पाठ उच्यते न पूर्ववचनं भाष्यकारो गुरुलाघवमनादृत्य यथान्यासं समर्थयितुमाह उभयमिति यद्यत्र तु
यदृष्ट्या मयादेशार्थं क्रियते तस्मादिम्पधातु कृत्वा विधीयते तदा स्थादेवलाघवं ल्यपि लघुके चिरा चार्येणालघुपूर्वस्येति षष्ठ्यन्तमध्यापिताः अन्ये तु लघुपूर्वादिति पंचम्यन्तं तत्रैष
ष्ठीमाश्रित्याह ल्यपीति प्रशमय्येति श मे णिचि वृद्धौ मितां ह्रस्व इति ह्रस्वस्तत्र णेः पूर्वं व्यंजनं न लघ्विति अयादेशो न प्राप्नोति न चात्र व्यवहितेपि पूर्वशब्दो वर्तते

=सोपपदत्वमिति भाष्यहातानालपुस्तनादिमेनापि नौ विधीयमानेनत्वकिकारणनाभाव्यादृष्ट्वपितुविसत्रणेर्थवधानेपियुणमिभेधयसंगः अन्यभाषान्तेनिदिसादिवत्तन्यादिमनातु हृत्निर्भोकादिनिवेदधिभावः

अयादेशो चोपसंख्यानं अयादेशोचोपसंख्यानंकर्त्तव्यं उभयंक्रियतेन्यासेएव । ल्यपि लघु पूर्वात् । ल्यपि लघु पूर्वस्येति चेत् व्यंजनांतेषू
पसंख्यानं ल्यपि लघुपूर्वस्येति चेत् व्यंजनांतेषू पसंख्यानं कर्त्तव्यं प्रशमय्यगतः प्रतमय्यगतः । अल्लोपे च गुरुपूर्वात् प्रतिषेधो वक्तव्यः
प्रतिचिकीर्ष्यगतः ल्यपि लघु पूर्वादिति वचनात्सिद्धं [redacted] ल्यपि लघु पूर्वादिति वक्तव्यं ॥ ॥

=लघुपूर्वात्कोपूर्वस्ये निकर्मधारयेप्रत्ययोवनादयस्याता लघुःपूर्वोयस्मादिमीति अत्राभयआप्यवधानमेवगम्यतइतिसति चिकीर्ष्यगतइत्यत्रनदोषः नचवर्णग्रहणेजातिग्रहणमेवाचतिवाच्यं धर्मिग्राहकमानेनवर्णस्यसत्वाधानराधर्मभयोनवर्णग्रहणेनतवान्येनहान्

इति शब्दमाश्रयितुं चकार ददी ददीनामपि णपंतानां अयादेशप्रसंगात् प्रचकास्य गत इति न चात्र व्यवहितं पूर्वमाश्रयितुं शक्यं ततश्च प्रगणाय्य प्रस्तनयेत्यादौ एवस्या
दत्र स्थलोपस्यासिद्धत्वाल्लघुपूर्वो णिर्भवति अथापि व्याश्रयत्वाद ल्लोपस्यासिद्धत्वं न स्यात् एवमपि भूतपूर्वगत्या लघुपूर्वोस्मयोः याददेशः स्यात् । अल्लोपे चेति । अ
ल्लोपे कृते योगुरुपूर्वस्तस्मात्परस्य णेोर्भूतपूर्वो लघुपूर्वतामाश्रित्यायादेशः प्राप्नोति लघुपूर्वादितिवचनादिति लघुपूर्वादिति पंचम्यंतं पठितव्यमित्यर्थः लघुः पूर्वोयस्मा
दिति लघुपूर्वस्तस्मात्परस्य णेरयादेशः ॥ ॥ ॥

भा० कै० ६
१६३

एवमपीति क्वतर्हि स्यान्मदमाचष्ट इति णिचुप्रकृते सेकाजिनिष्कृतिभावादि लोपप्रतिषेधः प्रमदप्यगत इत्यादौ स्यात् विभाषा ऽऽध्याप्येति क्वीङ् जीनां णाविसात्वमर्नित्युक्ते त्यादिना पुक् आगमः सानुबंधकनिर्देशादिति आपुक्तिति पठितव्यमित्यर्थः आप्लृशब्दात् च मध्ये कवचने स्वकारल्लकारयोः सवर्णविधिरितिस्त तउदिसुः उरणरपर इत्यत्र प्रत्याहारग्रहणाच्च परत्वं भाष्यकारस्त्वसंदेहार्थं अविभक्तिकं माश्रित्याह आप्लृ इति लक्षणप्रतिपदोक्तयोरि

एवमपि ह्रस्वयलोपाल्लोपानामसिद्धत्वात्स्य पिलघुपूर्वादिति इयादेशो न प्राप्नोति प्रशमप्यगतः प्रतमप्यगतः प्रचेछिदप्यगतः प्रबेभिदप्यगतः प्रगदप्यगतः प्रस्तनप्यगतः ह्रस्वादिषु चोक्तं किमुक्तं समानाश्रयवचनात् सिद्धं इति कथं णावेते विषयः णेर्ल्यप्यादेशः विभाषाप इत्यादेशस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः प्राध्याप्यगतः आपः सानुबंधकनिर्देशः करिष्यते आप्लृ इति तेन इडादेशस्य न भविष्यति स तर्हि सानुबंधकनिर्देशः कर्तव्यः न कर्तव्यः कथं प्राध्याप्यगतः लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैवेत्येवं न भविष्यति॥ ॥
इति श्रीभगवत्पतंजलिविरचिते व्याकरणस्य महाभाष्ये षष्ठस्य चतुर्थे द्वितीयमाह्निकम्॥ ×आपः सानुबंधकनिर्देशादिङः सिद्धं× ॥

ति लाक्षणिकस्यानुमेयरूपत्वाद्विलंबितप्रतीतिगोचरत्वात्प्रतिपदोक्तस्य तु प्रसक्तत्वादविलंबितप्रतीतिविषयत्वादाकृतो च पदार्थे इयं परिभाषा न व्यक्तौ न तत्र हि सर्वस्यां व्यक्तौ लक्षणेन प्रवर्तितव्यं॥ ॥ इत्युपाध्यायजैय्यटपुत्रकैय्यटकृते महाभाष्यप्रदीपे षष्ठस्याध्यायस्य चतुर्थे पादे द्वितीयमाह्निकम्॥ ० राम० १६३
१८ ॥श्री॥ ॥ॐ॥ ॥ॐ॥ ॥

स्यसिचृसीयुट् कथमिति किंभावकर्मणोरित्यभिधेयनिर्देशो भावकर्मणोर्यद्वर्तते स्यादय इति अथ भावकर्माभिधायी प्रत्ययो भावकर्मण्यामभिधीयते भावकर्मणा चिणि
प्रत्यये परतो ये स्यादय इति तत्राद्ये पक्षे भावकर्मशब्दस्य मुख्यार्थवृत्तित्वं द्वितीये गौणार्थता युगपत्तु गौणमुख्यार्थवृत्तित्वासंभव इति प्रश्नः यदि विज्ञायत इति यदि प्र
सिद्ध्यनुरोधेन मुख्यार्थपरिग्रहः सीयुट् विशेषित इति आर्धधातुक इति वर्त्तते न च सीयुट आगममात्रस्य आर्धधातुकसंज्ञास्तीति सामर्थ्यात्सीयुडाद्यार्धधातु
कं गृह्यते तस्य च संभवति भावकर्माभिधायित्वमित्यर्थः स्यसिचृतासय इति भावकर्त्तृकर्मणां त्वादेशार्थत्वेन शास्त्रे व्यवस्थापितत्वात् विकरणानामतदर्थत्वात् अ

=आर्धधातुकस्य एतस्यानुत्ता भावकर्मणोर्ड नेतान्यसंभवे पिनिमित्तजः स्यादयो न संभवंत्यतः आर्धधातुकवृत्तिस्यादीनामेव विशेषणं न त्वार्धधातुकेपरतो ये स्यादय सूत्रपर्यकनपीकि॥

स्यसिचृसीयुट्तासिषु भावकर्मणोरुपदेशे कथमिदं विज्ञायते भावकर्मणोर्ये स्यादय इति आहोस्विद्भावकर्मवाचिनि पर
तो ये स्यादय इति किंचातः यदि विज्ञायते भावकर्मणोर्ये स्यादय इति सीयुट् विशेषितः उभयथा च चिण्वद्भावोऽविशेषि

×स्यसिचृतासयोऽविशेषिताः अथ विज्ञायते भावकर्मवाचिनि परतो ये स्यादय इति स्यसिचृतासयो विशेषिताः सीयुड् विशेषितः× तः॥ यथेच्छसि तथास्तु॥

येति भूयसामनुग्रहाय यद्यपि गौणार्थसंश्रयणमिति भावः सीयुड् विशेषित इति तत्र सीयुटः प्रत्ययैकदेशत्वात्समुदायावयवयोः पौर्वापर्याभावादागमेत्वप्र
जाते सागमकस्य प्रत्यया स्यादयः संज्ञाः अर्थाभिसंबंधश्च नन्तरवयवस्येति सीयुटो भावकर्मवाचिप्रत्ययपरत्वासंभवः समस्यावयवयोः पौर्वापर्यैऽतोऽनंतरं चिण्वद्भावः उ
भयथापि चिण्वद्भावोऽविशेषित इति तत्र न दोषोऽन्तरोपन्यासः किं तर्हि पक्षद्वयदोषोपसंहारः अन्यतरपक्षपरिग्रहे सर्वे विषयव्यापनादविशेषितश्चिण्वद्भाव इ

त्यर्थः॥ ॥ ॥

स्यादयोपीति स्याद्यनुवृत्तेरिदमेव प्रयोजनं भावकर्मणोः स्यादीनामप्यभिधेये यथा स्यातामिति यथा च द्वंद्वपदानि समस्येकं समुदायार्थे वाचीनि तथा स्यादयोल
देशात्सर्वभावकर्मणोःऽभिदधतीति न कश्चिद्दोषः भावकर्मवाचिनि सीयुटीति तत्राऽस्यायाश्रयणादेकं भावकर्मग्रहणमिच्छेन रूपेण यथासंभवं स्यादिभिः संबध्य
ते अथवा विषयसप्तम्येषाश्रीयते भावकर्मविषयेषु स्यादिषु चिण्वत्कार्यं भवतीति नास्ति दोषः स्यावकाशः कृस्यायविति स्यादीनामागमसंबंधेषु कृत्स्वपि

=भुतानांपक्षंतत्राभावेनागमित्वेप्रमाणाभावात्:१=

अस्तु तावद्भावकर्मणोर्ये स्यादय इति ननु चोक्तं सीयुट्विशेषितः स्यसिच्तासयो विशेषिता इति स्यसिच्तासय ख्व विशेषिताः कथं भावक
र्मणोर्ये कृ भवती यत्र स्या[stain]दयोप्यनुवर्त्स्यंते अथवा पुनरस्तु भावकर्मवाचिनि परतो ये स्यादय इति ननु चोक्तं स्यसिच्तासयो विशे
षिताः सीयुड्विशेषित इति सीयुड्विशेषितः कथं भावकर्मवाचिनि परतः सीयुट् नास्तीति कृत्वा भावकर्मवाचिनि सीयुटि कार्यं विज्ञास्यते अ
थ इट् चेत्युच्यते कस्मायमिड्भवति अंगस्येति वर्त्तते यद्येवमंगस्यादितइट् प्राप्नोति अउआद्भुत तद्यथा अडाटौ रित्वादादि नो भवतः
१ एवं तर्हि स्यादीनां भविष्यति॥ ॥श्री॥ ॥

=भुर्नोर्विनियोजकत्वाभावेप्रकरणस्यप्रयोजकत्वमाश्रित्येतिभावः।१=

देशात्प्रश्नः स एवाह अंगस्येति वर्त्तत इति प्रकरणस्य नियोजकत्वं चेदाश्रीयते तदा निष्ठप्रसंग इत्यर्थः अथवा अंगस्येति वर्त्तत इति सिद्धं तथादिवचनं अं
गस्य निमित्तं यत्तस्येडागम इत्यर्थः इतरथा त्वंगमेवानेनागमित्वेनोक्तमिति मत्वाह॥ यद्येवमिति॥ ॥श्री॥ ॥

षष्ठ्यभावादिति इच्छामात्रेण स्यादीनामागमित्वं त्वलभ्यमित्यर्थः ननु च भावकर्मणोरिति एषा षष्ठीति षष्ठीनिमित्तत्वात्षष्ठीत्युच्यते यथा न इल्लोदकं पादरोगः इह भावक
र्मवाचिनि परतो ये स्यादय इति शब्देन शब्दस्य पौर्वापर्यसंभवात्तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्येति परिभाषोपतिष्ठत इत्यस्ति भावकर्मणोरित्यस्य षष्ठीसञ्ज्ञा न निमित्तभावः इत्य
स्य भावकर्मणोरित्यभिधेयसप्तमीमत्वाह नैषा षष्ठीति इतरः स्वाभिप्रायं प्रकाशयितुमाह एवं तर्हीति भावकर्मवाची प्रत्यय उपचाराद्भावकर्मशब्दवाच्यः परत्वेन सप्तम्या ३३३
प्रतिपादित इति सप्तमीसमाश्रित्य सीयुट् नास्ति तु इति सप्तम्याः कार्यातिदेशे च रितार्थायाः षष्ठी प्रकल्पयति चोदको यथोक्तमभिप्रायमप्रतिपद्याह न सिध्यती

=ननु सप्तमीनिर्देशसामर्थ्यात्षष्ठी प्रकल्पितिर्भवामरत्स आह कार्यातिदेश इति स्यादिषु परतो ऊत्यादीनां चिण्वत्कार्यं भवतीति पूर्ववाक्ये चरितार्था सप्तमीति भावः ।१२ =कथं पुनर्भावकर्मणोरित्यस्य षष्ठीनिमित्तत्वमत आह इतीति ॥=

एवमपि षष्ठ्यभावान्न प्राप्नोति ननु च भावकर्मणोरित्येषा षष्ठी नैषा षष्ठी किं तर्हि अर्थनिर्देशः एवासौ सप्तमी भावे चार्थे कर्मणि चेति एवं तर्हि भावकर्म
णोरित्येषा सप्तमी स्यादिष्विति सप्तम्याः षष्ठीं प्रकल्पयिष्यति तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्येति एवमपि न सिध्यति किं कारणं न त्वर्थेन पौर्वापर्यमस्ति
अर्थे असंभवात् भावकर्मवाचिनि शब्दे कार्यं विज्ञास्यते एवमपि सीयुटो न प्राप्नोति एवं तर्हि सप्तमे योगविभागः करिष्यते आर्धधातुकस्येट् यावा
न्निणनामसस्य आर्धधातुकस्य भवतीति विज्ञेयम् ततो वलादेः वलादेरार्धधातुकस्येड् भवतीति ॥ ॥ ॥
वं१

ति तत्र हि निः शब्दस्य प्रयोजनं शब्दे सप्तमीनिर्दिष्टे परिभाषोपस्थानं यथा स्यादर्थे मा भूदिच्छब्दग्रहणात् बहिर्भूतोऽर्थस्तत्र बहिर्भूतः निःशब्दो बहिर्भाववाची पूर्वोक्ते नामि
प्रायेणाह अर्थेऽसंभवादिति एवमपीति न हि सीयुटो भावकर्मवाचिना प्रत्ययेन पौर्वापर्यमस्ति सीयुटस्तदवयवत्वात् आर्धधातुकस्येडिति परिभाषेयं क्रियतेऽन्य
त्रेड्विधीयते तत्रार्धधातुकैरिति उपतिष्ठते तेन स्यादीनामेव न तु सीयुटस्तामपि षष्ठीसञ्ज्ञा न विज्ञविष्यति रुदादिभ्यः सार्वधातुक इत्यत्र विपरीता आर्धधातुकस्येति नोपतिष्ठते ॥
स्ये

भा०कै०६ यद्येवमिति स्यादीनामागमविधावुपयोगात्पुनः श्रुतस्याभावाद्विशेषितः स्य एव इड्भावः आर्धधातुकग्रहणे त्वनुपतिष्ठमाने तेन स्यादीनां विशेषणाद्गागमसंबंधयोग्य
१६५ षष्ठ्यनुपादानादयमर्थः स्यात् अचहनग्रहदृशां वा चिण्वदिड्वा यत्र क्वचिद्यत्तु स्याद्यः संनिनेषामिडिति यथा कर्तुः कारक सलोपश्चेत्यत्रेति भावः स्यादीनेवेति
नेषामेवश्रुतत्वात्तत्सरिसागेन श्रुतकल्पनायाः प्रयुक्तत्वात्तस्यापेक्षत्वादंगस्येति सप्तमीनिर्दिष्टसामर्थ्याद्वा चिण्वदिड्भावे सर्वेषामुपयुक्तानां स्यादीनामार्धधा
तुकोपस्थानसामर्थ्यात्षष्ठ्यादितासंबंधः के पुनरिति सर्वेभ्य इष्यते न च प्राप्नोतीति मत्वा प्रश्नः स एव पराभिप्रायमाशंकते येऽनुदात्ता अथ ये उदात्तास्तेषां

यद्येवं स्य सिच्सीयुट्तासिषु इट् भवति चिण्वदिड्भावश्चाविशेषितो भवति तत्र को दोषः स्य सिच् सीयुट् तासिषु इट् भवति अचहनग्रहदृशां वा चि
ण्वदिति क्वचिदेव चिण्वदिड्भावः स्यात् एवं तर्हि स्यादीनेवापेक्षिष्यामहे स्य सिच् सीयुट् तासिष्विड्भवति अचहनग्रहदृशां वा चिण्वत्स्यादिष्विति के पु
नरिमे इडं प्रयोजयंति येऽनुदात्ताः अथ ये उदात्तास्तेषां कथं सिद्धं तेनैव परत्वादुदात्तेभ्योऽपि अनेनैव इडेषितव्यः किं प्रयोजनं कारयतेः कारिष्य
ते हारिष्यते इटोऽसिद्धत्वात् तोरनिटीति णिलोपो यथा स्यात् कथं पुनरिच्छता भवता उदात्तेभ्योऽनेनैवेट् लभ्यः न पुनरनेनाकृते नेति नैव स्याद्धि प्र

निषेधेन॥ ॥ ॥श्री॥

कथं सिद्धं तेनैव परत्वादिति किमेवं मन्यन्ते इत्यर्थः ततः सिद्धांतवाद्याह उदात्तेभ्योऽपीति अथवा शिष्याचार्यदेशीययोः के पुनरित्यादिके प्रश्नप्रतिवचने प
रत्वादिसंते आचार्य आह उदात्तेभ्योऽपीति उदात्तग्रहणं चोपलक्षणं स्वरूपेणो भयस्य अनुदात्तेभ्योऽपि द्विधानात् तुल्यत्वान्न्यायस्य तेभ्योऽप्यनेन द्विविधः इटो सिद्ध
त्वादिति ततश्चानिटीति प्रतिषेधाभावान्न सिध्यति णिलोपः अपि चेट् सन्नियोगेन विधीयमानश्चिण्वदिड्भावोऽपि भवति अन्यथैतदभावे चिण्वदिड्भावो न स्यात् सं राम०
नियोगशिष्टानामन्यतराभावे द्वितीयाभावात् अन्यथा चयेन विज्ञायमाने स्यादिष्विण्वदिड्भावः यथा कर्तुः कारक सलोपाभावेऽपि॥ ॥ ॥ १६५

नित्योयमिति वलादित्वानपेक्षणात् आकृतिपक्षेच शङ्कांतरमाशयापि नास्त्येनित्यत्वम् भावकर्मार्थापेक्षणादस्यवहिरंगत्वमितिचेत् तस्यापिवलादित्वापेक्षत्वात्
नास्त्यंतरंगत्वमित्यदोषः कानिपुनरिति प्रकरणाद्यवस्थाश्रयणादंगान्येव कार्याणिप्रयोजनान्यथाविशेषेणेतिप्रश्नः इतरेच्छणान्येवोदाहरति दृष्टिरिति विघाती

×पि॰नवस्मिन्कृते×

=इतरदिति॰प्रकरणाद्यवस्थाश्रीयते इत्यर्थः॰अन्यथापि॰णिट्यमानस्यातिदेशाकृतिणिजदेशात्आमिमुः॰घानिष्यते॰आपिष्यते॰अध्यापिष्यते॰१=

नित्योयं कृतेऽपितस्मिन्प्राप्नोत्यकृतेसप्राप्नोतिकिंकारणं अवलादित्वात्तस्मादनेनैवेड्बेषितव्यः कानिपुनरस्य [redacted] योगस्यप्रयोजनानि दृष्टि
श्विणावघुवृक्‌हंतेस्त्वघंत्वंदीर्घेच्छोक्तोयेमितांवाचिणीति दृष्टिः प्रयोजनं चेष्यते चायिष्यते पुक्‌प्रयोजनं स्नासते स्नायिष्यते हंतेस्त्वघत्वंप्रयो
जनंहनिष्यते घानिष्यते दीर्घेच्छोक्तोयेमितांवाचिणीति सचप्रयोजनं शमिष्यते शामिष्यते तमिष्यते तामिष्यते [redacted] इट्चासिद्धस्तेन
मेलुप्यते णिर्निमित्तश्चायंवल्निमित्तोविघाती इटोसिद्धत्वाणिरनिटीतिणिलोपोयथास्यात् कथमयंनित्यः कृताकृतप्रसंगित्वात् कृताकृतप्र
संगीत्ययंकृतेऽपितस्मिन्निरिसाप्नुमिके आर्धधातुकस्येड्वलादेरितिपुनरनेनायंभवति अस्मिंस्तुविहितेवलादित्वस्यनिमित्तस्यविहतत्वात्सा
प्नुमिकोनभवति निमित्तंविहतंभवति अयंतस्यनिमित्तंविहंतितस्मादयंनित्यः सत्वस्यनिमित्तंनविहंति अथोपदेशग्रहणंकिमर्थम्
चिणवद्भावउपदेशवचनं स्वकारगुणाबलीयस्त्वात् चिणवद्भावेउपदेशवचनंक्रियते स्वकारगुणस्यबलीयस्त्वात् कारिष्यते॥ ॥

ति अस्मिन्निरिसतिवलादिलक्षणस्येटोवलादित्वाभावादप्रवृत्तिलक्षणोविघातस्ततस्तस्यअनित्य [redacted] त्वमित्यर्थः अथयावल्निमित्तइड्विघातीत्य
स्येटोऽप्रतिबंधकइत्यर्थः स्वकारगुणस्येति अन्येषांतुगुणोऽजंतत्वंनविहंतीतिनित्यताचिणवद्भावः सिध्यतिचायिष्यतेलाविष्यते इतिभावः॥ ॥

भा०कै० ६ परत्वादिति द्वयोरपि नित्यत्वात् वधिभावादिति ननु चार्धधातुक इति विषयसप्तम्याश्रयणादंतरंगो वधिभावः नैतदस्ति लिङीति विशेषनिर्देशात्परसप्त
१६६ मीतद्विशेषणत्वादार्धधातुक इत्यपि परसप्तमीयत्र तु विशेषनिर्देशाभावोऽस्ते भूरित्यादौ तत्रैव विषयसप्तमीविज्ञानं भव्यादिसिध्यर्थं एकाच उपदेशेऽ
नुदात्तादिसूत्रे तु वक्ष्यति भाष्यकारः वधिषीष्टेत्यत्र निपातनस्वरं प्रत्ययस्वरो बाधिष्यते आर्धधातुकीयाः सामान्येन भवंतीत्येवं ब्रुवता लिङीति विषय
सप्तम्येवाभ्युपगता ततश्चांतरंगत्वाद्वधिभावः प्राप्नोति प्रतिपदविधेर्बलीयस्त्वान्न चिण्वद्भावो भवति हनिणिङादेशप्रतिषेधश्चेति लुङ्परे च्लि

परत्वाद्गुणोऽपरत्वे चानजंतत्वात् चिण्वद्भावो न प्राप्नोति उपदेशग्रहणाद्भवति वधिभावात्सीयुटि चिण्वद्भावो विप्रतिषेधेन वधिभावात्सीयु
टि चिण्वद्भावो भवति विप्रतिषेधेन वधिभावस्यावकाशः वध्यात् वध्यास्तां वध्यासुः चिण्वद्भावस्यावकाशः घानिष्यते अघानिष्यत इहोभ
यं प्राप्नोति घानिषीष्ट घानिषीयास्तां चिण्वद्भावो भवति विप्रतिषेधेन अथेदानीं चिण्वद्भावे कृते पुनः प्रसंगविज्ञानाद्वधिभावः कस्मान्न
भवति सकृद्गतौ विप्रतिषेधे यद्बाधितं तद्बाधितमेवेति कृत्वा हनिणिङादेशप्रतिषेधश्च हनिणिङादेशानां प्रतिषेधो वक्तव्यः हनिष्यते
घानिष्यते एष्यते आयिष्यते अध्येष्यते अध्यायिष्यते लुङीति निर्हनिणिङादेशाः प्राप्नुवंति अंगस्येति नु प्रकरणाद्वांगशाखाद्वा निर्देशात्सि
द्धं अंगा पत्कार्यं तत्प्रतिनिर्दिश्यते नच हनिणिङादेशाः अंगा भवंति ॥ ॥ श्री ॥ ॥ ॥

र्धधातुके विधीयमाना हनिणिङादेशा अंगाणि निमित्ता भवंतीति चिण्वद्भावात्प्राप्नुवंति इह यस्य चिण्सा स्यात्तन्निमित्तं निर्दिष्टं तदप्यतिदिश्यते यथा युगा
गमः यस्यापि प्रकारांतरेण चितिनिमित्तं तदपि यथा वृद्धिरिति हनिणिङादेशप्रसंगः अंगस्येति तु प्रकरणादिति अंगस्येति तु प्रकृते सप्तकार्यं विहितं राम०
तदतिदिश्यते तस्यैव प्राकरणिकत्वात् नच हनिणिङादेशा अंगस्येति प्रकृत्य विहिता इति तेषामप्रसंगः ॥ ॥ श्री ॥ ॥ १६६

=येदाधिष्ठानतात्सत्त्वमस्येतिभावः। अजादेरिट्येऽज्ञादिप्रत्ययान्तर्गवादिति तात्पर्यं । इड्ग्रहणेन चागमस्य प्रत्ययस्य च सामान्येन ग्रहणं । २ = दासीयेति । दाधातोराशीर्लिङ्थ्यालमेनपदेऽन्नमपुरुषेसीयुट्चस्तादिदिड्संभवति । तस्य च क्ङित्वं नास्त्यार्धधातुकत्वं चा… भिचारी ति । ४ =

आतो इड्ग्रहणं किमर्थमिति इहापि चिक्लित्सार्धधातुक इति [redacted] त्रयाणां प्रकृतत्वात् द्विशेषणविशेष्यभावे च कामचारात् तेषामन्यतमेनानुभूतविशेषणे नानन्युभूतविशेषणे नत्वा इटः समुच्चये संभवात् नेकपक्षसंभवः तत्र यदित्वाविद्विशेषणसंबन्धात् प्रागेवेट् समुच्चीयते अंगाधिकारात्तस्मिन् प्रत्ययविशेषणाच्चाजादौ प्रत्यये इति विज्ञायते त त्रेड्ग्रहणमनजाद्यर्थं विज्ञायते अजादेरिटोऽजादित्वात्प्रत्ययेन समुच्चयाभावात्तदा क्ङिदार्धधातुके जादेरेव विशेषणे व्यवृतिष्ठेते नेटः हलादेरिटः क्ङित्वासंभ वादार्धधातुकत्वव्यभिचाराभावाच्च ततश्च दासीयेत्यादावाल्लोपप्रसंगः अथाजादेः प्रत्ययस्य क्ङिदार्धधातुकाभ्यां विशेषणं प्राप्तं संबन्धः पश्चादित्यासमुच्च यत्तदा ऽयमर्थः अजादौ क्ङित्सार्धधातुके इटि चाकारलोप इति तदेड्ग्रहणमनजाद्यर्थं अक्ङिदर्थं अनार्धधातुकार्थं च भवतीति दासीयपयिथपप्रसर इति

=दानेलङिःकर्तरिकर्मव्यतिहार…

=आतो लोप इटि च इड्ग्रहणं किमर्थं इड्ग्रहणमक्ङिदर्थं इड्ग्रहणं क्रियते अक्ङितिलोपो यथा स्यात् पपिथ तस्थियेति॥ सार्वधातुके चादीत्यार्धधातुकाधिकार उपसंख्यानं सार्वधातुके चादीत्यार्द्धधातुकाधिकाराद्दुपसंख्यानं कर्तव्यम्॥ ॥श्री॥ ॥

सर्वत्रेघाल्लोपः प्राप्नोति अथ क्ङितानन्युभूतविशेषणो नेट् समुच्चीयते तदा ह्यार्धधातुक इति विशेषणद्वयमविशेषात् द्वावपि क्ङिदिटावुपनिपततीति अक्ङिदर्थमेवेड्ग्र हणं विज्ञायते तेन न पपिथेत्यादावाल्लोपो भवति दासीय व्यसर इत्सन जादौ सार्वधातुके च न भवति अनुभूतविशेषणाद्द्वयसंबन्धे न तु क्ङितेटः समुच्चये पूर्ववत्सर्वत्रेघा ल्लोप[redacted] प्रसंगः अथ लार्धधातुके नानन्युभूतविशेष णोनेटः समुच्चयः आर्धधातुके चेटि चेति तदा सार्वधातुकार्थमिड्ग्रहणं विज्ञायते इति व्यसर इत्यादावाल्लोपप्रसंगः तदापि क्ङितीति विशेषणाद्वयमार्धधातुकस्यैव स्यात् न लिटः सार्वधातुकत्वेऽपि ल्लाजादित्वाव्यभिचारात् अनुभूतविशेषणो नार्धधातुके नेटः समुच्चये सर्वत्रेघाल्लोपः प्रसंगः तदेवमनेकपक्षसंभवात् प्रश्नः इतरः

१ क्ङितानन्युभूतविशेषणे नेटः समुच्चयं पश्चाद्द्वयोरपि विशेषणद्वयसंबन्धमाश्रित्याह इड्ग्रहणमक्ङिदर्थमिति॥ ॥

आदीति दाञः केवला दाङ् पूर्वो वा छंदसि लुङ् लङ् लिट इति लुङ् लङोरन्यतरः केचिदत्र पदकारा आ अदीस वग्र हं त्विति केचिच्चै कपद्यं मन्यंते तेषां आडागम इति पक्षः न च लुङि लेमें त्रे घसे ति लुङ् लङि तु छांदसत्वाच्छपो लुक् श्लौ वा सति द्विर्वचन प्रकरणे छंदसि वेति वक्तव्यमिति द्विर्वचनाभावः सिद्धं तेत्वार्ध धातुकत्वाच्छबभावः दासीयेति इटः सीयुटि तस्य तङ्युक्तत्वादजादित्वाभावः घुमा ईत्व इति वकारस्य निमित्त भावेन प्रतिषेधो वकारप्रतिषेधः वकारादा

= एवं च क्ङिति लस्यैटः सार्वधातुके संभवान्न तदर्थमिदं ग्रहणं ३ =

= उत्तमपुरुषैकवचने इडिकारः ३ =

इषमूर्जमहमित आदीति ननु यथैव क्ङितीति वर्त्तमाने इड्ग्रहणमक्ङिदर्थमेवमार्द्धधातुक इत्यपि वर्त्तमाने इड्ग्रहणं सार्वधातुकार्थं भवि ष्यति न सिध्यति किं कारणं न हि क्ङितात्र विशेष्यते अचि भवति कस्मिन्क्ङितीति किं तर्हि अचाक्ङिद्विशेष्यते क्ङिति भवति कस्मिन्न चीति किं पुनः कारणं अचाक्ङिद्विशेष्यते यथा इड्ग्रहणेन विशेष्येत अस्ति चेदानीं क्वचिदिडजादिः यदर्थो विधिः स्यात् अस्तीत्या ह दासीय धासीयेति तत्तर्हि उपसंख्यानं कर्त्तव्यं आर्धधातुकत्वात्सिद्धं कथं आर्धधातुकत्वं उभयथा छंदसीति वचनात् अन्येऽपि हि धातुप्रत्यय उभयथा छंदसि दृश्यंते घुमास्थागा ईत्वे वकारप्रतिषेधो घृतं घृतपावान इति दर्शनात् ईत्वे वकारप्रतिषेधो वक्तव्यः किं प्र योजनं घृतं घृतपावान इति दर्शनात् इहमाभूत् घृतं घृतपावानः पिबत वसां वसपावानः पिबतेति यदि तर्हि वकारे प्रतिषेध उच्यते कथं धीवरी पीवरी धीवरी पीवरीति चोक्तं किमुक्तं नेतद्धीत्वं किं तर्हि ध्याप्योरेतत्संप्रसारणमिति स तर्हि प्रतिषेधो वक्तव्यः न वक्तव्यः ॥ ॥

कर्त्तव्यं न ४

वीत्वं न भवतीत्यर्थः घृतपावान इति आतो मनिन्निति क्वनिप् वसपावान इति ङ्याप्योः संज्ञाछंदसोर्वहुलमिति वसाशब्दस्य ह्रस्वः धीवरीति चोक्तमिति जनसनखनां सञ्झलोरित्यत्रोक्तं ॥ ॥श्री॥ ॥श्री॥ ॥श्री॥ ॥ आम० १६७

वनिवेष इति क्ङिति मुखंदसि दृष्टानुविधानान्न भविष्यति भाषायामपि अन्येभ्योपि दृश्यत इति दृशिग्रहणात्प्रयोगानुसरणार्थात्प्रयोगाभावात्पादिभ्यो नास्ति क्ङिवितिभा
ष्यकारस्याभिप्रायः तत्र वार्त्तिकारंभो ज्यायानित्याहुः छंदःकवेति क्विपि संछा इस त्रैत्वस्माद् श्नात् भाष्यकारमते न त्वीत्वं प्राप्नोति प्रसयलक्षणेन यथात् शोदि सत्रे माग
मः नमाङ्योगे कृस्मायमिति यदि क्यो रडाटोरिहानुवृत्त्यामप्रतिषेधस्ततो जादीनामट् अपि प्राप्नोति अथानंतर्योराटः प्रतिषेधः तथा सति माङ्योगे निष्पाणोप्य ट्प्रा
प्नोतीति मत्वा प्रश्नः स एवानंतर्यमाश्रित्याह आटः प्राप्नोतीति इतरः समुदायापेक्षायां दोषाभावे पि स्वरितत्वादधिकारे विशेषप्रतिविधानसंभवादाह न कृत्स्य
मिति अट् अपि प्राप्नोतीति अडाटोर्युगपदेकाप्यपेक्षायां आदित्वं न संभवतीति पर्यायप्रसंगो [redacted] पथा लेटोडाटोः ततः पक्षे आरिरसे क्षिप्र इत्यादि न सिध्यति।

वनिवेष भविष्यतिन क्ङिविति नमाङ्योगे कृस्मायं प्रतिषेधः आटः प्राप्नोति अटोपि लिख्यते नतत्र्यंटोग्रहणं कृत्स्यं न कृत्स्यं प्रकृतमनुवर्त्त
ते कृस्मकृतं लुङ्लङ्लृङ्क्ष्वडुदात्त इति यदि तदनुवर्त्तेत आट् जादीनामट् चेत्स्यत् अपि प्राप्नोति अस्तु अडिकृते पुनराट् भविष्यति इहापि अडिकृ
ते पुनराट् प्राप्नोति अकार्षीत् अहार्षीत् अट्वचनान्न भविष्यति इहापि तर्हि अट्वचनान्न स्यात् ऐहिष्ट ऐक्षिष्ट ॥ ॥

एक्षिष्टे साध्यनिष्टं प्राप्नोति इतरस्तु विकल्पेनाप्य डाटोः प्रवृत्तौ पक्षे परार्थे कृतेप्यपि शाब्दांतरत्वान्निमित्तसद्भावाच्चाटाभवितव्यं इति मत्वाह अस्त्विति इतरो यद्येकस्मिन्ना
गमे कृते परस्य प्रवृत्तिस्ततो हलादीनामप्यटि कृते आट्प्रसंग इति मत्वाह इहापीति ननु च आटि कर्त्तव्ये टोसिद्धत्वाद जादित्वाभावः यद्यपि शास्त्रापेक्षयासिद्धत्वं तथा
पि प्रयोगरूपमाश्रित्य चोद्यते यथोक्तं मार्थादीहाद्यर्थानामिति परिहारांतरसद्भावाद्वासिद्धत्वं नोक्तं अट्वचनादिति यदि हलादीनामप्यटि कृते आट् स्यात्तदा लुङ्
लङ्लृङ्क्ष्वडागममेव विदध्यात् इहापि तर्हि यद्यटि कृते आट् न भवति ततोऽत्रापि न स्यात्॥ ॥श्री॥ ॥७॥ ॥

भा० कै० ६
१६८

आर्द्धवचनादिति यथा एस्यात् द्विर्वचनमनर्थकं स्यादिसर्थः ॥ ननु विकल्पितत्वादट् आटोः अटु भाव आट् कर्त्तव्य इति अटि सति तिन प्राप्नोति नैष दोषः उत्तरार्थेन
नौत्तरीयकोपस्थानेन प्रवर्त्तनेनाप्यटाबाधितुमाटो ग्रहणत्वात् अथवा संदिग्ध प्रवृत्तिरनागमोः संदिग्ध प्रवृत्तिना आटा बाध्यत इत्येष वाक्यार्थः यथान्यत्रोक्तं
अन्यवचनाच्चकाराकरणात्प्रकृतस्याप्यवाद्यौयथोत्सर्गेणाप्रसक्तस्येति इतरस्त्वगृहीताभिप्रायो विशेषाभावं मत्वाह इहापि तर्हि इति अकृत अटीति
अजादिग्रहणसामर्थ्यात् कृते द्यादिसर्वस्याजादित्वादटो प्रथमे देन विधानसामर्थ्याद्विषयविभागावसायो हलादीनां अड् वाजादीनां कृतेः कृतेवा घा
आड्वचनाद्भविष्यति इहापि तर्हि आड्वचनात् प्राप्नोति अकार्षीत् अहार्षीत् अकृते अटियोः जादिरिसेवमेतद्विज्ञास्यते किं वक्तव्यमेतत्
नहि कथं अनुच्यमानं गंस्यते आड्वचनसामर्थ्यात् यदि हि कृते टियोः जादिस्तत्र स्यात् आड्वचनमनर्थकं स्यात् अथवोपदेश इति वर्तते अ
थवा आर्धधातुक इति वर्त्तते अथवा लुङ्लङ्लृङ्क्षु इति लकारको निर्देशः लुङादिषु लकारादिषु योः जादिरिति सर्वथा ऐज्यत औप्यत इति
न सिध्यति एवं तर्हि अजादीनामटा सिद्धम् अजादीनामटैव सिद्धं नार्थ आटा एवं तर्हि वध्यर्थं विति चेद् टः अटो वृद्धिं वक्ष्यामि यदि त
र्हि अटो वृद्धिरित्युच्यते अस्वपो हसती स्य त्र वृद्धिं प्राप्नोति ऐहिलेक्षते धातोर्वृद्धिमटः स्मरेत् धाताव टो वृद्धिं वक्ष्यामि तत्र हि धातुग्रहणं कर्त्तव्यं
। नकर्त्तव्यं योगविभागः करिष्यते अटः अचि वृद्धिर्भवति ततः उपसर्गादृति वृद्धिर्भवति ततो धातो [redacted] धाताविस्युभयोः शेषः ॥

इति अथवेति उपदेशे यान्यजादीनि तेषामाडुच्यति नचकरोतिरूपदेश्योः जादिरिति आड् भावः अथवार्धधातुक इति वर्त्तत इति तेनार्धधातुकसंज्ञकलका
रे सति कालेयोः जादिस्तस्याड्भवति सर्वथेति करोतीत्याव घ्यजादीनामटि सत्याड्भावादित्यर्थः असिद्धवदत्राभादि सत्वा सिद्धत्वप्रसाध्यानायस्यैवेया मीप्र
कारा उक्ता इह तु स्थितएवासिद्धत्व एषामुपन्यासः अस्वप इति स्वपेर्लङ्सिप अडाग्मगात्वयोरिसट्या पलुकृस कारस्य रुत्वमहशिचेत्युत्वं तत्राटुण्यो
ऐधिलावृद्धिः प्राप्नोति ॥ ॥

राम० १६८

आटीदिति नेटीतिवद्वृद्धिप्रतिषिद्धायां परत्वाद्वृद्धिं बाधित्वा पररूपं प्राप्नोति पररूपं गुणे नाट इति आट उत्तरे गुणे पररूपं नेति वक्तव्यमित्यर्थः ओमाङोश्च सिनत्समम् इति

औंकारीयदौटीयदौस्त्रीयदित्यत्र वृद्धिं बाधित्वा ओमाङोश्चेत्यपवादत्वादिति पररूपं प्राप्नोति तस्य प्रतिषेधो वक्तव्य इत्युक्तम् यद्यानुपूर्व्या पररूपविधौ नाट इत्युच्यते तदा ओमा

ङ्श्चुश्चाटः पररूपप्रतिषेधो न वक्तव्य [redacted] [redacted] इति तुल्यमेतद्भवति न तु गौर

परता

इह तर्हि आटीत् आशीत् अतो गुणे इति पररूपं प्राप्नोति पररूपं गुणे नाटः आटो नेतिवक्ष्यामि तत्र हि वक्तव्यं न वक्तव्यं ओमाङोश्च सिनत्समं यद्य

प्येतदुच्यते अथ वैतर्हि उस्योमाङ्क्ष्वाटः पररूपप्रतिषेधश्चोदितः स न वक्तव्यो भवति छंदोर्थं तर्हि आङ्वक्तव्यः आरेगुक्तस्मात्रितरेनमायुन

क् ब्रह्म जज्ञानं प्रथमं पुरस्ताद्वि सीमतः सुरुचो वेन आवः छंदोर्थं बहुलं तदीर्घः छंदसि बहुलं दृश्यते नद्यथापूर्वो नारक इति एवं

तर्हि आयन् आसन् इणस्त्योर्यणलोपयोः कृतयोरनजादित्वाद्वृद्धिं प्राप्नोति इणस्त्योरंतरंगतः अंतरंगत्वाद्वृद्धिर्भविष्यति तस्मान्नार्थः आट्

ग्रहणेन अजादीनामटाविद्धं वृध्यर्थमिति चेदटः अस्तपोहस्तीमत्र धातोर्वृद्धिमटः स्मरेत् पररूपं गुणे नाटः ओमाङोश्च सिनत्समं छंदोर्थं बहुलं

दीर्घ इणस्त्योरंतरंगतः अचि श्नु इयङादिप्रकरणे तन्वादीनां छंदसि बहुलं इयङादिप्रकरणे तन्वादीनां छंदसि बहुलमुपसंख्यानं कर्तव्यं॥०॥

वर्णसंगः अंतरंगत्वादिति यणलोपौ वहिरंगौ वृद्धौ कृतायामिणो यणादेशे नियोगविभागाश्रयणात् यणो भावः रूपाश्रयणादंतादिवद्भावोपि नास्ति नारूप्यानति

देशात् श्नसोरल्लोप इति न परकरणाल्लोपाभावः एतच्च वार्णादांगं बलीय इत्यनाश्रित्योक्तं तदाश्रये वृद्धिं बाधित्वा यणलोपौ स्यातां अप्राप्तसिद्धे आड्वचनमेवज्ञा

पकं अन्ये वर्णयंति भवत्येषा परिभाषा वार्णादांगं बलीय इति तस्यां हि सत्यां यणलोपयोर्वृद्धिं बाधित्वा प्रवृत्तयोरासन्नायन् इति न स्यात् द्विधीयते अचि॥०॥

दिया

तन्वमिति वाऽऽऽइसीत्यधिकारादमिपूर्वत्वाभावाद्यणादेशः तनुवमिति अधातुत्वादप्राप्त उवङ् विधीयते विष्वमिति विसृत इति सत्सूद्विषेति क्विप् अत्र नि
त्यमोः सुपीति यणि प्राप्ते पक्षे उवङ् विधीयते सुवर्गमिति अधातुत्वादनंगत्वाच्चाप्राप्त उवङ् विधीयते एरनेकाचः आसस्य नियाविति असेभ्योपि दृश्यत इति
ताडील्यादिषु [redacted] निरुपपदः क्विप् ततः कर्मणा संबंधः सत्यपि वा पूर्वं कर्मणा संबंधे परत्वात्सोपपदं सत्सूद्विषेति क्विपं बाधित्वा ताच्छीलिकः क्विप् भवति

तन्वंपुषेम· तनुवंपुषेम· १

विष्वंपश्य विषुवंपश्य स्वर्गंलोकं सुवर्गंलोकं त्र्यंबकं यजामहे त्रियंबकं यजामहे एरनेकाचो इह कस्मान्न भवति आसस्य नियौ ब्रा
ह्मणस्य नियु इति अंगाधिकारादंगस्येति वर्तते एवमपि परमनियौ परमनियः इत्यत्रापि प्राप्नोति गतिकारकपूर्वस्येति वक्ष्यते यणादेशः
स्वरपदपूर्वोपधस्य च यणादेशः स्वरपूर्वोपधस्य पदस्यावयवो धस्येति वक्तव्यं स्वरपूर्वा च यस्योपधा पदपूर्वा च स्वरपूर्वा निन्यतुं निन्युः पर
पूर्वा उन्न्यौ उन्न्यः उग्न्यौ उग्न्यः उभयपूर्वा ग्रामण्यौ ग्रामण्यः सेनान्यौ सेनान्य इति असंयोगपूर्वस्येत्यनिष्टप्रसंगः असंयोगपूर्वस्येत्युच्यमा
ने अनिष्टं प्रसज्येत उन्न्यौ उन्न्यः उग्न्यौ उग्न्यः असंयोगपूर्वस्येति प्रतिषेधः प्रसज्येत तत्रा हि वक्तव्यं न वक्तव्यं धातोरिति वर्तते धा
तुना संयोगं विशेषयिष्यामः धातोर्यः संयोगस्तत्पूर्वस्यनेति उपसर्जनं वै संयोगः न चोपसर्जनस्य विशेषणमस्ति धातोरित्यनु

१ वर्तनसामर्थ्यादुपसर्जनस्यापि विशेषणं भविष्यति॥ ॥

गतिकारकपूर्वस्येति परमशब्दोऽत्र न गतिर्न च कारकं किं तर्हि उत्तरपदार्थस्य समानाधिकरणं विशेषणं उद्धाविति भावे कर्तरि वात्र क्विप् रकारः संयोगपू
र्वः धातोरिति अविद्यमानधात्ववयवसंयोगपूर्वस्य यणित्यर्थः उपसर्जनमिति अन्यपदार्थं प्रति न चोपसर्जनस्येति संबंधविशेषाद् उपसर्जनं पदांतर
वाच्ये नार्थे न संबंधं नोपैतीत्यर्थः॥ ॥श्री॥ ॥श्री॥ ॥७॥ ॥

दत्य· १

अस्यान्यदिति गुणप्रधानसन्निधौ प्रधानस्य ससर्थित्वे विशेषणसंबंधेन भाव्यं मनर्थित्वे प्रधानस्य गुणो विशेषणेन संबध्यते यद्य धातोरिति यथा कुमार्यो
वितिननु च मण्णी पाणी इत्यादौ अ धातोः पूर्वस्य वर्णे बाधनार्थो यणमा भूदिति धातुने वर्णस्य विशेषणे प्रयोजनमस्ति एवं तर्हि इयङ् बाधनार्थत्वाद्यणादे

=इयङ्बाधनार्थत्वादिति उत्सर्गसमानदेशा अपवादा इति न्यायादिति भावः। नन्वायं न्यायः अमम ऋज्ज्वकुपुष्यभिश्च दिनः। नेपुमित्येन भाकुटे इति पदेन च पुरस्तादिति न्यायेन चान ह्यप्रत्र तथाकल्प्य मेमानाभावात्। ११=

अस्यान्यत् धातोरित्यनुवृत्तौ प्रयोजनं किं इवर्णविशेष्यते नैतदस्ति प्रयोजनं यद्य धातोरिवर्णो भवति त्वमेव तस्य यणादेशेन इको यणचीति वर्षाभ्व
श्च वर्षाभूपुनर्भूश्च वर्षाभूइत्यत्र पुनर्भूश्चेति वक्तव्यं पुनर्भ्वौ पुनर्भ्वः इति अपरस्त्वमिदमुच्यते वर्षादृन्कारपुनः पूर्वस्य भुव इति वक्तव्ये वर्षा
भ्वौ वर्षाभ्वः दृन्भ्वौ दृन्भ्वः कारभ्वौ कारभ्वः पुनर्भ्वौ पुनर्भ्वः रुश्नुवोः सार्वधातुके रुश्नुग्रहणानर्थकं अन्यस्याभावात् रुश्नुग्रहणमन
र्थकं किं कारणं अन्यस्याभावात् नह्यन्यत्सार्वधातुके अस्ति यस्य यणादेशः स्यात् ननु चायमस्ति यातिवातीति क्रितीत्यनुवर्त्तते इहतर्हि
यानः वात इति अचीति वर्तते इहतर्हि यातिवांतीति धोरिति वर्त्तते एवमपि धियंति पियंति अत्र प्राप्नोति ओरिति वर्त्तते एवमपि सुवंति
रुवंतीत्यत्र प्राप्नोति अनेकाजिति वर्त्तते एवमपि अयुवन् अरुवन् इत्यत्रापि प्राप्नोति एतदप्युटोसिद्धत्वादेकाज्भवति एवमपि प्रोर्णुवं
तीत्यत्रापि प्राप्नोति असंयोगपूर्वस्येत्यनुवर्त्तते यङ्लुगर्थं तर्हि रुश्नुग्रहणं कर्तव्यं यङ्लुगंतमनेकाजसंयोगपूर्वमुवर्णांतमस्ति
तदर्थमिदं युवंयो युवतीनां वृषभ्रुवनु रोरुवतीनां यङ्लुगर्थमिति चेत् न च किं कारणं आर्धधातुकत्वात् सिद्धं कथमार्धधातुकत्वम् उभ
११ यथा छंदसीति वचनात् अन्येपि हि धातुप्रत्ययाः छंदस्युभयथा दृश्यंत इति॥०॥
शस्य धातोरियङ् प्रसंगाद्धातुनिवृत्त्यर्थो धातुग्रहणानुवृत्ति
र्न भवति वर्षाभ्वश्च वर्षासु भवति वर्षा वाभवते प्राप्नोतीति वर्षाभूरोषधि विशेषः दृन्भूशब्दः दृदृन्भू इति निपातितः अत्र तु भूशब्दस्यानर्थकत्वान्न भूसुधियोरित्य
११ त्र ग्रहणाभावाद्यणादेशः सिद्धः रुश्नुवोः अधिकारानुवृत्तिसामर्थ्यादतिप्रसंगाभावं मत्वाह रुश्नुग्रहण

भाषायामपीति ततो यङ्लुङ्विवसर्थे ऊ्ग्रुग्रहणमर्थवत् उडुपक्रिमर्थमिति लघुं विहाय निर्देशं कस्मात्कौरवमाश्रितमिति प्रश्नः गोहिग्रहणमिति कृतगु
णस्योत्वं यथा स्यादकृतगुणस्य मा भूदित्येवमर्थमित्यर्थः अयादेशप्रतिषेधार्थं चेति गुणे कृते तस्य स्थाने उत्वे कृते सत्यूत्वस्यासिद्धत्वेन लघूपधत्वादुत्तरेण भवति न
तु लघूपधत्वादितित्वप्ययादेशो न भवति गुहइति तु निर्देशे क्रियमाणे नित्यत्वात् द्विर्वचनाद्गुणमुकारस्य स्थाने उकारः प्राप्नोति तस्य चासिद्धत्वाल्लघूपधो उत्तरेण

×एवं तर्हि सिद्धे सति यङ्लुग्ग्रहणं करोति तज्ज्ञापयत्याचार्यः×१

भाषायामपि यङ्लुङ्भवतीति किमेतत्स्य ज्ञापने प्रयोजनं बेभिदीति चेच्छिदीतीत्येतत्सिद्धं भवति भाषायामपीति उडुपधाया गोहः किमर्थं
गुहेर्विकृतस्य ग्रहणं क्रियते न गुह इत्येवोच्येत गोहिग्रहणं विषयार्थं गोहिग्रहणं क्रियते विषयार्थं विषयः प्रतिनिर्दिश्यते यत्रास्यैतद्रूपं
उ तत्र यथा स्यादिह मा भूत् निजुगुहतुः निजुगुहुरिति अयादेशप्रतिषेधार्थं च अयादेशप्रतिषेधार्थं च विकृतग्रहणं क्रियते ह्रस्वादेशे त्वया
देशप्रसंगः उत्वस्यासिद्धत्वात् ह्रस्वादेशे हि सति अयादेशः प्रसज्येत । प्रतिगूह्य गतः उपगूह्य गत इति किं कारणं मूत्वस्यासिद्धत्वात् असि
द्धं ऊत्वं तस्यासिद्धत्वात्पिलघूपधोदित्ययादेशः प्रसज्येत विषयार्थे न तावन्नार्थो गोहिग्रहणेन प्रश्लिष्टनिर्देशात्सिद्धं प्रश्लिष्टनि
र्देशोयं ऊउत् उदिति तत्र ह्रस्वस्यावकाशः निजुगुहतुः निजुगुहुः गुणस्यावकाशः निगोढा निगोढुं इहोभयं प्राप्नोति ॥ ॥

भवतीत्ययादेशः स्यात् ऊउत् उदिति ह्रस्वदीर्घावादेशौ सूत्रे निर्दिश्येते तत्र स्थानेन्तरतमपरिभाषावशाद्ध्रस्वस्य ह्रस्वः दीर्घस्य दीर्घः निजुगुहतुरिति अत्र किलाडुण
प्रतिषेधादुकारस्यादेश उकारः निगोढेति अचीत्यधिकाराद्धकारस्यात्राप्रसंगः ॥ ॥श्री॥ ॥श्री॥ ॥७॥

निगूहयतीति उकारस्य गुणाभ्युपगमे प्राप्नोत्यूकारश्च तत्र परत्वाद्गुणे कृते एकदेशविकृतस्यानन्यत्वादूकार आदेश इति नार्थो विकृतनिर्देशेन दोषो णाविति तत्र तु लघूपदेशे न वृषणादूकारो ऽपेक्ष्यते ननु ह्रस्व इति तत्रापि न दोषः चिण्णमुलोर्दीर्घो ऽन्यतरस्यामिति चिण्णमुल्परे णौ मितां ग्लानां वा दीर्घ उच्यते तत्र यदा णौ ना घट इ. ताच्च णिच्चि धीयते तदा पूर्वं णावि चायरकारेण च व्यवधानाद्दीर्घो न प्राप्नोतीति वचनं प्रयोजितवानिति यद्यपि चित्रविषयं कर्मप्रदर्शनी

निगूहयतिनिगूहकः साधुनिगूही परत्वाद्गुणे कृते ऽन्तरतमत्वाद्दीर्घो भवति अयादेशप्रतिषेधार्थं न चापि नार्थः समानाश्रयवचनात्सिद्धं भवति व्याश्रयं चैतत् णावूठ्येणोऽल्यप्ययादेश इति दोषो णौ किमर्थं दुषेर्विकृतस्य ग्रहणं क्रियते न दुषइ सेवो च्यते तद्दोषिग्रहणे च किं अयादेशप्रतिषेधार्थं विकृतग्रहणं क्रियते ह्रस्वादेशे ह्ययादेशप्रसङ्गः दुलस्यासिद्धत्वात् ह्रस्वादेशे हि सति अयादेशः प्रसज्येत प्रदूष्यगतः किं कारणं दुलस्यासिद्धत्वात् असिद्धभूतत्वेनस्यासिद्धत्वात्स्यपित्वघुपूर्वादिस्यादेशः प्रसज्येत समानाश्रयवचनात्सिद्धमित्येव समानाश्रयमसिद्धं व्याश्रयं चैतत् णावूठ्वे णोऽल्यप्ययादेश इति चिण्णमुलोर्दीर्घो ऽन्यतरस्यां चिण्णमुलोर्णिज्यव्येतानां यङ्लोपे च चिण्णमुलोर्णिज्यव्येतानां यङ्लोपे चोपसंख्यानं कर्त्तव्यं शमयन्तं प्रयोजितवान् अशशमि अशशामि शशमं शशामं शामंशामं शंशमयतेः अशंशमि अशंशामि शंशमं शंशामं शंशामं शंशामं किं पुनः कारणं न सिध्यति चिण्णमुल्परे णौ मितां अङ्गानां दीर्घो भवतीत्युच्यते यश्चात्र णिः चिण्णमुल्परः न तस्मिन्निङ्गं यस्मिं

यं तथापि णिजुत्पत्तये हेतुमाप्यादेशेनार्थं कर्तुरुपादानं न त्वत्र कर्त्ता विवक्षितः शंशामयतेरिति शमेर्यङि नुगतो ऽनुनासिकान्तस्येति नुकि कृते शंशम्य शब्दात् णिचि अल्लोपयलोपौ लोपे कृते इति यद्यपि परस्या णिचो लोपस्तथापि प्रत्ययलक्षणेन भूतपूर्वगत्या वा चिण्णमुल्परोऽस्ति ॥ ॥

[illegible]

=ननु णपांतमत्वेऽपि दीर्घसमिते नस्थानिवदित्यस्य समाश्रयणेन दीर्घस्य...

भा०कै०६
१७१

दीर्घे विधिं प्रति नेति एतदेव हि दीर्घग्रहणस्य प्रयोजनं स्थानिवत्वप्रतिषेधो यथा स्यात् यदि तु प्रकृतो ह्रस्वो विकल्प्येत तदा णेर्णिलोपस्य स्थानिवत्वाद्विकल्पो ह्रस्वस्य न स्यात् यङ्कारलोपस्य स्थानिवद्भावान्निसंह्रस्वः श्रूयेत हेडेवेष्टन इत्यस्य च ह्रस्वाभाव पक्षे अहेडीति स्यात् दीर्घे तु ह्रस्वस्य कृते अहीडिदिति सिध्यति अंतरंगत्व लक्षणत्वादि ति णियङ्लोपो णिमात्रापेक्षत्वादंतरंगः दीर्घस्तु चिण्णमुल्परणपेक्षत्वाद्बहिरंग इति समानाश्रयत्वाभावादसिद्धत्वाभाव इत्यर्थः छादेः अद्विप्रभृत्युपसर्गस्ये ति वक्तव्यमिति इह संख्यांतरोपजने आश्रयाऽविनाशेऽपि पूर्वसंख्याविनाशान्न द्वाविति शब्दप्रवृत्तिरिति भावः यत्र त्रिप्रभृतय इति वस्तुसद्भावमाश्रित्य पी

दीर्घे विधिं प्रति न स्थानिवदिति एवमप्यसिद्धत्वान्न प्राप्नोति एवं तर्हि चिण्णमुलोर्णिज्यवेतानां यङ्लोपे चांतरंगत्व लक्षणत्वात्सिद्धं किमिदमंतरं गलक्षणत्वादिति यावत् ब्रूयात्समानाश्रयवचनं नास्ति इमिति व्याश्रयं चैतत् कथं णौ णिलोपः णौ चिण्णमुल्परे मितां मगणानां दीर्घत्वं तस्मा न्नार्थ उपसंख्यानेनेति छादेर्घे अद्विप्रभृत्युपसर्गस्येति वक्तव्यं इहापि यथा स्यात् समुपाभिछादः तत्तर्हि वक्तव्यं न वक्तव्यं यत्र त्रिप्रभृतयः सं ति द्वावपि तत्र स्तः तत्राद्व्युपसर्गस्येत्येव सिद्धं [redacted] नवै एष लोके संप्रत्ययः नहि द्विपुत्र आनीयतामित्युक्ते त्रिपुत्र आनीयते तस्माद् द्विप्रभृत्युपसर्गस्येति वक्तव्यम् घसिभसोर्हे हल्ग्रहणमर्थकं अन्यत्रापि दर्शनात्॥ ॥ ॥

हारः अद्व्युपसर्गस्येति च प्रसज्यप्रतिषेधो वा कर्मभेदेनाश्रीयते पर्युदासाश्रयणे ह्युपसर्गस्य ह्रस्वो न स्यात् न वै एष इति संख्याशब्दानामेष स्वभावो यत्संख्यांतरस्य उपजनस्य गौणस्य मुख्यस्य वा विषये न प्रवर्त्तंते तथा चोक्तं मेकाजनेकाज्ग्रहणेषु चावृत्तिसंख्या नास्तिद्धमिति नैवेयमिति चपूर्वे विधिग्रहणस्य प्रत्युदाहरणमुपन्यस्तम् स्थानिव द्भावे सति अच्त्वात् अच्त्वाभावान्न तदाश्रयो ढ्ङ् स्यादिति घसि अचीत्यधिकारात् लिनप्राप्नोतीति हल्ग्रहणं क्रियते तदुपादाने वा चिन प्राप्नोतीति च कारो चसंबंधार्थः एम०
क्रियते तत्राज्ग्रहणस्येहानधिकारादेव सर्वत्र लोपः सिध्यतीति हलि चेति न वक्तव्यम्॥ ॥श्री॥ ॥७॥ ॥ १७१

=ननु निर्दिष्टग्रहणं किमर्थं ... ॥ =ननु द्वयोरन्यतरस्य विधानार्थयोः पंचम्येव प्रकल्पिका कुतः सप्तम्याह ... अनुगुणत्वात्प्रतिपत्तिगौरवाभावात् ... ॥ =

अत्रापीति वचनाद्वृत्तिककारस्य कारं न पपाठेति लक्ष्यते वक्ष्यतीति एकवचने प्राप्ते व्यत्ययेन किं स्लौ द्विर्वचनं अदभ्यस्तादित्यदादेशः उपधालोपः खरि चेति चर्त्वं अत्र चांतरंगत्वादुपधालोपात्पूर्वं द्विर्वचनं क्रियते यदि तु आदेव लोपः पूर्वं स्यात्ततो द्विर्वचनं न स्यात् रुरुदिहीति आर्द्धातरंगत्वादुभयोरप्यनित्यत्वादिति कृते पुनः प्रसंगविज्ञानात् धित्वप्रसंगः अथ वेति यद्यपि सप्तम्यर्थचरितार्थात्तथापि दुरुत्ल्यइत्यनया पंचम्या अचरितार्थया हेरिस्येतदनुगुणा षष्ठी प्रकल्प्यते ननु षष्ठी प्रकल्प्यतां तदादिविधेरभावः यस्मिन्विधिस्तदादावल्ग्रहणा इति ह्युच्यते नैष दोषः हल्ग्रहणानुवृत्तिसामर्थ्यात् हलंतत्वासं

हल्ग्रहणमनर्थकं किं कारणं अन्यत्रापि दर्शनात् अन्यत्रापि हिलोपो दृश्यते अग्निर्वेनानिवप्स्यति शसावेवप्स्यतीति रुरुदल्भ्यो हेर्धिः इटः प्रतिषेधो वक्तव्यः रुदिहि स्वपिहि रुल इति धित्वं प्राप्नोति हेर्धित्वे हलधिकारादिटो प्रतिषेधः हेर्धित्वे हलधिकारादिटो प्रतिषेधो नर्थकः प्रतिषेधो प्रतिषेधः धित्वं कस्मान्न भवति हलधिकारात् प्रकृतं हल्ग्रहणं अनुवर्त्तते क प्रकृतं [redacted] घसिभसोर्हलीति तद्वै सप्तमीनिर्दिष्टं षष्ठीनिर्दिष्टेन चेहार्थः तद्वैतत्प्रसमाख्यायते प्रसमाख्याते सत्यघयाविभक्त्या निर्दिश्यमानमर्थवद्भवति तया निर्दिष्टमिहानुवर्त्तते अथवा रुदल्भ्य इत्येषा पंचमी हलीति सप्तम्याः षष्ठीं प्रकल्पयिष्यति तस्मादित्युत्तरस्येति अथवा निर्दिश्यमानस्यादेशा भवंतीत्येवं न भविष्यति यस्ता हि निर्दिश्यते तस्य कस्मान्न भवति इटा व्यवहितत्वात् ॥ ॥ ॥

भवाच्च तदादिविधिर्विज्ञास्यते अथवेति यत्षष्ठ्या निर्दिश्यते तस्यैवादेशः सागमकस्त्वागमानामव्यभिचारात्छब्दांतरे श्रूयमाणे प्रतीयते ननूच्चार्यत इति तस्यादेशाभावः यस्ता हीति आगमं विहाय हि शब्दस्यादेशो भवत्वित्यर्थः इटेति तस्मादित्युत्तरस्येति वचनादनंतरस्यैव षष्ठ्याकार्येण भाव्यं तत्त्रयो निर्दिष्टो नासावनंतरो षष्ठ्यानंतरः सागमको नासौ निर्दिष्ट इति धित्वाभावः ॥ ॥श्री॥ ॥०॥ ॥०॥ ॥

=ननु सागमो निर्दिश्यत एव ... सागमकत्वमिति प्रतीयते ... इति पदं ... ॥ =

यद्येवमिति यदि निर्दिश्यमानस्यादेशास्तदाऽकृचि कृते शब्दांतरत्वाद्धित्वाप्रसंगः धित्वे कृतेऽकृजिति पुनः प्रसंगविज्ञानाश्रयणात् नैद्यमन्यथात्ताताद्यर्थो दगतिः अथवाऽत्र
स्ताताद्यर्थापेक्षत्वाद्बहिरंगोऽकृजिति पूर्वं धित्वं पश्चादकृच् अथवेति इकारेणागंतुना हेरिति निर्देशः हकारमात्रं तु स्थानित्वेन निर्दिश्यते एवं धिरिति धकारमात्रमादेश
ः इकारस्तूच्चारणार्थो व्यंजनस्य स्वररहितस्योच्चारयितुमशक्यत्वात् ततश्च हेरिदीत्सत्र हकारस्येटाव्यवधानाद्धकाराभावः स हि समुदायभक्तत्वान्नमेव न व्यवदध्यात् ॥

=पुनः प्रसंगविज्ञानाभ्रमलोहेऽत्र भाष्ये महीकिः ॥=

यद्येवं भिंधकीत्यत्र धित्वं न प्राप्नोति एवं तर्हि धित्वे कृतेऽकज्भविष्यति इदमिह संप्रधार्यं धित्वं क्रियतामकृजिति किमत्र कर्तव्यं परत्वाद्धित्वं नि
२ त्योऽकं कृतेपि धित्वे प्राप्नोत्यकृतेपि अकजप्यनित्यः अन्यस्य कृते धित्वे प्राप्नोत्यन्यस्याकृते शब्दांतरस्य च प्राप्नुवन्विधिरनित्यो भवतीति उभयोरनि
त्ययोः परत्वाद्धित्वं धित्वे कृतेऽकज्भविष्यति अथवा हकारस्यैवैतद्ग्रहणं जिनेकारेण ग्रहणमिति चिणोलुक् चिणोलुकि तग्रहणं कर्तव्यं इह
मा भूत् अकारितरां अहारितरामिति चिणोलुकि तग्रहणमनर्थकं संघातस्याप्रत्ययत्वात् चिणोलुकि तग्रहणमनर्थकं संघातस्य लु
क् कस्मान्न भवति संघातस्याप्रत्ययत्वात् प्रत्ययस्य लुक्श्लुलुपो भवंतीत्युच्यते न च संघातः प्रत्ययः ॥ ॥ ॥

वयं तु व्यवदधात्येव तथा भिंधकीत्यत्र सत्यपि पूर्वं अकचि हकारस्य धकारे कृते रूपं सिध्यति चिणोलुक् त ग्रहणमिति इदमस्मिन्न सिद्धमिति भेदनिबंध
नत्वाद्विषयविषयिभावस्य चिणोलुगिति स्थस्य लक्षणस्य भेदाभावादकारितरामित्यत्र लोपस्याप्रसिद्धत्वाभावात्तरपोपि लुक्प्राप्नोति एवं सति प्रत्ययत्रया राम०
त्मकस्य समुदायस्य तु लुक्प्रसंगः इतरः स्त्रयुगपत्प्रत्ययत्रयस्य तु लुक्प्रसंगो नेनोक्तः इति मत्वाह चिणोलुकीति ॥ ×अंततश्रामोपि× ॥श्री॥ १७२

इतरः स्वाभिप्रायं प्रकाशयति तल्लोप इति तल्लोपस्य चासिद्धत्वादिति प्रतिलक्ष्यं लक्षणभेदादिति विषयविषयिभावः अभेदपक्षमाश्रित्याह कार्ये कृतत्वाद्धेति
एकस्मिन्विषये सकृत्प्रवृत्तस्य लक्षणस्य चरितार्थत्वात्पुनः प्रवृत्त्यभावः तद्यथेति यथैकस्मिन्वसन्ते अग्न्याधानं कृत्वा वसन्तान्तरे ब्राह्मणोऽग्न्याधानं न कुरुते शास्त्र
स्यानुष्ठितत्वात् तथैकस्य प्रत्ययस्य लुकि कृते प्रत्ययान्तरस्यान्तरवादे लुक् न प्रवर्त्तते युक्तं यत्र सैवेति इहाभिन्नरूपमपि फलभेदाद्भिन्नमुच्यते अ
ग्न्याधानं तु कर्मान्तरेषु क्रतुयोग्यतोत्पादनार्थमिति फलभेदाभावात्पुनर्न क्रियते काम्यानां तु कर्मणां फलभेदात्पुनरनुष्ठानं भवति तथेहापि प्रत्ययस्य लुकि

तल्लोपे तर्हि कृते परस्य प्राप्नोति तल्लोपस्य चासिद्धत्वादसिद्धस्तल्लोपः तस्यासिद्धत्वान्न भविष्यति कार्ये कृतत्वाद्वा अथवा कृतत्वाद्गुणो लुगिति
कृत्वा पुनर्न भविष्यति ॥ तद्यथा वसन्ते ब्राह्मणोऽग्नीनादधीतेति सकृदाधाय कृतः शास्त्रार्थ इति कृत्वा पुनः प्रवृत्तिर्न भवति विषम उपन्यासः यु
क्तं यत्र सैव पुनः प्रवृत्तिर्न स्यात् यत्तु तदाश्रयं प्राप्नोति न तच्छक्यं बाधितुम् तद्यथा वसन्ते ब्राह्मणोऽग्निष्टोमादिभिः क्रतुभिर्यजेतेति अ
मित्र ग्न्याधाननिमित्तं वसन्ते वसन्ते इज्यते तस्मात्पूर्वोक्त एवैव परिहारो अथवा क्ङितीति वर्तते क्ङित्प्रकृतं गमहनजनखनघसां लोपः क्ङित्यनङीति
न द्वै तत्र सप्तमीनिर्दिष्टं षष्ठीनिर्दिष्टेन चेहार्थः चिण इत्येषा पञ्चमी क्ङितीति सप्तम्याः षष्ठीं प्रकल्पयिष्यति तस्मादित्युत्तरस्येति उतश्च प्रत्ययाद
संयोगपूर्वात् कथमिदं विज्ञायते उकारान्तात्प्रत्ययादिति आहोस्विदुकारान्तात्प्रत्ययादिति किं चातः यदि विज्ञायते उकारात्प्रत्ययादिति सिद्धं
" तनु कुरु चिनु स्तनु इति न सिध्यति अथ विज्ञायते ॥

=सर्वोत्तरप्रात्यत्कृत्यभेदादितिभावः ॥२= तस्मादिति-तस्मत्वं अमित्रलंबा-२=

कृते तरवादे लुक् प्रसंगः अग्न्याधाननिमित्तमस्येति बहुव्रीहिः क्रियाविशेषणं चैतत् अनाहिताग्नेरनधिकाराद् अग्न्याधाननिमित्तत्वं यागस्योच्यते उतश्च क =
थमिति उतः प्रत्ययादिति अनयोर्विशेषणविशेष्यभावे कामचारात् यदोकारः प्रत्ययेन विशेष्यते तदा तदन्तविधिरभावात् उकारान्तात्प्रत्ययादिति पक्षो व्यवतिष्ठते उकारस्य वि =
शेष्यत्वात्तेन तदन्तता न संभवतीति यदा तु उकारः प्रत्ययान्तो यदा पुनः विशेष्यते उकारेण प्रत्ययो न तदन्तता आश्रीयते प्रत्ययस्य तस्मात् लक्ष्यद्वयेऽपि दोषदर्शनात्से ३६

तथेति तदंतपक्षेऽयं दोषः आद्यंते तु पक्षे उकारस्याप्रत्ययत्वात् कुक्प्रसंग एवात्र नास्तीति दोषाभावः ननूकारान्तप्रत्ययादिति विज्ञायमाने उकारस्य प्रत्ययस्य सं
योगपूर्वत्वासंभवाद् असंयोगपूर्वग्रहणं किमर्थं स्यात् उच्यते अंगविशेषणं स्यात् तथा च क्षिणु इत्यत्र न स्यादित्ययमपि दोषो वक्तव्यः तदंतविधिनेति न
नूकारस्य विशेष्यत्वात् कथं तदंतविधिः विशेषणत्वान्नु तदंतविधौ वक्ष्यमाणलक्षणादस्य भेदेन प्राप्नोति एवं तर्हि तंत्रेण सूत्रद्वयमुपगम्यते तदुच्यते त

उकारांतात्प्रत्ययादिति सिद्धं चिनुस्तनु तनु कुर्विति न सिध्यति तथा असंयोगपूर्वग्रहणेन इहैव पर्युदासः स्यात् अक्ष्णुहि तक्ष्णु
हि आप्नुहि शक्नुहीत्यत्र न स्यात् यथेच्छसि तथास्तु अस्तु तावदुकारान्तप्रत्ययादिति कथं चिनुस्तुन्विति तदंतविधिना भविष्यति अथवा
दे२ पुनस्तूकारांतात्प्रत्ययादिति कथं तनु कुरु व्यपदेशिवद्भावेन भविष्यति यदप्युच्यते तथा असंयोगपूर्वग्रहणेन इहैव पर्युदासः स्यात् अ यो२
क्ष्णुहि तक्ष्णुहि आप्नुहि शक्नुहीत्यत्र न स्यात् इति नास्माभिरसंयोगपूर्वग्रहणेनोकारान्तं विशेष्यते किं तर्हि उकारो विशेष्यते उ
कारो योऽसंयोगपूर्वस्तदंतात्प्रत्ययादिति उतश्च प्रत्ययाच्छंदो वा वचनं उतश्च प्रत्ययादित्यत्र छंदसि वेति वक्तव्यं अदक्षिणतनु
हि यातुजूनां धिनुहि यज्ञं धिनुहि यज्ञपतिं तेन माभागिनं कृणुहि उत्तरार्थं च केचिंतावदाहुः॥ ॥श्री॥

नैकस्मिन्सूत्रे प्रत्यये नोकारो विशेष्यते द्वितीये तूकारेण प्रत्यय इति दोषाभावः व्यपदेशिवद्भावेनेति आद्यंतवदेकस्मिन्निति सनेनेत्यर्थः किं तर्हि उकारो
विशेष्यते इति ननूकारस्य संज्ञात्वात् संज्ञिपरतंत्रत्वात् प्रधानस्य कथं विशेषणेन संबंधः नैष दोषः यावदस्य विशेषणत्वं न विवृत्तं तावत्संज्ञात्वं नास्तीति त्र राम०
प्राधान्याभावः तत्रासंयोगपूर्व उकारः प्रत्ययस्य विशेषणमिति विशेषणेन संबंधमनुभूय संज्ञात्वमुकारो लभते॥ ॥श्री॥ ॥ १७३

=तदंतस्येत्यर्थः। संज्ञिनि तदंते परतंत्रत्वाद् विशेषणत्वात् २= सत्त्वमनेत्यपदेशिवद्भावेनासीत्तव आद्यंतवदेकस्मिन्निति ३=

छंदोग्रहणमिति नित्यं करोतेरित्युक्तं वाक्यभेदेन छंदसि वेति संबध्यते अत उत् सार्वधातुके इति किमर्थमिति सत्यपि सार्वधातुकग्रहणे स्यांतस्य निवृत्त्यर्थोऽवग्रहं कर्त्तव्यो
यत्न इति तेनैव यत्नेनार्धधातुके न भविष्यतीति भावः स्यांतस्येति इह सार्वधातुके विकरणे कृते तेन व्यवधानात्सार्वधातुके परतः करोतेरित्यस्यार्थस्यासंभवात्सार्वधातु

=इत्येतत् तत्र च छंदोग्रहणमेव कार्यं तत्र वाक्यभेदेन छंदसि विकल्पविधानार्थं नित्यस्य कर्त्तव्ये विधानादिति भावः ॥२८

छंदोग्रहणं कर्त्तव्यमिति अपर आहुः वावचनं कर्त्तव्यमिति लोपश्चास्यान्यतरस्यामित्यत्रान्यतरस्यां ग्रहणं न कर्त्तव्यं भवति अत उत्सार्वे सार्वधा
तुक इति किमर्थं इह माभूत् संचस्करतुः संचस्करुरिति स्यांतस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः करिष्यति करिष्यते ह्रस्व उत्व उकारांतनिर्देशात् स्यांतस्याप्रतिषे
धः अनर्थकः प्रतिषेधोऽप्रतिषेधः उत्वं कस्मान्न भवति उकारांतनिर्देशात् अशक्यः करोतावुकारांतनिर्देशस्तत्राश्रयितुं इह संपरिभ्यां भूषणस
मवाययोः करोताविति इहैव स्यात् संस्करोति संस्कर्त्ता संस्कर्त्तुमित्यत्र न स्यात् न ब्रूमः स्यादुकारांतनिर्देशाद्योयं करोतेरिति किं तर्हि उकार प्र
करणादुकारांतमंगमभिसंबध्यते उत इति वर्त्तते यद्येवं नार्थः सार्वधातुकग्रहणेन कस्मान्न भवति संचस्करतुः संचस्करुरिति उत इति
वर्त्तते उत्तरार्थं तर्हि सार्वधातुकग्रहणं कर्त्तव्यं। श्नसोरल्लोप इति श्नः सार्वधातुक एवास्तेरार्धधातुके भूभावेन भवितव्यं। उत्तरार्थमेव तर्हि
९श्नाभ्यस्तयोरात इति आ सार्वधातुक एव॥ ॥ ॥

के परतो यदंगं तदवयवस्य करोतेरित्याश्रयणीयं एवं च स्यांतस्यापि प्राप्नोतीति स्यग्रहणमुपलक्षणं तासं तस्यापि प्रसंगात् ह्रस्व उत्व इति उत इत्यस्यानुवर्त्तनादिति भावः
इतरस्तु करोतेरित्युकारनिर्देशाश्रयेणानेनोक्तं इति मत्वाह अशक्य इति उत इति वर्त्तते इति तेनोकारांतस्यांगस्यावयवस्य करोतेरत उत्सार्वधातुके क्ङिति भवती
९तिसूत्रार्थः संपद्यते॥ ॥

अभ्यस्तमपीति यत्र नेष्यते लोप इति भावः यत्रलक्तितत्र भवस्येव लोपः यथा तुर्ययुरिति यायावर इति ननु चातो लोपस्य स्थानिवद्भावात्प्राप्नोति द्वर्द्धकारलोपे वृद्धेरजादेशस्य स्थानिवत्त्वं निषिध्यते यदि चात्र अभ्यस्तयोरात इत्याल्लोपः स्यात्स्थानिवत्त्वनिषेधो नर्थकः स्यात् ईहल्यघोरिती त्वमत्र प्राप्नोतीति चेद्
दृश्यस्येव तत्प्राप्तिमितिव दृश्यमाणाद्देशाभावः एवं तर्हि भाष्यकार आल्लोपप्राप्तिमभ्युपेत्य परिहारान्तरमाह नैतदाकारान्तमिति यायइति हि स्थितेस्यपदं तस्य प्र

अभ्यस्तमप्याकारान्तमार्धधातुके नास्ति ननु चेदमस्ति अप्सु यायावरः प्रवपेत पिण्डानिति नैतदाकारान्तं किं तर्हि यकारान्तमेतत् उत्तरार्थमेव तर्हि ईहल्यघोरिति तत्रापि श्नाभ्यस्तयोरित्येव अतोप्युत्तरार्थमेव तर्हि इद्दरिद्रस्येति दरिद्रस्येतद्दरिद्राते रार्धधातुके लोपः सिद्धश्च प्रत्ययविधाविति अतोप्युत्तरार्थमियोन्यतरस्याम् अभ्यस्तस्येत्येव अतोप्युत्तरार्थमेव तर्हि जहातेश्च अभ्यस्तस्येत्येव अतोप्युत्तरार्थमा च हौ हाविस्युच्यते अभ्यस्तस्येत्येव अतोप्युत्तरार्थमेव लोपोपि अभ्यस्तस्येत्येव अतोप्युत्तरार्थमेव घ्वसोरेद्धावभ्यासलोपश्च हाविस्युच्यते तदेव तर्हि प्रयोजनं श्नसोरल्लोप इति ननु चोक्तं श्नः सार्वधातुक एव अस्तेरप्यार्धधातुके भूभावेन भवितव्यमिति अनुप्रयोगे तु भुवात्स्य बाधनं स्मरन्ति कृञ्चानुप्रयुज्यते लिटीति अनुप्रयोगे तु भूभावे नास्तेर्बाधनमिष्यते ईहामासतुः ईहामासुः किं च स्यादेवात्र लोपः स्याल्लोपे द्विर्वचना
= [illegible] = ९ सिद्धिः लोपे कृते नच कृतत्वात् द्विर्वचनं न स्यात् स्थानिवत्त्वाद्भविष्यति॥ ॥
= [illegible]
घ्यमस्यैकाचो द्विर्वचनमिति याय इत्यस्य द्विर्वचनं ततो यायाय इत्यभ्यस्तमाकारान्तं न भवति ननु यायाय् शब्दस्याभ्यस्तसंज्ञायां यलोपे कृते भवस्येवावशिष्टस्याभ्यस्तसंज्ञा एवं तर्हि धुपदेश ग्रहणानुवृत्त्या उपदेशे य आकारान्तमभ्यस्तं तस्याल्लोपो न तु कृते यलोप इति मत्वा परिहार उक्तः अभ्यस्तस्येत्येवेति ननु च बिभीवानित्यत्रापि प्राप्नोति एवं तर्हि छान्दसः क्वसुरिति भाष्यकारस्य दर्शनं छन्दसि च दृष्टमनुविधीयते॥ ॥ श्री॥ ॥०॥ ॥

कृते द्वित्वे लोपः प्राप्नोतीति ननु च नियतकालत्वात् स्थानिवद्भावस्य कृते द्विर्वचने लक्षणस्य प्रवृत्तिनिमित्तं तरेणास्तत एवादेशरूपमवतिष्ठते इति कथं लोपप्राप्तिः उच्यते पुनः प्रवृत्तिर्लक्षणस्येति स्थानिवद्भावप्रकरणोपन्तिपादितम् अस्तु तर्हीति अनंत्यविकारेंत्यसदेशस्येति वचनात् अथवा क्रियमनंतरस्याकारस्य लोपः तत्र येन नाप्राप्ति न्यायेन ... बाधा नमित्येकवर्णव्यवहितस्य लोपः दीर्घत्वमिति अत आदेरित्यनेन प्रसंगत्वादिति वर्णाश्रयत्वात्परूपमंतरंगं तत्र कृते अप्लो पे च सत्युं सुरिति प्राप्नोति दीर्घत्व

=अपातिदेशइति भावः।२८=

स्थानिवदिति चेत् कृते भवेत् द्वित्वे स्थानिवदिति चेत् कृते द्वित्वे लोपः प्राप्नोति अस्तु तर्हि परस्य लोपः अभ्यासस्याकारस्य दीर्घत्वं भविष्यति नैवं सिध्यति कस्मात् प्रसंगत्वाद्भवेद्धि पररूपं नैवं सिध्यति कस्मात्प्रसंगत्वात् पररूपं प्राप्नोति तस्मिंश्च कृते लोपः पररूपे च कृते लोपः प्राप्नोति दीर्घत्वं बाधकं भवेत् तत्र अत आदेरिति दीर्घत्वं बाधकं भविष्यति इदं तर्हि प्रयोजनं सार्वधातुके भूतपूर्वमात्रे पियया स्यात् कुरु इति श्नसोरल्लोपः अथ आत्वपरकरणं किमर्थम् इह मा भूत् आस्तां आसन् नैतदस्ति प्रयोजनम् आटोः सिद्धत्वाद्भविष्यति इद् दरिद्रस्य दरिद्रातेरार्धधातुके लोपः दरिद्रातेरार्धधातुके लोपो वक्तव्यः सिद्धश्च प्रत्ययविधौ स च सिद्धः प्रत्ययविधौ किं प्रयोजनं दरिद्रातीति दरिद्र॥ ॥

मिति येन नाप्राप्तिन्यायेन पररूपं बाधित्वा दीर्घत्वं भविष्यतीत्यर्थः कुर्विति अत्र नलुमतांगस्येति प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधादुत्वं नस्यादिति भूतपूर्वगत्या सार्वधातुकग्रहणाद्भवति श्नसोरल्लोपः आस्तामिति लङ् तां अ लोपे च कृते तस्यासिद्धत्वादाट् नैतदस्तीति अत्र प्रत्याख्यानं तपरकरणं परस्तानुज्ञापकत्वमस्य वक्ष्यते श्नसोर ... त्वेतकारेण ज्ञाप्यते त्वेत्यशासनमिति इद् दरिद्रस्य सिद्धश्चेति आर्धधातुके इति विषयसप्तमीत्यर्थः॥ ॥श्री॥ ॥

=पररूपं बाधित्वेति। आतनुदिसार्धे पररूपे प्राप्ते आनंतेइस्यावैस्वगुणो प्राप्ते दीर्घ आरभ्यमाणे बाध्यसामान्यचिंतयागुणम्येव पररूपस्यापि बाधकइति भावः।२८=

भा० कै० ६
१७५

आकारांतलक्षणा इति यथा धेधातुक इति परसप्तमी स्यात्तदा दरिद्रातीति दरिद्र इति रूपा यथा धेति णेः कृते द्वयोरनित्ययोः परत्वाद्युक्स्यात् लोपस्य शब्दांतरप्राप्त्या
नित्यत्वं युक्कृतलोपे कृते नेः प्राप्त्यानित्यत्वं अथाकृतिपक्षे नित्यत्वादाल्लोपस्तथाप्यदरिद्र इत्यत्र अचकावशकाविति संतोदात्तत्वं न स्यात् इवद्दरिद्रमिति आतो युजि
ति युच् प्रसज्येत दिद्दरिद्रासतीति न नियतिदरिद्राणामुपसंख्यानमिति व्यवच्छित्तविभाषा विज्ञानाल्लोपपक्षे इडागमः लोपाभावपक्षे त्विडभावः अदरि

=आमिति दरिद्रातेरार्धधातुके लोपो वक्तव्य इति लोपस्य युक शर्त्यः ... धातो इत्यासेतिः अकातेयुक्ताकारस्य रातेयुकिविशिष्टस्य ... दरिद्राग्रहणेन इट्प्रसङ्गः णयधकारस्य ... प्राप्नोतीत्यर्थः ... =नुडः संज्ञा ... १८=

आकारांतलक्षणः प्रत्ययविधिर्मा भूदिति न दरिद्रायके लोपो दरिद्राणे च नेष्यते दिदरिद्रासतीत्येके दिदरिद्रिषतीति वा अद्यतन्यां वा अ
द्यतन्यां वेति वक्तव्यम् अदरिद्रीत् अदरिद्रासीत् अत एकहल्मध्ये नादेशादेर्लिटि णाकारेकारादेरेत्त्ववचनं लिटि णाकारककारादेरेत्वं लिटीति
वक्तव्यम् नेमतुः नेमुः सेहे सेहाते सेहिरे किं पुनः कारणं न सिध्यति अनादेशादेरिति प्रतिषेधः प्राप्नोति तत्तर्हि वक्तव्यं न वक्तव्यं लिटा
आदेशादिं विशेषयिष्यामः लिटि य आदेशादिस्तदादेर्नेति अथ तस्य ह्रिट्ग्रहणे [redacted] प्रयोजनं किं इहमाभूत् पक्ता पक्तुम् ने
तदस्ति प्रयोजनं किं तीति वर्त्तते एवमपि पक्कः पक्ववानिति अत्र प्राप्नोति अभ्यासलोपसंनियोगेन एत्त्वमुच्यते न चात्राभ्यासलोपं
पश्यामः एवमपि पापच्यते अत्र प्राप्नोति दीर्घत्वमत्र बाधकं भविष्यति॥ ॥श्री॥ ॥

द्रासीदिति यमरमेत्यत्रैकाच इत्यधिकारादेकाचः सगिटाविस्येकीयमतमित्यनेकाचोऽपि भवतः चिणि अदरिद्रि अदरिद्रायि इति भवति अत एकहल् लिटि
यत्रादेशादिरिति नत्वसत्वयोर्नैमित्तिकत्वाल्लिणिनिमित्तत्वाभावः अभ्यासलोपसंनियोगेनेति अभ्यासलोपश्चेति चशब्दः समुच्चये न त्वन्वाचये दीर्घत्वमत्रेति
अभ्यासविकारेषु बाधका न बाधंतरस्येत्युपयन्त्र सर्वेषां प्रवृत्तिस्तत्राश्रीयते यद्यपि कृते दीर्घत्वे एत्त्वाभ्यासलोपप्रसंगस्तथाप्येत्वाभ्यासलोपयोः कृतयो रामे०
॥ दीर्घत्वाप्रसंग इति विरुद्धत्वाद् बाधकत्वाभावः॥ ॥श्री॥ १७५

=इसेत लिटि सर्वेषां प्रवृत्तसाम्यचाविशेषस्त्वायं भ्यायोभ्यापादनर्नीत्याद्यधुरदले कृतादयः क्रियंते इत्युविशेषाधर्व्यं भ्यायोनेतिभावः। तमेव विशेषं दर्शयति यद्यपीति १९=

नाप्राप्ते इति क्वचिद्ध्रस्वः क्वचिद्दत्वादि विशेषश्च प्राप्नोति ज्येष्ठमध्यमकनीयांस इति मध्यमापेक्षयोत्सर्गे सम्प्रकर्षे सद्भावात्कनीयानुत्सर्गोऽल्पतरदेशत्वार्थे मध्यमोयः कस्यचिद्बाधकः कस्यचिद्बाध्यः ज्येष्ठोयो बाधकस्सापि बाधकः असिद्धत्वादिति पूर्वत्रासिद्धमिति लक्षणेन चकारात् तुरित्यादावेव तु प्रतिषेधः स्यात् पेचतुरिति प्रकृति

=तत्र दीर्घस्यावकाशोऽपाप्यर्थं तेएत्वस्य पेचतुरिति पापप्यत त्रत्यनो भयप्राप्तौ दीर्घत्वेनायं विधिर्बाध्यते इति भावः ।१९= =ननु विनाबाधं ज्येष्ठत्वादिकं न सम्भवतीत आह मध्यमेति प्रकर्षोऽदुर्बलत्वरूप बाध्यत्वमात्रकृतः ।२०= × च रांप्रकृतिच रः प्रकृतिज शांप्रकृति ×

नाप्राप्ते अभ्यासविकारेष्वत्वमारभ्य ते तद्यथा असावन्यान् अभ्यासविकारान्बाधते एवं दीर्घत्वमपि बाधेत सत्यमेवमेतत् अभ्यासविकारेष्वपि तु ज्ये
ष्ठमध्यमकनीयांसः प्रकारा भवन्ति तत्र ह्रस्वत्वादिशेषा उत्सर्गो तयो दीर्घत्वमपवादः एत्वं च अपवादविप्रतिषेधाद्दीर्घत्वं भविष्यति इहतर्हि ब =अनोदेशादिरिसत्वं निषेधत्व
भणतुः बभणुः इत्यभ्यासादेशस्यासिद्धत्वादेत्वं प्राप्नोति फलिभजिग्रहणं तु ज्ञापकम् अभ्यासादेशासिद्धत्वस्य यदयं फलिभज्योर्ग्रहणं करोति तत =त्वीतिनिषेधेन्ति प्राप्नुवाति यत्नेन =अमेयभ्यासिरत्वं देशादेरत्वकि २२=
ज्ञापयत्याचार्यः अभ्यासादेशः सिद्ध एत्व इति यद्येवं प्रथमततीयादीनामादेशादित्वादेत्वाभावः प्रथमततीयादीनामपि तद्धि देशादित्वा
देत्वं न प्राप्नोति पेचतुः पेचुः देभतुः देभुः न वा शसिदद्योः प्रतिषेधो ज्ञापको रूपाभेदस्यैत्वविज्ञानस्य न वा एष दोषः किं कारणं शसिदद्योः प्र
तिषेधो ज्ञापको रूपाभेदे एत्वविज्ञानस्य यदयं शसिदद्योः प्रतिषेधं शास्ति तज्ज्ञापयत्याचार्यः रूपाभेदेन ये आदेशादयः न तेभ्यः प्रतिषेधो भ
वतीति देभे एत्वं वक्तव्यम् देभतुः देभुः किं पुनः कारणं न सिध्यति नलोपस्यासिद्धत्वात् असिद्धो नलोपस्तस्यासिद्धत्वादेत्वं न प्राप्नोति नशि
१९ मन्योरलिघेत्वं । नशिमन्योरलिट्येत्वं वक्तव्यम् ॥ ॥ ॥

=रेत्वमिति अत्र जयत्वचर्त्वेन न्लोः आवादिति भावः ।१= रकृतत्वमेत्वनेनोल्लोतस्यानेकाल्त्वमपि नियमस्यातिवातिमाहरंमकृति ।२=

जशादस्यादेशादित्वम् वचनं तु रेणतुर्येमतुरित्यादौ सावकाशं अभ्यासे चर्चेति जश्त्वचर्त्वे प्राप्नयोः स्थानेऽन्तरतम इति परिभाषाया व्यापारदर्शनमिदं प्रकृ
तिचरां प्रकृतिचरः प्रकृतिजशां प्रकृतिजश इति ॥ ॥श्री॥ ॥श्री॥ ॥श्री॥ ॥

=अतएवानुकृ॰३=

भा॰कै॰६ अनेशमिति लुङ् मिपोम् भावः पुषादित्वादङ् आदेशः छंदसीति पूर्वेणापि सर्वं धातुभ्यो याभेत्वाभावः एवं तु मेनकेस्यपि भाषायाम् प्राप्नोति यदि लिष्यते पृषोदरा

१७६ दित्वाद्भविष्यति मेनेणशिषिचेति वुन्प्रत्ययः नयासयोरिस्वाशिषि चोपसंख्यानमिती त्वाभावः व्योमानमिति विपूर्वादमतेस्ताछील्यादिषु चानश् छंदसः प्रा

पोलुक् पेचिरन्निति पचेरन्निति प्राप्ते छांदसे एत्वहूस्वले क्रियेते आयेजे इति लङ् इट् शप् छंदस्यपि दृश्यत इति आट् देभ एत्वमलक्षणमिति लक्षणे

न न प्राप्नोति न लोपस्य असिद्धत्वादित्यर्थः असोरत्व इति अतिद्धत्वस्य अनित्यत्वज्ञापनायतकारः कृतः नित्ये त्वसिद्धे आसन्निपाते आदेशसिद्धत्वात् लोपे

न भविष्यतीति किं तन्निवृत्यर्थेन तकारेण तेनासिद्धत्वस्याभावादेभ एत्वं सिध्यतीत्यर्थः थलिच सेटि थलग्रहणमिति क्ङिति सेटि एत्वस्य सिद्धत्वात्सेट्ग्रहण

छंदस्यमिपच्योरपि छंदसि अमिपचोरपीति वक्तव्यम् किं प्रयोजनम् अनेशम्मेनकेसेतत् व्योमानं लिङि पेचिरन् यजायेजे वपावेये यज

आयेजे वप आवेपे देभ एत्वमलक्षणम् असिद्धत्वान्न लोपस्य देभ एत्वं न सिध्यति असोरत्वे तकारेणाज्ञायते त्वेत्व शासनम् अनित्यो यं विधि

रिति थलि च सेटि थलग्रहणं किमर्थम् थलग्रहणम् क्ङिदर्थं थलग्रहणं क्रियते अक्ङिदर्थमक्ङिति एत्वं यथा स्यात् पेचिथ शेकिथ नै

तदस्ति प्रयोजनम् सेट्ग्रहणमेव अत्र अक्ङिदर्थं भविष्यति इदं तर्हि प्रयोजनम् समुच्चयो यथा स्यात् थलि च सेटि क्ङिति च सेटि इति किं

प्रयोजनं पेचिव पेचिम तत्र पचादिभ्य इडुवचनमिति वक्ष्यति तन्न वक्तव्यं भवति इहकस्मान्न भवति॥ =ननु कादित्वस्य नियमार्थत्वेन पेचिवेत्यादावपि इटः सिद्धत्वात्किमनेन वचनेन=

मेवा क्ङिदर्थं भविष्यति थलेव च सेट् क्ङि दिति प्रश्नः क्ङिति च सेटीति यथा पेचिव पेचिमेति इदं वचनं नियमार्थं सेट्येव क्ङितीति नियमे हि पेचतुरित्यादौ न स्यात् किं तर्थे

त्वस्य कालावधारणं क्रियते यथा निष्ठायां सेटीत्यत्र तेन पेचिवेत्यादाविटि कृते एत्वाभ्यासलोपौ भवतः अन्यथैकाच इतीट् प्रतिषेधः प्रसज्येत यद्योपदेशग्रहणमनुद

त्त विशेषणं नैकाज्विशेषणं तदा श्रूयमाणादेकाच इट्प्रतिषेधेन भाव्यमिति कृस्भ्रिति सूत्रं विध्यर्थं भवति ननु नियमार्थं तत्र पचे रेत्वाभ्यासलोपयोः कृतयो

रेकाच्त्वादिट्प्रतिषेधप्रसंगे पचादिभ्य इडुवचनमिति वक्ष्यते क्ङिति च सेटीति तु कालावधारणार्थे सति पूर्वमिट् ततः एत्वाभ्यासलोपाविति स्यानुपूर्व्या सिद्धम रम॰

१७६

॥ वतीति नार्थो वचनेन॥ ॥श्री॥ ॥ ॥

=रसम्भा॰भवे॰ति॰२॰=

लुलविथेयेति अवादेशेकृते एकहल्मध्यगतोकार इत्येत्वप्रसंगः समुदायग्रहणेलक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषोपतिष्ठते न वर्णमात्रग्रहणे नचायमका
रोगुणशब्दाभिनिर्वृत्त इति नशसददेतिप्रतिषेधोपि नास्तीति प्रश्नः गुणस्ययोकार इति वैयधिकरण्येन संबंध आश्रीयते लुलविथेयेत्यादौ ओकारस्या
वादेशविधानाद्गुणस्याकार इति प्रतिषेधः प्रवर्त्तते पेचिथेत्यादौ तु गुण एवाकारो न तु गुणस्येति प्रतिषेधाभावः एवमपीति गुण एवात्राकारो न तु

यो
लुलविथगुणस्यनेति प्रतिषेधात् इहापि तर्हि न प्राप्नोति पेचिथ शेकिथ गुणस्य कार इत्येवमेतद्विज्ञायते एवमपि राशरिथ अत्र प्रा
प्नोति गुणस्यैवोऽकारः कथं वृद्धिर्भवति गुणो भवतीति रेफशिरा गुणवृद्धिसंज्ञको निर्वर्त्तते अथवा आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति नैवंजाती
यकानामेत्वं भवतीति यदयं तृफलभजत्रपश्चेति तृग्रहणं करोति राधो हिंसायाम् राधादिषु स्थानिनिर्देशः कर्त्तव्यः एकहल्मध्य कर्त्तव्यः
इति वर्त्तते यद्येवं त्रेसतुः त्रेसुः रशब्दस्यैत्वं प्राप्नोति अस्तु अलोन्त्यस्य विधयो भवन्तीति अकारस्य भविष्यति अनर्थके अलोन्त्यविधिर्न
स्येवं न प्राप्नोति नैतस्याः परिभाषायाः संति प्रयोजनानि अथवा अत इति वर्त्तते एवमपि राधेर्न प्राप्नोति आकारग्रहणमपि प्रकृतमनुवर्त्त
ते क्वप्रकृतं आम्प्रत्ययोऽत इति अथवा अस्तोर ल्लोप इत्यत्र तपरकरणं प्रत्याख्यायते तत्प्रकृतमिहानुवर्त्तिष्यते यदि तदनुवर्त्तते अत एक
९ हल्मध्येनादेशादेर्लिटि अभ्यासस्येति अवर्णमात्रस्यैत्वं प्राप्नोति न बाधे ॥०

गुणस्येति प्रतिषेधाप्रसंगः गुणस्येति अवयव इत्यर्थः उः स्थाने अण्प्रसज्यमा
न एव रपरो भवति पूर्वभक्तश्च रेफ इत्ययं गुणः राधो हिं राधादिषु स्थानिनिर्देश इति अलोन्त्यस्येति वचनादेत्वं अस्यस्य प्राप्नोतीत्युपधाया इति वक्तव्यमित्यर्थः
अपवात इति ततो धमादीनामेव एत्वम् अकारस्य भवति [redacted] ॥श्री॥ ०:

अकारेणेति समुच्चये अत इत्यनर्थकं स्यादिति विशेषणाविशेष्यमावा अयं अर्वणां छांदसमिति छन्दसी वनिपाविति वनिवस्ति मतुप्चेति प्रसंद्वयेन रूप
द्वयस्य सिद्धत्वात्वार्थः सूत्रद्वयेन तत्रैतत्स्यात्सर्वेन रूपद्वयप्रसंगोः तत्राह दृष्टानुविधिरिति भाषा प्रा दृष्टा अपि नियतविषयाः किंपुन श्छांदसाः तत्र त्र इत्य
स्य विचित्रगुणो अरिति रूपं तस्मान्मतुप्पूर्वं तावित्यादि भवति वनिप्पूर्वेण इत्यादि भवतिमघशब्दादपि प्रसर्येय यथा विषयं रूपं सिद्धं एवं चार्वं मघवच्छब्दस्य [illegible]
भाषायां नास्ति प्रयोग इत्युक्तं भवति॥ ॥इत्युपाध्यायजैयटपुत्रकैयटकृते महाभाष्यप्रदीपे षष्ठाध्यायस्य चतुर्थे पादे तृतीयमाह्निकम्॥ ॥

६पे२

अकारेणातपरेण अवर्णाविशेषयिष्यामः अस्य अत इति इहेदानीमस्येत्यनुवर्त्तते अत इति निवृत्तं अर्वणास्त्रसावनञः मघवा बहुलं अर्वण
स्तमघोनश्च न शिष्यं छांदसं हि तत् अर्वणस्तमघोनश्च न शिष्यं किंकारणं छांदसं हि तत् दृष्टानुविधिश्छंदसि भवतीति मतुब्वन्भोर्विधाना
च्च मतुब्वनीखल्वपि छंदसि विधीयेते छंदस्युभयदर्शनात् उभयं खल्वपि छंदसि दृश्यते इमान्यर्वणः पदानि अनर्वाणं वृषभं मंद्रजिह्व
म्॥ ॥इति श्रीमहाभाष्ये षष्ठाध्यायस्य चतुर्थे पादे तृतीयमाह्निकम्॥ ॥पादः पत् पाद उपधाद्रस्वत्वं वक्तव्यम् द्विपदः पश्य आदे
शे हि सर्वादेशप्रसंगः आदेशे हि सति सर्वादेशः प्रसज्येत सर्वस्य द्विपाच्छब्दस्य पच्छब्दः आदेशः प्रसज्येत येनविधिस्तदंतस्येति तत्र द्विवक्तव्यम्
॥ न वा निर्दिश्यमानस्यादेशत्वात्॥ ॥ श्री॥ ॥

पादः पत्॥ ॥आदेशे हीति पादंतस्यांगस्य पदादेशो विधीयमानो अनेकाल्त्वात्सर्वादेशः प्राप्नोति नवेति यद्यपि पाच्छब्दे नतदंतः समुदायः प्रत्याय्यते तथापियो निर्दिश्यते
यतः षष्ठी श्रूयते तस्यैव षष्ठीस्थानेयोगेति वचनादादेशो न तु प्रतीयमानस्य यद्यप्युच्चार्यमाणस्यादेशेन संबंधाभावः तथाप्यनुकार्यानुकरणयोर्भेदस्याविवक्षि
तत्वादेवमुक्तं तत्रयथालोमस्येति वचनात् डुहः पइत्युक्ते हकारस्य पकारो भवति एवं पाच्छब्दप्रत्यापिततदंतसमुदायावयवस्य पाच्छब्दस्य पदादेशः॥ ॥

=[illegible]विवक्षितत्वादिति वचनेन दिवक्षाभावादनुकार्यानुकरणयोरत्र [illegible] यद्यपि [illegible] भेदाविवक्षायांस्वरूपेणान्यरूपेण [illegible] विषयाति [illegible] इति सूत्रे प्रदीपे॥ २=

नदोषोभवतीति तत्रैवंवक्तव्यं यो निर्दिश्यते तस्यागमैर्व्यवधानात् आमनप्राप्नोतीति अतएवपरत्वाश्रयेण व्यवधानं कर्तुमाह इदमिहेति आद्रादीनाम

वकाशः रवढ्वायाः कुमार्याः सर्वस्याइति आमोवकाशः कृते धाड़ादिषुवंचनाद्व्यवधानेपिभवत्तेनात् यदितुं प्राप्नेधाड़ादिषु आदेशआरभ्यतइत्युच्यतेततो

नवावक्तव्यम् किंकारणंनिर्दिश्यमानस्यादेशाभवंतीति एषापरिभाषाकर्त्तव्या कः पुनरत्रविशेषः एषावापरिभाषाक्रियते उपधाहृस्वत्वंवोच्य

ते अवश्यमेषापरिभाषाकर्त्तव्याबहूनेतस्याः परिभाषायाः प्रयोजनानि कानिपुनस्तानिप्रयोजनानि प्रयोजनंस्तुभित्रिङादेशेषु स्तु

प कुमार्यो [redacted] किशोर्यो रवढ्वायां मात्वायां तस्यां यस्याम् आआट्स्या घुकृतेषुसाड्याट्स्याढ्कृस्यान्नप्राप्नोतीतिनिर्दिश्यमानस्या

देशाभवंतीतिनदोषोभवति इदमिहसंप्रधार्यं आआट्स्याटः क्रियंतामामितिकिमत्रकर्त्तव्यं परत्वाट्टाम् नित्या आआट्स्याटःकृते

प्याभिप्राप्नुवंलकृतेपि अनित्या आट्याट्स्याटः कथमन्यस्यकृते आमिप्राप्नुवंसन्यस्याकृतेशब्दांतरस्यचप्राप्नुवन्विधिरनित्योभव

ति उभयोरनित्ययोः परत्वाद्दाम् इदंतर्हिनस्मैयस्मै स्मादिकृतेस्स्याढ्कृस्यस्मैभावः प्राप्नोति निर्दिश्यमानस्यादेशाभवंतीतिनदोषो

भवतीति यस्तर्हिनिर्दिश्यते तस्यकस्मान्नभवतिस्याटाव्यवहितत्वात् स्तुपतिङ्‌ आरूदितां आरूदितं आरूदितेतिइरि कृतेसेढ्कृस्यतांतंतामादेशाःप्रा

प्नुवंतिनिर्दिश्यमानस्यादेशाभवंतीतिनदोषोभवति इदमिहसंप्रधार्यं इट्क्रियतांतंतामइतिकिमत्रकर्त्तव्यंपरत्वादिडागमः॥ ॥७॥

पवादत्वाद्दामातेषांबाधःप्राप्नोतीत्यागमानामादेशस्यचात्रसमावेशएष्टव्यःसेढ्कृस्येति प्राग्यादेशेभ्योधात्वधिकारइत्यस्मिन्पक्षेऽव्यधनुपादाना व्यवधाना

नामादीनामप्रसंगइतिनोच्यते॥ ॥श्री॥ ॥श्री॥ ॥श्री॥ ॥ॐ॥

=स्वतादिति ॥ कर्त्रीत्यादावादेशप्रसङ्ग इत्यर्थः अन्तरङ्गत्वादिति ॥ ...इति भावः ॥ १=

भा० कै० ६
१७८

अन्तरंगा इति प्राप्नोत्यादेशोऽभ्योधाविधिकारान्तानामादयोः तरंगाः क्रियास्तामिति परत्वादन्तरंगत्वाद्वा यास्तु रिकृते तामादयः त्वांतस्येति प्रत्ययग्रहणपरिभाषया
धातुप्रत्ययसमुदायस्य लुपः प्रसंगः छन्दुहणोगतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहणमिति सेषा तु परिभाषा नञ्पूर्वे इति वचनात् नोपतिष्ठते सामान्य शब्दस्यापि लुपः
प्रकरणाद्यपेक्षस्य विशेषावसायहेतुत्वस्यात् अतिस इति शोभनः स इत्युत्तरपदार्थप्रधानस्तत्पुरुषो द्रष्टव्यः उपसर्जनेन तु सदाद्यत्वाभावः अत्र पदं

=त्यदादि कि ॥ तत्र...इति ...इत्यर्थः ॥ ...सामान्यस्य सर्वसामान्यस्य...व्यापीति ॥ २=

अन्तरंगास्तां तां तामः इदं तर्हि क्रियास्तां क्रियास्तं क्रियास्तं क्रियामं यास्तु रिकृतेस्य यास्तु द्रष्टतां तं तामः प्राप्नुवंति निर्दिश्यमानस्यादेशा भवं
तीति न दोषो भवति त्यब्रूवेच प्रयोजनम् प्रहृत्य प्रकृत्य त्वांतस्य ल्यप् प्राप्नोति निर्दिश्यमानस्यादेशा भवंतीति न दोषो भवति त्रिचतुर्षु
युष्मदस्मदादिविकारेषु प्रयोजनम् अतितिस्रः अतिचतस्रः त्रिचतुरंतस्यातिस्रचतस्रभावः प्राप्नोति निर्दिश्यमानस्यादेशा भवंती
ति न दोषो भवति युष्मत् अस्मत् अतियूयम् अतिवयम् युष्मदस्मदंतस्य यूयवयौ प्राप्नुतः निर्दिश्यमानस्यादेशा भवंतीति न दो
षो भवति त्यदादिविकारः अतिसः उत्तमस्यः अस्य सो उत्तमा सौ त्यदाद्यंतस्य त्यदादिविकाराः प्राप्नुवंति किमंतस्य कादेशः प्राप्नोति अति
कः परमकः निर्दिश्यमानस्यादेशा भवंतीति न दोषो भवति उदः स्थास्तंभोः पूर्वस्य प्रयोजनम् उदस्थात् उदस्थानं अपि कृते सादृश्य

=न्यमिति तकारादकारादेव...=
=...इति सूत्रकार्यः ॥ २=

१९ पूर्वसवर्णः प्राप्नोति उदः स्थास्तम्भोरिति ॥ ॥ ॥

गाधिकार इति वचनात्तदंतस्य समुदायस्यातिशब्दतकारस्यापि तदोः सः सावितिसत्वप्रसंगः अत्वं त्वलोंसस्येति वचनादंतस्यैव भवतीति तत्र विशेषा रा[?] ४०
भावः परमक इति अनेकाल्त्वात्सर्वादेशः कः प्राप्नोति ननु नसत्वविधौ त्यदादीनामिति स्थानषष्ठी कातर्हि तदो रितसेष्वेतिकृष्यं सत्वमतिशब्दतकारस्य प १७८
रिह्रियते एवं तर्हि त्यदादीनां गणसंनिविष्टानां यौ निर्दिष्टौ तेतकारदकारौ तयोः सत्वविधानादतिप्रसंगाभावः ॥ ॥श्री॥ ॥

=एवं तर्हीति परिभाषा...निर्दिश्यमानस्य...निर्दिश्यमानं निर्दिश्यमानावयवं...इति तात्पर्यं ॥ २=

वाहउठ्गादिरिति यद्यपि छ्वोः शूडिसत्रात्सठिलं प्रतिपादितं तथापि यथाश्रुतं ग्रहीतात्प्रश्नः संप्रसारणमित्सनेनेति वाक्यस्यभाविवर्णस्यवासंप्रसारणसंज्ञा
यांविज्ञायमानायांयणः स्थानउठ्भवति अथ यणश्चादिष्टः कस्मान्नभवति संप्रसारणप्रदेशांतरेषु यण इतिस्थानषष्ठ्याश्रयणादिहापिस्थानषष्ठ्ये
वयुक्ता यथोक्तं संप्रदर्शादेशः स्थानेयोगत्वंप्रयोजयंतीति दिङ्ग्रहणंतु वैयर्थ्यं यद्येवमिति प्रष्ठ वाहश्चस्य इतिछितेवकारस्यसंप्रसारणेप्राप्ते

=तिपश्ची(?)पत्र.१= =एथेषसद्विसत्रविशेषणार्थं.१=

निर्दिश्यमानस्यादेशाभवंतीतिनदोषोभवति यस्माद्धिनिर्दिश्यतेतस्यकस्मान्नभवति अटाव्यवहितत्वात्सातत्यैषापरिभाषाकर्त्तव्या उ
क्तं षष्ठीस्थानेयोगेत्यस्ययोगस्यवचनेप्रयोजनं षष्ठ्यंतस्थानेनयथायुज्येतयतः षष्ठी उच्चारितेति वाहउठ् उठादिः कस्मान्नभवति
आदिष्टिद्भवतीत्यादिः प्राप्नोति संप्रसारणमित्सनेनयणः स्थानेक्रियते यद्येवं वाहउठ्च नानर्थकं संप्रसारणेनकृतत्वात्वाह
उठ्च नप्रनर्थकं संप्रसारणेनकृतत्वात् संप्रसारणेनैवसिद्धम् का रूपसिद्धिः प्रष्ठौहः प्रष्ठगुणः प्रत्ययलक्षणत्वात्प्रत्ययलक्ष
णेनगुणोभविष्यति एजग्रहणाद्वृद्धिः एजग्रहणाद्वृद्धिर्भविष्यति॥ ॥श्री॥ ॥७॥

कादेशेचकृतेगुणश्चौकारोएविप्रत्ययाश्रयः तथावृद्धिरेचीतिवृद्धौप्रकृतायांप्रष्ठौहइत्यादिसिध्यति अनकारांतेचोपपदेछंदसिण्विनेदृश्यतइतिशाल्य
हइत्यादिसिध्यर्थमपूर्वविधानंनोपपद्यते सत्यपिवाप्रयोगेवत्यर्थेवर्त्तमानस्योहतेःक्विपिशाल्यहइत्यादिर्भविष्यति उपसर्गेष्वुपपदेवहेःण्विःछंदसि
नास्तियतोवृद्धेर्बाधकंपररूपंप्रसज्येतेत्युद्विधानंसार्थकंस्यात्॥ ॥श्री॥ ॥श्री॥ ॥०॥

एवं तर्हीति संप्रसारणं यजादिप्रत्ययनिमित्तं भसंज्ञाश्रयत्वाद्बहिरंगमंतरंगेणान्याश्रयेणोकारत्वेनासिद्धमिति गुणो न स्यात्तदभावे रूपं न सिध्येदिति द्विधान
मसिद्धपरिभाषां ज्ञापयति ननु नैतत् ज्ञापकसाध्यं लोकतः सिद्धत्वात्प्रसंगवती हि लोकः नैतदस्ति यत्र युगपदंतरंगबहिरंगयोः प्राप्तिस्तत्र लौकिकन्याया
श्रयणाद्व्यवस्थितं रंगः इह तु बहिरंगनिमित्तमंतरंगमिति लौकिकन्यायानवतारः श्वयुव श्वादीनामिति मघवाबहुलमिति चादेशे कृते एकदेशविकृ

एवं तर्हि सिद्धे सति यद्वाहः उठमिति तत् ज्ञापयत्याचार्यः भवत्येषा परिभाषा असिद्धं बहिरंगलक्षणमंतरंगलक्षणे इति किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् पचावेदं पचामेदम् असिद्धत्वाद्बहिरंगलक्षणस्याद्गुणस्यांतरंगलक्षणमेत्वं न भवति श्वयुवमघोनामतद्धिते श्वादीनां संप्रसारणे नकारांतग्रहणमनकारांतप्रतिषेधार्थम् श्वादीनां संप्रसारणे नकारांतग्रहणं कर्त्तव्यम् किं प्रयोजनम् अनकारांतस्य माभूत् मघवता मघवते तथा प्रातिपदिकग्रहणे लिंगविशिष्टस्यापि ग्रहणं भवतीति यथेह भवति यूनः पश्येति एवं युवतीः पश्येत्यत्रापि स्यादिति यत्तावदुच्यते नकारांतग्रहणं कर्त्तव्यमिति न कर्त्तव्यं उक्तं वा किमुक्तं उक्तमेतत् अर्वणस्त्रमघोनश्च न शिष्यं छांदसं हि तदिति यदप्युच्यते तथा प्रातिपदिकग्रहणे लिंगविशिष्टस्यापि ग्रहणं भवति यथेह भवति यूनः पश्य एवं युवतीः पश्येत्यत्रापि स्यादिति लिंगविशिष्टस्य ग्रहणे चोक्तं न वा विभक्तौ लिंगविशिष्टाग्रहणमिति अथवा योगविभागः करिष्यते श्वयुवमघोनामतद्धिते अल्लोपः अकारस्य च लोपो भवति॥ ततोऽन इत्युभयोः शेषः श्वयुव॥

तस्मान्नस्तान्मघवते त्याद्यौ संप्रसारणप्रसंगः अर्वणस्त्विति मघवच्छब्दो मतुबंत इत्यर्थः नवा
विभक्ताविति यद्यपि विभक्तिमाश्रित्य संप्रसारणं न विधीयते तथापि विभक्तौ विधीयत इति लिंगविशिष्टपरिभाषानुपस्थानम् अन इत्युभयोः शेष इति
समुदायापेक्षणात् न चत्वादेशे कृते अन्नंतत्वमस्ति एकदेशविकृतस्यानन्यत्वेनाप्यन्नंतत्वं न्यास्तिसामान्यानिर्देशो विशेषाननतिदेशात् युवतिशब्दोप्यन्नंतो न भ
वतीति तस्यापि न संप्रसारणाभावः॥ ॥ ॥

= ननु यद्यविशेषेण प्रकृतिभावस्तदा प्रकरणं तत्र स्यादिति गणे दोषदर्शनम् इति प्रसज्यत इत्यत आह एवमिति। १२

[redacted] भावः साम न इति साम्नो देवने साम अत्रान्तिम प्रकृतिभावादिलोपाः। २

षपूर्वे अथेति किमिदं विध्यर्थम् अथ नियमार्थमिति प्रश्नः। यद्यविशेषेणेति अल्लोपे तैकाजित्यादिः प्रकृतिभावः प्राकरणिकविध्यपेक्षो न तु वृद्धिगुणापेक्षः। तत्र प्राकरणिकार्याणि भेदेनापेक्षेरन्न भेदेन वेति पक्षद्वयोपपत्तिः। अविशेषेणेति अल्लोपटिलोपसमुदायमपेक्ष्य प्रकृतिभावो विधीयते ताक्ष्णएप इति न क्षणोपत्यमिति सेनान्तलक्षणेति एयः ये चाभावकर्मणोरिति प्रकृतिभावादिलोपाभावे अल्लोपप्रसंगः अपीति तत्रस्यादन्ते वो श्वयणात् सामन्य

कानि॥ = अचेति अदेनापेक्षावामनन्तरस्येनिव्यायादिलोपस्यैव प्रकृतिभावइतिपक्षः। १२ = तेन सामविणमिता दोरूप्या देशिलन्तस्य विधीयमान प्रकृतिभावेन न विलनिरे तेन प्रकरणस्थ वा आ ना त। २

षपूर्वे हन्धृतराज्ञामणि अथ किमिदं षपूर्वादीनां पुनर्वचनमल्लोपार्थमाहोस्विन्नियमार्थं कथं वा अल्लोपार्थं कथं वा नियमार्थम् यद्यविशेषेण अल्लोपटिलोपयोः प्रकृतिभावः ततो विध्यर्थं अथ हि अणि टिलोपस्यैव प्रकृतिभावः ततो नियमार्थम् अत उत्तरं पठति षपूर्वादीनां पुनर्वचनमल्लोपार्थम् षपूर्वादीनां पुनर्वचनं क्रियते अल्लोपार्थं अविशेषेण अल्लोपटिलोपयोः स प्रकृतिभावः अवधारणे ह्यन्यत्र प्रकृतिभावउपधालोपप्रसंगः अवधारणे हि सति अन्यत्र प्रकृतिभावे उपधालोपः प्रसज्येत कथं यदि तावदेवं नियमः स्यात् षपूर्वादीनामेवाणीति एवमपि भवेदिह नियमात्तु स्यात् सामनो वैमन इति ताक्ष्णएप इति च प्राप्नोति अथाप्येवं नियमः स्यात् षपूर्वादीनामणेव इति एवमपि भवेदिह नियमात्तु स्यात् [redacted] ताक्ष्णएप इति साम नो वैमन इत्यत्र तु प्राप्नोति अथाप्युभयतो नियमः स्यात् षपूर्वादीनामेवाणि अणेव षपूर्वादीनामिति एवमपि सामन्यो वैमन्य इति प्राप्नोति तस्मात्सुष्ठुच्यते षपूर्वादीनां वचनं अल्लोपार्थमवधारणे ह्यन्यत्र प्रकृतिभाव उपधालोपप्रसंग इति आतो धातोः आतोः नापः आतोः नाप इति वक्तव्यम् इहापि यथा स्यात् समासे नञ्पूर्वे क्त्वो ल्यबिति अनाप इति किं खट्वायां मालायाम् यद्यनाप इति तत्र साधुरिति यत् आतोसमास इति ननु सौत्रोऽयं निर्देश इति किं तदर्थेन योगविभागेन एवं तर्हि यदा वैयाकरणा अनुकरणशब्दैर्व्यवहरन्ति तदर्थो योगविभागः ॥ ते हि साधु भिर्व्यवहरमाणाः अभ्युदयभाजो भवन्ति [redacted] ॥ ॥

भा० कै० ६
१८०

त्वायामिति निपातनाल्लोपाभावो यागमश्च सामान्यापेक्षं च निपातनं न सप्तम्यपेक्षमिति त्वायाइत्यपि भवति ततो धातोरिति इदं नित्यार्थं सप्त
म्येण विकल्पं ज्ञापयति सा च व्यवस्थितविभाषेत्यावं तस्यास्त्वोपाभावो ऽन्यस्य यथाप्रयोगं विकल्पः केचित्त्वी लिंगपुल्लिंगाश्रयं त्वायाः त्वइत्यादि रूपद्वयं
व्याचक्षते मंत्रे आदि- तिपूर्वाचार्यप्रक्रिययात्तृतीयैकवचनग्रहणाद्व्याप्तिमत्वाह मंत्रेष्विति त्यन्येति सप्तम्येकवचनस्य स्थाने याशब्द आदेशः छां

त्वायाम् निपातनादिति निपातनादेतत्सिद्धं किं निपातनम् त्वायां च प्रतिषेध इति यद्येवं नार्थोऽ नापइत्यनेन कथं समासे ऽनञ्पूर्वे त्वोऽस्य
विति निपातनादेतत्सिद्धं कथं हलः श्नः शानज्झाविति एतदपि निपातनात्सिद्धम् अथवा योगविभागः करिष्यते आतः आकारलोपो भवति त
तो धातोः धातोश्चाकारस्य लोपो भवतीति मंत्रेष्वाङ्यादेरात्मनः मंत्रेष्वात्मनः प्रत्ययमात्रे लोपः प्रसंक्तव्यः इहापि यथा स्यात् त्मन्यासमंज
न त्मनोरंतरस्थ इति यदि प्रत्ययमात्रे लोप उच्यते कथमात्मन एव निर्मिमीषेति तस्मान्नार्थः प्रत्ययलोपेन कथं त्मन्यासमंजन् त्मनो मात्रे ४
ऽन्तरस्थ इति छांदसत्वात्सिद्धम् दृष्टानुविधिश्छंदसि भवति आदिग्रहणानर्थक्यमाकारप्रकरणात् आदिग्रहणं चानर्थकं किं कारणं आका
रप्रकरणात् आत इति वर्तते मंत्रेष्वाङ्यादेरात्मनः तिविंशतेर्डिति तिग्रहणं किमर्थं न विंशतेर्डितिलोप इत्येवोच्येत नैवं शक्यम् विंशतेर्डि
तिलोप इतीयत्युच्यमाने त्य इत्यप्रसज्येत सिद्धो यस्येति लोपेनैवं तत्रारंभसामर्थ्यात्तिशब्दस्य भविष्यति कुतोनु खल्वेतत् अनंत्यार्थे आरंभे
तिशब्दस्य भविष्यति न पुनरंगस्येति तस्मात्तिग्रहणं कर्त्तव्यम् अथ क्रियमाणेपि तिग्रहणे त्यस्य कस्मान्न भवति॥ ॥ ॥

दसत्वादिति यथा शिवाय दस्येति प्राप्ते शिवाय द्ध्स्येति रेफलोपः एवमिहाकारलोपः एवं च श्रुवता सूत्रमेव प्रत्याख्यातं सति त्वारंभे नार्थ आदिग्रहणेन आतो
धातोरित्यत आत इत्यनुवर्तनात् तिविंकुतोनु खल्विति वचनसामर्थ्यादलोंत्यपरिभाषाया अनुपस्थानात्समुदायस्यैव षष्ठीनिर्दिष्टशात्त्वोपः प्रसज्येत न त्व एम०
॥ संशाद्धितस्यति शब्दस्य तिग्रहणेनानुसतितेर्लोपो भवति॥ ॥ श्री १८०

निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्तीति नानेन परिभाषाया व्यापारः कथ्यते न हि निर्दिश्यमानपरिभाषा ऽलोऽन्त्यस्यादेः परस्येत्येतयोर्बाधिका एतयोर्निर्विषयत्वप्रसंगात् तस्मा
त्रियहणसामर्थ्यादलोऽन्त्यस्यानुपस्थानेन सर्वस्यन्ते लोपो भवतीत्ययमस्य भाष्यस्यार्थः। टेः इति सभस्यापीति चुटू इति वचनादित्संज्ञाभावात् इकारस्य प्रवर्तते दीर्घकाशातु
षण्णाष्ट्रवंरंज इति निर्देशात् ततश्चानुबंधकरणसामर्थ्यादस्येति प्रकरणमिह बाध्यते। नस्त नकारांतस्येति इनण्यनपत्ये इत्यस्मिन्निति चप्रकृतिभावे प्राप्ते वचन

निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्तीति न भविष्यति टेः इभसोपसंख्यानं कर्तव्यम् इहापि यथा स्यात् उपसरजो मंडुरज इति तन्न हि वक्तव्यम् नवक्तव्य
म् कथमुपसरजो मंडुरज इति दित्सभस्याप्यनुबंधकरणसामर्थ्यात् इभस्याप्यनुबंधकरणसामर्थ्याद्भविष्यति। नस्तद्धिते नांतस्य टिलोपे
सब्रह्मचारिपीठसर्पिकलापिकुथुमितैतिलिजाजलिलांगलिशिलालिशिखंडिसूकरसद्मसुपर्वणामुपसंख्यानम् नकारांतस्य टिलोपे सब्रह्मचा
रिन् पीठसर्पिन् कलापिन् कुथुमिन् तैतिलिन् जाजलिन् लांगलिन् शिलालिन् शिखंडिन् सूकरसद्मन् सुपर्वन् इत्येतेषामुपसंख्यानं कर्तव्य
म् सब्रह्मचारिन् सब्रह्मचारिण इमे साब्रह्मचाराः सब्रह्मचारिन् पीठसर्पिन् पैठसर्पाः पीठसर्पिन् कलापिन् कालापाः कलापिन् कुथुमिन्
कौथुमाः कुथुमिन् तैतिलिन् तैतिलाः तैतिलिन् जाजलाः जाजलिन् लांगलिन् लांगलाः लांगलिन् शिलालिन् शैलालाः शिलालिन् शिखंडि
न् शैखंडाः शिखंडिन् सूकरसद्मन् सौकरसद्माः सूकरसद्मन् सुपर्वन् सौपर्वाः सुपर्वन् चर्मणः कोश उपसंख्यानम्॥ ॥

म् सब्रह्मचारिण इम इति तस्येदमित्यण् पीठेन सर्पतीति पीठसर्पी पूर्ववदण् कलापिना प्रोक्तमधीयते कालापाः कलापिनोऽणित्यण् ततोऽध्येतृवेदितृ ओरण्तः प्रोक्ता
ल्लुगिति लुक् कुथुमिना प्रोक्तमधीयते कौथुमाः तेन प्रोक्तमित्यण् पूर्ववद्द्वितीयस्याणो लुक् तैतिलिजाजलिलांगलिप्रोक्तमध्ययनं साहचर्याज्जैतिल्यादि शाब्दैस्त्य
ते तेभ्यस्तदधीत इत्येतद्देशेऽणप्रत्ययः तेन प्रोक्तमित्यत्रानु शेषिके थेव छाच्छः प्रसज्येत केचित्तु तितिलि शब्दमत्राधीयते॥ ॥श्री॥ ॥

=नन्वत्र टिलोपेष्टि विषयाभावेन तन्निषेधसन्नियोगशिष्ट एज्नस्यादं न आह॥ =ननु तस्येदमित्यत्र स्वग्रामेत्यादि दिगादीनाम् ...संकोचादुर्भोत आह॥ अत्रेति॥ ननु पुनः संकोचात् ... अपवादत्वमिति वाच्यं ... टिलोपो विधीयते पितुः प्रमाणभाव ...

चार्म इति तस्य विकार इत्यण् शौव इति स्येदमित्यण् स्वे ग्राम जनपद मनुष्येभ्यः इत्येतत्तु भाष्याख्यातम् अत्र परत्वाद् वृद्धौ प्राप्तायां द्वारादीनां चेति तत्प्रतिषेधे ऐजागमे च कृते टिलोपः क्रियते संकोचात् अत्र शौव न इति विकारावयवयोरुक्तं प्राण्योषधिवृक्षेभ्य इति भावाभावाच्छौव इत्येव भवति सायंप्रातिक इति सायंप्रातः शब्दात् कालाट्ठञिति ठञ् प्रत्ययः यथा कथं चित्कालशब्दात् पिठञ् भवतीति कालसमुदायवाचिनोऽपि ठञ् भवति पौनःपुनिक इति पूर्ववट्ठञ् आदिशब्दः प्रकारे टिलोपदर्शनेन च सादृश्यमाश्रीयत इति अराजीयः शाश्वतिक इत्यत्र च टिलोपाभावः निपातनादिति अत एव निपातनात् तान्तादिति कादेशाभावः शाश्वतमिति भाष्यकारवचनप्रामाण्यात् प्राग्दीव्यतोऽण् प्रत्ययः यस्येति च सवर्णदीर्घत्वे लोपे वा नास्ति विशेष इति मत्वा पृच्छति इवर्णस्येति हे दाक्षीति दाक्षि

=अन्यथा...स्मात्.५=

चार्मेः कोशः अश्मनो विकार उपसंख्यानम् अश्मनो विकार उपसंख्यानं कर्तव्यं अश्मनो विकारः आश्मः भुनः संकोचे शौवः संकोचः अव्ययानां च सायंप्रातिकाद्यर्थम् अव्ययानां चो[redacted]पसंख्यानं कर्तव्यम् किं प्रयोजनम् सायंप्रातिकाद्यर्थम् सायंप्रातिकः पौनःपुनिकः शाश्वतिके प्रतिषेधो वक्तव्यः न वक्तव्यः निपातनादेतत्सिद्धम् किं निपातनं येषां च विरोधः शाश्वतिक इति एवं तर्हि शाश्वते प्रतिषेधो वक्तव्यः शाश्वतम् नस्तद्धिते यस्येति च इवर्णस्य ई इति किमुदाहरणम् हे दाक्षि दाक्ष्या दाक्षेयः हे दाक्षि ई इति यदि टिलोपो न स्यात् परस्य ह्रस्वत्वे कृते सवर्णदीर्घत्वं प्रसज्येत दाक्ष्या इति यदि टिलोपो न स्यात् परस्य यणादेशे कृते पूर्वस्य श्रवणं प्रसज्येत दाक्षेय इति यदि टिलोपो न स्यात् परस्य लोपे कृते प्र

शब्दादित्तो मनुष्यजातेरिति ङीषि कृते तस्य संबुद्धौ ह्रस्वे कृते सवर्णदीर्घत्वे सति सवर्णदीर्घस्य श्रवणप्रसंगः नु चांतरंगत्वात् सवर्णदीर्घत्वे कृते ह्रस्वो भविष्यति एवं तर्हि वार्णादांगं बलीय इति ह्रस्वत्वं मन्यते दाक्षि ई आ इति स्थिते शब्दपरविप्रतिषेधात् परस्य यणादेशे कृते पूर्वस्य श्रवणप्रसंगः सवर्णदीर्घस्य पूर्वविधित्वात् तत्र कर्तव्ये परयणादेशस्य नास्ति स्थानिवत्त्वम् यणादेशोऽपि कर्तव्य एव र ई इतीकारप्रश्लेषाद् दीर्घविधिं प्रति स्थानिवत्त्वनिषेधः दाक्षि ई इति स्थिते ह्रीप्यां ठगिति ढकि कृते परस्य लोपे कृते पूर्वस्य श्रवणप्रसंगः परलोपस्य स्थानिवद्भावात् द्वितनिमित्तलोपस्याप्रसंगात्॥ ॥श्री॥ ॥श्री॥ ॥

राम०
१८१

=ननु सवर्णदीर्घस्य स्थानिवत्त्वाभावे पियण्देशे स्थानिवत्त्वात् कथं पूर्वस्य श्रवणप्रसंगो न आह॥ यणादेशेऽपीति॥ २=[redacted]

नैतानीति यत्राङ्गवर्णयोर्युगपत्प्रसङ्गस्तत्र वार्णादाङ्गं बलीयो भवतीति भावः । यणः ठक्कौत्वाङ्गागावेव न भवतः । इदं तर्हीति सखिशब्दात्सख्यशिश्वीति भाषायामिति ङीषि कृते सखीमतिक्रान्त इति प्रादिसमासे कृते लिङ्गविशिष्टपरिभाषया अनिसत्वादसति टचि गोस्त्रियोरिति ह्रस्वः तत्रासतीकारलोपे एकादेशस्य पूर्वं प्रसंगे तव ह्रस्वाभा त् घिसंज्ञाप्रतिषेधः स्यात् प्रसज्यप्रतिषेधे चायं दोषो न तु पर्युदासे नं दं तस्य सखिशब्दादन्यत्वात् घिसंज्ञायाः सिद्धत्वात् ङीषि तु लोपे कृते ह्रस्वले च कृते लाक्षणिक

नैतानि संतिप्रयोजनानि सवर्णदीर्घत्वेनाप्येतानि सिद्धानि इदं तर्हि अतिसखेरागच्छति अतिसखेः स्वं यदि लोपो न स्यात् उपसर्जनह्रस्वत्वे कृते अ सखीति प्रतिषेधः प्रसज्येत यस्येत्यादौ श्यांप्रतिषेधः यस्येत्यादौ श्यांप्रतिषेधो वक्तव्यः काण्डे सौर्ये नाम हिमवतः शृंगे सत्तर्हि प्रतिषेधो वक्तव्यः नवक्तव्यः इह श्यापामित्यपि प्रकृतं तेन स्यपितत्राभिसंबंधमात्रं कर्तव्यं यस्येत्यादौ लोपो भवति श्यां न इयङुवङ्भ्यां लोपो विप्रतिषेधेन इयङुव ङ्भ्यां लोपो भवति विप्रतिषेधेन इयङुवङोरवकाशः श्रियौ श्रियः भ्रुवौ भ्रुवः लोपस्यावकाशः कामण्डलेयः भाद्रबाहेयः इहोभयं प्राप्नोति वात्सप्रेयो लैखाभ्रेयः लोपो भवति विप्रतिषेधेन गुणवृद्धी च गुणवृद्धी च इयङुवङ्भ्यां भवतो विप्रतिषेधेन गुणवृद्ध्योरवकाशः चेता गौः इयङुवङोः स एव इहोभयं प्राप्नोति चयनं चायकः गुणवृद्धी भवतो विप्रतिषेधेन न वेयङुवङादेशस्यान्यविषयवचनात् न वार्थो

॥ विप्रतिषेधेन किं कारणं इयङुवङादेशस्यान्यविषयवचनात् ॥ ॥ श्री ॥

त्वात्सखिरूपस्य घिसंज्ञायाः प्रतिषेधाभावः । काण्डे इति यचि भमिति भत्वाल्लोपः प्राप्नोति सौर्ये इति सूर्येण एकदिगिति तेनैकदिगित्यण् तत्र यस्येति चेत्यकारलोपः प्राप्नोति सूर्येतिष्येति यलोपश्च यथानुवक्ष्यते सूर्यमत्स्ययोर्ङ्यामिति तथात्र यलोपस्य प्रसंगः इह श्यामिति विभाषाडि श्योरिसतः शीग्रहणं न संयोगाद्बमन्तादि सतो नेति चानुवर्तते तेन वाक्यभेदेन श्यांकार्यं न सिध्यते कामण्डलेय इति चतुष्पाद्भ्यो ढञिति ढञ् एवं वात्सप्रेय इति लैखाभ्रेय इति गृष्ट्यादिभ्यश्चेति ढञ् ॥

इयङुवङादेश इति आदेशनमादेशो विधानं इयङुवङोरादेश इति षष्ठीसमासः यथेयङुवङौ सर्वत्रानन्यपूर्वको नैवं गुणावृद्धी इति प्रतिषेधानुपपत्तिरित्यर्थः
सर्व्यं सौरीति तेनेकदिगीत्यण् तदन्तान्ङीप् ईकारे परतो सूर्यशब्दाङ्गं न भवति किं तर्ह्यणन्तमिति यकारलोपाप्रसंगः पुंयोगविवक्षायां तु देवतायां चाविधाना
दन्यत्र ङीषि कृते सूर्यशब्दो ङ्गमीकारे भवतीति तत्रैव लोपः स्यात् सूरीति अंगान्यत्वादिति राजदन्तादित्वात् परनिपातः यलोपविधिमिति उपधाविधिं प्रतितु प्रति

= नन्वियङुवङादेशविधिवा... एकवचनमयुक्तमत आहादेशनमिति ॥ = अंगान्यत्वादिति ... [illegible]

इयङुवङादेशश्चान्यविषये आरभ्यते किं विषयेयणादेशविषये यथैव यणादेशं बाधते एवं गुणवृद्धी अपि बाधेत तस्मात्तत्र गुणवृद्धिविषये प्रति
षेधः तस्मात्तत्र गुणवृद्धिविषये प्रतिषेधो वक्तव्यः न वक्तव्यः मध्येपवादाः पूर्वान्विधीन्बाधन्त इत्येवमियङुवङादेशो यणादेशं बाधिष्यते गुणवृद्धी
न बाधिष्यते यस्येति च सूर्येति ष्यागस्त्यमत्स्यानां यउपधायाः सूर्यादीनामणन्ते प्रसिद्धिरंगान्यत्वात् सूर्यादीनामणन्ते प्रसिद्धिः सौरी बला
का किं कारणमंगान्यत्वात् अणन्तमेतदंगमन्यद्भवति लोपे कृते नांगान्यत्वं भवति सिद्धं तु स्थानिवत्प्रतिषेधात् सिद्धमेतत्कथं स्थानिवत्प्रतिषे
धात् प्रतिषिध्यते त्र स्थानिवद्भावः यलोपविधिं प्रति न स्थानिवद्भवतीति एवमपि न सिध्यति किं कारणमंगान्यत्वात् अन्यो हि सूर्यशब्दः अन्यः
नर सौर्यशब्दः नैष दोषः एकदेशविकृतमनन्यद्भवतीत्येवं भविष्यति उपधाग्रहणानर्थक्यं च स्थानिवद्भावे चेदानीं प्रतिषिद्धे उपधाग्रहणमनर्थकं किं का
रणमेस एव हि सूर्यादीनां यकारः किं यातमेतद्भवति सुष्ठुयात साधुचयातं परिस्राम्यादृसिद्धत्वं ॥ × स्थानिवद्भावादंगान्य... ॥

षेधः प्रत्ययविधावेवस्थानिवत्वनिषेधे चावशिष्टस्यांगसंज्ञायामेकदेशविकृतस्यानन्यत्वात् यलोपसिद्ध्यति अंत्यएवेति अकारद्वयलोपे सति यकारस्यांत्यत्वान्नत्वयां
तानां सूर्यादीनां लोपो भवतीत्युच्यमाने लोपस्येति यकारस्यैव भविष्यति यग्रहणं तु न प्रत्याख्यायते तदन्तरेणायां तत्वां भावादुत्तरार्थत्वाच्च यग्रहणस्यां यातमिति
गतं ज्ञातं सिद्धमित्यर्थः साधुचयातमिति अनेन न सिद्धेदीर्घं प्रतिपाद्यते परिस्राणिति अकारद्वयलोपस्य सिद्धत्वादंत्यो यकारो भवति ॥ ॥ श्री ॥ ॥

= अंगान्यत्वामिति ... [illegible] ... भवति ॥ विशेषणाभावे ... ॥ २
... [illegible] ...

=पत्वणिचस्येति णौ पत्वस्य आश्रयत्वात् सिद्धत्वाभावः ॥४=यंप्रत्ययेदेवतार्थमणिसौर्यमासः ॥४=

ऽप्रत्ययेति ई इति ऽकारल्लोपस्य समानाश्रयत्वासिद्धत्वाद्यांतत्वाभावः ततश्चोपधायहणं कर्त्तव्यम् यद्यपीति नचोपधाग्रहणं क्रियते नापि सूर्यादीनमंगत्वे
नविशेषणंतत्रत्यर्थः इतितद्धिते च य इंगमनाश्रितरूपविशेषणं तस्य यकारस्य लोपः स चेद्यकारः सूर्यादिषु य यवो भवतीति सूत्रार्थः सूर्येचरीति सूर्ये स्पस्त्रीसू
रीभूतप्रवेचारट् प्रत्ययः तसिलादिष्विति पुंवद्भावः सूर्येमत्स्ययोरिति मत्स्यस्य ङ्यां सूर्यागस्त्ययोश्छे चेत्येवं सिद्धेः यथप्रधानं परत्वाद्बाधवेनादरः कृतः
सौरीय इति सौर्यस्यापमिति वृद्धाच्छः ऽगस्त्यस्यापत्यमिति स्त्रष्वणत रंतान्ङी पृष्ठश्च नक्षत्राणीति नक्षत्रसंबंधिन्यणो र्थः तिष्यपुष्ययोरिसुभयो

ऽप्यसहतेनासिद्धत्वं ऽसिद्धत्वात्लोपस्यानंत्सोयकारोभवति यद्यपि सहतेनासिद्धमेव मयिनदोषः नैवंविज्ञायते सूर्यादीनामंगानां यकारलोपउ
ति कथं तर्हि ऽगस्त्यल्लोपो भवति स चेत्सूर्यादीनां यकार इति एवमपि सूर्येच री ऽत्र प्राप्नोतित स्मादुपधाग्रहणं कर्त्तव्यम् विषयपरिगणनं च वि
षयपरिगणनं च कर्त्तव्यम् सूर्यमत्स्ययोर्ङ्याम् सूर्यमत्स्ययोर्ङ्यामिति वक्तव्यम् सौरीमत्सी सूर्यागस्त्ययोश्छे चङ्यां चेति वक्तव्यम् सौरी सौरीयः
ऽगस्ती ऽगस्तीयः तिष्यपुष्ययोर्नक्षत्राणि तिष्यपुष्ययोर्नक्षत्राणि यल्लोपो वक्तव्यः तैषम् पौषम् ऽंतिकस्य तसिकादि लोपश्च ऽद्युरन्त
लंच ऽंतिकस्य तसिकादिलोपो वक्तव्यः ऽद्युदात्तत्वं च वक्तव्यम् ऽंतितः आगतो नदूरात्तमतारेश्च लोपो वक्तव्यः ऽग्रेत्वन्तो ऽंतमः ऽंति
तमे ऽवरो हति तसी सेषु नवक्तव्यो दृष्टो हाशतये पिहि घोलोपोतिषदिसत्र ऽंतिषत् ॥ ॥श्री॥ ॥७॥

पादानासिद्धशब्दस्य लोपाभावः ऽंतितः इति ऽपादाने चाहीय रुहोरिति तसिः तादेश्चेति चकारात्तादेश्च यहाता देस्तदंतमः कादिलोपे ऽंतितमः तसीसेषु इतिकादि
लोपश्च बहुलमिति सेवविषयमनुपाद्य पठितव्यमित्यर्थः दाशातय इति दशावयवाय स्पदशतयस्तत्रभवो दाशातयः चतुःषष्ठ्यां स्वोग्रंथः घौलोप इति घुशब्दे नोत्त
रपदं दर्वाचार्यमसिद्धोच्यते ऽंतिके सीदतीति सत्सूद्विषेति क्विप् पूर्वपदादिति षत्वं ॥ ॥श्री॥ =बहुवचनमंगिहिते सर्यः। ॥ ॥७॥ ॥

=भंऽलाल मआदपवात्राप्यस्य=१=

अघ्याविति अनुत्तरपदइसर्थः येयत्प्रत्यये परतोऽतीतिकृतकादिलोपोऽतिकशब्दोगृह्यते अथर्ववेदे अंतिकेमवृइतिभवेछंदसीतियतिकृतेऽतियइतिभ
वति कादिलोपस्यासिद्धत्वात्मादिमसिद्धलाद्यस्येतिलोपोनभवति बिल्वच्छयहणमितिकृतकुगागमस्यनिर्देशाच्छएवगृहीष्यतइतिभावः बिल्वकेभ्य
इति बिल्वशब्दात्प्राग्दीव्यतीयेऽर्थे कप्रत्यये सतिछयहणेकुगागमनिर्देशादेवननिष्पद्यीयेतेतिकप्रत्ययांतादपिपरस्यप्रत्ययस्यलुक्प्रसंगः भस्येतिवर्त्ततइति
तत्रार्थाद्विभक्तिविपरिणामेसतिभसंज्ञकेभ्यःपरस्यलुग्भवति बैल्वकइति अनुदात्तादेश्चेत्यञ् तद्धितइति नतद्धितइतिवर्त्ततेनविल्वकादिभ्योभ
ते

तथा [illegible] घौयेंऽसथर्ववेसु अंतियेचद्धके सूर्येबिल्वकादिभ्यश्छस्यलुक् छयहणंशक्यमकर्त्तुमइहकस्मान्नभवति बिल्वकेभ्यःभस्ये
तिवर्त्तते एवमपिबिल्वकायेत्यत्रप्राप्नोति तद्धितएतिवर्त्तते एवमपिबिल्वकस्यविकारःअवयवोवाबैल्वकःअत्रप्राप्नोति तद्धिते तद्धि
तस्यइतिवर्त्तते एवमपिबिल्वकीयायांभवो बैल्वकः बैल्वकस्यकिंचिद्बैल्वकीयं अत्रप्राप्नोति नसबिल्वकात् बिल्वकादिभ्योयोविहित
इत्युच्यतेनचासौबिल्वकशब्दाद्विहितः किंतर्हि बिल्वकीयशब्दात्॥ ॥श्री॥ ॥श्री॥ ॥

तद्धितस्य० =कथणेत्सुकाोपेनवानिश्चौविशेषाभावोऽत्रआह तनश्चेति आश्रयवाङ्गपूर्वत्सुकोनासिद्धत्वं २= नत्कप्रत्ययांतबिल्वप्रकृतिकविकाराद्यर्थकाणंतबैल्वकशब्दादिदमर्थेछेबैल्वकीयमृत्साधोलुक्स्यात्मस्यात्णोबिल्वकादि

संज्ञकेभ्यःपरस्यतद्धितेपरतोलुग्भवतीतिसूत्रार्थःसंपद्यते एवमपीति बिल्वादिभ्यंतेस्यामितिअण्णादिभ्यश्छः कुगागमश्चततस्तत्रभवइत्यण् तस्मिन्परतश्छस्यलु
क् ततोवृद्धाच्छः अससतिछयहणेछेपरतोऽणोलुक्प्रसंगः ततश्चनलुमतांगस्येतिप्रत्ययलक्षणप्रति षेधात्वृद्ध्यभावेरूपंनसिध्येत् नसबिल्वकादिति विहितइति
शेषः बिल्वकादिभ्योयोविहितइति बिल्वकादिभ्यइत्यागंतुनाकारेणकृतकुगागमनिर्देशः तेनायमर्थः भाविकुगागमेभ्योबिल्वादिभ्योयोविहितःप्रत्ययस्तस्य
तद्धितेलुग्भवति नचछात्प्रागभाविकुगागमेभ्योबिल्वादिभ्यःप्रत्ययोविधीयतइतिनार्थश्छयहणेन॥ ॥श्री॥ ॥

एवं तर्हि इति छमात्रस्य लुग्यथा स्यात् कुमारगोमानिवृत्तरिति सेवमर्थं क्रियते यदि चैषा परिभाषा न स्यात्तदा कुको नैव निवृत्तिः प्राप्नोतीति किं तदभावार्थेन छग्रह
णेन न्वचिन्त्येषा परिभाषा नाश्रीयते यथा श्येनेय इत्यादौ यस्येति लोपेन निवृत्तेऽपीकारे तत्सन्नियुक्तो नकारो न निवर्तते तथा च स्त्रियाः पुंवदित्यत्रोक्तमेतभाष्ये इ
त्यत्र पुंवद्भावेन स्त्रीप्रत्ययमात्रस्य निवृत्तिः क्रियते ऽर्थस्य त्व निवृत्तत्वान्नकारस्य श्रवणं प्रसज्येतेति तथा च श्रोत्रियस्य घलोपश्चेति घे विनिवृत्तेऽपि श्रोत्रभावो
न निवर्तत इति तत्रानित्या परिभाषेति प्रतिविधेयम् तुरितुः सर्वस्येति सर्वस्य तद्ग्रहस्य लोपो न त्वलोऽन्त्यस्येत्यर्थः अंतस्य लोप इति टेरित्येवांत्यलोपस्य सि
वचन

एवं तर्हि सिद्धे सति यच्छग्रहणं करोतीति तत् ज्ञापयत्याचार्यः भवत्येषा परिभाषा सन्नियोगशिष्टानामन्यतराभावे उभयोरप्यभाव इति तत्स्याच्छग्रहणं कर्त
व्यं छस्यैव लुक् यथा स्यात् कुको मा भूदिति तुरिष्ठेमेयस्सु तुः सर्वस्य लोपो वक्तव्यः अंतस्य मा भूदिति सत्तर्हि वक्तव्यः न वक्तव्यः सर्वलोपविज्ञान
मंतस्य वचनानर्थक्यात् तुः सर्वलोपो विज्ञायते कुतः अंतस्य वचनानर्थक्यात् अंतस्य लोपवचने प्रयोजनं नास्तीति कृत्वा सर्वस्य भविष्यति
अथवा लुक्प्रकृतः सोऽनुवर्तिष्यते अशक्यो लुगनुवर्तयितुं किं कारणं विजयिष्ठयोगे गुणादर्शनात् विजयिष्ठकुरिष्ठयोगे गुणो दृश्यते विजयि कुरि२
ष्ठ आसुतिं करिष्ठः टेः णाविष्ठवत्प्रातिपदिकस्य णौ प्रातिपदिकस्येष्ठवद्भावो वक्तव्यः किं प्रयोजनं पुंवद्भावरभावटिलोपयणादिपरार्थम् पुं
वद्भावार्थं एनीमाचष्टे एतयति श्येतयति ॥ ॥श्री॥ ॥

=तदंतादिति एवं च न लोके तिक्तिदे यादस्तु निमित्तिकस्याभावे द्वितीयाजवतीति भाष्यः ... प्रयोजनापरस्मार्थेन

कुलात् विजयिष्ठ इति विजेतृशब्दात्तृन्नच्छंदसीति इष्ठन्प्रत्ययः टेः णाविति प्रातिपदिकग्रहणं प्रत्ययकार्यो णामतिदेशो मा भूदित्येवमर्थं तेन बहून् आचष्टे भावयतीति णि
चो यिणा न भवति तद् भावे भूभावे नापि न भवितव्यं संनियोगशिष्टत्वादिति वक्ष्यतीति भवितव्यमिति केचित् एतयतीति तसिलादिष्वादिष्टे पुंवद्भावो विहित इति णावपि
भवति टिलोपे नैवमं संनियोगशिष्टत्वान्नकारनिवृत्तौ सिद्धायां पुंवद्वचनं संनियोगशिष्टपरिभाषाया अनित्यत्वज्ञापनार्थं तेन श्येनेय इत्यादि सिद्धं भवति ॥ ॥
×इष्ठन्प्रत्ययः तत्र नु किंसति नुमतं गस्य तिप्र [illegible] त्ययलक्षणप्रतिषेधात् गुणेन स्यात् सर्वत्र गुणेन प्रवर्तते अंतरंगमपि विधीन् बहिरंगो लुग्बाधत इति वचनात् कुरिष्ठ इति तत्रैव ×

भा०कै०६ विन्मतोरिति स्रग्विणमाचष्टे स्रजयति अंगवृत्ते इति वृद्धिरत्र न भवति यत्र त्वनिष्ठितमंगं तत्र वृद्धिर्भवत्येव आपयति स्थापयतीति युवानमाचष्टेऽल्पमाचष्टेक
१८४ नयति इष्ठस्य किमयमिति किमिकारांतः समुदाय आगमोऽथ यकारमात्रमिकारस्तूच्चारणार्थः इति प्रश्नः किं चातः इति उभयथा दोषाभाव इत्यर्थः तत्र
तिपारयति यदीति ज्यादादीयसः ज्यात्परस्येयस आदेः परस्येत्याकारः क्रियते तत्रोच्यते किमर्थमिति अकृद्यकार इति कृतीति तत्रानुवर्तत इति भावः
उऽपेत्या दोषाः दसलादीर्घो भावः अंगवृत्ते इति अंगेवृत्ते निष्पन्ने यत्कार्यं तस्मिन्सति पुनरन्यस्यांगस्य प्रवृत्तावविधानं भवति राजनोर्जेस्तत्रापीयं परि

रमावार्थे पृथुमाचष्टे प्रथयति म्रदयतीति टिलोपः पटुमाचष्टे पटयति यणादिपरार्थे दूरमाचष्टे दवयति किं पुनरिदं परिगणनमाहोस्विदुदाहरण
मात्रम् उदाहरणमात्रमित्याह प्रारयो पिहीयंते प्रियमाचष्टे प्रापयति इति भारद्वाजीयाः पठंति णाविष्टवत्प्रातिपदिकस्य पुंवद्भावरभावटिलो
पयणादिपरप्रादिविन्मतोर्लुक्च न विध्यर्थमिति इष्ठस्य पिट्च किमयं पिशब्दः आहोस्विद्यकारः किं चातः यदि लोपोऽप्यनुवर्तते तेन तोपि शब्दः
अथ निवृत्तं ततो यकारः ज्यादादीयसः किमर्थं ज्यात्परस्येयसः आत्वमुच्यते न लोपः प्रकृतः सोनुवर्तते का रूपसिद्धिः ज्यायान् अकृद्यकार
इति दीर्घत्वं भविष्यति एवं तर्हि सिद्धे सति यत् ज्यात्परस्येयसः आत्वं शास्ति तत् ज्ञापयत्याचार्यः भवत्येषा परिभाषा अंगवृत्ते पुनर्वृत्तावविधि
रिति किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनं पिवेर्गुणप्रतिषेधश्चोदितः स न वक्तव्यो भवति अथ किमर्थं ज्यात्परस्येयसः दीर्घ उच्यते न अकार एवोच्ये
त का रूपसिद्धिः ज्यायान् आंतर्यतः दीर्घस्य दीर्घो भविष्यति एवं तर्हि सिद्धे सति यद्दीर्घग्रहणं नेति र ऋतो हलादेर्लघोः कथमिदं विज्ञायते हला

भाषाज्ञापिता तत्रास्मिन्स्थिते ज्ञापके जाइत्यादेशविधानं दीर्घश्रवणार्थं तस्मिंश्च ज्ञापके सति ज्यायानिति सिध्यर्थमाद्वचनम् अन्यथा टिलोपे कृते परिभाषावशा
द्दीर्घो न स्यात् पिवेरिति पाघ्रादिसूत्रेण पाशब्दस्य पिबादेशो हलंतः क्रियते तदा गुणप्रसंगः परत्वदेंतस्तदा गुणप्राप्त्यभावः र ऋ कथमिदमिति इहांगस्येति प्रकृते ऋतइ णम० १८४
ति च श्रुतं तत्र विशेषणविशेष्यभावे कामचारात्प्रश्नः॥ ॥श्री॥ ॥९॥

युक्तंपुनरिति घात्वादेरित्यादेरवयववाचिन आदिशब्दस्य दर्शनादवयवापेक्षत्वाच्चावयवांतरेण संबंधाभावादिति भावः अन्यस्यान्य इति आसंतमेदारसंबंधपर स्परस्यावयवयोर्दर्शयन्नित्यत्र भेदविवक्षा वृक्षाणां वनं वृक्षवनमिति तत्रावयवावयविभागो नान्यत्रेत्यर्थः दधिभोजनमिति यद्दृष्टोपनीतं दधिभोजनं कार्यमिति हेतुः सू चकत्वात्समीपमित्यर्थः अपथीयानिति अष्टपुशब्दात्पटुसदृशगुणवचनाद्दीपस्तुम्र्यत्ययः अनचीयानिति न संसृचोयेषां तेन चाभावणवक्तास्तेसं नियस्मिन्देशेसोऽनचकांस्ततईयस्तुनविन्मतोरितिमतुब्लुक् तत्रांगं हलादिनं भवति स्वकारस्तु हलादिरिति रादेशप्रसंगः स्वचीयानिति स्वचवच्छब्दाय

=अवयवावयविनोःसुतरांसंबंधेदर्शनात्=पत्रेति॰=विस्मतोर्लुग्विधानादेवागुणवचनादीयसुन्निति भावः॥= वयस्याः॥ =स्यवस्थ्यादिलिपाजानमष्ठनादिति निर्मेधेनसमासंताभावात्स्त्रचेसकारपाठेतुतस्यकथनेपुरायमतीतेःसे=

आहोस्विद्धलादेरस्वेकारस्येति युक्तंपुनरिदं विचारयितुं नन्वनेनासंदिग्धेनांगविशेषेण भवितव्यं कथं स्वकारस्य नाम हलादिः स्यात् अन्यस्यान्यः अ पमादिशब्दोऽस्येवावयववाची तद्यथा स्रगादिः अर्धर्चादिः श्लोकादिरिति अस्ति सामीप्ये वर्त्तते तद्यथा दधिभोजनमर्थे सिद्धे रादिः दधिभोज नसमीपे घृतभोजनमारोग्यस्यादिः घृतभोजनसमीपे यावता सामीप्ये पि वर्त्तते जायते विचारणा हलसमीपस्य स्वकारस्येति अथवा हलादेरंगस्ये ति किंचातः यदि विज्ञायते हलादेरंगस्येति अमथीयान् अम्रदीयान् अत्र न प्राप्नोति अथ विज्ञायते हलादेः स्वेकारस्येति अनचीयानत्रापि प्राप्नो ति उभयथा स्वचीयानित्यत्र प्राप्नोति॥ यथेच्छसि तथास्तु अस्तु तावद्धलादेरंगस्येति कथममथीयानिति न द्धितांते न समासोपविष्यति न मथीयान् अमथीयानिति भवेत्सिद्धं यदा तद्धितांते न समासः यदा तु खलु समासात्तद्धितोत्पत्तिस्तदा न सिध्यति नवैसमासात्तद्धितोत्पत्त्याभवितव्यं किं कार

॥णं बहुव्रीहिणोक्तत्वान्मत्वर्थस्य भवेद्यदा बहुव्रीहिस्तदा न स्यात्॥ ॥

सुनमतुपोलुक् यथेच्छसीति वक्ष्यमाणपरिगणनादिति प्रसंगनिरासादिति भावः नवैसमासादिति प्रकृताभिप्रायेणेदमुच्यते ईदृशात्समासादीदृशस्तद्धितो नोत्पद्यते तथाहि अ ष्टपुशब्दस्यात्सुरूपो बहुव्रीहिर्वा गुणवचनो न भवतीति ततईयसुन्नभवत्येव अथमत्वं तारीयस्तुनउत्पत्तिः तत्र बहुव्रीहिणोक्तत्वान्मतुपोऽभावात् नापि नसुरूपान्म तुबुत्पत्तिः लाघवाद्बहुव्रीहेरेवोपस्थानात् भवेद्यदेति सत्यंन्यपदार्थप्रधानत्वात् गुणवचनो न भवति॥ ॥श्री॥ ॥७॥ ॥

भा०कै०६
१८५

यदा त्वितिय था अब्राह्मण इति ब्राह्मणसदृशः क्षत्रियादिरुच्यते तथा अपृथुरिति [redacted] पृथुत्वसदृशगुणान्तरयुक्तोऽभिधीयते न च समासेतिगुणमुक्तवानगु
णवचनोयः शब्दो गुणमभिधाय [redacted] गुणोपसर्जने द्रव्ये वर्त्तते तस्मादजादिभ्यां भाव्यम् न च समासः केवलेगुणे कदाचित् प्रयुज्यते नित्यं द्रव्यवाचित्वात् अपृथु
शब्दः पृथुसदृशगुणवाचित्वेऽपि विशिष्टगुणवचनो न भवति पृथुशब्दवत् अपृथव एव न सन्तीति मतुप् प्रकृतय इति शेषः समाने चैव बहुव्रीहिणा भाव्यं
न तु मत्वर्थीयार्थे न तत्स्वरूपेण भिन्नार्थत्वे तु भाव्यमेव गौरखरवदरण्यं कृष्णसर्पवान्वल्मीक इति अत्र हि जातिविशेषेणतद्वत्ता प्रतिपादयिषिता नातरेण
तत्स्वरूपं मत्वर्थीयार्थे बहुव्रीहिमात्रेण प्रतिपादयितुं शक्यते अन्ये त्वाहुः अविद्यमानापेक्षपृथवस्तेसंतीतिविरोधात् स्वपाधिकत्वाभावान्मतुब्न भवतीति ए

यदान्तु तत्स्वरूपस्तदाप्राप्नोति न पृथुः अपृथुः अपमपृथुः अयमप्यपृथुरयमनयोरतिशयेनापृथुरप्रथीयान् इति न समासादजादिभ्यां भवित
व्यम् किंकारणम् गुणवचनादिस्तुच्यते न च समासो गुणवचन इति यदा तर्हि समासाद्विन्मतुपौ [redacted] विन्मतुबन्तादजादीतदा प्राप्नुतः अवि
द्यमानाः पृथवः अपृथवः अपृथवोऽस्य सन्ति अपृथुमान् अयमपृथुमान् अयमप्यपृथुमान् अयमनयोरतिशयेनापृथुमान् अ
प्रथीयानिति नैष दोषः अपृथव एव न सन्ति कुतोऽस्यापृथव इति इहकस्मान्न भवति मातयति भ्रातयति लोपोऽत्र बाधको भविष्यति इदमिह
संप्रधार्यं लोपः क्रियतां रभाव इति किमत्र कर्त्तव्यं परत्वाद्रभावः यदि पुनरवशिष्टस्य रभाव उच्यते नैवं शक्यमिहापि प्रसज्येत रुतमाचष्टे रुतयतीति॥

तदपेक्षमंते पृथुत्वगुणरहिताः स्वरूपेणाविद्यमानाः पृथव एवापृथव उच्यन्त इति कथं सत्वोपाधिकत्वं न स्यात् ननु च यथा नचीयानित्यत्र बहुव्रीह्यर्थे न तद्वत्ताविवक्षायां मत्वं
तादीयस्तुन्न भवति तथा पृथुशब्दादपि मतुपा तदन्तात्त्वेयसुना भाव्यम् एवं तर्ह्यनभिधानाद्बहुव्रीहेः कुतश्चिन्मतुपा न भवितव्यमिति मन्यन्ते तदेवमप्रथीयानिति तद्धितान्ते न स
मास इति स्थितम् स्त्वचीयानित्येतस्यापि परिहारः पचोद्यमुपन्यस्यति इहकस्मादिति मातयतीति उणादयोऽव्युत्पन्नानि प्रातिपदिकानि इति पक्षाश्रयणाच्चुरिष्ठेमेय
स्तु इतीष्ठवद्भावात् शब्दस्य लोपाभावः यदि पुनरीति टिलोपो प्रवर्त्तेते ततश्चान्त्यस्य तत् शब्दस्य टिलोपेनान्त्यस्य तु रभाव इति मातयतीत्यादौ रादेशाभावः॥ मातयतीति भ्रातं

अथवा२
रामं०
१८५

एवंतर्हि किं प्रतिपदं गणने च सति हलादेर्न घो रिति न कर्तव्यं ॥ १

प्रकृतौ किमिष्टमेयस्त्विति किं प्रत्ययस्याश्रये रोष्टमेयसोपे स्यन्तेः यथा स्वाश्रये णात द्धित इति प्रश्नः स्वीति स्वशब्दादिनि कृते प्रकृतिभावाद्यस्येति लोपो न प्राप्नोति श्रौवमिति श्रुनो विकारावयवयोः प्राण्यत्रि कृते नस्तद्धित इति टिलोपो न प्राप्नोति अधुनेति इदमो धुनाप्रत्यये परत इशादेशस्तस्य यस्येति लोपो न प्राप्नोति श्रौवमिति टिलोपं बाधित्वा परत्वाद् वृद्धिः प्राप्ना द्वारादीनां चेति प्रतिषिध्यते ऐजागमश्च क्रियते तत्रैकाच्त्वाभावाद् टिलोपप्रभावः अधुनेति इदमो ऽश्भावो धुनाप्रत्ययश्च नि

एवं तर्हि परिगणनं क्रियते एषु मृदुक्रम शब्दठ परिवृढानामिति वक्तव्यम् प्रकृत्यैकाच् प्रकृत्यैकाजिति किमिष्टमेयस्तु आहोस्विदविशेषेण किं चातः यद्यविशेषेण स्वी स्वी श्रौवं अधुना अत्रापि प्राप्नोति स्विस्विनावेव न स्तः कथमुक्तमेतदेकाक्षरात्कृतो जातेः सप्तम्यां च न तौ स्मृतौ स्व वान् एव वान् इत्येवं भवितव्यम् श्रौवमिति परत्वादैजागमे कृते टिलोपेन भवितव्यम् अधुना इति सप्रकृतिकस्य प्रत्ययकस्य स्थाने निपातनं क्रियते इदं तर्हि प्राप्नोति द्व्यम् यस्येत्यादौ प्रकृतिभावः यस्येति यस्य लोपप्राप्तिस्तस्य प्रकृतिभावः न चैतानि यस्येत्यादौ एवमपि श्रियै हितः श्रीयः ज्ञादेवतास्य स्थालीपाक स्यात् स्थालीपाक इत्यत्र प्राप्नोति तस्मादिष्टमेयस्तु प्रकृतिभावः अथ इष्टमेयस्तु प्रकृतिभावे किमुदाहरणम् प्रेयान्
१ प्रेष्ठः नैतदस्ति प्रादीनामसिद्धत्वान्न भविष्यति ॥ ॥श्री॥ ॥

प्रास्यते द्व्यमिति द्रोर्विकारो द्रोश्चेति यत्प्रत्ययः ओर्गुण इति गुणो ऽत्र न प्राप्नोति यस्येत्यादाविति यस्येत्यादीनि कार्याणि पेक्ष्य प्रकृतिभावो विधीयते ओर्गुणस्तु कृते प्यः प्रवे इति प्रकृतिभावाभावः श्रियै हित इति प्राक्क्रीताच्छ इति छः तत्र यस्येति लोपो न प्राप्नोति इयङुः प्रसंगः प्रादीनामिति अस्ति द्वत्वादेव एकाच्त्वाभावात् प्रकृतिभावो ऽप्यत्र नास्ति नापि टिलोपः स्थाने श्रय टिलोपः प्राप्नोतीति चेत् विप्रतिषेधे तावदसिद्धत्वाभावस्य ज्ञापितत्वात् परत्वात् आदिवृद्धौ कृते पुनः एषामसिद्धत्वेनाविद्यमानत्वात् स्वाश्रयो
१ नापि पराश्रय टिलोपः प्राप्नोति ॥ ॥श्री॥ ॥

=शास्त्रासिद्धत्वाश्रयणादिति भावः ॥ १=

=तस्याभावादिति भावः ॥ १=

=मामदिन्तपुंसकं प्रकृतिभावत्वस्य विरोधप्रसंगः २= अभिद्यतत्वमसंख्यानेतु भेदादेव प्रकारोच्चारणसामर्थ्यादेव टिलोपाभाव इति बोध्यं १=

भा० कौ० ६
१८६

श्रेयानिति इत्यसिद्धाधिकारादुद्दिः इत्यादि विधानाद् सिद्धत्वाभावः एकाच उच्चारणसामर्थ्यादिति अकारउच्चारणार्थो न प्रतिज्ञातोऽपि तु अवर्णार्थः विन्मतो र्लुगर्थ मिति लुक इति अर्थो य स्तत्सत्त्वगर्थ्यं लुङ्कि कृते टिलोपाभावार्थ मिस्यर्थः कथमन्यस्ये ति विन्मतुबन्तस्य यष्टि लोपस्तं लुग्बाधतां तस्मिन् कृते यष्टि लोपः प्राप्नोतीति कथं बाधतेन हितस्मिन्नप्राप्ते लुगारभ्यत इत्यर्थः यथैवेति लुको बाधकत्वाभ्युपगमेऽतिप्रसंग इत्यर्थः ब्रह्मीयानिति अतिशयेन ब्रह्मवानितीयसुनि मतु लुकि च न स्तद्धित इति टिलोपः नाप्राप्त इति यद्यपि विषयभेदेन टिलोपो भिन्नस्तथाप्यनपेक्षित विषयभेदं टिलोपप्राप्तिः पटिष्ठगौ सावकाश लुका बाध्यते तत्र विन्नन्तस्य नान्तत्वान्नस्तद्धित इत्ययमपि टिलोपो लुका बाध्यते
×शास्त्रभेदेन नाप्राप्तिन्यायेन लुका बाध्यते तेन स्त्रजीयानित्येतस्मिन् अंगे संप्रतिकी[redacted]ना विनी च टिलोप×

इदं तर्हि श्रेयान् श्रेष्ठः प्रकृत्यैकाजिष्ठेमेयस्सु चेदेकाच उच्चारणसामर्थ्यादवचना[redacted]प्रकृतिभावः प्रकृत्यै काजिष्ठेमेयस्सु चेत्तन्न किं कारणं एकाच उच्चारणसामर्थ्यात् अन्तरेणापि वचनं प्रकृतिभावो भविष्यति विन्मतोर्लुगर्थे प्रकृतिभावो वक्तव्यः स्त्रग्वितरः स्त्र जीयान् स्त्रग्वितमः स्त्रजिष्ठः त्वग्वत्तरः त्वचीयान् त्वग्वत्तमः त्वचिष्ठः ननु च विन्मतोर्लुकि टिलोपं बाधिष्यते कथमन्यस्योच्यमानमन्यस्य बाधकं स्यात् असतिखल्वपि संभवे बाधनं भवति अस्ति च संभवो यदुभयं स्यात् कथमन्यस्योच्यमानमन्यस्य बाधकं स्यादिति इदं तावदयं प्रष्टव्यः यदि तर्हि विन्म तोर्लुङ्नोच्येत किमिह स्यादिति टिलोप इत्याह टिलोपश्चेन्नाप्राप्ते टिलोपे विन्मतोर्लुगारभ्यते स बाधको भविष्यति यदप्युच्यते असति खल्वपि संभवे बाध नं भवति अस्ति च संभवो यदुभयं स्यादिति सत्यपि संभवे बाधनं भवति तद्यथा दधि ब्राह्मणेभ्यो दीयतां तक्रं कौण्डिन्यायेति सत्यपि संभवे दधि दानस्य तक्र
=कथं तर्हि नान्तस्य टिलोपे येन नाप्राप्ति न्यायाभाव उक्तो ऽत आह मतोरित्विति १= ×नयं स्यात् यथैव खल्वपि विन्मतोर्लुक् टिलोपं बाधत एवं नस्तद्धित इत्येतदपि बाधेत यत्तरोर्मो ब्रह्मीयान् अस्त्वत्र इति यत्तावद्×२
मतो र्लुका नस्तद्धित इति टिलोपो न बाध्यते ननु किमुच्यते नस्तद्धित इत्यस्मिन्पुनः प्राप्ते चाप्राप्ते चेति यावता मतोर्नान्तत्वाभावादप्राप्त एव नस्तद्धित इति टिलोपः नैष दोषः म तुप्प्रत्ययो न कारान्तो नाद्य विधीयते तत्र यद्युपप्लुते मतुलुकि नस्तद्धित इति टिलोपो न प्राप्नोति तत्प्राप्ते मतुलुकि प्राप्नोति एकदेशविकृतं चानन्यवदिति यदेवांगं ब्रह्मव दिति तदेव ब्रह्मन्निति तदेवमभेदाश्रयेणेदमुक्तं ॥ ॥श्री॥ ॥श्री॥ ॥श्री॥ ॥ राम० १८६

कारान्तादन
=नान्तमतन्तयोरभेदाश्रयेणेति भावः १=

प्राप्ते चाप्राप्ते चेति अपथवेति ननु विन्मतोर्लुगित्येतस्य नस्तद्धित इत्ययमेव योगोऽनंतरः टेरित्ययं तु व्यवहितः तत्र केचिदाहुः पाठक्रमादर्थक्रमो बलीयानि
ति टेरित्येष योगः सर्वविषयस्य व्यापनादनंतरो भवति यद्येवं पूर्वमेवायमर्थ उक्तो येन नाप्राप्त इति किमर्थं पुनरुच्यते पूर्वं तु उत्सर्गापवादन्याय उक्त इदानीं त्वर्थ
क्रमप्रतिपत्त्याश्रयेणोच्यते येन हि सर्वो विषयो व्याप्तः स एव बाधितुं युक्तो यस्तु विषयविशेषे प्रवर्त्तते तेन तस्य बाधायुक्ता सामान्ये हि पूर्वं प्रतिपत्तिरुदेति पश्चा
द्विशेषेषु अन्ये तु व्यासभेदाश्रयेण व्याचक्षते टेरित्यस्य पश्चान्नस्तद्धित इति पठितव्यम् पयिष्ठ इति पयस्विन् इष्ठन् इति स्थिते विन्मतोर्लुकि कृते अस्सो लो

=विन्मतोर्लुक् पंचमाध्यायस्य ॥ आर्थः क्रमः बुध्यारोहविषयः क्रमः ॥ १ = अत्रार्थपौनरुक्त्यं शंकते यद्येवमिति ॥ २ = [illegible]

निवृत्तेकं भवति एवमिहापि सत्यपि संभवे विन्मतोर्लुकि टिलोपं बाधिष्यते यदप्युच्यते यथैव खल्वपि विन्मतोर्लुक् टिलोपं बाधते एवं नस्तद्धित इत्येतम
पि बाधेत न बाधते किं कारणम् येन नाप्राप्ते तस्य बाधनम् नाप्राप्ते टिलोपे विन्मतोर्लुगारभ्यते नस्तद्धित इत्येतस्मिन् प्राप्ते चाप्राप्ते च अपथवापु
रस्तादपवादा अनंतरान् विधीन्बाधंते इत्येवं विन्मतोर्लुकि टिलोपं बाधिष्यते नस्तद्धित इत्येतन्न बाधिष्यते यदि तर्हि विन्मतोर्लुकि टिलो
इति [illegible] पं बाधते पयिष्ठ इति न सिध्यति पयसिष्ठ प्राप्नोति यथालक्षणमप्रयुक्त इति प्रकृत्याके राजन्यमनुष्ययुवानः राजन्यमनुष्ययुवानः
अके प्रकृत्या भवंतीति वक्तव्यम् राजन्यकम् मानुष्यकम् यौवनिका नमपूर्वोऽपत्येऽवर्मणः मपूर्वोऽत्यति षेधे वा हितनाम्न इति वक्त
व्यम् हैतनामः हैतनामनः आरोहितो वै हैतनामः आरोहितो वै हैतनामनः समानो हैतनामः समानो हैतनामन इति ॥ ॥

योन प्राप्नोति यथालक्षणमिति न भवति टिलोप इत्यर्थः तत्रस्थ राजस्विनमाचष्टे रजसयति आयुष्मंतमाचष्टे आयुषयतीति भवितव्यम् राजन्यकमिति समूहे
र्थे गोत्रोक्षोष्ट्रेति वुञ् आपत्य च तद्धिते नातीति यलोपाभावार्थं प्रकृतिभावविधानं युस्येति लोपे सति वा विशेषाभावान्नानर्थः प्रकृतिभावः यौवनिकेति
यूनो भाव इति मनोज्ञादित्वाद्वुञ् तत्र नस्तद्धित इति टिलोपः प्राप्तः प्रकृतिभावान्न भवति नमहैतनामन इति हितनाम्नोऽपत्यमित्यण् अञ्निति प्रकृतिभावस्य
॥ हेरिति लोपाभावः ॥ ॥ ॥

=तदर्थप्रतिः २ = चमानुष्यकमित्यत्रापि [illegible] राजन्यमनुष्ययोः [illegible] सत्यत्र [illegible] प्रकृतिभावेनेति [illegible] ॥ २ =

ब्राह्मो ब्राह्मशब्दोऽपत्ये नपत्येचेष्यते ब्राह्मोमुहूर्त्तो ब्राह्मोनारदो ब्राह्मःस्थालीपाक इति जातौत्वपत्ये ब्राह्मण इतीष्यते अनपत्ये तु जातौ ब्राह्मी ओषधिरिति टिलोपइ
ष्यत एतच्च यथाभिधानं न सिध्यतीति मत्वा पृच्छति अथ किमिदमिति यदि तावदिति [redacted] ब्रह्मणोऽपत्यमित्यण् अल्लोपोन इत्यकारलो
पः प्राप्तो न संयोगाद्वमन्तादिति प्रतिषिद्धः न स्तद्धित इति टिलोपे प्राप्ते अन्निति प्रकृतिभावः प्राप्तो नमपूर्वोपत्ये वर्मण इति प्रतिषिद्धस्ततष्टिलोपे प्राप्ते नियमार्थमिदं अ
जातावेवापत्ये टिलोपो भवति ब्राह्मो नारद इति जातौ त्वपत्ये न भवति ब्राह्मण इति एवमपत्ये सिध्यति अपत्ये त्वन्निति प्रकृतिभावाद्ब्राह्मशब्दो न सिध्य

ब्राह्मोऽजातौ अथ किमिदं ब्राह्मस्याजातौ अनोलोपार्थं वचनमाहोस्विन्नियमार्थम् कथं वा नोलोपार्थं स्यात् कथं च नियमार्थं यदि तावदपत्य
इति वर्त्तते ततो नियमार्थं अथ निवृत्तं ततो लोपार्थं अत उत्तरं पठति ब्राह्मस्याजातौ लोपार्थं वचनं क्रियते अपत्य इति निवृत्तम् तत्रा
प्राप्तविधाने प्राप्तप्रतिषेधः तत्राप्राप्तस्य टिलोपस्य विधाने प्राप्तस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः ब्राह्मणः न वा पर्युदाससामर्थ्यात् न वा वक्तव्यः किं
कारणं पर्युदाससामर्थ्यात् पर्युदासोऽत्र भविष्यति अस्त्यन्यत्पर्युदासे प्रयोजनम् या जातिश्चेन्नापत्यं ब्राह्मी ओषधिरिति नवै अत्रे

म२

१ष्यते॥ ॥

ति अथ निवृत्तमिति अपत्यग्रहणे निवृत्ते विधिनियमसंभवे विधिरेव ज्यायानिति अनपत्ये न्निति प्रकृतिभावे प्राप्ते जातौ टिलोपा[redacted]र्थं निपातनं भवति तत्र ब्राह्मो मुहूर्त्तो
ब्राह्मः स्थालीपाक इति सिध्यति ब्राह्मी ओषधिरिति न सिध्यति अजाताविति प्रतिषेधात् ब्राह्मणी ओषधिरिति तु प्राप्नोति अपत्ये जातौ ब्राह्मण इति न सिध्यति नमपूर्वोप
त्ये वर्मण इति प्रकृतिभावप्रतिषेधात् टिलोपप्रसंगात् न वेति वक्ष्यमाणोऽभिप्रायः इतरस्त्वेतमभिप्रायमबुध्वाह अस्त्यन्यदिति ब्राह्मी ओषधिरित्यत्र कृतार्थः पर्युदासो
ब्राह्मण इत्यत्र पूर्वसूत्रविहितप्रकृतिभावप्रतिषेधप्राप्तं टिलोपं न निवर्त्तयेत् नवै अत्रेष्यत इति अजाताविति पर्युदासः न चानिष्टार्थं प्राप्तस्य प्रकृतिरिति पर्युदास ग्राम०

१सामर्थ्यात् ब्राह्मण इत्यत्र टिलोपो न भविष्यतीत्यर्थः॥ ॥ १८७

इतस्तल्लक्षणमुपालब्धुमाह् अनिष्टं च प्राप्नोतीति ब्राह्मणी औषधिरिति प्राप्नोत्यजाताविति पर्युदासात् इष्टं च न सिध्यति ब्राह्मण इति एवं तर्हीति योग
विभागः क्रियत इति भावः तत्र ब्राह्म इत्यत्र सामर्थ्यादपत्य इति न संबध्यते अपत्ये टिलोपस्य सिद्धत्वात् तेनानपत्ये सर्वत्र जातावजातौ च ब्राह्म इति नि
पात्यते अपत्ये पित्राह्लोनादि इत्यत्र परत्वाद्ब्राह्म इत्यत्र नैव टिलोपो भवतीति ततो जाताविति तत्रापत्य इत्यनुवर्तते तेनायमर्थो भवति अपत्ये जा

अनिष्टं च प्राप्नोति इष्टं च न सिध्यति एवं तर्ह्यनुवर्तते अपत्य इति नात्रापत्य इत्यनेन निपातनमभिसंबध्यते ब्रा
ह्म इति निपात्यते अपत्ये जाताविति किं तर्हि प्रतिषेधोऽभिसंबध्यते ब्राह्म इति निपात्यते अपत्ये जातौ नेति । कार्मस्ता
च्छील्ये किमर्थमिदमुच्यते न स्तद्धित इत्येव सिद्धं न सिध्यति अन्नणीति प्रकृतिभावः प्रसज्येत आणीत्युच्यते णाख्यायम् ए
वं तर्हि सिद्धे सति यन्निपातनं करोति तज्ज्ञापयत्याचार्यः ताच्छीलिके णे कृतानि भवन्तीति किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम्
२ चौरी तापसीति अणन्तादितीकारः सिद्धो भवति॥ ॥श्री॥

तौ ब्राह्मणशब्दे टिलोपो न भवति अजाताविति प्रसज्यप्रतिषेधो भवति नानञः संबन्धादिति सर्वेष्टसिद्धिः कार्मेः किमर्थमिति कर्मशीलमस्य छत्रादिभ्यो ण इति णे कृ
ते सिद्ध टिलोप इति भावः ताच्छीलिक इति एवं च छत्रादिभ्यो ण इति लाघवाय कर्तव्यं ण वचने प्रयोजनाभावात् प्रज्ञाश्रद्धेति ज्वलितिकसंतेभ्य इति तत्संख्य हर
=प्रकृत्यर्थमिति· पर्युदासपक्षेऽनुजातिभिन्नेऽपत्येऽर्थेऽस्त्यर्थे विधिभेदान्निर्देशादप्रतिपत्तिः अपत्यमात्रमस्यानुवर्तते एवमपि विधेयसाधनं· नियमवि[illegible] २ णमिति णवचने ङीबभावः प्रयोजनम्॥ ॥श्री॥ ॥
[illegible] प्रतिषेध इति भावः॥२= ज्ञापयत्याचार्य इति· अन्येत्तु ज्ञापकसिद्धस्याचार्यत्रिकालेन छात्रेत्यादिप्रयोगसिद्ध्यर्थं णवचनमिति कृत्स्नं ज्ञापनसामर्थ्यमाहुः॥२=

दंडिना यकारादावितिं भ्रूणघ्नो भावइति ब्रह्मणादिलात् ष्यन् ज्ञापकं त्विति धातोः स्वरूपग्रहणे तत्प्रत्यये कार्यविज्ञानमित्यनपेक्ष्य ज्ञापकमुक्तं तदपेक्षायां तत्वस्याप्रसंगात् ननु टिलोपाभावार्थं निपातनं स्यादिति सति प्रयोजने ज्ञापकत्वमनुपपन्नम् नैष दोषः उभयोरनित्ययोः परत्वाट्टिलोपं बाधित्वा तत्वं भविष्यति अनेकप्रयोजनत्वाद्वा निपातनानाम् अत एव कुत्वप्रतिषेधार्थमपि निपातनम् ऐक्ष्वाक इति इक्ष्वाकोरपत्यमिति जनपदशब्दादित्यञ्

=अप्रसंगादिति न बाधनेदं प्रयत्नमुत्तार्थं ज्ञापकं किं तु ज्ञापकाविरुद्धतिभावार्थं करोत्यनुवादमिति तात्पर्यमिति भावः १=

दांडिनायन अत्र भ्रौणहत्ये किं निपात्यते यकारादौ तद्धिते तत्वं निपात्यते भ्रौणहत्येतत्वनिपातनानर्थक्यं सामान्येन कृतत्वात् भ्रौणहत्येतत्वनिपातनमनर्थकं किं कारणं सामान्येन कृतत्वात् सामान्येनैवात्र तत्वं भविष्यति हनस्तोऽचिण्णलोरिति ज्ञापकं तु तद्धिते तत्वप्रतिषेधस्य एवं तर्हि ज्ञापयत्याचार्यस्तद्धिते तत्वं न भवतीति किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनं भ्रौणघ्नो वार्त्रघ्न इत्यत्र तत्वं न भवति ऐक्ष्वाकस्य स्वरभेदान्निपातनं पृथक्कृतेन ऐक्ष्वाकस्य स्वरभेदान्निपातनं पृथक् कृतेन कर्तव्यम् ऐक्ष्वाकः ऐक्ष्वाकः एकश्रुतिनिर्देशात्सिद्धम् एकश्रुतिः स्वरसर्वनाम यथा नपुंसकं लिंगसर्वनाम॥ ॥श्री॥ ॥

उकारलोपो निपात्यते त्रिस्वाद्यायुदात्तत्वं इक्ष्वाकुषु जात इत्यणि प्राप्ते ओर्देशे ठञ्जितिठञि प्राप्ते तत्परत्वाद्बाधित्वाजनपदतद्वध्योश्चात्रद्धात्प्रपि बहुवचनविषयादिति वुञि प्राप्ते कोपधादित्यण् एतज्ञातो दान्तत्वं तत्र भिन्नस्वरयोरेकस्मिन्निपात्यमाने परस्यासंग्रहात् उभयमपि निपात्यम् एकश्रुतिनिर्देशादिति स्वरभेदप्रयुक्तमयेन निपातनं सर्वस्वरलौकिकप्रयोगसंग्रहार्थमित्यर्थः यथा नपुंसकमिति सामान्यच्छिता याविर्भावतिरोभावच्छितिविशेषाणामंतर्भावात्॥ राम०
१८८

मैत्रेयइति मित्रयोरपत्यमितिगृष्ट्यादिभ्यश्चेतिढञ्मित्रयुएयइतिस्थितेओर्गुणइतिगुणापवादेढेलोपोकद्र्वाइतिलोपेप्राप्तेकेकयमित्रयुप्रलयानांयादेरियादेशेप्राप्तेलोपोनिपात्यतेतच्छ्लोपस्यासिद्धत्वाद्यस्येतिलोपाभावादेओर्गुणइतिपररूपमेकारः द्वितीयइति मित्रयवइतिबह्वचेषुलुगर्थः पाठः सप्तमइति ढञोऽन्यत्रेयादेशः मित्रयोरिदंमैत्रेयमिति मैत्रेयकइतिमित्रयूनांसंघइतिगोत्रेलुगचीतिलुक्प्रतिषिद्धेढञन्ताद्गोत्रचरणाद्वुञितिवुञ् यदित्तु सं

=तद्बुलोपेप्रवृत्तिरेवेतिद्रष्टव्यः आभातीत्याह अतोगुणइति अस्सिद्धवदत्राभादित्यानेतुपरस्यैतिलोपेवेदलोपोपिनेतिवोध्यं २=

अथमैत्रेयेकिंनिपात्यते मैत्रेयेयादिलोपनिपातनं मैत्रेयेढञियादिलोपोनिपात्यते इदंमित्रयुशब्दस्यचतुर्ग्रहणंक्रियते गृष्ट्यादिषुप्रत्ययविध्यर्थंपाठः क्रियते द्वितीयेध्यायेयस्कादिषुलुगर्थंक्रियते सप्तमेध्यायेइयादेशार्थं इदंचतुर्थेयादिलोपार्थम् द्विर्ग्रहणंशक्यमकर्तुंबिदादिष्वप्रत्ययविध्यर्थंपाठःकर्तव्यः तत्रनैवार्योलुकानापियादिलोपेनइयादेशोनैवसिद्धम् नैवंशक्यम्पि हि हि मैत्रेयेकः संघइतिसंघांकलक्षणोवञ्प्रत्ययआमपत्तिःस्यातामतप्रसज्येत हिरण्मयेकिंनिपात्यते हिरण्मयेयलोपवचनंहिरण्मयंकलशंबिभर्षिकर्त्य अथहिरण्ययेकिंनिपात्यतेहिरण्ययेछंदसिमलोपवचनात्सिद्धम् हिरण्ययेछन्दसिमलोपोनिपात्यते हिरण्ययीनौरभवत्हिरण्ययाः पंथानआसन् हिरण्ययमासनम्॥ ॥इतिश्रीमद्भगवत्पतंजलिविरचितेव्याकरणमहाभाष्येषष्ठाध्यायस्यचतुर्थपा

=बीलीति विदादिषुकमियादेशार्थमपरंअप्रियेवार्थस्तीयं नञासहात्रापिन्यासे= १ देचतुर्थमान्हिकंपादश्चचतुर्थः॥ ॥इतिषष्ठाध्यायःसमाप्तः॥ ॥ ॐ

=चत्वारिग्रहणानिइतिप्रदर्शनार्थमोवान्यथानेकं १=

घांकेसत्रनमैत्रेयादित्युच्यतेतदार्चीणिग्रहणानिस्युरितीहनिपातनंकर्तव्यंस्यादिष्टस्यसिद्धत्वात्॥ ॥इत्युपाध्यायजय्यटपुत्रकय्यटकृतेमहाभाष्यप्रदीपेषष्ठाध्यायस्यचतुर्थेपादेचतुर्थमान्हिकम्॥ ॥पादश्चचतुर्थः॥ ॥इतिषष्ठाध्यायःसमाप्तः॥ ॥संवत१८२७मितिफाल्गुन ॐ

॥ षष्ठाध्याय समाप्तः॥
पत्र १८९

